ISSN 2490-3604(print)
ISSN 2490-3647(online)

dns

Godina VII • Broj 1 (18) • Mart 2022. god.

društvene i humanističke studije

TEMA BROJA: ASPEKTI TRAMPIZMA

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

DHS - DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE
Časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli

Izdavač:
Filozofski fakultet
Univerziteta u Tuzli
Tihomila Markovića 1
75000 Tuzla, BiH

Glavni i odgovorni urednik:
Vedad Spahić

Tajnica redakcije:
Sanja Dukić

Redakcijski odbor:
Damir Matanović
Mirza Mahmutović
Adisa Imamović
Tamara Efendić-Spahić
Hariz Šarić
Izet Šabotić
Vedada Baraković
Jasmina Đonlagić
Azra Bešić
Refik Bulić
Vanda Babić
Dijana Tiplić
Tatjana Vulić
Sead Alić
Anera Ryznar
Mirjana Matea Kovač
Emina Berbić Kolar
Zvonimir Užarević

Naučni odbor:
Keith Doubt, Wittenberg University, USA
David Elmer, Harvard University, USA
Peter McMurray, University of Cambridge, UK
Enisa Pliska, Europa-Universität Flensburg, Germany
Krystyna Pieniążek-Marković, Adam Mickiewicz University, Poznan, Poland
Alenka Šauperl, University of Ljubljana, Slovenia
Samo Fošnarič, University of Maribor, Slovenia
Mario Brdar, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Danijela Majstorović, Univerzitet u Banja Luci
Vladislava Gordić-Petković, Univerzitet u Novom Sadu
Miroslav Brkić, Univerzitet u Beogradu
Esat Harmanci, University of Kocaeli, Turkey
Viktorija Car, Sveučilište u Zagrebu
Jelenka Voćkić-Avdagić, Univerzitet u Sarajevu
Amela Mujagić, Univerzitet u Bihaću
Jure Zovko, Sveučilište u Zagrebu
Sanela Mešić, Univerzitet u Sarajevu
Darko Gavrilović, Univerzitet u Novom Sadu
Adnan Velagić, Univerzitet "Džemal Bijedić" Mostar
Omer Hamzić, Univerzitet u Travniku
Mateo Žagar, Sveučilište u Zagrebu
Tanja Kuštović, Sveučilište u Zagrebu

Design:
Maja Dedić

Tehnička priprema:
Rešad Grbović

Štampa:

Tiraž: 200

Izlazi najmanje dva puta godišnje.

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.1
UDK 3+009

ISSN 2490-3604 (print)
ISSN 2490-3647 (online)

DHS

DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE
časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli

SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES
Journal of the Faculty of Humanities and Social Sciences

Godina VII
Broj 1 (18)

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Tuzla
Tuzla, mart 2022.

SADRŽAJ

CONTENTS

ASPEKTI TRAMPIZMA

Mirza Imamović
RADIKALNA DESNICA U POSTFAŠISTIČKO DOBA / THE RADICAL RIGHT IN THE POST-FASCIST ERA 15

Sead Alić
POPULISTIČKA SAPUNICA DONALDA TRUMPA / POPULIST SOAP OPERA BY DONALD TRUMP 43

Amer Džihana, Zarfa Hrnjić Kuduzović, Amela Delić
POPULIZAM I INSTITUCIONALNA NOVINARSKA KULTURA: TRUMPOV UDAR NA MEDIJE / POPULISM AND INSTITUTIONAL CULTURE OF JOURNALISM: TRUMP'S ATTACK ON THE MEDIA 55

Mirza Mahmutović
POLITIČKA EKONOMIJA I MEDIJSKA EKOLOGIJA TRUMPIZMA: PRILOG ISTRAŽIVANJU ANTISISTEMSKIH POLITIKA / POLITICAL ECONOMY AND MEDIA ECOLOGY OF TRUMPISM: A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF ANTI-SYSTEMIC POLITICS 81

Mladen Obrenović, Lejla Turčilo
INFORMACIJSKO-KOMUNIKACIJSKI HAOS: TRUMPOVI MODELI KOMUNICIRANJA KAO MATRICA DJELOVANJA BALKANSKIH POLITIČARA / INFORMATION-COMMUNICATION CHAOS: TRUMP'S COMMUNICATION MODELS AS A MATRIX OF ACTION OF BALKAN POLITICIANS 105

Nikola Dojčinović, Samir Ljajić
TRAMPOVA RETORIKA NA DRUŠTVENIM MREŽAMA I DOMINACIJA KOMPJUTERIZOVANE PROPAGANDE / TRUMP'S RHETORIC ON SOCIAL NETWORKS AND THE DOMINANCE OF COMPUTERIZED PROPAGANDA 131

Goran Miraščić
(NE)USPJEH TRUMPOVE EKONOMSKE POLITIKE / THE (UN)SUCCESS OF TRUMP'S ECONOMIC POLICY 149

Valentina Pavlović Vinogradac, Marijan Vinogradac, Irena Cajner Mraović
THE RELATION BETWEEN TRUMPISM AND COMPLIANCE WITH THE RULES DURING THE COVID-19 PANDEMIC: THE PROCEDURAL JUSTICE PERSPECTIVE / ODNOS IZMEĐU TRAMPIZMA I PRIDRŽAVANJA PRAVILA TIJEKOM PANDEMIJE COVID-19: PERSPEKTIVA PROCEDURALNE PRAVIČNOSTI 161

ANGLISTIKA

Valentina Gavranović, Marijana Prodanović
A COMPARATIVE ANALYSIS OF EFL TEXTBOOKS USED IN THE THIRD GRADE PRIMARY SCHOOL / KOMPARATIVNA ANALIZA UDŽBENIKA NAMENJENIH NASTAVI ENGLESKOG KAO STRANOG JEZIKA U TREĆEM RAZREDU OSNOVNE ŠKOLE 183

Aida Džiho-Šator
TRACING POLITICS AND POSTMODERNISM IN *THE NOISE OF TIME* / TRAGOM POLITIKE I POSTMODERNIZMA U *ŠUMU VREMENA* 201

Adisa Ahmetspahić
HISTORIOGRAPHIC METAFICTION IN LIZ LOCHHEAD'S PLAYS: *BLOOD AND ICE* AND *MARY QUEEN OF SCOTS GOT HER HEAD CHOPPED OFF* / ELEMENTI HISTORIOGRAFSKE METADRAME U DRAMAMA LIZ LOCHHEAD: *KRV I LED* I *ODRUBLJENA GLAVA MARIJI KRALJICI ŠKOTA* 225

GERMANISTIKA

Minka Džanko, Alma Čović-Filipović
GENUSZUWEISUNG DER ANGLIZISMEN IN DER DEUTSCHEN SPRACHE DER WISSENSCHAFT: NEUE ENGLISCHE SUBSTANTIVE AUF DEM WEG ZUR LEXIKALISIERUNG / GENDER ASSIGNMENT TO ANGLICISMS IN GERMAN IN THE FIELD OF SCIENCE: NEW ENGLISH NOUNS ON THEIR WAY ON BECOMING LEXICALIZED 245

LIKOVNA UMJETNOST

Haris Dervišević
JULIEN BRETON: MAESTRO OF LIGHT CALLIGRAPHY / JULIEN BRETON: MAESTRO SVJETLOSNE KALIGRAFIJE 267

SOCIOLOŠKE I KULTURALNE STUDIJE

Muedib Šahinović
BOŠNJAČKE APORIJE POLIVALENTNE SEKULARNOSTI: EPIFENOMEN KOMPROMISNE MODERNOSTI / BOSNIAK APORIA OF POLYVALENT SECULARITY: THE EPIPHENOMENON OF COMPROMISING MODERNITY 283

Esad Delibašić
NEOLIBERALNA KULTURNA POLITIKA I JAVNO DOBRO U KULTURI / NEOLIBERAL CULTURE POLICY AND PUBLIC GOODS IN CULTURE 299

POLITOLOŠKE TEME

Stefan Vukojević
SIMULACIJA PRIMJENE IZBORNOG SISTEMA POJEDINAČNOG PRENOSIVOG GLASA U BOSNI I HERCEGOVINI – SLUČAJ IZBORA ZA PARLAMENTARNU SKUPŠTINU 2000. GODINE / SIMULATION OF THE IMPLEMENTATION OF THE SINGLE TRANSFERABLE VOTE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA – THE CASE OF ELECTIONS FOR THE PARLIAMENTARY ASSEMBLY IN 2000 313

Anes Makul, Adem Olovčić
MI (NI)SMO PORODICA? ANALIZA ARGUMENTACIJE U KORIST PROŠIRENJA EU NA ZAPADNI BALKAN NAKON SAMITA 2003. I 2018. GODINE / WE ARE(NOT) A FAMILY? ANALYSIS OF ARGUMENTATION IN FAVOR OF EU ENLARGEMENT IN THE WESTERN BALKANS AFTER THE 2003 AND 2018 SUMMITS 333

PRAVNA MISAO

Benjamin Nurkić, Suad Murselović
IZMEĐU USTAVNOG NACIONALIZMA I LJUDSKIH PRAVA – BUDUĆNOST VLADAVINE PRAVA U BOSNI I HERCEGOVINI? / BETWEEN CONSTITUTIONAL NATIONALISM AND HUMAN RIGHTS - THE FUTURE OF THE RULE OF LAW IN BOSNIA AND HERZEGOVINA? 361

Mirsad Čizmić, Aida Čizmić
UPOREDNOPRAVNA RJEŠENJA REFERENDUMSKE DEMOKRATIJE SA OSVRTOM NA BOSNU I HERCEGOVINU / COMPARATIVE SOLUTIONS OF REFERENDUM DEMOCRACY WITH REFERENCE TO BOSNIA AND HERZEGOVINA 395

Harun Brkić, Emina Brkić
PRAVNI *VS* DRUŠTVENI ODNOS IZMEĐU LIJEČNIKA I PACIJENTA / LEGAL *VS* SOCIAL RELATIONSHIP BETWEEN DOCTORS AND PATIENTS 421

PEDAGOŠKO-DIDAKTIČKI PRILOZI

Vanesa Delalić
RAZVOJ EKOLOŠKOG ODGOJA KROZ VANNASTAVNE AKTIVNOSTI / DEVELOPING ECOLOGICAL EDUCATION THROUGH EXTRACURRICULAR ACTIVITIES 435

Nasih Osmanović, Nasiha Osmanović
BLENDED AND ONLINE LEARNING FOR BETTER FUTURE COMMUNICATION / HIBRIDNO I UČENJE NA DALJINU KAO PREDUSLOV ZA BOLJU NASTAVNU KOMUNIKACIJU 451

Ana Šuran, Anita Zovko
MIŠLJENJA STUDENATA O OBRAZOVANJU ODRASLIH U HRVATSKOJ / OPINIONS OF STUDENTS ON ADULT EDUCATION IN CROATIA 463

Nusreta Kepeš
SERVISNO UČENJE U PREDŠKOLSKIM USTANOVAMA I NJEGOV UTJECAJ NA GRAĐANSKI ODGOJ DJECE / SERVICE LEARNING IN PRESCHOOL INSTITUTIONS AND THEIR IMPACT ON CIVIC COMPETENCIES OF CHILDREN 487

Daliborka Popović, Božana Rašković
PEDAGOŠKA PODRŠKA U RAZVIJANJU MUZIČKIH SPOSOBNOSTI KOD DECE PREDŠKOLSKOG UZRASTA / PEDAGOGICAL SUPPORT IN THE DEVELOPMENT OF MUSICAL ABILITIES IN PRESCHOOL CHILDREN 509

PRILOZI IZ PSIHOLOGIJE

Maida Koso-Drljević, Esma Čelenka, Nejla Omerović-Ihtijarević
POVEZANOST ANKSIOZNOSTI, DEPRESIJE I STRESA SA REZILIJENCIJOM I KVALITETOM SPAVANJA KOD STUDENATA TOKOM PANDEMIJE COVID-19 / THE CONNECTION OF ANXIETY, DEPRESSION AND STRESS WITH RESILIENCE AND SLEEP QUALITY DURING THE COVID-19 PANDEMIC 535

Miljana Pavićević, Tijana Živković
SOCIJALNI RESURSI I SOCIJALNE STRATEGIJE KAO PREDIKTORI SOCIJALNE USAMLJENOSTI / SOCIAL RESOURCES AND SOCIAL STRATEGIES AS PREDICTORS OF SOCIAL LONELINESS 551

SPECIJALNA EDUKACIJA I REHABILITACIJA

Daniela Cvitković, Nikolina Majdak
PREDIKTORI PROCJENE POTREBE ZA SUPERVIZIJOM EDUKACIJSKIH REHABILITATORA / ASSESSMENT PREDITCORS OF THE NEED FOR SUPERVISION OF EDUCATIONAL REHEBILITATORS 571

PRIKAZI

Haris Dervišević
JEDINSTVO I RAZLIČITOST U ISLAMSKOJ UMJETNOSTI (IDHAM MOHAMMAD HANASH, *TEORIJA ISLAMSKE UMJETNOSTI: ESTETSKI POJAM I EPISTEMIČKA STRUKTURA*, PREVELA AZRA MULOVIĆ, CENTAR ZA NAPREDNE STUDIJE, SARAJEVO, 2018) 589

Indira Šabić
VAŽAN DOPRINOS BOSNISTICI UZ *LEVIS NOTAE MACULA* (ZLATKO LUKIĆ: *EPONIMI. ENCIKLOPEDIJA NAZIVA KOJI SU IMENOVANI PO LJUDIMA, NARODIMA I MITOLOŠKIM BIĆIMA*, AUTORSKO IZDANJE, SARAJEVO, 2021) 593

Ivica Tokić
AKRIBIČNA ANALIZA TEMATSKE OBLASTI KOJA JE OSTAJALA NA RUBU GERMANISTIČKE LINGVISTIKE (ANISA TRBONJA-OMANIĆ, *SEKUNDARNE PREPOZICIJE U NJEMAČKOM JEZIKU, NJIHOVE MORFOSINTAKSIČKE FUNKCIJE I SEMANTIČKA OBILJEŽJA*, UNIVERZITET „DŽEMAL BIJEDIĆ“, FAKULTET HUMANISTIČKIH NAUKA, MOSTAR, 2021) 597

Amir Krpić
OSMANSKA PORESKA POLITIKA U SVJETLU NEOBJAVLJENE IZVORNE GRAĐE (FAHD KASUMOVIĆ, *NA PERIFERIJI SVIJETA ISLAMA: OSMANSKA PORESKA POLITIKA U BOSANSKOM EJALETU 1699-1839*. UNIVERZITET U SARAJEVU - ORIJENTALNI INSTITUT, SARAJEVO, 2021) 601

Sead Nazibegović
VRIJEDAN DOPRINOS METODIČKOJ BOSNISTICI (NAIDA GADŽO, *SAVREMENI METODIČKI PRISTUP POČETNOM ČITANJU I PISANJU*, BOSANSKA KNJIGA, SARAJEVO, 2021) 607

Adnan Jahić
IZMEĐU LOJALNOSTI REŽIMU I PROAKTIVNOG VJERSKO-
-POLITIČKOG DJELOVANJA [AMIR DURANOVIĆ, *ISLAMSKA ZAJEDNICA U JUGOSLAVENSKOM SOCIJALIZMU*, UDRUŽENJE ZA MODERNU HISTORIJU / UDRUGA ZA MODERNU POVIJEST (UMHIS), SARAJEVO, 2021] 611

Senad Ćeman
PRAVNI VODIČ MUSLIMANSKOG ZADUŽBINARSTVA (HUSEIN KAVAZOVIĆ, *UVOD U VAKUFSKO PRAVO*, EL-KALEM – IZDAVAČKI CENTAR RIJASETA ISLAMSKE ZAJEDNICE U BOSNI I HERCEGOVINI, SARAJEVO, 2021) 617

Vedada Baraković
PROLEGOMENA ZA STRATEGIJU SPREČAVANJA DALJE DEGRADACIJE NOVINARSKE PROFESIJE I MEDIJA (ENES OSMANČEVIĆ, ADIS ŠUŠNJAR, *INTEGRITET NOVINARA I TRANSPARENTNOST MEDIJA U BOSNI I HERCEGOVINI*, TRANSPARENCY INTERNTIONAL, SARAJEVO, 2021) 621

UPUTSTVO ZA AUTORE 625

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI
Tuzla, God.I, Br.1, decembar 2016.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

ASPEKTI TRAMPIZMA

Mirza Imamović
RADIKALNA DESNICA U POSTFAŠISTIČKO DOBA / THE RADICAL RIGHT IN THE POST-FASCIST ERA 15

Sead Alić
POPULISTIČKA SAPUNICA DONALDA TRUMPA / POPULIST SOAP OPERA BY DONALD TRUMP 43

Amer Džihana, Zarfa Hrnjić Kuduzović, Amela Delić
POPULIZAM I INSTITUCIONALNA NOVINARSKA KULTURA: TRUMPOV UDAR NA MEDIJE / POPULISM AND INSTITUTIONAL CULTURE OF JOURNALISM: TRUMP'S ATTACK ON THE MEDIA 55

Mirza Mahmutović
POLITIČKA EKONOMIJA I MEDIJSKA EKOLOGIJA TRUMPIZMA: PRILOG ISTRAŽIVANJU ANTISISTEMSKIH POLITIKA / POLITICAL ECONOMY AND MEDIA ECOLOGY OF TRUMPISM: A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF ANTI-SYSTEMIC POLITICS 81

Mladen Obrenović, Lejla Turčilo
INFORMACIJSKO-KOMUNIKACIJSKI HAOS: TRUMPOVI MODELI KOMUNICIRANJA KAO MATRICA DJELOVANJA BALKANSKIH POLITIČARA / INFORMATION-COMMUNICATION CHAOS: TRUMP'S COMMUNICATION MODELS AS A MATRIX OF ACTION OF BALKAN POLITICIANS 105

Nikola Dojčinović, Samir Ljajić
TRAMPOVA RETORIKA NA DRUŠTVENIM MREŽAMA I DOMINACIJA KOMPJUTERIZOVANE PROPAGANDE / TRUMP'S RHETORIC ON SOCIAL NETWORKS AND THE DOMINANCE OF COMPUTERIZED PROPAGANDA 131

Goran Miraščić
(NE)USPJEH TRUMPOVE EKONOMSKE POLITIKE / THE (UN)SUCCESS OF TRUMP'S ECONOMIC POLICY 149

Valentina Pavlović Vinogradac, Marijan Vinogradac, Irena Cajner Mraović
THE RELATION BETWEEN TRUMPISM AND COMPLIANCE WITH THE RULES DURING THE COVID-19 PANDEMIC: THE PROCEDURAL JUSTICE PERSPECTIVE / ODNOS IZMEĐU TRAMPIZMA I PRIDRŽAVANJA PRAVILA TIJEKOM PANDEMIJE COVID-19: PERSPEKTIVA PROCEDURALNE PRAVIČNOSTI 161

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.1.15

UDK 329.18:321.01

Primljeno: 25.9.2021.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Mirza Imamović

RADIKALNA DESNICA U POSTFAŠISTIČKO DOBA

Rad nastoji definirati pojam radikalne desnice kroz historiju od njenog prvobitnog značenja do danas. Pored toga, teži se objasniti nove pojavne oblike radikalne desnice nakon završetka Drugog svjetskog rata. Temeljni fokus jeste na razumijevanju ideologije ekstremne desnice kroz njeno prilagođavanje datom vremenu i okolnostima. Također, rad komparira ideološku poziciju radikalne desnice u odnosu na svoj antipod radikalnu ljevicu, kao i djelovanje radikalne desnice na tlu Evrope, Sjedinjenih Američkih Država i Zapadnog Balkana, sa posebnim osvrtom na povezanost predmetne ideologije i ratova 1990-tih. Rad također sagledava ekonomsko-socijalne uzroke naglog rasta popularnosti radikalne desnice, što podrazumijeva ulogu migrantske krize, trend porasta islamofobije i tržišno-ekonomska kretanja.

Ključne riječi: radikalna desnica; fašizam; ljevica; populizam; postfašističko doba

1. UVOD

Radikalna desnica nakon Drugog svjetskog rata proživjela je svojevrsnu transformaciju u pogledu matrice djelovanja, nastojeći napraviti izvjesnu distancu spram fašističke ideologije i nacističke ostavštine. Premda se na prvi pogled čini kako zagovornici radikalne desnice nisu ništa drugo nego potomci očeva navedenih ideologija, ipak ovdje treba istaći bitnu distinkciju, a to je kako se današnja radikalna desnica segmentira i ne teži prevlasti nad većim teritorijama i državama. To je izraženo

kroz snažno zalaganje velikog broja desničarskih organizacija i stranaka za cjepkanjem evropskog jedinstva u korist nacionalne samostalnosti, unutar koje će biti pozvani da odlučuju o tome šta smatraju ideološki prihvatljivim, a šta ne, lišeni bilo kakvog vida tutorstva, smjernica i kritike iz Brisela.

Migracijski tokovi pod kojima Evropa nepovratno mijenja demografsku sliku pogoduju širenju desnice u njenoj radikalnoj formi. Tu su i neizostavna socioekonomska gibanja i oscilacije, uvijek pogodna za prodor radikalnog duha i njegovo odomaćenje u javnom prostoru. Predmet ovog rada stoga jeste nastanak ideje radikalne desnice nakon 1945. godine, prevashodno na američkom i evropskom kontinentu, te njena postepena transformacija shodno okolnostima i trendovima vremena.

Akcenat je stavljen na pojmovno određenje desnog radikalizma i njegovu poziciju na političko-ideološkom spektru, odnos prema suprotstavljenoj ideji ljevice, uzroke i faktore naglog rasta i razvoja, poput migrantske krize, tržišnih kretanja, životnog standarda i slabljenja Evropske unije, te današnju poziciju i ulogu na Balkanu, naročito u kontekstu Bosne i Hercegovine.

Naastojimo dovesti u vezu proces širenja i popularizacije desničarske ideologije sa kriznim periodima, kao što su migrantske rute, opadanje kupovne moći stanovništva, tržišni poremećaji, ali i osjetan pad popularnosti stranaka lijevo od centra, čiji socijalni programi više nisu u fokusu javnosti. U tom smislu, rad odgovara na pitanje zbog čega ljevica gubi bitku u političkoj areni i postoje li realni osnovi za njeno ozdravljenje i ponovnu konkurentnost desničarskim političkim opcijama.

Najzad, težimo razlučiti pojmove radikalne i ekstremne desnice, koji, uprkos čestom poistovjećivanju, ipak nisu sinonimi. Na tragu toga, dolazimo do okvirnih i zajedničkih karakteristika radikalno desnih političkih stranaka.

2. POJAM RADIKALNE DESNICE

Među istraživalima ne postoji potpuni konsenzus kada je u pitanju definicija radikalne desnice. Prema Kitscheltu, u radikalnoj desnici pojedinci postaju autoritarne ličnosti s grupnim obavezama i subordinarnom disciplinom (Kitschelt et al. 1999). Radikalno desne stranke se u nekim slučajevima dovode u vezu sa fašizmom, s tim da su svoje ideje ublažile i prilagodile vremenu (Žugčić 2016: 6). U naučnoj i popularnoj literaturi postoji za politička strujanja u području desnog radikalizma mnoštvo međusobno konkurentnih pojmova pod kojima se razumijevaju i različiti sadržaji. Desni ekstremizam, radikalna desnica, ultranacionalizam, (neo)fašizam, (neo)nacizam, Nova desnica samo su neki od pojmova koji se cirkuliraju u međunarodnoj literaturi i oko kojih

se, s obzirom na različita politička i metodološka polazišta autora, teško postiže saglasnost o njihovom značenju i sadržaju (Velički 2010: 67). U posljednjih nekoliko desetljeća populizam se u Evropi pretežno povezuje s jačanjem desnih i radikalnih desnih političkih pokreta (Šalaj 2012: 55).

Širok dijapazon različitih mišljenja o fenomenu radikalne desnice oslikava njegovu kompleksnost i multidimenzionalnost. U tom smislu, na bazi seta određenih karakteristika, može biti formulisana definicija radikalno desnih partija. Partije radikalne desnice su akteri koji se nalaze na krajnje desnoj strani političkog spektruma, a odlikuju ih sljedeće ključne karakteristike: politički radikalizam, ekstremni nacionalizam, antisistemski karakter (to su više „ANTI", nego što su „ZA" partije), partijska sveobuhvatnost, rigidnost ideologije i populistička retorika (Kulinska 2010). S tim u vezi, najučestaliji opisi radikalne desnice su nacionalizam, rasizam, ksenofobija, antidemokratičnost i jaka država (Mudde 2007).

U Zapadnoj Evropi radikalna desnica temelji se n zatvorenosti, predrasudama, frustracijama i iracionalizmu. Osnov njenog djelovanja jeste svijest o elitističkom poslanju, odbacivanje predstavničkog sistema, neprihvatanje pluralističkog industrijskog društva, odbacivanje individualizma, iracionalno političko djelovanje, netolerancija, nacionalizam i etnocentrizam (Klarić 2005: 19). Osamdesetih godina dolazi do obnove popularnosti desnog ekstremizma, što je izravno vezano uz nestanak tzv. države blagostanja i agresivniju primjenu neoliberalnih mjera. Zapadnoevropske države suočavale su se tada s krizom kapitalizma, rezanjem socijalnih prava, privatizacijom i zatvaranjem državnih preduzeća. Vrijeme uspostave neoliberalizma dovelo je veliki dio zapadnoevropske radničke klase u situaciju egzistencijalne nesigurnosti (Vukobratović, Šimunković 2012: 8).

Prema nekim autorima, radikalna desnica može se posmatrati na sljedeća tri nivoa:

1. ekstremno desne stranke koje u periodima akutnih sukoba otvoreno fašiziraju,
2. teorijski centar i idejna središta desnice, tj. intelektualci različitog formata i ustanove koje osmišljavaju rasizam, šovinizam i fašizam,
3. mlada fašistička supkultura poput nogometnih navijača ili skinheadsa koji izražavaju protestnu mržnju protiv svega što je etnički drugačije (Kuljić 2002).

Savremene krajnje desne stranke, za razliku od fašističkih, drugačije su ne samo po organizacionoj strukturi, tj. matrici modernih kadrovskih i masovnih stranaka, već i po ideološkim temeljima koji su drugačiji (Veselinović 2016: 59). Većina savremenih radikalno desnih stranaka je populistička, a ne elitistička, nativistička, a ne rasistička, te načelno demokratska, a ne autokratska. Drugim riječima, baš kao što je historijska krajnja desnica odražavala ideološke i organizacijske trendove 1930-ih, protudemo-

kratske stavove i masovnu mobilizaciju, savremene su stranke plod današnjeg doba u kojem demokratija uživa hegemonijski status, a političke stranke postale su distancirani, profesionalizirani strojevi za izborno nadmetanje (Mudde 2014: 16). Drugim riječima, „radikalno desne stranke su one koje se takmiče unutar postojećeg sistema, te nužno ne traže povratak u antidemokratski sistem, dok ekstremno desne stranke žele srušiti postojeći sistem“ (Žugčić 2016: 6). Dakle, radikali prihvataju nadmetanje u okvirima postojećeg političkog sistema s ciljem da ga osvajanjem vlasti reformski mijenjaju, za razliku od ekstrema koji posežu nasilnim metodama i državnim udarima u realizaciji svojih političko-ideoloških ciljeva.

Novi desničari ne vole demokratiju, ali je koriste kao saveznika, jer demokratija zabranjuje da oni budu zabranjeni. Kada se protivnik pojavljuje kao saveznik, na terenu smo moguće zloupotrebe. Kroz mješavinu prljavih političkih poruka, nejasno saopćenih ambicija i loših namjera, radikalna desnica, zloupotrebljavajući načelo slobode govora, načinje demokratiju, koja se, u ime demokratije, ne suprotstavlja svome neprijatelju, već ga eufemistički tretira protivnikom (Ćurak 2014). Radikalno desne stranke novi su politički fenomen čija složenost onemogućuje svrstavanje u dosadašnje okvire. One se ne opterećuju religijom u mjeri u kojoj to čine tradicionalne konzervativne stranke. Termin kojim se često opisuje radikalna desnica jeste i populizam, koji se najčešće vezuje uz postojanje harizmatične osobe koja kao glavno političko sredstvo koristi emocije (ibidem).

Govoriti o usponu radikalne desnice u Evropi zahtijeva prethodno kontekstualiziranje tog fenomena u širi pojmovni okvir, što podrazumijeva interpolaciju pojma radikalna desnica u najviši rodni pojam motrene pojave, a to je pojam političke desnice. U protivnom on ostaje da visi kao zbiljski suspektan fenomen, kao puka medijska doskočica ili samoodređeni pojam bez prethodne historije (Ćurak 2016: 46). Dakle, o usponu radikalne evropske desnice potrebno je govoriti u širem kontekstu nadogradnje desnice kao političke misli (Ajanović 2019: 2).

Pojedini autori smatraju kako savremeni desni radikalizam ima korijene u klasičnom fašizmu, pri čemu navode četiri faze transformacije evropskog fašizma nakon Drugog svjetskog rata. Prva faza je tzv. “oponašajući fašizam”. Javlja se odmah nakon 1945. godine i u potpunosti slijedi poraženu fašističku ideologiju u ratu. Druga je faza “prilagođeni fašizam” iz 1960-ih i 1970-ih u kojem fašističke stranke postižu određene uspjehe na izborima prilagođavajući se pravilima parlamentarizma. Navedenu fazu obilježava područjima idejno profiliranje “nove desnice”, te okretanje supkulturi nasilja od strane mladih i organiziranje mreže desnog terorizma. Treću fazu nazivaju “populistički fašizam”. Javlja se od 1980-ih, kada dolazi do osamostaljivanja

desnog ekstremizma, koji se uspješnije povezuje sa različitim širim pokretima nezadovoljnih grupa. Četvrta faza počinje od 1990-tih i naziva se "postsocijalistički fašizam", "kada u vakuumu vrijednosti, ekonomskoj krizi, nacionalnim sukobima i ratu snažno izbija zapriječeni šovinistički potencijal lišen kontrole sistema" (Veselinović 2016: 59).

Radikalna desnica je termin koji obuhvata heterogenu grupu stranaka, te se smatra da bi tu definiciju prema specifičnim slučajevima trebalo diverzificirati u podentitete poput antiimigrantskih, neofašističkih ili populističkih stranaka (Obućina 2012). Neki autori razlikuju četiri tipa radikalne desnice: 1) autokratska fašistička (uključuje rasizam i ksenofobiju); 2) rasistička ili etnocentristička (no ne i fašistička); 3) populističko-autoritarna (organizovana oko jednog harizmatičnog vođe s difuznom nacionalističkom ideologijom); 4) vjersko-fundamentalna (nacionalizam se stapa s vjerskom rigidnošću) (Zgurić 2014: 93). Treba dodati i to kako nije uvijek slučaj da se desne političke stranke vežu za harizmatičnog lidera, a primjeri koji to dokazuju jesu AfD u Njemačkoj koji ima više istaknutih čalnova ili Nacionalni front u Francuskoj okupljen oko porodice Le Pen. Sve četiri navedene varijante radikalne desnice kao temeljno zajedničko obilježje imaju ideju unutrašnje nacionalne hegemonije i populistički stil usmjeren protiv establišmenta. Stvar se još dodatno komplikuje kada se u jednačinu ubace radikalno desne stranke iz Istočne i Srednje Evrope, nastale u periodu nakon pada Berlinskog zida i sloma komunističkih režima, koje glorificiraju nacionalnu historiju, često su iredentističke ili imperijalističke (npr. u Rusiji), netolerantne prema strancima (antiimigrantske i antisemitske), te se suprotstavljaju globalizaciji i europeizaciji (ibidem).

3. KOMPARACIJA SPRAM LIJEVE IDEJE

U Francuskoj revoluciji su ljevica i desnica, prvi put u historiji, postale politički pojmovi. Naime, 29. 8. 1789. godine predsjedavajući Ustavotvorne skupštine pozvao je zastupnike da glasaju treba li kralju dopustiti pravo veta na zakone i odluke skupštine. Pošto su zastupnici koji su glasali za pravo kralja na veto istupili na desnu stranu od predsjednika, a oni koji su glasali protiv prava kraljevog veta na lijevu, ideološka podjela na ljevicu i desnicu bila je rođena (Bakić 2019).

Pod ljevicom podrazumijevamo one koji stavljaju naglasak na grupnu jednakost i ekonomsku sigurnost naspram desnice koja se zalaže za jednake mogućnosti i minimiziranje uloge države. Također, ljevica se bori za smanjenje socijalnih nejednakosti, ublažavanje prirodnih nejednakosti i pravedniju preraspodjelu dobara,

dok desnica u tom smislu nejednakosti smtra prirodnom nužnošću (Višić 2020: 332). Sažeto rečeno, ljevicom možemo smatrati stranke, pokrete i grupe koje se u svom djelovanju zalažu za proširenje društvene jednakosti. Sve ono što se tome opire smatra se neprijateljskim. Jednakost mora postojati u svim sferama društvenog života. Desnica, nasuprot, naglašava prednost ekonomske slobode u odnosu na jednakost.

Ljevica i desnica danas su se transformirale. Klasična podjela političkog spektra na ljevicu, desnicu i centar relikt je nekih ranijih vremena. To nije teško uvidjeti i na konkretnim primjerima gdje, recimo, socijalisti smanjuju radnička prava pri donošenju novih zakona o radu, dok konzervativci pozivaju imigranate u državu povećavajući socijalna davanja. Nije neobično ni da radnici 21. stoljeća i socijalno ugroženi podržavaju Marine Le Pen i Geerta Wildersa, a konzervativci, demokršćani i liberalni socijalisti Macrona i Ruttea. Ljevica i desnica 21. stoljeća slabo ili nikako korespondiraju sa ljevicom i desnicom 20. stoljeća.[1] Nakon što su socijaldemokratske partije širom Evrope okrenule leđa svojoj tradicionalnoj masovnoj bazi, odnosno radničkoj klasi, te su prihvatile većinu centrističkih socioekonomskih politika, postepeno su gubile podršku unutar širih narodnih slojeva. Upravo je dugotrajno slabljenje starih lijevih stranaka bilo jedan od uzroka uzleta novih snaga radikalne desnice. Ekonomska kriza koja je izbila 2008. godine samo je dodatno ubrzala ove procese (Vladisavljević 2018: 3).

Može se reći da je ljevica privržena ispravljanju nejednakosti koje oni na desnici drže svetim, nepovredivim, prirodnim i neizbježnim. Ona nastoji ispravljati stvari: uklanjati prirodne ili društvene nejednakosti onoliko koliko je to ostvarivo i smisleno, tako da svi mogu imati jednake izglede u životu (Šimić 2010: 30). Ljevica se zalaže za veću jednakost, dok desnica smatra da je društvo neminovno hijerarhijsko. Ona ne samo da se bavi socijalnom pravdom, nego i vjeruje da vlada treba igrati ključnu ulogu u provođenju tog cilja (ibidem).

Radikalna ljevica dovodi u pitanje neoliberalizam i globalizaciju, a kako bi zadržala i ojačala mase sljedbenika, stalno se sukobljava s "neprijateljima" – političkim suparnicima, poduzetnicima i vladom (Kos-Stanišić 2011: 4). Ona želi konkretnu akciju, odgovornost te, ako je to moguće, mir: zaustavljene ovrhe, finansiranje javnih usluga, procesuiranje korumpiranih bankara, prizemljenje dronova i povlačenje vojnih trupa – radikalima su riječi poput „neoliberalno" i „mjere štednje" crvena marama.[2]

[1] Prometej.ba, „Lijevi nacionalizam", http://www.prometej.ba/clanak/drustvo-i-znanost/lijevi-nacionalizam-3227 (14. 11. 2019.)

[2] Slobodnifilozofski.com, „Budućnost ljevice u Evropi", http://slobodnifilozofski.com/2017/05/buducnost-ljevice-europi.html (15. 11. 2019.)

Dinamika promjene kapitalizma, koji je postepeno oslobođen od stega ideološkog sukoba između Zapada i Istoka („hladni rat“), ipak se pokazala ključnim izazovom za socijalnu demokratiju. Dugo su primjenjivani pragmatični odgovori na neoliberalne napade usmjerene ka državi blagostanja, gdje je prevladavala percepcija da se socijalna demokratija žustro borila za odbranu dostignuća države blagostanja samo na nekim mjestima i s ograničenim uspjehom.[3]

Kada govorimo o današnjem omjeru snaga lijevog i desnog, najilustrativniji primjer svakako jeste Latinska Amerika. Iako je ovaj dio svijeta godinama predstavljalo svjetsku nadu progresivne, čak i radikalne ljevice, danas u mnogim latinoameričkim državama desnica vlada ili pak jačaju desne stranke. Niko se više ne poziva na Venecuelu kao na „svjetionik“ socijalizma 21. stoljeća ili na progresivne vlade u Ekvadoru, Boliviji, Brazilu i Argentini.[4] Izbori za Evropski parlament 2019. donijeli su također osjetan uspjeh radikalne desnice. Desnica je u nekim državama, kao što su Mađarska, Italija, Francuska i Velika Britanija prevladala. Nasuprot padu ljevice u nekim državama, poput Grčke, socijalisti su pobijedili u Španiji.[5]

Međutim, ove dvije naizgled suprotstavljene strane imaju jednu zajedničku poveznicu – populizam, koji se razlikuje od ranijeg u jednoj stvari – i radikalna desnica i radikalna ljevica danas marširaju zajedno. Pridjev populistički počinje se koristiti krajem 19. stoljeća u SAD-u za opis načela i djelovanja Narodne stranke (People's Party) koja se zauzimala za veća prava seljaka i radnika i kritikovala politički sistem koji pogoduje interesima povezanih i korumpiranih političkih i poslovnih elita iz Washingtona i New Yorka. Najuticajnija savremena definicija populizma potiče od holandskog politologa Casa Muddea, prema kojoj je populizam „ideologija koja dijeli društvo na dvije antagonističke grupe, običan narod i korumpiranu elitu, i koja tvrdi da bi politika trebala biti izraz volje naroda“ (prema Šalaj 2012: 55). Brojniji autori populizam smatraju jedinstvenom političkom ideologijom, s obzirom na to da postoji zajednički skup obilježja koji dijele gotovo svi populistički pokreti. Postojanje antagonizma između poštenog naroda i korumpirane elite, odnosno suprotstavljanje elitama i "opasnim drugima“ predstavlja zajedničko obilježje tih pokreta (ibidem).

Do sada smo viđali radikalno desničarski populizam pretežno u Istočnoj Evropi, a manipulirao je strahom od migracija i pitanjima identiteta, dok smo ljevičarski po-

[3] Izvještaj s konferencije „Politička fragmentacija ljevice uz globalni preporod desničarskog populizma“, https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/14187.pdf (15. 11. 2019.)

[4] Mreža za izgradnju mira, „Uspon desnice u Latinskoj Americi“, https://www.mreza-mira.net/vijesti/clanci/uspon-desnice-u-latinskoj-americi/ (15. 11. 2019.)

[5] Slobodna Evropa, „Izbori za EP: Veliki rast liberala, uspjeh Orbana, Le Pen i Salvinija“, https://www.slobodnaevropa.org/a/poslednji-dan-glasanja-na-izborima-u-eu/29962854.html (15. 11. 2019.)

pulizam viđali više na jugu Evrope, zato što je taj region značajnije pogodila finansijska kriza. Ali sada se u zemljama kao što su Italija i Francuska pojavljuju u isto vrijeme. Takav savez je formalizovan u Italiji , gdje su ljevičarski Pokret pet zvijezda i ultradesničarska stranka Sjeverna liga formirali koalicionu vladu u maju 2018. godine.[6] Sve to potvrđuje početnu tezu o postepenom brisanju granica između dvije ideologije.

4. ZAOKRET UDESNO – SAD

U posljednje vrijeme primjetan je porast sljedbenika desnice u SAD-u, koji sve više poprima radikalne okvire. Pobjeda Donalda Trumpa u utrci za mjesto u Bijeloj kući dodatno je potaknula antimigrantsku atmosferu i odbojnost spram ljudi čija imena imaju islamsko latinoameričko, azijsko ili pak jevrejsko porijeklo. U tom kontekstu, važno je napraviti retrospektivni osvrt i vidjeti šta je prethodilo takvom fenomenu, uključujući neizostavni dio poratnog vremena vezano za prava Afroamerikanaca i njihovu građansku borbu ‘60-tih i ‘70-tih godina prošlog stoljeća.

Godina 1955. označila je prekretnicu u demokratizaciji američkog društva. Rasna segregacija naročito je bila prisutna u obrazovnim ustanovama i javnom prevozu. Afroamerikancima je ‘50-ih godina bilo dopušteno sjesti samo na zadnja sjedišta autobusa, a mogli su se pomaknuti do srednjeg dijela samo ukoliko nijedan bijelac nije tamo želio sjesti. Postojalo je pravilo da ako samo jedna bijela osoba sjedne u srednji dio, od svih Afroamerikanaca koji tamo sjede očekuje se da napuste svoja mjesta. 1. decembra 1955. godine Rosa Parks, Afroamerikanka, prekršila je to pravilo u državi Alabami. S obzirom da je jedan bijelac ostao stajati dok je ona sjedila u srednjem dijelu autobusa, oglušila se na vozačevo upozorenje zbog cjelodnevnog stajanja na nogama na poslu gdje je radila kao krojačica. Gospođa Parks završila je u pritvoru, kasnije je izjavila kako svoj protest nije planirala, već je bila samo „jako umorna i boljele su je noge“ (Hanson 2011: 11).

Ogorčen rasnom segregacijom u javnom prevozu i potaknut slučajem Rose Parks, Martin Luther King, baptistički svećenik, sastao se sa sunarodnjacima iz afroameričke zajednice kako bi potaknuo bojkot javnog prijevoza. Afroamerikanci Montgomeryja 05. 12. 1955. godine propustili su autobuse i bojkot je krenuo svojim tokom, što je predstavljalo početak mirnog protesta. Isti dan je osnovana i nova organizacija, Udruženje za napredak Montgomeryja, koja je trebala nadzirati bojkot, a King je izabran

[6] VOA, „Godina populizma u Evropi, levica i desnica ponekad na istoj strani“, https://www.glasamerike.net/a/godina-populizma-u-evropi-levica-i-desnica-ponekad-na-istoj-strani/4721063.html (15. 11. 2019.)

za predsjednika. Bojkot su odlučili nastaviti dok im vlasti ne ispune tri uslova: 1. Vozači autobusa uljudno će se obraćati afroameričkim putnicima; 2. Putnici će sjedati prema načelu „ko prvi, njegovo je mjesto"; 3. Autobusno preduzeće mora odmah unajmiti tamnoputе vozače na liniji kroz afroameričke četvrti. S obzirom da se bojkot nastavio, grad je posegnuo za starim državnim zakonom protiv bojkota, prema kojem je 89 ljudi, uljučujući i Kinga, proglašeno krivim. U međuvremenu, Udruženje za napredak uložilo je žalbu američkom Vrhovnom sudu kako bi dokazali da je segregacija u autobusima suprotna Ustavu SAD-a. Vrhovni sud potvrdio je odluku Okružnog suda Alabame da su državni i građanski zakoni te savezne države koji zahtijevaju segregaciju protuustavni. Potaknuti ovim uspjehom u januaru 1957. godine osnivaju Konfederaciju južnjačkog kršćanskog vodstva u svrhu davanja savjeta i pomoći, a Kinga proglašavaju predsjednikom (Ninić 2015).

Bojkot u Montgomeryju dao je vjetar u leđa svim drugim organizacijama i pokretima za jednakost na jugu SAD-a. Iako je rasna segregacija u obrazovnim ustanovama zabranjena, afroamerički studenti i dalje se se susretali sa diskriminacijom. Tako je 1960. godine započet studentski sit-in prosvjed u Nashvilleu, koji se brzo proširio po čitavom jugu. Bila je to metoda protesta protiv vladine politike koja podrazumijeva odbijanje napuštanja javnog mjesta, poput ugostiteljskih objekata, što sprečava promet i ometa normalan rad. Njemu se pridružio i King, koji je zbog toga osuđen na 4 mjeseca teškog rada u državnoj kaznionici (ibidem).

Nakon Montgomeryja i Albanyja protesti su se prenijeli u Birminghamu, gdje su bojkotom autobusa htjeli ekonomski pritisnuti grad na promjene. Zahtijevali su od gradske vlasti desegregaciju ekonomskog života Birminghama u restoranima, hotelima, javnim WC-ima, i kraj nepisane politike zapošljavanja crnaca za samo teške poslove. Mirni protesti rezultirali su time da su policajci i vatrogasci odbili poslušnost, te pustili sudionike protesta. To je bila još jedna pobjeda nenasilne politike Martina Luthera Kinga nakon koje su počele promjene u gradu, ali i u državi, jer je predsjednik Kennedy predložio Kongresu SAD-a novu povelju o građanskim pravima (Amanović 2011). Nakon sit-in protesta, organizovan je čuveni pohod na Washington. Započeo je 28. 08. 1963. godine, u čast stote godišnjice ukidanja ropstva u SAD-u. Okupilo se oko 250.000 ljudi, Afroamerikanaca i bijelaca. Martin Luther King održao je govor koji se i danas često citira, naslovljen sa „I have a dream". Međutim, ubistvo predsjednika John F. Kennedyija donekle je zaustavilo potpuno ostvarenje građanske ravnopravnosti u američkom društvu (Ninić 2015). Jedan od najvažnijih rezultata građanske borbe bilo je donošenje Zakona o građanskim pravima 1964. godine. Zakon je propisao obaveznu primjenu istih kriterija glasanja i na Afroamerikance i

na bijelce, zabranjivao segregaciju i diskriminaciju u ugostiteljstvu, uslužnim djelatnostima, u svim objektima u javnom vlasništvu ili pod javnom upravom, na osnovu rase, boje, religije ili nacionalnog porijekla, te su poništeni svi lokalni propisi koji su nalagali segregaciju ili diskriminaciju. 1969. godine Vrhovni sud protumačio je Zakon ne samo kao zaštitu prava pojedinaca, nego i kao obavezu donošenja takvih sistema političkog zastupanja koji će osigurati izbor manjinskih kandidata. Tako je data pravna osnova nečemu što je postala opća praksa rasnog krojenja izbornih kotara, da bi se osigurala sigurna mjesta za Afroamerikance (Ibidem).

U svjetlu rasne segregacije svakako valja spomenuti i zloglasni Ku Klux Klan, organizaciju osnovanu nakon Američkog građanskog rata od strane konfederacijskih veterana. Tokom svog djelovanja doživjela je nekoliko preobražaja i promjena. Nakon Drugog svjetskog rata rasno pitanje ponovno je postalo aktuelno kada je crnački pokret za građanska prava počeo tražiti ukidanje segregacije i izjednačavanje manjina s bijelcima. S obzirom da se to mnogim stanovnicima američkog Juga nije sviđalo, Klan je vrlo brzo ojačao svoju poziciju u društvu. Ipak, njegovi sljedbenici nisu imali veliku podršku zbog nasilnog djelovanja. Upravo je ekstremno nasilje, jedno od najnasilnijih u historiji SAD-a, bilo tih godina glavna odlika djelovanja Klana a što je i dovelo do njihovog poraza u borbi za očuvanje povlaštenog položaja bijelaca. Ovdje svakako valja istaći i njihovu antisemitsku ideologiju, na osnovu koje su razvili teoriju da je integracija crnaca dio komunističko-jevrejske zavjere koja za cilj ima uništiti kršćansku civilizaciju. Kako bi opravdao svoju teoriju, Klan postaje jedna od prvih organizacija u SAD-u koja je počela javno tvrditi da se holokaust nije dogodio i da je sve jedna velika laž. Usto su javno optuživali Jevreje da su organizovali bombaške napade na sinagoge kako bi dobili simpatiju javnosti, iako su istrage pokazale kako iza bombaških napada stoje pripadnici Klana. Od 1970-ih antisemitizam u klanovskoj ideologiji počinje jenjavati, iako se zadržao do danas, pa se zbog toga današnji klanovi ističu jedino kao izrazito rasistički (Milić 2017).

Službene brojke nasilnih akata Klana za određene kategorije uopće ne postoje. Tako je, naprimjer, poznato da su između 1956. i 1963. godine na američkom Jugu klanovi izveli ukupno 138 bombaških napada i da je između 1963. i 1965. godine 11 osoba ubijeno u zločinima direktno povezanim s rasističkim motivima, dok je tačan broj spaljenih crkava na Jugu početkom 1960-ih godina nepoznat (Chalmers 2003: 17). Prema posljednjim podacima, aktivni su u 41 saveznoj državi i broje oko 8.000 članova. Danas, nekoliko decenija kasnije, pitanje različitog tretiranja po osnovu rase, religije i porijekla još uvijek muči američko društvo.

Pojava radikalne desnice na novijoj američkoj političkoj sceni povezana je sa pobjedom Donalda Trumpa, a članstvo varira od ksenofoba do fašista. Ona se prvenstveno bori protiv stranačkog establišmenta, kako demokratskog, tako i republikanskog. Pripradnici pokreta vjeruju da sklonost aktuelnog republikanskog vodstva slobodnom tržištu i podređenost ekonomskoj racionalnosti ugrožavaju neke temeljne zapadne vrijednosti. Američka radikalna desnica protivi se migraciji, držeći sjevernoameričku i zapadnoevropsku kulturu superiornom, te nekompatibilnom s ostalima. Još jedna bitna karakteristika jeste da se bori protiv političke korektnosti i pritiska da se autocenzurira govor na svakom nivou, od formalnog obraćanja do svakodnevnog humora. Neki pripadnici radikalne desnice u borbu s neistomišljenicima upuštaju se argumentiranim stavovima koji propituju demokratiju i egalitarizam, no ono po čemu su kao cjelina najpoznatiji jeste zajedljiv, bezobziran i beskompromisan humor.[7]

Američka radikalna desnica javlja se kao populistička ideologija čije je težište u srednjim slojevima (prije svega u tradicionalnoj srednjoj klasi američkog društva), ali koja s većim ili manjim uspjehom okuplja oko sebe i pripadnike drugih društvenih slojeva. Pojavna obilježja američkog radikalizma jesu: suprotstavljanje programima za ublažavanje siromaštva, kritika programa rasne integracije u školstvu, odbacivanje pokušaja preraspodjele dohotka pomoću promjena u poreskoj politici, otpor demokratizaciji obrazovanja, osuda kontrakulture, nekih oblika borbe za emancipaciju žena i svih formi pacifizma i antimilitarizma, zatim sklonost pooštravanju kaznene politike (zalaganje za smrtnu kaznu, itd.), simpatije za ideju o uvođenju ili obnovi cenzure, inzistiranje na globalnoj snazi i vojnoj moći SAD-a, odbrana antikomunističke vanjske politike slobodnog svijeta, te odbacivanje svih privrednih i političkih zahtjeva zemalja Trećeg svijeta. To su, međutim, tek pojavna obilježja. Idemo li dublje, srest ćemo se s kritikom države blagostanja, koja navodi na zaključak da bi državu blagostanja htjeli nadomjestiti državnom radinosti (workfare state). Američki radikalni desničari, nadalje, afirmiraju tradicionalan pojam jednakih mogućnosti, ali odlučno odbacuju egalitarizam. Naposljetku, oni se zalažu za ofanzivnu politiku Zapada i zbijanje novih snaga slobodnog svijeta protiv opasnosti od drugog bloka, kao i opasnosti koje dolaze iz Trećeg svijeta (Veljak 1985).

Desnica u SAD-u se u mnogočemu razlikuje od one u Evropi, no, za neke karakteristike, koje postaju sve izraženije, pristaje komparacija i s evropskom desnicom. Vidljiv je, naprimjer, snažan trend distanciranja od "mainstream" desnog centra, tj.

[7] Radiostudent.hr, „Alterntivna desnica: nova politička struja u SAD-u", http://www.radiostudent.hr/alternativna-desnica-internetski-trend-ili-nova-politicka-struja-u-sad-u/ (15. 11. 2019.)

odbacivanje etablirane politike Republikanske stranke. To nimalo ne iznenađuje, pošto je politika republikanaca do danas "evoluirala" blizu tačke gdje se nalaze i njihovi, navodno, glavni suparnici – demokrate. Američka desnica, u prvom redu desnica razočarana mainstream politikom, sve je snažnija, kompaktnija i spremnija manifestirati svoj uticaj. Nju polako, ali sigurno "podgrijava" cijela "vojska" konzervativnih javnih lica, a u SAD-u se to primarno svodi na uticajne radijske komentatore, koji su ujedno i glavni "ideolozi".[8]

Trumpova pobjeda je samo potvrdila kako su svugdje u svijetu velike tradicionalne stranke u dubokoj krizi i kako je demokratija kao model izgubila veliki dio svog kredibiliteta. Tako se Trump na izvjestan način pojavljuje kao nestranački pobjednik, jer ga se vlastita stranka gotovo sasvim odrekla, a Demokratska stranka je, ionako, bila njegov politički protivnik. Trump je toga svjestan i on je već u kampanji tvrdio kako je Amerika u dubokoj krizi svojih vrijednosti, a posebno od ekonomske krize iz 2008. godine. Trumpovu netolerantnu retoriku o ženama, "latinosima", imigrantima, useljenicima bez legalnih dokumenata (tzv. "indocumentadosi"), muslimanima, njegovi su glasači razumijeli kao njegovo „pravo na slobodnu riječ", pa makar mu pritom prijetila i optužba za rasizam. Trumpov radikalni anti-Washingtonski i anti-Wall Street diskurs je zaveo, prije svega, bijele slaboobrazovane glasače osiromašene i ugrožene efektima ekonomske globalizacije, ali su ga prihvatili i obrazovaniji pripadnici urušenih srednjih slojeva.[9]

5. NAPADI I NASILJE KAO URNEK DJELOVANJA

Za radikalnu desnicu vežu se brojni napadi, incidenti i atentati na neistomišljenike, ponajviše zbog njihovih rasnih, religijskih, političkih i seksualnih identiteta. Njihov intenzitet dodatno je pojačan usljed migracionoih kretanja miliona ljudi koji tragaju za utočištem na drugim kontinentima.

Prikaz 1: Godišnji izvještaj Globalnog indeksa terorizma iz 2017. godine[10]

[8] Magazinplus.eu, „Naoružana i sve radikalnija desnica u SAD-u, operacija „Američko proljeće" i marš na Washington", http://magazinplus.eu/naoruzana-i-sve-radikalnija-desnica-u-sad-u-operacija-americko-proljece-i-mars-na-washington/ (16. 11. 2019.)

[9] H-alter.org, „Je li Trump ultradesničar ili ultraljevičar?", https://www.h-alter.org/vijesti/je-li-trump-ultradesnicar-ili-ultraljevicar (20. 11. 2019.)

[10] BBC.com, „Koliko je rasprostranjena ekstremna desnica", https://www.bbc.com/serbian/lat/svet-47636651 (20. 11. 2019.)

Iz navedenog grafikona možemo uočiti kako je uspon ekstremne desnice u SAD-u i Evropi postepeno rastao do 2012. godine. Nakon toga, uporedo sa pojavom migrantske krize, dolazi do naglog povećanja broja incidenata na oba kontinenta, a upravo je to period jačanja ekstremno desnih stranaka i pokreta. U ovom izvještaju se navodi da je u Zapadnoj Evropi tokom 2017. godine zabilježeno 28 incidenata čiji su počinioci ekstremni desničari. Poređenja radi, 2007. godine je zabilježen samo jedan takav incident. S druge strane, u SAD-u je između 2002. i 2017. godine zabilježeno njih 86, u kojima su stradale čak 62 osobe. Napadači su identificirani kao pripadnici ekstremne desnice i rasni supremacisti koji su opsjednuti teorijama zavjere, poput one da Jevreji potajno vladaju svijetom i iza kulisa kontrolišu svjetsku političku scenu. Uz Jevreje, žrtve sličnih napada najčešće su bili muslimani.

Međutim, ekstremno-desničarsko nasilje nije ograničeno samo na grupne i masovne zločine. Proteklih godina ekstremni desničari su počinili dva visoko eksponirana atentata na političare. Prvi se dogodio 2016. godine kada je ekstremni desničar ubio članicu britanskog parlamenta i pripadnicu britanskih Laburista Jo Cox, zbog njenih pro-EU i pro-imigracijskih stavova. Tri godine kasnije, sličan atentat dogodio se i u Njemačkoj, kada je ubijen Walter Lübcke, član vladajuće Kršćansko-demokratske unije (CDU), koji je politički djelovao na lokalnom nivou. Ubica je neonacist kojem su smetali Lübckeovi proimigrantski stavovi.

Društvene mreže poput Facebooka, Reddita, Twittera, 4chana, 8chana i online platforme Gaba, koja funkcioniše kao utočište za ekstremnu desnicu, svojevrsni su inkubatori za ekstremističke desničarske regrute. Ohrabreni anonimnošću desničari

šire svoje ksenofobne, supremacističke i rasističke stavove. Radikalna desnica uspjela je upregnuti moć društvenih medija i interneta kao nijedan drugi pokret.[11]

6. FENOMEN USPONA RADIKALNO DESNIH STRANAKA U EVROPI

Radikalno desne stranke u Evropi postoje već dugi niz godina, no na važnosti dobijaju tek nakon 2000. godine. Poseban zamah zadobile su početkom izbjegličke krize. Problemi koje naglašavaju radikalno desne stranke povezani su s imigracijama, te sa troškovima istih. Posljedično, radikalno desne stranke privukle su velik broj birača, te postale važan politički akter u mnogim državama Evrope (Žugčić 2016). Zbog toga je važno pobliže objasniti elemente koji su ključni za porast njihove popularnosti.

Prema dostupnim podacima, tokom 2015. i 2016. godine broj izbjeglica u 28 zemalja Evropske unije povećao se sa 273.000 na 1,6 miliona. U periodu od 2002. do 2016. godine Njemačka je prihvatila 11.106.986 useljenika, a slijede Engleska (7.581.479 useljenika) i Španija (7.527.437 useljenika). To su velike useljeničke zemlje, koje su primile čak 67% useljenika u EU (Jovančević 2018: 29). Najveći broj izbjeglih potiče sa Bliskog istoka, zatim iz Sjeverne Afrike, te sa Zapadnog Balkana. Takva migraciona kretanja nepobitno su se odrazila i na političku sliku Evrope. Rezultati izbora za Evropski parlament 2014. godine nagovijestili su uspon radikalno desnih stranaka. Njihova zastupljenost tada je iznosila 11%. Poređenja radi, na izborima 1994. godine krajnja desnica dobila je 7,7% glasova, deset godina poslije 8,1%, a 2009. godine 6,6%.[12]

Navedeni trend rasta radiklano desnih partija korijene vuče iz 80-tih godina prošlog stoljeća. Zapadnoevropska krajnja desnica nakon 1989. godine napušta antikomunizam kao varijablu djelovanja, brani evropsku kulturu od imigranata i amerikanizacije a razapeta je između euronacionalizma, kritike globalizacije i regionalnog šovinizma. S druge strane, u postkomunističkim zemljama antikomunizam ima daleko značajniju ulogu (Kuljić 2002). Osamdesete su i godine upliva desnog ekstremizma u mainstrem politiku, tj. pojave nacista u odijelima. Ovdje prije svega mislimo na ono što se naziva desnim populizmom, koji je ponegdje bio direktno

[11] Mreža za izgradnju mira, „Opasne metastaze: Inkubatori radikalne desnice“, https://www.mreza-mira.net/vijesti/razno/opasne-metastaze-inkubatori-radikalne-desnice/ (26. 11. 2019.)

[12] Dnevnik.hr, „Izbori za Evropski parlament 2014. u brojkama“, https://dnevnik.hr/vijesti/svijet/izbori-za-europski-parlament-2014-u-brojkama—-335283.html (16. 11. 2019.)

povezan s nacističkim huliganima, ali je imao i druge strategije koje su više po ukusu konzervativno orijentisane srednje klase. Pojava novih stranaka, koje su odbijale izravnu identifikaciju sa fašizmom, ali su uveliko preuzimale neke funkcije historijskih fašističkih pokreta, osnovna je manifestacija ovog desnog populizma. Oni su zagovarali čuvanje "evropskih vrijednosti" za "prave Evropljane", veću represiju prema radničkoj klasi i posebno najpotlačeninjem dijelu te klase – migrantskim radnicima. Od osamdesetih desni populizam se proširio i postao relevantna snaga u gotovo svim evropskim državama (Vukobratović, Šimunković 2012).

Kada govorimo o antimigrantskom raspoloženju, nezaobilazna tema svakako je i islamofobija kao jedna od odrednica radikalne desnice. Muslimansko stanovništvo čini veliki dio imigranata koji pristižu u EU, tako da danas ova populacija broji 44 miliona muslimana EU. Ustavi zemalja članica EU, istina, garantuju vjerske slobode. Radikalna desnica nastoji prikazati imigrante i muslimane kao glavni izvor zločina, kriminala i delikvencije u evropskim zemljama. S gledišta ekstremne desnice, muslimani su uglavnom potencijalni zločinci, koji su u Evropi našli utočište bježeći iz svojih zemalja sa potpuno urušenim sistemom, ne donoseći pritom sa sobom nikakve pozitivne vrijednosti. Stoga se mora spriječiti njihov priliv u evropske države, pa bi čak valjalo i otjerati one koji su već tu (Dehshiri, Ghasemi 2018). Antiislamska klima naročito je izražena u Njemačkoj, gdje protuislamski pokret Pegida na svojim mitinzima okuplja desetine hiljada pristalica, a najistaknutija je u istočnom dijelu zemlje.[13]

Evropskim društvom širi se histerija koju dodatno podupiru mediji i radikalno desne stranke. Islamofobija kod radikalno desnih stranaka često se uspoređuje s antisemitizmom kod nekadašnjih fašističkih stranaka. Radikalno desne stranke raspirujući strah od muslimana dodatno jačaju histeriju u društvu. Teroristički napadi koji se događaju sve češće u Evropi dali su novi zamah spomenutim strankama (Žugčić 2016).

Ekonomija i ekonomska pitanja krajnje desnim strankama i njihovim biračima nisu od presudne važnosti. Tezu kako ekonomija pogoduje krajnje desnim strankama demantuju empirijski primjeri Velike recesije i spomenutih evropskih izbora iz 2014., kada su krajnje desni evropski zastupnici izabrani samo u jednoj od zemalja kojima je pružen tzv. bailout (plan spašavanja), dok je u četiri od pet zemalja (Portugal se pokazao kao izuzetak) krajnja ljevica osvojila značajno veći broj glasova. S druge strane, krajnja desnica postigla je najbolje izborne rezultate isključivo u zemljama EU koje su vrlo malo ili umjereno pogođene krizom. Radikalno desne stranke brane

[13] Al Jazeera Balkans, „Pegida – pokret koji se hrani uvredama", http://balkans.aljazeera.net/vijesti/pegida-pokret-koji-se-hrani-uvredama (18. 11. 2019.)

tržišnu ekonomiju u onoj mjeri u kojoj ona dopušta pojedincu da ostvaruje svoj poduzetnički duh, ali kapitalizam koji promovišu isključivo je nacionalan, odakle potiče i njihova mržnja prema globalizaciji (Veselinović 2016).

Zajedničko im je to da su sve radikalno desne stranke prihvatile tržišnu ekonomiju, pri čemu se razlikuju po stepenu zagovaranja državnog intervencionizma. Tako Švicarska narodna stranka (SVP) teži što manjem uplitanju države u ekonomiju, dok je Nacionalni front (FN) u Francuskoj 90-tih počeo zagovarati protekcionizam. Nadalje, dok zagovaraju manju intervenciju države u ekonomiju, istovremeno odbijaju međunarodnu slobodnu trgovinu. „Ideja je da ekonomija treba biti na korist domaćem stanovništvu. Zbog toga je glavni fokus na podršci malim poduzetnicima, a ne velikim multinacionalnim korporacijama. S tim u vezi, većina radikalno desnih stranaka zagovara privatizaciju unutar nacionalnih okvira“ (Žugčić 2016).

Indikativan primjer munjevitog političkog uspona radikalne desnice koji nužno nije povezan samo sa ekonomskom krizom svakako jeste politička scena Grčke. Ma koliko se organizacije ultradesničarskog tipa, kao što je grčka Zlatna zora[14], intfiltrirale u društva gdje vladaju siromaštvo i glad, razlog njene pojave u ovoj zemlji možda nije isključivo ekonomska kriza. Da je samo to razlog, onda bi se trebalo zapitati zašto u zemljama tzv. Trećeg svijeta, gdje preovladavaju siromaštvo i glad, nema sličnih (Panagiotakis 2016).

Razlog popularnosti Zlatne zore u Grčkoj je, prije svega, politički. Tačnije, razlog je politika koju su posljednjih godina provodile grčke vlade. Naprimjer, kada se građanin koji je decenijama efikasno radio nađe na ulici zbog gubitka posla, jer je vlada odlučila da bez ikakve ocjene njegovog doprinosa društvu otpusti nekoliko hiljada zaposlenih, jasno mu se nameće osjećaj nepravde, pa time slijede i njegovi zahtjevi za pravnu satisfakciju. Građanin kome su vlade oduzele pravo da radi i živi dostojanstveno, mrzi ih i želi da im se osveti. On nalaže Zlatnoj zori, koja u svojim istupima gaji mržnju, da izvrši ovu misiju, u zamjenu za podršku koju će joj pružiti svojim glasom na izborima. Treba zaključiti da dok god postoji idiosinkrazija koju su kod građana izazvale politike zakonodavne i izvršne vlasti, radikalne stranke, poput Zlatne zore, će nalaziti plodno tlo za širenje svoje ideologije i prakse (ibidem).

No, uticaj koji životni standard i ekonomski tokovi imaju na političku sliku svakako ne treba zanemariti. Koliki je uspon krajnje desnih stranaka od posljednje ekonomske krize naovamo lako je pokazati usporedbom svega nekoliko brojki. Prije izbijanja ekonomske krize na izborima u Francuskoj Nacionalni front je osvojio

[14] Zlatna zora je na parlamentarnim izborima u Grčkoj 2012. godine osvojila više od 6% glasova, ušavši prvi puta u Helenski parlament.

4,29% glasova i niti jedno mjesto u Nacionalnoj skupštini. Međutim, 2017. godine osvojili su 13,2% i osam mjesta. Radi se o rastu od 308%. U Švedskoj su ultradesni Švedski demokrati na parlamentarnim izborima 2006. godine dobili 2,9% glasova, da bi 2018. godine skočili na 17,5%, odnosno, 603% više nego prije globalne ekonomske krize. Dakako, ovdje valja spomenuti i Njemačku. Posljednji izbori prije krize održani su 2005. godine. Tada najjača ekstremno desna stranka Nacionaldemokratska partija (NPD) dobila je 1,5% glasova i nije došla ni blizu praga za ulazak u parlament. 2017. godine je krajnje desna Atlernativa za Njemačku (AfD) na njemačkim izborima dobila 12,6% glasova i 94 mandata u Bundestagu. Rast podrške iznosi nevjerovatnih 840%.[15] Nagli rast Jobbika u Mađarskoj posljedica je, između ostalog, i teškog ekonomskog i socijalnog stanja, uz loše osmogodišnje vladanje socijalista, te potpunog gubitka povjerenja građana u vladajuće elite zbog njihove nesposobnosti i korumpiranosti. Na birače su djelovali proturomski, protuevropski i protujevrejski apeli, jer su bili dobro tempirani i prezentovani, tako da ih mađarski građani ne dožive kao izraze nacionalističkog ekstremizma, nego kao opravdane zahtjeve da se uvede red u državi. U kampanji se Jobbik koristio internetom i brojnim aktivistima na terenu, čime su privukli mladu populaciju, ponajprije u ruralnim i nerazvijenim dijelovima Mađarske (Milišić 2010: 47). I parlamentarni izbori u Austriji donose uvjerljive pobjede konzervativaca a društveni konsenzus je prilično desno.

Prikaz 2: Radikalno desne stranke u Evropi[16]

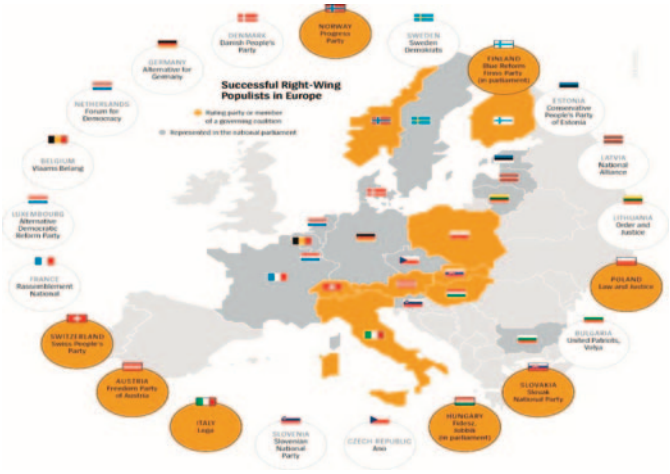

15 Telegram.hr, „Svaka globalna ekonomska kriza ojača ekstremiste, a sljedeća je vrlo blizu. Što bi uopće moglo poći krivo?“, https://www.telegram.hr/price/velika-ekonomska-kriza-ojacala-je-ekstremiste-a-sljedeca-je-blizu-sto-bi-uopce-moglo-poci-po-zlu/ (18. 11. 2019.)

16 Spiegel.de, „Europe’s Right Wing Takes Aim at the EU“, https://www.spiegel.de/international/world/right-wing-populists-seek-to-flex-muscles-in-the-eu-a-1246433.html (26. 11. 2019.)

7. RADIKALNA DESNICA NA PROSTORU HRVATSKE, SRBIJE I BIH

Rat je u zemljama bivše Jugoslavije donio režime koji su bili autoritarni, nerijetko isključivi prema manjinama i nasilni prema nepoželjnim i političkoj opoziciji, što su elementi politika ekstremne desnice. Kao i u ostatku Istočne Evrope, stadioni su postali ključno mjesto regrutovanja i indoktrinacije mladih desnoekstremističkim idejama. Većinu navijačkih grupa u Evropi dugo su kontrolisali ekstremisti koji su svoje ideje nametali cijeloj grupi. U velikom broju grupa takvo stanje je i danas. Moda uličnog nacizma, antiromski, antimanjinski, homofobno i antiljevičarski orijentisanog i dalje je prisutna. Najsnažnija je u Srbiji, gdje godinama postoje brojne organizacije, manje ili više proruski i procrkveno orijentisani (i finansiranih), od Nacionalnog stroja, preko Obraza, Srpskog narodnog pokreta1389, Naših, do Srbske akcije. Hrvatski i bosanskohercegovački pokreti zasad nisu dostigli taj nivo organizovanosti, iako postoje pokušaji u tom smjeru. Parlamentarno zastupljena radikalna desnica dugo godina je opstoji u Srbiji, prije svega preko Srpske radikalne stranke kojoj u posljednje vrijeme najveću konkurenciju pravi izrazito klerikalni i tradicionalistički Srpski pokret Dveri. Zajedničko svim ovim desničarskim pokretima i strankama jeste ekstremni srpski nacionalizam i fundamentalističke interpretacije pravoslavlja, odnosno svetosavlja, kao i izrazita islamofobija i neprijateljski stav prema svemu što je muslimansko. Njihovo djelovanje se često kvalifikuje kao "huliganstvo" ili „ekstremizam", čime se zamagljuje realno stanje stvari – nasilje koje je ideološki potkovano. Svi ovi pokreti, stranke i grupe imaju identične stavove o Kosovu, o podršci secesiji Republike Srpske i bliski su sa SPC. Jačanju ekstremno desničarskih organizacija doprinose i nosioci državne vlasti koji uporno izbjegavaju da ove organizacije označe kao prijetnju ustavnom poretku i u pravilu ih izjednačavaju sa nevladinim sektorom i organizacijama koje se bave promocijom i zaštitom ljudskih prava. Državne institucije uglavnom tolerišu ultradesnu scenu koja nerijetko državi i vladajućoj stranci služi kao važan instrument u sprovođenju nekih političkih ciljeva. Ekstremizam u Srbiji kakav sada postoji treba posmatrati kao dio nasljeđa državne ideologije koja je imala za cilj ujedinjenje srpskih zemalja (Biserko 2014).

Kada govorimo o hrvatskoj parlamentarnoj sceni, često su glavni zastupnici desnoekstremističkih ideja bile iz pravaški stranaka (Vukobratović 2012). Hrvatska danas predstavlja jednu od zemalja u kojima je radikalna desnica u porastu. Napadi na pripadnike srpske manjine i svakodnevno nasilje nad migrantima samo su neki od dokaza. Kontroverzni Marko Perković Thompson, čiji su koncerti zabranjeni u brojnim zemljama EU, omiljeni je pjevač dobrog dijela tamošnje javnosti. Članovi Hr-

vatske stranke prava (HSP), jedine ultra-desničarske stranke koja je uspjela da uđe u mainstream političkih tokova i čiji su političari danas uglavnom odbornici u lokalnim samoupravama, u Zagrebu obilježavaju svaki 10. april kao dan osnivanja NDH.[17] S tim u vezi, Hrvatski helsinški odbor i Hrvatski pokret za demokratiju i socijalnu pravdu pozvali su Sabor i pučkog pravobranioca da pokrenu postupak zabrane HSP-a pred Ustavnim sudom Hrvatske zato što stranka svojim djelovanjem poziva na rušenje ustavnog poretka Hrvatske. Pored toga, naglasili su da ta stranka otvoreno upotrebljava simboliku iz neslavne fašističke epizode nacionalne historije, Pavelića i njegovog Ustaškog pokreta, što je u suprotnosti s hrvatskim Ustavom (Veselinović 2020). Nakon dolaska SDP-a na vlast u Hrvatskoj 2000. godine, HDZ je uz pomoć radikalno desno orijentisanih satelitskih stranaka, uključujući i HSP, pokrenuo val protesta zbog navodne kriminalizacije Domovinskog rata kroz saradnju SDP-ove vlade sa Haškim tribunalom. Jedan od protestnih skupova održao je i HSP u Vukovaru na kojem je bila prisutna antisrpska retorika, kritika i prijetnje vlasti, te odbijanje izjednačavanja partizana iz Drugog svjetskog rata i branitelja iz Domovinskog rata (Veselinović 2019).

U tom smislu valja spomenuti i zahvalu hrvatske predsjednice državi Argentini što je nakon Drugog svjetskog rata prihvatila ozloglašene zločince NDH. Od Drugog svjetskog rata donedavno takvi javno izrečeni stavovi bili su tabu u Evropi, ograničeni isključivo na marginalne političare s krajnje desnice. Pojedini dužnosnici u toj zemlji negiraju holokaust, te su skloni reviziji ustaškog režima.[18] Relativiziranje pozdrava „Za dom spremni“ i minimiziranje zločina iz Drugog svjetskog rata sve češće su prisutni u javnom diskursu. U svemu tome veliku ulogu svakako ima i aktuelna politika. Osnovni princip vladavine Hrvatske demokratske zajednice (HDZ) u Hrvatskoj jeste integralni nacionalizam. Pod integralnim nacionalizmom podrazumijevamo ideologiju prema kojoj sve aktivnosti u nekom društvu, od individualnih do svake grupne, moraju biti podređene naciji, njenoj politici i ciljevima definisanim na nivou zemlje. Nacija i država nisu sredstvo za postizanje cilja, nego su one najviši cilj po sebi (Sekulić 2001).

U Srbiji je učestalo isticanje simbola i poruka za koje se jako dobro zna da spadaju u kategoriju onoga što je Krivični zakonik te zemlje opisao kao govor mržnje. Ekstremno desničarske grupacije se u posljednje vrijeme transformišu u političke partije

[17] BalkanInsight, „Balkanske ultra-desničarske grupe preplavile internet“, https://balkaninsight.com/2017/05/05/balkanske-ultra-desni%C4%8Darske-grupe-preplavile-internet-05-03-2017/?lang=sr (29. 11. 2019.)

[18] Net.hr, „Ugledna agencija analizirala jačanje krajnje desnice u Istočnoj Europi: Spomenuta je i Hrvatska u nimalo lijepom kontekstu“, https://net.hr/danas/svijet/ugledna-agencija-analizirala-jacanje-krajnje-desnice-u-istocnoj-europi-spomenuta-je-i-hrvatska-u-nimalo-lijepom-kontekstu/ (29. 11. 2019.)

i na tom putu nemaju prepreke. Primjeri za to jesu političke stranke Srpska desnica, osnovana početkom 2018. godine, i Zavetnici.[19] Za ekstremne desničare u Srbiji postoje četiri glavna neprijatelja – jugoslovenski komunisti, međunarodna zajednica i muslimani, ali je najveći neprijatelj Zapad. Očigledan predvodnik takve politike i primjer širenja govora mržnje u srpskom društvu, kako preko društvenih medija, tako i iz zgrade parlamenta, jeste lider Srpske radikalne stranke Vojislav Šešelj.[20] Pored njega, tu valja istaći i ministra vanjskih poslova Ivicu Dačića, ministra odbrane Aleksandra Vulina, te najzad samog predsjednika države Aleksandra Vučića, koji svako malo podsjete da, bez obzira na partijske prefikse socijalista i naprednjaka, nisu suštinski odstupili od radikalnih stavova svojih nekadašnjih mentora – Vojislava Šešelja i Slobodana Miloševića. Ono što ostaje konstanta u ideološko-političkom životu Srbije nakon 2000. godine jeste oligarhijski sistem političkog kapitalizma, uobičajen za periferiju svjetskog kapitalističkog sistema, ali i činjenica da iole snažna ljevica u Srbiji ne postoji (Bakić 2014).

Bosna i Hercegovina je zemlja suočena sa postratnim sindromom države u tranziciji, u kojoj su još uvijek izražene snažne etničke tenzije, koje se ogledaju u njenom etnički obojenom obrazovnom sistemu i političkom diskursu, koji podržava etničku segregaciju u društvu, te je kao takva plodno tlo za regrutovanje mladih ljudi od strane radikalnih pokreta. Izvještaji često upozoravaju da su mladi ljudi kojima nedostaje građanska perspektiva, osjećaj pripadnosti i svijest da svojim djelovanjem mogu napraviti doprinos, koji se osjećaju isključeni iz zajednice i društva, i kojima nedostaju prilike da učestvuju u konstruktivnim aktivnostima, češće u riziku iskušenja pred ekstremističkim grupama koje im mogu ponuditi, makar i suspektan, osjećaj pripadnosti, svrsishodnosti i djelovanja.[21] Jedna od njih svakako jeste i Ravnogorski pokret, koji se ističe po njegovanju lika i djela Dragoljuba Draže Mihailovića. Ova organizacija djeluje na teritoriji BiH, Srbije i Crne Gore, a u našoj zemlji ima osam okruga sa ukupno 16 zvanično registrovanih organizacija pred sudovima Republike Srpske. Tih 16 organizacija može se povezati sa 16 vojnih jedinica ranga bataljona ili brigade, s obzirom da je Ravnogorski pokret ustrojen po vojnoj hijerarhiji, sa jasnom koman-

[19] Radio Slobodna Evropa, „Kad desnica iskorači u fašizam“, https://www.slobodnaevropa.org/a/fasizam-srbija-desnica-ni%C5%A1/30041738.html (30. 11. 2019.)

[20] Glas Amerike, „Ekstremizam u Srbiji - kompleksan odnos desnice i vlasti“, https://www.glasamerike.net/a/ekstremizam-u-srbiji—-zapad-najve%C4%87i-neprijatelj/4906792.html (30. 11. 2019.)

[21] Citizens Against Terrorism, „Radikalizam, nasilni ekstremizam i terorizam u BiH“, https://www.catbih.ba/radikalizam-nasilni-ekstremizam-i-terorizam-u-bih/ (01. 12. 2019.)

dnom strukturom i uniformama.[22] Poznati su po svojim postrojavanjima u Višegradu i Srebrenici, popraćenim četničkom ikonografijom, pjesmama i porukama.

Ovdje se s pravom postavlja pitanje kako je moguće da su zvanične institucije, a ponajprije Ministarstvo pravde BiH, dopustile osnivanje jednog ovakvog pokreta u zemlji čije su rane i sjećanja na 90-te još uvijek svježe i bolne. Nadalje, u ovom slučaju podbacio je i pravosudni sistem, koji je pozvan da svako raspirivanje nacionalne, rasne ili vjerske mržnje, razdora ili netrpeljivosti adekvatno sankcioniše, shodno odredbama važećih zakona. Prisustvo pripadnika Ravnogorskog pokreta iz Srbije na okupljanima u RS-u problem proširuje i na Graničnu službu BiH, postavljajući pitanje njihovog legalnog prelaska državne granice.

Na domaćoj političkoj sceni stranka koja je najdalje otišla u pogledu radikalno desnih shvatanja i poimanja jeste Hrvatska stranka prava (HSP BiH), u čijem je sjedištu svojevremeno bila postavljena bista Ante Pavelića. Osim toga, obilježavanjem značajnih datuma vezanih uz Hrvatske obrambene snage (HOS), koketiranjem sa ostavštinom NDH i revizionističkom retorikom, dodatno potvrđuju svoje kontroverzne stavove.

Među političkim strankama s bošnjačkim predznakom nešto manje je zastupljen historijski revizionizam. On je dijelom vezan uz mladomuslimansku grupu, zbog njihovog iskustva tokom Sarajevskog procesa i progona u doba socijalizma. Suđenje i presuda Mladim muslimanima iz 1983. godine naknadno je proglašeno bošnjačkom nacionalnom tragedijom, pardigmom ugnjetavanja Muslimana u SFRJ. Ipak, kako je uz izgradnju bošnjačke nacije glavni cilj bila izgradnja, odnosno očuvanje cjelovite Bosne i Hercegovine, u svrhu ostvarenja tog cilja politički predstavnici Bošnjaka bili su spremni koalirati sa bosanskohercegovačkim komunistima, koji su također nastojali očuvati jedinstvenu Bosnu i Hercegovinu. Upravo ova politika i zajednički stav o očuvanju državnosti Bosne i Hercegovine kod bošnjačkih elita spriječio je širu pojavu historijskog revizionizma i desnog radikalizma u Bošnjaka, premda danas postoje izvjesne tendencije ka isticanju brojčane dominacije Bošnjaka u bosanskohercegovačkoj populaciji koje se kreću u pravcu zagovaranja unitarističkog modela državnog uređenja. Uporedo s tim, treba spomenuti stajališta pojedinih autora koji opravdavaju djelovanje 13. SS divizije nazvane „Handžar“ kroz potrebu oružane odbrane tadašnjih Muslimana od zločina pripadnika četničkog pokreta, te relativiziranje stavova bošnjačkih mislilaca iz Drugog svjetskog rata, tvrdeći da nisu koristili antisemitsku retoriku (Cipek 2019).

[22] Global Analitika, „Jačanje nasilnog ekstremizma kroz postrojavanje paravojnih organizacija“, http://globalanalitika.com/jacanje-nasilnog-ekstremizma-kroz-postrojavanje-paravojnih-organizacija/ (01. 12. 2019.)

8. ZAKLJUČAK

Radikalna desnica nakon Drugog svjetskog rata u postfašističkom periodu bilježi porast popularnosti i teritorijalne rasprostranjenosti širom Evrope, ali i svijeta, zahvatajući do tada tradicionalno liberalne i socijalističke zemlje. Nagli uspon desno orijentisanih stranaka i organizacija naročito je uslijedio s pojačanim dolaskom izbjeglica iz ratom i sukobima zahvaćenih područja. Antisemitizam, islamofobija, euroskepticizam, antiglobalizacija i rasizam ključne su odrednice radikalne desnice 21. stoljeća. Za razliku od ekstrema, koji teže nasilnom i prevratnom preuzimanju vlasti, radikali se prilagođavaju sistemu u kojem egzistiraju, pažljivo birajući osjetljive društvene teme na kojima grade svoju popularnost. Najilustrativniji primjeri uspona desnice svakako jesu njemački AfD i Nacionalni front u Francuskoj, koji su agresivnom antimigrantskom i islamofobičnom kampanjom pridobili simpatije svojih simpatizera.

Nesposobnost tradicionalnih stranaka, prije svega lijevo orijentisanih, da odgovore na postojeće probleme radikalizirala je biračko tijelo, koje se u potrazi za alternativom okrenulo udesno ka populizmu. Ekonomskim pitanjima krajnja desnica daje tek drugorazrednu važnost, a popularna je u zemljama poput Švicarske, Austrije, Danske Finske i Mađarske, s podrškom od preko 15 posto. Bogatije države, s većim BDP-om, u većini slučajeva primaju veći broj migranata, što posljedično jača radikalnu desnicu. Slabija ekonomska snaga države i lošiji životni standard građana nužno ne moraju značiti i pogodno tlo za razvoj radikalne desnice, mada joj svakako mogu pogodovati ukoliko se započne potraga za što bržim izlazom iz krize i kažnjavanjem aktuelne korumpirane pozicije. Kada su u pitanju ultradesničarske nevladine organizacije i pokreti, one svoj legitimitet crpe iz postojanja političkih stranaka pa i vlada na koje se nužno oslanjaju za potrebe svoje egzistencije i djelovanja, uzvraćajući i stavljajući se na raspolaganje po potrebi takvim strankama i vladama. Razvoj društvenih mreža svakako je doprinio njihovoj popularizaciji, budući da osim toksičnog propagandnog djelovanja u virtuelnom prostoru mogu i svoje aktivnosti u realnom prostoru jednostavno organizovati i realizovati u svega nekoliko klikova.

Region ratom obuhvaćenih zemalja bivše Jugoslavije također nije ostao imun na desničarsku ideologiju, posebno zbog činjenice što se ratni narativi još uvijek aktivno koriste u dnevnopolitičke svrhe. Radikalne desničarske organizacije najaktivnije su u Srbiji, gdje je politički spektar poprilično jednoličan i monoton naročito u pogledu stavova o ključnim pitanjima za stabilnost regiona, kao što su priznanje genocida, uvažavanje presuda Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju i suočavanje sa prošlošću. Hrvatska je unazad nekoliko godina također načinila zaokret

udesno, bez jasnog distanciranja od zaostavštine kvislinške tvorevine NDH. U BiH takve organizacije, izuzev Ravnogorskog pokreta, još uvijek nisu na zapaženom nivou, premda postoje tendencije da se njihovo djelovanje iz susjednih država prenese i u BiH. K tome, u posljednje vrijeme vlast u RS-u nastupa izrazito radikalno tako da zauzima prostor svim drugim radikalima. Po svemu sudeći, radikalna desnica danas uživa izrazito povjerenje u evropskim i svjetskim okvirima, pospješena i značajnim padom stranaka ljevice koje se nisu prilagodile novom vremenu i okolnostima.

LITERATURA

1. Ajanović, Adnan (2019), *Da li uspon nove evropske desnice može ugroziti mir u Evropi*, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
2. Amanović, Bojan (2011), ˝Martin Luther King i borba za građanska prava Afroamerikanaca˝, *Essehist*, 3(3), 99-104.
3. Bakić, Jovo (2019), *Evropska krajnja desnica (1945-2018)*, Clio, Beograd
4. Bakić, Jovo (2015), ˝Levica i desnica: Pokušaj teorijskog određenja i iskustvene primene u slučaju Srbije (1990-2014)˝, *Sociologija*, vol. 57, br. 1, 46-71.
5. Biserko, Sonja (2014), *Ekstremizam - kako prepoznati društveno zlo*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd
6. Chalmers, David (2003) *Backfire: How the Ku Klux Klan Helped the Civil Rights Movement*, Lanham, MD: Rowman & Littlefield
7. Cipek, Tihomir (2019), *Historijski revizionizam u Bosni i Hercegovini: socijaldemokratska politika sjećanja između dva totalitarizma*, Friedrich-Ebert-Stiftung – Kancelarija Sarajevo, Sarajevo
8. Ćurak, Nerzuk (2014), ˝Uspon radikalne desnice u Evropi˝; dostupno na: https://www.radiosarajevo.ba/metromahala/sta-drugi-pisu/nerzuk-curak-uspon-radikalne-desnice-u-europi/142769 (14. 11. 2019.)
9. Ćurak, Nerzuk (2016), *Rasprava o miru i nasilju (geo)politika rata – (geo)-politika mira – studije mira*, Buybook, Sarajevo
10. Hanson, Joyce A. (2011), *Rosa Park: A Biography*, Greenwood, Santa Barbara
11. Jovančević, Radmila (2018), ˝Novi val velikih imigracija u Europi i ekonomske implikacije za Hrvatsku i nove članice Europske unije˝, *Zbornik radova znanstvenog skupa: Modeli razvoja hrvatskog gospodarstva*, Ekonomski fakultet u Zagrebu, 23-50.
12. Kitschelt, Herbert, Zdenka Mansfeldova, Radoslaw Markowski, Gabor Toka (1999), *Post-Communist Party Systems*, Cambridge University Press

13. Klarić, Dubravka (2005), *Političke teorije*, Sveučilište u Dubrovniku – Odjel komunikologija, Dubrovnik
14. Kos-Stanišić, Lidija (2011), ˝Nova radikalna ljevica u Latinskoj Americi˝, *Političke analize*, Vol. 2 No, 6, 3-6.
15. Kulinska, Elena (2010), ˝Evropska ekstremna desnica u 2010. godini: novi fenomen ili stari obrazac?˝, *Različite dimenzije evropske bezbednosti*, 17, 50-63.
16. Kuljić, Todor (2002), *Prevladavanje prošlosti: Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd
17. Kuljić, Todor (2013), *Anatomija desnice: izbor iz publicističkih radova 1978--2013*, Čigoja, Beograd
18. Milić, Mate (2017), ˝Ku Klux Klan(ovi)˝, *Rostra: Časopis studenata povijesti Sveučilišta u Zadru*, Vol. 8 No. 8, 143-161.
19. Milišić, Neda (2010), ˝Nova krajnja desnica u Mađarskoj˝, *Političke analize*, 1(4), 45-47.
20. Mudde, Cas (2014),˝Krajnja desnica na europskim izborima 2014. godine: nešto novoga, mnogo staroga˝, *Političke analize*, Vol. 5, No. 18, 13-19.
21. Ninić, Petra (2015), ˝Pravni temelji položaja afroameričkog stanovništva u Sjedinjenim Američkim Državama od II. svjetskog rata do početka XXI. stoljeća˝, *Pravnik: časopis za pravna i društvena pitanja*, Vol. 47, No. 94, 133-156.
22. Obućina, Vedran (2012), ˝Right-Wing Extremism in Croatia˝, Friedrich Ebert Stiftung, dostupno na: https://library.fes.de/pdf-files/id-moe/09346.pdf
23. Panagiotakis, Dimitrios (2016), *Uspon ultra desnice kao posledica socijalno--ekonomske krize u Grčkoj*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, Beograd
24. Dehshiri, Mohammad Reza, Rohollah Ghasemi (2018), ˝Kritično snaženje ekstremne desnice u Evropi˝, *PisJournal*, br. 10.; dostupno na: https://pisjournal.net/2018/04/16/kriticno-snazenje-ekstremne-desnice-u-evropi/
25. Sekulić, Duško (2001*)*, ˝Je li nacionalizam hrvatska sudbina?˝, *Revija za sociologiju*, Vol. 32, No. 3-4, 157-174.
26. Šalaj, Berto (2012), ˝Što je populizam?˝, 3 (11), *Političke analize*, 55-61.
27. Šimić, Ivica (2010), ˝Ljevica danas u svijetu˝, *Praktični menadžment*, 1, 29-35.
28. Veljak, Lino (1985), ˝Neokonzervativizam i nova desnica˝, *Revija za sociologiju*, Vol. 15, No. 3-4, 195-205.
29. Veselinović, Velimir (2016), ˝Desne političke stranke: ideologija, pojmovi i vrste˝, *Međunarodne studije*, Vol. XVI, No. 1, 55-83.

30. Veselinović, Velimir (2019), *Hrvatska stranka prava od 1990. do 2011. Na izvoru desnoga radikalizma i populizma*, Despot infinitus, Zagreb
31. Veselinović, Velimir (2020), ˝Hrvatska stranka prava 1861: Nastanak, ideologija, djelovanje (1995-2003)˝, *Radovi Zavod za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 52(2), 35-79.
32. Višić, Maroje (2020), ˝Može li i kako populizam biti nova strategija obnove ljevice?˝, 62(3), *Sociologija*, 330-354.
33. Žugčić, Tamara (2016), *Uspon radikalno desnih stranaka u Europi i problemi imigracije*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Fakultet političkih znanosti, Zagreb

Internet izvori:

1. Al Jazeera Balkans, „Pegida – pokret koji se hrani uvredama“, http://balkans.aljazeera.net/vijesti/pegida-pokret-koji-se-hrani-uvredama
2. BalkanInsight, „Balkanske ultra-desničarske grupe preplavile internet“, https://balkaninsight.com/2017/05/05/balkanske-ultra-desni%C4%8Darske-grupe-preplavile-internet-05-03-2017/?lang=sr
3. BBC.com, „Koliko je rasprostranjena ekstremna desnica“, https://www.bbc.com/serbian/lat/svet-47636651
4. Citizens Against Terrorism, „Radikalizam, nasilni ekstremizam i terorizam u BiH“, https://www.catbih.ba/radikalizam-nasilni-ekstremizam-i-terorizam-u-bih/
4. Dnevnik.hr, „Izbori za Evropski parlament 2014. u brojkama“, https://dnevnik.hr/vijesti/svijet/izbori-za-europski-parlament-2014-u-brojkama—-335283.html
5. Glas Amerike, „Ekstremizam u Srbiji - kompleksan odnos desnice i vlasti“, https://www.glasamerike.net/a/ekstremizam-u-srbiji—-zapad-najve%C4%87i-neprijatelj/4906792.html
6. Global Analitika, „Jačanje nasilnog ekstremizma kroz postrojavanje paravojnih organizacija“, http://globalanalitika.com/jacanje-nasilnog-ekstremizma-kroz-postrojavanje-paravojnih-organizacija/
7. H-alter.org, „Je li Trump ultradesničar ili ultraljevičar?“, https://www.halter.org/vijesti/je-li-trump-ultradesnicar-ili-ultraljevicar
8. Izvještaj s konferencije „Politička fragmentacija ljevice uz globalni preporod desničarskog populizma“, https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/14187.pdf

9. Magazinplus.eu, „Naoružana i sve radikalnija desnica u SAD-u, operacija „Američko proljeće“ i marš na Washington“, http://magazinplus.eu/naoruzana-i-sve-radikalnija-desnica-u-sad-u-operacija-americko-proljece-i-mars-na-washington/
10. Mreža za izgradnju mira, „Opasne metastaze: Inkubatori radikalne desnice“, https://www.mreza-mira.net/vijesti/razno/opasne-metastaze-inkubatori-radikalne-desnice/
11. Mreža za izgradnju mira, „Uspon desnice u Latinskoj Americi“, https://www.mreza-mira.net/vijesti/clanci/uspon-desnice-u-latinskoj-americi/
12. Net.hr, „Ugledna agencija analizirala jačanje krajnje desnice u Istočnoj Europi: Spomenuta je i Hrvatska u nimalo lijepom kontekstu“, https://net.hr/danas/svijet/ugledna-agencija-analizirala-jacanje-krajnje-desnice-u-istocnoj-europi-spomenuta-je-i-hrvatska-u-nimalo-lijepom-kontekstu/
13. Prometej.ba, „Lijevi nacionalizam“, http://www.prometej.ba/clanak/drustvo-i-znanost/lijevi-nacionalizam-3227
14. Radio Slobodna Evropa, „Kad desnica iskorači u fašizam“, https://www.slobodnaevropa.org/a/fasizam-srbija-desnica-ni%C5%A1/30041738.html
15. Radiostudent.hr, „Alterntivna desnica: nova politička struja u SAD-u“, http://www.radiostudent.hr/alternativna-desnica-internetski-trend-ili-nova-politicka-struja-u-sad-u/
16. Slobodna Evropa, „Izbori za EP: Veliki rast liberala, uspjeh Orbana, Le Pen i Salvinija“, https://www.slobodnaevropa.org/a/poslednji-dan-glasanja-na-izborima-u-eu/29962854.html
17. Slobodnifilozofski.com, „Budućnost ljevice u Evropi“, http://slobodnifilozofski.com/2017/05/buducnost-ljevice-europi.html
18. Spiegel.de, „Europe’s Right Wing Takes Aim at the EU“, https://www.spiegel.de/international/world/right-wing-populists-seek-to-flex-muscles-in-the-eu-a-1246433.html
19. Telegram.hr, „Svaka globalna ekonomska kriza ojača ekstremiste, a sljedeća je vrlo blizu. Što bi uopće moglo poći krivo?“, https://www.telegram.hr/price/velika-ekonomska-kriza-ojacala-je-ekstremiste-a-sljedeca-je-blizu-sto-bi-uopce-moglo-poci-po-zlu/
20. VOA, „Godina populizma u Evropi, levica i desnica ponekad na istoj strani“, https://www.glasamerike.net/a/godina-populizma-u-evropi-levica-i-desnica-ponekad-na-istoj-strani/4721063.html

THE RADICAL RIGHT IN THE POST-FASCIST ERA

Summary;

This article explains the meaning of radical right throughout history from its origin to nowadays. In addition, it tends to explain the new manifestations of the radical right after World War II. The fundamental focus is on understanding the ideology of the extreme right through its adaptation to a specific time and circumstances. Also, this article compares the ideological position of the radical right concerning its opposite radical left, as well as the activities of the radical right in Europe, the United States, and the Western Balkans, with special reference to the connection between this ideology and wars of the 1990s. This article also examines the economic and social causes of the sharp rise in popularity of the radical right, which implies the role of the migrant crisis, the growing trend of Islamophobia, and market-economic trends.

Keywords: radical right; fascism; left-wing; populism; post-fascist era

Adresa autora
Author's address

Mirza Imamović
Univerzitet u Zenici
Pravni fakultet
mirza_imamovic@yahoo.com

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.1.43

UDK 316.774:32

Primljeno: 2. 11. 2021.

Stručni rad
Professional paper

Sead Alić

POPULISTIČKA SAPUNICA DONALDA TRUMPA

Ovaj tekst želi skrenuti pozornost na povezanost Tumpove političke karijere s njegovim sudjelovanjem u medijskim spektaklima. Kroz tu povezanost tekst želi naglasiti snagu potpuno novog medija – komentara na društvenim mrežama. Ti su komentari omogućili onu vrstu govora koja često završava u govoru mržnje. Medijska dimenzija trumpizma svjedoči o sudjelovanju i važnosti medija za svako oblikovanje odnosno održavanje na vlasti.

Ključne riječi: trumpizam; mediji; ksenofobija; srednji sloj; Amerika

1. POVRATNI UDAR GLOBALIZACIJE NA TLO SAD

Matrice straha bauljaju globalnim selom. Privilegije privilegiranih polako se gube. Izrabljivani, a nerijetko i pljačkani, podižu glave i najavljuju doba velikih migracija. Nijedna granica nije dovoljno visoka ili čvrsta da bi zaustavila obespravljene u traženju svoje Utopije. Otuda strah privilegiranih. Strah da će nestati svijet u kojemu su uloge bile jasno podijeljene. Strah od nereda koji se poput bombe može spustiti na uređene odnose uređenih država, uređenih gradova, uređenih aerodroma s kojih polijeću lijepo dizajnirani zrakoplovi ili dronovi.

U prirodi je straha da iza njega stoji slabost koja se prikriva. Pojedinac ili društvena grupa, iz straha će povećavati represiju prema članovima obitelji, izbjeglicama, migrantima, osobama druge boje ili druge vjere. Strah je indikator društvenih promjena i signal dolaska autoritarnih mesija.

Kada su s Trumpom na površinu američkog političkog i medijskog života isplivali ksenofobija, rasizam, govor mržnje – to je samo značilo da je na svjetlo dana izašlo nešto što je uvijek bilo prisutno (ali uvijek u rukavicama ili ispod radara medija). 'Glasnost' ksenofobije, mržnje prema 'obojenima', netrpeljivosti prema muslimanima – bila je samo izraz narastajućeg straha do tada privilegiranog bijelog stanovništva Amerike.

Kolektivno nesvjesno tražilo je svog lidera, osobu koja se nije smjela plašiti latinoamerikanaca, muslimana, afroamerikanaca, Židova, Meksikanaca i drugih koji su željeli doći u Božje kraljevstvo na zemlji. Kolektivno nesvjesno bijelih Amerikanaca tražilo je osobu koja će njihov strah pretvoriti u osudu, koja će njihov krhki vapaj uzdići do razine nacionalne politike.

Bila je ugrožena hegemonija bijele rase u Americi i to je bio znak da treba dići uzbunu. Moć koja se topila tražila je dovoljno glasnog, beskrupuloznog – spasitelja dotadašnjih privilegija. Moć je trebala spasitelja koji se ne libi iskazati mržnju bijele Amerike i seoskog dijela američkog stanovništva prema gradovima u koje su dolazili stranci i u koje su se slijevala porezna sredstva (a kojima su uglavnom upravljali demokrati).

Mržnju najbolje iskazuje onaj koji je i sam sklon vrijeđati. Sapunica političkih previranja iznjedrila je čovjeka *reality show* programa, dovoljno bahatog, dovoljno bogatog, dovoljno narcisoidnog i dovoljno intuitivnog da shvati da ga bijela Amerika poziva na sam vrh. Donald Trump bio je savršeno rješenje za pritajenu ali snažnu i dugo već narastajuću mržnju prema svemu što nije bilo 'bijelo'.

Glad globalnih korporacija vratila se Americi u obliku siromašenja američkog sela i američke bijele srednje klase. Bijes će naravno biti usmjeren prema useljenicima u Ameriku, a ne prema gladi za profitom vlasnika velikih korporacija. Bijes će od realnih uzročnika biti pomjeren na žrtve. Neke od tih žrtava tako će po drugi ili treći put u životu biti žrtvovane.

Priča o 'američkom snu' polako se pretvarala u priču/problem identiteta. Moć, kojoj nije u prirodi da se dijeli, počinje političko-kazališnu igru u kojoj se samo bijelim Amerikancima daju kostimi američkog identiteta. Ponos Amerike polako se počinje topiti. Nisu više svi građani Amerike Amerikanci. Neki od njih su Amerikanci više od drugih. Jedini pravi. Oni koji će Ameriku vratiti na put moći, na put na kojemu će moćni biti ponajprije i ponajviše bijeli Amerikanci.

Kanaliziranje bijesa i ojađenosti osiromašene američke bijele srednje klase nije bilo teško provesti u vrijeme novih kanala komuniciranja. Društvene mreže ionako

su otvarale put govoru mržnje. Komentari na društvenim mrežama vapili su za stavovima koji će produbiti verbalne ratove, a samim tim i posjećenost (odnosno zaradu).

Trump koji je i prije svoje kandidature za predsjednika USA objavljivao twitove[1] protiv useljenika, poruke koje su često bile na rubu rasističkih – s kandidaturom je ušao u prostor identificiranja s mržnjom ogromne populacije koja je godinama gubila svoje privilegije, ali i mogućnost rada i sigurnog života. Prebacivanje odgovornosti na one druge i drugačije stara je škola političara koji se žele predstaviti mesijama kohezije, očevima nacije, zaštitnicima vjere i zakona i slično.

Dvanaest milijuna novih glasača bit će inspirirano Trumpovom retorikom. Njegovim odgovorom svima koji su počeli gubiti moć (ali i realno uobičajene uvjete egzistencije). Trump je bio Führer kojeg su trebali, osoba koja je znala mrziti onako kako oni mrze i koja se nije ustručavala govoriti onako kako oni govore.

Adolf Hitler je osnovni uzrok gubitka Prvog svjetskog rata, poraza Njemačke i ojađenosti njemačke nacije vidio u uspješnoj američkoj propagandi. U prvoj stranci u koju se uključio nakon Prvog svjetskog rata postavljen je (nimalo slučajno) za stručnjaka za propagandu. Donald Trump, u drugim okolnostima i na drugi način, s jednakim poštovanjem gleda na medije (i čak sudjeluje u oblikovanju medijskih slika Amerike). Trumpova sklonost prema medijima dovela ga je i do Twittera koji će se pokazati najboljim sredstvom komuniciranja Vladara koji između sebe i naroda ne želi imati nikoga kao posrednika.[2]

2. NAPREDOVANJE LJUDSKE CIVILIZACIJE OD KUPOVANJA ROBOVA DO KUPOVANJA GLEDATELJA

Oduvijek je tako bilo da se čovjeka moglo kupiti. U ‘predljudskim’ vremenima (koja su potrajala i do naših stoljeća) ljude se kao robove moglo kupovati po tržnicama. Kolonijalne su sile znale organizirati ratne pohode čiji je jedan od rezultata bilo dovođenje robova na plantaže, u rudnike, ili u kuće kao kućnu radnu snagu. No ljude se moglo kupiti i na druge načine.

Već je antičkim misliocima bilo jasno da se s demokracijom otvaraju veliki problemi. Mudri Solon, kojemu je bilo jasno da su zakoni poput paukove mreže, kroz koju će velike zvjerke proći, a u koju će biti uhvaćene samo one najsitnije mušice –

[1] Trumpovi twitovi arhivirani su na stranici https://www.thetrumparchive.com/ ; viđeno 5. 10. 2021.

[2] Razmišljanja slična ovima pronašao sam u radu koji preporučujem za čitanje: Arnold (2021).

slutio je, i to ispravno, da poslije demokracije može doći do tiranije. Naime, naklonost naroda nije skupa i mogla se izraziti u novčanom iznosu. Kupnjom naklonosti mogao je dakle biti uništen politički sistem koji je trebao biti rješenje za pitanja političke jednakosti svih građana neke političke zajednice.

U svijetu koji je okrenut prema materijalnim vrijednostima, gdje je važnije 'imati nego biti', nije teško kupnjom dosegnuti poznatost i popularnost. U osnovi demokracije materijalistički ustrojenoga svijeta sve je trgovina, otvorena ili prikrivena.

Da bismo vjerovali iluziji življenja u demokratskom društvu suvremena trgovina glasovima (na političkim izborima) uglavnom je prikrivena, a najsnažniji posrednik u toj trgovini su mediji. Koga mediji prihvate (a mediji su u pravilu u rukama vladajućih elita) može računati na uspjeh na izborima. No medije ipak treba poznavati da bi se na njih oslonilo. Naime u vremenima velikih promjena medijskih posredovanja dolazi i do promjena utjecaja pojedinih medija. Računati na snagu jednog medija u vremenu u kojemu drugi medij zadobiva dominantnu ulogu – to znači ulagati na krivog igrača.

Mediji imaju svoje zakonitosti, ali i sveukupnost društvenog horizonta utječe na prelijevanje interesa od jednog medija na drugi. Tako zanemarivanje humanističke, duhovne, kulturne, umjetničke i sličnih dimenzija – dovelo je Zapad na rub smislenog postojanja. Prenaglašavanje materijalnoga srušilo je čitav sustav vrijednosti i dovelo do otvorenog zagovaranja materijalističkog egoizma, privatnih interesa, važnosti posjedovanja i sl.

Istovremeno smanjivala se vrijednost izgovorene i pisane riječi. Knjiga je sve rjeđe u rukama ne samo građana nego i u rukama studenata. Elokventnost i retorika nas na svoje postojanje podsjećaju u snimljenim predavanjima starih profesora. Lijepo ponašanje postalo je iznimka u svijetu sve brutalnijih privatnih i javnih obračuna. Na razini psihologije može se govoriti o pobjedi *ida* i *ega* nad *super-egom*. Živimo u svijetu banalnih psihologija, na razinama koje smo nekada pripisivali životinjama.

Materijalistička zapadna civilizacija podredila je kulturu tehničkom napretku koji je pak čovjeka sveo na servomehanizam svog postojanja. Od čovjeka se danas ne očekuje da bude *homo universalis*. On treba obavljati određene funkcije, biti zamjenjiv u svakom trenutku i kao takav u osnovi – bezvrijedan (Pogl. Guenon 2001).

Svijet je to u kojemu će i izum novina (nastalih iz želje za objektivnošću) doživjeti svoj fijasko. To je i bilo očekivati i godinama je to najavljivano. Društvene su mreže preuzimale dio po dio kolača da bi se na kraju pokazale snažnijim i utjecajnijim od tiskane riječi.

No za politički svijet Zapada ta je promjena ipak bila nenadana. Mainstream političari orijentirani na mainstream medije očekivali su poraz Trumpa na izborima na kojima se pojavio gotovo kao autsajder. I doista, teško je bilo vjerovati da bi osoba s rječnikom s kojim je raspolagao Trump mogla nešto napraviti u borbi za svjetsko prijestolje. Svi mainstream mediji bili su uglavnom na strani njegovih protivnika. No dogodila se jedna koincidencija koja je presudila uvođenju Trumpa na svjetsku pozornici. Naime sirovost i banalnost, pa i bezobrazluk i provokativnost Trumpova jezika, korelirali su s novim medijem društvenih mreža, s prostorom za komentare koji je postao prostor za izricanje onoga što je nekada, zapravo doskora, bilo nespojivo s mainstream medijima.

Komentari na društvenim mrežama postali su medij koji je snažniji od mainstream medija. Osnovni razlog bio je u mogućnosti brzog i aktualnog reagiranja na sve što je negdje objavljeno. Komentari su ponudili sudionicima da se osjećaju poput pisaca teksta, kritičara, sudaca, egzekutora. U svojim presudama ispod tekstova komentatori su se obračunavali s tekstovima, ali jednako tako pa i više s pojedincima koji su također komentirali.

Bilo je naravno važno i to što su prostori za komentiranje donijeli i otvorenost za govor mržnje. Ono što je doskora bilo cenzurirano i uređivano od strane tiskanih ili elektroničkih medija – našlo se u jednom prostoru u kojemu je izgledalo da je ‘sve moguće’. Među ostalim bilo je moguće i govor mržnje interpretirati kao slobodu govora.

U ‘naivnu svijest’ (Karla Marxa) nije morala udariti ‘iskra misli’. Ona je, iskustvo Trumpa pokazuje, zadovoljna i s puno nižim sadržajima.

3. KRUG NARCISOIDNOSTI

Suvremeni masmediji skloni su senzacionalizmu. Potreba privlačenja što većeg broja konzumenata spušta sadržaj na razinu najšireg mogućeg sloja potencijalnih korisnika. Otuda glad medija za nasiljem, seksom, zločinima, skandalima. Iznenađenje i šok tražena su roba.[3] U tom smislu mediji brzo ‘potroše’ standardni način govora i ponašanja. Već samo bacanje pogleda na televizijske programe skreće pozornost na izvještačenost, ‘nabrijanost’, otklon od prirodnog ponašanja, odnosno svojevrsnu medijsku egzaltiranost.

[3] O tome još 1936. godine piše Dževad Sulejmanpašić u svojoj studiji ***Žurnalizam – razarač čovječanstva.*** Knjiga je to koja bi morala upozoravati sve studente svih studija novinarstva, odnosa s javnosti ili komunikologije.

Onako kako televizija i *show* programi vole ekscentrične voditelje, jednako tako televizijska publika voli ekscentrične izlete gostiju televizijskog programa, pa i političara. Što je politička pozicija čudnija i kontroverznija to je interes publike za tu osobu veći. Znati održavati publiku žednom kontroverznosti voditelja i gostiju – mudrost je profitabilnosti medija.

Ekscentričnost, egzalntiranost, narcisoidnost, senzacionalizam, šok i svi ostali segmenti masovnih medija pojavom društvenih mreža dobili su svoj novi prostor širenja. Izostanak uređivanja na društvenim mrežama omogućio je do sada nezamislivu razinu komunikacije. Pojavio se prostor koji je tražio masovnim medijima oblikovanu publiku i njihovim zahtjevima oblikovane lidere novog doba, doba koje će na razne načine biti neočekivano ali zasigurno ne želi biti dosadno.

Kad govorimo o 'trumpizmu' sasvim sigurno jednim dijelom govorimo o političkoj orijentaciji odnosno obliku političkog djelovanja, pa i načinu viđenja i provođenja politike, onako kako je to sve skupa vidio i radio Donald Trump. Prema tom riječ je o svojevrsnoj medijskoj ekstenziji osobnosti koja je i sama ekstenzija biznisa i medija. Krug narcisoidne opčinjenosti vlastitim likom i djelom zatvorio se u Trumpovoj političkoj kandidaturi. Nakon nje (medijske 'karijere'), sve je bilo moguće. Sve su greške mogle biti oproštene, sve su negativne karakteristike mogle biti proglašene moralnim vrijednostima.

Trumpovo sotoniziranje korumpiranog establišmenta bilo bi i te kako prihvatljivo da i sam Trump nije dio tog establišmenta. No politička pozicija koja se hoće približiti svom glasačkom tijelu, tjera ga da – neke – biznismene i bogate ljude proglasi krivcima za ekonomski i moralni pad Amerike. U ime morala, pravde i običnog američkog čovjeka (istina, bijelca) Trump će sve koji mu se suprotstavljaju proglasiti korumpiranim. Istovremeno neće ga smetati što su u njegovom timu pa i u njegovoj vladi milijarderi poput primjerice Stevena Mnuchina kojega je pratio nadimak 'kralj ovrha'.

Trumpizam je na neki način i konzekvenca stava da bi ljudi koji su se znali obogatiti, morali moći pravedno i uspješno voditi i zemlju. Trump i jest pokušao voditi Ameriku kao najveću svjetsku korporaciju. No bitne razlike između upravljanja državom i korporacijom morale su doći do izražaja. Država nije korporacija i temeljni cilj nije proizvodnja viška vrijednosti nego uljuđenost zajednice u kojoj žive ljudi koji pokušavaju na pravednosti utemeljiti svoju sreću. Ove starogrčke ideje daleko su naravno od ideja poslovne, geostrateške ili političke pobjede. Čak suprotno, može se dogoditi da se svi ratovi dobiju ali da građani države ne vide na horizontu pojavljivanje dugo očekivane topline i – sve pobjede padaju u vodu.

Trumpizam se može promatrati i kao politička praksa bitno određena trumpovskim oblikom komuniciranja. Tu se ponovno vraćamo medijski oblikovanoj ekstenziji jedne psihologije koja sebe kao rezultat vlastitog medijskog eksperimenta postavlja kao kriterij političkog ponašanja i djelovanja. Tu bi se s dosta prava moglo govoriti o politici narcisoidne ishitrenosti, samoljubive isključivosti, samouvjerene brzopletosti ili umišljene površnosti. Sve su to u osnovi proizvodi medijske dimenzije koja je bitno utjecala i oblikovala politički karakter Trumpa a onda i njegov specifični – medijski populizam.[4]

Nadia Urbinati, pojašnjavajući svoje viđenje Trumpovog populizma, suprotstavit će se interpretacijama koje u tom populizmu vide fašizam. Sličnosti naravno postoje, naročito u želji za izravnom 'komunikacijom sa svojim narodom' (što je u vrijeme društvenih mreža relativno jednostavno ostvarivo). Njen stav međutim kaže da „nema ničeg nedemokratskoga u izboru ksenofobnog vođe" (2019: 214). No tu se problem dimenzije fašizma ne gubi nego se veže uz načine utjecaja na mase, sustave zavođenja i manipuliranja, odnosno problematičnost same demokracije churchillovski mišljene kao najmanje lošeg oblika političke vlasti.

Populizam koketira s duhovnim horizontom širokog sloja seoskog stanovništva ruralnih i siromašnijih područja. Prostori su to kojima još uvijek kraljuju mitovi o jednostavnim rješenjima, spasenju, viteštvu i velikim i časnim ljudima. Politika koja želi manipulirati takvim potrebama izlazi ususret i nudi stereotipe koji pogađaju upravo takve potrebe.

Čini se da nema bitne razlike između ruralnih američkih krajeva i balkanskih neurbanih sredina. Slični populizmi pojavljuju se i utvrđuju u nacionalistički utvrđenim političkim tvrđavama. Iluzija o pravednosti tu se zamjenjuje iluzijom o uspostavljenom identitetu. Ono pak što se događa iza kulisa pripada svijetu realnih političkih iluzionista koji su svjesni svojih laži ali 'samo rade svoj posao'. Uostalom kao i televizijski urednici koji samo 'izlaze ususret zahtjevima svoje publike'. No ono što treba nužno pripomenuti jeste da, za razliku od mnogih oblika populizma, trumpizam nije na svijet donesen parenjem ideologije sa širokim narodnim masama. Specifičnost je trumpizma u njegovoj određenosti tehnikama suvremene komunikacije, kanalima komuniciranja, načinima utjecaja tih tehnika na pojedince i skupine, te povratnim utjecajem tih pojedinaca i skupina na zakonitosti medijskih tehnika.

[4] Anna Dimitrova (2017) pojašnjava kako se trumpizam može čitati i kao jedan nekoherentan skup politika koji objedinjuje različite utjecaje različitih sfera na osobnost Trumpa koja se onda manifestirala u provokativnosti, svojevrsnoj egocentričnoj odlučnosti u provođenju ne ideologije nego vlastite volje.

U prirodi je homopoliticusa da se identificira s osobom ili pokretom za koje će glasati. Ukoliko se osoba pojavi kao njemu sličan, gotovo identičan primjerak osobe 'iz naroda'; ako se takva osoba poziva na povratak vlasti običnom građaninu – onda je na djelu svojevrsna verbalna revolucija. Političar poput Trumpa kada nudi običnom građaninu da će oduzeti vlast birokraciji iz Washingtona i da će je predati u ruke onima kojima suverenitet izvorno i pripada, onda je na djelu zavodljiv poziv koji zapravo čeka najveći dio glasača svih zemalja svijeta.[5]

Ima istine i u stavu Charles Micallefa: „Trumpov uspjeh mogao bi se temeljiti na "Ja sam ono što vidite": bez maski, bez slatkih riječi i bez inhibicija" (2017: 96). Ovakav je stav najdalje od istine. Trumpovo lice je maska. Njegovo bezizražajno lice odgovara 'dobu slike svijeta' posebno televiziji, ali daleko od toga da nije dobro koordinirana i promišljena maska. U dubljem smislu sve njegovo ponašanje je pogađanje stereotipa kojima cilja stereotipna očekivanja svojih potencijalnih glasača.

Trump dakle nije ono što se vidi. Trump su poslovne i medijske transakcije. Trump je refleksija studijskih reflektora. Trump je lažni Mesija koji zna da će njegov narod biti sretan i s lažnim Mesijom. Ponajveći je promašaj misliti da Trump dolazi 'bez slatkih riječi'. Trump je dolazio s gorkim obećanjima koja su se milijunima Amerikanaca činila slatkim (Slatko i gorko ovisi samo o postotku useljenih u SAD svih onih koji bi mogli ugroziti privilegije bijele populacije.).

Kad je pak riječ o inhibiciji, ona zna i te kako biti korisna ukoliko sprečava nekontrolirane ishitrene reakcije koje, na mjestu predsjednika najveće svjetske sile, i te kako mogu ugroziti mnogo toga.

4. TRUMP ŽELI MREŽU KOJA ĆE OBJAVLJIVATI SAMO (NJEGOVU) ISTINU

Premda se mnogo toga ima prigovoriti Marxovoj interpretaciji historije kao historije klasnih borbi (posebno u postavljanju uloge proletarijata kao klase kojoj 'nije učinjena nikakva posebna nepravda' nego da se na njoj reflektira nepravda koja je učinjena uopće prema ljudima) – ne može se ne vidjeti da je svaka epoha uistinu imala svoje relativno jasno uspostavljene (suprotstavljene) klase koje su se borile za održanje postojećeg stanja ili za promjene. Povijesna su gibanja demantirala Marxovu svojevrsnu *filozofiju spasenja* koja se temeljila na pobuni najsiromašnijeg (ali kapitalizmom odgojenog i za revoluciju pripremljenog) sloja ljudi – klase proletarijata. No povijesna

[5] U tom smislu postavlja se osnova za razvijanje teze u tekstu Beeman (2018).

gibanja jednako tako stalno potvrđuju neprestanu borbu vlasnika sredstava za proizvodnju protiv 'vlasnika' vlastite radne snage.

O jednom takvom sukobu svjedoči i Noam Chomski (2007) kada detektira prvu modernu demokratsku revoluciju i smješta je u 17. stoljeće u Engleskoj. Na jednoj strani polariziranog društva nalazi se elita koja sebe smatra jedino sposobnom baviti se politikom, a za one druge upotrebljava se sintagma „raspomamljeno mnoštvo zvijeri u ljudskome liku" (Ibid.). To je 'raspomamljeno društvo' naime smatralo da ih u parlamentu moraju zastupati seljaci, odnosno ljudi koji razumiju sve probleme ljudi koji žive i rade na selu, a ne vlastelini koji i donose zakone i izrabljuju seljake i istovremeno zastupaju njihove interese u parlamentu. Elita se, nastavlja Chomsky, branila tezom da je pokušaj nižih slojeva kompromitiran već samim pokušajem da se u parlament dovedu 'pokvareni', 'nedostojni', 'moralno izopačeni' ljudi.

Buđenje demokratske svijesti ostavilo je traga u pokušajima elite da u startu onemogući takve buduće pokušaje. Jedan od najjasnijih primjera Chomski prepoznaje u Wilsonovom uspostavljanju Odbora za javno informiranje. Okupivši ljude poput Lippmanna i Bernaysa (uz teorijsku potporu Lasswella) Wilson sukobe prenosi na razinu propagande kojoj je temeljni cilj uništiti neprijatelja bez borbe. Metoda 'proizvodnje pristanka', smatra Chomsky, postaje osnovno sredstvo demokratskog procesa, a propaganda oblik provođenja totalitarizma u civiliziranim zemljama (Ibid.).

Iz te perspektive gledano Donald Trump je političko-medijski igrač koji se okoristio gnjevom osiromašenog srednjeg sloja, te koji je na krilima tog gnjeva pokušao stvoriti – svoju elitu. Kriterije razlikovanja postavljao je sam. Bio je glavni glumac u političkoj (mono)drami u kojoj je sam bio i pisac teksta i redatelj.

No kad su mu počeli zatvarati medijske kanale ta je, Kundera bi rekao, nezrela osobnost, izjavila da će pokrenuti svoju vlastitu društvenu mrežu. Trenutno je taj proces otvoren[6], a potvrdu da mreža na kojoj se radi pripada Trumpu vjerojatno ćemo dobiti kada i ako uspostavljanje te nove mreže uspije.

U svakom slučaju mreža svojim imenom obećava istinu...

U društvu masmedijskih posredovanja svaka je politika bitno određena medijima koje koristi. U tom smislu svaka je politika populistička. Trump je bio simbol noveslobode govora mržnje u komentarima na društvenim mrežama kao novom mediju političkih obračuna. U tom je smislu pokušaj reguliranja govora mržnje na društvenim

[6] Former U.S. president Donald Trump launches 'TRUTH' social media platform https://www.reuters.com/world/us/former-us-president-donald-trump-launches-new-social-media-platform-2021-10-21/ ; viđeno 12. 10. 2021.

mrežama, i u medijima općenito, istovremeno i odgovor na pojavljivanja političkih nepoznanica poput Trumpa i njihovih ishitrenih i ksenofobičnih poteza.

Trump je proizvod slobodnog ispoljavanja one vrste govora koju SAD, za razliku od Europe, ne sankcionira, a koji najčešće završava u govoru mržnje. Dok bude razvijala takav odnos prema medijima Americi će se događati likovi poput Trumpa koji će dolaziti iz sapunica pokušavajući naš život učiniti sapunicom.

LITERATURA:

1. Arnold, Aidan M. (2021), *Defining Trumpism: Where did the Movement come from and what is its State Today?*, Senior Theses, Trinity College Digital Repository, https://digitalrepository.trincoll.edu/theses/867 , Trinity College, Hartford, CT
2. Guenon, Rene (2001), *The Reign of Quantity and the Signs of the Times*, trans. Lord Northbourne, Sophia Perennis, Hillsdale, NY
3. Dimitrova, Anna (2017), ˝The Risks of Trumpism˝, *CIFE policy paper*, N° 49, https://www.nomos-elibrary.de/10.5771/9783845292762-139.pdf ; pristup 18. 10. 2021.
4. Urbinati, Nadia (2019), ˝On Trumpism, or the End of American Exceptionalism˝, *Teoria politica*, 9, 209-226.
5. Beeman, Rachel D. (2018), ˝What are the three characteristics of Trumpism?: A Discourse Analysis of Trump's Four Major Campaign Speeches˝, *Political Analysis*, Vol. 19 , Article 2. Available at: https://scholarship.shu.edu/pa/ vol19/ iss1/2 ; pristup 20. 10. 2021.
6. Micallef, Charles (2017), ˝Reflections and comments: 'Trumpism politics: is it truly appealing?'˝, *International Journal of Social Sciences*, Vol. VI, broj 1., 93-99.
7. Sulejmanpašić, Dževad (1936), *Žurnalizam – razarač čovječanstva*, Štamparija 'Gaj', Zagreb
8. Chomsky, Noam (2007), *Failed States: The Abuse of Power and the Assault on Democracy*, Holt Paperbacks, NY

POPULIST SOAP OPERA BY DONALD TRUMP

Sumarry:

This text seeks to draw attention to the connection between Trump's political career and his participation in media spectacles. Through this connection, the text emphasizes the power of a completely new medium - comments on social networks. These comments enabled the kind of speech that of trends in hate speech. The media dimension of Trumpism testifies the participation and importance of the media for any formation or maintenance of power.

Keywords: trumpism; media; xenophobia; middle-class; America

Adresa autora
Author's address

Sead Alić
Sveučilište Sjever, Varaždin – Koprivnica
salic@unin.hr

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.1.55

UDK 316.774:070.11

Primljeno: 07. 11. 2021.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Amer Džihana, Zarfa Hrnjić Kuduzović, Amela Delić

POPULIZAM I INSTITUCIONALNA NOVINARSKA KULTURA: TRUMPOV UDAR NA MEDIJE

Digitalni medijski ekosistem u kojem se oslabljeno profesionalno novinarstvo suočava s rastom broja desničarskih medijskih platformi i povećavanjem uloge društvenih mreža u javnim komunikacijama, pogodno je tlo za razvoj populizma, kojem su neoliberalne politike i medijatizacija politike prokrčile put. Komercijalna medijska logika u slučaju Donalda Trumpa, pokazala se kao slaba tačka američkog medijskog sistema jer je interes javnosti ostao u zapećku interesa medijskih organizacija kojima je primarni cilj stjecanje profita. Profesionalni mediji, označeni kao *fake news*, na različite načine su pokušali vratiti izgubljeni ugled u društvu i reetablirati društveni značaj profesionalnog novinarstva. Ipak, brojne analize ukazuju da neće biti dovoljno samo reafirmisati postojeće koncepte i vrijednosti već da je potrebno graditi nove profesionalne kulture. Trumpova zaostavština u pogledu odnosa prema etabliranim medijima i profesionalnom novinarstvu, nije donijela neke posebne novosti medijima i novinarima u Bosni i Hercegovini (BiH) koji proteklih 30 godina djeluju u izrazito nepovoljnom okruženju, u kojem populizam predstavlja *modus operandi* političkog djelovanja. Ipak, potrebno je da transformacije novinarstva koje se najavljuju kao rezultat odnosa medija i autoritarnih populista u demokratskim društvima, ne ostanu bez odjeka u BiH jer bi se postojeća slabašna institucionalna kultura novinarstva mogla koristiti kao alat za daljnje osnaživanje populista.

Ključne riječi: populizam; hibridni medijski sistem; spektakularizacija politike; komercijalizam medija; institucionalna novinarska kultura

UVOD

Političari su prepoznali društvene mreže kao platformu za direktno obraćanje stvarnim i potencijalnim glasačima, bez posredovanja klasičnih medija i novinarskih pitanja[1]. Neke od njih poput Twittera već su se pokazale uspješnim i u određivanju agende klasičnih medija. Konkretno, tokom predizborne kampanje u Sjedinjenim Američkim Državama (SAD), noćni *tweetovi* Donalda Trumpa često su završavali u jutarnjim TV vijestima i na naslovnicama dnevnih novina (Wells i sar. 2016) omogućavajući tako besplatan medijski prostor i njegovim očigledno neistinitim objavama na Twitteru koje su mediji tretirali kao vijesti (Ott 2017). I druga istraživanja pokazala su podudarnost u agendi klasičnih medija i *tweetovima* Trumpa i Hillary Clinton (Conway i sar. 2017), kao i nesrazmjeran udio pažnje koju je Trump uspio privući i kod klasičnih medija i na društvenim mrežama (Petterson 2016).

Činjenica da su Trumpovi *tweetovi*, iako ispod standarda političke komunikacije i znatno neargumentovaniji od tweetova njegove protukandidatkinje Hilary Clinton, pridobili više medijskog prostora i u klasičnim medijima, a pogotovo više pažnje na društvenim mrežama, ukazuje i na deprofesionalizaciju i amaterizam kao kontratrend u političkoj komunikaciji (Enli 2017). Društvene mreže pogodnije su za afektivnu mobilizaciju nego za racionalnu argumentaciju (Kaisu i sar. 2019). Analizom medijskog izvještavanja o Trumpovoj inauguraciji Wahl-Jorgensen (2018) argumentuje Trumpovu instrumentalizaciju i kanalisanje bijesa građana u svrhu postizanja političkih ciljeva što ona naziva *populizmom bijesa*. Njegova agresivna retorika na društvenim mrežama prelila se i u medijske izvještaje prihvatajući gnjev kao relevantan okvir političkog života (Wahl-Jorgensen 2018: 744-766). U takvom ambijentu, neargumentovanost, neprimjeren stil, difamacija neistomišljenika, kao i izazivanje straha i bijesa građana postaju prihvatljiv stil komuniciranja.

Preferiranje jednostavnog, impulsivnog i necivilizovanog obraćanja loše utječe na javni diskurs (Ott 2016). Takva vrsta ostrašćene i imedijatne komunikacije nije pogodna za demokratsku politiku koja podrazumijeva provođenje procedura, artikulisanje različitih stavova i pronalaženje njihovog najmanjeg zajedničkog sadržaoca. Umjesto takve „spore politike", populistički lideri preferiraju „kratkoročne i brze akcije" (Moffit i Tormey 2014: 392). Politička komunikacija se dekontek-

[1] Bivši američki predsjednik Donald Trump je u više navrata rekao za društvene mreže da su odlična platforma koja mu omogućava direktno obraćanje glasačima i suprotstavljanje medijima koje je kvalifikovao kao nepravedne i pristane. Također, izjavio je da bez Twittera ne bi uspio pobijediti na predsjedničkim izborima 2016. http://www.independent.co.uk/news/world/americas/us-politics/donald-trump-tweets-twittersocial-media-facebook-instagram-fox-business-network-would-not-be-a8013491.html (25.10.2021.)

stualizuje i fragmentuje, transformišući se u *reality show* u kojem su dramatičnost i provokativnost važnije od činjenica, a o trivijalnostima se izvještava više nego o procesima i efektima rada javnih institucija.

„Ono što je najposredniji oblik politike čini se neposredovanim, što znači da nema smisla za institucije, političke organizacije, druge društvene organizacije, lokalitete ili historiju. Umjesto da budu stalno artikulisani okvir demokratske politike, ovi oblici života ili su odsutni ili su svedeni na negativne apstrakcije kao što su ‘’lov na vještice’’, ‘’teroristi’’ ili ‘’rat protiv’’ Božića/uglja/policajaca/vas“. (Hariman 2021: 20)

Suprotno interaktivnim potencijalima društvenih mreža za demokratizaciju javnog diskursa, sadržaja i stila komuniciranja u „eho komorama“, one vode daljoj polarizaciji mišljenja. Jaz između pristalica demokrata i republikanaca u SAD se produbljuje, a korisnici na društvenim mrežama preferiraju za prijatelje i komunikaciju političke istomišljenike (Mitchell i sar. 2014).

Rezultat ograničavanja komunikacije na istomišljenike i isključivanje neistomišljenika može kreirati pogrešnu percepciju društvene stvarnosti, ali i sniziti stepen tolerancije prema drugačijim gledištima izraženim bilo u interpersonalnoj ili masmedijskoj komunikaciji. Tada i medijske informacije koje predstavljaju drugu stranu, koje kontraargumentuju ili kritički propituju „našu“ interpretaciju događaja, postaju neprijatelji.

Na još jednu posljedicu populizma izazvanog medijskim fokusiranjem na skandale prilikom izvještavanja o politici, podsjeća i Castells (2014), a to je rast ne-povjerenja u politiku i institucije: „Čitava politička slika se mijenja svuda zbog toga što generalizovano povezivanje politike sa skandaloznim ponašanjem doprinosi nezadovoljstvu građana prema političkim institucijama i političkoj klasi…“ (Ibid. 295). Participativna demokratija teško može biti funkcionalna uz politički apatične građane. Trebaju joj građani zainteresovani za političke procese i voljni uključiti se u demokratske procedure i javne rasprave. Međutim, zbog dodatne spektakularizacije i negativnosti u predstavljanju politike u hibridnim medijskim sistemima, mediji su se udaljili od propisane uloge „psa čuvara“ koji upozoravanjem na društvene anomalije doprinosi političkoj odgovornosti i suzbijanju zloupotrebe moći. Opadanjem uloge medija kao informatora i zaštitnika javnog interesa na gubitku je i demokratsko društvo jer bi mogao oslabiti i nadzor javnosti nad radom zakonodavne, izvršne i sudske vlasti. Također, informisanje na temelju trivijalnih, iskrivljenih i emotivno obojenih objava političara, bez provjere i kontekstualizacije klasičnih medija, predstavlja opasnost za dalju polarizaciju društva, uspon populističkih politika i mobilizaciju masa.

Kako primjećuju Boczkowski i Papacharissi (2018:1) postoji određeni osjećaj da su mediji odigrali važnu ulogu u događajima koji su doveli do Trumpovog uspona u predsjednički ured i to se odnosi kako na klasične, tako i na mrežne medije, a pogotovo na njihovu kombinaciju. U tom smislu i ovaj rad nastoji objasniti neke od faktora i okolnosti koji su doprinijeli rastu autoritarnog populizma u SAD, a što je proizvelo i specifične odnose s medijima. Nastojali smo objasniti ulogu medijskog spektakla u rastu populizma, te ukazati na posebnu značajnost modernog digitalnog medijskog ekosistema – hibridnost, kao dio konteksta unutar kojeg se pojavljuje Trump. Ova objašnjena su nam bila potrebna kako bismo razmotrili specifičan odnos Trumpa s medijima i novinarstvom u SAD, da bismo na koncu razmatrali kako se taj odnos reflektuje na medijsku situaciju u BiH.

MEDIJSKI SPEKTAKL U FUNKCIJI POPULIZMA

U razmatranju faktora koji su doprinijeli uspjehu populističkih lidera u državama s različitim društveno-političkim uređenjem važno mjesto zauzimaju i mediji, naročito nakon ekspanzije društvenih mreža. Populizam kao politički stil koji, između ostalog, podrazumijeva pretjeranu simplifikaciju društvenih problema binarnim podjelama na dobro i loše, na naše i njihovo, na žrtve i krivce, pogodan je za one medijske logike koje naginju senzacionalizmu i spektaktularizaciji događaja. „Populistički lideri su često izrazito personalizovane političke vođe koji ispunjavaju medijske zahtjeve za spektakularnim i emotivnim prikazivanjem društvene stvarnosti i političkog života“ (Mazzoleni 2008: 53). Pod populizmom ne mislimo ni na kakvu političku ideologiju budući da se populisti pojavljuju u strankama iz svih dijelova političkog spektra – od radikalnih desničara do krajnje ljevice.

U Evropi su to uglavnom desničarske stranke i pokreti koji zagovaraju ksenofobične, antimigrantske i antimanjinske politike, kao i protivljenje jačanju i širenju Evropske unije poput Slobodarske stranke u Holandiji predvođene Geertom Wildersom ili mađarskog građanskog saveza Fidesz na čelu s Viktorom Orbanom, dok su u Latinskoj Americi to ljevičarske stranke, a u Sjedinjenim američkim državama (SAD), osim Trumpa kao republikanca, za populistu važi i demokrata Bernie Sanders, s tim što Senders ne spada u red autoritarnih populista kao Trump. Zajedničko im je poimanje da je društvo „u konačnici podijeljeno na dva homogena i antagonistička polja – čiste ljude i korumpiranu elitu – i da politika treba biti izraz opće volje naroda“ (Mudde i Kaltwasser 2017: 18). Pritom se populisti predstavljaju kao isključivi reprezentanti interesa naroda protiv korumpirane elite. U javnom

diskursu populista izostaje čitav spektar mišljenja, potreba i zahtjeva različitih društvenih aktera čijem artikulisanju i približavanju bi političke stranke trebale doprinijeti s ciljem postizanja društvenog konsenzusa.

Prema Hallinu (2018), dva su glavna razloga uspjeha modernih populista – neoliberalizam i medijatizacija politike. Potkopavanjem korporativističke ili demokratske socijalističke politike, koje su bile osnova za konsenzus i društvenu solidarnost nakon Drugog svjetskog rata, neoliberalizam je, objašnjava Hallin, rezultovao marginalizovanjem i političkim otuđenjem velikog dijela stanovništva proizvodeći ogorčenost i atomizaciju razočaranih građana zbog neispunjenih obećanja o dobrom životu za sve. Ta ogorčenost je plodno tlo za mobilizaciju rasističkih i ksenofobičnih oblika identiteta kod građana koji osjećaju da je nacionalna, klasna ili rasna solidarnost ugrožena zbog migranata ili drugih nepripadnika određenog kolektiviteta. Na sličnom fonu je i Mudde (2007) kada piše da populiste uglavnom podržavaju nesigurni ljudi zabrinuti za svoj identitet ili materijalnu egzistenciju. Istovremeno, međutim, populiste podržavaju i povlašteni ljudi koji žele sačuvati stečene ekonomske privilegije i društveni status od migranata ili drugih autsajdera.

Pod medijatizacijom, kao drugim glavnim razlogom uspjeha populista, Hallin ne misli isključivo na nametanje logike medija društvenim institucijama i akterima nego na njihovo prisvajanje te logike i obučavanje svog osoblja o mehanizmima funkcionisanja medija u svrhu njihovog manipulisanja ili izbjegavanja. Dakle, iako se na prvu čini da su mediji dominantni u odnosu na političare i ostale društvene aktere jer su ovi prinuđeni usvojiti medijsku logiku da bi uspješno obavljali svoje aktivnosti, ipak su u konačnici na gubitku i mediji i javnost, jer drugi akteri nakon što usvoje medijske tehnike i logiku djelovanja, zapravo manipulišu medijima ili ih u potpunosti zaobilaze kako bi povećali društvenu moć.

U kontekstu digitalne medijske ekologije koja je rezultovala velikim brojem medija i platformi, te posljednično fragmentacijom medijskih korisnika, Hallin identifikuje dva najvažnija medijska fenomena koja su doprinijela popularnosti Trumpa u SAD. Prvi je uspon stranački pristranih medija poput *Fox Newsa* koji su se udaljili od činjenično zasnovanog novinarstva pomjerajući američki medijski sistem ka *polarizovanom pluralnom* modelu u kojem ni građani ne teže uravnoteženom informisanju u funkciji javnog dobra nego politički opredjeljenim medijima čiji sadržaji korespondiraju s njihovim uvjerenjima (2008: 8-9).

Drugi medijski fenomen koji je doprinio usponu populizma su društvene mreže, prvenstveno Twitter koji je Trump intenzivno koristio u predizbornim kampanjama za izbore 2016. i 2020., a nastavio i nakon izbornog poraza. Twitter mu je omogućio

direktno obraćanje i mobilisanje pristalica što mu je bilo izrazito važno budući da nije uživao ni podršku mnogih republikanskih političara (Halllin 2018: 9). Doprinos Twittera Trumpovom populizmu objasnio je i Ott (2017) ukazujući na pogodnost ove društvene mreže za simplifikovane, impulsivne i neuljudne poruke. Analizom Trumpovih *tweetova* autor upozorava na „toksičan učinak" Twittera i Trumpa na javni diskurs (Ott 2017: 64). Također, društvene mreže su doprinijele širenju lažnih informacija koje su uglavnom koristile Trumpu (Hallin 2018: 9).

Uloga društvenih mreža u usponu populizma (Ott 2017; Mudde i Kaltwasser 2014; Waisbord 2018), odnosno digitalni populizam (Mudde i Kaltwasser 2014: 28), usko je povezan sa spektakularizacijom političkog narativa na Facebooku, Twitteru i drugim društvenim mrežama. Ovdje ćemo se posebno osvrnuti na analize medijskog spektakla Deborda (1967) i Kellnera (2017) koje smatramo korisnim za razumijevanje odnosa između političara i medija. Spektakl je Debord poimao kao fragmentovane poglede na stvarnost koji predstavljaju njen iskrivljen, neautentičan i otuđen prikaz. Iskrivljavanje stvarnosti u kojoj je medijska reprezentacija zamijenila živuću društvenu praksu ovladala je svim segmentima modernog društva. Iako je Debordova analiza nastala u vrijeme dominacije televizije, njegove teze su zbog ekspanzije društvenih mreža, koje stalno pomjeraju granice društveno prihvatljivog i činjenično utemeljenog prikaza stvarnosti, sve aktuelnije. Imperativ velike brzine i obima cirkulisanja sadržaja na digitalnim platformama, također, pogoduje spektakularizaciji društva.

> „Osjećaj frustracije među potrošačima, koji treba neprestano pojačavati kako bi se održala potražnja, pojačan je kako sveprisutnošću spektakla, tako i promjenom temporalnosti koju je stvorila brzina pristupa slikama, informacijama o robi, podstičući nestrpljenje" (Frayssé 2017: 78).

Referirajući na Debordovo viđenja spektakla kao kontrarevoluciono, Kellner piše o tome kako su i društvene mreže upravo takve. Korisnici apsorbovani u Facebook ne vide da on ne funkcioniše u njihovom interesu, posebno jer izgleda kako platforma koja nudi raznovrsne alate za interakciju, ali je to tehno-kapitalistička aplikacija vođena profitnim interesima (Kellner 2017). Tehnološki razvoj u postojećoj konstelaciji društveno-političkih odnosa i sistema vrijednosti podstiče dalju spektakularizaciju društva, kao i medijsku konfliktualizaciju političkih sukoba uvodeći „multimedijalne ekstravagancije u dom i na radno mjesto" (Kellner 2003: 1-2).

Spektakularizacija politike u SAD počela je mnogo prije Trumpa. Od 1950-ih godina konstantno raste količina medijskog prostora posvećenog „slavnima" iz svih sfera života koji „postaju svojevrsno fantazmagorično utjelovljenje kulture društvenog spektakla, a akceleracijska produkcija „slavnih" postaje ultimativnim pogonskim načelom održanja i jačanja sustava konzumerističkog kapitalizma" (Hromadžić 2013: 624).

Ulazeći u politiku iz svijeta *show businessa* Trump je iskoristio popularnost iz reality TV emisije *The Apprentice* (engl. Šegrt) dobivši „moć i mogućnost da se kandiduje za predsjednika dijelom zato što je medijski spektakl postao glavna sila u američkoj politici..." (Kellner 2017: 3). Spektakl je nastavljen i tokom cijelog Trumpovog predsjedničkog mandata, pa i nakon toga. Prepoznajući Twitter kao platformu pogodnu za širenje agresivnih poruka (Ott 2017), Trump ga je obilno koristio za objavljivanje emotivno potentnih *tweettova* ispunjenih bijesom kako bi usmjerio ljutnju građana u svoju korist (Wahl-Jorgensen 2018). Iako je njegov stil komunikacije bio neprofesionalan i ispod nivoa političke komunikacije (Enli 2017), uspio je ostaviti utisak autentičnog, spontanog političara, „običnog čovjeka" s kojim se građani mogu identifikovati. Takvim agresivnim objavama zadobio je prostor i u *mainstream* medijima što ilustruje i nalaz da su tokom predizborne kampanje 2016. njegovi *tweetovi* u prosjeku pridobijali tri puta više pažnje nego oni Hillary Clinton (Lee i Xu 2018). Da bismo objasnili ukupan ambijent koji omogućava manipulisanje medijima radi podrške političkim populistima, u nastavku ćemo razmotriti transformacije medija u digitalnom dobu.

HIBRIDNI MEDIJSKI SISTEMI

Novinarske prakse i učenja su sve kompleksniji (Domingo i Hermida 2019), a u nastojanju da se razumiju rapidne promjene koje se u posljednjih tridesetak godina dešavaju u medijima i novinarstvu, često se koristi koncept hibridnog medijskog sistema Chadwicka (2013). Koncept se odnosi na ispreplitanje starih i novih medijskih formata, stilova, normi, kao i odnosa i uloga aktera uključenih u proizvodnju i distribuciju medijskih sadržaja. Hibridizaciji je doprinijela medijska fragmentacija publike koja je u SAD počela još 1950-ih godina, intenzivirala se 1970-ih proširujući se prvo na zapadnoevropske, a onda i druge države, da bi 1990-ih kulminirala ekspanzijom interneta. Zbog intenzivnog digitalnog razvoja koji mijenja odnos moći proizvođača i korisnika vijesti, transformiše medijske navike i

preferencije, kao i novinarsku praksu i uslove rada, u novinarstvu se eksperimentiše s inovacijama u različitim fazama produkcije medijskih sadržaja.

To počinje već od uključivanja pojedinaca kao informatora u ulozi *građana-novinara*, preko uključivanja maloljetnika u redakcije radi približavanja medijskih sadržaja preferencijama mladih generacija do uvođenja novih pristupa i formata u prikazivanju događaja koje karakteriše integrisanje nenovinarskih s novinarskim elementima. Chadwick (2013) smatra da su u digitalnom okruženju neprimjenjive binarne kategorizacije na stare i nove medije, profesionalne novinare i amatere, na novinare i političare argumentujući kako se medijski sistemi razvijaju međudjelovanjem različitih aktera. Novinarstvo se, dakle, poima kao dio šire mreže u kojoj se prepliću različita polja, akteri, formati i vrijednosti. Nastaju hibridni formati i sadržaji uključujući i *infotainment* kao kombinaciju vijesti i zabave koji u praksi rezultuje smanjivanjem analitičke i orijentacijske vrijednosti vijesti (Baym 2010) te afektivnu vijest kao hibridni narativ u kojem su kombinovani naizgled racionalniji informativni sadržaji s afektivnijim oblicima lične komunikacije (Laaksonen 2017). Mijenja se i način izvještavanja o političkim temama kada lični ugao priče postane dominantan u odnosu na društveni trend (Mellado i sar. 2017; Reinemann i sar. 2011).

Hibridizacijom zabave i vijesti novinarstvo je izgubilo na vjerodostojnosti zbog udaljavanja od profesionalnih standarda objektivnosti, a umjesto njih, mjerilo informativne vrijednosti postali su klikovi, lajkovi i *retweetovi* (Heinderyckx i Vos 2016; Tandoc 2014). Vijesti postaju senzacionalnije i manje detaljne (Thompson 2017). Društvene mreže omogućavaju trenutno širenje fragmenata informacija iz zvaničnih i nezvaničnih izvora (Hermida 2010), a takav ambijent koji određuju imedijatnost i kratkoća sadržaja nije pogodan za analitičke informativne sadržaje.

Posljedično, logika funkcionisanja društvenih mreža još više pogoduje medijskim predrasudama koje, prema Moffitu (2016), podrazumijevaju: pojednostavljivanje, polarizaciju, personalizaciju, intenziviranje, vizualizaciju, stereotipizaciju, emocionalnost, antielitizam, negativizam, prioritizaciju sukoba i skandala i sportsku dramatizaciju. Takvim načinom prikazivanja stvarnosti društvene platforme su se, suprotno njihovim potencijalima za svestranu i interaktivnu diskusiju, pokazale najkompatibilnijim upravo s populizmom kao političkim stilom koji, između ostalog, podrazumijeva pojednostavljivanje problema i trenutačno odlučivanje (Moffitu 2016).

Razvijaju se i novi koncepti i pristupi novinarstvu (npr. *građansko novinarstvo*, *participativno novinarstvo*), kao i nova terminologija (npr. *prozumer*, *edutainment*). Ipak, treba imati na umu da je novinarstvo odavno hibridnog karaktera, odnosno da nikad nije bilo "čisto" u smislu strogo definisanih pravila za bavljenje novinarstvom,

stroge odijeljenosti od drugih djelatnosti ili diferenciranosti medijskih formata (Witschge i sar. 2019). Novinarski tekstovi u štampi su kroz historiju bili isprepleteni s oglašavanjem, a u proizvodnji televizijskih sadržaja odavno je zamagljena granica između informativnog i zabavnog. Digitalizacija i globalizacija učinili su te granice još nejasnijim, a novinarstvo fluidnijim. U hibridnim sistemima, osim *gatekeepera* u *mainstream* medijima koji još uvijek dosežu veliki broj ljudi, djeluju i pojedinci, nenovinari s različitim mogućnostima utjecaja na agendu i manji broj korisnika (Chadwick 2017). Kroz medijska vrata koje *gatekeeperi* manje nadziru lakše prolaze i informacije koje bi u preddigitalnom medijskom sistemu bile zaustavljene zbog neispunjavanja kriterija kakav je provjerenost ili nepristranost.

Ne odnosi se koncept hibridnosti samo na kombinovanje medijskih uloga, formata i stilova nego i različitih, a međuzavisnih logika unutar medija. Logika se ovdje odnosi na principe po kojima se kreiraju i distribuišu medijski sadržaji. Za ovaj rad nam je naročito relevantna logika popularnosti na mrežnim medijima i društvenim mrežama koje koriste različite tehnike za filtriranje najpopularnijih sadržaja (van Dijck i Poell 2013 prema Laaksonen 2017: 14) što rezultuje *Matthewovim efektom*, fenomenom da „bogati postaju bogatiji“ u smislu informacija i utjecaja. Različite metrike koje platforme uključuju su inherentno izgrađene na logici popularnosti, a korisnici se mogu “igrati” kako bi unaprijedili željeni sadržaj do vrha (*isto*).

TRUMPOV IZAZOV AMERIČKOM NOVINARSTVU

Nakon što je Trump pobijedio na izborima 2016. godine, novinari su reagirali sa zaprepaštenjem. Propustili su predvidjeti Trumpovu pobjedu, njegovu su kandidaturu okarakterisali kao vic (Parks 2019), a na vidjelo je izašlo da su mediji zanemarili obavijestiti da se veliki dio glasača okrenuo Trumpu iako su to pokazivale predizborne ankete (Beckett 2016).

Trump je dominirao medijskim prostorom u vrijeme predizborne kampanje. Studija iz 2016. (Tyndal Report), pokazala je da je u 2015. Trump imao 327 minuta večernjeg termina na mrežama za emitovanje, dok je Clinton imala 121 minutu, a Sanders 20 minuta (Pickard 2016). Ne samo da su ga favorizovali mediji koji su dijelili s njim ideološko usmjerenje, kao što je naprimjer *Fox News*, već je imao primat i u liberalnim medijima. Tako je CNN optužen da mu je posvećivao beskonačnu pažnju jer je to povećavalo gledanost (Beckett 2016). Kompanije za praćenje medija izračunale su da je Trump tokom predizborne kampanje dobio besplatni medijski prostor u vrijednosti od pet milijardi dolara (Waisbord i sar.

2018:29). Otuda dosta autora (Waisbord i sar. 2018; Beckett 2016), objašnjavajući uspjeh Trumpa, krivi komercijalnu logiku medija, te citiraju direktora CBS-a Leslie Moonvesa koji je priznao da Trumpova kandidatura možda nije dobra za Ameriku, ali je „prokleto dobra za CBS". Dakle, unatoč tome što su u *mainstream medijima* postojali glasovi koji su bili izrazito kritični prema Trumpu, Trump kao predsjednički kandidat

> „... dokazao se kao neodoljiv za medijske organizacije opsjednute rejtinzima i profitom. Komercijalizam je zasjenio druge brige. Medijske korporacije dobile su rejtinge i digitalni promet dok su Trumpu davale dnevnu platformu za iznošenje neutemeljenih i neuljudnih izjava" (Waisbord i sar. 2018: 31).

Međutim, nije samo komercijalna medijska logika ta koja je Trumpa dovela pod svjetla novinarskih reflektora. Mediji i novinari, čak i onda kada su se oštro suprotstavljali Trumpu i njegovom svjetonazoru, nisu uspjevali riješiti enigmu njegove medijske sveprisutnosti. To je posebno postalo alarmantno kada se radilo o lažnim tvrdnjama i o izjavama koje su potpirivale mržnju po različitim osnovama (rasnoj, etničkoj, religijskoj, spolnoj itd). Ono što je radio, bilo kao predsjednički kandidat, bilo kao predsjednik SAD-a, ispunjavalo je profesionalne kriterije da postane vijest, a novinarstvo je svojim praksama u velikoj mjeri doprinijelo normalizaciji njegovog diskursa. Perry Parks (2019: 10) sažima suštinu novinarske racionalizacije prevelike fokusiranosti na Trumpa u izvještavanjima – on je predsjednički kandidat, privlači ljude na predizbornim skupovima, raste mu popularnost u anketama, osvojio je nominaciju, osvojio je predsjednički ured, dakle ne možemo ga ignorisati. Stoga se na Trumpov uspon ne gleda samo kao još jedan u nizu neuspjeha komercijalnog medijskog sistema, već i kao pokazatelj da neki od osnovnih profesionalnih postulata nisu adekvatni, te da je profesionalni novinarski projekt u dubokoj krizi.

U SAD, brojni mediji i novinari bili su na meti predsjednika Trumpa koji ih je više puta optuživao da su „nepošteni", „van kontrole" (Pearce 2018: 121), „izrazito nepatriotski", „dostavljači lažnih vijesti", pa čak i „neprijatelji američkog naroda" (Koliska i sar. 2020: 1; Douglas 2018: 133). Trump je nebrojeno puta označio glavne američke medije kao *fake news*. Trumpovi napadi na novinarstvo dolaze u situaciji u kojoj mediji ne samo da su oslabljeni raznim tehnološkim, ekonomskim i političkim silama, već su također suočeni sa značajnim padom povjerenja javnosti, kao i konkurencijom desničarskih medija (Koliska i sar. 2020: 2). Stoga su novinari morali braniti ne samo svoje postupke već pokušati i reafirmisati ulogu profesionalnog

novinarstva u američkom društvu. Pod znak pitanja došli su različiti novinarski postupci i vrijednosti – definisanje i korištenje kredibilnih izvora, kriteriji koji određuju šta je vrijedno da postane vijest, koncepti objektivnosti, nepristrasnosti, balansiranosti, fer predstavljanja itd.

Koliska, Chadha i Burns (2000) analizirali su odgovore medijskih kuća i novinara na Trumpove optužbe da predstavljaju *fake news*. Ovi autori su se fokusirali na odgovore objavljene u novinskim člancima i televizijskim emisijama (nisu uključili društvene mreže) i to od datuma objavljivanja Trumpove kandidature (15. juni 2015.) pa sve do 8. novembra 2017. godine, kada se navršila godina od Trumpovog izbora za predsjednika SAD-a. U analizu su uključili odgovore 43 novinara i 19 medijskih kuća. Oni su identifikovali četiri glavne strategije kojima su novinari nastojali odbraniti insitucionalnu poziciju novinarstva u okviru nastojanja da ponovno legitimišu novinarsku profesiju. Prva strategija, koju je koristio gotovo svaki novinar čiji je odgovor analiziran, ogledala se u reafirmisanju institucionalnih praksi i normi. Novinari naglašavaju da su njihovi postupci u skladu s novinarskim rutinama i normalnim izvještavanjem i da kao takvi predstavljaju legitimne prakse povezane s institucijom novinarstva. Dakle, oni samo rade svoj posao, a ne krše profesionalne postulate, kao što Trump implicitno tvrdi. Druga strategija, koju je koristilo oko polovine novinara, ogledala se u naglašavanju značaja uloge novinarstva u američkom društvu. Ne samo da je isticana uloga medija u informisanju javnosti, već je često uspostavljana veza između novinarstva i demokratije pod parolom da nema demokratije bez žurnalizma i da napad na novinarstvo predstavlja napad na demokratiju. Treći pristup, također korišten od oko polovine novinara, podrazumijevao je kritikovanje Trumpovog diskursa i ličnosti i predstavlja klasični pokušaj popravljanja ugleda napadom na napadača. Četvrta strategija, identifikovana u trećini analiziranih odgovora, podrazumijevala je pozive na akciju u kojima je naglašena potreba za kontinuiranom etičkom, nezavisnom i profesionalnom praksom, a uključivala je zahtjeve da novinari postavljalju teška pitanja predsjedniku, pa do onih koji su naglašavali aktivnu konfrontaciju s Trumpom. Osim ove četiri dominantne strategije, nekoliko novinara i medija koristilo je strategiju minimizovanja, plasirajući tezu da ovaj napad ima zanemariv utjecaj na novinarske prakse i institucionalni položaj novinarstva u društvu.

Međutim, brojni autori ukazuju da jednostavno reafirmisanje institucionalnih praksi i normi nije dovoljno. Zelizer (2019) ističe da postoje dublji problemi u američkom novinarstvu koje je potrebno adresirati u period razvoja autoritarizma u SAD. Autorica navodi tri razloga zašto novinarstvo u vremenu populizma, a posebno

autoritarnog populizma, treba promjenu – dihotomno razmišljanje, poštovanje prema vladinim službenicima i oslanjanje na *vijesti niotkuda.* Sve tri elementa dio su nasljeđene matrice hladnoratovskog razmišljanja, koja prema Zelizer (2019), onomogućava američkom novinarstvu da razumije aktuelni autoritarni populizam. Centralna postavka hladnoratovskog mentalnog sklopa izgrađena je na dihotomiji – *mi protiv njih.* Konstrukcija slike neprijatelja zahtijevala je jasnoću i jednostavnost, a prizivanje tjeskobe je bilo potrebno kako bi se kreirala percepcija prijetnje i podstaklo agresivno ponašanje. Dihotomije su nudile način stavljanja cijelih naroda, režima, politika i ciljeva u suprotstavljene kategorije. Vijesti su pravljene na principima pokornosti, obmane, stereotipa, crno-bijelog razmišljanja, polarizacije, demonizacije, dezindividualizacije, projekcije krivice, nepovjerenja i pojednostavljivanja, a sve kako bi se upravljalo imidžom SAD. No, dok su dihotomije bile korisne za razdvajanje demokratije od autoritarnih sistema, pojava autoritarizma kod kuće i njegovo miješanje s demokratijom nije se uklapilo u postojeći način razmišljanja, a što je utjecalo na novinarske vještine procjenjivanja. Iako stroge podjele između različitih kategorija (lijevo-desno, sekularno-religijsko, umjereno-radikalno, demokratsko-autoritarno) više nisu snažno izražene, one još uvijek prevladavaju kao glavni model kojim mediji objašnjavaju događaje. Stoga Zelizer (2019) smatra da je oslanjanje na ovakav način razmišljanja osnažilo novinarsku dispoziciju da vide ono što gledaju, a utjecalo je i na to šta novinari smatraju važnim – mediji su se toliko fokusirali na razmjenu vatre s Trumpom da su zanemarili suštinska pitanja. U biti, glavni mediji ne nude nijansirana, kontekstualizovana ili strukturalna objašnjanja već su fokusirani na pospješivanje šansi da *dobra* strana pobijedi *demoniziranu*, bez prepoznavanja da ni *dobra* ni *loša* strana nemaju puno veze sa stvarnošću (Zelizer 2019).

Poštovanje prema službenicima i općenito umjerenost također predstavljaju hladnoratovsku zaostavštinu, kada su uspostavljeni bliski odnosi između novinara i njihovih službenih izvora, pretvarajući novinare u glasnogovornike u hladnoratovskim bitkama. Međutim, takav stav otežava novinarima prepoznavanje autoritarizma kada se pojavi. Poštovanje i umjerenost štite novinare od osjećaja da su prešli liniju profesionalnog ponašanja. Kada je Trump zabranio pristup CNN-ovom novinaru na predsjedničke konferencije za štampu, mnogi *mainstream* mediji kritikovali su ne samo Trumpa već i novinara zbog njegovog "nepristojnog" i "neprofesionalnog" ponašanja. Zelizer (2019: 10) smatra da ove taktike ne odgovaraju savremenom trenutku, jer onda kad se institucionalno okruženje ponaša tiranski, umjerenost i poštovanje samo pojačavaju njegovu moć.

Treći aspekt hladnoratovskog mentalnog sklopa jest odanost *vijestima niotkuda*: ideja da novinari mogu i trebaju slijediti koncepte nepristrasnosti, balansiranosti, objektivnosti i neutralnosti, i zapravo skrivati se iza njih (Zelizer 2018: 145). U tom su kontekstu razvijene brojne forme kako bi se osigurali ciljevi: eufemistički jezik, uspostavljanje lažne jednakosti između suprotstavljenosti, bez obzira na njihovu prirodu, balansiranje između nebalansiranih fenomena itd.

> „Oslanjajući se na alate koji su čvrsto uspostavljeni u kasnim 1940-im i ranim 1950-im, novinari su ponovo koristili umjeren, eufemistički jezik koji nije uspijevao nazvati stvari po imenu, dok su njihova plašljivost i poštovanje prema službenosti podsticali mlake odgovore". (Zelizer 2018: 147).

Zelizer (2019) ukazuje da ove norme, koje su zapravo srž američkog novinarstva, nisu rješenje i da novinarstvo treba ići iza institucionalne kulture i graditi model koji nije zasnovan na hladnoratovskim podjelama.

Parks (2019: 2) ukazuje na drugi problematičan aspekt institucionalne kulture novinarstva u SAD – pitanje kriterija koji određuju kada neki događaji postaju vijesti. On navodi da se pretjerana medijska fokusiranost na Trumpa u toku predizborne kampanje može objasniti kriterijima kao što su *istaknutost, konflikt* i *neobičnost*, ali onog trenutka kada je on postao američki predsjednik vrijednosti vijesti su iz sfere zabave pomaknute u domen javnih poslova, što je prizvalo stogodišnji diskurs s određenim pravilima ponašanja kojima se novinari teško mogu oduprijeti. Kroz ekstenzivnu analizu udžbenika novinarstva u SAD, Parks pokazuje da iako institucija predsjednika nije eksplicitno navedena kao kriterij za uključenje u vijesti, često je navedena kao oličenje vrijednosti kao što je *istaknutost*, čime je institucija predsjednika, kao i svih onih koji nastoje postati predsjednici, potvrđena kao neprevaziđena vrijednost. Citirajući Shudsona (1995) Parks (2019: 4-5) navodi da je ključna konvencija američkog žurnalizma da predsjednik predstavlja najvažnijeg aktera u bilo kojem događaju u kojem učestvuje i da je on simbolički najmoćniji i najlegitimniji izvor autoriteta. Ovakva situacija čini novinare lakim plijenom za političke operativce koji koriste novinarske norme za ostvarenje vlastitih ciljeva. Udžbenički diskurs nudi brojne načine za novinare da istaknu svoju autonomiju i da samostalno odlučuju šta je vrijedno da postane vijest, ali u slučaju Trumpa, novinari su podredili sve ostale kriterije ovoj vrhovnoj vrijednosti – instituciji predsjednika (Ibid. 14). Dakle, unatoč tome što su bili izloženi napadima i sramoćenjima dok su normalizirali i legitimizirali Trumpovu kandidaturu i kasnije predsjedničke aktivnosti, veliki broj novinara smatrao je da nema drugog izbora jer predsjednik po definiciji predstavlja instituciju koja prema postulatima profesionalnog novinarstva ispunjava

kriterije da postane vijest. Parks (2019:3) naglašava da udžbenici ne određuju odluke koje novinari donose ali kreiraju diskurs s kriterijima šta zavređuje da postane vijest, nudeći normativni pogled na univerzum mogućih i vjerovatnih odluka koje su novinari donijeli, istovremeno ohrabrujući nove generacije da ponovo donesu takve odluke. Stoga on predlaže da se postojeći etički imperativ *umanjenja štete,* na koji se referira u etičkim kodeksima kada se govori o izvještavanju o privatnim licima, proširi i na ovakve slučajeve, te da se usvoje nove strategije za pokrivanje lažnih i demagoških političkih aktera. To bi neizbježno vodilo napuštanju postojećeg koncepta nepristrasnosti jer bi novinari morali zauzimati strane, no ako bi novinarski „zaključci bili bazirani na rigoroznom izvještavanju i projekcijama baziranim na činjenicama, 'strana' koju bi novinari zauzimali bi bila strana građana čija budućnost zavisi od rezultata izbora" (Parks 2019: 15).

McNair (2017) razmatra pitanja kredibilnosti izvora vijesti u okviru koncepta objektivnog novinarstva, te navodi da se koncept objektivnosti mora reevaluirati u postojećoj digitalnoj eri. Između ostalog, objektivno novinarstvo u velikoj se mjeri oslanja na pretpostavljeni kredibilitet izvora vijesti, a nijedan drugi izvor nema toliki kredibilitet kao predsjednik SAD-a koji je demokratski izabran i ima legitimitet predstavljanja građana. Međutim, tradicionalno objektivno novinarstvo je na nepoznatom terenu onda kada demokratski izabran predsjednik rutinski laže i bazira svoje tvrdnje na opskurnim internetskim izvorima. Stoga, smatra McNair (2017), novinarska potraga za kredibilnim izvorima i pomno propitivanje onoga što izvori kažu važniji su nego ikada prije za liberalnu demokratiju.

> „Objektivnost će i dalje biti ključni način mobilizacije povjerenja u žurnalizam, ali u post-faktualnom svijetu gdje moćni izvori informacija drsko tvrde da govore istinu iako se radi o dokazano lažnim verzijama događaja, objektivnost mora uključiti odlučnost da se suprotstavi autoratitivnim izvorima kao nikada prije" (McNair 2017: 1331).

U suštini, pojava Trumpa i njegovog autoritarnog populizma ukazala je brojne problematične aspekte u odnosima novinarstva, izvora moći i šireg društvenog okruženja. Profesionalna novinarska zajednica različitim je inicijativama nastojala odgovoriti na izazov koji je postavio američki predsjednik, kao što su pokretanje *fact-cheking* platformi, izbjegavanje direktnog prijenosa Trumpovih nastupa, oštriji pristup prema zvaničnicima itd. Akademska zajednica je, pak, ukazala ne samo na nedosljednosti medija i novinara u primjeni principa i standarda na koje se pozivaju već i na neadekvatnost samih postulata na kojima je uspostavljena institucionalna novinarska kultura u SAD, naglašavajući da novinari moraju postati još skeptičniji.

TRAMPIZAM I BOSANSKOHERCEGOVAČKI MEDIJSKI KONTEKST

Premda je literature o odnosu populizma i medija u Bosni i Hercegovini malo, s obzirom na njeno složeno državno uređenje i druge specifične društvene, političke i ekonomske karakteristike, ova država plodno je tlo za razvoj „etničkog populizma" (Džananović i Karamehić 2017; Babić 2017; Jagers & Walgrave 2007; Mustapić & Hrstić 2017). „Egzistencijalna kriza i pozivanje na 'nacionalne spasitelje' bila je i ostala ključna tačka etno-nacionalnog političkog-diskursa u Bosni i Hercegovini" (Džananović i Karamehić 2017: 264), a populizam je „prisutan kao način mišljenja, govorenja te kao stil komunikacije ne samo u političkoj sferi, nego i u svakidašnjem životu" (Babić 2017: 21).

Populizam u cijelome svijetu računa na strah, a populistima pogoduju globalizacija, modernizacija, medijsko umrežavanje, migracije stanovništva, medijatizacija, fokus na „meke" vrijednosti vijesti, virtuelizacija i intimizacija politike, odnosno, u slučaju naše države i etničke podjele koje su od 90-ih naročito izražene (Lazić 2010; Babić 2017; Esser, Stępińska & Hopmann 2017). Etnopolitike koje su dominantna paradigma političke komunikacije „nemaju drugog cilja niti vizije, ili eshatologije – osim da zadrže moć", a zadržavaju je upravo „upozoravanjem na konstantnu egzistencijalnu krizu grupe" (Mujkić prema Džananović i Karamehić 2017: 264). „Za Müllera je populizam oblik politike identiteta, što znači da samo populisti određuju što čini identitet jednog naroda. To bismo mi u Bosni i Hercegovini rekli da samo populisti određuju tko je pravi Bošnjak, Hrvat ili Srbin, a tko nije" (Babić 2021: 22). A čine to upravo pozivajući se na navodnu volju tih etničkih grupa. Stanisavljević (2010) navodi da je, naprimjer, u entitetu Republika Srpska, medijsko povinovanje interesima vlasti predstavljeno kao zaštita „vitalnog nacionalnog interesa", a da pri tome „mediji žrtvuju etičke i profesionalne vrijednosti", dok istovremeno, barem u ovom entitetu, „izostaje medijska alternativa".

Šalaj, Grebenar i Puhalo (2019) su analizirajući programe 49 političkih stranaka u Bosni i Hercegovini, uočili da se „većina stranaka na ovaj ili onaj način zalaže za kolektivni identitet", uz, kako navodi izuzetke kao što su Socijaldemokratska partija Bosne i Hercegovine i Naša stranka – barem na deklarativnom nivou (Ibid. 62), dok ih također većina „i sama nije načisto oko svoje ideologije i ne zna kako je realizovati u praksi" (Ibid. 66). Populistička retorika, naprosto, u srži je najvećeg dijela bh. politike jer se neprestano politička djelatnost kreira kao borba za zaštitu jednih od drugih.

Grbeša i Šalaj (2018) sistematiziraju različita gledišta na populizam, te zaključuju da se mišljenja kreću „u rasponu od 'lakog populizma', koji u velikoj mjeri smatra populizam stilom komunikacije, do 'potpunog populizma' koji utjelovljuje populizam kao ideologiju". Ključ za identifikovanje populizma „u političkoj kulturi postmoderne (uz iznimku socijaldemokratskog sjevera Evrope!)", po Laziću (2010: 91), možemo tražiti „u spoju masovnih medija i političke harizme u trenucima dugoročne krize rada institucija parlamentarne demokratije i krize povjerenja u njih".

Populizam koji promoviše Trump, svakako nije zaobišao BiH. Među populistima postoje značajne sličnosti u retoričkim strategijama koje koriste, a koje služe istoj svrsi – da se javnost pripremi za prihvatanje spornih odluka prije nego one uopće budu propitane „formalnim kanalima političkog odlučivanja poput debata u parlamentu i poštivanja zakonskih legislativa" (Şahin, Johnson i Korkut 2021: 2).

Ključna zajednička karakteristika tih stategija jesu navodni neprijatelji od kojih će populista braniti vlastiti narod ili državu. Ti „opasni drugi" (Takahashi i sar. 2018) „kriju" se u stranim državama, migrantima, u opoziciji, nevidljivim neprijateljima poput pandemije, ili „dubokoj državi" kako je to volio kazati Trump, ili u drugim etničkim grupama i međunarodnoj zajednici što je česta stategije člana Predsjedništva Bosne i Hercegovine Milorada Dodika. Zajedničko im je i promovisanje narativa koji obesmišljava postojanje liberalnih demokratskih institucija. Političari koji biraju populističku retoriku uglavnom se predstavljaju „nacionalistima", a svoja obraćanja javnosti pokušavaju što više „personalizirati" (Gonawela i sar. 2021: 2).

> „Osim isticanja jaza između naroda i političkog establišmenta, retoriku populista odlikuju još neke značajke. Jedna od njih jest i apeliranje na osjećaje publike, i to dominantno osjećaje straha (argumentum ad metum) od gubitaka radnih mjesta, od terorizma i sličnih apokaliptičnih scenarija, apeliranje na osjećaje prijezira, ljutnje, gorčine (argumentum ad indignationem, argumentum ad iram, argumentum ad odium) prema drugima i drugačijima te apeliranje na osjećaje ponosa i dostojanstva (argumentum ad superbiam) (Kišiček, prema Rogulj i Kišičeg 2018: 29).

Na pitanje kako je Trumpov izazov američkom novinarstvu utjecao na bosanskohercegovačke medije i novinarstvo, mogli bismo dati jednostavan odgovor − gotovo nikako ili zanemarivo malo. Sve ono što se navodi kao posebnost njegovog pristupa medijima, već je viđeno u BiH. Najveća promjena se ogleda u tome što je ovdašnje novinarstvo, i ne samo novinarstvo, izgubilo mogućnost ukazivanja na primjere uspješnih demokratija kao ideala koje treba slijediti.

Radovan Karadžić, osuđeni ratni zločinac i ratni lider bosanskih Srba, svojim je nastupom i retorikom prethodio Trumpu – potpuno ignorisanje činjenica, pa i njihovo preziranje, neumorno ponavljanje očiglednih laži i širenje teorije kako su se svi urotili protiv Srba, izdvojili su ga od svih drugih političara krajem 20. stoljeća i učinili pretečom svih kasnijih agresivnih promotora *postistine*. Ratni reporter Peter Maass (1996), opisujući iskustvo konferencije za medije s Radovanom Karadžićem, piše:

> „Ono što je kod Karadžića bilo najnevjerovatnije je sposobnost da laže sa razoružavajućom iskrenošću. Nisu to bile sitne laži, blijede laži, male prevare, već zapanjujuće laži tako velike i tako nevjerovatne da ste imali želju da se nasmijete i kažete mu – Stani malo, Radovane, ne očekuješ valjda da ti vjerujem? (...) Karadžić je odgovarao sa entuzijazmom, tumačeći kako, ne, Srbi ne bombarduju Sarajevo, već "Muslimani" to čine da bi krivicu svalili na Srbe. Neko je upitao da li to znači da Srbi nisu ispalili zapaljive projektile čiji je plamen progutao Nacionalnu biblioteku i njen dragocjeni sadržaj na početku rata. Karadžić je imao odgovor i na taj izazov. Slušajte, oni stalno igraju te igre kako bi okrivili Srbe i zadobili samilost svijeta. Kad god neka važna ličnost posjeti Sarajevo, Muslimani granatiraju grad. Ubiše onoliki svijet što je čekao u redu za hljeb. I zapališe vlastitu biblioteku. Znate li zašto? Zato što ne vole da u gradu imaju hrišćansku civilizaciju. Nikad oni nisu voljeli tu zgradu. Jer je iz austrougarskih vremena. Ta je zgrada hrišćanska. Izvukli su sve muslimanske knjige, ostavili hrišćanske i onda ih zapalili." (Maass 1996: 152-154)

Profesionalne prakse koje su američki mediji počeli propitivati 2016. godine, bosanskohercegovački mediji su revidirali zbog Karadžića još 1991. godine. Range Messina (2018) prepričava kako je na prvi dan predsjednikovanja Donalda Trumpa, CNN prekinuo tradiciju da uživo prenosi prvu konferenciju za medije tadašnjeg glasnogovornika Bijele kuće, da bi istu večer u emisiji kazali da je glasnogovornik u pet minuta izrekao pet lažnih ili obmanjujućih izjava. Trump i njegova administracija naravno nisu prvi koji su lagali i obmanjivali, ali obim ovakvih izjava jednostavno je prevazišao sve što je viđeno prije njega. Na drugoj strani, Nenad Pejić (2013) piše o iskustvu živog prenošenja koje se desilo 25 godina prije Trumpovog predsjednikovanja.

> „On je promjenio način na koji smo provodili naša pravila uređivanja na Televiziji Sarajevo i bitno povećao opreznost u uređivanju i pripremi televizijskog dnevnika. Istovremeno, ono što je do tada bilo tretirano kao vrhunac uređivanja TV dnevnika, gost uživo u samoj emisiji, postalo je sumnjivo i podlijegalo od tada novim, strožijim, pravilima.
>
> Bila je već jesen 1991. Gost TV dnevnika je bio lider SDS-a, Radovan Karadžić. U jednom trenutku, upitan da iznese bar jedan primjer „ugroženosti srpskog naroda" što je stalno ponavljao

> izrekao je slijedeću rečenicu upotrebljavajući ime jedne srpske obitelji (nažalost zaboravio sam joj prezime), u Zenici:
> „Evo, danas sam dobio izvještaj da je obitelj X, u Zenici, u ulici Y, na drugom spratu, morala napustiti svoj stan jer su ih izbacili komšije Muslimani!"
> Urednik dnevnika nije naravno mogao provjeriti ovu informaciju na licu mjesta. Tokom dnevnika smo dobili podatak, javili su nam se iz Zenice, da je informacija koju je iznio Karadžić čista laž. Sutradan smo poslali ekipu na tu adresu u Zenici. Ustanovili smo da je Karadžić tačno naveo ime grada, ulice, čak i kata na kojem su živjele obitelji kao i naravno prezime obje porodice. Samo je jedna stvar u njegovoj izjavi bila netačna. Niko nije izbacio srpsku obitelj i oni su nam to potvrdili u reportaži. (Pejić 2013: 169-170)

Bosanskohercegovačko novinarstvo nema stogodišnju tradiciju objektivnog novinarstva. Put je vodio od stranačkih novina i novina kulturno-prosvjetnih udruženja, preko društvenopolitičkih radnika samoupravnog socijalističkog sistema i novinara u državi zahvaćenoj ratom, pa do postratne faze gdje su djelovali u okruženju u kojem se očekivala obnova zemlje i njena demokratizacija, ali i nastavljale provoditi ratne politike mirnodopskim sredstvima. Dakle, tradicija profesionalnog novinarstva nije utemeljena na snažnim osnovama, a udžbenike novinarstva koji bi trebali sadržavati normativne naputke i vrijednosti, nadomjestili su priručnici međunarodnih organizacija.

Polarizacija društvenog i političkog života, fenomen koji se tek u novije vrijeme uočava u SAD, u BiH je zapravo konstanta zadnjih 30 godina. Medijski sistem je fragmentovan i podijeljen po etničkim i političkim linijama. Brojne su medijske kuće pod direktnom kontrolom političkih stranaka, uključujući i medije koji se finansiraju sredstvima građana. Najočiti primjer je Radio-televizija Republike Srpske koja je u direktnoj službi Milorada Dodika i njegove stranke SNSD, a koju on koristi kako bi promovirao svoju destruktivnu politiku, difamirao političke protivnike i općenito normalizirao šovinistički i netolerantni diskurs.

Nasuprot tome, određeni broj medija nastoji da slijedi standarde profesionalnog novinarstva koji su prisutni u razvijenim demokratskim državama. No, i u takvoj situaciji mediji se često nađu u situaciji da skriveni iza principa profesionalnog novinarstva, predstavljaju platforme s kojih političari bez ozbiljnog novinarskog osporavanja iznose lažne i obmanjujuće tvrdnje, promoviraju diskriminatorne politike, uključujući i širenje govora mržnje. Međutim, kao i u slučaju Trumpa i njegovog odnosa s medijima, ovi standardi različito se tumače u profesionalnoj zajednici. Ilustrativan je primjer intervjua na televiziji N1 iz decembra 2020. kada je

novinarka Emela Burdžović Slipičević ugostila Milorada Dodika, člana predsjedništva BiH. Intervju je tekao uobičajeno dok voditeljica nije postavila nekoliko nezgodnih pitanja gostu što je izazvalo njegove burne reakcije, da bi on na kraju pribjegao taktici da umjesto odgovora na postavljena pitanja recituje u koliko je gradova pobijedio na lokalnim izborima, i tako je punih sedam minuta „odgovarao" na postavljena pitanja. Odgovor profesionalne zajednice nije bio jedinstven. Jedni su istakli da se profesionalni standardi trebaju mijenjati, i to u skladu s praksama koje se razvijaju kao odgovor na Trumpov odnos prema medijima, da bi u konačnici mediji bili još kritičniji prema političarima i djelovali u interesu javnosti. Drugi, pak, drže da je novinarkin agresivni pristup prema gostu ispod nivoa javne komunikacije, da se u njemu uočava neobjektivnost i agresivnost, te da ako žele braniti dignitet profesije, onda novinari moraju biti profesionalni u svakoj situaciji, bez obzira koliko im se sviđao sagovornik ili ne (Drinjaković 2020). Ova druga grupa je koristila argumente, već viđene u SAD, da u ime profesionalnih vrijednosti, novinari trebaju odustati od konfrontacije s autoritativnim izvorima.

Šta onda novo donosi fenomen *trampizma* medijima i novinarstvu u BiH? Prije svega, razbija iluzije da postoji idealni model profesionalnog novinarstva koji samo treba primjeniti u BiH čime bi se riješili svi novinarski problemi. Bosanskohercegovački novinari suočavaju se s istim problemima kao i njihove kolege u većem dijelu globalizovanog svijeta, s tim da se s fenomenom autoritarnog populizma i otvorene instrumentalizacije medija i novinarstva susreću duže nego što je to slučaj SAD. Ipak, taj staž ih ne čini pripremljenijim za izazove s kojima se susreću. Novinarstvo u BiH mora pratiti odgovore na pojavu autoritarnih populizama i razvijati prakse koje će u konačnici biti u službi građana, a ne slijepo prizivati koncepte čija primjena ne uspijeva vratiti povjerenje građana u medije.

ZAKLJUČAK

Populizam kao politički stil koji, između ostalog, podrazumijeva pretjeranu simplifikaciju društvenih problema binarnim podjelama na dobro i loše, na naše i njihovo, na žrtve i krivce, pogodan je za one medijske logike koje naginju senzacionalizmu i spektaktularizaciji događaja. Dva su glavna razloga uspjeha modernih populista – neoliberalizam koji je potkopao solidarnosti izgrađene korporativističkim i socijaldemokratskim politikama koje je razorio, i medijatizacija koja je stvorila privid da se različiti nemedijski akteri, koji se koriste medijskom logikom djelovanja, zalažu za opće a ne partikularne društvene ciljeve.

Digitalni medijski ekosistem karakterizira uspon krajnje desničarskih medijskih platformi i povećan značaj društvenih medija u političkoj komunikaciji. Ovaj hibridni medijski sistem podrazumijeva ispreplitanje starih i novih medijskih formata, stilova, normi, kao razvijanje novih odnosa i uloga aktera uključenih u proizvodnju i distribuciju medijskih sadržaja. U takvim okolnostima komercijalni i prvenstveno zabavni sadržaji dobijaju sve više na značaju, a spektakularizacija politike stiče plodno tlo za razvoj kakav dosada nije zabilježen.

Komercijalni su mediji, u svojim nastojanjima da povećaju rejtinge i osiguraju profit, bili značajan faktor u Trumpovom pohodu na predsjednički ured. Međutim, kada je Trump otvoreno krenuo protiv etabliranih američkih medija, označavajući ih kao *fake news*, mediji su se našli u konfuziji. Unatoč otvorenim kritikama prema predsjedniku i učešćem u medijskom ratu s njim, nisu uspjevali riješiti enigmu njegove sveprisutnosti. S jedne strane, opravdano je pitati da li je takva vrsta retoričke razmjene s Trumpom ponovo pogodovala njihovim komercijalnim interesima. No, isto tako, postalo je očigledno da institucionalna kultura američkog novinarstva u značajnoj mjeri pogoduje pojavi autoritarnih populista kakav je Trump i da ne može odgovoriti na izazove koji su pred novinarstvom. Ipak, novinari su pokrenuli brojne projekte s ciljem ponovnog uspostavljanja kredibiliteta profesionalnog novinarstva i postavili su značajna pitanja o budućnosti novinarstva, a isto su uradili i akademski istraživači koji su ponudili različite načine kako prevazići postojeće nedostatke institucionalnog žurnalizma.

U Bosni i Hercegovni malo ko je iznenađen retoričkim ispadima, normalizacijom nenormalnog i odnosom prema istini, činjenicama i medijima koji su isplivali na površinu s Trumpovim usponom. Sve to već je viđeno u BiH posljednih 30 godina. Ipak, iznenađenje za mnoge je da se takve stvari dešavaju u SAD, kao državi koja za mnoge predstavlja ideal liberalne demokratije. Bosanskohercegovačko novinarstvo djeluje u izrazito nepovoljnom društveno-političkom kontekstu. Slabašna tradicija profesionalnog novinarstva, utemeljena na idealima razvijenih demokratskih društava, različito se tumači i postoje primjeri da se institucionalna kultura novinarstva interpretira na način da onemogućuje novinarima da se oštrije i s više skepticizma upuste u odnose s autoritarnim populistima.

LITERATURA

1. Babić, Mile (2017), ˝Populizam i religija u Bosni i Hercegovini˝ *Jukić*, 45-47, 21-30.
2. Baym, Geoffrey (2005), ˝The Daily Show: Discursive integration and the reinvention of political journalism˝, *Political Communication*, 22(3), 259-276.
3. Beckett, Charlie (2016), ˝What does the Trump triumph mean for journalism, politics and social media?˝, https://blogs.lse.ac.uk/polis/2016/11/13/what-does-the-trump-triumph-mean-for-journalism-politics-and-social-media/ (05. 11. 2021.)
4. Bešker, Inoslav (2013), ˝New Media and the Crowdsourcing of Politics*:* The Strange Case of Dr. Berlusconi and Mr. Grillo˝, *Medijske studije* 4(8), 22-31.
5. Boczkowski, Pablo, Zizi Papacharissi (2018), *Trump and the Media*, The MIT Press, Cambridge.
6. Chadwick, Andrew (2013), ˝The Contemporary Contexts of Hybridity˝, in: Andrew Chadwick (ed.), *The Hybrid Media System: Politics and Power*, Oxford University Press, Oxford – New York, 49-69.
7. Conway, Bethany, Kate Kenski, Di Wang (2015), ˝The Rise of Twitter in the Political Campaign: Searching for Intermedia Agenda-Setting Effects in the Presidential Primary˝, *Journal of Computer-Mediated Communication*, 20(4), 363-380.
8. Davis, Dorian Hunter, Adam Sinnreich (2020), ˝Beyond Fact-Checking: Lexical Patterns as Lie Detectors in Donald Trump's Tweets˝, *International Journal of Communication*, 14, 5237-5260.
9. Debord, Guy (1967), *Društvo spektakla*, Anarhija, Beograd
10. Douglas, Susan (2018), ˝Breaking the Rules of Political Communication: Trump's Successes and Miscalculations˝, in: Pablo Boczkowski i Zizi Papacharissi (eds.), *Trump and the Media*, The MIT Press, Cambridge 133-142.
11. Drinjaković, Mersiha (2020), ANKETA: Šta o intervjuu sa Miloradom Dodikom na N1 misle novinari i urednici, https://analiziraj.ba/anketa-sta-o-intervjuu-sa-miloradom-dodikom-na-n1-misle-novinari-i-urednici/ (06. 11. 2021.)
12. Džananović, Nedžma, Mia Karamehić (2017), ˝Bosnia and Herzegovina: Populism in Transition˝, In: Aalberg, Tolir, Frank Esser, Carsten Reinemann, Jesper Strömbäck, Claes H. de Vreese (eds.), *Populist Political Communication in Europe*, Routledge, New York, 263-274.

13. Enli, Gunn (2017), ˝Twitter as arena for the authentic outsider: Exploring the social media campaigns of Trump and Clinton in the 2016 US Presidential election˝, *European Journal of Communication*, 32(1), 50-61.
14. Esser, Frank; Agnieszka Stępińska, David Nicolas Hopmann (2017), ˝Populism and the Media. Cross-National Findings and Perspectives˝, In: Aalberg, Tolir, Frank Esser, Carsten Reinemann, Jesper Strömbäck, Claes H. de Vreese (eds.), *Populist Political Communication in Europe*, Routledge, New York, 365-381.
15. Frayssé, Olivier (2017), ˝Gazing at "Fetishes" 2.0: Using the Spectacle Concept to Understand Consumer Cultures in the Age of Digital Capitalism˝, *The French Journal of Media Studies*, 7.2, 1-16.
16. Grbeša, Marijana, Berto Šalaj (2018), ˝Populism in Croatia: The Curious Case of The Bridge (MOST)˝, *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 14(1), 7-31.
17. Habermas, Jürgen (1991), *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, MIT Press, Cambridge
18. Hallin, Daniel (2018), ˝Mediatisation, neoliberalism and populisms: The case of Trump˝, *Contemporary Social Science*, 14(1), 14-25.
19. Hariman, Robert (2021), ˝Rhetorical Forms in Right-Wing Populist Discourse˝, *China Media Research*, 17(3), 14-25.
20. Heinderyckx, François, Tim Vos (2016), ˝Reformed Gatekeeping˝, *CM Communication and Media*, 11(36), 29-46.
21. Hermida, Alfred (2010), ˝Twittering the news: the emergence of ambient journalism˝, *Journalism practice*, 4(3), 297-308.
22. Holtz-Bacha, Christina (2004), ˝Germany: How the private life of politicians got into the media˝, *Parliamentary Affairs*, 57(1), 41-52.
23. Hromadžić, Hajrudin (2013), ˝Mediji i spektakularizacija društvenog svijeta: Masmedijska produkcija „kulture slavnih"˝, *Filozofska istraživanja*, 30(4), 617-627.
24. Hynnä, Kaisu, Mari Lehto, Susanna Paasonen (2019), ˝Affective Body Politics of Social Media˝, *Social Media + Society*, 5(4), 1-5.
25. Jagers, Jan, Stefan Walgrave (2007), ˝Populism as political communication style: An empirical study of political parties' discourse in Belgium˝, *European Journal of Political Research*, 46(3), 319-345.
26. Kastels, Manuel [Manuel Castells] (2014), *Moć komunikacija*, Clio i RTS, Beograd

27. Kellner, Douglas (2017), ˝Preface: Guy Debord, Donald Trump, and the Politics of the Spectacle˝, in: Marco Briziarelli, Emiliana Armano (eds.), *Spectacle 2.0 Reading Debord in the Context of Digital Capitalism*, University of Westminster Press, London, 1-14.
28. Koliska, Michael, Kalyani Chadha, Alison Burns (2020), Talking Backs: Journalists Defending Attacks Against their profession in the Trump Era˝, *Journalism Studies*, 21(11), 1496-1513.
29. Laaksonen, Salla-Maaria (2017), *Hybrid narratives organizational reputation in the hybrid media system*, doktorska disertacija, Faculty of Social Sciences of the University of Helsinki, Media and Communication Studies, Helsinki, https://researchportal.helsinki.fi/en/publications/hybrid-narratives-organizational-reputationin-the-hybrid-media-s (29. 10. 2021.)
30. Lazić, Tatjana (2010), ˝Savremena populistička politička kultura: U rasponu od moderne ka postmodernističkim političkim tokovima˝, *Pregled: časopis za društvena pitanja*, 3(3), 77–99.
31. Lee, Jayeon, Weiai Xu (2018), ˝The More Attacks, the More Retweets, Trump's and Clinton's Agenda Setting on Twitter, *Public Relations Review*, 44(2) 201-213.
32. Maass, Peter (1996), *Ljubi Bližnjeg Svog*, Alfred A. Knopf, Inc., New York
33. Mazzoleni, Gianpietro (2008), ˝Populism and the media˝, in: Daniele Albertazzi, Duncan McDonnell (eds.), *Twenty-first century populism: The spectre of Western European Democracy*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 49-64.
34. McNair, Brian (2017), ˝After objectivity? Schudson's sociology of journalism in the era of post-factuality˝, *Journalism Studies*, 18(10), 1318-1333.
35. Mellado, Claudio, Lea Hellmueller, Wolfang Donsbach (2017), ˝Journalalistic role performance: A new research agenda in a digital and global media environment˝, in: Claudio Mellado, Lea Hellmueller, Wolfang Donsbach (eds.), *Journalistic role performance: Concepts, contexts, and methods*, Routledge, New York, 1-20.
36. Mitchell, Amy, Gottfried Jeffrey, Jocelyn Kiley, Katerina Eva Matsa (2014) ˝Political polarization & media habits˝, *Pew Research Center*, http://www.journalism. org/2014/10/21/political-polarization-media-habits/ (26. 10. 2021.)
37. Moffit, Benjamin (2006), *The global rise of populism: Performance, political style, and Representation*, Stanford University Press, Stanford
38. Moffitt, Benjamin, Simon Tormey (2014), ˝Rethinking populism: Politics, mediatisation and political style˝, *Political Studies*, 62(2), 381-397.

39. Mudde, Cas, Cristobal Rovira Kaltwasser, (2017), *Populism: A very short introduction*, Oxford University Press, Oxford
40. Mudde, Cass (2007), *Populist Radical Right Parties in Europe*, Cambridge University Press, Cambridge
41. Mustapić, Marko, Ivan Hrstić (2017), ˝Croatia: The Rise of Populism on the Path From Communism to European Integration˝, In: Aalberg, Tolir, Frank Esser, Carsten Reinemann, Jesper Strömbäck, Claes H. de Vreese (eds.), *Populist Political Communication in Europe*, Routledge, New York, 274-284.
42. Pejić, Nenad (2013), ˝Isključi TV i otvori oči˝, Mediacentar-Radio Slobodna Evropa, Sarajevo:
43. Ott, Brian (2017), ˝The age of Twitter: Donald J. Trump and the politics of debasement˝, *Critical Studies in Media Communication*, 34(1), 59-68.
44. Packard, Vance (2016), ˝Media Failures in the Age of Trump˝, *The Political Economy of Communication*, 4(2), 118-122.
45. Parks, Perry (2019), ˝The Ultimate News Value: Journalism Textbooks, the U.S. Presidency, and the Normalization of Donald Trump˝, *Journalism Studies*, 21(4), 512-529.
46. Patterson, Thomas (2016), ˝News Coverage of the 2016 General Election: How the Press Failed the Voters˝, *HKS Working Paper*, No. RWP16-052, SSRN: https://ssrn.com/abstract=2884837 (03. 11. 2021.)
47. Pearce, Katy (2018), ˝Creeping Towards Authoritarianism?˝, in: Pablo Boczkowski, Zizi Papacharissi (eds), *Trump and the Media*, The MIT Press, Cambridge, 119-124.
48. Reinemann, Carsten, James Stanyer, Sebastian Scherr, Guido Legnante (2011), ˝Hard and soft news: A review of concepts, operationalizations and key findings˝, *Journalism* 13(2), 221-239.
49. Šalaj, Berto, Bojan Grebenar, Srđan Puhalo (2019), *Ideologije, stranke i stavovi građana: Studija o Bosni i Hercegovini*, Friedrich Ebert Stiftung, Sarajevo
50. Range Messina, Stacey (2018), ˝Airing Live Risks Error: Responsible Journalism in the Trump Era˝, *Journal of Media Ethics*, 33(2), 92-94.
51. Stanisavljević, Dragan (2010), *Mediji i javno mišljenje u Republici Srpskoj*, Friedrich Ebert Stiftung, Sarajevo
52. Tandoc, Edson, Patrick Ferrucci (2017), ˝Giving In or Giving Up: What Makes Journalists Use Audience Feedback in Their News Work?˝, *Computers in Human Behaviours*, 68, 149-156.

53. Wahl-Jorgensen, Karin (2018), ˝Media coverage of shifting emotional regimes: Donald Trump's angry populism˝, *Media, Culture and Society*, 40(5), 766-778.
54. Waisbord, Silvio (2018), ˝The Elective Affinity Between Post-Truth Communication and Populist Politics˝, *Communication Research and Practice*, 4(1), 17-34.
55. Waisbord, Silvio, Tina Tucker, Zoey Lichtenheld (2018), ˝Trump and the Great Disruption in Public Communication˝, in: Pablo Boczkowski, Zizi Papacharissi (eds.), *Trump and the Media*, The MIT Press, Cambridge, 25-32.
56. Walsh, Catherine, Mike Berry (2021), ˝Introduction˝, *Journalism Studies*, 22(2), 115-118.
57. Witschge, Tamara, CW Anderson, David Domingo, Alfred Hermida (2019), ˝Dealing with the mess (we made): Unraveling hybridity, normativity, and complexity in journalism studies˝, *Journalism*, 20(5), 651-659.
58. Zelizer, Barbie (2018), ˝Resetting journalism in the aftermath of Brexit and Trump, *European Journal of Communication*, 33(2), 140-156.
59. Zelizer, Barbie (2019), ˝Why Journalism Needs to Change˝, 1-13. https://www.ascmediarisk.org/wp-content/uploads/2019/07/Barbie-Zelizer-FINAL.pdf (05. 11. 2021.)

POPULISM AND INSTITUTIONAL CULTURE OF JOURNALISM: TRUMP'S ATTACK ON THE MEDIA

Summary:

The digital media ecosystem, in which weakened professional journalism is facing a growing number of right-wing media platforms and an increasing role of social media in public communications, is a fertile ground for the development of populism, which neoliberal policies and media mediatization have paved the way for. The commercial media logic, in the case of Donald Trump, proved to be a weak point of the American media system because the public interest was left behind the interests of media organizations whose primary goal is to make a profit. Professional media, labeled fake news, have tried to restore the lost reputation in society and re-establish the social significance of professional journalism. However, numerous analyzes indicate that it will not be enough just to reaffirm existing concepts and values, but that it is necessary to build new professional cultures. Trump's legacy concerning established media and professional journalism has not brought any special news to the media and journalists in Bosnia and Herzegovina (BiH) who have been operating in a very unfavorable environment for the past 30 years, in which populism is a modus operandi of political action. However, the transformations of journalism that are announced as a result of the relationship between the media and authoritarian populists in democratic societies need not go unnoticed in BiH because the existing weak institutional culture of journalism could be used as a tool to further empower populists.

Keywords: populism; hybrid media system; spectacularization of politics; media commercialism; institutional journalism culture

Adrese autora
Author’s address

Amer Džihana
amer.dzihana@unze.ba
Univerzitet u Zenici

Zarfa Hrnjić Kuduzović
Amela Delić
Univerzitet u Tuzli
zarfa.hrnjic@unitz.ba
amela.delic@unitz.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.1.81

UDK 330.101:316.774

Primljeno: 18. 09. 2021.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Mirza Mahmutović

POLITIČKA EKONOMIJA I MEDIJSKA EKOLOGIJA TRAMPIZMA: PRILOG ISTRAŽIVANJU ANTISISTEMSKIH POLITIKA

Koncepti razvijeni u oblasti političke ekonomije nude plodotvoran okvir za sagledavanje, iz zapadne perspektive, fenomena trampizma kao izraza antisistemskih politika koje nastaju u razvijenim demokratijama kao reakcija na učinke neoliberalnih modela rasta i kartelskog ustrojstva političkih partija. Ova teorija ne objašnjava, međutim, ulogu medijskog okruženja u pretpostavljenim odnosima. Cilj je članka ponuditi, putem eksplorativne analize, teorijske pretpostavke za konceptualizaciju veza između medija, antisistemskih politika i modela rasta. Trampizam se razvija, ključna je teza, u uvjetima destabilizacije naslijeđenih institucionalnih aranžmana industrije vijesti, koji su omogućavali i ograničavali funkcije novinarstva suštinski značajne za procese demokratizacije zapadnog društva. Rad nastoji doprinijeti razvoju alternativnog teorijskog pristupa proučavanju medijskog aspekta trampizma u odnosu na preovlađujući korpus ideja o "postistini", "lažnim vijestima" i "eho komorama".

Ključne riječi: mediji; novinarstvo; vijesti; trampizam; antisistemske politike.

1. UVOD

Uvođenje riječi *trampizam*[1] u raspravu o izbornoj kampanji i predsjedničkom mandatu Donalda J. Trumpa postavlja i pitanje svrhe, namjere, ambicije samog čina. Vrijedi se, naime, zapitati o razlozima takva jezična djelovanja: šta se (novo?) nastoji izraziti upotrebom (novog?) termina? Spram kojih se pojavnosti, procesa, stanja stvari teži, posredstvom imenovanja, razviti senzibilitet? Na šta, u konačnici, upućuje nastavak pomoću kojeg se obrazuju apstraktne imenice (sufiks *-izam*, od grčke riječi *ismos*, koja označava razne djelatnosti, doktrine, sisteme, smjerove, pokrete, oblike ponašanja) kada se doda jednom konkretnom porodičnom imenu njemačkog porijekla? Doktrinu, stil vladanja, kult, pokret? Semantičku preopterećenost, nepreciznost, neodređenost?

U radovima istraživača različitih disciplinarnih usmjerenja (npr. Henrichsen 2020; Morris 2019; Flisfeder 2018; Sable i Torres 2018; Viefhues-Bailey 2017; Post 2017; Thompson 2017) termin se dovodi u vezu s mrežom koncepata, uglavnom negativnih konotacija, kao što su, na primjer, populizam, autoritarizam, nacionalizam, konzervativizam, rasizam, šovinizam, pri čemu sam izraz nerijetko figurira kao samorazumljiva odrednica.

U ovom se članku predlaže drugačiji pristup koji omogućava preciznije određenje termina. Upotreba je kovanice povezana, argumentirat će se u radu, s određenom pojavom: *političkom nestabilnošću* koja se ispoljava, u različitom stepenu, u razvijenim demokratskim državama tokom zadnjeg desetljeća. Skreće se pažnja na relevantan teorijski pristup, razvijen u okviru zapadne društvene misli, koji nudi plauzibilno objašnjenje fenomena koristeći konceptualni okvir o modelima rasta, kartelskim partijama i antisistemskim politikama. Trampizam izražava, ključna je teza ovog pristupa, trend uspona antisistemskih politika koje se javljaju u razvijenim demokratijama kao reakcija na neodrživost neoliberalnog modela rasta i kartelskog ustrojstva političkih partija.

Iako pruža plodotvoran analitički okvir, ova teorija ne razmatra, međutim, ulogu *medija* niti *novinarstva* u pretpostavljenim odnosima. Uporišta za razradu teorije pružaju, sugerira se, pristupi razvijeni u oblasti historije i komparativne političke ekonomije komunikacija. Cilj je rada ponuditi, putem eksplorativne analize, skup

[1] U trinaestom izdanju rječnika engleskog jezika izdavača Harper Collins (2018: 11861) navode se dva značenja imenice trampizam: „1. politike koje zagovara Donald Trump, posebno one koje uključuju odbacivanje trenutnog političkog establišmenta i energičnu provedbu američkih nacionalnih interesa; 2. kontroverzna ili uvredljiva izjava koja se pripisuje Donaldu Trumpu“. Objašnjenje riječi upućuje, indikativno, na osobito političko djelovanje koje karakterizira antiestablišmentska pozicija, nacionalizam i kontroverzna retorika.

teorijskih propozicija za konceptualizaciju veza između medija, antisistemskih politika i makroekonomskih režima, učiniti vidljivijim kompleks međuodnosa koji su dosadašnji radovi u području društvenih nauka sekundarno proučavali, ako ne već i zanemarivali. Članak doprinosi razvoju alternativnog analitičkog instrumenta za proučavanje medijskog aspekta trampizma, u odnosu na preovlađujući korpus ideja o „postistini", „lažnim vijestima" i „eho komorama".

Za ovim prvim, uvodnim odjeljkom slijede tri odjeljka. U drugom odjeljku razmatraju se glavne postavke i problematični aspekti teorije o antisistemskim politikama. Razrada teorije u smjeru artikuliranja propozicija o medijskom okruženju i novinarstvu predstavlja se u trećem odjeljku. U četvrtom odjeljku, koji figurira i kao zaključak, data je sinteza ključnih povijesnih procesa u ekosistemu vijesti razvijenih demokratija koje se dovode u vezu s usponom antisistemskih politika.

2. TRAMPIZAM – POPULARNI IZRAZ ANTISISTEMSKIH POLITIKA?

Oslanjajući se na recentne radove iz oblasti političke ekonomije (Hopkin i Blyth 2021; Hopkin 2020; Hopkin i Blyth 2019; Blyth i Matthijs 2017; Baccaro i Pontusson 2016), trampizam se ovdje sagledava kao *popularna oznaka*[2] fenomena *antisistemskih politika*. Takvo se shvaćanje temelji na proučavanju procesa u ekonomskoj i političkoj sferi u dugoročnom vremenskom okviru, statističkim analizama trendova i izvođenju generalizacija uz korištenje komparativnog pristupa. Teorija koja se artikulira unutar ovog intelektualnog kruga, čemu su Hopkin i Blyth dali poseban doprinos, ima za cilj objasniti dramatične promjene u partijskim sistemima razvijenih demokratskih država: uzroke povećane podrške izbornog tijela političkim figurama, pokretima i partijama koje iz različitih, nerijetko oprečnih ideoloških perspektiva, osporavaju postojeći (neoliberalni) poredak. Izborni uspjeh Trumpa promatra se tako kao osobita, ako ne već i lokalna manifestacija globalnih procesa koji su stvorili preduvjete za uspon političkih figura kao što su, na primjer, Nigel Farage, Matteo Salvini, Marine Le Pen, Timo Soini, Jimmie Åkesson, Nikolaos Michaloliakos, Giorgia Meloni, ali i Bernie Sandres, Pablo Iglesias, Alexis Tsipras, Katja Kipping, Jeremy Corbyn, Nicola Sturgeon itd. Obje pojave, uspon „ksenofobne desnice" i „antikapitalističke ljevice",

[2] Teoretičari medija (Kittler 2010) skreću pažnju na upućenost mišljenja na modele i metafore koje pružaju mediji. Otuda upotreba *taga* kao *tehnološke metafore* kod sagledavanja trampizma: oznake koja se pridodaje nekoj stvari radi identifikacije, ključne riječi koja opisuje neku temu, sažetog i prepoznatljivog tekstualnog ele menta koji doprinosi boljoj vidljivosti nekog entiteta.

objašnjavaju se kao dijelovi zajedničkog trenda – antisistemskih politika (Hopkin 2020).

Koncept „antisistemskih partija" uveo je Sartori (1976) kako bi opisao političke partije u demokratskim državama koje podrivaju legitimitet samog poretka. Hopkin i Blyth redefiniraju koncept s ciljem preciznijeg određenja fenomena koji se ispoljava u različitim oblicima unutar istog konteksta: zapadnih demokratija koje su tokom prošlih četvrt stoljeća prihvatile, u nekom stepenu, neoliberalno razumijevanje odnosa između tržišne ekonomije i demokratske zajednice. Antisistemske politike nastaju, ključna je teza, kao predvidljiva reakcija na iscrpljenost, neodrživost i neuspjeh osobitog skupa političkih i ekonomskih ideja, politika i institucija, onoga što Hopkin i Blyth nazivaju neoliberalnim makroekonomskim režimom ili modelom rasta.[3] Ovi aranžmani spajaju „smanjenu konkurenciju u političkoj sferi i povećanu konkurenciju u ekonomskoj sferi" (Hopkin i Blyth 2021: 101). Takve su institucionalne konfiguracije izložile, implicira se, mnoge građane u razvijenim demokratskim državama većim ekonomskim i socijalnim rizicima, istovremeno ograničavajući mogućnosti političkog djelovanja u suočavanju s proizvedenim nesigurnostima. Zahtjev za temeljitim promjenama postojećeg uređenja, „ekonomskog modela koji u konačnici radi u korist manjine i političkog sistema koji isključuje alternative" (Hopkin 2020: 10), zajednička je odrednica različitih oblika antisistemskih politika koji doživljavaju uspon s krizom neoliberalnog režima rasta.

U nastavku se analiziraju, identificiraju i artikuliraju tri ključne propozicije ovog teorijskog pristupa: (1) povezanost krize neoliberalnog modela rasta i političke nestabilnosti (uzroci uspona antisistemskih politika), (2) distribucija generiranih ekonomskih rizika (vrste i obim antisistemskih politika) i (3) politička reprezentacija i mobilizacija nesigurnosti (međuodnos ekonomije, politike i kulture).

2.1. Makroekonomski režimi i partijski sistemi: kriza modela rasta i političke nestabilnosti

Teorija koju obrazlažu Hopkin i Blyth smješta, u osnovi, fenomen antisistemskih politika u dugoročnu perspektivu konfliktnih odnosa između kapitalizma i demokratije. Finansijska kriza iz 2008. godine i potonje politike štednje vide se kao

[3] Koncepti upućuju na sklopove institucija i ideja koje proizvode distinktivne oblike akumulacije kapitala i političkih djelovanja u određenom historijskom periodu. Uporediti: „Makroekonomski režimi su historijski specifične kombinacije 'hardverskih' (kapitalističke institucije) i 'softverskih' paketa (ciljevi javne politike i ekonomske ideje koje ih podupiru) koji proizvode osobite ishode u smislu raspodjele dohodaka i izbornih rezultata" (Hopkin i Blyth, 2019: 195-196).

važan kratkoročni uzrok uspona antisistemskih pokreta. Međutim, insistira se i na sagledavanju razvoja ovih procesa u širem kontekstu institucionalnih preobražaja globalnog ekonomskog poretka: promjena u ravnoteži snaga između kapitala i rada od 1970-tih godina, s velikim implikacijama ne samo na raspodjelu dohodaka između različitih društvenih skupina u razvijenim demokratijama nego i političku stabilnost (Hopkin i Blyth 2021). Procesi smjena, uspona i opadanja različitih modela rasta povezani su, bitna je teza, s korijenitim preobražajima partijskih sistema (Hopkin i Blyth 2019; Blyth i Matthijs 2017). Teza zaslužuje elaboraciju.

Makroekonomski režim koji je usmjeravao tržišta razvijenih demokratskih država od kraja Drugog svjetskog rata do sredine 1970-tih godine polučio je, argumentira se, model rasta koji je bio pogodan za rad. Ključna su obilježja ovog režima izgradnja međunarodnih institucija u funkciji zaštite nacionalnih ekonomija od finansijskih rizika (Breton Woods aranžmani) i domaćih institucija u funkciji zaštite rada od ekonomskih i društvenih rizika (aranžmani države blagostanja), s *punom zaposlenošću* kao dugoročnim ciljem politike. Hopkin i Blyth ovaj skup ekonomskih i političkih aranžmana opisuju kao „prvi model rasta“, „vođeni kapitalizam“ ili „uklopljeni liberalizam“. Postratni makroekonomski režim također je pretpostavljao, tvrdi se, komplementaran partijski sistem u kojem dolazi do promjena u oblicima organiziranog političkog djelovanja: slabljenje masovnih političkih partija i uspon tzv. *narodnih partija* (engl. *catch-all parties*). Institucije dizajnirane s ciljem ostvarivanja pune zaposlenosti uspjele su proizvesti ekonomski rast i relativnu jednakost u distribuciji dohotka, što je međutim zahtijevalo uvođenje značajnih ograničenja na strani kapitala. Posvećenost politici pune zaposlenosti ipak dugoročno potkopava održivost samog modela rasta, što je postalo naročito izraženo s naftnom krizom iz 1973. godine. Visoka inflacija, koja se negativno odrazila na gotovo sve frakcije kapitala, u konačnici je pospješila mobilizaciju snaga koje su zagovarale temeljito preustrojstvo postratnih institucionalnih aranžmana.

„Neoliberalni“ ili „drugi“ model rasta, kako Hopkin i Blyth nazivaju makroekonomski režim koji je uspostavljen od 1970-tih godina, stvorio je pogodnije okruženje za kapital. Institucionalne promjene postratnog poretka, poput deregulacije finansija, olakšane mobilnosti kapitala, liberalizacije trgovine, nezavisnosti središnjih banaka, ograničene uloge izabranih političara u kreiranju monetarne, fiskalne i trgovinske politike, rezultirale su uspostavom režima bitno drugačijih obilježja sa *stabilnošću cijena* kao središnjim ciljem politike. Novi je režim rasta također djelovao, sugerira se, kao katalizator promjena u partijskim sistemima. Ključna strategija narodnih partija, intervencije u makroekonomskoj politici s ciljem pružanja dobara različitim

kategorijama birača u zamjenu za masovnu podršku na izborima, postaje kontraproduktivna u poretku koji se temelji na kontroli inflacije. Kako bi opstale, narodne stranke se prilagođavaju novom obliku partijskog djelovanja primjerenom izmijenjenim makroekonomskim uvjetima, tipu *kartelske partije*. Bitna je odrednica kartelskih partija reduciranje mogućnosti upravljanja tržištem posredstvom eksternalizacije procesa političkog odlučivanja ka nezavisnim nacionalnim institucijama ili supranacionalnim organizacijama. Takve strategije osnažuju tehnokratske oblike upravljanja i umanjuju mogućnost birača da utječu na politiku. Političko tržište postupno se „kartelizira", kako među glavnim partijama ne postoji, uprkos proklamovanim ideološkim razlikama, neslaganje u pogledu temeljne institucionalne strukture ekonomije. Neoliberalni poredak doveo je, prema ovom objašnjenju, demokratske politike u podređeni položaj spram tržišta kapitala te proizveo nejednakost i nesigurnost za većinu građana. Uređenje uspostavljeno da omogući implementaciju politike stabilnosti cijena dugoročno sâmo polučuje ekonomsku i političku krizu, strukturne preduvjete za uspon antisistemskih politika.

Naime, kao što je distribucija troškova inflacije prouzročila disoluciju prvog modela rasta, tako je i distribucija troškova nejednakosti pokazala neodrživost drugog modela rasta. Učinci ovog modela rasta, niska inflacija i rastuća asimetričnost u prinosima kapitala i rada, prouzročili su svojevrsnu pat poziciju u *odnosu kreditor-dužnik*, podjednako unutar i između država, na što kartelski oblik partijskog djelovanja, i sam dio problema, nije mogao ponuditi smisleno rješenje. Neodrživost takvih aranžmana postala je očigledna s finansijskom krizom iz 2008. godine, a reakcija političkog sistema kojim su dominirale kartelske partije – spašavanje insolventnih korporacija i uvođenje mjera štednje za građane – samo je produbila konflikte na relaciji kreditor-dužnik. Promjene koje je zahtijevalo izbornog tijelo došle su, u konačnici, „izvan sistema". Neoliberalni režim doživio je, prema ovom objašnjenju, neuspjeh s finansijskom krizom iz 2008. godine ali nije zamjenjen novim modelom rasta zbog kontinuirane moći kapitala i intervencija globalno značajnih središnjih banaka.

Izborni uspjeh antisistemskih pokreta i političke nestabilnosti u razvijenim demokratijama ova teorija tako dovodi u uzročnu vezu s krizom preovlađujućeg modela rasta i pratećeg oblika partijskog djelovanja.

2.2. Distribucija rizika: vrste i razmjere antisistemskih politika

Ideologije i diskursi koje artikuliraju antisistemske partije ne izražavaju, prema ovom objašnjenju, samo zahtjev za svrgavanjem vladajućih elita nego osporavaju ute-

meljujuće institucije neoliberalnog modela rasta. Teorija identificira dvije široke ideološke struje, nacionalizam (ponekad i sa fašističkim tendencijama) i demokratski socijalizam, posredstvom kojih se oblikuju alternative (neo)liberalizmu. Iz prve pozicije, koja bi se mogla opisati kao nacionalistički autoritarizam, desničarski populizam ili ekonomski nacionalizam, kao prijetnja se vidi liberalizacija trgovine i tržišta rada. Zahtijeva se uvođenje protekcionističkih mjera, u obliku restrikcija na slobodno kretanje roba i konkurentnost na tržištu rada posredstvom rigoroznije imigracione politike. Takvi se apeli susreću, na primjer, u diskursu Donalda Trumpa. Druga pozicija, koja bi se mogla opisati kao antisistemska ljevica, također je kritična prema ekonomskoj globalizaciji, a u europskim državama i prema mjerama štednje, ali se prijetnje vide u uvećanoj političkoj moći finansijskog kapitala i oslabljenim kapacitetima javnog sektora. Retorika europskih antisistemskih partija prožeta je ovim apelima.

Teorija sugerira da pozicioniranje razvijenih demokratskih država spram dvije dimenzije izloženosti ekonomskom riziku može predvidjeti koja će vrsta antisistemskih politika i u kojem obimu najvjerovatnije ostvariti uspjeh. Prva dimenzija, koju Hopkin i Blyth opisuju kao „poziciju tekućeg računa“ (engl. *current account position*), djeluje kao pokazatelj stepena izloženosti finansijskoj krizi, posebno u kontekstu dužnik/kreditor statusa. Komodifikacija rada (engl. *commodification of labor*), kako ovi teoretičari opisuju drugu dimenziju, izražava stepen podjele tereta krize posredstvom institucija socijalne zaštite i protektivnog tržišta rada. Veći stepen izloženosti finansijskim rizicima u spoju s većim stepenom komodifikacije rada prediktor je snažnije podrške antisistemskim politikama. Razvijene demokratske države mogu se, u tom smislu, smjestiti na tri pozicije koje korespondiraju varijacijama u distribuciji rizika i prisustva antisistemskih politika (Tabela 1.).

Stoga bi se na osnovu ove teorije mogla izvesti, oslanjajući se termine Hopkina (2020), naredna opća hipoteza: podrška izbornog tijela antisistemskim politikama uvjetovana je načinom na koji različite institucije i politike distribuiraju ekonomske koristi i rizike.

2.3. Reprezentacija rizika: ekonomija, politika i kultura

Prema tezi „kulturnog zazora“ (Inglehart i Norris 2016) ekonomski status ne objašnjava nužno podršku desničarskim populističkim kandidatima nego prije status anksioznosti: rasno, etnički i rodno utemeljeni strah od društva koje postaje sve

otvorenije i raznolikije u smislu kulturnih identiteta. Studije koje razrađuju ove postavke (npr. Flisfeder 2018; Sides et al. 2017; Viefhues-Bailey 2017) ističu vezu između podrške desničarskim populističkim partijama i autoritarnih vrijednosti, u općem smislu, kulturnih stavova. Ove se vrijednosne preferencije instrumentaliziraju, sugerira se, posredstvom političkih kampanja koje u težište stavljaju teme imigracija i sigurnosti, popraćene s manje-više prikrivenim oblicima rasizma, ksenofobije i mizogonije, kao što je evidentno, na primjer, u retorici Trumpa ili populističke desnice u Europi. Teza plauzibilno osporava, čini se, argument o povezanosti krize neoliberalnog modela rasta i uspona antisistemskih politika.

Teorija o antisistemskim politikama međutim ne osporava nego drugačije sagledava ulogu kulture. Kulturni stavovi uvjetuju, sugerira se, djelotvornost različitih vrsta persuazivnih apela u privlačenju različitih vrsta birača (Hopkin 2020). Naime, izloženost ekonomskim i socijalni rizicima polučuje negativne sentimente koji pokreću glasanja u korist antisistemskih političara. Da bi se, međutim, političke promjene stvarno i desile, ova stanja nezadovoljstva, frustriranosti i anksioznosti potrebno je interpretirati i mobilizirati. Kako će birači reagirati značajno će zavisiti od naracija koje nude objašnjenje uzroka (ekonomskih) problema i načina (političkog) djelovanja. Različite političke poruke, impregnirane različitim persuazivnim apelima, bit će otuda više ili manje prijemčive društvenim skupinama različitih kulturoloških karakteristika. Slika postaje jasnija kada se poveže s dimenzijama izlaganja ekonomskim rizicima. Desničarske antisistemske snage pokazuju sklonost ka većem utjecaju na birače u državama i regijama gdje je snažno tržište potaklo veći imigracijski priliv. Nasuprot tome, ljevičarski antisistemski pokreti pokazuju sklonost ka većem utjecaju u sredinama s većom nezaposlenošću i emigracijskim trendovima. Stepen otvorenosti za, na primjer, persuazivne apele koji eksploatiraju autoritarne i ksenofobne vrijednosti, zastupljne najčešće u porukama desničarskih populističkih partija, veći je kod starijih, manje educiranih muškaraca u ekonomskim nazadnim regijama nego kod mlađih, obrazovanih osoba iz dinamičnih urbanih sredina. U tom smislu, interpretacije koje krivnju za ekonomske nedaće pripisuju lošim imigracijskim politikama imat će veću rezonantnost kod birača koji osjećaju da su ugroženi ekonomskim promjenama a kulturološki su najviše neprijateljski orijentirani prema imigraciji.

Da bi referentni okviri tumačenja zbilje koje artikuliraju antisistemske partije mogli uopće utjecati na birače, ovi diskursi moraju imati, plauzibilno je pretpostaviti, mogućnost opticaja. Za ostvarivanje procesa neophodno je, slijedi, određeno sociotehnološko okruženje: *medijska ekologija* osobite informacijske infrastrukture koja omogućuje socijalne interakcije i promjenjivi institucionalni aranžmani koji ih

uvjetuju. Konfiguracije medijskog ekosistema mogu, u tom smislu, olakšavati ili otežavati cirkuliranje narativa koji promoviraju antisistemski političari. U literaturi koja objašnjava učinke neoliberalnog režima na političku stabilnost razvijenih demokratija *izostaje* međutim sistematično razmatranje uloge medija, naročito novinarstva, u pretpostavljenim odnosima. Teorija sugerira kako kulturni stavovi uvjetuju izloženost porukama antisistemskih političara, varijacije u djelotovornosti različitih persuazivnih apela, ali ne obrazlaže *ulogu* sociotehnoloških okruženja koja čine mogućim takve međuodnose. Ako se postavke teorije razrade konzekvetno onda bi trebalo da uspon antisistemskih politika prate i strukturni preobražaji komunikacijskog okruženja razvijenih demokratskih država, odnosno da su zaokreti u obrascima posredovanja politike i utjecajnosti različitih aktera u interakcijskim poretcima povezane sa učincima neoliberalnog modela rasta. Teorijska utemeljenost ove teze ispituje se u nastavku.

3. POSTISTINA – POPULARNI IZRAZ KRIZE INSTITUCIONALNIH ARANŽMANA INDUSTRIJE VIJESTI?

Teorija o povezanosti makroekonomskog režima i političke stabilnosti ne objašnjava, kao što je pokazala prethodna analiza, ulogu medija u ovim procesima. Stoga se u nastavku nastoji razviti teorijski okvir, sastavljen od skupa propozicija i koncepata, u cilju osvjetljavanja odnosa između neoliberalnog modela rasta, antisistemskih politika i medijskog okruženja. Kako bi se opisala ova dinamika, što se do sada nije, čini se, pokušalo uraditi, primjenjuju se teorijska i empirijska znanja iz oblasti historije i komparativne političke ekonomije komunikacija, koja su rijetko, ako već ikako, uzimana u obzir prilikom sagledavanja ovog problemskog područja.

Koncept institucionalnih aranžmana, koji je detaljnije pojašnjen u narednoj podsekciji, predlaže se i razrađuje kao koristan teorijski konstrukt za propitivanje složenih međuodnosa, podložnih povijesnim mijenama, između medijskog okruženja, naročito praksi novinarstva, demokratske zajednice i tržišne ekonomije. Koncept je moguće integrirati s već izgrađenim teorijskim modelima u studijama medija. Korisno je, na primjer, primijetiti kako je klasifikacija razvijenih demokratija prema tipu ekonomskog sistema, koju predlažu Hopkin i Blyth (Tabela 1), slična podjeli država u skupine „liberalnih tržišnih ekonomija“, „koordiniranih tržišnih ekonomija“ i „mediteranskih tržišnih ekonomija“ (Hall i Soskice 2001). Takva klasifikacija u velikoj mjeri odgovara, kao što sugeriraju istraživači medija (Nielson i Levy 2010), podjeli medijskih sistema demokratskih uređenja na „liberalni“, „demokratsko-

korporativni“ i „polarizirano-pluralistički“ model (Hallin i Mancini 2004). Za svaki model moguće je utvrditi manje-više sličan institucionalni aranžman koji povezuje, u odnosu međusobnog uvjetovanja, ekonomske, političke i komunikacijske procese.

Pomoću predloženog konceptualnog okvira razvija se sljedeća teorijska formulacija odnosa: procesi koje je omogućio i pospješio neoliberalni model rasta destabilizirali su naslijeđene institucionalne aranžmane industrije vijesti, naročito „liberalnog“ medijskog modela, koji su omogućavali i ograničavali funkcije novinarstva značajne za demokratizaciju zapadnog društva. Promjene ekologije vijesti razvijenih demokratija stvaraju, sugerira se, uvjete za ostvarivanje učinkovite političke komunikacije antisistemskih političara s ciljnim skupinama birača. S dubinskim restrukturiranjem medijskog okruženja percipira se nužnost (i krhkost) određenih izvedbi novinarstva za funkcioniranje demokratija ali i da naslijeđeni aranžmani industrije vijesti samo djelomično zadovoljavaju „informacijske potrebe“ suvremenog društva. Termini „postistina“ (engl. *Post-truth*), „lažne vijesti“ (engl. *Fake News*), „eho komore“ (engl. *Echo Chamber*), sagledavaju se, u tom smislu, kao izrazi rasprostranjenih percepcija o krizi naslijeđenih i teškoći uspostavljanja novih institucionalnih aranžmana industrije vijesti primjerenih društvu 21. stoljeća, što predstavlja plodno tlo za uspon antisistemskih politika. U nastavku se obrazlažu ključni teorijski stavovi o (a) obilježjima naslijeđenih institucionalnih aranžmana vijesti i (b) dimenzijama njihovih promjena koje se iskazuju u obliku pet međusobno dopunjujućih propozicija.

3.1. Naslijeđeni institucionalni aranžmani industrije vijesti

Radovi iz historije i komparativne političke ekonomije komunikacija (Tworek i John 2020; Villy i Picard 2019; John i Silberstein-Loeb 2015; Picard 2014; Rasmus i Levy 2010) upućuju na važnost proučavanja *institucionalnih aranžmana* koji reguliraju opskrbu vijesti (engl. *news provision*).[4] Takvi su aranžmani neophodni, temeljna je premisa ovih radova, za ostvarivanje procesa organiziranog prikupljanja, oblikovanja i diseminiranja vijesti, u modernom smislu prakticiranja novinarstva. Aranžmani osiguravaju, u ekonomskom pogledu, čvrstu finansijsku osnovu, relativno stabilna dugoročna ulaganja koja su presudna za uspostavljanje i održavanje (skupih) organizacijskih kapaciteta nužnih za nesmetano odvijanje procesa opskrbe vijestima.

[4] Koncept upućuje na „relativno stabilne konfiguracije zakona, administrativnih protokola, organizacijskih obrazaca i kulturnih konvencija koje olakšavaju ili sprečavaju prakse produkcije i distribucije vijesti“ (John i Silberstein-Loeb 2015: 2).

Studije (Picard 2019, 2013) upućuju na različite oblike institucionalnih aranžmana koji su razvijeni kroz povijest kako bi istovremeno omogućili i uredili izvođenje ovih aktivnosti na određene načine, u skladu s osobitim ciljevima. Finansiranje „informacijskih praksi" oduvijek je bio izazovan pothvat, a troškove obavljanja ovih djelatnosti subvencionirali su, historijski promatrano, carevi, bogati međunarodni trgovci, aristokratija i druge elite, da bi opsluživali njihove interese. U kontekstu ovog članka, relevantni su institucionalni aranžmani koji su stvorili uvjete za ostvarivanje procesa opskrbe vijestima kao *poslovne djelatnosti* (engl. *news business*). Prema historičarima (John i Silberstein-Loeb 2015), tržišno usmjereni aranžmani produkcije i distribucije vijesti u zapadnom društvu razvijaju se od 17. stoljeća a uzimali su različite oblike (sponzorirani sadržaj, oglašavanje, kartelsko poslovanje, subvencije vlade, ekskluzivni mehanizami distribucije, itd.). Pri tome, poslovnu strategiju pružatelja vijesti ne oblikuju, treba napomenuti, samo tržišni poticaji i tehnološki faktori nego i državne strukture te građanski ideali, u širem smislu, kulturološke vrijednosne matrice. Ključni moment u ovom razvoju svakako je pojava, krajem 19. stoljeća, „masmedijskog finansijskog modela" (Picard 2010), koji je omogućio širokim slojevima stanovništva pristup vijestima po niskim cijenama, a pružateljima vijesti osobitu vrijednost, pažnju masovne publike, koja se mogla monetizirati posredstvom oglašavanja. Prema Picardu (2010), ovaj model, koji će postati preovlađujući obrazac finansiranja praksi produkcije i distribucije vijesti, bio je važan dio demokratizacije zapadnog društva jer je osiguravao informacije i mogućnosti izražavanja neophodne za odvijanje demokratskih procesa. U općem smislu, institucionalni aranžmani koji su podržavali ostvarivanje procesa opskrbe vijestima kao poslovne djelatnosti bitno su potpomogli procese profesionalizacije novinarstva. Oni su, zapravo, nedvojbeno povezani s razvojem moderne koncepcije vijesti i distinktivnih diskurzivnih praksi, izvještavanja i intervjua temeljenih na činjenicama sa normom objektivnosti kao idealom profesije (Schudson 2001), ključnim proi-zvodom „anglo-američke novinarske revolucije" (Chalaby 1996).

Najmanje dvije propozicije, releventne za problematiku koja se u članku razmatra, mogu se razviti sintetizirajući uvide ove istraživačke tradicije. Prva se odnosi na *inherentnu finansijsku nesigurnost* aktivnosti opskrbe vijesti kao samoodržive poslovne djelatnosti. Naime, studije političke ekonomije novinarstva (npr. Picard 2018; Picard 2010) sugeriraju da vijesti nikada nisu bile komercijalno isplativ proizvod: oduvijek su se finansirale prihodom ostvarenim na temelju njihove vrijednosti za druge stvari, oglašavanje naročito. U smislu robe, vijesti se mogu okarakterizirati kao „javno dobro", termin koji se u ekonomiji koristi da bi se opisali

proizvodi i usluge čija se vrijednost, nakon konzumacije, ne iscrpljuje (John i Silberstein-Loeb 2015). Nakon što vijesti postanu, po okončanju proizvodnog i distribucionog procesa, javno dostupne, vrlo je teško spriječiti njihovo daljnje ci-kuliranje, umnožavanje i iskorištavanje, zaštiti, u osnovi, njihovu ekonomsku vrijednost. Također, vijesti su „javno dobro" i u drugom smislu: problematiziraju teme od općeg značaja za (političku) zajednicu. Iz historijske perspektive, finansijska priroda vijesti kao robe - javnog dobra objašnjava zašto je kod tržišno usmjerenih aranžmana „oligopolističko tržište bilo pravilo, konkurencija iznimka a tržišne barijere neophodne za konzistentnu produkciju visokokvalitetnog novinarstva" (John i Silberstein-Loeb 2015: 6).

Tržišno usmjereni institucionalni aranžmani doveli su do uspostave, druga je propozicija, *industrijskog modaliteta* produkcije i distribucije vijesti koji je omogućio i ograničio funkcije novinarstva vitalne za demokratske procese.[5] Naime, radovi (npr. Picard 2014) skreću pažnju na društvene implikacije struktura, sistema podjele rada i težišta industrije vijesti koje su omogućili ove konfiguracije. U osnovi, vertikalno ustrojene medijske organizacije su osiguravale resurse za masovnu produkciju i distribuciju vijesti, oslanjajući se na plaćeno profesionalno osoblje i standardizirane prakse, kako bi opsluživale geografski definirana tržišta. Takve organizacijske strukture uvode obrasce u socijalne interakcije, koje uvjetuju mogućnosti participacije u komunikacijskim procesima, ograničavaju ko se (i kome) može obraćati, šta i kako izraziti. Strukture produkcije potpomažu uspostaviti, ukratko, kritične socijalne distance u polju općenja. Nemogućnost ili bar teškoća ostvarivanja interakcije između manjine, kojoj je data privilegija obraćanja, i mnoštva s uskraćenom mogućnošću izražavanja, bitno su obilježje ovih struktura. Jednaki principi nejednakosti rukovode raspodjelom kompetencija: medijske organizacije zadobijaju ekskluzivnu poziciju, gotovo monopol nad praćenjem, obradom i cirkuliranjem vijesti, dok se sudjelovanje publike, doprinos u ostvarivanju društvenih funkcija novinarstva minimizira, otežava i obeshrabruje. Ne treba zaboraviti i učinak samointeresa institucionalnih elita, koje nastoje kontrolirati (nerijetko i posjedovati) medijske organizacije, na procese selekcije i prezentacije vijesti. Novinarske prakse ograničava, isto tako, osobit tip pristrasnosti ukorijenjen u sistemu podjele rada. Organizacija rada u većini redakcija po načelu sektorskog izvještavanja (engl. *beat reporting*) utječe na težišta produkcije vijesti, privilegirajući praćenje odabranih institucija i oblikovanje poruka na temelju

[5] Schudson (2010) navodi najmanje šest funkcija novinarstva značajnih za demokratska uređenja: informiranje javnosti o temama od općeg interesa, istraživanje i nadziranje struktura moći, pružanje analiza, osnaživanje socijalne empatije, osiguranje javnog foruma za argumentirano izražavanje višestrukih mišljenja te zagovaranje različitih gledišta, ideja i politika o javno značajnim pitanjima.

izjava zvaničnika i saopćenja PR službi. Industrijski modalitet rada novinara proizvodi, dakle, bitne političke posljedice.

Središnjicu institucionalnih aranžmana koji su omogućili ostvarivanje procesa opskrbe vijestima kao poslovne djelatnosti činili su novinska industrija i agencije. I dugo nakon pojave elektronskih medija, većina vijesti poticala je od novinske industrije (Jones 2009). Zapravo, sve do komercijalizacije interneta i pojave 24-satnih TV vijesti, istraživači (Castells 2007) su mogli pisati o usklađenom medijskom sistemu, u kojem je obično štampa proizvodila originalnu vijest, televizija distribuirala masovnoj publici a radio prilagođavao interakciju.

3.2. Preobražaji ekosistema vijesti

Promjena politike regulacije sektora elektronskih komunikacija potakla je, naredna je propozicija, preobrazbe *obrazaca praćenja vijesti* i pojavu novih oblika *partizanskih medija*, što je stvorilo povoljnije medijsko okruženje za opticaj diskursa antisistemskih političara. Riječ je o postupnom razvoju, koji se inicira u Sjedinjenim Američkim Državama krajem 1970-tih godina, a intenzivira tokom naredna dva desetljeća i u drugim razvijenim državama. U seminalnoj studiji učinaka kablovske televizije na publiku vijesti, Prior (2007) je uvjerljivo pokazao implikacije koje su procesi tranzicije ka medijskom okruženju koje nudi veći izbor kanala i programskih sadržaja kao glavni cilj politike deregulacije, imali na političku stabilnost demokratske zajednice. Veća mogućnost izbora, ključni je uvid, povećava polarizaciju među glasačima jer mijenja sastav izbornog tijela: osnažuje trendove participacije „zavisnika o vijestima“ (engl. *news junkies*) i apstinencije „obožavatelja zabave“ (engl. *entertainment fans*). Naime, kod „plutajućih birača“ (engl. *floating voters*), neodlučnih birača koji se nerijetko smatraju ključnim za izbornu pobjedu, pristup okruženju s većim izborom medija smanjuje vjerovatnost glasanja. U ekonomskom smislu, provedba politike deregulacije omogućila je uspostavu medijskog okruženja čija su obilježja korporativna koncentracija i tržišna segmentacija (McChesney 2008). U uvjetima preobražaja političke kulture (trenda ka polarizaciji) i medijskih tržišta (takmičenja za pažnju i novac pojedinih profila publike), partizanski mediji u oblasti elektronskih komunikacija postupno se razvijaju kao opravdana poslovna strategija. Ovi se procesi ispoljavaju u Americi krajem 1980-tih godina, a omogućili su ih promjene politika u oblasti elektronskih telekomunikacija. Radio i kablovska televizija bili su središnji mediji za ove oblike novinarstva (Hellinger 2019). Nakon što je 1987. godine Federalna komisija za komunikacije prestala primjenjivati

Doktrinu pravičnosti, koja je nalagala emiterima obavezu predstavljanja različitih gledišta u raspravama o prijepornim pitanjima, na radiostanicama s govornim sadržajima došlo je do porasta partizanskih sadržaja, u formi komentiranja vijesti, nerijetko s obilježjima govora mržnje. Talas kontroverznih radijskih programa (engl. *shock-jocks*) osigurao je prostor za izražavanje desničarskih ideja i popularnost konzervativnih komentatora. Diskurzivne prakse koje su oni promovirali, afektivne veze sa publikom, harizmatični autoritet koji štiti interese naroda a ne liberalnih elita, preuzete su unutar okruženja kablovske televizije, s Fox News kanalom kao istaknutim primjerom. Partizanski mediji su ključni akteri u promociji diskursa antisistemskih političara. Ovi procesi, prisustvo partizanskih medija te uvećanje mogućnosti izbora preferiranih sadržaja a time i „izbjegavanja vijesti", intenzivirali su se s razvojem koji su omogućile politike privatizacije i komercijalizacija interneta.

Procesi platformizacije weba uzrokovali su strukturne promjene industrijski ustrojenog sistema provizije vijesti u najmanje dva aspekta – *distribuciji* i *monetizaciji* sadržaja, što je omogućilo, četvrta je propozicija, formiranje mreža interakcije između političkih aktera i birača u kojima tradicionalne novinarske organizacije ne zauzimaju središnju poziciju.

Preovlađujuće obrasce ustrojstva i namjene digitalnih tehnologija, posebno kapaciteta povezivanja, bitno su odredile neoliberalne politike regulacije interneta. Ključni moment u ovom razvoju svakako je bila tranzicija od inicijalne strukture weba (tzv. web 1.0), koja je bila teško uskladiva sa uspostavljenim poslovnim medijskim modelima, ka ekosistemu digitalnih platformi (tzv. web 2.0), koje su riješile problem fragmentacije publike, sadržaja i oglašivača, jedno od određujućih obilježja ranog weba (Napoli 2019). U funkciji maksimiziranja broja i interesa korisnika, temeljnim ciljevima društvenih mreža, visokotehnološke organizacije nastojale su učiniti preferirani sadržaj, uključujući vijesti, pristupačnijim za platforme, odnosno pružiti učinkovite mehanizme koji će povezati proizvođače sadržaja (i oglašivače) s fragmentiranom publikom, što ih je, u konačnici, učinilo agregatorima weba. Ipak, za razliku od tzv. prve generacije agregatora, kao što su iTunes, Netfllixa ili Amazona, druga generacija agregatora, na primjer Facebook, YouTube ili Twitter, posreduju sadržaje koje sami ne produciraju ili distribuiraju na temelju pribavljene licence. Platforme ne primjenjuju, stoga, tradicionalne prakse uređivanja sadržaja. Operacije filtriranja i rangiranja informacija obavljaju algoritmi, inženjerskom izvedbom ostvareni kao korisnicima nedostupni procesi. Na temelju utvrđenih parametara i podataka prikupljenih praćenjem ponašanja korisnika, donose se odluke o interesima publike, u pravilu, profilirane u skladu s individualnim preferencijama. Takav razvoj

omogućila je i ohrabrila politika reguliranja interneta u Sjedinjenim Američkim Državama. Zakon o komunikacijama iz 1996. godine, zaštitio je pružatelje „interaktivnih računarskih usluga", kategoriju u koju će, prema sudskim interpretacijama, biti svrstane platforme društvenih medija, od odgovornosti za korisnički generirani sadržaj koji se posredstvom ove infrastrukture prenosi. Istovremeno, zakon je omogućio digitalnim platformama da ograniče distribuciju neprimjerenog sadržaja, pri čemu djelovanje u skladu s tim pravima ne povlači neku specifičnu vrstu odgovornosti ili obaveze. Ovi aranžmani zaštićenosti i autoriteta pomažu objasniti uvjete za olakšano širenje, u neslućenim razmjerama, lažnih, zlonamjernih i klevetničkih iskaza.

Uspostava novih sistema distribuiranja sadržaja i oglašavanja, koje su omogućile digitalne platforme, dovela je do destabilizacije naslijeđenih poslovnih modela medijskih organizacija, posebno novinske industrije. Naročito je to bilo izraženo u liberalnom medijskom modelu gdje se većina prihoda ostvarivala na temelju oglašavanja. Pad prihoda od oglašavanja, u spoju s drugim pokazateljima, poput stepena zaduženosti i nepovoljne opće ekonomske klime, povećava stepen finansijske nesigurnosti, što se odražava, u krajnjoj instanci, na kvalitet izvještavanja. Posljedice su „medijske sjene" (Thurman, Picard, Myllylahti i Krumsvik 2019), koje izrastaju kako se pojedinim geografskim područjima i temama poklanja mala ili nikakva pažnja, zbog komercijalnih razloga ili nedovoljnih organizacijskih kapaciteta. Odsustvo interesa za praćenjem problema s kojim se suočava određena područja i skupine ljudi stvara utisak razočarenja i nezadovoljstva što se eksploatira u diskursu antisistemskih političara. S usponom digitalnih platformi dolazi i do slabljenja monopola tradicionalnih novinarskih organizacija nad distribucijom vijesti. Društveni mediji povećavaju pristup publici, ali također kompromitiraju prihode, kontakte s publikom, kontrolu nad kontekstom praćenja vijesti i kvalitet podataka o medijskim navikama publike (Villi i Picard 2019). Također, odabir i hijerarhija sadržaja koju utvrđuju algoritmi vođeni internom logikom maksimiziranja uključenosti korisnika, može dovesti do izlaganja publike uskom broju medija ili pridavati veliki značaj nepouzdanim izvorima vijesti. S porastom partizanskih medija i primjenom tehnika političkog marketinga koje se oslanjaju na korištenje „velikih podataka" ove tendencije postaju još izraženije. Digitalne platforme pružile su antisistemskim političarima mogućnost uspostavljanja izravnih veza, bez posredovanja tradicionalnih medija, s biračima i priliku vođenja kampanja bez organizacijskih resursa i podrške tradicionalnih elita, kao što najbolje pokazuje upotreba mreže Twitter od strane Trumpa (Hallin 2018).

Peta propozicija upućuje, u konačnici, na implikacije dugotrajnih i postupnih promjena vrednovanja novinarstva kao osobite kulturne prakse koje se javljaju na prijelazu između dva modela rasta. Ovi su procesi stvorili, sugerira se, uvjete za razvoj *antinovinarskog sentimenta*, koji se u diskursu antisistemskih političara eksploatira u svrhe mobilizacije birača.

Negativni stavovi prema tradicionalnim medijskim organizacijama i novinarskoj profesiji bitno su obilježje diskursa antisistemskih političara, naročito desničarske orijentacije. Izjava Trumpa o štampi kao „neprijatelju naroda" najdrastičniji je primjer ove retorike (Kalb 2018). U diskursima antisistemskih teoretičara mediji se tako dovode u vezu sa sa skupom koncepata, uglavnom s pejorativnim prizvukom, kao što su elitizam, korupcija, netransparentnost itd. Promjene u percepciji novinarstva omogućila je osobita kulturna dinamika obrazovana u polju novinarstva, akademije i politike na prijelazu između dva makroekonomska režima. U periodu između 1960-tih i 1970-tih godina primjetni su normativni i diskurzivni zaokreti u angloameričkoj kulturi novinarstva. Istraživači (Fink i Schudson 2012) upućuju na uspon „kontekstualnog novinarstva" i promjene u samoviđenju novinara. Kritički i agresivniji pristup prema predstavnicima vlasti, porast skepticizma i cinizma, sklonost ka pisanju dužih tekstova, analizi konteksta i iznošenju stavova, isticanje nezavisnosti, neki su od ključnih znakova preobražaja. Obilježja političkog vokabulara ilustrativan su pokazatelj promjena u odnosima novinara i političara. Vrlo rijetka u javnom diskursu, odrednica „mediji", kao opći termin za ono što će kasnije postati poznato kao „mainstream mediji", strateški se promovira umjesto termina „štampa" u javnim obraćanjima s dolaskom administracije predsjednika Nixona na vlast, zato što je riječ prizivala kontacije manipulativnosti i umanjivala poveznice novinarstva s Prvim amandmanom (Schudson 2019). Također, u akademskom polju dolazi do porasta interesa za proučavanje operacija industrije vijesti. Ovi kritički pristupi demistificirali su odnos novinarstva i istine, identificirajući sklop uklona, vrijednosti i značenja uključenih u proces proizvodnje vijesti (Happer, Hoskins i Merrin 2019). Tokom 1970-tih godina uobličava se rasprava o odnosu između profesionalizma, ekspertize i moći u polju novinarstva pod snažnim utjecajem ljevičarske kritike tehnokratskih režima (Anderson 2017). Ova će kritika novinarske profesionalne ekspertize biti preoblikovana u smjeru antielitizma u okrilju „konzervativne protusfere" (Major 2015), gdje će izrasti ideja o „liberalnom uklonu" mainstream medija. Antisistemski političari samo su nastavili eksploatirati već izgrađene sklonosti ka populističkim uvjerenjima o medijima koja ih povezuju s elitama.

4. ZAKLJUČAK

Teorija o povezanosti krize modela rasta i političke nestabilnosti predstavlja relevantnu istraživačku perspektivu za objašnjenje fenomena trampizma kao izraza trenda antisistemskih politika koje se, u različitim oblicima, ispoljavaju u bogatim demokratijama. Teorija ne objašnjava, međutim, ulogu medija u ovim procesima. U članku se nastojao razviti teorijski okvir koji bi omogućio poimanje odnosa između neoliberalnih modela rasta, antisistemskih politika i medijskog okruženja, što je izostalo, čini se, u dosadašnjim radovima iz oblasti društvenih nauka. Dakle, riječ je o sintetizirajućem pokušaju konceptualnog uređenja.

Antisistemske politike razvijaju se, promotreno iz ove teorijske perspektive, u uvjetima destabilizacije naslijeđenih institucionalnih aranžmana koji su u razvijenim demokratskim državama regulirali procese opskrbe vijestima.

Najmanje tri historijska procesa relevantna su za objašnjenje promjena ekosistema vijesti. Prva dva razvoja, *deregulacija sektora elektronskih medija* te *privatizacija i komercijalizacija interneta*, povezani su s neoliberalnim komunikacijskim politikama. Treći, razvoj svojevrsnog *antinovinarskog sentimenta* povezan je s promjenama u (angloameričkoj) kulturi novinarstva, akademskim debatama o industriji vijesti, naročito prirodi profesionalne ekspertize novinara te politizaciji ove kritike sprovedenoj unutar „konzervativne protusfere“, skupu procesa koji se uobličavaju između 1960-tih i 1970-tih godina, vremenskoj tački smjene dva modela rasta. Razmatranje učinaka sva tri razvoja na procese opskrbe vijestima pomaže objasniti kompleks promjena u medijskom okruženju koje su značajne za uspon antisistemskih politika. U članku se skreće pažnja, pomoću skupa propozicija, na relevatne aspekte rekonfiguracija naslijeđenih aranžmana industrije vijesti.

Predloženi konceptualni okvir upućuje da historijski i strukturalni kontekst razvoja medijskog sistema uvjetuje učinkovitost različitih vrsta antisistemskih politika. Moguće je uočiti određene obrasce. Destabilizacija naslijeđenih institucionalnih aranžmana vijesti najdrastičnije se ispoljila u medijskim sistemima koje Hallin i Mancini (2004) nazivaju „liberalnim modelom“, poput Sjedinjenih Američkih Država, gdje su se ujedno ostvarile snažne antisistemske politike, i u obliku desničarskog populizma i antikapitalističkog socijalizma. Promjene u obrascima praćenja vijesti, jačanje partizanskih medija i pojava društvenih medija omogućili su obrazovanje mreža interakcije između političkih aktera i birača u kojima su tradicionalne novinarske organizacije izgubile povlaštenu poziciju u oblikovanju političkih diskursa. Takav razvoj predstavlja svojevrstan zaokret američkog medijskog sistema

u smjeru „polarizirano-pluralističkog modela“, karakterističnog za, na primjer, države kao što su Italija, Španija ili Grčka, gdje su se također ispoljile snažne antisistemske politike. Ipak, takvi procesi predstavljaju u „polarizirano-pluralističkom modelu“ kontinuitet jer su novi oblici distribucije i monetizacije sadržaja putem digitalnih medija samo učvrstili postojeću kulturu partizanskog novinarstva. Naspram toga, u „liberalnom modelu“ povećanje razine političkog paralelizma i polarizacije ispoljava se kao značajan poremećaj. Ovakve tendencije najmanje su uočljive kod „demokratsko-korporativnog modela“, na primjer medijskih sistema država sjeverne Europe, gdje su se javile umjerene antisistemske politike. Poslovni modeli u kojima prihodi od oglašavanja nisu bili isključivi izvor finansiranja, politike regulacije i subvencije medija, snažna pozicija novinske industrije i javnih emitera, visoka razina profesionalne novinarske kulture, neki su od obilježja institucionalnih aranžmana koji su omogućili lakšu adaptaciju na tehnološke, ekonomske i političke promjene.

Studija se priklanja teorijskim pristupima koji upućuju na zavisnost političkih ponašanja od medijskog okruženja, povezanost između izbornih ishoda i obrazaca upotrebe. U radu se pokazuje relevantnost koncepata razvijenih unutar studija političke ekonomije komunikacija za teorijsku elaboraciju odnosa antisistemskih politika, modela rasta i medija. Interdisciplinarni pristup, koji povezuje studije politike, ekonomije, kulture i komunikacija, ključan je za razumijevanje korjenitih društvenih preobražaja koji se ispoljavaju u razvijenim demokratskim državama početkom 21. stoljeća.

LITERATURA

1. Anderson, Christopher W. (2017), ˝Knowledge, Expertise, and Professional Practice in the Sociology of Michael Schudson˝, *Journalism Studies*, 18(10), 1307-1317.
2. Baccaro, Lucio, Jonas Pontusson (2016), ˝Rethinking Comparative Political Economy: The Growth Model Perspective˝, *Politics and Society*, 44(2), 175–207.
3. Blyth, Mark , Matthias Matthijs (2017), ˝Black Swans, Lame Ducks, and the Mystery of IPE's Missing Macroeconomy˝, *Review of International Political Economy*, 24:2, 203-231.
4. Castells, Manuell (2007), ˝Communication, Power and Counter-power in the Network Society˝, *International Journal of Communication*, 1, 238-266.

5. Chalaby, Jean (1996), ˝Journalism as an Anglo-American Invention: A Comparison of the Development of French and Anglo-American Journalism, 1830s-1920s˝, *European Journal of Communication*, 11, 303-326.
6. Fink, Katherine, Michael Schudson (2014), ˝The Rise of Contextual Journalism, 1950s–2000s.", *Journalism*, 15(1), 3-20.
7. Flisfeder, Matthew (2018), ˝'Trump'—What Does the Name Signify? Or, Protofascism and the Alt-Right˝, *Cultural Politics*, 14, 1-19.
8. Happer, Catherine, Andrew Hoskins, William Merrin (2019), *Trump's Media War*, Palgrave Macmillan, Cham.
9. Harper Collins (2018), ˝Trumpism˝, u: *Collins English Dictionary*, 13. izdanje, Kindle edicija, Harper Collins Publisher, Glasgow
10. Hall, Peter A., David Soskice (ur.) (2001), *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*, Oxford University Press, Oxford
11. Hallin, Daniel C. (2018), ˝Mediatisation, Neoliberalism and Populisms: The Case of Trump˝, *Contemporary Social Science*, 14(1), 14-25.
12. Hallin, Daniel C., Paolo Mancini (2004), *Comparing Media Systems: Three Models of Media and Politics*, Cambridge University Press, Cambridge
13. Hellinger, Daniel C. (2019), *Conspiracies and Conspiracy Theories in the Age of Trump*. Macmillan, Cham.
14. Henrichsen, Jennifer R. (2020), ˝Journalists' Mnemonic Techniques and the Rise of Trumpism˝, *Communication, Culture and Critique*, 13(1), 125-129.
15. Hopkin, Jonathan (2020), *Anti-system Politics: The Crisis of Market Liberalism in Rich Democracies*, Oxford University Press, New York
16. Hopkin, Jonathan, Mark Blyth (2021), ˝Global Trumpism. Understanding AntiSystem Politics in Western Democracies˝, u: Vormann, Boris, Michael D. Weinman (ur.), *The Emergence of Illiberalism: Understanding a Global Phenomenon*, Routledge, New York, 101-123.
17. Hopkin, Jonathan, Mark Blyth (2019), ˝The Global Economics of European Populism: Growth Regimes and Party System Change in Europe˝, *Government and Opposition*, 54, 193–225.
18. Inglehart, Ronald F., Pippa Norris (2016), ˝Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash", *HKS Working Paper*, 1-52.
19. John, Richard R., Jonathan Silberstein-Loeb (2015), *Making News. The Political Economy of Journalism in Britain and America from the Glorious Revolution to the Internet*, Oxford University Press, Oxford

20. Jones, Alex (2009), *Losing the News: The Future of the News that Feeds Democracy*, Oxford University Press, New York
21. Kalb, Marvin (2018), *Enemy of the People: Trump's War on the Press, the New McCarthyism, and the Threat to American Democracy*, Brookings Institution Press, Washington
22. Kittler, Friedrich (2009), *Optical media: Berlin Lectures 1999*, Polity Press, Malden
23. Major, Mark (2015), ˝Conservative Consciousness and the Press: The Institutional Contribution to the Idea of the 'Liberal Media' in Right-Wing Discourse˝, *Critical Sociology*, 41(3), 483- 491.
24. McChesney, Robert W. (2008), *Bogati mediji, siromašna demokartija*, Šahinpašić, Sarajevo
25. Morris, Edwin Kent (2019), ˝Inversion, Paradox, and Liberal Disintegration: Towards a Conceptual Framework of Trumpism˝, *New Political Science*, 41(1), 17-35.
26. Napoli, Philip (2019), *Social Media and the Public Interest: Media Regulation in the Disinformation Age*, Columbia University Press, New York
27. Nielsen, Rasmus Kleis, David A. L. Levy (ur.) (2010), *The Changing Business of Journalism and its Implications for Democracy*, Reuters Institute for the Study of Journalism, Oxford
28. Picard, Robert G. (2018), ˝The Economics of Journalism and News Provision˝, u: Vos, Tim (ur.), *Journalism*, De Gruyter Mouton, Berlin, 281-296.
29. Picard, Robert G. (2014), ˝Twilight or New Dawn of Journalism?˝, *Journalism Studies*, 15(5), 500-510.
30. Picard, Robert G. (2013), ˝State Support for News: Why Subsidies? Why Now? What Kinds?˝, u: Murschetz, Paul (ur.), *State Aid for Newspapers. Theories, Cases, Actions*, Springer, Heidelberg, 49-57.
31. Picard, Robert G. (2010), ˝A Business Perspective on Challenges Facing Journalism˝, u: Nielsen, Rasmus Kleis, David A. L. Levy (ur.), *The Changing Business of Journalism and its Implications for Democracy*, Reuters Institute for the Study of Journalism, Oxford, 17-24.
32. Post, Charles (2017), ˝The Roots of Trumpism˝, *Cultural Dynamics*, 29(1-2), 100-108.
33. Prior, Markus (2007), *Post-Broadcast Democracy. How Media Choice Increases Inequality in Political Involvement and Polarizes Elections*, Cambridge University Press, Cambridge, NY

34. Sable, Marc Benjamin, Angel J. Aramillo Torres (2018), *Trump and Political Philosophy: Patriotism, Cosmopolitanism, and Civic Virtue,* Palgrave Macmillan, Cham.
35. Sartori, Giovanni (1976), *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*, Cambridge University Press, New York
36. Schudson, Michael (2019), ˝The Fall, Rise, and Fall of Media Trust˝, *Columbia Journalism Review*, 58 (1), 26.
37. Schudson, Michael (2010), ˝News in Crisis in the United States: Panic – and Beyond˝, u: Nielsen, Rasmus Kleis, David A. L. Levy (ur.), *The Changing Business of Journalism and its Implications for Democracy*, Reuters Institute for the Study of Journalism, Oxford, 95-106.
38. Schudson, Michael (2001), ˝The Objectivity Norm in American Journalism˝, *Journalism*, 2(2), 149-170.
39. Sides, John, Michael Tesler, Lynn Vavreck (2017), ˝The 2016 US Election: How Trump Lost and Won˝, *Journal of Democracy*, 28(2), 34-44.
40. Thompson, Jack (2017), ˝Understanding Trumpism: The New President's Foreign Policy˝, *SIRIUS - Zeitschrift für Strategische Analysen*, (1)2, 1-6.
41. Thurman, Neil, Robert G.Picard, Merja Myllylahti, Arne H. Krumsvik (2019), ˝On Digital Distribution's Failure to Solve Newspapers' Existential Crisis˝, u: Eldridge II, Scott A., Bob Franklin (ur.), *The Routledge Handbook of Developments in Digital Journalism Studies*, Routledge, New York, 172-185.
42. Tworek, Heidi J. S., Richard J. John (2020), ˝Global Communication˝, u: da Silva Lopes, Teresa, Christina Lubinski, Heidi J. S.Tworek (ur.), *The Routledge Companion to the Makers of Global Business*, London, Routledge, 315-331.
43. Viefhues-Bailey, Ludger (2017), ˝Looking Forward to a New Heaven and a New Earth Where American Greatness Dwells: Trumpism's Political Theology˝, *Political Theology*, 18(3), 194-200.
44. Villi, Mikko, Robert G. Picard (2019), ˝Transformation and Innovation of Media Business Models˝, u: Deuze, Mark, Mirjam Prenger (ur.), *Making Media. Production, Practices, and Professions*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 121-132.

Prilozi

Tabela 1. Priroda krize i varijacije antisistemskih politika (Izvor: Hopkin i Blyth, 2021, prilagođeno)

Tip ekonomskog sistema	*Mobilizirane skupine*	*Vrsta antisistemskih politika*
Dužnička kriza + rezidualna socijalna zaštita (SAD, Velika Britanija)	Većina izvan top 10%:	Snažne
	Zaduženo radno aktivno domaćinstvo, ekonomski nesigurno mlado stanovništvo	> antisistemska ljevica (Sanders, Corbyn)
	Penzioneri, male štediše, stariji niskokvalificirani radnici	> desničarski populizam (Trump, Brexit)
Dužnička kriza + dualni sistem socijalne zaštite i tržišta rada (Grčka, Španija, Italija, Portugal, Francuska)	"autsajderi", zaduženo radno aktivno domaćinstvo, ekonomski nesigurno mlado stanovništvo	Jake > antisistemska ljevica (Syriza, Podemos, Pokret pet zvjezdica, Lijevi blok)
Zemlja kreditor + snažan sistem socijalne zaštite (Austrija, Danska, Švedska, Njemačka, Nizozemska, Finska)	Penzioneri, male štediše, stariji niskokvalificirani radnici	Umjerene > desničarski populizam (Alternativa za Njemačku, Slobodarska stranka u Nizozemskoj i Austriji, Stranka Finaca)

POLITICAL ECONOMY AND MEDIA ECOLOGY OF TRUMPISM: A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF ANTI-SYSTEMIC POLITICS

Summary:

Concepts developed in the field of political economy offer a useful framework for explaining, from a Western perspective, the phenomenon of Trumpism as an expression of anti-system politics emerging in rich democracies in response to the effects of neoliberal growth models and the cartel forms of political parties. While insightful, this theory does not account for the role of media in presumed relationships. The article aims to offer, through exploratory analysis, the theoretical basis for conceptualization of the links between media, anti-system politics, and growth models. Trumpism developed, we argue, under the conditions of destabilization of traditional institutional arrangements of the news business, which enabled and limited the functions of journalism important for the democratization of the „Western" society. The paper contributes to the development of an alternative theoretical approach to the study of the media aspect of Trumpism concerning the prevailing corpus of ideas about "post-truth", "false news" and "echo chambers".

Keywords: media; journalism; news; trumpism; anti-system politics

Adresa autora
Author's address

Mirza Mahmutović
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
mirza.mahmutovic@unitz.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.1.105

UDK 316.774:32.019.5

Primljeno: 25. 11. 2021.

Pregledni rad
Review paper

Mladen Obrenović, Lejla Turčilo

INFORMACIJSKO-KOMUNIKACIJSKI HAOS: TRUMPOVI MODELI KOMUNICIRANJA KAO MATRICA DJELOVANJA BALKANSKIH POLITIČARA

Mandat Donalda Trumpa na dužnosti predsjednika Sjedinjenih Američkih Država obilježili su, među ostalim: nacionalizam, populizam, odbacivanje demokracije, politička samovolja, isključivost prema rasnim i nacionalnim manjinama, ksenofobija izražena prema imigrantima, ali i prema bliskim (Meksikanci) i dalekim narodima (Kinezi), forsiranje podjela u američkom društvu, mizoginija, širenje dezinformacija u svim sferama pogotovo u vrijeme pandemije, nipodaštavajući odnos prema intelektualcima, a posebno i stalno prozivanje i vrijeđanje novinara. Nekorektnost prema medijskim kućama i novinarima nije prestajala tokom cijelog mandata Donalda Trumpa, koji ih je nazivao 'fake news media' i 'enemy of the people' čime je javnost okretao protiv njih i stvarao im velike probleme koji su rezultirali otvorenim nasiljem tokom prosvjeda zbog policijskog ubojstva Afroamerikanca Georgea Floyda, ali i u napadu na Capitol Hill. Svi ti pojmovi, uz još neke odlike njegove vladavine u unutarnjoj i vanjskoj politici, obuhvaćeni su zajedničkim imeniteljem nazvanim 'trampizam'. Iako je poražen na predsjedničkim izborima 2020. godine, njegovo nasljeđe ostalo je značajno prisutno u američkom društvu, ali i izvan njega – na američkom i azijskom kontinentu, kao i u Europi, te posebno na Balkanu. Koristeći se kvalitativnom analizom sadržaja i komparativnom analizom modela komuniciranja Donalda Trumpa, pogotovo u njegovom odnosu prema političkim oponentima, medijskim kućama i novinarima, i modela komuniciranja balkanskih političara ovaj tekst se bavi informacijsko-komunikacijskim matricama koje su vrlo uspješno prihvatili i usavršili i neki političari na Balkanu kroz poseban osvrt na širenje 'information disorder' u njegova tri pojavna oblika – dezinformacijama, pogrešnim informacijama i zlonamjernim informacijama.

Ključne riječi: političko komuniciranje; trampizam; dezinformacije; fake news; information disorder; medijske slobode

UVOD

„Naš pravi protivnik nisu demokrati ili sve manji broj republikanaca koji su izgubili put i zaostali, naš primarni protivnik su *fake news* mediji“[1], napisao je, negdje u drugoj polovici svog mandata, na Twitteru sada već bivši američki predsjednik Donald Trump.

„*Fake news* mediji [...] nisu moj neprijatelj, oni su neprijatelj američkog naroda“[2], ustvrdio je mnogo ranije, samo mjesec dana nakon inauguracije.

Nisu ovo bile jedine izjave Donalda Trumpa u kojima se referirao na *fake news*. Iako je sam izraz, s terminološkog i znanstvenog aspekta, prilično sporan, čak i oksimoron, Trump mu je dao novo značenje obračunavajući se tako s medijima i novinarima koji mu nisu bili naklonjeni (uglavnom su takav epitet dobijali CNN, *The New York Times*, *The Washington Post*…). Prozivane i vrijeđane redakcije su negodovale, strukovna udruženja upozoravala, a znanstvena zajednica ukazivala da će takva retorika za posljedicu imati ne samo verbalno, nego i fizičko nasilje.

I nasilje se doista dogodilo – prije svega na prosvjedima nakon policijskog ubojstva Afroamerikanca Georgea Floyda; na kraju i prilikom okupacije Capitol Hilla na koju je pozvao, a potom i opozvao Trump. U prvom slučaju, novinari kojima je prethodno „metu na čelo nacrtao“ tadašnji predsjednik postali su žrtve napada i prosvjednika i policije; u drugom slučaju, postali su žrtva razularene mase. Izazivanje sukoba, ali i paradoksalno širenje *fake news* od strane Donalda Trumpa, bili su razlozi zbog kojih mu je i zatvoren Twitter nalog, prvo privremeno, a onda i trajno.

Nekoliko mjeseci kasnije predsjednik Srbije Aleksandar Vučić je, nakon što je platforma Twitter uz naloge nekoliko medijskih kuća u Srbiji stavio oznaku „medij koji sarađuje sa Vladom Srbije“, istaknuo da oni zapravo šire „slobodarske težnje i slobodarske ideje“, te poručio: „Jedva čekam da mi oni [Twitter] isključe nalog, da budem još jedan Trump“ (N1 Beograd 2021).

Iako se to nije dogodilo, to ne bi ni bila jedina poveznica Trumpa i Vučića, baš kao ni brojnih balkanskih političara koji u svom svakodnevnom djelovanju vode rat s novinarima koji ih kritiziraju ili jednostavno postavljaju logična i razumljiva pitanja (član Predsjedništva Bosne i Hercegovine Milorad Dodik odavno, a gradonačelnik

[1] „Our real opponent is not the Democrats, or the dwindling number of Republicans that lost their way and got left behind, our primary opponent is the fake news media“ (Smith 2019).

[2] „Fake news media [...] is not my enemy, it is the enemy of the American People“ (Davis 2018).

Banje Luke Draško Stanivuković prošle jeseni svojim primjerom to su pokaz(iv)ali), obračunavaju se s intelektualcima (slovenski premijer Janez Janša, iako je na čelu izvršne vlasti u državi koja ne pripada ni politički, ni geografski Balkanu, ne propušta takvu priliku) ili na krajnje neprihvatljiv način vrijeđaju svakoga tko im se usprotivi bilo da je riječ o nevladinim organizacijama, istaknutim feministicama ili političkim oponentima, pa čak i cijelim narodima i državama (hrvatski predsjednik Zoran Milanović, za razliku od Trumpa, ima za takvu vrstu obračuna drugi kanal komunikacije – Facebook). Lista balkanskih političara i njihovih „neprijatelja", pogotovo iz novinarskih redova, tu ne završava kao što ne prestaju ni verbalni, pogotovo na društvenim mrežama, a onda i fizički napadi na prozvane (kao primjer dovoljno je navesti imena gradova u kojima su novinari bili meta nasilja ili im je onemogućeno da rade svoj posao: Banja Luka, Beograd, Cetinje, Sarajevo…)

Brojni primjeri iz prakse u SAD za Trumpova mandata, ali i u zemaljama Zapadnog Balkana sve do danas, pokazuju da je prokazivanje nepodobnih medija i stavljanje mete na čelo novinarima, radikaliziranje i polariziranje društva, kao i korištenje društvenih (ali i klasičnih medija) za kreiranje imaginarne slike neprijatelja trend koji se ustaljuje u informacijsko-komunikacijskoj praksi u politici danas. Za potrebe ovog teksta zadržat ćemo se samo na kvalitativnoj analizi sadržaja i komparativnoj analizi modela komuniciranja i glavnih negativnih poruka upućenih oponentima (političarima i novinarima) Donalda Trumpa i dijela balkanskih političara, kao i dezinformacija, pogrešnih informacija i zlonamjernih informacija koje su širili u svom političkom djelovanju, kako bismo ukazali na njihovu opasnost po demokraciju i društvo.

METODOLOŠKI OKVIR

Informacijsko-komunikacijsku praksu i stil bivšeg američkog predsjednika Donalda Trumpa, kao formu populističkog diskursa, možemo više promatrati kontekstualno, te smo se za potrebe ovog istraživanja opredijelili za kvalitativnu metodu analize sadržaja i komparativnu metodu, putem kojih nastojimo ukazati na neke trendove u komunikacijskim obrascima političara na Zapadnom Balkanu koji se mogu podvesti pod pojam *informacijsko-komunikacijskog trampizma*. Ta kvalitativna analiza treba ukazati na postojanje specifičnih komunikacijskih stilova koji „zaoštravaju" ton političke komunikacije i, posljedično, mogu dovesti do polarizacije društva, pa i nasilja.

Ključno istraživačko pitanje koje postavljamo u ovoj analizi odnosi se na odrednice pojma *trampizam* u javnoj, prije svega političkoj komunikaciji, njegove konstituirajuće elemente iz ugla komunikološke teorije i prakse, uključujući i *fake news* i zastrašivanje novinara, kao i na posljedice koje takvo informacijsko-komunikacijsko

djelovanje ima po demokraciju. U ovom kontekstu važno je naglasiti da se fenomenom *trampizma* u njegovom političkom i sociološkom značenju bavimo sekundarno, podrazumijevajući trampističke komunikacijske prakse kao rastući trend vezan za informacijsko-komunikacijski kontekst, te ga u tom smislu tek dijelom „naslanjamo" na političke teorije populizma i trampizma.

Umjesto kreiranja klasičnog uzorka/korpusa materijala za analizu, izdvojili smo tri studije slučaja vezane za tri države na geografskom području Zapadnog Balkana (Srbija, Hrvatska te Bosna i Hercegovina), koje su komparirane s modelom političke komunikacije Donalda Trumpa, a u svrhu utvrđivanja sličnosti s tim modelom, što bi nam omogućilo da komunikacijske prakse političara u tri analizirane države okvalificiramo kao *informacijsko-komunikacijski trampizam* ili *informacijski haos po modelu Donalda Trumpa*.

Da bi to uopće bilo moguće, najprije je potrebno definirati pojam onoga što zovemo *informacijsko-komunikacijski trampizam*, kao i pojasniti ulogu *fake news* u njemu.

Trampizam **kao novi fenomen u javnoj i političkoj komunikaciji – ključne odrednice**

Pojam *trampizma*, iako izravno povezan s političkom osobnošću i komunikacijskim modelom 45-og predsjednika Sjedinjenih Američkih Država, u političkom i komunikološkom značenju ima određene karakteristike koje nadilaze osobu po kojoj je nazvan i čine ga fenomenom koji je usko vezan s populizmom i autoritarijanizmom. Činjenica je da je Donald Trump u svom vođenju političke kampanje za američkog predsjednika koristio sve metode specifične za populizam, te da je u svom djelovanju na poziciji predsjednika pokazivao mnogo više autoritarnosti, negoli demokratskih manira.

No, ono što je također važno napomenuti na samom početku je i činjenica da, kada govorimo o informacijsko-komunikacijskom djelovanju Donalda Trumpa, ono samo dijelom preuzima populističke narative, dodajući im neke sasvim nove, do tada nepoznate elemente (poput *alternativnih činjenica*, kao metoda zavođenja javnosti). Upravo iz tog razloga *trampizam* smatramo specifičnom formom informacijsko-komunikacijske djelatnosti, a ne potpunom primjenom populističkih metoda.

Pojam populizma, u suvremenom značenju, odnosi se na „oblik političke mobilizacije u okviru kojega se nastoji mobilizirati marginalizirane sektore društva i od njih stvoriti političku snagu koristeći se pri tom nacionalističkom i protuintelektualnom retorikom koja veliča obične ljude" (Jansen 2011: 75). Trumpu je, zapravo, populizam doktrina, odnosno politički i informacijsko-komunikacijski stil, radije nego ideologija,

s obzirom na njegov korporativistički *background*. Upravo je u kontekstu korporativnog biznis-svijeta iz kojeg je u politiku došao Donald Trump zanimljivo da je on birao populističke narative kao dominantne u svojoj komunikaciji.

Koje elemente populizma je Donald Trump iskoristio u svojoj informacijsko-komunikacijskoj praksi? Da bismo odgovorili na to pitanje trebalo bi da najprije definiramo pojam populizma, u njegovom, unekoliko simplificiranom značenju, ali neophodnom kako bismo ga prepoznali u određenim komunikacijskim praksama političara i u SAD i u regiji Zapadnog Balkana.

Prema Oxfordskom rječniku engleskog jezika, populistička politika je vrsta politike koja nastoji zastupati interese i želje običnih ljudi koji „osjećaju da njihove brige zanemaruju etablirane elitne grupe“[3] i upravo se Trumpova agenda u predizbornoj kampanji zasnivala na pokušaju da se one slojeve američkog društva koji su se smatrali isključenim i nereprezentiranim uvjeri da je baš on taj koji će ih zastupati na pravi način. Kako primjećuje Urbinati, u Trumpovoj praksi primijenjena je vizija vođe koji će ispunjavati zahtjeve naroda („Me, the People!“), što se direktno naslanja na ideju da „populizam, dakle, nije vrsta direktne demokracije, već oblik ‘direktnog predstavljanja’ ili stvaranja vođe kao predstavnika putem njegove direktne i trajne veze s narodom. Dakle, zastupnik je direktniji u svom zahtjevu, od ljudi koji se identificiraju s njim“ (2019: 219).

Kako navode Schafer i Mede:

> „Znanstvenici se slažu da je koncept ‘naroda’ ključan za (politički) populizam (Wirth i sur. 2016: 9). Važno je da pojam obično ne označava konkretnu fizičku skupinu pojedinaca. ‘Narod’ radije funkcionira kao ‘prazni označitelj’ koji strateški koriste populistički vođe i sljedbenici da upućuju na navodnu narodnu većinu koja podržava njihov cilj (Reinemann i sur. 2017: 16). Implicitno ili eksplicitno, populizam opisuje narod kao homogenu cjelinu građana za koje se smatra da djeluju virtuozno zahvaljujući svom besprijekornom karakteru (Taggart 2000). Homogenost se može definirati na različite načine, na primjer, politički (‘oni lišeni moći’), ekonomski (‘oni s malo financijskih sredstava’) ili kulturno (‘oni koji pripadaju nacionalnoj zajednici’; Wirth i sur. 2016). Zbog njihove navodne homogenosti, smatra se da ljudi imaju jedinstven glas i zajedničku volju – volonté générale (Mudde 2004). A zbog njihove navodne moralne superiornosti, ova se volja smatra legitimnim temeljom za političke i društvene odluke (Hawkins 2010)“.

Upravo je ova vrsta narativa dominirala Trumpovim političkim porukama i nebrojenim obraćanjima putem Twittera, te je u tom kontekstu i moguće razumjeti kako

[3] Oxford Learner’s Dictionary. s.v. „populism“, dostupno na: https://www.oxfordlearnersdictionaries. com/definition/english/populism [2. 10. 2021.]

je Donald Trump kao korporativni biznismen i dio biznis establišmenta Amerike, dobio podršku siromašnih i politički manje obrazovanih slojeva američkog društva.

Još jedna važna odrednica populizma koja je „evoluirala" u Trumpovu informacijsko-komunikacijsku strategiju odnosi se na tipično desničarsku populističku metodu kreiranja paradigme „mi" nasuprot „oni", u kojoj se, umjesto predstavljanja argumentacije i racionalne diskusije, populizam se usmjerava na kreiranje slike neprijatelja.

Kako navodi Oskolkov (2021:8):

> „Budući da se populizam desnice temelji na dvostrukoj dihotomiji, tj. 'ljudi protiv elite' i 'mi protiv njih', populistički ideolozi moraju pretpostaviti da je cijeli narod, 'jedno tijelo' koje je suprotstavljeno (loše definiranoj) eliti, te da smo 'mi' i 'oni' dva homogena i neraskidiva tijela. Ako narod, ili demos, nije homogen, ne može imati 'opću volju'. Dakle, raison d'être populizma ne postoji, jer nema što izraziti".

Upravo ovi elementi ključni su u informacijsko-komunikacijskoj praksi Donalda Trumpa, zbog čega i smatramo tu praksu populističkom, ali je ne smatramo populizmom kao ideologijom, nego političkim i komunikacijskim stilom koji nazivamo *informacijski haos po modelu Donalda Trumpa* ili *informacijsko-komunikacijski trampizam*. Karakterizira ga:

- *Autoritativan lider i njegov „ja" stav* koji implicira da je za funkcioniranje sustava dovoljno imati jakog vođu, koji će osiguravati ono što je za narod najbolje i narod koji će masovno i emotivno podržavati takvog vođu (što je odlika autoritarizma). Ovakav pristup potkopava demokratske vrijednosti i princip da je za kreiranje i funkcioniranje kvalitetne društvene zajednice važno imati funk cionalne institucije koje će garantirati sva temeljna prava, slobode i zastupati interese građana. Umjesto: „mi, građani" *trampizam* se služi parolom: „ja, narod".
- *Kontinuirano kreiranje slike neprijatelja*, stvarnog ili imaginarnog, koji prijeti da ugrozi narod kojeg vođa brani. Trump je, u ovom kontekstu, pored međunarodnih neprijatelja Amerike, kreirao i sliku unutarnjih neprijatelja, prije svega njegovih političkih oponenata, ali i medija.
- *Izuzetno oštra politička retorika*, zasnovana na porukama visokog emotivnog naboja, koje računaju na jednako emotivnu reakciju publike, njenu brzu mobilizaciju i stavljanje u funkciju podrške odlukama vođe, bez obzira na činjenicu (ili, možda bolje rečeno, unatoč činjenici) da te odluke nerijetko niti su razumjeli, niti promislili.

Ovako definiran pojam *trampizma* doista jeste kombinacija populističke prakse i autokratske vizije društva. Trump je pojmu populizma dodao neke osobine vlastite ličnosti koje je opisao Newt Gingrich, a navodi ih Marwan Bishara (2019):

> „Trump nije ni revolucionar, ni ideolog, već populistički pragmatičar koji koristi znanja iz biznisa, unutar i van državnih granica. Kao izvršni direktor, želi da Amerika posluje sa minimalnim regulacijama, preprekama i kočenjima. Trump također vidi odnose sa drugim državama kao igru u kojoj je pobjeda jedne države poraz druge. Zapravo, čini se kako vidi svijet kroz hobesijanske naočale – kao mjesto gdje ljudi koji mare samo za sebe i države koje su gladne moći žive u stalnom haosu i sukobu."

Ako je *trampizam* gradacijska forma populizma, odnosno specifična populistička praksa ili populistički informacijsko-komunikacijski diskurs, postavlja se pitanje koje su njegove ključne metode, odnosno sredstva ostvarenja cilja. U ovom tekstu u fokus stavljamo jednu od najevidentnijih i najspecifičnijih formi *informacijsko-komunikacijskog trampizma,* a to je korištenje *fake news.*

POJMOVNO ODREĐENJE *FAKE NEWS* I NJIHOVO IZMIJENJENO ZNAČENJE U *TRAMPISTIČKIM* PRISTUPIMA

Iako se Donald Trump svim silama trudio predstaviti kao prvi koji je počeo koristiti izraz *fake news*, to nije tako. U različitim varijacijama, konkretno u engleskom jeziku, ovaj pojam postoji više od stoljeća i poznatiji je kao *false news*, što je puno prihvatljivije jer se izraz *fake* relativno kasno počeo koristiti (Hamilton, Tworek 2021). Sam pojam *fake news*, za koji McGonagle (2017: 203) kaže da su to „informacije koje su namjerno fabricirane i disperzirane s intencijom obmane, odnosno navođenja drugih da vjeruju u laži ili sumnjaju u provjerljive činjenice", definitivno je oksimoron. Nešto je vijest ili nije vijest – dakle, vijest ne može biti lažna (Turčilo, Buljubašić 2019: 43). No, Trump je umnogome i ponajviše pridonio da taj izraz dobije posve drugo značenje i bude iskorišten, u njegovom slučaju, za brojne napade na medije koji su ga kritizirali.

„I prije inauguracije mogli smo vidjeti da je izabrani predsjednik [Trump] upotrijebio izraz 'fake news' pretvarajući ga u oružje. I to je samo raslo tokom godina, pa ga ljudi koriste za opisivanje bilo koje legitimne vijesti s kojom se ne slažu ili im se ne sviđaju njene posljedice", opisala je Margaret Sullivan, kolumnistica *The Washington Posta*, koja se među prvim usprotivila Trumpovom korištenju spornog termina (Funke 2017).

Nije samo Trump koristio takav izraz da prozove medije, pa su ne samo „mišljenja i stavovi političkih oponenata postali 'lažni', umesto drugačiji", kako primjećuje Milica Kulić, nego su i „novinarske greške uvrštene u laži, a […] kreirani satirični sadržaj takođe je bivao oslovljen kao deo 'lažnih vesti' i 'lažnog' informisanja" (2019: 6).

Fake news media kao pojam Trump je u svojim javnim nastupima (ali i na društvenim mrežama) koristio u svrhu difamacije medija koji su prema njemu zadržali kritički ton te su, ne pristajući na matricu „s nama ste ili protiv nas", došli na metu 45-og američkog predsjednika. Pojašnjavajući takvo obrtanje paradigme, Woodward (2020) podsjeća da „novinarstvo nije zločin", te da je „predsjednik koristio ovaj izraz [*fake news media*] kao oružje protiv medija, dok su se istovremeno opasne dezinformacije proširile pod njegovim nadzorom".

Treba podsjetiti da je, u vrijeme kada je respektabilne medije čija mu *watchdog* uloga nije odgovarala etiketirao kao *fake news media*, Trump obilato kreirao informacijski haos i sam širećи *fake news*, odnosno *alternativne činjenice*, kako je to nazvala njegova nekadašnja savjetnica Kellyanne Conway (Bradner 2017).

Šta je, zapravo, informacijski haos? U engleskom jeziku pojam *information disorder* (informacijski haos), umjesto *fake news*, Wardle i Derakhshan definišu kao poremećaj javne komunikacije i navode kako postoje tri tipa takvog poremećaja: dezinformacija (*disinformation*), pogrešna informacija (misinformacija, *misinformation*) i zlonamjerna informacija (malinformacija, *malinformation*). Prema autorima, dezinformacija je lažna informacija, odnosno namjerna laž, za koju osoba koja je širi zna da je lažna, pri čemu zlonamjerni pojedinci ili organizacije nastoje aktivno dezinformirati ljude; misinformacija je lažna informacija za koju osoba koja je dijeli vjeruje da je istinita; malinformacija predstavlja zlonamjerno informiranje koje je zasnovano na stvarnosti, ali se koristi da nanese štetu nekoj osobi, organizaciji ili državi (2017: 20).

Uz lažne informacije (*dezinformacije*) koje se svjesno i namjerno šire, poseban su problem i spomenute pogrešne informacije (*misinformacije*) koje se slučajno podijele – i to se može dogoditi svakome, bez obzira je li u pitanju neinformirani građanin ili profesionalni novinar. Problem nastaje kad se misinformacije počnu brzo širiti i donesu sa sobom neželjene posljedice. Kao dodatnu dimenziju problema Nenadić vidi organizirane kampanje dezinformiranja, odnosno „namjernog širenja informacija koje su pogrešne i namjerno manipulirane kako bi zavarale, ostvarile neki interes (npr. ekonomski ili politički)".

> „Istraživanja pokazuju da se neistine šire znatno dalje, brže, dublje i šire od istine u svim kategorijama informacija, a pogotovo kada su u pitanju političke vijesti i u izvanrednim okolnostima […] Ako u takvim situacijama nadležne institucije ne reagiraju pravovremeno i ne informiraju građane na adekvatan način (preko medija i društvenih mreža), otvara se prostor za širenje nagađanja i panike, često nenamjerno, ali ponekad i ciljano". (prema Gregorović 2020).

U svemu, značajnu ulogu danas ima internet, a pogotovo društvene mreže koje uz minimalna ulaganja i trud mogu postići značajne, negativne učinke u širenju sva tri tipa spomenutog *information disorder*. Trump je sve to, koristeći posebno Twitter, vješto iskoristio u svojoj informacijsko-komunikacijskoj djelatnosti. Paralelno primjenjujući dvije 'strategije': „prokazivanje" respektabilnih medija koji nisu slijedili njegovu agendu kao *fake news media*, čime je urušavao njihov kredibilitet i povjerenje javnosti, te kreiranje *fake news* i izazivanje informacijskog haosa. Time je doveo do ekstremne polarizacije američkog društva, kreiranja ogromne grupe Amerikanaca spremnih povjerovati u *alternativne činjenice* i teorije zavjere, kao i do radikaliziranja ne samo javne komunikacije, nego i političke klime u SAD općenito, što je u konačnici rezultiralo i nasiljem na Capitol Hillu.

INFORMACIJSKO-KOMUNIKACIJSKO 'NASLIJEĐE' DONALDA TRUMPA

Analitičari se slažu da, za razliku od mnogih američkih predsjednika, iza Donalda Trumpa nije ostala nikakva politička doktrina. Ili barem nije bila prepoznatljiva. No ostao je *trampizam*, kao svojevrsni pokret i remetilačka sila, kako ga je nazvao *The New York Times* (Baker, Haberman 2020), ali i kao osebujni način predsjednikovanja, zapravo vladanja, svojevoljnog donošenja odluka i potpisivanja akata, imenovanja najbližih suradnika i vođenja vanjske politike.

Već od obznanjivanja kandidature i izbora slogana koji su obilježili ne samo kampanju, nego i cijeli mandat kao što su *America First* (poruka koja označava američku izuzetnost) i *Make America Great Again*[4] (američki politički, nacionalni, ekonomski, vojni, svaki drugi interesi iznad svega), poruka upućenih unutarnjim i vanjskim neprijateljima, najava gradnje zida prema Meksiku kako bi se spriječile ilegalne migracije, otvaranja fronte protiv Kine i blagonaklonog stava prema Rusiji, bilo je jasno da Donald Trump, kao bivša *reality* zvijezda, neće biti osoba kakvog je američka javnost do sada imala prilike gledati na političkoj sceni. Koristeći neprimjerene izraze

[4] Al Jazeerin politički analitičar Marwan Bishara podsjeća kako je zapravo "posegnuo ka recikliranju starih politika i slogana" navodeći kako je *Make America Great Again* „posudio od Ronalda Reagana" (Bishara 2019).

obračunavao se s političkim protivnicima, ali i neistomišljenicima iz svih područja života, vrijeđao je manjine, o ženama govorio na vrlo ružan način i uz izvjesnu dozu prezira, poticao govor mržnje i podjele u društvu[5], pojedine države i narode nije štedio govoreći o njima ispod svih granica dobrog ukusa, intelektualci su mu bili posebna meta, a sa širenjem korona virusa i proglašenjem pandemije liječnike i znanstvenike je posebno ponižavao preuzimajući ulogu zdravstvenog savjetnika (dajući vrlo opasne prijedloge za borbu protiv virusa, uključujući i neke koji su ljude mogli stajati života).

No, i prije nego što je došao u Bijelu kuću, tokom cijelog mandata, a i poslije njega „demonizirao" je medije i, kako kaže Christian Mihr, direktor njemačke ispostave *Reportera bez granica*, „stvarao jasnu sliku neprijatelja" (Prange 2020). Neprestano je ponavljao izraze *fake news media* i *enemies of the people*, što je McGonagle (2017: 209) opisao kao „lov na vještice": „Upiranjem prstom [prema medijima] on očekuje da će takve inkriminacije dovesti do javnog nepovjerenja i sramoćenja. Također, to pridonosi ozračju neprijateljstva i agresije prema novinarima i medijima".

Prema analizi Odbora za zaštitu novinara (*Comittee to Protect Journalists*), samo u prve dvije godine mandata Trump je putem Twittera 1.339 puta uputio kritiku medijima, insinuirao nešto na njihov račun, osuđivao ih ili im prijetio (Sugars 2019). Apeli da prestane s takvom praksom nisu urodili plodom nikad, a novinari su konstantno (posljedično i zbog njegovih prozivki, ali i ne samo zbog njih) bili izloženi verbalnom i fizičkom nasilju. Takve je Trumpove poruke Suzanne Nossel, izvršna direktorica američkog PEN-a, nazvala „podmuklim", upućenim u cilju „zastrašivanja" novinara i „provlačenja kroz blato" (Smith 2019), te zahtijevala, kao jedna od mnogih koji su to pokušali, da one prestanu. Jedan od ključnih pojmova, koje je Trump koristio u vezi s medijima, je i *lamestream media*. Sve ovo bili su razlozi da mu je Twitter trajno uskratio pristup nalogu. Nakon isteka mandata, Donald Trump je sudskim putem zatražio povratak na omiljenu društvenu mrežu, uz tvrdnju da mu je nalog otkazan zbog pritiska političkih protivnika (Hina 2021a).

Sa druge, pak, strane i američki mediji imali su izuzetno oštar ton prema 45. predsjedniku. Bishara (2021) podsjeća kako su ga nazvali „glavnokomandujućim lažo-

[5] Donald Trump je „svojom jedinstvenom huškačkom i rasističkom predizbornom kampanjom postigao jednu stvar: on je dodatno produbio jaz unutar nacije", pisao je o američkom predsjedniku Der Standard. Prenio je kako je konfrontirao „žene protiv muškaraca, Amerikance s fakultetskom diplomom protiv onih bez diplome […] provinciju protiv velikih gradova i predgrađa". „Polarizacija odgovara Trumpu, to je njegovo političko gorivo. On ne želi biti predsjednik svih Amerikanaca, već opjevani junak svoje baze. A ona u njemu i dalje vidi pobjednika, koji ih štiti od svih zala modernog svijeta: tolerancije, različitosti, doseljavanja, globalizacije – i elite, kojoj pripisuju odgovornost za te stvari" (Deutsche Welle 2018).

vom“ koji „krade zasluge […] izmišlja povijest i spinuje teorije zavjere“, te da će „uraditi štogod je potrebno da [ponovno] pobijedi“.

Ono što je obilježilo njegov [za sada prvi] mandat, kako je to primijetio i ekonomist Yanis Varoufakis (2020), jeste „prostakluk i prezir prema pravilima uljudnog ponašanja, koji su bili njegovo sredstvo za povezivanje sa značajnim dijelom američkog društva“.

Analitičari upozoravaju da *trampizam* nakon Trumpovog poraza neće nestati, nego će, kako prognozira Mason (2020), „radikalna desnica povesti kampanju protiv Bidena, a vladavina prava, žestoko uzdrmana u Trumpovom mandatu, naći se na udaru naoružanih milicija, radikalnih desničarskih grupa i kampanja mržnje na internetu“.

Iako je Trump uklonjen sa društvenih mreža, jer su mu osim Twittera naloge ukinuli i Facebook i YouTube i drugi, pa je pokušao pokrenuti vlastitu platformu za komuniciranje sa sljedbenicima, u američkom društvu, ali i svijetu, ostalo je njegovo nasljeđe. Zapravo je to kombinacija, kako primjećuje Rastoder (2021), „nacionalizma i populizma, začinjena s arogancijom, beskrupuloznošću, makijavelizmom, deideologizacijom i posebno zloupotrebom medija i društvenih mreža“.

Na kraju, ne mareći za uobičajene demokratske standarde Trump nije mirno ni otišao iz predsjedničke fotelje, nego je pozvao prosvjednike da dođu na Capitol Hill baš u trenutku kad je najviše predstavničko tijelo trebalo potvrditi njegov poraz, a Bidenovu pobjedu. Govorio je o ukradenim izborima, borbi za vraćanje zemlje i huškao nezadovoljnike na predstavnike elite u parlamentu. Njegova riječ je bila dovoljna za juriš, ali i kasnije za povlačenje njegovih sljedbenika. Donald Trump, zapravo, nikad nije priznao poraz na izborima, ali je otišao iz Bijele kuće. Ostao je *trampizam*, pojam znatno širi od mandata bivšeg američkog predsjednika, ali i znatno raširen izvan američkih granica – sve do Balkana.

Informacijsko-komunikacijski *trampizam* na Zapadnom Balkanu: neki recentni primjeri

Neobična je veza Donalda Trumpa i balkanskih političara – bez obzira je li riječ o protokolarnim čestitanjima, rijetkim susretima, ali i podršci koju uživa u dijelu javnosti svih država nastalih raspadom bivše Jugoslavije. Mnogi od njih imali su svoje razloge za čestitke i podršku, koji su više za unutarnjopolitičku upotrebu, no sve do danas imaju i mnogo sličnosti u političkom djelovanju. Na ovom mjestu izdvojit ćemo samo neke recentne primjere političkih i informacijsko-komunikacijskih stilova političara u tri zemlje Zapadnog Balkana: Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Srbiji.

Hrvatska: informacijsko-komunikacijski trampizam Zorana Milanovića u obračunima s političkim neistomišljenicima

Iako nije imao direktnih i velikih obračuna s novinarima, hrvatski predsjednik Zoran Milanović je posve (ne)očekivano i vrlo brzo nakon preuzimanja dužnosti uspoređivan s Trumpom, prije svega zbog učestalog korištenja mnogih elemenata zlonamjernih informacija. Nakon izbornog poraza 2015. godine kada je dužnost premijera morao prepustiti HDZ-ovom kadru, a potom izgubivši i na prijevremenim izborima iduće godine, Milanović u novembru 2016. godine, kada Trump (neočekivano) pobjeđuje i postaje američki predsjednik, napušta čelo Socijaldemokratske partije Hrvatske (SDP) i odlazi u svojevrsnu političku hibernaciju. Dvije godine kasnije najavljuje se njegov povratak, a polovicom 2019. i službeno je obznanjena njegova kandidatura za predsjednika Republike Hrvatske. Ulazi u drugi krug izbora i pobjeđuje dotadašnju predsjednicu Kolindu Grabar-Kitarović.

Iako su prvi mjeseci njegova predsjednikovanja obilježeni pandemijom, Milanović je vrlo brzo ušao u verbalni sukob s premijerom Andrejem Plenkovićem i predsjednikom Hrvatskog sabora Gordanom Jandrokovićem (obojicom iz HDZ-a). Najavljeno razdoblje „tvrde kohabitacije“ ne bi bilo sporno, jer vodeći dužnosnici jedne države koji dolaze iz različitih političkih opcija vrlo često ili gotovo nikad nemaju isti pogled na mnoga pitanja i probleme, da nije dovedeno do granice apsurda. „Obojica su […] odavno prešli liniju zdravog razuma s obzirom na to da sukob ne vode oko neke teme važne za ovu zemlju, nego isključivo zbog vlastitog ega“, objasnio je komunikacijski stručnjak Petar Tanta na stranicama Al Jazeere Balkans (Filipović 2020). Milanović je Plenkovića nazivao „primitivcem“, „plamenim jazavcem“, „herojskim zecom“, „lojalnim slugom režima“; Plenković je Milanoviću uzvraćao da je „nepristojan i bezobrazan“, govorio mu da je „bjesnoća zarazna bolest“, ali i da bi ga mogao nazvati „šmrkavcem“, te „iskompleksiranim i ljubomornim lažljivcem“. U nekom trenutku, gotovo se nitko ne sjeća kada, svađe su prestale, a Milanović se prvo okrenuo domaćim (Despot 2021), a onda i stranim, reklo bi se „tradicionalnim neprijateljima“ – Srbiji, ali i Bosni i Hercegovini.

Lidera srpske nacionalne manjine u Hrvatskoj i dugogodišnjeg saborskog zastupnika Milorada Pupovca nazvao je „bijednikom“, „lopinom“, „uplakanim ustavobraniteljem“, „zaštićenijim od pande u njujorškom zoološkom vrtu“, ali i „prljavim“ (Plenkovića je nazvao „ružnim“, a Jandrokovića „zlim“).

„Jesam prljav, kao što je rekao predsjednik Milanović, vjerojatno zato što sam Srbin. Kao što su i Židovi bili prljavi zato što su Židovi, a Romi također prljavi zato što su Romi. Ali, ne bih htio biti prljaviji nego što jesam kao Srbin“, rekao je Pupovac,

ocijenivši Milanovićevu retoriku „jednom vrstom vulgarnosti, jednom vrstom *trampizma* u hrvatskoj politici" (HRT 2021).

U Facebook prozivkama zastupnika Pupovca Milanović se dotaknuo i Vučića, nazivajući ga, među ostalim, i „čaršijskim ološem iz Beograda", no povijest njihovog verbalnog sukobljavanja bogatija je od one na relaciji Milanović – Plenković. Dovoljno je izdvojiti prepirku, tokom Milanovićevog predavanja na Columbia University u New Yorku, kad je Vučića nazvao „jednim od najistaknutijih ratnih huškača '90-ih" i da je „ponosan na to što je radio", na što mu je prozvani odgovorio kako su to „plitke i niske uvrede", te da je „Milanović izbor građana Hrvatske, njihova slika i prilika" (Hina 2021b).

Još dok je bio premijer, Milanović je tokom razgovora s veteranskim udrugama za Bosnu i Hercegovinu rekao da „nije država nego 'big sh…'". Činjenica jeste da je politička situacija u Bosni i Hercegovini vrlo kompleksna, a ustroj prilično kompliciran. Uz sve to, kao i sve probleme za koje najbolje znaju bosanskohercegovački građani u svakodnevnom životu, takva usporedba nije ništa drugo nego zlonamjerna. Uz sve to, Milanović nije pokazivao ni neki želju da Bosnu i Hercegovinu poštuje kao državu, pa je i kao premijer, i kao predsjednik svoje posjete susjednoj državi počinjao iz Mostara, obilazeći sredine za koje je Imamović (2021), nazivajući Milanovića „uvjerenim i deklariranim tuđmanistom", rekao da se mogu „tumačiti i kao turneja po bivšoj Herceg-Bosni".

No, krajem 2020. godine jedna Milanovićeva izjava o susjednoj državi, u kojoj je rekao kako je „građanska država daleki, daleki san, i je lijepa stvar, ali prvo sapun, onda parfem" izazvala je brojne i oštre osude. Ona se definitivno ne može podvesti ni po jednu kategoriju o kojoj govore Claire Wardle.

„Milanovićeve izjave zaudaraju na šovinizam i ksenofobiju, a tu ni sapun ni parfem ne pomažu", odgovorio je Šefik Džaferović, član Predsjedništva Bosne i Hercegovine. Stranka demokratske akcije, iz koje dolazi Džaferović, Milanovićevu izjavu protumačila je kao „izraz kultur-rasizma", a SDP BiH mu je poručio kako nije „ni državnik, ni socijaldemokrata" (Radio Slobodna Evropa 2020).

U međuvremenu je bilo još Milanovićevih invektiva na račun Bosne i Hercegovine, pogotovo je često govorio o izboru Željka Komšića, člana Predsjedništva BiH, za kojeg hrvatski predsjednik tvrdi da „nije predstavnik hrvatskog naroda". U dugoj polemici, Komšić mu je govorio da je „šarlatan opasnih namjera" (Hina 2021c) i da bi se, „ako doista poštuje Dejtonski sporazum, trebao prestati dodvoravati Dodikovoj i beogradskoj politici" (Pavičić 2021). Potom je uslijedio Milanovićev odgovor da „Komšić i Džaferović nisu ljudi poštenih namjera" (Radio Sarajevo 2021).

Iz navedenih primjera javnih nastupa i opisa načina vođenja unutarnje i vanjse politike nedvojbeno se može zaključiti da je Zoran Milanović preuzeo populističku retoriku, „mi" i „oni" dihotomiju, kao i narative zasnovane na izazivanju žestokih emocija kod svoje ciljne skupine, što daje dovoljno argumenata za tvrdnju kako njegova politička komunikacija ima odlike *trampizma*.

Bosna i Hercegovina: napadi na medije i novinare kao odlika informacijsko--komunikacijskog trampizma i vlasti i opozicije

Informacijsko-komunikacijski trampizam u nastupima bosanskohercegovačkih političara prepoznajemo, prije svega, kod člana Predsjedništva BiH iz reda srpskog naroda Milorada Dodika. On se najviše ogleda u odnosu i načinu ophođenja prema političarima iz opozicije (*malinformation*), koje redovito proziva najpogrdnijim imenima, a pogotovo prema novinarima, ponajprije onima koji mu postavljaju neugodna pitanja (*disinformation*, *misinformation*, *malinformation*). Tako je naprimjer za BN televiziju i njezinu novinarku Slađanu Jašarević Milorad Dodik rekao da je „veliki izdajnik" i „dio udruženog zločinačkog poduhvata", kao i medijska kuća iz koje dolazi, dodajući kako „BN nije normalna televizija" i da je „najveći zlotvor za Republiku Srpsku" (Stambol 2021).

Na Dodikovu retoriku reagiralo je Udruženje/Udruga BH Novinari (2021a) osudivši „govor Milorada Dodika i ponašanje najviših predstavnika vlasti i javnih institucija u Republici Srpskoj prema medijima, etiketiranje novinara i medija kao izdajnika i zločinaca, zabranu pristupa informacijama novinarima koje smatraju nepodobnim, te uskraćivanje mogućnosti novinarima da na press konferencijama postavljaju pitanja". Prema njihovom stajalištu, „ovakvo etiketiranje novinara stvara atmosferu u kojoj se dešavaju napadi na novinare".

BH Novinari su prije napada na Slađanu Jašarević i to u posljednje dvije godine evidentirali 40 slučajeva rodno zasnovanog nasilja prema novinarkama, pri čemu prednjači upravo Dodik – sa 17 mizoginih napada[6]. Nijedan od tih napada nije sankcioniran, a u najvećem novinarskom udruženju u Bosni i Hercegovini upozoravaju kako „statistike rastu i nisu precizne, jer ima novinarki koje iz straha ne prijave nasilje kroz koje prolaze" (Milojević 2021).

Stav Milorada Dodika prema medijima veoma je sličan stavu Donalda Trumpa, jer i on zanemaruje njihovu *watchdog* ulogu i smatra da „novinari treba da postavljaju pitanja, makar ona bila i neugodna, a ne da polemišu sa političarima o nekim stvarima". Prema njegovim riječima, „nedopustivo da se sloboda govora u Republici Sr-

[6] U prvih devet mjeseci 2021. godine, Linija za pomoć novinarima, koja djeluje pri Udruženju/Udruzi BH Novinari, evidentirala je 55 napada na novinare (Tomić 2021).

pskoj koristi za širenje laži i neistina", te je „potrebno donijeti propise prema kojima će biti sankcionisan svako onaj koji širi laži, ulazi u privatni život drugih ljudi i vrijeđa". „Pozivam i opoziciju da se dogovorimo o tome da donesemo propise kojima ćemo moći sankcionisati neistine, laži i vrijeđanje drugih i odrediti drakonske kazne za tako nešto", rekao je Dodik (SRNA 2021).

Dok predstavnicima vlasti u bosanskohercegovačkom entitetu Republika Srpska smetaju novinari i rad BN televizije, opozicija ima problem s javnim servisom RTRS-om i Alternativnom televizijom, a gradonačelnik Banje Luke, Draško Stanivuković (Partija demokratskog progresa) i s portalom *Žurnal*. U nekoliko je navrata, upozoravaju BH Novinari, „prozivao pojedine medije tvrdeći da o njemu i o radu Gradske uprave pišu 'laži', navodeći novinare portala *Žurnal* u tom kontekstu, a uposlenike Alternativne televizije (ATV) je nazvao 'privatnim novinarima'"[7].

„Umjesto što etiketira i kleveće predstavnike medija na press konferencijama, gradonačelnik Stanivuković trebao bi početi da se ponaša u skladu sa javnom funkcijom koju obavlja i da odgovori na brojne upite koje mu novinari već mjesecima upućuju", u svom su priopćenju upozorili BH Novinari (2021b). Ovo profesionalno udruženje uputilo je poruku gradonačelniku Banja Luke da „ukoliko smatra da je neki medij iznio neprovjerene ili netačne navode [*disinformation*, *misinformation*], na raspolaganju rješenja poput demantija ili tužbe. Uvredljivo i bahato 'obračunavanje' na konferencijama za medije nije način na koji jedan javni zvaničnik treba da se odnosi prema novinarima, a svakako ne predstavlja argumentaciju kojom se pobijaju činjenice iznesene u medijskim sadržajima".

Ovaj kroki-portret napada na medije u Bosni i Hercegovini pokazuje da je, bez sumnje, na djelu isti mehanizam obračunavanja sa kritički orijentiranim medijima, koji se predstavljaju kao „neprijatelji" države i naroda na isti način kako je to činio Donald Trump. U tom kontekstu, i ovakve prakse možemo smatrati *informacijsko-komunikacijskim trampizmom.*

Srbija: 'trampizam' Aleksandra Vučića

„Iako nekome, ali samo onome tko je nedovoljno informiran, može zvučati pretjerano, ' trampizam' je najsnažnije korijene pustio u Vučićevoj Srbiji", smatra hrvatski povjesničar i kolumnist portala *Net.hr* Hrvoje Klasić (2020). Prenoseći atmosferu koja je stvarana naslovima u medijima, koje je puno kasnije Twitter označio

[7] Na konferenciji za novinare, održanoj ispred RTRS-a, Stanivuković je dozvolio da okupljeni građani izviždе i verbalno napadnu ekipu Alternativne televizije (ATV) nakon što je njezin snimatelj uzeo mikrofon i s kolegicom napustio događaj. "Jedan mikrofon manje", rekao je Stanivuković nakon čega su okupljeni počeli zviždati i psovati novinarskoj ekipi ATV-a (ATV 2021).

kao one koji surađuju s vlastima, Klasić navodi kako „svaku Trumpovu laž o krađi izbora prenose kao činjenicu, a građane konstantno plaše Bidenovim 'antisrpstvom'".

„Puno veći problem od komentiranja situacije u SAD-u za Srbiju ipak predstavlja sustav vlasti koji je uspostavio Aleksandar Vučić, a koji će Donaldu Trumpu očito ostati nedosanjani san. Veliku većinu najgledanijih i najčitanijih medija Vučić je učinio svojim političko-propagandnim servisom s kojeg se svakodnevno šire lažne vijesti o njegovim veličanstvenim uspjesima i teorije zavjera o mržnji cijelog svijeta, posebno Zapada, prema Srbima i Srbiji" (Ibid.). Kao odlike *trampizma* kod Aleksandra Vučića Klasić vidi to što on „donosi sve važne odluke u zemlji" – od izbora ministara i megalomanskih građevinskih projekata do toga gdje uvesti kanalizaciju ili postaviti trafostanice. „Neistomišljenike, a posebno kritičare, Vučić naziva državnim neprijateljima, javno ih proziva i vrijeđa. […] Izgradnji kulta ličnosti o nepogrešivom, najsposobnijem i najomiljenijem predsjedniku Vučiću teško je naći usporediv primjer u nekoj demokratskoj i pravnoj državi. Što ne znači da političara koji teže apsolutnoj vlasti nema širom svijeta" (Ibid.).

Analitičar Boško Jakšić (2019) smatra i kako je Vučić, po uzoru na Trumpov slogan *America First*, koristio izraz *Srbija broj jedan*, ali i da „ne dopušta da prodišu institucije demokratskog društva […] Ignorantski se odnosi prema Skupštini. Komanduje ministrima zaboravljajući da više nije premijer već predsednik. Sudstvo je doveo u poziciju da sluša šta on ima da kaže. Stvorio je pitbul terijere koji opoziciju nazivaju nacističkom, fašističkom, izdajničkom, ološem i lopovima. Medije koje nije uspeo da stavi pod kontrolu takođe svrstava u lične, porodične i neprijatelje države".

Reporteri bez granica su 2020. godine upozorili da, otkako je Vučić došao na vlast, „novinari ne mogu računati na zaštitu države. (...) Učestali su napadi na novinare i medije, a počinioci tih napada se, međutim, ne progone. Istovremeno mediji u službi vlasti napadaju istraživačke novinare, jednako kao što to čine i predstavnici vlasti", stoji u njihovom izvještaju (Deutsche Welle 2020).

Ono što je specifično za Srbiju je činjenica da su, baš kao što je to Fox kanal bio Donaldu Trumpu, tabloidi produžena ruka vlasti Aleksandra Vučića, usmjerena na diskreditaciju njegovih oponenata, uključujući i novinare koji kritiziraju vlast, ali i one koji se satirično odnose prema vladajućim strukturama. Jedan od primjera je napad na Nenad Kulačina, kolumnista dnevnog lista *Danas* i *Al Jazeere Balkans*, te autora emisije „Dobar, loš, zao" na *Novoj S* televiziji. Seriju napada na njega, ali i koautora emisije Marka Vidojkovića, počeo je u svojim javnim nastupima Aleksandar Vučić, ona se nastavila putem tabloida, a onda je nepoznati čovjek majci Nenada Kulačina poručio da joj „sina treba obesiti" (Živanović 2021).

Aleksandar Vučić, kako je već rečeno, i ne krije favoriziranje Trumpovih metoda i divljenje njegovom narativu. Iz njegovih javnih istupa koji su gotovo uvijek kreirani po modelu „ja, predstavnik običnog naroda", u kojima se kreira slika neprijatelja, među kojima su vrlo često mediji, te iz narativa „mi, pošteni narod" i „oni, korumpirani tajkuni", jasno je da isti narativ kreira i u Srbiji, ali i regiji.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Ovim kratkim istraživačkim naporom nastojali smo propitati koje su to odlike *trampizma* kao informacijsko-komunikacijske prakse, ali i političkog diskursa, kao i koje su njihove posljedice posebno po slobodno i društveno odgovorno novinarstvo, te kako se *trampizam* kao prvobitno tek politički stil 45-og američkog predsjednika prenio na prostor Zapadnog Balkana kao *modus operandi* ovdašnjih političara, posebno u odnosu prema medijima i novinarima.

Iz istraživanja zaključujemo kako je Donald Trump koristeći se populističkim strategijama kreirao novi tip informacijsko-komunikacijske djelatnosti u politici zasnovan na nacionalizmu, populizmu, odbacivanju demokracije, političkoj samovolji, isključivosti prema rasnim i nacionalnim manjinama, ksenofobiji izraženoj prema imigrantima, ali i prema bliskim (Meksikanci) i dalekim narodima (Kinezi), forsiranju podjela u američkom društvu, mizoginiji, širenju dezinformacija u svim sferama i pogotovo u vrijeme pandemije, nipodaštavajućem odnosu prema intelektualcima, posebnom i stalnom prozivanju i vrijeđanju novinara. U tom kontekstu njegovu komunikacijsku praksu nazivamo informacijskim haosom specifičnim za 45-og američkog predsjednika.

Iako je formalno vlast Donalda Trumpa okončana, *trampizam* kao metoda nije iskorijenjen, štoviše ostaje široko prisutan u komunikacijskim praksama i političkom djelovanju u regiji Zapadnog Balkana. Sve to ima direktne posljedice po medijske slobode i novinarska prava, ali i po demokratske vrijednosti i društvo u cjelini.

Vratimo li se na neke ključne odrednice *informacijskog haosa po modelu Donalda Trumpa* ili *informacijsko-komunikacijskog trampizma* i usporedimo li ih sa situacijom u regiji, možemo vidjeti da su posebno važne metode koje su preuzete i na Zapadnom Balkanu one koje su zasnovane na konceptu *fake news,* sa jedne strane (na korištenju lažnih i štetnih informacija u obračunu s neistomišljenicima), ali i one koje su zasnovane na iskrivljavanju pojma *fake news,* kojim se označavaju medijski sadržaji koji su disonantni u odnosu na dominantne narative i kritički prema nositeljima vlasti. Nadalje, u sve tri zemlje Zapadnog Balkana, iz kojih smo izdvojili primjere političara

koji slijede Trumpove informacijsko-komunikacijske modele, vidljivo je postojanje tri konstitutivna elementa *informacijsko-komunikacijskog trampizma:*

Autoritativan lider i njegov „ja" stav koji implicira da je za funkcioniranje sustava dovoljno imati jakog vođu, koji će osiguravati ono što je za narod najbolje i narod koji će masovno i emotivno podržavati takvog vođu. U ovom kontekstu, svakako prednjači srbijanski predsjednik Aleksandar Vučić, ali i član Predsjedništva BiH iz reda srpskog naroda Milorad Dodik, koji sistemski gradi narativ zaštitnika nacionalnih interesa Srba žestokim sukobljavanjem sa političkim predstavnicima drugih naroda.

Kreiranje kontinuirane slike neprijatelja, stvarnog ili imaginarnog, koji prijeti da ugrozi narod kojeg vođa brani. U sve tri zemlje kao neprijatelji se označavaju politički oponenti, ali i mediji i novinari, od kojih se očekuje da budu samo megafoni službenih politika i ne postavljaju nikakva, posebno ne neugodna pitanja, kao i da zanemare svoju *watchdog funkciju*. Kreiranje slike da su novinari neprijatelji naroda (jer se pojam „narod" izjednačava s pojmom „vođa" ili „režim", pa se svaki kritički ton prema vođi ili režimu smatra napadom na narod) ugrožava ne samo medijske slobode, nego i sigurnost novinara. U Srbiji se, za razliku od druge dvije analizirane države, dešava i dodatna sličnost sa Trumpovim odnosom prema medijima, a to je regrutiranje tabloida kao produžene ruke vlasti usmjerene na zavođenje javnosti populističkim porukama, kao i na diskreditaciju oponenata koja se nerijetko služi huškanjem i govorom mržnje. Tako se, zapravo, kreira dihotomija medija u društvu kakva je postojala i u SAD u vrijeme mandata Donalda Trumpa, a koja sa jedne strane ima medije koji su u službi vlasti i koji se nastoje predstaviti kao patriotski mediji na braniku države i naroda, a sa druge strane kritičke medije koje vlast proglašava onim što Trump naziva *lamestream media*. Važno je napomenuti da u kreiranju slike imaginarnog neprijatelja kod svih političkih predstavnika koje smo analizirali u svakoj od tri zemlje, važnu ulogu imaju i društveni mediji, istina na Zapadnom Balkanu nešto malo više Facebook, ali i Twitter.

Izuzetno oštra politička retorika, zasnovana na porukama visokog emotivnog naboja, koje računaju na jednako emotivnu reakciju publike, njenu brzu mobilizaciju i stavljanje u funkciju podrške odlukama vođe, bez obzira na činjenicu (ili, možda bolje rečeno, unatoč činjenici) da te odluke nerijetko niti su razumjeli, niti promislili je također široko prisutna u sve tri zemlje Zapadnog Balkana, no upravo je ta odlika *informacijsko-komunikacijskog trampizma* posebno opasna na ovim prostorima, u kontekstu njihove nedavne prošlosti i još uvijek zamrznutog sukoba, koji ovakvim informacijsko-komunikacijskim djelovanjem uvijek prijeti da se ponovno aktivira.

U konačnici, mogli bismo reći da se na prostor Zapadnog Balkana direktno mogu primijeniti iskustva Levitskog i Ziblatta (2018: 5-6), koji opisuju društvo današnjice:

> „Nema tenkova na ulicama. Ustavi i nominalno demokratske institucije prividno funkcioniraju. Ljudi i dalje glasaju. Izabrani autokrati održavaju privid demokracije dok uništavaju njenu suštinu. […] Novine i dalje izlaze, ali su potkupljene ili primorane na autocenzuru. Građani i dalje kritiziraju vladu, ali se često suočavaju s poreznim ili drugim pravnim problemima. Vlasti siju zabunu u javnosti. Ljudi ne shvaćaju odmah što se događa. Mnogi i dalje vjeruju da žive u demokraciji […] jer ne postoji niti jedan trenutak – puč, objava ratnog stanja ili suspenzija ustava – u kojem režim očito 'prelazi granicu' i postaje diktatura, ništa što može aktivirati zvona za uzbunu društva."

U svemu navedenom, poseban su problem ljudi na vlasti koji plasiranjem dezinformacija, pogrešnih informacija, ali i zlonamjernih informacija dodatno potkopavaju demokratsku komunikaciju, posebice kad to čine kako bi naštetili ugledu i časti novinara. Točno je da se oni ipak zadržavaju u okvirima verbalnih napada, no njihovi sljedbenici tu granicu vrlo olako prelaze, a novinari postaju cilj kojima je „metu na čelo" nacrtao neodgovorni političar.

Na kraju, vrijedi se podsjetiti stava Marwana Bishare, koji upozorava da „*trampizam* nije iskorijenjen" i napominje da će se Trump vratiti, vrlo brzo, i „učiniti sve da pobijedi". „Tako samodopadljiv, on će […] nastojati podučiti Ameriku lekciji u poštenju i istini – njegovoj alternativnoj istini", prognozira Bishara (2021). Isto (ili vrlo slično) desit će se (i već se dešava) i na prostoru Zapadnog Balkana, pa je upravo iz razloga rastućeg *informacijsko-komunikacijskog trampizma* važno podsjećati građane na važnost slobodnih i kritičkih medija i imati nultu toleranciju na etiketiranje novinara lažljivima, zlonamjernima, širiteljima propagande, uvijek s potpuno pogrešnim argumentima ugrožavajući time njihovu sigurnost, ali i njihov život. Greške se događaju, kritika je dozvoljena i prihvatljiva, a novinari nisu neprijatelji društva. Naprotiv.

LITERATURA

1. ATV (2021), ˝Stanivuković 'džentlmenski' novinarku ATV-a izložio linču mase koju je okupio˝, dostupno na: https://www.atvbl.com/vijesti/svijet/stanivukovic-dzentlmenski-novinarku-atv-a-izlozio-lincu-mase-koju-je-okupio-12-9-2021 [9. 10. 2021.]
2. Baker, Peter, Maggie Haberman (2020), ˝Win or Lose, Trump Will Remain a Powerful and Disruptive Force˝, dostupno na: https://www.nytimes.com/2020/11/04/us/ politics/trump-post-presidency-influence.html [2. 10. 2021.]
3. Bishara, Marwan (2019), ˝Trampizam ili Tramptazija?˝, dostupno na: https://balkans.aljazeera.net/opinions/2019/6/6/trampizam-ili-tramptazija [2. 10. 2021.]
4. Bishara, Marwan (2021), ˝Will Trump run again… and win?˝, dostupno na: https://www.aljazeera.com/opinions/2021/10/4/will-trump-run-again-and [9. 10. 2021.]
5. Bradner, Eric (2017), ˝Conway: Trump White House offered 'alternative facts' on crowd size˝, dostupno na: https://edition.cnn.com/2017/01/22/politics/kelyanne-conway-alternative-facts/ [2. 10. 2021.]
6. Davis, William P. (2018), ˝'Enemy of the People': Trump Breaks Out This Phrase During Moments of Peak Criticism˝, dostupno na: https://www.nytimes.com/2018/07/19/business/media/trump-media-enemy-of-the-people.html [2. 10. 2021.]
7. Despot, Sanja (2021), ˝Bez uvreda, samo činjenice: Tko je u pravu – Milanović ili Plenković?˝, dostupno na: https://faktograf.hr/2021/04/01/bez-uvreda-samo-cinjenice-tko-je-u-pravu-milanovic-ili-plenkovic/ [2. 10. 2021.]
8. Deutsche Welle (2018), ˝Narcis iz Bijele kuće˝, dostupno na: https://www.dw.com/hr/ narcis-iz-bijele-kuce/a-46204725 [2. 10. 2021.]
9. Deutsche Welle (2020), ˝Reporteri bez granica: Politički pritisak na medije u Hrvatskoj˝, dostupno na: https://www.dw.com/hr/reporteri-bez-granica-politicki-pritisak-na-medije-u-hrvatskoj/a-53198407 [9. 10. 2021.]
10. Filipović, Miroslav (2020), ˝Hrvatska u krizi a oni se svađaju k'o djeca˝, dostupno na: https://balkans.aljazeera.net/teme/2020/11/1/hrvatska-u-krizi-oni-se-svadaju-ko-djeca [2. 10. 2021.]
11. Funke, Daniel (2017), ˝Should we stop saying 'fake news'?˝, dostupno na: https://www.poynter.org/fact-checking/2017/should-we-stop-saying-fake-news/ [2. 10. 2021.]

12. Gregorović, Damir (2020), ″Ne vjerujte lažima ni kad pokušavaju biti istinite″, dostupno na: http://www.glas.hr/436563/11/Ne-vjerujte-lazima-ni-kad-pokusavaju-biti-istinite [2. 10. 2021.]
13. Hamilton, John Maxwell, Heidi Tworek (2021), ″A Real History of Fake News″, dostupno na: https://www.americanpurpose.com/articles/a-short-history-of-fake-news/ [2. 10. 2021.]
14. HINA (2021a), ″Donald Trump sudu podnio zahtjev za ukidanjem trajne za brane korištenja Twitter računa″, dostupno na: https://www.jutarnji.hr/vijesti/svijet/donald-trump-sudu-podnio-zahtjev-za-ukidanjem-trajne-zabrane-koristenja-twitter-racuna-15106858 [9. 10. 2021.]
15. HINA (2021b), ″Vučić: Milanović je izbor građana Hrvatske i time njihova slika i prilika″, dostupno na: https://hr.n1info.com/regija/vucic-milanovic-je-izbor-gradana-hrvatske-i-time-njihova-slika-i-prilika/ [2. 10. 2021.]
16. HINA (2021c), ″Komšić: Milanović je šarlatan opasnih namjera. Svojom izjavom nadišao je i Vučića, čak ni on ne govori da je predsjednik svih Srba″, dostupno na: https://slobodnadalmacija.hr/vijesti/regija/komsic-milanovic-je-sarlatan-opasnih-namjera-svojom-izjavom-nadisao-je-i-vucica-cak-ni-on-ne-govori-da-je-predsjednik-svih-srba-1129474 [2. 10. 2021.]
17. HRT (2021), ″U Otvorenom žestoka rasprava o Milanoviću″, dostupno na: https://vijesti.hrt.hr/hrvatska/otvoreno-politicka-komunikacija-1283671 [2. 10. 2021.]
18. Imamović, Emir (2021), ″Milanovićev prezir prema Bosni i Hercegovini″, dostupno na: https://www.dw.com/hr/milanovicev-prezir-prema-bosni-i-hercegovini/a-58224368 [2. 10. 2021.]
19. Jakšić, Boško (2019), ″Vučić ne uspeva da sakrije koliko mu trampizam leži na srcu″, dostupno na: https://www.oslobodjenje.ba/dosjei/kolumne/vucic-ne-uspeva-da-sakrije-koliko-mu-trampizam-lezi-na-srcu-516577 [9. 10. 2021.]
20. Jansen, Robert S. (2011), ″Populist Monilization: A New Theoretical Ap proach to Populism″, *Sociological Theory*, 29(2), 75-96.
21. Klasić, Hrvoje (2020), ″Trampizam raste: Hrvatska je okružena poklonicima gubitnika, njegov poraz otkrio je zastrašujuću istinu koja neće nestati″, dostupno na: https:// net.hr/danas/hrvatska/ trampizam-raste-hrvatska-je-okruzena-poklonicima-pobijedenog-predsjednika-njegov-poraz-otkrio-je-zastrasujucu-istinu-koja-nece-nestati-1c21090e-b1c6-11eb-bd9d-0242ac140029 [9. 10. 2021.]

22. Kulić, Milica (2019), ˝Definisanje lažnih vesti: stari koncept, novi pojmovi˝, u: Zarfa Hrnjić Kuduzović i dr. (ur.), *Vjerodostojnost medija: Doba lažnih informacija – Zbornik radova Devete regionalne naučne konferencije Vjerodostojnost medija*, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, Tuzla, 19-38.
23. Levitsky, Steven, Daniel Ziblatt (2018), *How Democracies Die*, Penguin Random House, London.
24. Mason, Paul (2020), ˝Even if Donald Trump is defeated, the left must get ready to fight Trumpism˝, dostupno na: https://www.newstatesman.com/world/2020/10/even-if-donald-trump-defeated-left-must-get-ready-fight-trumpism [2. 10. 2021.]
25. McGonagle, Tarlach (2017), ˝Fake news: False fears or real concerns?˝, *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 35(4), 203-209.
26. Mede Niels G., Schäfer Mike S. (2020), ˝Science-related populism: Conceptualizing populist demands toward science˝, *Public Understanding of Science*, 29(5), 473-491.
27. Milojević, Milkica (2021), ˝Dodik 17 puta verbalno napao novinarke: Uznemirujuća statistika Udruženja BH novinari˝, dostupno na: https://srpskainfo.com/dodik-17-puta-verbalno-napao-novinarke-uznemirujuca-statistika-udruzenja-bh-novinari/ [2. 10. 2021.]
28. N1 Beograd (2021), ˝AP: Srpski predsjednik izaziva Twitter – izbrišite mi nalog˝, dostupno na: https://ba.n1info.com/regija/ap-srpski-predsjednik-izaziva-twitter-izbrisite-mi-nalog/ [2. 10. 2021.]
29. Oskolkov, Petr (2021), ˝Holistic Myth and Populist Reality: Populism, Nativism and Biopolitics in Times of Pandemics˝, *The Interdisciplinary Journal of Populism*, 1, 7-15.
30. *Oxford Learner's Dictionary*, s.v. „populism“, dostupno na: https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/populism [2. 10. 2021.]
31. Pavičić, Milan (2021), ˝Komšić odgovorio Milanoviću: 'Nema potrebe da izvrće naše riječi i da se dodvorava Dodiku i Beogradu'˝, dostupno na: https://www.telegram.hr/ politika-kriminal/komsic-odgovorio-milano vicu-nema-potrebe-da-izvrce-nase-rijeci-i-da-se-dodvorava-dodiku-i-beogradu/ [2. 10. 2021.]
32. Prange, Astrid (2020), ˝SAD: zbogom slobodi medija?˝, dostupno na: https://www.dw.com/bs/sad-zbogom-slobodi-medija/a-53655278 [2. 10. 2021.]
33. Radio Sarajevo (2021), ˝Milanović opet spominje BiH: 'Komšić i Džaferović nisu ljudi poštenih namjera'˝, dostupno na: https://radiosarajevo.ba/vijesti/bo-

sna-i-hercegovina/predsjednik-hrvatske-ponovo-spominje-bih-komsic-i-dzaferovic-nisu-ljudi-postenih-namjera/429003 [2. 10. 2021.]
34. Rastoder, Damir (2021), ˝Trampizam i 'srpski svijet'˝, dostupno na: https://politicki.ba/news/read/ 4329 [2. 10. 2021.]
35. Smith, David (2019), ˝'Enemy of the people': Trump's war on the media is a page from Nixon's playbook˝, dostupno na: https://www.theguardian.com/us-news/2019/sep/07/donald-trump-war-on-the-media-oppo-research [2. 10. 2021.]
36. SRNA (2021), ˝Dodik ponovo napao medije: RTVBN doprinijela da se iz RS iseli bar 5 posto ljudi˝, dostupno na: https://ba.n1info.com/vijesti/dodik-ponovo-napao-medije-rtvbn-doprinijela-da-se-iz-rs-iseli-bar-5-posto-ljudi/ [9. 10. 2021.]
37. Stambol, Suzana (2021), ˝Novinarka Jašarević za N1: Dodik je definitivno prešao crvenu liniju˝, dostupno na: https://ba.n1info.com/vijesti/novinarka-jasarevic-za-n1-dodik-je-definitivno-presao-crvenu-liniju/ [2. 10. 2021.]
38. Sugars, Stephanie (2019), ˝From fake news to enemy of the people: An anatomy of Trump's tweets˝, dostupno na: https://cpj.org/2019/01/trump-twitter-press-fake-news-enemy-people/ [2. 10. 2021.]
39. Tomić, Slađan (2021), ˝Novinare napadaju i SNSD i Stanivuković˝, dostupno na: https://www.media.ba/bs/magazin-novinarstvo/novinare-napadaju-i-snsd-i-stanivukovic [2. 10. 2021.]
40. Turčilo, Lejla, Belma Buljubašić (2019), ˝Lažne vijesti u 21. stoljeću: Da li je javni interes interesantan bosanskohercegovačkoj javnosti i ko i kako kreira agendu?˝, u: Zarfa Hrnjić Kuduzović i dr. (ur.), *Vjerodostojnost medija: Doba lažnih informacija – zbornik radova Devete regionalne naučne konferencije Vjerodostojnost medija*, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, Tuzla, 39-51.
41. Udruženje/Udruga BH Novinari (2021a), ˝BH novinari: Predstavnici vlasti u RS-u moraju prestati stavljati mete na čelo novinarima!˝, dostupno na: https://bhnovinari.ba/bs/2021/10/01/bh-novinari-predstavnici-vlasti-u-rs-u-moraju-prestati-stavljati-mete-na-celo-novinarima/ [2. 10. 2021.]
42. Udruženje/Udruga BH Novinari (2021b), ˝BH novinari: Gradska uprava Banje Luke i gradonačelnik Stanivuković moraju novinarima omogućiti pristup javnim informacijama˝, dostupno na: https://bhnovinari.ba/bs/2021/09/22/bh-novinari-gradska-uprava-banje-luke-i-gradonacelnik-stanivukovic-moraju-novinarima-omoguciti-pristup-javnim-informacijama/ [9. 10. 2021.]
43. Urbinati, Nadia (2019), "On Trumpism or the End of American Exceptionalism", *Teoria politica*, 9, 209-226.

44. Varoufakis, Yanis (2020), ˝Hoping for a return to normal after Trump? That's the last thing we need˝, dostupno na: https://www.theguardian.com/commentisfree/2020/ nov/08/hoping-for-a-return-to-normal-after-trump-thats-the-last-thing-we-need [2. 10. 2021.]
45. Wardle, Claire, Hossein Derakhshan (2017), *Information Disorder: Towards an Interdisciplinary Framework for Research and Policy-Making*, Council of Europe, dostupno na: https://rm.coe.int/information-disorder-toward-an-interdisciplinary-framework-forresearc/ 168076277c [2. 10. 2021.]
46. Woodward, Alex (2020), ˝'Fake News': A Guide to Trump's Favorite Phrase amd the Dangers it Obscures˝, dostupno na: https://www.independent.co.uk/news/world/americas/us-election/trump-fake-news-counter-history-b732873.html [2. 10. 2021.]
47. Živanović, Katarina (2021), ˝Majka Nenada Kulačina napadnuta u Boru˝, dostupno na: https://www.danas.rs/drustvo/majka-nenada-kulacina-napadnuta-u-boru/ [9. 10. 2021.]

INFORMATION-COMMUNICATION CHAOS: TRUMP'S COMMUNICATION MODELS AS A MATRIX OF ACTION OF BALKAN POLITICIANS

Summary:

Donald Trump's term as President of the United States was marked by, among others: nationalism, populism, rejection of democracy, political arbitrariness, exclusivity towards racial and national minorities, xenophobia expressed towards immigrants, but also close (Mexicans) and distant peoples (Chinese), forcing divisions in American society, misogyny, spreading misinformation in all spheres and especially during the pandemic, belittling the attitude towards intellectuals, and especially constantly calling out and insulting journalists. Injustice towards media houses and journalists did not stop during the entire term of Donald Trump, who called them 'fake news media' and 'enemy of the people, thus turning the public against them and creating big problems for them, which resulted in open violence during police protests. the assassination of African-American George Floyd, but also in the attack on Capitol Hill. All of these terms, along with some other features of his rule in domestic and foreign policy, are encompassed by a common denominator called ‘trumpism’. Although he was defeated in the 2020 presidential election, his legacy remained significantly present in American society, but also outside it - on the American and Asian continents, but also in Europe, and especially in the Balkans. Using qualitative content analysis and comparative analysis of Donald Trump's communication model, especially in his relationship with political opponents, media houses and journalists, and the communication model of Balkan politicians, this paper deals with information and communication matrices that have been very successfully accepted and perfected by some politicians. Balkans through a special review of the spread of 'information disorder' in its three manifestations - misinformation, misinformation, and misinformation.

Keywords: political communication; trumpism; disinformation; fake news; information disorder; media freedom

Adrese autora
Authors’ adress

Mladen Obrenović
Al Jazeera Balkans, Sarajevo
mladen.obrenovic@gmail.com

Lejla Turčilo
Univerzitet u Sarajevu
Fakultet političkih nauka
lejla.turcilo@fpn.unsa.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.1.131

UDK 32.019.5:004.738.5

Primljeno: 16.10.2021.

Pregledni rad
Review paper

Nikola Dojčinović, Samir Ljajić

TRUMPOVA RETORIKA NA DRUŠTVENIM MREŽAMA I DOMINACIJA KOMPJUTERIZOVANE PROPAGANDE

U digitalnom dobu internet predstavlja dominantno sredstvo za realizaciju političkih strategija. Potencijal kompjuterizovane propagande zahvaljujući društvenim mrežama takav je da omogućuje premrežavanje kontakata na globalnom nivou. S obzirom na to da su milijarde ljudi širom sveta na društvenim mrežama svakodnevno aktivni, neophodno je da se i političke strategije sprovode posredstvom njih u cilju ostvarivanja političkih interesa. Pojam politička manipulacija poprima novu dimenziju u digitalnom okruženju, koristeći tehnološke prednosti i sveprisutnost internet korisnika na mrežama. Jedan od najpoznatijih svetskih političara koji je intenzivno koristio digitalne platforme za propagiranje političkih stavova je Donald Trump (Donald Trump). Osnovni cilj u ovom radu bio je istražiti dominantne obrasce upotrebe društvenih mreža u svrhu političke propagande, s fokusom na Tviter odnosno zvanični Tviter nalog Donalda Trumpa. U radu je posebno posvećena pažnja Trumpovoj retorici, odnosno njegovom jeziku i stilu izražavanja na društvenim mrežama, sa posebnim osvrtom na 2016. godinu u periodu predizborne kampanje. Rezultati analize pokazuju da je upotreba društvenih mreža od strane Donalda Trumpa, njegovog PR menadžmenta i Fejsbuk i Tviter analitičara, velikim delom doprinela uspehu Trumpove kampanje za dolazak na mesto 45. predsednika SAD. Dominantni obrasci Trumpove upotrebe društvenih mreža zasnivali su se na napadu na političke protivnike, kao i na samopromociji. Analizom je utvrđeno da je Trumpova retorika bila zasnovana pretežno na uvredama, kritikama, neprikladnom rečniku i lažima, u cilju postizanja dominacije nad protivkandidatima.

Ključne reči: Donald Trump; društvene mreže; Tviter; Fejsbuk; kompjuterizovana propaganda; politički marketing

1. UVOD

Upotreba digitalnih tehnologija predstavlja jedan od osnovnih uslova funkcionisanja savremenog sveta. Svestrana primena tehnologija je od egzistencijalnog značaja za opstanak digitalnog društva. Upotreba digitalnih platformi, bazirana na svetskoj globalnoj mreži – internet, pronalazi se u svim oblastima ljudskog delanja. „Internet je postao posrednik velikog dela kulture i društvenih odnosa i kao multimedijska tehnologija apsorbovao je prošlo, sadašnje i buduće ljudsko iskustvo" (Castells prema Mlađenović 2019: 551). Ukoliko razmatramo fenomen društvenih odnosa, vidljivo je da su e-mreže otvorile mogućnost premrežavanja velikog broja ljudi, međutim, u stvarnosti reč je o prividnoj društvenoj integraciji. Iako je stepen povezanosti različitih društava veći sa razvojem digitalnih platformi, virtuelna komunikacija posredstvom njih se može odrediti kao površna zbog nepostojanja realnog kontakta. U digitalnoj eri način života i rada oblikovani su na svetskom nivou. Umreženo društvo je pojam koji objedinjuje sva društva u globalno digitalizovanom svetu, bez obzira na prostornu udaljenost. Internet predstavlja globalnu društvenu zajednicu u kojoj ne postoji prostorno-vremensko ograničenje. Na taj način se razvijaju globalni kulturni i životni obrasci, a ključni faktor razvoja globalnog društva predstavljaju mreže. U skladu sa tim se menjaju i poslovne, marketinške, političke i propagandne strategije. Ključna borba za kontrolu javne sfere danas se odvija u sajberprostorima interneta. Na delu je poseban vid političke propagande koja se može okarakterisati kao kompjuterizovana propaganda, a odvija se uz pomoć digitalnih platformi. Prema Kastelsu, najosnovniji oblik moći leži u sposobnosti da se oblikuje ljudski um, odnosno suštinski izvor moći u jednom društvu je kontrola informacija i tokova komunikacije. Međutim, prema istom autoru, proces formiranja i upotrebe moći se suštinski promenio u novom organizacionom i tehnološkom kontekstu koji je nastao usled razvoja globalnih digitalnih mreža (Petrović 2018). One predstavljaju fundamentalni sistem za obradu simbola u vremenu u kojem živimo. S obzirom na to da je milijarde ljudi širom sveta svakodnevno aktivno na mrežama, neophodno je da se i političke strategije sprovode i posredstvom interneta. Zahvaljujući sveprisutnosti korisnika na mrežama politička manipulacija u digitalnom okruženju poprima nove dimenzije.

Jedan od najpoznatijih svetskih političara koji je intenzivno koristio digitalne platforme za propagiranje političkih stavova je Donald Trump (Donald Trump). Autori Stolee i Caton ističu da se Trumpovim obraćanjima na društvenim mrežama može označiti promena prakse govora budućih predsednika. Autori navode da se američka predsednička kampanja 2016. godine može odrediti kao jedna od istorijskih

u američkoj politici, iz razloga što je Trump, između ostalog, koristio u velikoj meri društvenu mrežu Tviter (Twitter) (Stolee i Caton 2018). Međutim, važno je napomenuti da digitalizacija predsedničkih kampanja nije počela sa Trumpom. Smatra se da je prva kampanja Baraka Obame već označila pobedu digitalne nad analognom kampanjom.

S obzirom na Trumpov buntovnički stav, preveliku slobodu koja je neretko ishodovala i neprikladnim izražavanjem, kao i na želju da mu je uvek otvorena mogućnost objavljivanja i komuniciranja sa publikom, bilo je i očekivano da Trump u velikoj meri koristi društvene mreže. Najzastupljenija mreža na kojoj je Trump izražavao stavove, ideje i mišljenja bila je Tviter. Brian Ott (2017) navodi da je 10. novembra 2012. godine Donald Trump napisao sledeće na Tviteru: „Hvala – mnogi kažu da sam najbolji pisac od 140 karaktera na svetu". Iz navedene poruke može se uvideti značaj koji je bivši predsednik Amerike pridavao društvenoj mreži Tviter. I mnogi istraživači medija ističu veliki značaj Trumpovog objavljivanja na Tviteru. Naučnik sa Tehnološkog instituta u Masačusetsu Brad Hayes je 2016. godine programirao „Twitterbot", čija je funkcija bila da oponaša Trumpa na Tviteru (Ott 2017). Robot pod nazivom Deep Drumpf je imao zadatak da generiše tvitove nalik Trumpovim (Garfield prema Ott 2017).

Trump je bio aktivni korisnik najpopularnijih društvenih mreža još u periodu kada je njihova popularnost bila u usponu, a Clarke i Grieve (2019) ističu da su društveni mediji bili sastavni deo Trumpove kampanje koju je podržalo više nezavisnih studija. Autori navode da je možda najznačajnije to što se procenjuje da je Trumpov Tviter nalog prihodovao oko 5 milijardi dolara od tržišta slobodnih i frilens (engl. freelance) medija na internetu.

Osnovni cilj u ovom radu je istražiti dominantne obrasce upotrebe društvenih mreža u političke svrhe, prevashodno Fejsbuka i Tvitera sa zvaničnih naloga Donalda Trumpa. U radu je posebno posvećena pažnja Trumpovoj retorici, odnosno njegovom jeziku i stilu izražavanja, u periodu pre nego je postao predsednik, kao i za vreme njegovog mandata, sa posebnim osvrtom na 2016. godinu u periodu predizborne kampanje.

2. DEFINISANJE OSNOVNIH POJMOVA

Propaganda

Propaganda se može odrediti kao namerno i plansko ponašanje u cilju ostvarivanja svojih ili grupnih interesa. Tehnikama manipulacije propagator nastoji da oblikuje

percepciju određene publike i realizuje svoje ideje i ciljeve. Istorijski sagledano, prema Black (2020), propagandu je koristila Rimokatolička crkva još u 17. veku. Vatikan je 1622. godine osnovao „Congregation for the Propaganda of Faith", odnosno kongregaciju za propagandu vere. Black navodi da je vremenom propaganda poprimala sve negativniju konotaciju, a Brande je još 1842. godine odredio propagandu kao „nešto što se primenjuje na modernu političku scenu". U digitalnom dobu, kompjuterizacija je uticala na stvaranje novih pojmova koji imaju nove karakteristike i dimenzije, među kojima je i kompjuterizovana propaganda. Prema Petroviću (2018), kompjuterizovana propaganda spada među najvažnije i najsveobuhvatnije tehnike i strategije koje koriste oni koji žele da putem digitalnih tehnologija vrše društvenu kontrolu, a ključni aspekt kompjuterizovane propagande je antipropaganda, odnosno unošenje informacionog nereda u javni prostor interneta. Petrović ističe da najčešće namera koja stoji iza kompjuterizovane propagande nije želja da se veštački nametnu određeni narativi koliko želja da se „zagadi" javni prostor interneta. Doba informacijskog obilja u neposrednoj je vezi sa razvojem društvenih mreža koje propagatori vešto koriste za ostvarivanje interesa. Upotreba društvenih mreža je postala sastavni deo komunikacijske strategije gotovo svake političke stranke. Petrović navodi da se kompjuterizovana propaganda zasniva na različitim strategijama i tehnikama koje se koriste u svrhe političke borbe na internetu, a koje se zasnivaju na stvaranju informacionog nereda. Vardlova i Derkanšan (prema Petrović 2018) identifikuju tri različita tipa informacionog nereda: pogrešno, netačno i zlonamerno informisanje:

- pogrešno informisanje (mis-information) predstavlja deljenje netačne informacije bez namere da se napravi šteta;
- netačno informisanje (dis-information) predstavlja svesno deljenje netačne informacije sa namerom da se napravi šteta;
- zlonamerno informisanje (mal-information) predstavlja deljenje tačne informacije sa namerom da se napravi šteta, najčešće javnim objavljivanjem privatne informacije.

Društvene mreže

Kako su predmet ovog istraživanja društvene mreže, odnosno upotreba Tvitera i Fejsbuka u političke svrhe od strane bivšeg američkog predsednika Donalda Trumpa, neophodno je definisati ih i ukazati na njihove osnovne karakteristike.

Društvene mreže[1] predstavljaju savremene alate ljudske interakcije, prezentacije i umrežavanja, bazirane na internet platformama, čiji korisnik može biti pojedinac sa svojim ličnim, privatnim profilom ili ustanova, institucija, preduzeće, firma – u cilju promovisanja svog rada, proizvoda ili usluga. Mogućnost uspostavljanja sinhrone i asinhrone komunikacije, bez prostorno-vremenskih ograničenja, jedna je od najznačajnijih prednosti društvenih mreža. To omogućava korisnicima da njihove poruke budu vidljive velikom broju ljudi, što posebno može biti prednost u političko-propagandne svrhe.

Jednu od opštih definicija društvenih mreža daje Musladin: „Društvene mreže besplatni su onlajn servisi koji korisnicima omogućavaju raznovrsne načine komunikacije sa svetom i mogućnost vlastite prezentacije. Zbog ubrzanoga načina života, danas je to i najjednostavniji način komuniciranja“ (2012: 69). Društvene mreže se danas sve više upotrebljavaju na pametnim mobilnim uređajima putem aplikacija, što omogućava jednostavan pristup mrežama i njihovu upotrebu van domova. Posredstvom društvenih mreža je omogućena pisana, audio ili video komunikacija, između dvoje ili više korisnika u okviru grupne komunikacije.

Vuković (2019: 97) ističe da je faktor prezentacije sopstvenog identiteta izuzetno visok na društvenim mrežama jer se korisniku omogućava prikaz ličnosti na osnovu informacija i sadržaja koji dominiraju virtuelnim profilom. Profil se generiše kroz odgovore u formi otvorenog pitanja kao što su godine, pol, lokacija, interesovanja i osnovni podaci. Sledeći korak, navodi Vuković, koji je ključan u definisanju pojma društvenih mreža, podrazumeva prepoznavanje drugih osoba sa kojima su korisnici u kontaktu. Njihovo ime se razlikuje u zavisnosti od platforme, kao npr: Prijatelji, Pratioci, Kontakti, Fanovi....

Umrežavanje kontakata često se odvija na osnovu predloženih prijatelja/pratilaca od strane društvene mreže, odabranih na osnovu zajedničkih informacija o lokaciji, uzrastu, obrazovanju, članstvu u grupama, interesovanjima, kao i na osnovu kontakata iz imenika mobilnog telefona. Postoje još mnogi kriterijumi prema kojima se vrši umrežavanje korisnika, mada je važno napomenuti da su profili svih korisnika, bez obzira na geografsku udaljenost ili različitost u unetim podacima na mreži, dostupni za potencijalno umrežavanje. Najpopularnije društvene mreže danas su Tviter, Fejsbuk, Instagram, Pinterest, Linkdin (LinkedIn) i TikTok.

[1] Prva društvena mreža bila je Siks Digris (Six Degrees), pokrenuta 1997. godine. Autori navode da je mreža prestala sa radom 2000. godine. Prema njenom utemeljivaču, mreža je prestala sa radom jer je bila ispred svog vremena i nije naišla na interes javnosti, zbog činjenice da u tom periodu još nije bilo dovoljno onlajn korisnika (Grbavac, Grbavac 2014: 211).

Twitter

Društvena mreža Tviter je osnovana 2006. godine. Za razliku od Fejsbuka, koji integriše oblike pisane komunikacije sa multimedijalnim sadržajima, i Instagrama kao pretežno vizuelne mreže, Tviter predstavlja mrežu na kojoj je dominantan oblik izražavanja tekst, odnosno tvit (*tweet*). Tvit se odnosi na tekst koji može biti sačinjen do 280 karaktera. *Retweet*-om se označava deljenje tvitova drugih korisnika sa svog profila. Autori navode da je Tviter popularan društveni sistem gde korisnici razgovaraju o svemu, uključujući vesti, šale, njihov stav o događajima, pa čak i njihovo raspoloženje. To je sistem za razmenu informacija, gde korisnici prate druge korisnike kako bi dobijali informacije putem društvenih veza. Takve informacije se sastoje od kratkih tekstualnih poruka (Benevenuto et al. 2010). Izražavanje u kratkoj formi čini Tviter preglednom i efektnom društvenom mrežom. „Twitter ima odličnu sposobnost za brzo širenje udarnih vesti. Paul Farhi (2009) navodi kako brzina i kratkoća postova čine Twitter idealnim alatom za ˝izbacivanje˝ udarnih vesti“ (Brautović 2011: 62).

Na Tviteru se kontakti označavaju pratiocima, kao što je to slučaj i kod Instagrama. Još jedna zajednička opcija je heštag pomoću simbola „#“, koji se upotrebljava prilikom objavljivanja sadržaja. Zatim, kada korisnik pretražuje određeni heštag, npr. #trumptweets, na društvenoj mreži će se pojaviti sve objave pod tim imenom heštaga. Za razliku od Fejsbuka gde je moguće isključivo uzajamno umrežavanje prijatelja, na Tviteru i Instagramu postoji mogućnost da se prate profili korisnika koji ne moraju da uzvrate praćenje.

Autori Redek i Godnov (2018) ističu sve veću ulogu Tvitera u političkoj komunikaciji, navodeći da je ova mreža, pored drugih društvenih mreža, jedan od najvažnijih medija za komunikaciju i promociju. Autori tvrde da je Tviter veoma značajan u odnosima između vlade i građana, a postoje dokazi i da su posredstvom ove mreže jačali odnosi između vlada.

Facebook

Društvenu mrežu Fejsbuk je osnovao Mark Zakerberg (Mark Zuckerberg) 2004. godine, neposredno nakon otrkića Web-a 2.0[2] iste godine. Prema Radić-Bojanić (2016: 9, 11), mreža je nastala kao zatvoren sistem komuniciranja i povezivanja studenata i profesora na Univerzitetu Harvard. (...) Autorka ističe da je najintere-

[2] Prema Petroviću (2009: 268), Web 2.0 znači korišćenje web-a kao aplikacione platforme, demokratizacija web-a i korišćenje novih metoda za distribuciju informacija.

santnija osobina Fejsbuka integrisanje dosadašnjih oblika komunikacije (blog, imejl) sa novim interaktivnim multimedijalnim i vizuelnim sadržajima. Danas je upotreba mreže Fejsbuk rasprostranjena širom sveta. Prema podatku koji je osnivač mreže Zakerberg objavio juna 2017. godine, Fejsbukova zajednica je brojala dve milijarde članova (Vajdijanatan 2018).

Fejsbuk nudi najviše alata među društvenim mrežama za komunikaciju i prezentaciju. *Fejsbuk grupa* je alat koji okuplja korisnike sa zajedničkim interesovanjima. Posredstvom *Fejsbuk događaja* je moguće organizovati skupove različitih vrsta poput protesta ili privatne zabave, tako što se najpre kreira događaj na Fejsbuku, a zatim pozovu prijatelji da se priključe događaju. *Fejsbuk stranica* je alat koji se može upotrebiti u razne svrhe: informativne, edukativne, političke, marketinške, humanitarne... *Facebook live streaming* se koristi u svrhu video prenosa uživo. Posebno popularan alat u periodu krize prouzrokovane pandemijom Covid-19 je *Facebook messenger rooms*[3], koji, poput Google Meet-a, predstavlja virtuelnu sobu za audio i video komunikaciju u okviru koje je moguće umrežiti do pedeset korisnika. Kontakti na Fejsbuku se označavaju prijateljima.

3. TRUMPOVA UPOTREBA DRUŠTVENIH MREŽA

Upotreba društvenih mreža od strane političkih kandidata danas je neophodan uslov uspešne predizborne kampanje. Društvene mreže su postale i alat za propagiranje ideja, ideologija i za sprovođenje političkih strategija. Političke stranke sve više izdvajaju vreme i novčana sredstva kako bi njihove stranice ili profili lidera bili aktivni na način koji im obezbeđuje relevantnost na demokratskom tržištu. U doba kompjuterizovane propagande i delimično digitalnog, virtuelnog življenja, nije dovoljno političko predstavljanje u tradicionalnim medijima. Na to nam ukazuje i činjenica da na stranicama svetske političke elite rade čitavi timovi marketinških stručnjaka.

Upotreba društvenih mreža u političkoj borbi je neizostavan deo današnjice. Primer uspešne kompjuterizovane propagande najbolje se vidi kroz Trumpovu upotrebu društvenih mreža. Na to nam ukazuje stav Donalda Trumpa, koji je za vreme svog mandata izjavio sledeće: „Bez tvitova ja ne bih bio ovde“ (Redek i Godnov 2018). Međutim, kako je Trump ukidanjem njegovog Tviter naloga kasnije ostao bez

[3] Prema navodima na zvaničnom sajtu Messengera, primetno je značajno povećanje upotrebe tehnološke platforme Messenger za stvari poput grupnih video poziva, pri čemu 70% više ljudi širom sveta, usled pandemije, koristi ovu funkciju na Messengeru. Videti više na: https://messengernews.fb.com/2020/03/25/stay-home-but-stay-in-touch-5-tips-for-staying-better-connected-with-loved-ones-on-messenger/ - pristupljeno 22. 10. 2021.

mogućnosti da tvituje, legitimno je postaviti pitanja zašto je to učinjeno i znači li da kraj Trumpovog tvitovanja označava i silaznu putanju njegove političke karijere. Pokušaćemo da odgovorimo na ova pitanja u drugom delu poglavlja. Najpre ćemo ukazati na značajne statističke podatke i rezultate iz naučno-stručnih publikacija.

Trump je za vreme predizborne kampanje 2016. i tokom svog mandata intenzivno koristio društvene mreže. Zanimljiva je činjenica da je Trump bio veoma aktivan na svim najpopularnijim društvenim mrežama. Prema analizi Stojanović Prelević (2019) Trump je imao ukupno 4775 objavljenih fotografija na društvenoj mreži Fejsbuk te 4348 objava i 11,4 miliona pratilaca na mreži Instagram. Autorka je u svom radu ispitivala upotrebu selfija u samopromociji predsednika pet država (Rusija, Amerika, Nemačka, Hrvatska i Srbija). Iz analize je dobijen zanimljiv podatak prema kome je jedino tadašnji predsednik Amerike Donald Trump koristio selfi[4] fotografiju u svrhu samopromocije, dok predsednici Rusije, Hrvatske i Srbije nisu imali tada ni otvoren oficijalni profil na mreži Instagram. Autorka ističe da političari pomoću selfija utiču na svoj imidž, prezentuju javnosti sliku u kojoj su predstavljeni u najboljem svetlu, ali i pružaju iluziju bliskosti sa publikom. Dakle, Trump je, za razliku od svojih kolega, koristio prednosti kompjuterizovane propagande kroz aktivnosti na društvenim mrežama, među kojima je i objavljivanje selfija. Za razliku od navedenog podatka iz 2018., prema kome je Trump imao 4348 objava i 11,4 miliona pratilaca na Instagramu, danas (prema podatku od septembra 2021. godine) Trump ima 6076 objava i više od udvostručenog broja pratilaca (23,8 miliona). Dobijeni podatak ukazuje na to da je Trump intenzivno nastavio sa aktivnostima na mrežama od 2018. godine.

Autori Clarke i Grieve navode da je Trump na republikanskim predizborima i predsedničkim izborima 2016., za razliku od drugih glavnih kandidata, ušao u trku bez podrške vodećih medija i velikih privatnih donatora. Njihova podrška se dotad smatrala neophodnom za uspešnu kampanju. Međutim, kada je Trump ostvario neviđeni uspeh na izborima i postao 45. predsednik SAD-a mnoge studije su pokušale da objasne kako je to učinio bez podrške vodećih medija i donatora. Trump je na Tviteru pripisao deo zasluga svom prisustvu na društvenim mrežama. Na pitanje „Kako se borite sa reklamama vrednim milione dolara koje koriste nepošteni političari?“, Trump je odgovorio jednostavno: „Koristiću Fejsbuk i Tviter“ (Clarke i Grieve 2019). Ne postoji sumnja da su Trumpovom političkom uspehu velikim delom doprinele društvene mreže, što je sam Trump više puta javno potvrdio. Iako Trump

[4] Selfi fotografija nastaje kada korisnik posredstvom mobilnog telefona ili fotoaparata fotografiše samog sebe. Na selfi fotografijama se uglavnom nalaze lica zbog nemogućnosti čoveka da ispruženom rukom obuhvati celo telo. Međutim, sa otkrićem selfi stika (štapova za mobilni uređaj koji služe kao „produžetak ruke“) otvorena je mogućnost šireg kadriranja selfi fotografija.

pripada generaciji digitalnih imigranata, koji teže ovladavaju tehnikama korišćenja digitalnih platformi za razliku od digitalnih domorodaca, bivši predsednik SAD-a je pokazao istorijsko umeće upravljanja društvenim mrežama. Na to ukazuje i činjenica da je pobedio kandidate koji su bili mnogo više vidljivi u vodećim medijima. Za Trumpa su vodeći mediji bili društvene mreže, što je otvorilo nova pitanja o kojima bi trebalo da razmišljaju budući politički kandidati. Čini se da je Trumpov stav imao znatno jaču ulogu od favorizovanog kanala posredstvom kojeg se odvija komunikacija na relaciji predsednički kandidat – publika. Pomenuta relacija ukazuje na jednosmernu komunikaciju, karakterističnu za tradicionalne medije, pa je publika uskraćena za povratni odgovor ili fidbek (engl. feedback). Obraćanje posredstvom društvenih mreža otvara mogućnost publici da odgovori kroz komentar, čime se komunikaciona veza proširuje na: predsednički kandidat – publika – predsednički kandidat. Tako publika učestvuje, kritikuje, izražava saglasnost ili nesaglasnost sa porukama i idejama političara.

Gurevitch i sar. (2009) navode da u kontekstu političke demokratije birači koji idu na mrežu da bi tražili informacije, komunicirali sa kampanjama i delili svoje stavove verovatno se osećaju bolje informisanim, politički efikasnijim i spremnijim da učestvuju u demokratskom procesu. Time novi mediji, čija je jedna od osnovnih karakteristika demokratičnost, jačaju ulogu demokratskog sistema jer pružaju mogućnost publici da bude aktivna ne samo u biračkom procesu, već i u predizbornim raspravama. Prema autoru, primarna politička umešanost tokom američkih izbora 2016. godine za milione Amerikanaca bila je ograničena na tvitovanje i retvitovanje, kao i na objavljivanje i lajkovanje linkova na Fejsbuku koji odražavaju njihova politička opredeljenja (Ott 2017). Takođe, s obzirom na to da upotreba društvenih mreža od strane političkih kandidata otvara mogućnost publici da odgovori komentarisanjem objava, ova vrsta komunikacije stvara osećaj bliskosti sa političkim kandidatima što može ishodovati zadobijanjem poverenja. Jedna od strategija Donalda Trumpa bila je upravo zbližavanje sa publikom i na taj način sticanje poverenja. Postoje, međutim, i zloupotrebe komunikacije na društvenim mrežama u predizbornim raspravama od strane tzv. botova. Autori Bessi i Ferrara (2016) navode da su aktivnosti botova, koji su bili uključeni u razgovore o predsedničkim izborima 2016. godine u SAD-u, bile sveprisutne. Navode podatak prema kome je oko dvadeset miliona tvitova između 16. septembra i 21. oktobra 2016. godine generisalo oko 2.8 miliona različitih korisinka (botova). Autori ističu i podatak da su botovi bili odgovorni za oko 3.8 miliona tvitova o političkim pitanjima, što iznosi oko 19% ukupne političe rasprave na Tviteru u vezi sa navedenom kampanjom. Do sličnih

rezultata dolaze i Bovet i Makse (2019), ističući jak uticaj lažnih vesti na Tviteru tokom američkih predsedničkih izbora 2016. godine. Autori navode da je čak 25% od ukupnih tvitova u vezi sa predizbornom kampanjom širilo lažne ili izuzetno pristrasne vesti. Autori posebno ističu aktivnost Trumpovih pristalica u širenju lažnih vesti. Howard i drugi (2017), takođe, potvrđuju prethodno navedenu praksu lažnih vesti iz 2016. godine. Oni ističu da računarska propaganda distribuira velike količine dezinformacija o javnoj politici posredstvom platformi društvenih mreža, kao i to da je količina profesionalnih političkih vesti i informacija, na Tviteru prevashodno, bila manja od količine ekstremističkih, senzacionalističkih i lažnih vesti, maskiranih komentara i drugih oblika neželjenih vesti. U zaključku rada Kollanyi, Howard i Woolley (2016) sumiraju rezultate analize, navodeći da botovi imaju stratešku ulogu u predsedničkim debatama u SAD. Analizirajući kampanju iz 2016. godine, autori navode da je Trumpov Tviter saobraćaj bio više nego dvostruko veći od Tviter saobraćaja Klintonove. Autori ističu i to da su čak oko jedne trećine Trumpovog Tviter saobraćaja pokretali botovi.

Pored intenzivne upotrebe Tvitera, Trump je bio veoma aktivan i na Fejsbuku. Tufekci (2018) navodi da je kampanja Donalda Trumpa briljirala u korišćenju Fejsbuka jer je ova mreža dizajnirana prevashodno u oglašivačke svrhe. Autor navodi da je Fejsbuk bio uključio svoje zaposlene u realizaciju Trumpove kampanje kako bi mu pomogli da efikasno koristi platformu (na šta je mnogo novca potrošeno). Zanimljiva činjenica je da su stručnjaci Fejsbuka bili impresionirani načinom na koji Trump i sam odlično vodi svoju kampanju na mreži. U kasnijim internim beleškama, prema Tufekciju, u Fesjbuku su Trumpa označili kao „inovatora" od koga bi mogli da nauče. Tufekci navodi i to da je Fejsbuk bio ponudio svoje usluge kampanji Hilari Klinton, ali je ona odlučila da ih mnogo manje koristi nego Trump. Iako je Trump koristio prevashodno društvene mreže za direktnu komunikaciju sa biračima, važno je napomenuti da su Trumpovi tvitovi bili gotovo svakodnevno analizirani i u tradicionalnim medijima, poput Fox News-a ili CNN-a. Na taj način su stavovi Trumpa bili vidljivi i u tradicionalnim medijima.

Važno je napomenuti u ovom delu da upotreba društvenih mreža Trumpu nije pomogla da pobedi na narednim izborima 2020. godine. Naprotiv, Trump je, pored poraza od strane protivkandidata Džoa Bajdena (Joe Biden), poražen i na društvenim mrežama trajnim ukidanjem njegovog profila na Tviteru – mreži koja mu je pomogla u osvajanju prvog mandata. Čin ukidanja profila može se opravdati budući da Trump nije bio spreman predati vlast mirnim putem, već je posredstvom Tvitera podsticao na pobunu. Posledica je bila nasilni ulazak Trumpovih pristalica u zgradu Kongresa

i tom prilikom je poginulo petoro ljudi. Trump je svoje pristalice, koje su nasilno ušle u zgradu Kongresa, nazvao „patriotama“, nakon čega mu je bio suspendovan Tviter nalog na dvanaest sati. Kada mu je nalog bio ponovo u funkciji, Trump je napisao još dva tvita: „75 miliona sjajnih američkih patriota koji su glasali za mene i Ameriku na prvom mestu, imaće svoj glas još dugo u budućnosti. Niko ih neće nipodaštavati, ni na koji način!!!“; „Za sve one koji se pitaju, neću biti na inauguraciji 20. januara“. Iz kompanije Tviter su objasnili da oba tvita predstavljaju kršenje politike o glorifikaciji nasilja, nakon čega je nalog Donalda Trumpa trajno ukinut. Najzad, imajući u vidu prethodno predstavljene činjenice koje ukazuju na to da su Trumpovo vodeće oruđe političke kampanje bile društvene mreže, ukidanje Trumpovog naloga se može označiti i gašenje mogućnosti za njegov opstanak na političkoj sceni i eventualni politički uspon n narednim izborima.

Trump je jednostavno koristio društvene mreže i tvitovao kao što su to činili ostali građani, što otvaranjem mogućnosti za dvosmernu komunikaciju može biti jedna od strategija za ostvarivanje bliskosti sa publikom. Međutim, često nije obraćao pažnju na jezik i stil pisanja, a nije bila retkost i da uvredi protivkandidate, odnosno da koristi reči koje nisu svojstvene politički korektnom govorniku.

U narednom poglavlju će biti posvećena pažnja stilu izražavanja Donalda Trumpa na društvenim mrežama, naročito na Tviteru. Pokušaćemo na utvrdimo dominantne obrasce Trumpovog diskursa koji su mu pomogli da ostvari uspeh na američkoj političkoj sceni.

4. JEZIK I STIL IZRAŽAVANJA DONALDA TRUMPA

Ott (2017) navodi da se Trumpova retorika tokom republikanskih predizbora zasnivala na upotrebi jednostavnog jezika, ali i na stalnom vređanju protivnika. Merrill je na osnovu analize Trumpovih javnih izjava tokom kampanje zaključio sledeće: „Trumpov jezik je mračan, nasilan i sklon uvredama“. Međutim, Shafer ističe da Trump nije prostak, već govori jednostavno, opirući se višesložnim rečima i složenim, spisateljskim konstrukcijama kada govori u debati, na konferenciji za novinare ili u intervjuu. Ipak, pored jednostavnog izražavanja, Trump često nije razmišljao o tome da li će uvrediti političare i protivkandidate u javnoj komunikaciji pred kamerama ili na društvenim mrežama. Neki od primera Trumpovog uvredljivog javnog govora su: „pokvarena Hilari Klinton“, „glupa Elizabet Voren“, „lažljivi Ted“ itd. Na osnovu prethodno navedenog može se zaključiti da je Trumpov buntovnički stav kulminirao neprikladnim izjavama i bahatim ponašanjem, neprimerenim

političkoj eliti. Ott je sproveo sedmomesečnu studiju analizirajući Trumpov Tviter kanal. Na osnovu 2500 analiziranih tvitova sa zvaničnog Tviter naloga „@real DonaldTrump", u periodu predizborne kampanje 2015. i 2016. godine, autor je izveo, između ostalih, sledeće zaključke: Trumpovi tvitovi su pretežno negativni po konotaciji i većina njih su prave uvrede; Trumpovi uvredljivi i maltretirajući komentari doprinose visokoj stopi retvitovanja; Trump često koristi sva velika slova i uzvičnike; Autor navodi i da je *The New York Times* objavio listu od čak 282 uvredljiva tvitova Donalda Trumpa (Ott 2017).

Kada je reč o Trumpovom izražavanju, može se zapaziti da je konstantno koristio uvredljiv govor koji nije izraz slučajnosti ili omaške, već stil javnog izražavanja, odnosno planska retorika. Upravo ona je bila namenjena publici – biračkoj bazi, u cilju pridobijanja njihove podrške. S obzirom na to da se Trumpova planska retorika nije zasnivala na osnovnim načelima političke etike, može se reći da se je Trump trajno odrekao „političke korektnosti". Auflick ističe da ovakve stilske prakse, pre svega tvitova, pojačavaju negativno osećanje, a njihov emocionalni uticaj, koji se ogleda u intenzivnoj emocionalnoj reakciji njegovih sledbenika, naučnici nazivaju „emocionalnom zarazom". Intenzivne emocije Trumpovih sledbenika, koje su prouzrokovane njegovim negativnim pisanjem na društvenim mrežama, doprinele su učvršćivanju negativnih stavova publike o protivnicima i visokom stepenu naklonjenosti Trumpu. Moć Tvitera se posebno ogleda i u mogućnosti retvitovanja koje je doprinelo da njegovi tvitovi budu vidljiviji i delotvorniji. Prema istraživanju koje je sproveo „Pew Research Center" 2016. godine, oko četvrtine Trumpovih tvitova bilo je retvitovano od strane građana, za razliku od Klintonove koja je retko koristila Tviter (Enli 2017). Prema tome, legitimno je razmatrati o društvenim mrežama kao najpogodnijem mediju za širenje emocionalne zaraze. Odgovor bi mogao biti potvrdan ukoliko uzmemo u obzir prethodno navedeno, kao i činjenicu da su društvene mreže velikim delom omogućile Trumpu uspešnu političku kampanju.

Društvene mreže su veoma pogodan alat za širenje emocionalne zaraze zbog tehnoloških prednosti koje se ogledaju u mogućnosti lakog širenja poruka. Sadržaj na društvenim mrežama može biti jednostavno i brzo vidljiv velikom broju ljudi. Emocionalni uticaj posredstvom društvenih mreža je moguće efikasno ostvariti deljenjem iste poruke od velikog broja korisnika. Na taj način poruka dobija važnost, što podstiče emocionalno intenziviranje.

Činjenica je da je pozitivan rezultat Trumpove upotrebe Tvitera 2016. godine posledica i tvitovanja dugi niz godina pre kampanje. Studija Clarke i Grieve (2019)

obuhvata analizu zvaničnog Trumpovog Tviter naloga još od 2009. godine. Autori izdvajaju da je Trump između 2009. i 2012. godine izrazito kritikovao predsednika Obamu na Tviteru, kao i 2013. godine kada je Obamin drugi mandat bio tek počeo. Dakle, Trumpova priprema je bila dugoročna, a njegove kritike i planska retorika su doprinele da postane predsednik Amerike. Da je Trump ozbiljno pristupio upotrebi Tvitera u cilju postizanja političkog uspeha, ukazuju rezultati studije iz kojih se može zaključiti da je on veoma posvećeno i do detalja obraćao pažnju na upotrebu mreža. Prema studiji, Trump je u najvećoj meri tvitovao između 16:00h i 20:00h (Clarke, Grieve 2019). Pretpostavka je da je u tom periodu najveći broj aktivnih korisnika na mreži, imajući u vidu da je radno vreme uglavnom završeno. Takođe, prema istoj studiji, tokom kampanje 2016. godine postojala je posebna komunikaciona strategija u korišćenju Tviter platforme od strane Trumpa i njegovog tima, koja je uključivala apelovanje na različitu publiku, promovisanje kampanje, odbranu Trumpa od kritika, odbacivanje kontroverzi, kao i napade na protivnike.

Kada je reč o Trumpovom stilu predstavljanja na Tviteru, autori su došli do rezultata da se on zasnivao na Trumpovoj samopromociji. On je sebe isticao kao slavnu ličnost i biznismena, a iskustvo na mrežama mu je omogućilo da se istakne kao samouverena, autentična i posebna ličnost na mreži, što je doprinelo pridobijanju novih glasača i izdvajanju u odnosu na tradicionalnije političare. Primarna komunikaciona platforma Donalda Trumpa tokom republikanskih predizbora i predsedničke kampanje 2016. bila je platforma Tviter, zaključuju Clarke i Grieve (2019). Ipak, nije jedino Trump bio autor negativnih tvitova u svrhu ostvarivanja političkih ciljeva. Gross i Johnson (2016) ističu da je u predizbornoj kampanji 2016. godine i Trump bio meta negativnih tvitova. I ova činjenica potvrđuje Trumpovu sposobnost i kompetentnost u upravljanju društvenim mrežama, jer je uprkos napadima uspeo da osvoji „umreženi rat“ što mu je uveliko omogućilo da postane predsednik.

Trumpov cilj je bio da sebe predstavi kao dominantnog i jedinstvenog vođu Amerike. Na putu ka uspehu Trump često nije razmišljao o legitimnosti korišćenih sredstava, političkoj korektnosti i jezičkom izražavanju. Neretko je njegov ratoboran stav preovladavao nad sadržinom izgovorenih reči, što je uticalo na pridobijanje publike. Ott i Dickinson navode da je način na koji Trump govori bio od velike važnosti za pridobijanje publike, ali ističu i Trumpovo besramno i sveprisutno laganje. Prema Kessleru, učestalost Trumpovog laganja je bilo u porastu od početka njegovog mandata nadalje (Kessler prema Ott i Dickinson 2019).

Iz prethodno navedenog može se zaključiti da je Trump koristio kompjuterizovanu propagandu, koja se zasniva, prema Petroviću, na informacionom neredu. Od tri tipa

informacionog nereda, koja su navedena prethodno prilikom definisanja propagande, Trump je bio najpribližniji upotrebi drugog tipa: „netačno informisanje“ ili „disinformation“. Podsetićemo da ono predstavlja svesno deljenje netačne informacije sa namerom da se napravi šteta (Vardlova i Derkanšan prema Petrović 2018). Trumpova sklonost ka objavljivanju netačnih i obmanjujućih izjava rasla je tokom njegovog mandata. *The Washington Post* je objavio da je Trump tokom prvih stotinu dana na funkciji iznosio u proseku dnevno 4,9 lažnih i obmanjujućih izjava. Zatim, od 1. avgusta 2018. njegov prosečan broj lažnih i obmanjujućih izjava dnevno je porastao na 7,6, dok je u nešto kasnijem periodu Trump u proseku dnevno iznosio 16 lažnih i obmanjujućih izjava (Kessler prema Ott i Dickinson 2019).

Trumpova retorika nije bila zasnovana na etičkom kodeksu i osnovnim ljudskim vrednostima časti i dobra, a Ott i Dickinson navode da ga je upravo njegova retorika činila najopasnijom osobom koja je ikada izabrana za predsednika Sjedinjenih Američkih Država. Autori navode da je Trumpov retorički stil ozbiljno ugrožavao Ameriku i demokratiju podrivajući uljudnost, degradirajući nivo političkog diskursa u SAD, nagrizajući demokratske norme i institucije, slabeći vladavinu prava, podstičući rasnu mržnju i diskriminaciju, favorizujući antiintelektualizam i podrivajući kritičku misao, promovišući nepoverenje prema glavnim medijima i etablirajući politiku post-istine. Od Trumpovog stupanja na dužnost predsednika, tvrde autori, njegova retorika je postala još negativnija, manje egalitarna i više obmanjujuća (Ott i Dickinson 2019).

Jedno od osnovnih pitanja je kako je Trump sa opisanom retorikom uspeo da pridobije milione građana i postane predsednik? Relevantno pitanje za razmatranje i buduće političke prakse je i to da li bi Trump ostvario politički uspeh da nije koristio društvene mreže? Prema mnogim činjenicama, od kojih su neke predstavljene i opisane u ovom radu, Trump ne bi dostigao zabeleženi politički uspeh bez digitalnih platformi, naročito Tvitera. Njegova obmanjujuća retorika je bila delotvorna upravo posredstvom društvenih mreža, i one su delom zaslužne za dobijanje mandata Donalda Trumpa.

5. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Upotreba društvenih mreža od strane Donalda Trumpa, njegovog PR menadžmenta te Fejsbuk i Tviter analitičara, velikim delom je doprinela Trumpovoj kampanji za dolazak na mesto 45. predsednika SAD. Veštom upotrebom društvenih mreža i njihovom kombinacijom Trump je potvrdio veliki potencijal kompjuterizovane

političke propagande. Primer Trumpa pokazuje da društvene mreže predstavljaju moćne alate političke manipulacije i delanja u svrhu ostvarivanja krupnih političkih ciljeva.

Dominantni obrasci Trumpove upotrebe društvenih mreža bili su napad na političke protivnike i samopromocija. Njegova retorika bila je zasnovana pretežno na uvredama, kritikama, neprikladnom rečniku i lažima. Opisani stil izražavanja uzrokovao je visoku stopu retvitovanja što je i bio deo Trumpove marketinške strategije, u cilju sveprisutnosti i vidljivosti njegovih poruka na mrežama. Trumpovo dugoročno strateško planiranje ogledalo se u konstantnoj upotrebi navedenih stilskih praksi. One su podsticale širenje emocionalne zaraze kod publike, što je direktno pogodovalo Trumpovom cilju pridobijanja građanskog poverenja. Pored negativne retorike, usmerene prema američkim političarima, Trump je na mrežama bio sklon samopromociji. Sebe je perfidno isticao kao slavnu, poslovnu i dominantnu ličnost sa visokim upravljačkim i političkim sposobnostima. Njegova retorika je bila naročito bazirana na informacionom neredu, konkretnom tipu „netačno informisanje". Trump je bio sklon objavljivanju lažnih i obmanjujućih izjava, što predstavlja jedno od najmalignijih obeležja njegove kompjuterizovane propagande. Donald Trump je svesno obmanjujući građane koristio tehnološki potencijal digitalnih platformi na način suprotstavljen etičkim načelima.

Činjenicu da su opisani dominanti obrasci upotrebe društvenih mreža velikim delom omogućili Trumpu uspeh u kampanji 2016. godine potvrđuje i sam Trump priznanjem da bez njih ne bi dostigao željeni politički uspeh. Na primeru američke kampanje 2016. može se potvrditi dominacija kompjuterizovane propagande i moć društvenih mreža nad tradicionalnim medijima. Takav zaključak izveden je, u ovom slučaju, iz činjenice da je Trump prevashodno koristio društvene mreže, dok je njegov politički protivnik, Klintonova, koristila uglavnom tradicionalne medije u svrhu predizborne kampanje. Međutim, važno je napomenuti i to da su mnoga istraživanja pokazala da su tradicionalni mediji, a posebno televizija, ipak bili primarni izvori informacija predmetne predsedničke kampanje.

Donald Trump je uticao na popularizovanje upotrebe društvenih mreža u svrhu ostvarivanja političkih ciljeva širom sveta. Politička kampanja Trumpa iz 2016. godine oblikovala je način sprovođenja političke propagande i modelovaće mnoge buduće političke prakse. Kako Ott navodi, Trumpovi izbori označavaju tek početak, a ne kraj doba Tvitera (Ott 2019). Izvesno je da su društvene mreže alati budućeg kompjuterizovanog marketinga koji će modifikovati političke kampanje i prakse. Potencijal društvenih mreža je naročito izražen u oblasti politike i budući kandidati

ih moraju koristiti. Digitalizovani svet podrazumeva novu i već neophodnu onlajn (engl. online) sferu angažovanja, a aktivnosti u njoj se moraju odvijati paralelno sa tradicionalnom oflajn (engl. offline) sferom.

LITERATURA

1. Benevenuto, Fabricio, Gabriel Magno, Tiago Rodrigues, Virgilio Almeida (2010), ˝Detecting spammers on twitter˝, *Collaboration, electronic messaging, anti-abuse and spam conference (CEAS)*, Vol. 6, p. 12.
2. Bessi, Alessandro, Emilio Ferrara (2016), ˝Social bots distort the 2016 US Presidential election online discussion˝, *First monday*, 21. Dostupno na: https://firstmonday.org/article/view/7090/5653
3. Black, Jeremy (2020), ˝Propaganda˝, In: *A History of the Second World War in 100 Maps*, University of Chicago Press, 198-229.
4. Bovet, Alexandre, Hernán A. Makse (2019), ˝Influence of fake news in Twitter during the 2016 US presidential election˝, *Nature communications*, 10(1), 1-14.
5. Brautović, Mato (2011), ˝Upotreba Twittera za promociju sadržaja i uspostavu dvosmjerne komunikacije s korisnicima kod hrvatskih online medija˝, *CM Komunikacija i mediji*, 6(20), 61-71.
6. Clarke, Isobelle, Jack Grieve (2019), ˝Stylistic variation on the Donald Trump Twitter account: A linguistic analysis of tweets posted between 2009 and 2018˝, *PloS one*, 14(9), e0222062.
7. Enli, Gunn (2017), ˝Twitter as arena for the authentic outsider: Exploring the social media campaigns of Trump and Clinton in the 2016 US presidential election˝, *European journal of communication*, 32(1), 50-61.
8. Grbavac, Jacinta, Vitomir Grbavac (2014), ˝Pojava društvenih mreža kao globalnog komunikacijskog fenomena˝, *Media, culture and public relations*, 5(2), 206-219.
9. Gross, Justin H., Kaylee T Johnson (2016), ˝Twitter taunts and tirades: Negative campaigning in the age of Trump˝, *PS: Political Science & Politics*, 49(4), 748-754.
10. Gurevitch, Michael, Stephen Coleman, Jay G. Blumler (2009), ˝Political communication – Old and new media relationships˝, *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 625(1), 164-181.
11. Howard, Philip N., Gillian Bolsover, Bence Kollanyi, Samantha Bradshaw, Lisa-Maria Neudert (2017), ˝Junk news and bots during the US election: What

were Michigan voters sharing over Twitter", *CompProp*, OII, *Data Memo*, 1. Dostupno na: https://demtech.oii.ox.ac.uk/research/posts/junk-news-and-bots-during-the-u-s-election-what-were-michigan-voters-sharing-over-twitter/
12. Kollanyi, Bence, Philip N. Howard, Samuel C. Woolley (2016), "Bots and automation over Twitter during the first US presidential debate", *Comprop data memo*, 1, 1-4.
13. Mlađenović, Nikola (2019), "Kultura interneta između stvarnosti i virtuelnosti: Neoliberalni izazov teoriji Manuela Kastelsa", *Sociologija*, 61(4), 550-564.
14. Musladin, Marijana (2012), "Utjecaj društvenih mreža na nacionalnu sigurnost", *MediAnali*, Vol. 6, Br. 11, 67-85.
15. Ott, Brian L. (2017), "The age of Twitter: Donald J. Trump and the politics ofdebasement", *Critical studies in media communication*, 34(1), 59-68.
16. Ott, Brian L., Greg Dickinson (2019), *The Twitter presidency: Donald J. Trump and the politics of white rage*, Routledge
17. Petrović, Dalibor (2018), "Upotreba digitalnih platformi za potrebe političke propagande: Slučaj lažne Fejsbuk stranice protesta Protiv diktature", *CM: Communication and Media*, 13(44), 1-30.
18. Petrović, Marina (2009), "Elektronsko učenje podržano Internet tehnologijama – geneza, pojam i predviđanja razvoja", *Norma*, XIV, 3, 263-280.
19. Radić-Bojanić, Biljana (2016), *Fejsbuk kroz komunikaciju i kolaboraciju: društveno obrazovna istraživanja*, Filozofski fakultet, Novi Sad
20. Redek, Tjaša, Uroš Godnov (2018), "Twitter as a political tool in EU countries during the economic crisis: A comparative text-mining analysis", *Društvena istraživanja*, 27(4), 691-711.
21. Stojanović Prelević, Ivana (2019), "Selfiji političara na društvenim mrežama: Uloga i estetika", *Nauka i savremeni univerzitet 8: Tematski zbornik radova, Knjiga I*, Filozofdski fakultet u Nišu, 167-177.
22. Stolee, Galen, Steve Caton (2018), "Twitter, Trump, and the base: A shift to a new form of presidential talk?", *Signs and society*, 6(1), 147-165.
23. Tufekci, Zeynep (2018), "How social media took us from Tahrir Square to Donald Trump", *MIT Technology Review*, 14, 18. Dostupno na: https://www.technologyreview.com/2018/08/14/240325/how-social-media-took-us-from-tahrir-square-to-donald-trump/
24. Vajdijanatan, Siva (2018), *Antidruštvene mreže*, Clio, Beograd
25. Vuković, Vuk (2019), *Društveni mediji i upravljanje komunikacijama*, Fakultet dramskih umjetnosti, Cetinje

TRUMP'S RHETORIC ON SOCIAL NETWORKS AND THE DOMINANCE OF COMPUTERIZED PROPAGANDA

Summary:

In the digital age, the Internet is the dominant tool for realizing political strategies. The potential of computerized propaganda was made possible especially by social networks, through which it is possible to network contacts on a global level. Given that billions of people around the world are active on social networks every day, political strategies must be implemented through them to achieve political interests. The term political manipulation takes on a new dimension in the digital environment, taking technological advantages and ubiquity of internet users on networks. One of the world's most famous politicians who has intensively used digital platforms to propagate political views is Donald Trump. The main goal of this paper was to investigate the dominant patterns of use of social networks for political propaganda, primarily Twitter, from Trump's official Twitter account. The paper pays special attention to Trump's rhetoric, apropos his language and style of expression on social networks, with special reference to the 2016th year during the election campaign. The results of the analysis show that the use of social networks by Donald Trump, his PR management, and Facebook and Twitter analysts, largely contributed to Trump's campaign to become the 45th president of the United States. Dominant patterns of Trump's use of social networks were based on attacks on political opponents, as well as on self-promotion. The analysis found that Trump's rhetoric was based mostly on insults, criticism, inappropriate vocabulary, and lies to achieve dominance over opponents.

Keywords: Donald Trump; social networks; Twitter; Facebook; computerized propaganda; political marketing

Adrese autora
Authors' address

Nikola Dojčinović
Samir Ljajić
Univerzitet u Nišu
Filozofski fakultet
dojchinovic.nikola@gmail.com
ljajics@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.1.149

UDK 338.2

Primljeno: 10. 11. 2021.

Pregledni rad
Review paper

Goran Miraščić

(NE)USPJEH TRUMPOVE EKONOMSKE POLITIKE

Tokom Trumpove administracije, američka ekonomija je zabilježila neke od najboljih rezultata od Drugog svjetskog rata. Nezaposlenost i siromaštvo su bili na rekordno niskom nivou, dok je tržište dionica cvjetalo. U isto vrijeme, fiskalni deficit i javni dug su porasli, dok šteta načinjena na pravilima baziranom međunarodnom trgovinskom sistemu tek treba da se vidi. Koristeći dostupne podatke, cilj ovog rada je da pruži komparativni pregled nekih od glavnih obilježja Trumpove ekonomske politike dajući kritički osvrt na svaku od njih – smanjenje poreza, deregulaciju i protekcionizam. Dok je američka ekonomija u periodu prije pandemije u nekim aspektima zaista bila impresivna, teško je odrediti u kojoj mjeri je to dugovala ekonomskoj politici predsjednika, a u kojoj mjeri se jednostavno radilo o povoljnom vanjskom okruženju, što treba biti predmet budućih naučnih istraživanja.

Ključne riječi: Trumponomics; ekonomski nacionalizam; protekcionizam; makroekonomska politika.

UVOD I POZADINA PREGLEDA

Od početka 2016. do kraja 2019. godine američka ekonomija je rasla oko 2.5% godišnje, što je značajno za visoko razvijenu zemlju, ali manje od Trumpovih početnih najava koje su iznosile 4% i tek nešto više od rasta u godinama prije njegovog izbora (Long 2020). Ono što međutim valja posebno istaknuti jeste činjenica da je američka ekonomija iz 2018. i 2019. godine – kada je došlo do značajnog usporavanja globalnog ekonomskog rasta – izašla relativno neokrnjena. Tržište dionica je cvjetalo, dok je nezaposlenost bila na najnižem nivou u posljednjih 50 godina, uz istovremeni rast

plata za radnike s najnižim primanjima od oko 5% godišnje (The Economist 2020; Watts 2021). Stopa siromaštva je bila na najnižem nivou otkako se vode statistički podaci, premda u tom pogledu značajne rasne razlike i dalje postoje (Smialek, Kliff & Rappeport 2020).

Grafikon 1: *Da li je Trump stvorio ili naslijedio jednu snažnu američku ekonomiju?*

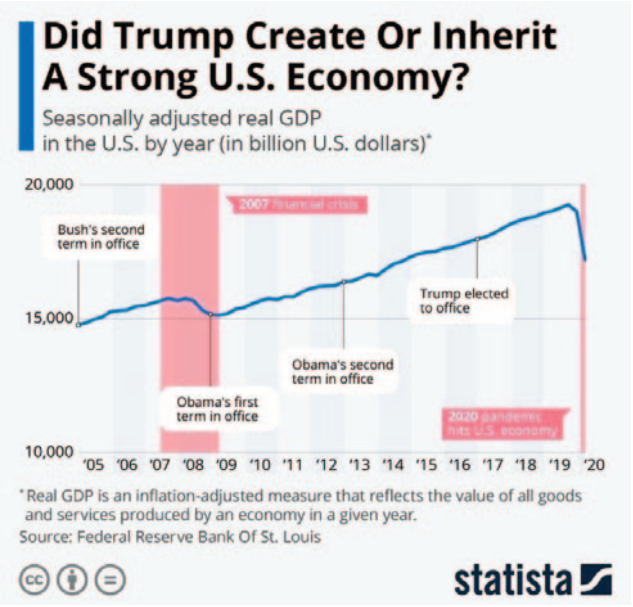

Preuzeto iz: www.statista.com/chart/22727/seasonally-adjusted-real-gdp-in-the-us/

Međutim, jednako je tako istina da je ekspanzija američke ekonomije počela već za vrijeme Obaminog mandata, što se može vidjeti iz prve slike iznad koja prikazuje rast bruto domaćeg proizvoda od trenutka kada Obama prvi put postaje predsjednik. Tokom posljednje tri godine Obaminog mandata, američka ekonomija je u prosjeku rasta 2.3%, dok je u prvi tri godine Trumpovog mandata, ona rasla 2.5% kao što je prethodno istaknuto. U tom smislu, stanje američke ekonomije je prije svega bilo odraz dugoročnog pozitivnog trenda koji je počeo 2009. godine, tj. nakon Velike recesije.

Zaista, u momentu kada je Trump preuzeo mjesto predsjednika, američka ekonomija je zabilježila 76 mjeseci uzastopnog rasta zaposlenosti, a niz se nastavio i za vrijeme Trumpove administracije i dostigao ukupno 113 mjeseci prije izbijanja pandemije. Stopa nezaposlenosti je za vrijeme Trumpove administracije dostigla nivo od

3.5%, ali je već i u Obamino vrijeme ona bila relativno niska – 4.8%. Zapravo, u posljednje tri godine mandata Obamine administracije rast zaposlenosti je iznosio 227.000 radnih mjesta mjesečno, dok je u prve tri godineTrumpove administracije stvoreno nešto manje, tj. 191.000 radnih mjesta mjesečno (Beyer 2020).

Grafikon 2: *Stope nezaposlenosti za vrijeme mandata Obame i Trumpa*

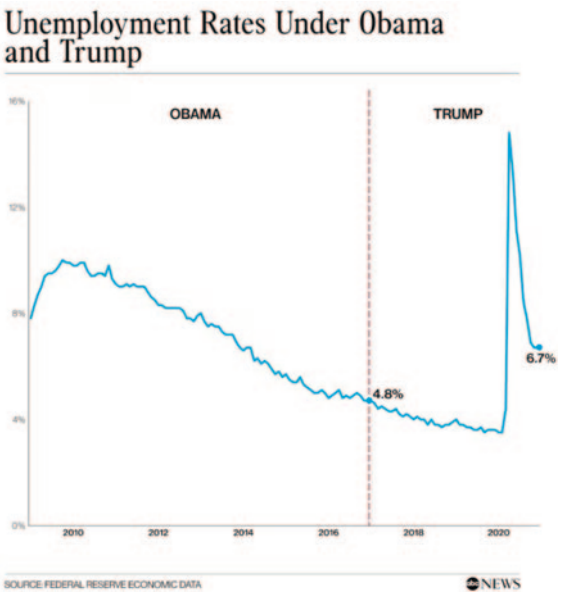

Preuzeto iz: Thorbecke (2021)

Pa ipak, mnogi su i dalje ovakvo stanje pripisali uspjehu ekonomske politike Trumpove administracije koja je dobla i ime – *Trumponomics.* U čemu se ona ogleda? Ukratko, Trumpova ekonomska politika je prevashodno bila posvećena stavljanju američkog nacionalnog interesa na prvo mjesto, uz brigu za one za koje se smatralo da predstavljaju gubitnike globalizacije (Habib & Howard 2019). Ukratko, karakterišu je tri stvari: smanjenje poreza, deregulacija i trgovinski rat.

Ovaj rad ima za cilj opisati suštinu navedenih mjera i, koristeći dostupne podatke, pružiti komparativnu analizu ostvarenih rezultata. Međutim, prije toga, potrebno je spomenuti nekoliko stvari. Iako je američka ekonomija prije izbijanja pandemije zaista bila u dobrom stanju, postojali su periodi poslije Drugog svjetskog rata u kojima je ona zapravo rasla još brže (BBC 2020).

Grafikon 3: *Američki ekonomski rast od 1950. godine (postotna promjena bruto domaćeg proizvoda u odnosu na prethodni kvartal)*

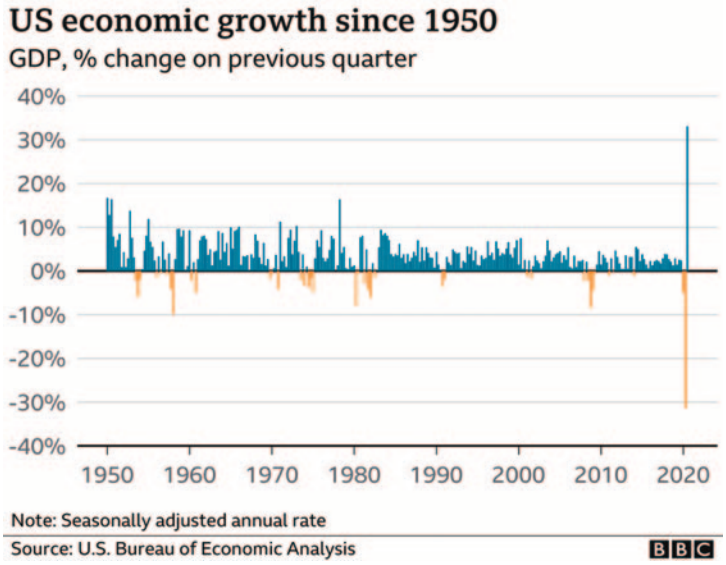

Preuzeto iz: BBC (2020)

Preuzeto iz: BBC (2020)

Nadalje, iako je Amerika zabilježila rekordno nisku stopu nezaposlenosti, nezaposlenost je u tom periodu padala u gotovo svim razvijenim državama svijeta, tako da se postavlja pitanje u kojoj mjeri je ona uzrokovana ekonomskom politikom predsjednika, a u kojoj mjeri jednostavno povoljnim globalnim ekonomskim okruženjem. Uz to, Trump je zbog lošeg upravljanja pandemijom prvi predsjednik još od Herberta Hoovera koji je napustio Ured s manje zaposlenih nego kada je preuzeo funkciju (Thorbecke 2021). Neadekvatne mjere su najviše pogodile upravo one najsiromašnije – dok su obrazovani ljudi mogli ostati da rade od kuće, zatvaranje hotela, restorana i frizerskih salona je pogodilo ljude koji su i prije toga bili najslabije plaćeni.

Konačno, iako je ekonomija rasla zahvaljujući fiskalnim poticajima, cijena toga je plaćena kroz rast budžetskog deficita na šta su upozoravali mnogi ekonomisti još na samom početku Trumpovog mandata (vidjeti Rao 2017).

2. KARAKTERISTIKE TRUMPOVE EKONOMSKE POLITIKE

2.1 Poreska politika i deregulacija

Jedna od ključnih mjera Trumpove ekonomske politike je bilo smanjenje poreza, posebno onih koji se odnose na kompanije i najbogatije ljude u ukupnoj vrijednosti od $1.7 biliona (Politi & Brooke 2020). Tako je, na primjer, stopa poreza na dobit smanjena sa 35 na 21%. U skladu s idejama Arthura Laffera koje su bile popularne za vrijeme Reaganove administracije, smanjenje poreza je trebalo podstaći ekonomski rast, ali u isto vrijeme dovesti i do rasta poreskih prihoda zbog veće ekonomske aktivnosti.

Međutim, dok je ekonomija zaista rasla, Trumpova administracija je – jednako kao i Reaganova – završila sa rastom budžetskog deficita koji se povećao s 4.4 na 6.3% bruto domaćeg proizvoda i rastom javnog duga. Već u 2018. godini, saopćeno je da je fiskalni deficit porastao za 17% u odnosu na prethodni period (Di, Luft & Zhong 2019). Uz to, Paul Krugman (2019) je kritikovao ove mjere kao republikansku sklonost i amneziju da uprkos činjenicama uvijek vjeruju kako smanjenje poreza dovodi do ekonomskog rasta, dok povećanje poreza isključivo nanosi štetu. Historijski gledano, niti je povećanje poreza za vrijeme Clintonove administracije dovelo do recesije, niti je smanjenje poreza Bushove administracije dovelo do rasta.

Nadalje, umjesto ekspanzivne fiskalne politike u vidu smanjenja poreza, administracija je mogla povećati državnu potrošnju kako bi obnovila američku infrastrukturu i napravila energetsku tranziciju ka obnovljivim izvorima energije (kao što u ovom trenutku to namjerava uraditi nova Bidenova administracija). Ta prilika je propuštena.

Konačno, manji porezi, smanjena birokracija i značajna deregulacija su trebale dovesti do rasta investicija, posebno onih koje su do tada vršene u inostranstvu. Međutim, investicije zavise od bezbroj drugih faktora i vrlo je vjerovatno da je nepredvidivost Trumpove politike više naškodila i obeshrabrila domaće investitore, nego što ih je ohrabrila (Krugman 2019).

2.2 Protekcionizam

Ono što je dobila fiskalnom stimulacijom, Amerika je vjerovatno izgubila kroz trgovinske ratove koje je Trump inicirao praktično sa čitavim svijetom, a posebno sa Kinom. Logika je bila jednostavna, ali ekonomski neutemeljena – s manjim uvozom (i većim izvozom), trebalo je doći do rasta zaposlenosti i plata njegovog biračkog ti-

jela. Međutim, važno je ukazati i na nekoliko alternativnih objašnjenja. Di, Luft & Zhong (2019) su ponudili nešto drugačije viđenje prema kojem je Trumpovo povećanje carina na kineske proizvode imalo za cilj da nadomjesti pad javnih prihoda koji je nastao usljed već pomenutog smanjenja poreza. Dodatni prihodi su trebali da posluže za smanjenje deficita i rastućeg javnog duga, što se može vidjeti na slikama ispod.

Grafikon 4: *Rast američkog vanjskog duga od oktobra 2017. do oktobra 2018. godine u milijardama dolara (lijevo). Ostvareni prihod od carina od januara 2015. do novembra 2018. godine (desno)*

Preuzeto iz: Di, Luft & Zhong (2019)

Bilo kako bilo, u određenom smislu je istina da višak uvoza u odnos na izvoz negativno utiče na agregatnu potražnju, pa tako i na nezaposlenost. Međutim, ovo je problem samo u mjeri u kojoj ekonomija nije na nivou svog potencijalnog proizvoda, što prema procjenama Američke Federalne Rezerve (FED) nije bio slučaj. Jer, ukoliko se ekonomija nalazi na nivou ili blizu svog potencijalnog proizvoda, bilo kakvo dodatno povećanje agregatne potražnje u konačnosti dovodi do rasta kamatnih stopa, što prema ekonomskoj teoriji dalje ima za posljedicu smanjenje investicija. U konačnici, kao što je zapravo istakao Stiglitz (2018), samo dolazi do promjene u kompoziciji agregatne potražnje – povećava se neto izvoz, ali se smanjuju investicije, što može imati negativne posljedice za dugoročni ekonomski rast. Osim toga, trgovinski deficit je u velikoj mjeri endogena varijabla koja je u najvećoj mjeri određena razlikom između domaće štednje i investicija.

Što se tiče konkretnih poteza, kada je u pitanju trgovinska politika, Trump je svoj mandat počeo sa povlačenjem iz tzv. *Trans-Pacific Partnership Agreementa* i generalno nametnuo značajno povećanje carina što je u suprotnosti sa inače liberalnim pogledima Republikanske stranke i desetljećima dugom praksom američke vanjsko-trgovinske politike koja se temeljila na međunarodnom sistemu trgovine baziranom

na pravilima (Posen 2018). Na taj način je značajno povećana nesigurnost kako domaćih tako i stranih investitora, te ugrožen svjetski trgovinski sistem (Handley& Limão 2017).

Tokom 2018. godine, američka Vlada je tako uvela carine na kineski uvoz vrijedan $250 milijardi (Di, Luft & Zhong 2019), dok je je prosječna carinska stopa povećana s 2.7 na 17.5%. Kao odgovor, Kina je povećala prosječnu carinsku stopu na američke proizvode s 5.7 na 20.4%. Ovo se negativno odrazilo na očekivanja kompanija kada su u pitanju buduće zarade, što je dovelo do pada američkih investicija. Prema procjenama FED-a iz 2020. godine, pad investicija je u 2019. godine iznosio 0.3 procentna poena, i oko 1.6 procentna poena u 2020 (Amiti, Hoon Kong & Weinstein 2020). Uz to, rast carina je neminovno doveo do poskupljenja uvezenih dijelova, te konačno do rasta cijena potrošačkih roba koji su najviše pogodili ljude sa nižim primanjima (Senses 2017). Ovo je posebno bolno kada se uzme u obzir inače slab sistem socijalne zaštite u Americi.

Primjera radi, u januaru 2018. godine Trump je uveo trgovinska ograničenja na uvoz solarnih panela, što se ispostavilo kao izrazito loša mjera ne samo kada je u pitanju okoliš, već i ekonomija. Jeftini solarni paneli su važni u borbi protiv klimatskih promjena. Pored toga, puno se više radnih mjesta stvara s postavljanjem solarnih panela, nego u njihovoj proizvodnji (Stiglitz 2018).

Ali ključni cilj Trumpove trgovinske politike je bio vratiti radna mjesta koja su izgubljena zbog globalizacije. Trump pri tome nije razumio da je američka radnička klasa više trpila zbog posljedica tehnologije, nego zbog posljedica globalizacije i da su izgubljena radna mjesta prije svega bila posljedica automatizacije. Tump je također preveliku pažnju poklanjao bilateralnim trgovinskim deficitima Amerike s pojedinim zemljama, s tim da je isključivo bio fokusiran na deficite kada je u pitanju trgovina robama, u potpunosti zanemarujući situaciju u trgovini uslugama. Na primjer, Amerika ima deficit u trgovini roba sa Kanadom, ali zapravo još veći suficit kada je u pitanju trgovina uslugama. Za njega je gubitak poslova u proizvodnji nekako bio važniji, nego gubitak poslova u sektoru usluga. Makroekonomski gledano, međutim, između njih ne postoji razlika, s tim da treba priznati kako ipak postoji politička. Naime, Trumpovo biračko tijelo dolazi iz krajeva u kojima dominira proizvodnja roba, dok se usluge uglavnom proizvode u obalnim i liberalnim dijelovima zemlje (Stiglitz 2018).

Bilo kako bilo, na početku je izgledalo kao da je zaista uspio u tome. Zaposlenost u sektorima sječe i rudarstva je značajno porasla nakon što je za vrijeme Obamine administracije doživjela veliki pad, dok je također došlo do blagog rasta zaposlenosti

u proizvodnji. Međutim, i prije izbijanja pandemije, trgovinski rat je doveo do gubitka poslova i to baš u onim sektorima kojima se nastojalo pomoći (Politi & Brooke 2020).

Grafikon 5: *Kretanje zaposlenosti po različitim sektorima (isključujući poljoprivredni)*

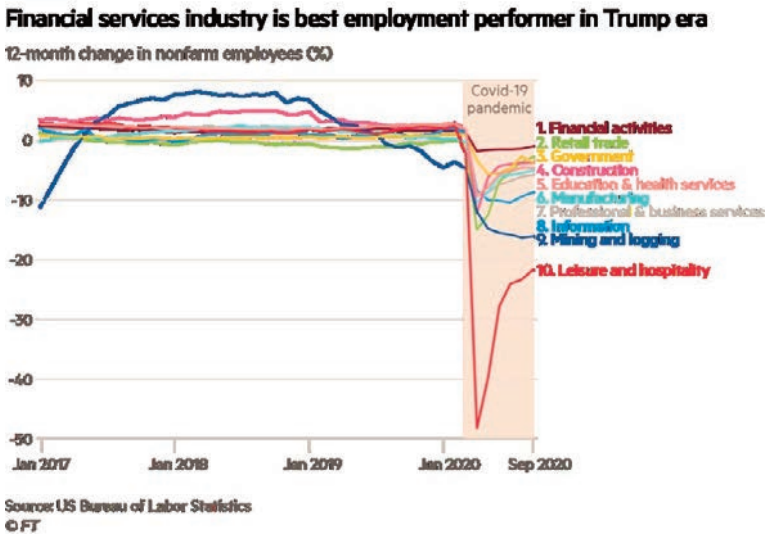

Preuzeto iz: Politi & Brooke (2020)

Preuzeto iz: Politi & Brooke (2020)

Prema procjenama *Moody's-a* (Zandi, Rogers & Cosma 2019), Amerika je zbog trgovinskog rata izgubila oko 0.3 procentna poena realnog bruto domaćeg proizvoda i oko 300.000 radnih mjesta. Na kraju, trgovinski deficit u apsolutnom iznosu je na kraju mandata zapravo bio veći nego na njegovom početku.

ZAKLJUČAK

Američka ekonomija je u prvim godinama Trumpovog mandata zaista ostvarila nekoliko izuzetnih rezultata. Međutim, ukoliko se uspjeh ekonomije, posebno kada su u pitanju pad nezaposlenost, siromaštvo te rast privrede i tržišta dionica, pripiše Trumpovoj ekonomskoj politici, onda je potrebno i neuspjehe pripisati njegovim mjerama. Kao što je već istaknuto, Trump je zbog lošeg upravljanja pandemijom prvi predsjednik još od Herberta Hoovera koji je napustio Ured s manje zaposlenih nego kada je preuzeo funkciju.

U konačnici, bilo kakav sud o ekonomiji od 2017. do početka 2021. godine stoga mora uzeti u obzir niz složenosti i proturječnosti, što su, između ostalog, i značajne karatkeristike bivšeg američkog predsjednika. Ovaj pregled je imao za cilj da istakne neke od njih. Dakle, ono što je dobio kroz svoju poresku politiku, Trump je vjerovatno izgubio kroz razne trgovinske ratove. Nadalje, investitore koje je uspio da privuče manjim porezima, deregulacijom i manjom birokracijom, s druge strane je vjerovatno izgubio zbog nepredvidivosti svoje ekonomske politike. Uz to, ostaje i pitanje kakva je dugoročna šteta učinjena međunarodnom sistemu trgovine baziranom na pravilima.

U psihologiji postoji takozvani fenomen „iluzije kauzalnosti" koji označava uvjerenje prema kojem ljudi vide uzročno-posljedične veze tamo gdje one zapravo ne postoje (Matute et al. 2015). Posebno u jednom složenom i međupovezanom sistemu kao što je američka ekonomija, nemoguće je ikada sa sigurnošću reći u kojoj su mjeri ishodi rezultat predsjednikovih politika, a u kojoj se mjeri prosto radi o spletu raznih i slučajnih okolnosti. Uspostavljanje uzročno-posljedičnih veza između pojedinih politika i ostvarenih makroekonomskih rezultata stoga treba da bude predmet budućih naučnih istraživanja.

LITERATURA

1. Amiti, Mary, Sang Hoon Kong, David E. Weinstein (2020), ˝The Investment Cost of the U.S.-China Trade War˝, Federal Reserve Bank of New York, *Liberty Street Economics*, May 28, 2020, https://libertystreeteconomics.newyorkfed.org/2020/05/the-investment-cost-of-the-us-china-trade-war.html.
2. BBC (2020), ˝US 2020 election: The economy under Trump in six charts˝, *BBC News*, https://www.bbc.com/news/world-45827430
3. Beyer, Don (2020), ˝Did Trump Create or Inherit the Strong Economy?˝, *Joint Economic Committee*, https://www.jec.senate.gov/public/_cache/files/2c298bda-8aee-4923-84a3-95a54f7f6e6f/did-trump-create-or-inherit-the-strong-economy.pdf
4. Di, Dongsheng, Gal Luft, Dian Zhong (2019), ˝Why did Trump launch a trade war? A political economy explanation from the perspective of financial constraints˝, *Economic and Political Studies*, 7(2), 203-216.
5. Habib, Jasmin, Michael Howard (2019), ˝The Political Economy of Donald J. Trump˝, In: Kowalski J. (ed.), *Reading Donald Trump. The Evolving American Presidency*, Palgrave Macmillan, Cham.

6. Handley, Kyle, Nuno Limão (2017), ˝Trade under T.R.U.M.P. policies˝, In: C. P. Brown (ed.), *Economics and Policy in the Age of Trump*, CEPR Press, 141-152.
7. Krugman, Paul (2019), ˝Why Was Trumponomics a Flop?˝, *The New York Times*, https://www.nytimes.com/2019/08/01/opinion/trump-economy.html
8. Long, Heather (2020), ˝The Trump vs. Obama economy – in 16 charts˝, *The Washington Post*, https://www.washingtonpost.com/business/2020/09/05/trump-obama-economy/
9. Matute, Helena, FernandoBlanco, Ion Yarritu, Marcos Díaz-Lago, Miguel A. Vadillo, Itxaso Barberia (2015), ˝Illusions of causality: How they bias oureveryday thinking and how they could be reduced˝, *Frontiers in Psychology*, 6, 1-14.
10. Politi, James, Brooke Fox (2020), ˝The rise and fall of the Trump economy in charts˝, *Financial Times*, https://www.ft.com/content/8126446c-4959-4e87-8c78-3546bbf2ebc2
11. Posen, Adam S. (2018), ˝The post-american world economy: Globalization in the trump era˝, *Foreign Affairs*, 97(2), 28-38.
12. Rao, Nirupama (2017), ˝Tax reform in the Age of Trump˝, In: C. P. Brown (ed.), *Economics and Policy in the Age of Trump*, CEPR Press, 89-99.
13. Senses, Mine Zeynep (2017), ˝Globalisation and US labour markets˝, In: C. P. Brown (ed.), *Economics and Policy in the Age of Trump*, CEPR Press, 49-56.
14. Smialek, Jeanna, Sarah Kliff, Alan Rappeport (2020), ˝U.S. Poverty Hit a Record Low Before the Pandemic Recession˝, *The New York Times*. https://www.nytimes.com/2020/09/15/business/economy/poverty-record-low-prior-to-pandemic.html
15. Stiglitz, Joseph E. (2018), ˝Trump and globalization˝, *Journal of Policy Modeling*, 40(3), 515-528.
16. The Economist (2020), ˝How to judge President Trump's economic record˝, *The Economist*, https://www.economist.com/leaders/2020/10/17/how-to-judge-president-trumps-economic-record
17. Thorbecke, Catherine (2021), ˝A look at Trump's economic legacy˝, *ABC News*, https://abcnews.go.com/Business/trumps-economic-legacy/story?id=74760051
18. Watts, William (2021), ˝Stock-market performance under Trump trails only Obama and Clinton˝, *Market Watch*, https://www.marketwatch.com/story/stock-market-performance-under-trump-trails-only-obama-and-clinton-11611161401

19. Zandi, Mark, Jesse Rogers, Maria Cosma (2019), ˝Trade War Chicken: The Tariffs and the Damage Done˝, *Moody's Analytics*, https://www.moodysanalytics.com/-/media/article/2019/trade-war-chicken.pdf

THE (UN)SUCCESS OF TRUMP'S ECONOMIC POLICY

Summary:

During the Trump administration, the American economy experienced some of the best results since World War II. Unemployment and poverty were at record lows and the stock market was booming. At the same time, the fiscal deficit and public debt increased, while the harm done to the rules-based international trading system is yet to be seen. Using historical data, the aim of this paper is to provide a comparative overview of some of the hallmarks of Trump's economic policy taking a critical look at each one of them: tax cuts, deregulation, and protectionism. While the pre-pandemic U.S. economy was in some aspects truly impressive, it is difficult to disentangle to what extent this was owed to the president's economic policies and to what extent this was simply due to a positive external environment, which should be the subject of future scientific research.

Keywords: Trumponomics; economic nationalism; protectionism; macroeconomic policy

Adresa autora
Author's adress

Goran Miraščić
Vlada Federacije Bosne i Hercegovine
mirascija1977@hotmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.1.161

UDK 340.134:578.834

Primljeno: 20. 11. 2021.

Pregledni rad
Review paper

Valentina Pavlović Vinogradac, Marijan Vinogradac, Irena Cajner Mraović

THE RELATION BETWEEN TRUMPISM AND COMPLIANCE WITH THE RULES DURING THE COVID-19 PANDEMIC: THE PROCEDURAL JUSTICE PERSPECTIVE

The COVID-19 pandemic is undoubtedly one of the more significant events that marked the 21st century and changed the world. Also, the 21st century was marked by the peculiar rule of USA President Donald Trump. Trumpism as a concept has influenced many aspects of people's lives around the world. Drawing on statements by former USA President Donald Trump regarding the global pandemic, the question arises as to whether trumpism could have had a global scale to spread the virus. As procedural fairness is one of the essential factors for compliance, this paper relates the concepts of procedural justice, compliance, and trumpism. The paper offers a unique review of literature and research, providing practical implications and suggestions for future international comparative research of these concepts.

Keywords: COVID-19 pandemic, trumpism, procedural justice, compliance with the rules

INTRODUCTION

The COVID-19 pandemic has stopped the world and changed the way people function in their daily lives. The COVID-19 pandemic is an event that is sure to mark the 21st century. In addition to the pandemic, the 21st century will be remembered for the rule of USA President Donald Trump. Donald Trump was remembered for many peculiarities in his power and based on his acts, and a scientific and widely researched con-

cept was created - trumpism. Trump's policy has underestimated or even ignored the risk of the COVID-19 pandemic and called into question the need for epidemiological measures (Albertoni & Wise 2021; Demsky 2020; Kaushal 2021; Lluch 2021; Shepherd, MacKendrick & Mora 2020; Westermeyer 2021). Therefore, it seems necessary to relate this concept to procedural justice, which, according to research, is a prerequisite for compliance with the rules. In the context of a pandemic, it is a prerequisite for compliance with epidemiological measures.

Trumpism has its origin in the USA and affected the way the USA coped with the COVID-19 pandemic from its beginning in 2020 till the end of Trump's presidency in January 2021. However, due to the effects of globalization, trumpism has spread across the world and provided support for actions against anti-COVID measures in many countries.

This paper explains the concepts of trumpism and procedural justice and provides a literature review concerning procedural justice as a mechanism behind the influence of trumpism on combating the COVID-19 pandemic. Likewise, the authors elaborate and give a perspective of future research that will comparatively and internationally relate these three concepts: trumpism, combating the COVID-19 pandemic and procedural justice.

1. MAIN CONCEPTS

1.1. Trumpism

The rise to power of Donald Trump in 2016 represents one of the turning points in American history. Although Donald Trump's rule as President of the United States ended, his legacy in voters and followers remained, trumpism. Trump has shown that it is possible to come to power democratically, undermine state authority, and retain control by placing lies, fake news, blaming the media for bias, and mobilizing paramilitary groups (Baker 2020; Aguirre 2020).

Trumpism, according to *Cambridge Dictionary* (2021), is "the policies and political ideas of the US President Donald Trump". According to *Cyber definition* (2021), trumpism is "typically a controversial (or even outrageous) statement, but it can also be a controversial challenge to the current political establishment or the controversial pursuit of a strategy in the American national interests ". Tabachnick (2021) lists four essential components of trumpism: celebrity, nativism, the outsider and populism. Saramo (2017) definesTrumpism as populism, strongman politics, and identitarian-

ism, where it employs emotional evocations of violence—fear, threats, hatred, and division—which at times erupts into physical displays of aggression.

Trumpism, although still an unexplored phenomenon, has shown a significant impact on all levels of society. Mollan and Geesin (2019) explored Donald Trump's business career and his turning into a politician. According to the authors, Donald Trump was a decisive and successful business leader who combined marginal right-wing conservative ideas to solve troubling American politics.

According to Pham et al. (2018), the US stock market was highly responsive to the Trump election, while the life insurance sector was one of the most negatively affected. Trumpism also impacted gender roles, so according to Pascoe (2017), trumpism deploys dominance over women and power over other, less masculine men. Also, influence can be noticed in administrative doctrine. According to Moynihan & Roberts (2021), the administration of Donald Trump caused widespread damage to the executive and organizational capabilities of the American federal government. Trumpism manifests itself in the USA and countries worldwide, such as the United Kingdom. According to Hozić & True (2017), Brexit is a lens that can be used to interrogate the spread of trumpism elsewhere.

Furthermore, trumpism has impacted other rulers of the right spectrum, such as Victor Orban. So we get the term Orbanism Wodek & Krzyanowski (2017) point out that unpredictable successes of populists in the USA and Europe have transformed anxieties into legitimate apprehension and fear. Roy (2019) explores trumpism through the concept of the city as a sanctuary. The author states that in the age of trumpism, cities no longer provide shelter to the illegal and placeless. Lieberman et al. (2017) identify three streams in American politics that were affected by Trump's election as polarized two-party presidentialism, a polity fundamentally divided over membership and status in the political community and the erosion of democratic normsthe elite and mass levels.

1.2. Procedural justice theory

In most cases, justice refers to the fair distribution of goods or rights (so-called distributive justice) or the outcome. Recently, more attention has been paid to the procedure and fairness of the decision-making process. This form of justice is called procedural justice. Already the first studies of procedural justice have shown that people are more satisfied with the outcome if they perceive that the procedure is fair. Ultimately, procedural justice is a more significant predictor of overall satisfaction than distributive justice.

The theory of procedural justice is developing in the context of social psychology. Thibaut and Walker (1975) developed a theoretical model of procedural justice through the so-called self-interest model. According to this model, people participating in procedures must have a sense of control over the process, that is, over decisions. In the modern model of procedural regularity, this model represents the 'voice' in procedures. Folger (1977) also dealt with 'voice' in procedures, according to which an individual needs to express their point of view over the process, although it does not give him formal power in making a final decision. Leventhal's Theoretical Model (1980), which has never been fully empirically validated, predicts six conditions for procedural fairness: consistency, impartiality, precision, correctability, representativeness, and ethics.

One of the most prominent theoreticians of Procedural justice theory is T. R. Tyler, who initially developed this theoretical perspective while answering why people obey the law (Tyler 1988). Lind and Tyler (1988) develop a group value model as an alternative to the self-interest model, which deals with an individual member's position, affiliation, and values within a group. The group procedure refers to the relationship between group attitudes towards members. According to this model, the assessment of procedural fairness within a group can impact group attitudes, such as the evaluation of an institution or leader (Lind & Tyler 1988: 232).

Van den Bos and Lind (2002) study the theory of procedural justice in the context of security or uncertainty. According to these authors, in a modern society marked by various risks, it is vital to reduce the uncertainty to a minimum. Van den Bos and Lind (2002) see the solution in the individual's belief that the procedures are fair since the individual cannot have insight and knowledge about each situation due to lack of time. Thus, ignorance of all available facts increases uncertainty, while uncertainty decreases, believing that the procedures are fair. It is essential that the person in charge of the process and the position of authority explains the procedure as much as possible (although he cannot convey all the facts related to the situation due to lack of time) instil confidence in the person.

Tyler and Gonzalez (2007: 91) define procedural justice as "the level of fair treatment of a person in a given situation". Vermont and Steensma (2016), in a review of theoretical settings as the main components of procedural justice state: decision control, voice, consistency, bias suppression, representativity, accuracy, correctability, ethicality, high quality of interaction, and information.

2. COMPLIANCE WITH THE RULES

2.1. Procedural justice and compliance with the rules

The theory of procedural justice is mainly used in police research. Folger and Tyler (1980) argue that procedural fairness affects satisfaction with the outcome, police legitimacy, and citizens' trust in the police. Hogh et al. (2010) highlight procedural fairness as a first step towards compliance with the rules (Graph 1). According to the authors, procedural fairness leads to trust in institutions, which in turn provides legitimacy to these institutions. The institution's legitimacy ensures the authority to make the rules, and the citizens are ready to respect the adopted rules (Tyler & Fagan 2006).

Legitimacy is the most frequently researched concept concerning procedural justice (Mazerolle et al. 2013; Murphy, Hinds & Fleming 2008; Murphy & Chereney 2011; Myhill & Bradford 2012; Reisig & Lloyd 2009; Reisig, Tankebe & Meško 2012; Hinds 2007; Murphy, Madon & Chereney 2017).

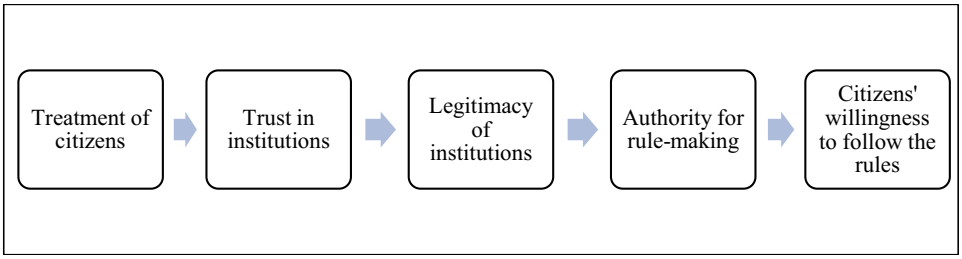

Graph 1 *– Citizens' willingness to follow by the rules in the context of procedural fairness* (Hough et al. 2010: 206)

Research conducted in Bosnia and Herzegovina (Muratbegović, Vujović & Fazlić 2014) shows that procedural justice is linked to compliance. On the other hand, the same research did not show a significant link between police legitimacy and cooperation with the police. Similarly, research among Polish students has revealed that those who perceive the police as procedurally fairer will be more willing to comply with the law and cooperate with the police (Czapska, Radomska & Wojcik 2016). A similar study in Slovenia showed a link between procedural fairness and legitimacy and compliance (Reisig, Tankebe & Mesko 2013). Bradford et al. (2015) investigated compliance with traffic rules. According to their findings, social identity is a bridge that connects the perception of procedural justice and respect for rules, combined with a sense of obligation and moral endorsement.

Bayissa Gobena and Van Dijke (2017) investigated voluntary tax compliance. Another study found that attempts to coerce and threaten taxpayers will not affect greater compliance with the rules and undermine institutions' legitimacy (Murphy 2005). This study showed a strong link between procedural justice and voluntary tax compliance, with significant trust in tax authorities and identification with the nation (Bayissa Gobena & Van Dijke 2017). Murphy (2015) also explores compliance with rules related to the payment of taxes in relation to procedural justice. His research showed that the mediators of procedural justice and respect for the rules are legitimacy, social identity and the perceived risk of sanctions.

Compliance with the rules among young people was investigated by Liu and Liu (2017), according to whom common values and procedural justice are significant predictors. According to Murphy and Cherney (2011), procedural justice will have a weaker effect on compliance and cooperation among ethnic minorities than among majority group members. In addition, young people are a group in which procedural justice is a more significant factor in cooperation and compliance than in adults (Murphy 2015).

Research has shown that procedural fairness is a significant factor in citizen-police cooperation. Thus, fans at football matches will be less likely to respect the rules of conduct if they do not perceive police behaviour as procedurally fair (Stott, Hoggett & Pearson 2012). Likewise, procedural fairness has proven to be a significant variable in Muslim cooperation in the fight against terrorism (Tyler, Schullhofer & Hug 2010; Murphy, Madon & Chereney 2017).

2.2. Compliance with COVID-19 rules

During the COVID-19 pandemic, the whole world encountered a new way of life marked by new rules - wearing masks, disinfecting, maintaining physical distance, a limited number of people at events and the like. In most countries, police officers or COVID wardens were in charge of ensuring the implementation of epidemiological measures. According to Bradford et al. (2020), the most common reasons for respecting the law and rules are moral judgments, group solidarity, legitimacy of the rule maker, habits, deterrence and self-interest.

Since 2020, a series of studies on compliance with COVID-19 disease control measures have been conducted. Research has shown that the measures against the COVD-19 pandemic will be more respected by women, the elderly and better-educated people (Solomou and Constantinidou 2020; Almutairi et al. 2020; Zhao et al.

2020; Nivette et al. 2020; Papageorge et al. 2020; Farias et Pilati 2020). Also, people who will compliance the measures to a greater extent believe that it is their moral obligation (Kooistra et al. 2020), and people for whom important values are related to conservation (conformism, security and tradition) (Cajner Mraović, Pavičić Vukičević & Pavlović Vinogradac 2021). Research has shown that the measures will be compliance by those who are at higher risk of the disease, the elderly as well as employed people (Franzen & Wohner 2020; Geana 2020; Akesson et al. 2020), as well as people who have more knowledge about the virus (Reuben et al. 2021). However, people who are less compliant with measures alsohave some common features. According to Ančić and Cepić (2021), such people are more likely to believe in conspiracy theories. They also have lower socioeconomic status and do not work in the public sector (Ančić & Cepić 2021). Finally, people who are less compliant with the COVID-19 measures are more afraid of the virus (Kooistra et al. 2020) and spend more time on social media services (Caplanova, Sivak & Szakadatova 2020).

2.3. Procedural justice and COVID-19

Nakazawa, Ino and Akabayashi (2020: 510) label procedural justice in the context of a pandemic as an ethical minimum through which to ensure "maximum happiness for the maximum number of people".

Research conducted in Nigeria (Aborisade 2021) reveals that police officers were not procedurally fair during the pandemic. Misuse of force, threats of physical violence, hostility, intimidation, extortion and punishment resulted in profound divisions between the police and the community and further compliance with epidemiological measures and the control of SARS-CoV-2 infection (Aborisade 2021). Reicher and Stott (2020) investigated the conditions under which the COVID-19 pandemic would lead to social order or disorder. The conditions tested by the authors were: historical context of state-public relations, the nature of leadership during the pandemic and procedural justice (Reicher & Stott 2020). However, several studies have shown that procedural justice is significantly associated with adherence to COVID-19 measures (Rooij et al. 2020; Kuiper et al. 2020; de Brujin et al. 2020; McCarthy et al. 2021).

According to research (Magnavita, Tripepi & Di Prinzio 2020), procedural justice was a significant factor in the level of anxiety and depression associated with the COVID-19 pandemic. Also, concerning the mental health of frontline workers, a lack of procedural justice is associated with workload, isolation at work, and lack of time for meditation and relaxation (Magnavita, Soave & Antonelli 2021). On the other

hand, the perception of procedural justice is significant for reducing insomnia in workers (Magnavita, Soave & Antonelli 2021). Research on medical staff in Portugal was conducted by Correia and Almeida (2020). According to the results, internal procedural justice has proven to be the most significant factor in burnout during a pandemic among medical staff and physicians (Correia & Almeida 2020).

3. DISCUSSION

Although the concept of trumpism is primarily related to political action, various authors identify the influence or traces of Trumpism in many other spheres of social life and even in those commonly perceived as very distant from politics.

The common issue these studiesreveal, regardless of the diversity of the areas they initially deal with, is the mechanism they recognize in terms of the effects of trumpism, i.e. the consequences that it equally leaves in these different areas of activity. The theory of procedural justice most accurately describes this mechanism. In all the reviewed literature in this study, trumpism is mentioned in the context of the violation of the normative system in a specific area of human activity, i.e. within a particular segment of social life. Trumpism is proving to be a factor in weakening self-control mechanisms at the level of individuals and informal and formal social control mechanisms at social groups, organizations, or even institutions. As a result, behaviours that do not comply with applicable standards are more likely to occur. It happens because trumpism denies everything that the theory of procedural justice identifies as crucial components of motivating people to adhere to norms.

First, according to procedural justice theory, people will be more willing to adhere to norms if they know that they apply equally to all or that there is no decency or privilege for some individuals or worse treatment for others. Trumpism is synonymous with just the opposite approach that divides people into obedient and uncritical supporters on the one hand and those who are not on the other. The former should not adhere to the norms or be sanctioned for violating them. At the same time, the latter will be hindered or even disabled for any activity, even though they respect all applicable rules.

Second, according to procedural justice theory, people are willing to abide by the norm when they know that the system is fair to all. The rules apply equally to all but that their application is consistent in all situations and transparent. Here, too, trumpism implies an entirely opposite attitude, which is understandable because the biased and inconsistent application of the rules must never be visible as such.

Third, theory of procedural justice claims that people will also be more willing to adhere to norms if they know that their voice is always heard, both in creating these norms and in their implementation. It is also the basic idea of democracy, but trumpism does not imply or represent a genuinely democratic system. Trumpism is a kind of clientelism that is incompatible with respecting the opinion of each individual.

Finally, the theory of procedural justice says that adherence to norms means responsibility. Then it can be expected more when the undoubted responsibility of those who adopt norms, especially those in charge of controlling the application of norms or implementing norms. Trumpism denies responsibility because privileged individuals need not be held accountable for anything while others take on their personal and others' responsibilities.

Based on the concept of trumpism through the prism of the procedural justice theory, it becomes clear how political action penetrates deep into all pores of social life and potentially damages them by demotivating people to adhereto norms fundamental prerequisite for proper functioning. Thus, it is understandable when authors who study workplace violence (Hodgins, Lewis, MacCurtain, McNamara, Hogan, & Pursell 2020), student mobility (Kim 2017), or dance education (Rowe, Martin, Buck, & Anttila 2018) explain negative trends through the concept of trumpism. The same has happened with epidemiological measures and rules in the context of the COVID-19 pandemic. That is why the concept of trumpism shouldn't be neglected when thinking about the origin of revolt against them.

Of course, Trumpism is not the only mechanism based on procedural justice theory. Equally, it would be wrong to view Trumpism as the sole or the main generator of non-compliance with measures to combat the COVID-19 pandemic. It can be assumed with great certainty that non-compliance with the measures in the pandemic situation would have occurred if Trump had never been President of the United States and if the phenomenon of Trumpism had not occurred. However, having in mind the global position of the USA in the world, it is worth paying attention to the possible relations between Trumpism and non-compliance with measures to suppress the COVID-19 pandemic.

4. CONCLUSION

As the notion of Trumpism emerges when the largest pandemic in modern history rules the world, it certainly seems necessary to study the extent to which Trumpism has impactedhow societies have tried to cope with the COVID-19 pandemic. As com-

pliance with epidemiological rules and guidelines is most important for combating the spread of the virus in general, it seems essential to investigate the extent to which trumpism has impacted compliance. Procedural justice theory explains what motivates people to obey the rules. It says that procedural fairness iscritical for compliance with the rules in general, including epidemiological ones. Based on the fact that trumpism is almost the opposite concept to the concept of procedural justice, it is easy to understand its threat to successfully combating the COVID-19 pandemic.

Understanding (un)compliance with anti-COVID-19 pandemic measures in the framework of the procedural justice theory has substantial practical implications. We have to be aware of the type and amount of power associated with former US President Donald Trump. That power is based on manipulations and prejudices, but that is why it does not allow trumpist views to be questioned, nor does it allow them to confront different ideas. There are no rational arguments behind trumpistopinions, so the decisions made based on them are necessarily non-transparent and undemocratic. As such, they are potentially more or less harmful to society. But despite this, blinded or self-motivated followers will fiercely defend them. That is why it is necessary to consistently and persistently place the truth and its arguments. In the COVID-19 pandemic, this means the need for quality and synergistic cooperation between government institutions, especially those in charge of preventing the spread of the COVID-19 virus and the media. Currently, the population in Croatia, and many other countries around the world, is exposed to an opposite trend of mutual disagreement among these public institutions and media highlighting such disputes, which makes people confused and less confidential about the decisions made by these institutions.

Understanding non-compliance with epidemiological measures as a kind of trumpism and applying the theory of procedural justice in explaining the connection between these two current social phenomena provides some other important practical implications. These implications could be identified through four key components of procedural justice theory.

First of all, people value impartiality and consistency in applying the rules, so public institutions should act in the same way in all cases of violation of epidemiological measures. However, we are witnessing opposite practices. Trying not to provoke even greater revolt, the public institutions are inconsistent in sanctioning violations of epidemiological measures. By doing so, they create an atmosphere that favours trumpist attitudes and instead of encouraging adherence to measures, they achieve a counter-effect.

Furthermore, people need to have their voices heard. In practice, this means that opponents of epidemiological measures should be allowed to express their beliefs, but at the same time, they should be faced with specific requirements that must be adhered to. These requirements relate to the valid argumentation of their views. It means that it is not enough to oppose or make vague arguments but to allow for an evidence-based voice, just as epidemiological measures are grounded.

Finally, people appreciate the transparency of public bodies that regulate critical situations in society, such as the COVID-19 pandemic. No one is comfortable being the mere object of rules or even epidemiological measures to preserve health and life. It is therefore essential to communicate unequivocally and transparently all information related to the COVID-19 pandemic. In this sense, no objection could be made to public institutions in Croatia, and the same is true for most modern democracies. However, the problem arises when that communication is not simple enough to be clear to everyone. Such a situation promptly opens up opportunities to fill gaps in understanding with various untruths and confabulations, which is a typical modus operandi of trumpism.

In addition to the practical implications, the described approach to the violation of epidemiological measures also provides particular new research perspectives.

Despite the potentially far-reaching detrimental effects of Trumpism, this phenomenon has not yet been sufficiently investigated. One of the reasons for this is that a certain time lag is needed to use scientific methods to see all its dimensions objectively. But the COVID-19 pandemic poses a massive threat to human lives and requires the involvement of all forces of society, including social scientists.

As a perspective for future research, we see research on both citizens and the public authorities (creators and implementers of measures) and a comparison of the perception of procedural justice, trumpism and compliance with epidemiological measures between these two samples. It would be interesting to research whether trumpism, as a concept of global influence (such as the worldwide pandemic), and to what extent it was a mediator for procedural justice, i.e. the behaviour of the authorities that implemented epidemiological measures. We also consider it worthwhile to explore the relation of these concepts not only in the American environment but also in other cultural and national contexts, and we especially emphasize the need for comparative international research. Both trumpism and the COVID-19 pandemic are worldwide phenomena, so they should be studied and treated internationally.

LITERATURE

1. Aborisade, Richard A. (2021), ˝Accounts of unlawful use of force and misconduct of the Nigerian Police in the enforcement of COVID-19 measures˝, *Journal of police and criminal psychology*, 36, 450-462.
2. Aguirre, Mariano (2020), ˝Trumpism, an ideology for the extreme far-right globally˝, *Open Democracy*; Avaliable at: https://www.opendemocracy.net/en/trumpism-ideology-extreme-far-right-globally/
3. Akesson, Jesper, Sam Ashworth-Hayes, Robert Hahn, Robert D. Metcalfe, Itzhak Rasooly (2020), ˝Fatalism, beliefs, and behaviors during the COVID-19 pandemic˝, Paper No. w27245, National Bureau of Economic Research; Avaliable at: https://www.nber.org/papers/w27245
4. Albertoni, Nicolás, Carol Wis (2021), ˝International trade norms in the age of Covid-19 nationalism on the rise?˝, *Fudan Journal of the Humanities and Social Sciences*, 14(1), 41-66.
5. Almutairi, Adel F., Ala'a BaniMustafa, Yousef M. Alessa, Saud B. Almutairi, Yahya Almaleh (2020), ˝Public trust and compliance with the precautionary measures against COVID-19 employed by authorities in Saudi Arabia˝, *Risk Management and Healthcare Policy*, 13, 753-760.
6. Ančić, Branko, Dražen Cepić (2021), ˝Tko su antimaskeri u Hrvatskoj?: Prilog istraživanju antimaskerske reakcije tijekom pandemije bolesti COVID-19 u Hrvatskoj˝, *Sociologija i prostor*, 59(219), 187-218.
7. Baker, Peter (2020), ˝Trump scorns his own scientists over virus data˝, *The New York Times*; Available at: https://www.nytimes.com/2020/09/16/us/politics/trump-cdc-covid-vaccine.html.
8. Bradford, Ben, Zoe Hobson, Arabella Kyprianides, JuliaYesberg, Jonathan Jacksonand, Krisztián Pósch (2020), ˝Policing the lockdown: Compliance, enforcement and procedural justice˝, COVID-19 Special Papers, UCL; Avaliable at: http://eprints.lse.ac.uk/104227/
9. Bradford, Ben, Katrin Hohl, Jonathan Jackson, Sarah MacQueen (2015), ˝Obeying the rules of the road: Procedural justice, social identity, and normative compliance˝, *Journal of contemporary criminal justice*, 31(2), 171-191.
10. Cajner Mraović, Irena, Jelena Pavičić Vukičević, Valentina Pavlović Vinogradac (2021), ˝Schwartz's Value Model as a Factor of Compliance with Epidemiological Measures in the First Wave of the COVID-19 Pandemic in Southeast Europe˝, *Društvene i humanističke studije*, 3(16), 183-206.

11. Cambridge Dictionary (2021), Avaliable at: https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/trumpism
12. Caplanova, Anetta, Rudolf Sivak, Estera Szakadatova (2020), ˝The Impact of Trust in Public Institutions on Compliance With Epidemiological Measures to Slow Down the Spread of COVID-19˝, *International Advances in Economic Research*, 27, 47-60.
13. Cyber definition (2021). Available at: https://www.cyberdefinitions.com/definitions/TRUMPISM.html
14. Czapska, Janina, Ewa Radomska, Daria Wójcik (2014), ˝Police legitimacy, procedural justice, and cooperation with the police: A polish perspective˝, *Varstvoslovje*: *Journal of Criminal Justice and Security*, 16(4), 453-470.
15. De Bruijn, Anne Leonore, Yuval Feldman, Malouke Esra Kuiper, Megan Brownlee, Chris Reinders Folmer, Emmeke Barbara Kooistra, Elke Olthuis, Adam Fine, Benjamin van Rooij (2020), ˝Why did Israelis comply with COVID-19 Mitigation Measures during the initial first wave lockdo wn?˝; Available at: https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=nl&user=ET9L7ecAAAAJ&citation_for_view=ET9L7ecAAAAJ:IjCSPb-OGe4C
16. Demsky, Jeffrey (2020), ˝Covid-19 in the Age of Trump: A Virus for the American Century and Republic˝, *Revue LISA / LISA e-journal*; Available at: https://journals.openedition.org/lisa/12816
17. Farias, Jessica, Ronaldo Pilati (2020), ˝Violating social distancing amid the COVID-19 pandemic: Psychological factors to improve compliance˝, *PsyAr Xiv*; Available at: https://scholar.google.com.br/citations?view_op=view_citation&hl=pt-BR&user=SUYJo2oAAAAJ&citation_for_view=SUYJo2oAAAAJ:qjMakFHDy7sC
18. Folger, Robert (1977). Distributive and procedural justice: Combined impact of voice and improvement on experienced inequity. *Journal of personality and social psychology*, 35(2), 108.
19. Franzen, Axel, Fabienne Wöhner (2021), ˝Coronavirus risk perception and compliance with social distancing measures in a sample of young adults: Evidence from Switzerland˝, *PloS one*, 16(2), e0247447.
20. Geana, Mugur V. (2020), ˝Kansans in the middle of the pandemic: Risk perception, knowledge, compliance with preventive measures, and primary sources of information about COVID-19˝, *Kansas journal of medicine*, 13, 160-164.

21. Gobena, Lemessa Bayissa, Marius Van Dijke (2017), ˝Fear and caring: Procedural justice, trust, and collective identification as antecedents of voluntary tax compliance, *Journal of Economic Psychology*, 62, 1-16.
22. Hinds, Lyn (2007), ˝Building police – Youth relationships: The importance of procedural justice˝, *Youth justice*, 7(3), 195-209.
23. Hough, Mike, Jonathan Jackson, Ben Bradford, Andy Myhill, Paul Quinton (2010), ˝Procedural justice, trust, and institutional legitimacy˝, *Policing: A journal of policy and practice*, 4(3), 203-210.
24. Hozić, Aida A., Jacqui True (2017), ˝Brexit as a scandal: gender and global trumpism˝, *Review of International Political Economy*, 24(2), 270-287.
25. Kaushal, Neeraj, Yao Lu, Robert Y. Shapiro, Jennifer So (2021), ˝American Attitudes Toward COVID-19: More Trumpism Than Partisanship˝, *American Politics Research*, 50(1), 67-82.
26. Kooistra, Emmeke Barbara, Chris Reinders Folmer, Malouke Esra Kuiper, Elke Olthuis, Megan Brownlee, Adam Fine, Benjamin van Rooij (2020), ˝Mitigating covid-19 in a nationally representative uk sample: Personal abilities and obligation to obey the law shape compliance with mitigation measures˝, *Amsterdam Law School Research Paper*, 2020-19; Available at: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3598221
27. Kuiper, Malouke Esra, Anne Leonore de Bruijn, Chris Reinders Folmer, Elke Olthuis, Megan Brownlee, Emmeke Barbara Kooistra, Adam Fine, Benjamin van Rooij (2020), ˝The intelligent lockdown: Compliance with COVID-19 mitigation measures in the Netherlands˝, *Amsterdam Law School Research Paper*, 2020-20; Available at: https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=nl&user=ET9L7ecAAAAJ&citation_for_view=ET9L7ecAAAAJ:d1gkVwhDpl0C
28. Leventhal, Gerald S. (1980), ˝What should be done with equity theory?˝, In: Kenneth J. Gergen, Martin S. Greenberg, Richard H. Willis (Eds.), *Social exchange*, Springer, Boston, MA, 27-55.
29. Lieberman, Robert, Suzanne Mettler, Thomas B. Pepinsky, Kenneth M. Roberts, Richard Valelly (2017), ˝Trumpism and American democracy: History, comparison, and the predicament of liberal democracy in the United States˝, *Comparison, and the Predicament of Liberal Democracy in the United States (August 29, 2017)*; Available at: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3028990

30. Lind, E. Allan, Tom R. Tyler (1988), *The social psychology of procedural justice*, Springer Science & Business Media.
31. Liu, Siyu, Jianhong Liu (2018), ˝Police legitimacy and compliance with the law among Chinese youth˝, *International journal of offender therapy and comparative criminology*, 62(11), 3536-3561.
32. Lluch, Jaime (2021), ˝Trumpist Ethnonationalism and the Federal Response to the COVID-19 Crisis and Other Natural Disasters in Puerto Rico (2017–21)˝, *Nationalism and Ethnic Politics*, 27(3), 331-349.
33. Magnavita, Nicola, Paolo Maurizio Soave, Massimo Antonelli (2021), ˝Prolonged stress causes depression in frontline workers facing the COVID-19 pandemic. A repeated cross-sectional study˝, *Preprints*; Available at: https://www.preprints.org/manuscript/202105.0129/v1
34. Magnavita, Nicola, Giovanni Tripepi, Reparata Rosa Di Prinzio (2020), ˝Symptoms in health care workers during the COVID-19 epidemic. A cross-sectional survey˝, *International journal of environmental research and public health*, 17(14), 5218.
35. Mazerolle, Lorraine, Emma Antrobus, Sarah Bennett, Tom R. Tyler (2013), ˝Shaping citizen perceptions of police legitimacy: A randomized field trial of procedural justice˝, *Criminology*, 51(1), 33-63.
36. Mollan, Simon, Beverly Geesin (2020), ˝Donald Trump and Trumpism: Leadership, ideology and narrative of the business executive turned politician˝, *Organization*, 27(3), 405-418.
37. Moynihan, Donald, Alasdair Roberts (2021), ˝Dysfunction by Design: Trumpism as Administrative Doctrine˝, *Public Administration Review*, 81(1), 152-156.
38. Muratbegović, Elmedin, Srđan Vujović, Adnan Fazlić (2014), ˝Procedural justice, police legitimacy and cooperation of Bosnian students with the police˝, *Varstvoslovje: Journal of Criminal Justice and Security*, 16(4), 387-411.
39. Murphy, Kristina (2005), ˝Regulating more effectively: The relationship between procedural justice, legitimacy, and tax non-compliance˝, *Journal of Law and Society*, 32(4), 562-589.
40. Murphy, Kristina (2015), ˝Does procedural justice matter to youth? Compar ing adults' and youths' willingness to collaborate with police˝, *Policing and society*, 25(1), 53-76.
41. Murphy, Kristina, Adrian Cherney (2011), ˝Fostering cooperation with the police: How do ethnic minorities in Australia respond to procedural justice-

based policing?", *Australian & New Zealand journal of criminology*, 44(2), 235-257.
42. Murphy, Kristina, Ben Bradford, Jonathan Jackson (2016), "Motivating compliance behavior among offenders: procedural justice or deterrence?", *Criminal Justice and Behavior*, 43(1), 102-118.
43. Murphy, Kristina, Lyn Hinds, Jenny Fleming (2008), "Encouraging public cooperation and support for police", *Policing & society*, 18(2), 136-155.
44. Murphy, Kristina, Natasha Sam Madon, Adrian Cherney (2017), "Promoting Muslims' cooperation with police in counter-terrorism: The interaction between procedural justice, police legitimacy and law legitimacy", *Policing: An International Journal of Police Strategies and Management*, 40(3), 00-00.
45. Myhill, Andy, Ben Bradford (2012), "Can police enhance public confidence by improving quality of service? Results from two surveys in England and Wales", *Policing and society*, 22(4), 397-425.
46. Nakazawa, Eisuke, Hiroyasu Ino, Akira Akabayashi (2020), "Chronology of COVID-19 cases on the Diamond Princess cruise ship and ethical considerations: A report from Japan", *Disaster medicine and public health preparedness*, 14(4), 506-513.
47. Nivette, Amy, Denis Ribeaud, Aja Murray, Annekatrin Steinhoff, Laura Bechtiger, Urs Hepp, Lilly Shanahan, Manuel Eisner (2021), "Non-compliance with COVID-19-related public health measures among young adults in Switzerland: Insights from a longitudinal cohort study", *Social science & medicine*, 268, 113370.
48. Nicholas W. Papageorge, Matthew V. Zahn, Michèle Belot, Eline van den Broek-Altenburg, Syngjoo Choi, Julian C. Jamison. Egon Tripodi (2021). "Socio-demographic factors associated with self-protecting behavior during the Covid-19 pandemic", *Journal of Population Economics*, 34(2), 691-738.
49. Pascoe, Cheri Jo (2017), "Who is a real man? The gender of Trumpism", *Masculinities & Social Change*, 6(2), 119-141.
50. Pham, Huy, Vikash Ramiah, Nisreen Moosa, Tam Huynh, Nhi Pham (2018, "The financial effects of Trumpism", *Economic Modelling*, 74, 264-274.
51. Reicher, Stephen, Clifford Stott (2020), "On order and disorder during the COVID-19 pandemic", *British Journal of Social Psychology*, 59(3), 694-702.
52. Reisig, Michael D., Camille Lloyd (2009), "Procedural justice, police legitimacy, and helping the police fight crime: Results from a survey of Jamaican adolescents", *Police quarterly*, 12(1), 42-62.

53. Reisig, Michael D., Justice Tankebe, Gorazd Meško (2012), ˝Procedural Justice, Police Legitimacy, and Public Cooperation with the Police Among Young Slovene Adults˝, *Varstvoslovje: Journal of criminal justice & security*, 14(2); Available at: https://www.fvv.um.si/rV/arhiv/2012-2/02_Reisig_Tankebe_Mesko-E.html
54. Reisig, Michael D., Justice Tankebe, Gorazd Meško (2014), ˝Compliance with the law in Slovenia: The role of procedural justice and police legitimacy˝, *European journal on criminal policy and research*, 20(2), 259-276.
55. Reuben, Rine Christopher, Margaret M. A. Danladi, Dauda Akwai Saleh, Patricia Ene Ejembi (2021), ˝Knowledge, attitudes and practices towards COVID-19: an epidemiological survey in North-Central Nigeria˝, *Journal of community health*, 46(3), 457-470.
56. Roy, Ananya (2019), The city in the age of Trumpism: From sanctuary to abolition˝, *Environment and Planning D: Society and Space*, 37(5), 761-778.
57. Saramo, Samira (2017), ˝The meta-violence of Trumpism˝, *European journal of American studies*, 12-2; Available at: https://journals.openedition.org/ejas/12129
58. Shepherd, Hana, Norah MacKendrick, G. Cristina Mora (2020), ˝Pandemic Politics: Political Worldviews and COVID-19 Beliefs and Practices in an Unsettled Time˝, *Socius*, 6, 1-18.
59. Solomou, Ioulia, Fofi Constantinidou (2020), ˝Prevalence and predictors of anxiety and depression symptoms during the COVID-19 pandemic and compliance with precautionary measures: Age and sex matter˝, *International journal of environmental research and public health*, 17(14), 4924.
60. Stott, Clifford, James Hoggett, Geoff Pearson (2012), ˝'Keeping the Peace' Social Identity, Procedural Justice and the Policing of Football Crowds˝, *The British journal of criminology*, 52(2), 381-399.
61. Tabachnick, David Edward (2016), ˝The four characteristics of Trumpism˝, *The Hill*; Available at: https://thehill.com/blogs/congress-blog/presidential-campaign/264746-the-four-characteristics-of-trumpism
62. Tyler, Tom R. (1989), ˝The psychology of procedural justice: A test of the group-value model˝, *Journal of personality and social psychology*, 57(5), 830-838.
63. Tyler, Tom R., Fagan, Jeffery (2010), ˝Legitimacy and cooperation˝, In: Stephen K. Rice and Michael D. White (Eds.), *Race, ethnicity, and policing*, New York University Press, 84-117.

64. Tyler, Tom R., Robert Folger (1980), ˝Distributional and procedural aspects of satisfaction with citizen-police encounters˝, *Basic and applied social psychology*, 1(4), 281-292.
65. Tyler, Tom R., Stephen Schulhofer, Aziz Z. Huq (2010), ˝Legitimacy and deterrence effects in counterterrorism policing: A study of Muslim Americans˝, *Law & society review*, 44(2), 365-402.
66. Tyler, Tom R., Jeffery Fagan (2006), ˝Legitimacy and cooperation: Why do people help the police fight crime in their communities?˝, Paper no. 06Á99, *Public Law & Legal Theory Working Paper Group*, Columbia Law School, New York
67. Van den Bos, Kees, Allan E. Lind (2002), ˝Uncertainty management by means of fairness judgments˝, *Advances in experimental social psychology*, Vol. 34, 1-60.
68. Van Rooij, Benjamin, Anne Leonore de Bruijn, Chris Reinders Folmer, Emmeke Kooistra, Malouke Esra Kuiper, Megan Brownlee, Elke Olthuis, Adam Fine (2020), ˝Compliance with COVID-19 mitigation measures in the United States˝, *Amsterdam law school research paper*, 2020-21; Available at: https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=nl&user=ET9L7ecAAAAJ&citation_for_view=ET9L7ecAAAAJ:u5HHmVD_uO8C
69. Vermunt, Riël, Herman Steensma (2016), ˝Procedural justice˝, In: Clara Sabbagh, Manfred Schmitt (Eds.), *Handbook of Social Justice Theory and Research*, Springer, 219-236.
70. Westermeyer, William H. (2021), ˝Freedom over Fear: Fundamentalist Populism and the Challenge of COVID-19˝, *Open Anthropological Research*, 1(1), 116-128.
71. Wodak, Ruth, Michał Krzyżanowski (2017), ˝Right-wing populism in Europe & USA: Contesting politics & discourse beyond 'Orbanism'and 'Trumpism'˝, *Journal of Language and Politics*, 16(4), 471-484.
72. Zhao, Sheng Zhi, Janet Yuen Ha Wong, Yongda Wu, Edmond Pui Hang Choi, Man Ping Wang, Tai Hing Lam (2020), ˝Social distancing compliance under COVID-19 pandemic and mental health impacts: A population-based study˝, *International journal of environmental research and public health*, 17(18), 6692.

ODNOS IZMEĐU TRAMPIZMA I PRIDRŽAVANJA PRAVILA TIJEKOM PANDEMIJE COVID-19: PERSPEKTIVA PROCEDURALNE PRAVIČNOSTI

Sažetak:

Pandemija COVID-19 nesumnjivo je jedan od značajnijih događaja koji je obilježio 21. stoljeće i promijenio svijet. Također, 21. stoljeće obilježila je osebujna vladavina američkog predsjednika Donalda Trumpa. Trampizam kao koncept utjecao je na mnoge aspekte života ljudi diljem svijeta. Oslanjajući se na izjave bivšeg predsjednika SAD Donalda Trumpa o globalnoj pandemiji, postavlja se pitanje je li trampizam mogao imati uticaj globalnih razmjera za širenje virusa. Budući da je proceduralna pravičnost jedan od bitnih čimbenika pridržavanja normi, ovaj rad povezuje koncepte proceduralne pravičnosti, poštivanja epidemioloških mjera i trampizma. Rad nudi jedinstven pregled literature i istraživanja, pružajući praktične implikacije kao i prijedloge za buduća međunarodna komparativna istraživanja ovih koncepata.

Ključne riječi: pandemija COVID-19; trampizam; proceduralna pravičnost; pridržavanje pravila

Adrese autora
Authors' address

Valentina Pavlović Vinogradac
City of Zagreb
pavlovicvalentina19@gmail.com

Marijan Vinogradac
Nursing school Vinogradska, Zagreb
najiram.cadargoniv@gmail.com

Irena Cajner Mraović
University of Zagreb
Faculty of Croatian Studies
icajner@gmail.com

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI
Tuzla, God.I, Br.1, decembar 2016.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

ANGLISTIKA

Valentina Gavranović, Marijana Prodanović
A COMPARATIVE ANALYSIS OF EFL TEXTBOOKS USED IN THE THIRD GRADE PRIMARY SCHOOL / KOMPARATIVNA ANALIZA UDŽBENIKA NAMENJENIH NASTAVI ENGLESKOG KAO STRANOG JEZIKA U TREĆEM RAZREDU OSNOVNE ŠKOLE 183

Aida Džiho-Šator
TRACING POLITICS AND POSTMODERNISM IN *THE NOISE OF TIME* / TRAGOM POLITIKE I POSTMODERNIZMA U *ŠUMU VREMENA* 201

Adisa Ahmetspahić
HISTORIOGRAPHIC METAFICTION IN LIZ LOCHHEAD'S PLAYS: *BLOOD AND ICE* AND *MARY QUEEN OF SCOTS GOT HER HEAD CHOPPED OFF* / ELEMENTI HISTORIOGRAFSKE METADRAME U DRAMAMA LIZ LOCHHEAD: *KRV I LED* I *ODRUBLJENA GLAVA MARIJI KRALJICI ŠKOTA* 225

društvene i humanističke studije

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.1.183

UDK 371.671:811.111
811.111:373.32

Primljeno: 25. 10. 2021.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Marijana M. Prodanović, Valentina M. Gavranović

A COMPARATIVE ANALYSIS OF EFL TEXTBOOKS USED IN THE THIRD GRADE PRIMARY SCHOOL

As a result of ever-growing changes affecting educational discourse, the roles and importance of textbooks have often been reexamined and redefined. This article reports the findings obtained from a comparative analysis of three English language textbooks used in the third grade in primary school. The main criterion used for the selection of these textbooks relates to the cultural and linguistic background of their authors. This study examines the complex nature of textbooks and the multifaceted perspectives involved in the evaluation of their quality and purposefulness within the learner-oriented teaching framework. It compares structural organization and linguistic devices used in three English language textbooks written by authors coming from different backgrounds, intending to establish differences or similarities in approaches and methods utilized to present a certain content. This article also aims at drawing attention to the importance of employing textbook theory knowledge while selecting a textbook to be used in English language teaching.

Keywords: English language textbook analysis, Communicative Approach, cultural background, textbook theory

1. INTRODUCTION

Textbooks are widely used in teaching and learning practices, representing an unavoidable and useful tool and guidance for both teachers and learners. Although textbooks and various teaching materials have been accompanying teaching and

learning for centuries, there were not many systematic studies on materials development until the last quarter of the twentieth century. Various developmental courses in education have changed our perception of textbooks, their form, content, and function. As regards foreign language teaching, in the 1990s a systematic and scientific approach to this aspect developed within applied linguistics, when "materials development began to be treated seriously by academics as a field in its own right" (Tomlinson 2012: 144).

The textbook as one of the main components in English foreign language instructional contexts, its role and importance have occupied researchers studying this integral element of foreign language teaching from various perspectives. The focus in applied linguistics is not only on the selection of material but also on the careful application of theory in practice.

Textbooks have been analysed and evaluated from various perspectives, one of which includes the methodology used and the approach adopted by their authors. According to Hutchinson, textbooks reflect the author's adopted approach to foreign language teaching, and language teaching material represents "an implicit statement about the nature of language learning" (Hutchinson 1987: 38).

From a socio-cultural perspective, a textbook is influenced by the cultural and social background of the learners it is intended for on one hand, and of its authors on the other. According to Antić (2016: 23), textbook authors have their cultural and social background which intertwines with the content and organisation of materials and tasks incorporated in the material. This article provides a theoretical background related to various aspects of textbook evaluation and analysis and focuses on the comparison of structure, organisation, and linguistic devices used in three English language textbooks written by authors with different backgrounds. Starting from the assumption that authors coming from different backgrounds, in terms of language and culture-related experiences, might regard language teaching, learners, as well as linguistic disciplines in different ways, we aimed to shed light on the structure and components of three textbooks widely used in the English language classroom in the third grade of primary school in the Republic of Serbia. This paper aims at studying differences and similarities in approaches and methods utilised by different authors in order to present the aimed content.

2. TEXTBOOK STUDIES - THEORETICAL BACKGROUND

Being a part of a wide scope of teaching materials, textbooks have been in use for centuries and are defined as an important educational tool representing "an almost universal element of teaching" (Hutchinson and Torres 1994: 315). Not only do textbooks provide helpful guidance for teachers to cover what is prescribed by the national curricula and syllabi (Nordlund 2016: 48), but they are also beneficial for various reasons. In the first place, they provide a structured and coherent framework with control over the content presentation which helps both the teachers and the students to navigate through the process of teaching and learning more effectively. A carefully designed textbook also provides a supporting tool and stimulus for methodological development (Harmer 2007).

Textbooks should be created in such a way as to encourage students' cognitive abilities, arouse their curiosity, and enhance motivation for learning and acquiring new knowledge and skills. Modern textbooks also aim at promoting cultural and social values and creating a good environment for the proper functioning of members in a particular community in the modern world (Trebješanin and Lazarević 2001: 15).

Regardless of ever-growing Information and Communication Technology tools and possibilities utilised for educational purposes, it is indisputable that textbooks still provide a keystone in teaching and learning practices. Diverse developments occurring within reformed educational systems and paradigms inevitably affect theories and methods of textbook studies and research whose aim is to evaluate the approaches to textbook design. In the Republic of Serbia, systematic and empirical textbook studies were initiated towards the end of the 1970s, and the corpus of empirical studies and research papers has been growing ever since (Pešikan 2016: 12).

The traditional framework of textbook study emphasises the importance of textbook content and its compliance with the curriculum. Nonetheless, the constructivist approach acknowledges the importance of the textbook content, but it also emphasises the process of learning itself – we are witnessing the shift from "how" to "what" - in other words, "we are now not only concerned with the content itself, but with how this content is mediated" (Ivić, et al. 2013: 33). Another change that came about towards the end of the 20th century was the use of the term "textbook" in literature more often to refer not only to a book exclusively based on texts and content, but also a book comprising a wider range of elements.

The purpose textbooks have in the modern schooling system goes beyond these traditional roles and it implies the creation of such a discourse that allows for

interaction and construction of knowledge. In other words, not only do textbooks convey content but they also provide a stimulating input for students to be actively engaged in the process of learning (Antić 2016: 25). This approach reflects the changing educational paradigm wherein the focus of the teaching and learning process moves towards students and their active engagement in all aspects of this process. According to Pešić (2016: 37), what characterises the new generation of textbooks is their focus on learners and their cognitive engagement which can be achieved through a variety of critical thinking and problem-solving tasks.

The function textbooks need to fulfill today is complex – the role of textbooks as self-contained resources of knowledge, has been complemented by inductive strategies (Pešić 2016: 39) whose aim is to help learners construct knowledge and develop competences. The function of the textbook is to engage a learner not only cognitively but also psychologically and socially.

Intensive study of textbooks started in the 1970s and Lazarević (2009: 9) reviews the textbook literature concluding that the dominant framework of investigation and research relies on Vygotski and his socio-cultural approach to education. Textbooks are an inseparable part of culture and reflect the values of a society, a group of people, and beliefs and are in accordance with the scientific content and findings from a certain area of study.

Psychological and cognitive developmental characteristics of learners to a great extent influence the way textbooks are written and organised. Young learners are characterized by imagination, spontaneity, intuitive learning, and oral communication (Končarević 2010: 10). The level of intrinsic motivation decreases as one grows older. One of the strategies employed in designing textbooks/textbooks is to create the teaching and learning process around topics and experiences that are relevant for children, within the framework in which they feel confident and stimulated to accomplish self-actualisation.

The importance of creating textbooks that would respond to current educational needs is often emphasised within reformed educational systems. In the Republic of Serbia, the process of creating national quality standards of textbooks started in 2001. As of 2004, the new legislation regulating textbook production and distribution in schools resulted in a more varied offer of textbooks on the market, issued by various publishing houses, not only domestic but foreign ones as well (Lazarević 2009: 11). The number of textbooks approved by the Ministry of Education, Science and Technological Development has significantly increased, and both schools and teachers were given the freedom to make their own choices about what textbooks to use. Laws

regulating textbook policy were changed and modified, and the last version of the Law on Textbooks was approved in 2018. In order to ensure the quality of textbooks, Textbook Standards have been defined. These standards provide a framework regulating content, pedagogical and psychological practices, language-related requirement, theory, methodology, and didactic application, as well as the quality of graphic representations, illustrations, and technical characteristics (Pravilnik o standardima udžbenika/The Rulebook on Textbook Standards, Article 4).

2.1. The use of textbooks in foreign language teaching

Although textbooks share some common features in terms of the standards quality they need to meet, their differences arise from the nature of the subject matter they encompass. Thus, the type of knowledge belonging to a certain scientific field studied within a given subject will determine the methods employed for conveying this knowledge. Foreign language teaching, with its nature, apparatus, and methods to a great extent influences the way the textbooks are organised and written.

Theories investigating the development of foreign language textbooks date back to the 1970s (Lee 2013). Not only do textbooks play an important role in the process of foreign language teaching and learning, but also the analysis and evaluation of their quality contribute to the creation of better textbooks that will enhance more effective cognitive, social, and psychological development of the learner. According to Hutchinson (1983), the evaluation of textbooks contributes to the area of English language teaching in two aspects. By acknowledging the value and quality of certain textbooks over the other ones, the language instructor gives his/her contribution to the selection process. Moreover, through this process, the instructor also enhances his/her understanding of teaching practices, methods, and beliefs.

Textbooks have been designed to be in conjunction with the new teaching practices. The roles they have today aim at supporting the cognitive, psychological, and social development of learners. As teaching tools, textbooks not only contain content but serve as "the organisation of students' learning" (Ivić and Pešikan 2013: 46). In order to reach learners and help them organise their learning process more effectively and meaningfully, textbooks need to respond to the learners' cognitive abilities, age, needs, the social and cultural context where they come from. Along the changes happening within current trends in modern language teaching, the roles textbooks have today are also being modified, and one of these changes refers to the

need to connect academic and systematic educational discourse with the learners' everyday life and objectives for their personal growth (Ivić, et al. 2013: 47).

In the 1970s, the purposes and ways of foreign language teaching were reexamined and a new approach – the Communicative Approach – emerged, developing from the need for enhancing language learners' communicative competence. The approach gained prominence and has been developing its tenets ever since, becoming a dominant foreign language paradigm in applied linguistics. Perspectives on foreign language teaching were broadened, and apart from teaching structures – grammar and vocabulary – communicative functions were highlighted because the aimed learning outcome – gaining communicative competence – was redefined (Littlewood 2010: 1). Within the Communicative Approach, social interaction and social meaning are brought into the focus of language teaching and learning, and the learners' needs, interests, and background are taken into consideration while planning and organising the teaching process. The learner-centered approach emphasises the need to employ all possible resources in order to make the learning process more effective and meaningful. The development of the Communicative Approach in foreign language teaching, with its focus on enhancing learners' communicative competence, has brought along structural and functional changes of textbooks used for foreign language learning. The very definition of foreign language textbooks also changed, and this change can be illustrated with the definition Sheldon provided back in the 1990s, stating that "a textbook may be loosely defined as a published book, most often produced for commercial gain, whose explicit aim is to assist foreign learners of English in improving their linguistic knowledge and/or communicative ability" (Sheldon 1987: 1), whereby the last part of it containing "and/or communicative ability" has gained priority in textbook evaluation.

The endeavours to describe and standardise language competence resulted in the creation of *The Common European Framework of Reference for Languages: Learning, teaching, assessment* (*CEFR*), a pivotal document providing valuable support in writing and creating textbooks. In the CEFR it is stated that "any act of language learning or teaching is in some way concerned with each of these dimensions: strategies, tasks, texts, an individual's general competences, communicative language competence, language activities, language processes, contexts and domains" (CEFR 2018: 10). According to Mikić (2010: 89), these elements define to a great extent the function of textbooks and influence the way a foreign language textbook is structured. The framework of foreign language textbooks should provide enough opportunities for learners to rely on their own experiences, but they should also encourage curiosity and

create incentives for new experiences (Končarević 2010: 12) What characterises textbooks which effectively respond to the aforementioned framework is a personalised approach, accompanied by stimulating social-oriented tasks, learning through play, characters with whom the students can identify, as well as visual attractiveness. Research has shown that the use of illustrations motivates learners, helps them understand the delivered content better, and, overall, can improve learning (Pešikan 2017: 8).

In addition to the above-mentioned roles and characteristics of modern textbooks, it is indisputable that the interaction between the learner and the textbook, particularly at earlier stages of education, is highly affected by the pedagogical practices the teacher employs when using the textbook. A good textbook should also support one of the main aims of foreign language teaching to young learners – developing love for foreign languages and thus reinforcing learners‘ motivation.

3. METHODOLOGY

The 2020 revised edition of the *Catalogue of Approved Textbooks for the 3rd and 7th Year of Primary Education* lists 13 different textbooks for use in the third grade of primary school, issued by both domestic and foreign publishers and authors. They are all in compliance with the national curriculum and respect the defined standards of textbook quality as it is defined in the legal documents regulating the education system in the Republic of Serbia.

This study aims at investigating what differences and/or similarities exist among these approved textbooks if the main criterion for the selection of textbooks for comparison and analysis relates to the authors’ different backgrounds in terms of their first language and culture-related experiences. To achieve the stated goal, three textbooks, approved by the Ministry of Education, Science and Technological Development for use in the third gradeof elementary school have been analysed. All three of them do address, to the greatest extent possible, similar language competences and skills, aligned with the envisaged teaching-learning outcomes pertinent to the English language course. Anyhow, despite the common ground, what makes a prominent difference among them is the background of the authors, from the perspective of language *heritage* and habits. Namely, one of them, titled *Easy 3* (hereinafter referred to *domestic*), was written by Serbian authors, that is authors whose native language is Serbian (Nenezić and Dimitrijević); the other two sources are characterized by foreign authors’ fingerprint, while *Playway to English 3* (hereinafter referred to *bilingual*) was written by bi-multi-lingual authors, i.e. authors

(Gerngross, Puchta and Atanacković) being native speakers of another international language, writing in English and about English, the third title, *Family & Friends 1* (hereinafter referred to *native*) was authored by a native English speaker (Simmons).

With a view to illuminating the similarities and differences in the approaches the above-mentioned authors might favour and use, we have conducted a multi-level content analysis, attending to:

- textbooks' structure/organisation,
- topics/language versatility,
- language skills addressed,
- culture-related notions/pragmatics awareness, assessment/tasks/complementary material

Given the fact that the compared textbooks have been approved by the Ministry of Education, Science and Technological Development, i.e., that they can be found in the *Catalogue of Approved Textbooks for the 3rd and 7th Year of Primary Education*, they all conform to the relevant curricula and syllabi and, as such, follow the *CEFR*-based guidelines on A1 level skills and competences. For that very reason, the qualitative analysis we have conducted for the purpose of this study shall not *test* the textbooks' compliance with the official framework, but shall rather focus on whether (and to what extent) authors coming from different language backgrounds leave different fingerprints in a pretty restricted area of subject matter.

4. RESEARCH ANALYSIS AND DISCUSSION

4.1. Structure/Organisation

Though their contents might appear similar at first glance –a second glance shows they are quite different, as illustrated in the table below:

Table 1. *Textbooks' Structure*

Title	**Pages/Units**	**Structure**
Easy 3 (domestic)	88/16	Lexical Areas+Language+Function/Skills
Playway to English 3 (bilingual)	83/10	Structures+Vocabulary
Family & Friends 1 (native)	130/15	Words+Grammar+Phonic+Skills

The data presented confirm that the most elaborative resource, both from the perspective of length and complexity, is the native textbook, followed by the domestic one, whereas it is the bilingual one which is characterised by the most linear nature. Analogically, the number of clusters are different in their contents respectively– both in terms of terminology and the logic they follow. What is, however, prominent is the fact that all three textbooks include sections dedicated to vocabulary (named - lexical areas, vocabulary, words, respectively), and are in compliance with the descriptors stated in the CEFR for A1 level:

"Can understand and use familiar everyday expressions and very basic phrases aimed at the satisfaction of needs of a concrete type. Can introduce him/herself and others and can ask and answer questions about personal details such as where he/she lives, people he/she knows and things he/she has. Can interact in a simple way provided the other person talks slowly and clearly and is prepared to help" (CEFR 2018: 24).

This description also points to the introduced vocabulary range – in receptive and productive sense with less emphasis on formulating grammatically correct constructions and putting them to use.

4.2. Topics/Language Versatility

Table 2. *Topics Covered*

Title	**Topics/Language Versatility**
Easy 3	Numbers, Greetings, Colours, Furniture/Objects, Age, School Subjects/Timetable,
	Week, Face/Body, Maths/Numbers, Job, House, Birthday, Months/Seasons, Holidays, Kitchen, Phone, Food, Shops, Clothes, TV/Games, Village/City, Animals, Seaside
Playway to English 3	Objects, Animals, Time, Colours, Food, Games, Days, Months, Seasons, Birthday, House
Family & Friends 1	School, Toys, Body, Jobs, Family, Clothes, House, Lunch, Friends, Shops, Zoo, Drinks, Bedroom, Numbers, Beach

As noted before, the topics examined in the textbooks follow the suggestions of the *CEFR*. Anyhow, the ways in what they are organised vary. Both within the domestic and native textbook, the presented vocabulary chunks appear in specific groups, relying on the similarities among the presented items. On the other hand, the bilingual title, though examining a similar range of entries, opts for a random

presentation – which might resemble the scheme in which a mother tongue is acquired (children are surrounded with a number of different, unrelated objects they learn how to name). However, given their age (around 9), grouping entries on the basis of their similarity, thus creating well-organised semantic fields (and sub-fields), aligned with cognitive models, might lead to success in terms of the wanted output.

4.3. Language Skills Addressed

Table 3. *Language Skills Addressed*

Title	**Language Skills**
Easy 3	Listening, Reading, Writing (restricted)
Playway to English 3	Listening, Reading, Writing
Family & Friends 1	Receptive vs. Productive Skills (clear-cut differentiation)+Grammar+Phonics (as separate sections)

Expectedly, all the books do favour receptive over productive skills, at least in terms of the order of appearance and emphasis put. Namely, audio-visual prompts are dominant all over the three titles, supported by instructions based on TPR (total physical response) principles – and we can notice (but not restricted to): matching, pointing, colouring, singing, miming, as well as some writing, if nowhere else - then in the revision sections.

As regards the skill of writing, it seems that it is used occasionally in the domestic textbook(applied when revising takes the stage), whose instructions are mainly rooted in listening and reading (repeating, singing).

Unlike the previous one, the bilingual title, apart from the instructions including listening and pointing (singing, reading, miming), does opt for paying more attention to writing, as well as matching, thus activating a number of students' cognitive abilities.

Last, it should be noted that the native textbook offers an impeccably structured and easy-to-use classification of the skills addressed – the clear-cut differentiation between receptive and productive notions could be very helpful for the teachers, guiding them through the areas where more attention is needed for production on one hand, or where reception should be brought into play. Furthermore, it is the native title which sheds specific light on the area of phonetics and phonology (titled Phonics); the mentioned portion, given the students' remarkable ability to acquire

foreign language sounds (sounds/patterns surrounding them in general) at that age (Singleton and Ryan 2004: 198-199), will undoubtedly unlock and develop that potential of theirs – which could be of paramount importance, as these students are on the verge of the critical period (further reading on the Critical Period Hypothesis - Lenneberg 1967, Singleton 2005).

With regard to the target expressions, i.e., patterns used in everyday communication (e.g., *This is a book*, *The house is green*, *There are two boys*, etc.), it could be said that they represent a common ground among the three textbooks; namely, although titled differently (domestic –*Language*, bilingual – *Structures*, native –*Grammar*), all of them comprise the sections dedicated to fixed expressions via which the students (in a subconscious manner) acquire some grammar-relevant mechanisms

4.4. Culture-related notions/pragmatics awareness

Table 4. *Culture-related notions (Pragmatic perspective)*

Title	**References to Culture**
Easy 3	British Variety preference, explicit reference to London (no other areas mentioned that way), foreign names (anglophone nature)
Playway to English 3	References to the UK, but also to Canada, Ireland, Australia, etc.; dominantly anglophone personal names - but other names included as well
Family & Friends 1	No explicit culture-related references, anglophone personal names

Culture represents an inherent part of the language teaching process – and the textbooks we use can strongly influence the attitudes of our students towards the target culture/-s (further about the sociocultural aspect of language-related textbooks in Komadina 2021). In this regard, the phenomenon of world *Englishes* is not a novel one anymore - not only in the sphere of everyday language performance but also in the field of ELT. Notwithstanding the fact, it seems that the textbook analysed still depicts the traditional approaches as regards the inclination to one of the two most wide-spread English varieties (the UK or US one).

The domestic title follows in the footsteps of its predecessorsin the area - and sticks to the British variety of the language. Also, it introduces a number of well-known personal names of anglophone origin, without any reference to any other

belonging to different languages (including the L1 of the territory, that is, the Serbian language).[1]

In a similar vein, the bilingual one favours anglophone names, but does include some others, which may be regarded as the representatives of foreign origin. Apart from that, the also aims to mention some other English-speaking territories, but the United Kingdom, which, with no doubt, broaden students' horizons regarding the spread and potential of the language.

As for the native resource, it should be noted that there is a separate *Culture section* provided; anyhow, it cannot be said that it sheds light on culture-related awareness, but serves some other purposes, i.e., expanding the vocabulary basis related to family, animals and school.

4.5. Tasks and Accompanying Material

Table 5. *Tasks & Accompanying Material*

Title	**Tasks**	**Accompanying Material**
Easy 3	Simplified, addressing listening and reading; audio-visual prompts, such as listen & read, ask your friend, rhyme; revision includes more complex instructions, such as write, match, complete, etc.	Bilingual lexicon/glossary (Vocabulary), Picture, alphabet-based dictionary, Additional Songs & Rhymes
Playway to English 3	Listen & Write dominate, true-false tasks, matching tasks; point, mime, sing, read	Extra Units, Show what you can do (additional tasks related to the final pair of units), Word List (picture dictionary)
Family & Friends 1	Listen, chant, point, repeat; sing, tick, ask & answer; act; join, circle, etc.	Fluency time, Review, Project (following each of the units), Culture, Grammar reference

The domestic textbook, as illustrated in table 5 above, exhibits a traditional approach with regard to the tasks included – given the age and background (in relation to other courses, schooling in general) of the learners –dominantly addresses listening, speaking, and reading skills – while writing activities could be found in the sections dedicated to the revision of the subject matter. The end of the textbook contains the Vocabulary section, i.e., a bilingual lexicon of keywords, as well as some additional

[1] Though the paper analysed the books from the catalogue available in the Republic of Serbia, the series *English is Fun*, aimed at the territory of the Republic of Srpska, is worth reading, as the authors paid much attention to the contrast between cultures, and included a number of symbols, names, customs, etc. coming from both source and target culture (further reading: Prodanović 2016).

materials comprising songs and rhymes (following suit of the previously illustrated in the textbook). Despite the fact that the bilingual nature of the given lexicon could be regarded as a trait belonging to the Grammar-Translation Method, the very approach applied, characterised by numerous drills, should lead to acquisition from a communicative perspective.

The bilingual resource – apart from attending to listening, singing, and reading prompts, also aims to address writing to a significant extent, as well as some more challenging tasks, i.e., matching or true-false ones. Its content is enriched by additional units (which may come in very useful, in case teachers do have more time at their disposal than planned, or as supplementary material for more advanced students, and for those who would simply like to broaden their horizons in relation to the subject matter). Apart from that, a word list could be found at the very end, i.e., a picture dictionary – supported by some common structures in which keywords could find their place (which could enhance/simplify the acquisition and organisation process).

The book authored by the native English speaker displays a spectrum of tasks eliciting versatile activities – e.g., chanting, pointing, repeating, asking-answering, acting, circling, etc. which may affect students characterised by different personality traits and learning styles. Its content strongly supports the communicative model, fostering different levels of communication/pronunciation via its *Fluency time* additional sections, and those dedicated to phonics. Furthermore, apart from reviews provided on a regular basis, the fact that each unit is followed by a project (task) makes it not only up-to-date, answering to the needs of modern educational (including language-related) policies which point to project-oriented teaching-learning practices[2], but also represents an exciting resource, engaging students' collaborative, problem-solving (critical thinking) and decision-making skills. Last, despite the fact that the approach utilised favours implicit rather than an explicit illustration of grammar, it worth noting that the textbook ends in a section dedicated to grammar – primarily of practical nature, but also transparently pointing to the most important notions (rules/principles to be followed).

5. CONCLUSION

The role textbooks have in modern foreign language teaching practices is indisputably important; apart from introducing us to specific content, textbooks, via their

[2] Further reading on the utilisation of projects in language teaching-learning practices – see Prodanović and Gavranović 2020

organisation also reflect the teaching approach their authors have adopted. In this paper, we analysed three textbooks widely used in the third grade of primary schools across the Republic of Serbia, all of which are approved for use by the Ministry of Education, Science and Technological Development. The main criterion for the selection of these textbooks for comparison and analysis is the cultural and language-related background of their authors. The textbooks were analysed and compared in terms of their structure/organisation, topics/language versatility, language skills addressed, culture-related notions/pragmatics awareness, and assessment/tasks/complementary material.

All three textbooks, regardless of the authors' background and the publishing houses – whether these textbooks were published by domestic or foreign publishers – show many similarities in terms of content and its delivery. They are all in compliance with the national curriculum, respect the *CEFR* principles, and support the Communicative Approach to foreign language teaching. The analysis has shown that all these textbooks contain a variety of tasks and questions which engage students in the process of learning and knowledge creation, thus supporting the learner-centered approach to foreign language teaching.

While an author's fingerprint, irrespective of their background (in both the broad and narrow sense) is a phenomenon we can always identify, and it thus comes as no surprise, that the analysis has also noted a number of similarities, at all the examined levels. However, notwithstanding the common ground, and positive sides, as well as some space for debate and/or improvement, within each of the resources, it appears that its components put the native one at the forefront of the line – seen from different angles, including the organization, the skills covered, competences assessed, and engaging nature.

However, there are some limitations which should be taken into consideration when stating all the mentioned – the analysis has included a limited number of textbooks (there may be different content offered in some other resources, irrespective of their *origin*); then, the analysis has not included the total sets some teachers may have at their disposal (e.g., Teacher's book, Workbook, CDs, Flashcards, etc.), and the reason behind this lies in the fact that a number of teachers and students do rely on the textbook only (it is envisioned that they all have and use it actively, which may not be the case for any of the accompanying resources/tools); last, external factors which may influence the selection of the textbook to follow have not been taken into account but in the future, some new insights may shed more light on the issue.

Bibliography

1. Antić, Slobodanka (2016), ˝Udžbenik u mozaiku različitih perspektiva", u: Pešikan, Ana (ur.), *Udžbenik u funkciji nastave i učenja*, Učiteljski fakultet Užice, Užice
2. CEFR (2020), *Common European Framework of Reference for Languages Learning, Teaching, Assessment. Companion Volume with Descriptors*, Council of Europe
3. Gerngross, Günter, Herbert Puchta, Danijela Atanacković (2020), *Playway to English 3*, deveto izdanje, Cambridge University – Press/Klett, Beograd
4. Harmer, Jeremy (2007), *The Practice of English Language Teaching*, 4th edition, Pearson Education Limited, England
5. Hutchinson, Tom (1987), ˝What's Undernearth? An Interactive View of Materials Evolution˝, In: Sheldon, Leslie E. (ed.), *ELT Documents – 126. ELT Textbooks and Materials: Problems in Evaluation and Development*, Modern English Publications in association with British Council, London
6. Hutchinson, Tom, Eunice Torres (1994), ˝The Textbook as Agent of Change˝, *ELT Journal*, 48(4), 315-328.
7. Ivić, Ivan, Ana Pešikan, Slobodanka Antić (ed.) (2013), *Textbook Quality. A Guide to Textbook Standards*, V&R, Göttingen
8. *Katalog udžbenika za treći i sedmi razred osnovnog obrazovanja i vaspitanja – udžbenici za nastavu na srpskom jeziku* (2020), Službeni glasnik RS – Prosvetni glasnik, br. 2.
9. Komadina, Isidora (2021), ˝Sociokulturni aspekt udžbenika stranog jezika˝, *Filolog*, 23, 211-225.
10. Končarević, Ksenija (2010), ˝Psihološki i psiholingvistički razvoj dece osnovnoškolskog uzrasta˝, *Inovacije u nastavi*, 23(1), 7-17.
11. Lazarević, Dušanka (2009), ˝Udžbenik kao predmet psihološke analize u našoj sredini – pristupi, problemi i rezultati˝, *Inovacije u nastavi*, 22(4), 5-16.
12. Lee, Sun-Min (2013), ˝The Development of Evaluation Theories for Foreign Language Textbooks˝, *Pan-Pacific Association of Applied Linguistics*, 17(2), 69-89.
13. Lenneberg, H. Eric (1967), ˝The Biological Foundations of Language˝, *Hospital Practice*, 2(12), 59-67.
14. Littlewood, William (2010), *Communicative Language Teaching*, Cambridge University Press, Cambridge

15. Mikić, Jovica (2010), ˝Specifičnost udžbenika za strane jezike – Analiza strukturno-funkcionalnih komponenti˝, *Inovacije u nastavi,* 23(1), 87-97.
16. Nenezić, Zorana, Ljubinka Dimitrijević (2021), *Engleski jezik za treći razred osnovne škole, Easy 3,* osmo izdanje, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
17. Nordlund, Marie (2016), ˝EFL textbooks for young learners: A comparative analysis of vocabulary˝, *Education Inquiry*, 7(1), 47-68.
18. Pešić, Jelena (2016), ˝Od izvora informacija do sredstva za učenje: neke aktuelne dileme obrazovanog dizajniranja udžbenika", u: Pešikan, Ana (ur.). *Udžbenik u funkciji nastave i učenja*, Učiteljski fakultet Užice, Užice
19. Pešikan, Ana (2016), ˝Udžbenici: od istraživanja do politike izdavanja u Srbiji˝, u: Pešikan, Ana (ur.), *Udžbenik u funkciji nastave i učenja*, Učiteljski fakultet Užice, Užice
20. Pešikan, Ana (2017), ˝Uloga ilustracija u udžbenicima˝, u: Stevanović, Jelena, Ana Pešikan, Mladen Radulović (ur.), *Uloga udžbenika u savremenom obrazovanju,* XXII Naučna konferencija „Pedagoška istraživanja i školska praksa", Učiteljski fakultet, Beograd
21. *Pravilnik o standardima kvaliteta udžbenika i uputstvo o njihovoj upotrebi* (2018), Službeni glasnik RS, br. 45.
22. Prodanović, Marijana (2016), ˝Zabavan put do usvajanja jezika˝, *Metodički vidici*, 7(7), 505-509.
23. Prodanović, Marijana, Valentina Gavranović (2020), ˝Razvijanje jezičkih veština učenika kroz projektno-usmerenu nastavu stranog jezika struke – studija slučaja˝, *Inovacije u nastavi*, 33(4), 136-145.
24. Simmons, Naomi (2020), *Family and Friends 1, Second ed,* Oxford University Press / Novi Logos, Beograd
25. Singleton, David, Lisa Ryan (2004), *Language Acquisition: The Age Factor*, Multilingual Matters, Toronto
26. Singleton, David (2005), ˝The Critical Period Hypothesis: A Coat of Many Colours˝, *International Review of Applied Linguistics in Language Teaching (IRAL)*, 43(4), 269-285.
27. Tomlinson, Brian (2012), ˝Materials development for language learning and teaching˝, *Language Teaching*, 45(2), 143-179.
28. Trebješanin, Biljana, Dušanka Lazarević (2001), *Savremeni osnovno-školski udžbenik,* Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd

KOMPARATIVNA ANALIZA UDŽBENIKA NAMENJENIH NASTAVI ENGLESKOG KAO STRANOG JEZIKA U TREĆEM RAZREDU OSNOVNE ŠKOLE

Sažetak

U nastavi stranog jezika često se ističe uloga i značaj udžbenika, a različitičim aspektima, ulogama i karakteristikama udžbenika bavi se i teorija udžbenika koja se vremenom modifukuje shodno istraživanjima iz oblasti primenjene lingvistike. Komunikativni pristup, koji trenutno dominira u nastavi stranih jezika, i koji za cilj ima da promoviše organizaciju nastave koja je usredsređena na učenika i poboljšanje njegove komunikativne kompetencije, uticao je u velikoj meri na strukturu i organizaciju savremenih udžbenika. Ovaj članak ispituje složenu prirodu udžbenika kroz analizu tri udžbenika engleskog jezika, odobrena od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. Cilj ove studije je da analizira i uporedi organizaciju i jezičke segmente analiziranih udžbenika koji se koriste u trećem razredu u osnovnim školama u Republici Srbiji. Glavni kriterijum za odabir ovih udžbenika za analizu odnosi se na jezičku pozadinu njihovih autora, kojima je engleski maternji, prvi ili drugi jezik. Ova studija ima za cilj pronalaženje razlika i sličnosti u pristupima i metodama koje su autori koristili u svrhu predstavljanja određenog jezičkog sadržaja. Predstavljeni su rezultati dobijeni uporednom analizom tri udžbenika engleskog jezika na osnovu strukture/organizacije udžbenika, tema, obrađenih jezičkih veština, pojmova vezanih za kulturu/svest o pragmatici i ocenjivanja / zadataka / dopunskog materijala. Analiza pokazuje da se sva tri udžbenika bave sličnim jezičkim kompetencijama i veštinama koje su u skladu sa predviđenim ishodima nastave i učenja u vezi sa predmetom. Osim toga, oni se takođe u najvećoj mogućoj meri oslanjaju na ključni dokument koji se koristi kao smernica za učenje stranih jezika – Zajednički evropski referentni okvir za jezike. Analiza pokazuje da su svi ovi udžbenici organizovani na takav način da uključe učenika u process učenja i usvajanja znanja kroz različite, pažljivo osmišljene zadatke i pitanja. S druge strane, osim karakteristika koje u zajedničke ovim udžbenicima, analiza pokazuje fine različitosti prisutne u svim aspektima o kojima se raspravlja, koje mogu dovesti do diferenciranih pristupa u realizaciji određenih sadržaja u organizaciji i realizaciji nastave engleskog jezika.

Ključne reči: analiza udžbenika; engleski jezik; komunikativni pristup; kulturni kontekst; teorija udžbenika

Adrese autorica
Authors' address

Marijana M. Prodanović
Singidunum University, Belgrade, Serbia
English Language Department
mprodanovic@singidunum.ac.rs

Valentina M. Gavranović
Singidunum University, Belgrade, Serbia
English Language Department
vgavranovic@singidunum.ac.rs

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.1.201

UDK UDK 821.111.09

Primljeno: 15. 11. 2021.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Aida Džiho-Šator

TRACING POLITICS AND POSTMODERNISM IN *THE NOISE OF TIME*

With his 2016 novel *The Noise of Time*, Julian Barnes showed once again that he had not finished with postmodernist experimentations, nor with his interest in biography and history. This paper discusses the political and postmodernist elements of *The Noise of Time*. In *The Noise of Time* Barnes embarks on a journey of exploration of the strains political repression has on an artist living and working in Stalinist Russia where everything was conducted under the directives of the political regime. Barnes intertwines the characteristics of both postmodernism and political novel to render a fictional biography of Dimitri Shostakovich, a renowned Soviet composer who lived and worked through the oppression of Stalin's regime and in the years of his successors. In his portrayal of the workings and implications that ideological artistic doctrines and forms of political power can have on artists, Barnes uses primarily intertextuality and historiographic metafiction, and this paper will mostly focus on these two postmodernist elements of the novel.

Keywords: political novel; postmodernism; intertextuality; historiographic metafiction; Julian Barnes; *The Noise of Time*

NOVELS AND POLITICS

The term *political novel* implies fiction that in some way comments on politics, political events, systems, or theories. According to *The Palgrave Macmillan Dictionary of Political Thought,* there are many different definitions of politics, and they range from the: "conciliatory ('the art of the possible' –Bismarck), through the cynical ('the art of governing mankind through deceiving them' – Isaac D 'Israeli), to the willfully

assertive ('the art of carrying out the life struggle of a nation for its earthly existence' – Hitler)" (Scruton 2007: 534-535). The author of the book, Roger Scruton, asserts further on that politics denotes an activity that is associated with government but points out that there are conflicting viewsas to what this activity amounts to. *Random House Webster's College Dictionary* defines 'politics' as "political methods or maneuvers" (1009) or as "the use of strategy or intrigue in obtaining power, control, or status" (Ibid). Political scientists, on the other hand, focus on the element of power in politics. Harold Lasswell, a political scientist observes: "When we speak of the science of politics, we mean the science of power" (Lasswell 2011: 8). These definitions exclude the much broader context of political action, both by individuals, very specifically in the voting process, and by individuals or groups in political activism that can influence the course and outcomes of politics. Furthermore, the concept of politics has been made more complex by the broadening of the semantic field of the word itself to different contexts, so today there are concepts like green politics, sexual politics, gender politics, the politics of postmodernism, etc.

Separating political aspects from other elements of human existence is sometimes impossible, both in real life and in fiction. Being apolitical can be considered a political attitude or even a privilege because, in many arrangements, totalitarian, transitional, and democratic, to have or not to have a political stance and opinion has political ramifications. As George Orwell points out: "the opinion that art should have nothing to do with politics is in itself a political attitude" (Orwell 1980: 101). And, one may add here, having nothing to do with politics can be a clear sign of white privilege. There has been a shift in this respect in recent years. The apolitical attitude of the privileged is being replaced with political activism and using one's privilege to give a voice to the unvoiced. One such example is Hollywood or the film industry in general, where in recent years more and more actors have used their fame as a platform to promote the rights of women, minorities, the LGBTQ population, animal rights, etc. The latest example is the Oscar, Emmy, and BAFTA awards where actors winning awards use their acceptance speeches to criticize society and politics. But, as we move locally and globally to being more political – especially ordinary people using social media – and the word politics enters different semantic fields, we may ask ourselves – why has the political aspect of the novel become less visible or at least less researched? When one combines the word political with the word novel, specifically, in a simple Google search, the most extensive scholarly studies found, date back to the 1980s. In research on a similar topic, there are interesting findings on the use of the word politics and political in terms of literature. The research finds

that the 1960s and 1980s were the high points of discussions of politics in literature and 2008 is marked as the lowest point for scholarly exploration or for these terms appearing in analyses of literature.[1] The survey ends with the year 2008, but as already stated, the current situation is not very different, especially in the case of the more specific search terms 'political novel'.[2] It is not because of the lack of such novels, for one could say that every major novel of contemporary fiction is either explicitly or implicitly political, pointing to this or that form of social injustice that is in some way related to the movements and rhythms of global politics. The whole body of postcolonial literature is political. The lives of exiled authors show that. Salman Rushdie with his *Satanic Verses* (1988) that can be seen as a monument to the *standing up to the regime* type of fiction is just one example. It could be stated the same for popular culture in general, film and television especially. One might argue that the political element of the novel has been absorbed by its other aspects, especially by extreme experimentation, and even go as far to say that the experimentation in writing is in itself political.

In his book *The Political Novel*, Nikola Kovač writes about the difficulty of precisely defining the political novel and starts by stating that it is much easier to say what is not a political novel: "It is neither a novel with a thesis in which fiction is subordinated to ideology nor a novel of ideas that treats moral and metaphysical questions", and it is not a social-engagement novel, it is closer to a novel with a thesis since it "focuses on political views that secure stability and authority" (Kovač 2005: 7). Kovač further argues that the subject of the political novel is politics as a system of action rather than politics as an institution, that is, it is a synthesis of the system more than a description of the situation. "The political novel most often articulates the conflict between individual demands and collective repression" (8).

Julian Barnes explores the strains political repression has on an artist living and working in Stalinist Russia where everything was conducted under the directives of the political regime. In 1934 *Pravda* printed the section of the Writers' Union Statute that defines Socialist Realism as "the basic method of Soviet artistic literature and literary criticism" in which "truthfulness and historical concreteness of artistic por-

---

1 See more on: https://eve.gd/2015/07/04/he-doesnt-talk-politics-any-more-politics-and-postmodernism-morality-and-metafiction-nihilism-and-the-novel/, last accessed 12. 02. 2020.

2 It is important to mention, however, that with the occurrence of Brexit in 2016, a new term, Brexlit, also appeared with reference to British literature written since that event. It denotes literature of different genres that explore issues of national identity in relation to Britain leaving the European Union. Kristian Shaw's *Brexlit. British Literature and the European Project* (2021) is the first in-depth study of how writers engaged with the issues before and after the referendum.

trayal ought to be combined with the task of the ideological remaking and education of laboring people in the spirit of socialism". (Brooks and Zhuk 2014: 3) Jeffrey Brooks and Sergei I. Zhuk in their article "The Distinctiveness of Soviet Culture" summarize the scope of themes of this period:

> "Four themes predominated at the time of the 1934 Writers' Congress and exemplified key features of Socialist Realism: a shift in the writers' public role; new attitudes toward the culture of the West; an obligation to describe heroes and the positive in an accessible fashion; and finally a preference for works of grandeur that could rival in scope and scale the masterpieces of the pre-revolutionary era. Among these, the artist's public role was critical." (3)

The authors also note that Bolsheviks required artists before this period to accept the system, but not necessarily to follow orders. Shostakovich witnessed struggles in both periods and Barnes illustrates his life as an artist both inevitably accepting the system, following the orders, but also, in the end, joining the Party itself. It is therefore a full account of the artist's life under an oppressive political system, one questioning its paranoid operational techniques, psychological games, and the effect they have on an individual, but also on the individual's artistic expression. Julian Barnes's 2016 novel *The Noise of Time* is, therefore, what one would call by any definition a political novel, but also a postmodernist novel, because Barnes has steered clear from the contemporary literary trends of avoiding the experimentation of postmodernism and has remained true to the mode of writing his novels in the postmodernist style he pioneered and helped to define. Barnes intertwines the characteristics of both postmodernism and the political novel to render a fictional biography of Dimitri Shostakovich.

INTERTEXTUALITY

As is the case with Barnes's previous novels *Flaubert's Parrot* and *The Sense of an Ending*, *The Noise of Time* heavily relies on the intertextual dialogue. Intertextuality as a term in literary theory appeared in the late 1960s and was introduced by Julia Kristeva through several papers published between 1966 and 1974. Kristeva explains the term intertextuality in her essay "Word, Dialogue and Novel" written in 1966 where she elaborates on Bakhtin's ideas of dialogue, ambivalence, and communication between texts: "any text is constructed as a mosaic of quotations; any text is the absorption and transformation of another. The notion of intertextuality replaces that of intersubjectivity, and poetic language is read as at least double" (Kristeva 1986: 37). Kristeva sees the text as production or as a transformation where any text is seen

as a permutation of other texts, any literary text inserts itself into the set of all texts. Julia Kristeva is considered to be the originator of the term intertextuality, as well as the theorists who offered its final definition, but the idea of dialogue, communication, and interaction of different texts has its roots in structuralist and poststructuralist theories, especially in Bakhtin's works and his emphasis on the dialogic character of human speech. In his essay "Epic and Novel" (1941), Bakhtin focuses on the mutual transformation of phenomena in contact, whether that be cultures, languages or literary genres. In his discussion on language, Bakhtin points out that the new cultural and creative consciousness lives in an actively polyglot world:

> "The world becomes polyglot, once and for all and irreversibly. The period of national languages, coexisting but closed and deaf to each other, comes to an end—that is there is no more peaceful co-existence between territorial dialects, social and professional dialects and jargons, literary language, generic languages within literary language, epoch in language and so forth." (Bakhtin 1985: 12)

It is precisely this polyglot nature of the world that brings to the fore the dialogical nature of speech, that is, language, and thus of text. Bakhtin's teachings influenced Kristeva, but also Roland Barthes who wrote extensively about it in his work. In the "Theory of the Text" he argues that "Any text is a new tissue of past citations. Bits of code, formulae, rhythmic models, fragments of social languages, etc., pass into the text and are redistributed within it, for there is always language before and around the text" (Barthes 1981: 39) and in "The Pleasure of the Text" he writes that: "intertext is: the impossibility of living outside the infinite text-whether this text be Proust or the daily newspaper or the television screen: the book creates the meaning, the meaning creates life" (Barthes 1998: 36). It is evident, therefore, that Barthes excludes any absolute originality or autonomy of texts and sees them all as texts in some way interwoven with earlier texts which is a process that can arise on a conscious or unconscious level. The assumption is, therefore, that the author subconsciously leans on the accumulated knowledge, language, data, forms, themes, styles, and other categories acquired by reading other texts and works of art in his own works. In this case, one can see intertextuality as an inevitability, and the resulting intertext as an inevitable product.

In the context of intertextuality, it is important to mention the different classifications of intertextual relations. Gerard Genette, within his theory of textuality, points out five different types of intertextuality that seek to clarify the types of dialogic relationships between texts that are fully encompassed by the notion of transtextuality

and those are: intertextuality, paratextuality, metatextuality, architextuality, and hypertextuality. Genette defines these types as follows: intertextuality implies the literal and effective presence of one text in another (plagiarism, quotation, allusion) (Genette 1997: 1-2), paratextuality implies intratextual merging of heterogeneous segments such as titles, subtitles, epigraphs, etc., (3), metatextuality 'the relationship most often labeled 'commentary' (4) is a transtextual relationship between the comment and the text being commented on; and hypertextuality a property of texts created by transformation or imitation of complete other texts, in which a hypertext encompasses and transmits a hypotext, but does not comment on it (5-6); and finally architextuality which refers to the genres and models of discourse. (1)

Given that Barnes mostly uses the first type of intertextuality laid out by Genette, namely citations and allusions, the paper will include here definitions of types of citations found in Oraić-Tolić. Dubravka Oraić-Tolić sees citations/quotations as metatextual signals and divides them into: "complete (complete transfer of one segment of the original text, i.e. prototext), incomplete (partial transfer of one segment of the prototext) and empty, i.e. vacant, which can further be discerned as pseudo-citations (the prototext exists, but the relationship between the citation and the prototext is false) or paracitations (when there is no prototext from which the citation is supposedly transmitted)" (Oraić-Tolić in Katnić-Bakaršić 1993:106). Another important division of citations is based on the type of prototext from which the quotations originate, namely: intrasemiotic which would be those where both the citation and the text that is using the said citation belong to the same field of art, intersemiotic are those where the prototext and the target text belong to two different fields of arts, and transsemiotic, where prototext does not belong to any filed of art (106). According to these types of citations, Barnes uses intrasemiotic and transsemiotic forms of citations and also full and incomplete ones.

All of the three mentioned Barnes's novels contain allusions in their very titles which sets a broader context for a full understanding of his works. *The Sense of an Ending* refers to Frank Kermode's 1967 book on narrative theory, and *The Noise of Time* borrows its title from Osip Mandelstam's memoir and collection of essays written in 1924. In *Flaubert's Parrot*, the whole novel revolves around Flaubert's life, but neither Kermode nor Mandelstam are ever mentioned again in the other two novels. Barnes uses the strong stylistic position that a title offers in the text to foreground the allusion itself and to compare the lives of the two artists. An allusion to Mandelstam in the novel's title is quite sufficient for juxtaposing Shostakovich's life to Mandelstam's, to make Barnes's story of the artist's place in an oppressive regime

complete. The two Russian artists present two sides of the same coin. Barnes explores the artist's inability to remain true to himself, his esthetics, principles, and morals, his cracking down under the iron fist of Stalin's government, but ironically enough, his artistic thriving as well.

Russian poet Osip Mandelstam was Shostakovich's contemporary and was famous for his "Stalin Epigram", also known as "The Kremlin Highlander", which is a satirical poem written in 1933, during Stalin's life, that gives an account of the climate of fear in the Soviet Union. Being an outspoken critic of Stalin's regime, Mandelstam was persecuted and, in the end, banished into a transit camp in 1938, when he was only forty-seven along with his wife Nadezhda, a famous Russian poet herself. *The Noise of Time* is Mandelstam's autobiographical account of his life as a poet who openly criticized the regime or as he would later be charged, as a poet of "counter-revolutionary activities" (Shentalinsky 1991: 18). Barnes's *The Noise of Time* is a fictional-biographical account of the life and work of a Russian composer who is almost accused of the same counter-revolutionary activities but steers clear due to a series of twists of luck, but mostly because of his introverted nature and his innate inability to openly stand up for himself, whether that be his domineering mother, one of his wives or politics. The two artists behaved differently, reacted differently to the oppression in Stalinist Russia, one chose a life of political activism and embraced the life of constant fear, but also of heroism, while the other chose passivity, life in fear all the same, but also an internal struggle with himself, at least according to Barnes. In her biography of Shostakovich, Fairclough states that:

> "Shostakovich might just conceivably have been many seemingly contradictory things: a believer in socialist principles; a loyal Stalinist; a composer who genuinely tried to write music for all ears; a man who loathed Stalin and Stalinism; a composer who was cruelly humiliated by being forced publicly to denigrate Stravinsky; a member of Communist Party; a man who would sign official statements without reading them, etc." (2007: 453-454)

Fairclough also characterized him as "one of the most mythologized composers of the twentieth century" (Ibid. 452). What Barnes tries to do in his novel is to bring to life the genuine moral and artistic struggle of the man behind that contradiction. In his work, Shostakovich was noted for the sharp contrast of the musical techniques he used, grotesque, ambivalence in tonality (Jones 1), the use of montage and defamiliarization (Fairclough 2007: 11), which are all characteristics of the modern movement in general in the arts. But, to be modern was not to be a good communist, which is what Barnes is trying to explore – how to play it safe but also retain artistic credi-

bility. Is Shostakovich's music loyal to the regime or does it contain hidden subversive messages? Barnes does not offer an answer, he does not want to be the judge of this. He intends to portray the struggle of a man under this kind of pressure.

Aside from the allusion to Mandelstam in the title of the novel, there are multiple examples of its use throughout the rest of the novel. Barnes divides the novel and Shostakovich's life into three parts and starts by using intertextuality, in the sense that he opens his novel with a Russian saying, "one to hear, one to remember and one to drink"[3]. The proverb parallels the structure of the novel, which readers will learn by the end of the novel, but it also tells the readers how they will be differently affected by it, not everyone will react in the same way to it. The epigraph is followed by a prelude which in a way both illustrates it and sets the metaphorical grounds for the rest of the novel. This story is separated both from the rest of the novel and its epigraph by being written in italics. It is a story of three men who meet by chance in a time of war at a railway station. Two men who are in their thirties travel together; they see a beggar on the platform singing in hopes of someone tossing him a coin. The beggar lost his legs in the war and is reduced to misery but keeps surviving, nevertheless. He becomes an embodiment of 'a technique of survival' of some sorts. They have vodka together, clink their glasses, and go their separate ways.

All three men in the prelude story are Shostakovich in his three stages of life as depicted in the three parts of the novel. The Prelude is a figurative summary of the novel. "The men were in their thirties. (…) The one who heard was a thin, nervous fellow with spectacles; around his neck and wrists he wore amulets of garlic. His travelling companion's name is lost to history, even though he was the one who remembered" (Barnes 2016: 8-9). When the novel starts, Shostakovich is in his early thirties, facing the Power for the first time. Until that point, he is the one who hears the noise of time, does not participate in it, is not broken by it, he is young, nervous, believing garlic bracelets would help him fight off the world's evils, however, he is not guilt-ridden, which corresponds to the 'one who hears'. From that point on he would face the regime, dangers, make difficult choices, and suffer guilt through the life of remembering, revealing itself to the readers as 'the one who remembers'. The two men are exactly at that crossroad – "By the time the two men were in their seats again, the one who heard had almost forgotten what he had said. But the one who re-

[3] The old Russian folk proverb *Комуслушать, комунаусмотать, а кому и горькуюпить*, in the given context, translates into English as: some will simply read the story, some will find wisdom in it, and some will be so saddened by it that they will turn to strong drinks. The proverb couldn't be found in the *Russian-English Dictionary of Proverbs and Sayings* (2008) by Alexander Margulis, nor in any other source, and is translated by the author of this article, with the help and consultations provided by a native Russian speaker.

membered was only at the start of his remembering" (9). Shostakovich often wishes throughout the novel that he had died earlier. He sees his stubborn survival as a penance; he is forced to remember. The fact that the second man's name is lost to history means that the world would not know of his private, inner struggles, he would be known to the world and Russia as the regime's obedient composer. The third man, 'One to drink', the old one, the wounded drunk beggar is Shostakovich in his third phase of life, the one described in the part of the novel called "Three: In the Car". The description of the beggar can serve for both the man from the prelude and Shostakovich in the third part of the novel: "He saw only fingers, coins, and coat sleeves, and was impervious to insult. This was the one who drank" (9). The comment one of the younger men makes to the other probably about the third one, the beggar, that makes them both laugh reminds the readers also of the ongoing self-ironic tone, a sort of coping mechanism Shostakovich has throughout the novel and tells the readers of the connection between Shostakovich and the three men. Barnes will remind his readers very carefully throughout the novel of the bond between these three men and of the nuanced metaphorical ground of the moments laid out in the prelude, one being this very laugh the two younger men share or at least look at their older self that happens in the third part of the novel: "He wondered what the young man with the skittering mind would have made of the old man staring out from the back seat of his chauffeured car" (97). This moment takes the reader back to the prelude and the moment of the intersection of Shostakovich's three selves.

The prelude also serves to point to the major themes and explored issues in the novel – power, politics, and war. In the part about the third man, Barnes renders a very simple but insightful opinion on the state of war:

> "His father had been a survivor of the previous war. Blessed by the village priest, he had set off to fight for his homeland and the Tsar. By the time he returned, priest and Tsar were gone, and his homeland was not the same. His wife had screamed when she saw what war had done to her husband. Now there was another war, and the same invader was back, except that the names had changed: names on both sides. But nothing else had changed: young men were still blown to bits by guns, then roughly sliced by surgeons. His own legs had been removed in a field hospital among broken trees. It was all in a great cause, as it had been the time before. He did not give a fuck. Let others argue about that; his only concern was to get to the end of each day. He had become a technique for survival. Below a certain point, that was what all men became: techniques for survival." (9)

Here, Barnes portrays the state of countries without at least one generational pause between wars, but also the absurdity and horror of wars in general. Barnes will not treat the wars in specific in this novel, but he wants to be clear to point to the generational physical, psychological and societal scars they leave behind, the oppressive regimes being one of them. He goes right on to point to the blind submission of ordinary men to ruthless power in his metaphorical account of how a dictatorship works:

> "The two men travelling in soft class were at a window, trying to guess where they were and how long they might be stopping for: minutes, hours, perhaps the whole day. No information was given out, and they knew not to ask. Enquiring about the movement of trains – even if you were a passenger on one – could mark you as a saboteur. The men were in their thirties, well old enough to have learnt such lessons." (9)

This passage sums up the paranoid, fear-inducing government of Stalinist Russia and Shostakovich's way of surviving it, at least physically. In his prelude, Barnes also sets the politically critical tone that he will maintain throughout the whole novel in his attempt to show the psychological strain politics can cause on an individual, but more importantly on an artist.

Barnes efficiently uses intertextuality to discuss ideas on life, love, power, and fiction. To explain Shostakovich's opinion of love, for example, he uses Maupassant's story: "He knew, in his mind, what his ideal of love was. It was fully expressed in that Maupassant short story about the young garrison commander of a fortress town on the Mediterranean coast" (29). One finds this at the very beginning of the novel, while the reader is still getting familiar with the main character, Dimitri Shostakovich. The narrator explains to the readers what the real love for Shostakovich is, or how he perceives it. To explain Shostakovich's idea of love, Barnes borrows Guy de Maupassant's short story which is about a young commander of a battalion in Antib. There he meets a married woman, with whom he falls in love. One night, the woman wants the commander to visit her in her house while her husband is absent. The commander then gives out an order to close the city gate, so he can enjoy one night with his mistress peacefully. This was also Shostakovich's idea of love, loving without fear, and without thinking about the consequences. Art and love are here one in this story about love, but symbolically about art as well. Art should be to the artist what love is to the character in Maupassant's story. Barnes describes Shostakovich as a person who thinks love should exclude worrying and thinking about the future and consequences. In the novel, he is portrayed as a person achieving this kind of persistence in love, but as one completely lacking the resolve when it comes to his music.

To talk about power, politics, and artistic integrity he reaches out to other authors as well, Russian poet Evtushenko, for instance:

> "Each morning, instead of prayer, he would recite to himself two poems by Evtushenko. One was 'Career', which described how lives are led beneath the shadow of Power:
> In Galileo's day, a fellow scientist
> Was no more stupid than Galileo.
> He was well aware that the Earth revolved,
> But he also had a large family to feed.
> It was a poem about conscience and endurance:
> But time has a way of demonstrating
> The most stubborn are the most intelligent.
> Was that true? He could never quite decide. The poem ended by marking the difference between ambition and artistic truthfulness:
> I shall therefore pursue my career
> By trying not to pursue one.
> These verses both comforted and questioned him. He was, for all his anxieties and fearfulness and Leningrad civility, at base a stubborn man who had tried to pursue the truth in music as he had seen it." (104, 105)

Here Barnes uses intrasemiotic citation, quotes Evtushenko's poem interspersed with Shostakovich's thoughts on it. Barnes uses Evtushenko's poem to explain Shostakovich's coping mechanism, a self-soothing mantra explaining and justifying the loss of artistic integrity that he has to live with. There is a similar instance in the book when Barnes shows the importance of intertextuality and art in his description of Pasternak's reading of his own translation of Shakespeare's Sonnet 66:

> "When Pasternak read Sonnet 66 in public, the audience would wait keenly through the first eight lines, eager for the ninth:
> And art made tongue-tied by authority
> At which point they would join in – some under their breath, some whisperingly, the boldest among them fortissimo, but all giving the lie to that line, all refusing to be tongue-tied." (64)

With this one moment of artistic juncture, Barnes portrays the workings of an oppressive political apparatus and the ways in which people cope under it. The full criticism of power lies in the fact the Sonnet was first banned by the "State Commission for Repertoire, and then unbanned by Stalin" (64). The Power always wants to present itself as art-loving and liberating. Furthermore, Barnes's description of the audience

that expresses its disobedience through whispers and under their breaths, shows that people always find ways to make themselves believe they are somehow standing up to that power. Their gesture is both grand and small, both useful and useless, admired and mocked.

Through Shostakovich, Barnes explains deeper, more philosophical implications of writing and reading, and intertextuality, demonstrating the action of communicating one's ideas and aesthetic expressions through reference to or allusion to other people's works: "If it all began elsewhere, and in the minds of others, then perhaps he could blame Shakespeare, for having written Macbeth. Or Leskov for Russifying it into Lady Macbeth of Mtsensk" (19). But he goes on to explain that the problems start with politics rather than with the dialogue itself:

> "No, none of that. It was, self-evidently, his own fault for having written the piece that offended. It was his opera's fault for being such a success – at home and abroad – it had aroused the curiosity of the Kremlin. It was Stalin's fault because he would have inspired and approved the *Pravda* editorial – perhaps even written it himself: there were enough grammatical errors to suggest the pen of one whose mistakes could never be corrected. It was also Stalin's fault for imagining himself a patron and connoisseur of the arts in the first place." (19)

Barnes wants his readers to be aware of the subversive power of art itself but also of intertextuality, of its cross-cultural importance and cross-genre nature. The link here surpasses centuries and connects three different artists and forms of art, drama, novel, and opera. One could say that Shostakovich's fame starts and ends with different texts, his life is torn apart between *Macbeth* and *Pravda*, between Shakespeare and Stalin, and is fully, but fictionally, rendered to us through Barnes's text. Barnes very well wants us to be aware of this complex intertextual bond. He continues to discuss the relation of power, love, and art using Shakespeare which creates a highly postmodernist moment, containing metafiction, intertextuality, and hybridity, where one writer uses the life and work of another author to render fictionalized contemplation on love, art, and the politics of another artist.

> "How was it possible not to love Shakespeare? Shakespeare, after all, had loved music. His plays were full of it, even the tragedies. That moment when Lear awakes from madness to the sound of music … And that moment in *The Merchant of Venice* where Shakespeare says that the man who doesn't like music isn't trustworthy; that such a man would be capable of a base act, even murder or treason. So of course tyrants hated music, however strenuously they pretended to love it. Although they hated poetry more. He wished he had been at that reading

> by Leningrad poets when Akhmatova came on stage and the entire audience had risen instinctively to applaud her. A gesture which led Stalin to demand furiously: 'Who organised the standing up?' But, even more than poetry, tyrants hated and feared the theatre. Shakespeare held a mirror up to nature, and who could bear to see their own reflection? So *Hamlet* was banned for a long time; Stalin loathed the play almost as much as he loathed *Macbeth*." (65)

Barnes brings together the lives of four different artists; the dramatist and poet Shakespeare, the poet and novelist Boris Pasternak, the poet Anna Akhmatova, and the composer Dimitri Shostakovich, in an attempt to portray the workings and implications that ideological artistic doctrines and forms of political power had on artists in Stalinist Russia.

The three Russian artists knew each other very well. Akhmatova and Pasternak were friends, they all suffered different persecutions, but avoided imprisonment and execution and died in the post-Stalinist age. They are also the three most prominent Russian artists of the time. Akhmatova and Pasternak had already been published authors in the pre-revolutionary Russia, Akhmatova even acclaimed, and though Shostakovich was only eleven when the Revolution of 1917 happened, being a child prodigy, playing from a young age, his tastes in music and art had already been affected by Russia's rich cultural heritage. This cultural heritage normally came to clash with the strict political dictatorship of the Stalinist or Soviet age that held a strong belief that art and aesthetics should serve the Power, should be the tools for educating the masses of the proletariat in the spirit of socialism. However, the three artists behaved in the face of this power in different ways, which is also why Barnes brings them together in his discussion on the Soviet regime.

Anna Akhmatova, who was famous before the October Revolution, was a powerful female literary figure whose artistic principles clashed with the Soviet ones for which she was heavily restricted and persecuted, along with her family, her husband, and son being charged and imprisoned under fictitious charges, but managed to face her plight with dignity and what would be called passive resistance. Pasternak, was, on the other hand, at first lenient towards socialism, but never fully accepted it nor its belief that politics should be art's sovereign (Gifford 1977: 68). Even though he was Stalin's favorite writer and intervened on behalf of other poets and writers, Mandelstam included. After his disillusionment with the Party, Pasternak wrote *Dr. Zhivago* that showed disappointment with the revolution and had a protagonist who exercised individuality and detachment from politics. Pasternak never signed denunciations of his colleague writers, unlike Shostakovich who did, but in 1958 he figu-

ratively denounced himself, by turning down the Nobel Prize for literature under the Soviet government's pressure. Shostakovich never had the resolve the other two artists had. He signed denunciations of Stravinsky and Pasternak, denounced himself by changing his works, and ultimately under pressure joined the party, but he was privately deeply skeptical of the regime, kept a portrait of Akhmatova on the wall and Stravinsky's photograph in his desk drawer.

Barnes juxtaposes the actions of Akhmatova and Pasternak to Shostakovich's to share with the reader the full scope of Soviet political authority and alternative modes of surviving it and showing resistance. He does this to illustrate the full extent of Shostakovich's inner self-disgust with his passivity and political obedience.

Works of different artists, a composer, a writer, a poet, and a playwright, if Shakespeare is included, were banned and unbanned in Stalinist Russia. Here, in this novel, they testify to the importance of music and literature in oppressive regimes, the importance of the discussion being kept alive in the present, for even though Stalinist Russia is a regime now in the past, other oppressive politics and regimes are not, which is a political commentary Barnes is trying to make.

HISTORIOGRAPHIC METAFICTION

Postmodernist writers see history as an integral part of human experience, but in their return to history, they do not approach history in a positivist and simple way, but from a highly critical position. Postmodern history novels take the *form* of a historical novel to critically address the very creation of a historical narrative. In this process, postmodern historical novels pay attention to the impact of the time we live in, how it shapes our way of understanding the past. In some ways, such novels create a new connection between the present and the past. Steven Connor notes that: "Historical narrative such as it is evidenced in the novels of history in the postwar period is not a matter of representing the truth of history but of constructing the terms of a conversation of structure of address between the past and the present" (Connor 1996: 164). The authors aim to question the overall understanding of historical knowledge. In this process history, itself is not intended to be discredited, but the ways and means of its transmission are. The postmodern historical novel compels us to re-examine our notion of history, exploring the cultural assumptions underlying historical events. What is changing in postmodernism is the way one sees or imagines history, all because of the awareness of the limitations that exist when trying to represent it. Postmodern writers, with their new writings of history, are driven by the desire to

emphasize the void that is impossible to fill, the void between the true past and the way it is presented in historical texts. Historiographical metafiction explores ways of representing both history and reality and questions the possibility of an absolutely reliable representation.

Contrary to the opinion of some critics, such as Frederic Jameson, who thinks that postmodernism is ahistorical, Linda Hutcheon believes that postmodernism behaves in two ways in terms of history; that it at the same time returns to the historical context as an important and even determining factor, but that it also problematizes the whole notion of historical knowledge (Hutcheon 1989). She considers this to be another of the paradoxes that characterize the whole of postmodern discourse. "The term postmodernism, when used in fiction, should, by analogy, best be reserved to describe fiction that is at once metafictional and historical in its echoes of the texts and contexts of the past. In order to distinguish this paradoxical beast from traditional historical fiction, I would like to label it "historiographic metafiction"" (3). According to Hutcheon, historiographical metafiction is a self-conscious work of fiction that is interested in writing about history. In her view, all critical work on postmodernism focuses on narrative, be it narrative in literature, history, or theory, and considers historiographic metafiction to contain all those domains: „Historiographic metafiction incorporates all three of these domains: that is, its theoretical self-awareness of history and fiction as human constructs (historiographic metafiction) is made the grounds for its rethinking and reworking of the forms of and contents of the past" (Ibid.). *The Noise of Time* can be classified as a historical novel because it treats a historical figure and a period of history, but it does so from a critical standpoint and with textual self-awareness which makes it a novel of historiographic metafiction.

Fictional biography is a specific subtype of historiographic metafiction in the sense that it critically treats a certain historical period, but it also focuses on a particular person and their place in that historical context. Like the historical novel and the novel of historiographic metafiction, fictional biography is also a hybrid genre that plays with the boundaries between facts and fiction. Ina Schabert defines it in these words: „Fictional biography is engaged in the comprehension of real historical individuals by means of the sophisticated instruments of knowing and articulating knowledge that contemporary fiction offers". In other words, it combines historical facts and fictionalized or pseudo factual constructs to fill the voids between those historical facts. Fictional elements breathe life into its historical or factual segment. Writing about *Flaubert's Parrot* in his essay „When Flaubert Took Wing", Barnes writes that he wondered with excitement to see to what extent he would be able to stretch the

traditional narrative and to what extent he would be able to fragment it, while still keeping the reader's attention on the novel (Barnes 2016: 30). In *The Noise of Time*, he does not go that far to the extremes with experimentation nor fragmentation as he does in *Flaubert's Parrot*, here he doesn't want the seams between reality and fiction to be even seen.

In the case of *The Noise of Time*, this genre can be furthermore problematized because historical texts about Dimitri Shostakovich are ambiguous and not in agreement. So, there are two clashing narratives, to begin with. His personality has been widely problematized in research articles on his life and the popular domain, as well, because he is both presented as a dutiful communist and as a skeptical one and quite reserved. In his obituary, he is described as "A faithful son of the Communist Party, an eminent social and government figure, citizen artist" and a man who "devoted his entire life to the development of Soviet music, reaffirming the ideals of socialist humanism and internationalism…" (Volkov 1979: 16). This, however, does not describe the man who sat in front of the elevator waiting to be taken to prison by the secret police as he is depicted in *The Noise of Time*.

Pauline Fairclough in her study on Shostakovich's reception in the Anglophone world writes about its dual nature and uniqueness in biographical history for being: "divided into two parts: the 'old' and 'new', with the 'new' Shostakovich still popularly perceived in websites, chat lists and occasional articles as the 'real' composer and the 'old' allegedly perceived as a faithful Communist" (2007: 1). Fairclough and other researchers agree that the changing point in this view was Solomon Volkov's *Testimony*, which was supposedly Shostakovich's own dictated memoirs. She also notes that Ian Macdonald's book *The New Shostakovich* (1990) contributed to the change in perception of Shostakovich. In Fairclough's study she is questioning the 'new' image of Shostakovich and its credibility as an accurate image of "the aging composer" and poses a question – "who the 'old Shostakovich' really was – his pre-Testimony image in the West – has been largely forgotten" (3).

Barnes, on the contrary, is interested in the post-Testimony image of Shostakovich. He is trying to deconstruct the "old" Shostakovich and explain his actions by portraying the "new" one. *The Noise of Time* is a novel of historiographical metafiction because it opens a debate within fiction about how history is written and how it is understood. In his interweaving of history, literature, and theory, Barnes explores and deconstructs the traditional understanding of history and the reliability of knowledge of the past that traditional historiography offers us as an objective. Barnes invites the readers to question their knowledge of the past and their ways of acquiring that knowl-

edge, which Hutcheon singles out as a characteristic of historiographical metafiction: „The reader is forced to acknowledge not only the textuality of our knowledge of the past, but also both the value and the limitations of that inescapably discursive form of knowledge“ (Hutcheon 1989: 127). Barnes shares Lyotard's distrust of meta-narratives, which means that he does not believe that there are definitive answers or absolute truth. *The Noise of Time* reflects on knowledge and truth and questions those categories as well as the human inability to fully know them, bringing the incompleteness of knowledge of the past into focus. Barnes combines the representation of history through fiction with philosophical discussions of knowledge, art, power, and politics. He does not openly and constantly question the two versions of Shostakovich's life, as he does in *Flaubert's Parrot*, but demonstrates the impossibility of representing the truth with absolute objectivity and accuracy.

In *The Noise of Time* Barnes is deconstructing the image Shostakovich had during his lifetime. Barnes is trying to portray how politics and power shaped Shostakovich's public actions, the kind of a person he was privately, and the toll this pressure had on him. The existence of his public and private personas is reinforced throughout the novel by the repetition of the clause "those who did not know him, and who followed his music only from a distance". This implies Shostakovich had two faces, one for the public and politics and the other only known to the small circle of his family and friends. Barnes's repetition of the other clause, "all he knew was that this was the worst time" at the beginning of each of the three parts of the novel is there to show Shostakovich's life long struggle with the imposed duality its suppression of his personality, and its impact on the life of an artist in a communist Russia.

Barnes is not interested in giving a linear and factual account of Shostakovich's life because linearity implies objectivity and postmodernist reject any possibility of objectivity. Factuality is no longer a possibility once the facts enter the domain of history. By choosing a genre of fictional biography he is saying that his version of this man's life is not the-true-to-the-life-version-of-the-story, but is one possible version of the story. He is saying that life once textualized is just that, a story.

The first thing that can be noticed is the non-linearity of narrated events. The reader follows Shostakovich's life through three chapters, 1: On the Landing, 2: On the Plane, and 3: In the Car. Each of these situations or places in which Shostakovich finds himself is used as a framework, which provides the starting point for Shostakovich's memories and reflections. All three places also imply movement and the passage of time and they stay in opposition to the static nature of the noise of time. Shostakovich's fear and anxiety are caused by the political oppression that is

equally static in its horror – it never seems to cease and change, it is constantly and equally there.

Shostakovich does not remember events in the order in which they happened, rather they are brought to him by the associative links of the mind as they respond and contribute to the moment that he is in "right now". This technique of storytelling accentuates the point that his "right now" is always the worst time and he is always fearful, anxious, and traumatized. Barnes wants to explore that state of trauma. He questions the possibility of a man like Shostakovich, who had near-fatal encounters with power, being capable of acting insincerity like a true Party-man. Barnes is interested in creating the personae of the man that must have existed underneath or in-between those two persons. Barnes is creating a subjective and biased narrative construct that is in line with the common understanding of postmodern historiography as not being an objective source of information. He is reimagining history precisely because of the awareness of the limitations that exist in trying to represent it. In that process, he is relativizing the notion of true representation of both past events and lives. Barnes wants to render a deeply personal and subjective view of a political system, which is why he writes a political novel using elements of historiographic metafiction. Traditional history or biography would use known facts and texts to stay objective, but Barnes disbelieves in that objectivity and favors subjectivity. He wants this account to be a personal criticism of an oppressive political system that uses art to promote its agenda. Barnes uses art to criticize how art can be applied in service of politics and portrays what artists are reduced to in such a political environment. Shostakovich is described as a man living his life in hopes that his contemporaries and generations to come will see his actions as done according to previously prepared texts. His speech in the United States is an example of that. It is a Party-made text, a politically prepared narrative, and Shostakovich hopes it will be seen as such by the audience.

> "Anyone with an ounce of political understanding would know that he hadn't written the speeches he gave: the short one on the Friday and the very long one on the Saturday. He was handed them in advance and instructed to prepare his delivery. Naturally, he didn't. If they chose to rebuke him, he would point out that he was a composer, not a speech-maker. He read the Friday speech in a fast, uninflected gabble, reinforcing the fact that he was quite unfamiliar with the text. He carried straight on over punctuation marks as if they did not exist, pausing neither for effect nor reaction. This has absolutely nothing to do with me, his manner insisted." (71)

Shostakovich is trying to point to the textuality of the speech with hopes of alienating himself from it, with hopes that his audience would see the gap between his private self and the Party man. He is not successful in this because Nicolai Nabokov, a fellow Russian composer in exile, is there to ask him questions. Nicolai's role here is double, he is there to disclose Shostakovich's attempt of distancing himself from the speech, but he also serves Barnes to disclose the possibility of ever truly escaping the oppressive regime, even in exile, because Barnes suggests that Nabokov has to succumb to the opposing political system. Nicolai has to play the part as well for, "Machiavelli said that you should never trust an exile" (71). Shostakovich is made by Stalinist Russia to parrot the values of the communist system, while Nabokov is there to parrot the capitalist questioning of that system. In this way, Barnes invites the readers to think critically about the origins and ways of constructing official historiographical versions of the past, while at the same time he is acknowledging the essential similarity between historiographical and literary narratives.

This is the reason why Barnes chooses third person close narration to render his protagonist's consciousness – he blends their voices and gives Shostakovich the credibility and objectivity that first-person narration would not. Shostakovich might not have been in charge of his own life, but Barnes makes sure to give him some semblance of *control* in the way of narrating the struggles of his life. Barnes makes clear this point; he doesn't want readers to miss it. When Shostakovich contemplates suicide, he realizes that even though it would mean exercising some sort of control over his life, it would mean the loss of control over the story of his life in a system like a Soviet Russia.

> "This time, he was not threatening Tanya or Nita or his mother with suicide; he was threatening Power. He was saying to the Union of Composers, to the cats who sharpened their claws on his soul, to Tikhon Nikolayevich Khrennikov, and Stalin himself: Look what you have reduced me to, soon you will have my death on your hands and on your conscience. But he realized it was an empty threat, and Power's response hardly needed articulation. It would be this: Fine, go ahead, then we shall tell the world your story. The story of how you were up to your neck in the Tukhachevsky assassination plot, how for decades you schemed to undermine Soviet music, how you corrupted younger composers, sought to restore capitalism in the USSR, and were a leading element in the musicologists' plot which will soon be disclosed to the world. All of which is made plain in your suicide note. And that was why he could not kill himself: because then they would steal his story and rewrite it. He needed, if only in his own hopeless, hysterical way, to have some charge of his life, of his story." (70, 71)

Shostakovich imagines the alternate story of his life if he commits suicide and decides not to do it in the attempt to have some control of his life. The actual publication of Volkov's *Testimony* proves his "fictionalized" point right. In this process, the reader can enjoy the representation of the images of the past that the author skillfully creates in the novel, and at the same time be aware of their constructed, fictitious nature. Barnes intertwines history, politics, and fiction in his own Barnesian postmodernist style and comments on all three categories while at the same time presenting a beautifully written personal history of a young, middle-aged, and old artist trying to remain true to himself and his art and to just stay alive.

CONCLUSION

The Noise of Time is a political and postmodernist novel that explores the anxieties and mental strains that political repressions have on artists and their works. The artist in question in this novel is Dimitri Shostakovich, a renowned Soviet composer who lived and worked during Stalin's regime and in the years of his successors. The novel is an account of the artist's life under an oppressive political system. It questions its paranoid operational techniques, psychological games, and the effect they have on an individual, but also on the individual's artistic expression. The research has shown that Barnes primarily applies intertextuality and historiographic metafiction in his portrayal of Shostakovich's life.

Barnes employs intertextuality as a backbone of the novel, and he uses it as a connecting point both in terms of the parts of the novel and traumatic moments in Shostakovich's life. Shostakovich's fame starts and ends with different texts, his life is torn apart between Macbeth and Pravda, between Shakespeare and Stalin, and is fully, but fictionally, rendered to us through Barnes's own text. Barnes discusses the relation of power, love, and art using Shakespeare, Akhmatova, Pasternak, Mandelstam and other authors and texts. In other words, Barnes, as an author, employs the lives and works of other authors to render fictionalized contemplation on love, art and the politics of another artist. This sets *The Noise of Time* both in the context of political and postmodernist novels.

The Noise of Time can also be classified as a historical novel because it treats a historical figure and a period of history, but it does so from a critical standpoint and with textual self-awareness which makes it a novel of historiographic metafiction. It is a postmodern history novel that takes on the *form* of a historical novel to critically address the very creation of a historical narrative. *The Noise of Time* reflects on

knowledge and truth and questions those categories as well as the human inability to fully know them, bringing the incompleteness of knowledge of the past into focus.

Barnes combines intertextuality and representation of history through fiction with philosophical discussions of knowledge, art, power, and politics. He deconstructs the image Shostakovich had during his lifetime to portray how politics and power shaped Shostakovich's public actions, the kind of person he was privately, and the toll this pressure had on him.

REFERENCES:

1. Bakhtin, Mihail (1985), *The Dialogic Imagination*, University of Texas Press, Austin
2. Barnes, Julian (2016) *The Noise of Time*, Jonathan Cape (pdf)
3. Barnes, Julian (2005), ˝When Flaubert Took Wing˝, *The Guardian*, 5 March 2005.
4. Barthes, Roland (1998), *The Pleasure of the Text*, Hill and Wang, New York
5. Barthes, Roland (1981), ˝Theory of the Text˝, in: Young, Robert (ed.), *Untying the text: a post-structuralist reader*, Routledge and Kegan Paul, 31-47.
6. Blotner, Joseph L. (1955), *The Political Novel*, Doubleday & Co, Inc, New York
7. Connor, Steven (1996), *The English Novel in History: 1950-1995*, Routledge, London
8. Fairclough, Pauline (2005), ˝Facts, Fantasies and Fictions: Recent Shostakovich Studies˝, *Music and Letters*, 86(3), 452-460.
9. Fairclough, Pauline (2007),˝ The "Old Shostakovich": Reception in the British Press˝, *Music and Letters*, 88(2), 266-296.
10. Genette, Gerard (1997), *Palimpsests: Literature in the Second Degree*, University of Nebraska Press
11. Gifford, Henry (1977), *Pasternak: A Critical Study*, Cambridge University Press, New York
12. Hutcheon, Linda (1988), *A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction*, Routledge, New York and London
13. Jeffrey Brooks, Sergei I. Zhuk (2014), ˝The Distinctiveness of Soviet Culture˝, in: Dixon, Simon (ed.), *The Oxford Handbook of Modern Russian History*
14. Jones, Elliott (2020), ˝20th Century: Introduction to Primitivism, Nationalism, and Neoclassicism: Dmitri Shostakovich˝, https://courses.lumenlearning.com/suny-musicapp-medieval-modern/chapter/dmitri-shostakovich/, last accessed 17. 1. 2020.
15. Kovač, Nikola (2005), *Politički roman: fikcije totalitarizma*, Armis-Print, Sarajevo
16. Moi, Toril (ed.) (1986), *The Kristeva Reader*, Columbia University Press, New York
17. Lasswell, Harold D. (2011), *Language of Politics: Studies In Quantitative Semantics*, Literary Licensing, LLC

18. Oraić-Tolić Dubravka (1993), ˝Autoreferencijalost kao metatekst i onotekst˝, in: Oraić-Tolić Dubravka, Viktor Žmegač (eds.), *Intertekstualnost & autoreferencijalnost*, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 135-147.
19. Orwell, George (1980), ˝Why I Write˝, in: Nayar, M. G. (ed.), *Essays of Orwell*, Macmillan, New Delhi
20. Scruton, Roger (2007), *The Palgrave Macmillan Dictionary of Political Thought*, 3rd edition, Palgrave Macmillan
21. Schabert, Ina (1990), *In Quest of the Other Person: Fiction or Biography*, Francke Verlag
22. Shentalinsky, Vitaly (1991), ˝The case against Mandelstam, poet˝, *Index on Censorship*, Volume 20, Issue 8, 18-25.
24. https://archive.org/stream/in.ernet.dli.2015.6337/2015.6337.Lunguage-Of-Politics_djvu.txt, last accessed 16. 03. 2020.

TRAGOM POLITIKE I POSTMODERNIZMA U *ŠUMU VREMENA*

Sažetak

U svom romanu *Šum vremena*, objavljenom 2016. godine, Julian Barnes pokazao je iznova da nije završio s postmodernističkim eksperimentima, kao ni sa svojim zanimanjem za biografiju i povijest. Ovaj rad raspravlja o političkim i postmodernističkim elementima *Šuma vremena*. U romanu Barnes kreće na put istraživanja pritiska koji politička represija ima nad umjetnikom koji živi i radi u staljinističkoj Rusiji, gdje je sve provođeno prema direktivama političkog režima. Barnes ispreplići obilježja postmodernizma i političkog romana dajući fikcionaliziranu biografiju Dimitrija Šostakoviča, poznatog sovjetskog skladatelja, koji je živio i radio ugnjetavan od Staljinova režima i u godinama njegovih nasljednika. U svom prikazivanju djelovanja i implikacija koje ideološke doktrine i oblici političke moći mogu imati na umjetnike, Barnes koristi prvenstveno intertekstualnost i historiografsku metafikciju, i ovaj rad je uglavnom usredotočen na ta dva postmodernistička elementa romana.

Ključne riječi: politički roman; postmodernizam; intertekstualnost; historiografska metafikcija; Julian Barnes; *Šum vremena*

Adresa autorice
Author’s address

Aida Džiho-Šator
Univerzitet “Džemal Bijedić” u Mostaru
Fakultet humanističkih nauka
aida.dziho@unmo.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.1.225

UDK 821.111.09-2

Primljeno: 19. 9. 2021.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Adisa Ahmetspahić

ELEMENTS OF HISTORIOGRAPHIC METADRAMA IN LIZ LOCHHEAD'S PLAYS: *BLOOD AND ICE* AND *MARY QUEEN OF SCOTS GOT HER HEAD CHOPPED OFF*

The most prominent concerns of contemporary British literature have been reserved for the revision of tradition and history and contestation of metanarratives through historiographic metafiction and historiographic metadrama. Liz Lochhead's works are abundant in elements of historiographic metadrama which Lochhead uses to rewrite (hi)stories from a different angle, especially (hi)stories involving famous women and their position in the society, as is the case with *Blood and Ice* and *Mary Queen of Scots Got Her Head Chopped Off. Blood and Ice* focuses on Mary Shelley's process of writing her novel *Frankenstein* while *Mary Queen of Scots Got Her Head Chopped Off* presents Mary Queen of Scots and Elizabeth I in the light of their strained relations. Pertaining to *Blood and Ice*, the aim of this paper is to discuss the position of Mary Shelley as a woman artist surrounded by Romanticists such as P.B. Shelley and Lord Byron and their liberal humanist ideology which shows great indebtedness to patriarchal metanarrative. With regards to *Mary Queen of Scots Got Her Head Chopped Off*, the paper examines Mary Stuart and Elizabeth I's roles as women and monarchs, masculinity-femininity dichotomy surrounding the queens, the problematics of their historical representation, as well as the danger of their mythologization. The analysis of the elements of historiographic metadrama in the two plays shows that they are examples of 'herstories' which dismantle male-centred narratives as imposed rather than natural.

Key words: historiographic metadrama; *Blood and Ice; Mary Queen of Scots Got Her Head Chopped Off;* metanarratives; herstory

Fiction is a lie that tells us true things, over and over.
Neil Gaiman

Until the lions have their own historians, the history of the hunt will always glorify the hunter.
Nigerian proverb

1. INTRODUCTION

The epigraphs to the paper adumbrate the overall concern of the paper's content, i.e. the re-inscription and challenging of history in Liz Lochhead's works. The Nigerian proverb problematizes the privileged position of those who write history/histories which promulgate specific modes of knowledge and truth(s), thereby excluding the stories of the underprivileged of all sorts. Gaiman's quote destabilizes the traditional understanding of fiction[1] as a construct with a subjective dimension to it. The importance of the epigraphs can be recognized in postmodernist works of fiction, as is the case with Lochhead, that have been dedicated to the re-examination of history. Although (contemporary) fiction is not on the same ontological level with the past events, it strives to present the stories of the oppressed and underprivileged whose voice/experience was either not heard or was misshaped in historical records. In *History as Theatrical Metaphor: History, Myth and National Identities in Modern Scottish Drama* (2016), Ian Brown suggests that history has been the major thematic preoccupation of contemporary Scottish theatre. The need to go back to history and revise it helps imagine and re-imagine Scottish identity, by "articulating the past in the present, with both past and present's implications for the future" (2016: 218). The interest in history in female dramatists, including Lochhead, emerged by the beginning of the 1980s. The period of the 1970s in Scotland was marked by "macho flowering" in theatre which placed emphasis on "the nobility of male labour, wounded masculinities and beleaguered communities of urban men" (Scullion 118). The male dominion over the Scottish theatre was challenged by feminist theatre which focused on history and its perpetuation of the images of women as subordinate to men. The revision of history would help resolve the contemporary position of women and to resist "patriarchal and phallocentric discourses" (Scullion 2013: 118). Feminist theatre was a response not only to history but to history plays written by men which operated

[1] Fiction here should not be understood as narrative fiction but more as an imaginative piece of writing.

> "… usually within patriarchal frameworks and with implicit or explicit ideologies that supported chauvinist and largely inward-looking perspectives on political, gender and, indeed, religious visions of Scottish society" (Brown 2016: 160).

Adrienne Scullion points out that Liz Lochhead's plays were a part of the aforementioned endeavors to give voice to the unheard – women (2013: 119). Both *Blood and Ice* and *Mary Queen of Scots Got Her Head Chopped Off* deal with historical narratives and familiar stories. Elizabeth Wanning Harries observes that revisionist writing is the dominant of recent British women writing (not only Scottish):

> "[Lochhead's] new, allusive method – writing 'from another angle' – has become the dominant way women writers respond to old, familiar stories. They change the subject. They tease new versions out of the gaps in older versions, or sometimes out of the inconsistencies between them. The crucial 'irony' comes from the friction between familiar versions of the tales and writers' new angles on them." (2016: 161)

Such works promote contrapuntal[2] reading of earlier texts, be it myth, fairytale, or historical event, thus questioning various aspects of the accepted version of a particular (hi)story. In *Blood and Ice* (1982), Lochhead explores women writing through the character of Mary Shelley and her writing of the novel *Frankenstein*. Although the focus is on Mary Shelley's consciousness during her writing process, the play tackles the position of women writers along with their other roles in the society, such as those of a daughter, wife, sister, mother, and fellow author. Also, the play thematizes the relationship between an author(ess) and his/her work. Similarly, Lochhead's *Mary Queen of Scots Got Her Head Chopped Off* (1987) deals with the eponymous queen, Mary Queen of Scots, her rise to the throne, strained relations with her courtiers and the English crown, as well as her role as a female monarch. The brief summary of both plays confirms Lochhead's preoccupation with rewriting "familiar stories from another angle" which are concerned with women since Lochhead "didn't want the women to be the object in the stories, but the subject" (qtd. in Wanning Harries 2016: 161). Lochhead's appropriation of familiar (hi)stories is an example of fiction that may be "intensely self-reflexive and yet paradoxically also lay claim to histo-

[2] Edward Said introduced the term contrapuntal reading in *Culture and Imperialism* (1993) to refer to a method of reading (post-)colonial texts whereby different perspectives and histories are taken into account in addition to the dominant one which tended to suppress them. The same term could be applied to Liz Lochhead's revision of (official) histories.

rical events and personages", i.e. historiographic metafiction (Hutcheon 2004: 5).[3] Hutcheon's categorization is slightly deficient since it refers only to narrative fiction. Richard Paul Knowles substituted the term historiographic metafiction with historiographic metadrama to designate self-reflexive plays that discuss history (1987: 228-229). The plays scrutinized in this paper, especially *Blood and Ice*, do not have elements of overt self-reflexivity. However, according to Richard Hornby, metadrama is not necessarily a play within a play but may refer to plays which contain "literary and real-life references" (1986: 32), which fits both of Lochhead's plays.

The historiographic part of historiographic metadrama considers historiography, history, and historical representation. The postmodernist consideration of historiography tends to contest the grounds on which history is presented as thoroughly objective, which stems from the idea that both drama and history are "human constructs" (Hutcheon 2004: 5). The perception of history as a fabrication implies that it is not objective, thus refuting its uncontested status as a true representation of the past events. Hutcheon emphasizes that "rethinking and reworking of the forms and contents of the past" (2004: 5) is highly necessary since it destabilizes the idea of truth, especially truth which tends to indoctrinate for the purpose of being dominant and oppressive.[4] Lochhead has also recognized the dire need for revising and rewriting the past, thus allowing for the emergence of unheard voices and voices suppressed by different metanarratives. Historiographic metadrama, as will be analyzed on the example of the two plays, shows that our reality is pervaded by metanarratives that have, unfortunately, become naturalized and universalized.

To the best of my knowledge, no attention has been paid to the elements of historiographic metadrama in Lochhead's *Blood and Ice* and *Mary Queen of Scots Got Her Head Chopped Off*. Previous work has tended to focus on certain metanarratives in some of Lochhead's plays through the lens of feminism and histrionics, such as Jennifer Harvie's PhD Thesis "Liz Lochhead's Drama" (1996) to which this paper frequently refers. The purpose of the present paper is to discuss historiographic metadrama on the example of *Blood and Ice* and *Mary Queen of Scots Got Her Head*

[3] It should be noted that Hutcheon coined the term historiographic metafiction in 1987 in her essay "Beginning to Theorize the Postmodern" and later expanded it in *A Poetics of Postmodernism* (1988). This paper uses the 2004 edition of *A Poetics of Postmodernism*, which is why a gap may appear between Hutcheon's coinage and Knowles's appropriation of it.

[4] Such truths have become recognized as metanarratives. Metanarrative refers to dominant ideological concepts that condition certain perceptions and knowledge as universal. The term was introduced by Jean Francois Lyotard and discussed as such in his study of postmodernity in *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge* (1979). For example, patriarchy is a metanarrative which imposed the male-centred perception of the world as universal and natural.

Chopped Off. In doing so, the paper shall rely on postmodernist theoretical framework. Although both plays have elements of self-reflexivity, the paper shall pay more attention to the historiographic aspects of the plays more than to the metadramatic ones, a topic reserved for some of the future papers.

The subsequent section of the paper shall tackle the methods through which *Blood and Ice* re-examines the portrayal of the historical and literary personae of Mary Shelley, Percy Bysshe Shelley, and Lord Byron. The same section shall analyze *Blood and Ice's* engagement with the liberal humanist metanarrative of Romanticism and the rootedness of Romanticism in the patriarchal metanarrative, eventually showing that Romanticism is not ideologically neutral. The section dedicated to the analysis of historiographic metadrama in *Mary Queen of Scots Got Her Head Chopped Off* discusses the strict sixteenth-century femininity-masculinity dichotomy that has persisted to this day, the problematic representation of Queen Elizabeth I and Queen Mary Stuart, and their enmity. It also looks into the effects of mythologization of the two queens on the contemporary British identities. Overall, the analyses of historiographic metadrama in the two plays show how Lochhead debunks Romanticist and patriarchal metanarratives while allowing for the emergence of female (multiple) voices and specific experiences that have been stifled through history and other narratives.

2. HISTORIOGRAPHIC METADRAMA IN *BLOOD AND ICE AND MARY QUEEN OF SCOTS GOT HER HEAD CHOPPED OFF*

2.1. Blood and Ice: Re-thinking Romanticism

The action of Lochhead's *Blood and Ice* corresponds to a great degree to the official biographical details of Mary Shelley's life, i.e. the time frame and the setting. Much of the revisionist literature tends to situate the action in a contemporary setting. e.g. Caryl Churchill's *Top Girls*, usually to indicate that not much has changed over the course of centuries. However, Lochhead's play remains within the socio-historical context of Mary Shelley's life in order to subvert the context in question from within. It aims to provide Mary's side of the story which had been neglected, which in turn correlates favourably with Lochhead's statement that women in her plays are subjects rather than objects (qtd. in Wanning Harries 2016: 161). The play also dismantles the Romanticist liberal humanist metanarrative. In addition to deconstructing the historical Mary Shelley, *Blood and Ice* deconstructs the figures of Percy Bysshe Shelley and Lord Byron.

The starting point for discussing Romanticism as a liberal humanist metanarrative would be its genesis. In the introductory chapter of *Poezija engleskog romantizma* (*English Romantic Poetry*), Srebren Dizdar presents a set of occurrences which influenced the formation of Romanticism, one of which is the French Revolution which sought to promote individual human rights and liberty. Dizdar also observes that a number of changes took place in England by the end of the seventeenth century, including the development of socio-philosophical thought, technology, and science. All of the above-mentioned contributed to industrialization and the influx of population from the countryside to the cities (1999: 20-22). Many artists opposed the neglect of the individual and nature. At the centre of the movement, which would become known as Romanticism, was "the lonely and misunderstood individual, rebellion against the authority, pathos of nobility which breaks within itself since the ideals cannot be attained"[5] (Lešić 2008: 196). Although Romanticists insisted upon breaking free from oppressive systems, they resorted to escapism rather than putting their words into actions. As Dizdar suggests, "no matter how strong their ideas were, they did not have a real driving force to change the existing socio-political state. The solution was to escape reality" (1999: 31). The aforementioned alludes to the contradictions and inconsistencies in Romanticism.

Mary expresses her dissatisfaction with Romanticism several times in the play which can be traced to the very beginning of the play, Act I, Scene 2 when Shelley disrupts Mary's tea party by coming naked into the room.

> MARY: Shelley, how could you?
> SHELLEY: Swimming Mary. I want to learn/ to swim.
> MARY: Walking naked across the terrace, all/ tangled up with…
> SHELLEY: I forgot. I forgot they were/ coming.
> MARY: You did not! You only wanted to/ outrage… (Lochhead 1982: 5)

Mary believes that Shelley's only goal was to contradict the socially accepted norms. Harvie suggests that Mary is critical of the Romanticist "rampant egoism", a phrase used by Anne K. Mellor to describe situations "where the Romantic considers his or her own behavior right and just and dismisses anyone else's contrary opinion" (Harvie 1996: 18-19). Other situations from the play allude to Mary's agency. On several occasions, Mary discusses liberty with Byron. Even though *Blood and Ice's* Lord Byron is much more benevolent than the historical Lord Byron, he voices some examples of the Romanticist liberal humanist metanarrative. Byron condemns the

[5] My translation.

teachings of Mary's father, William Godwin, insisting that he himself is "not a Godwinite" and that "he won't tyrannise the/ world by force-feeding it freedom" (Lochhead 1982: 19). Yet in the same scene, Byron uses the naivety of Mary's maid and ignorance to prove his point and to offer "man's truth", a phrase used by Christina Crosby to indicate "a gendered structure of understanding that excluded women and other marginalized groups from "historical and political life"" (Kucich 2000: 200). Mary reprimands him for doing so. Byron then replies that Elise is "but a maid" whose time and attention was bought by Mary:

> MARY: But I have not bought the right to/ abuse her. I ought to act towards all/ creatures with benevolence.
> BYRON: Benevolence by all means, Mrs/ Shelley. Nicety costs nothing. But/ recognise that were you are the paymaster, / benevolence is yours to bestow … or to/ take away. (Lochhead 1982: 19)

While adhering to an ideology that seeks liberation from the imposed social hierarchy, Byron is insisting upon preserving despotic social order. On other occasions, Byron is a voice of reason as he tries to persuade Mary to write or when he shows fatherly feelings for the daughter conceived with Claire. Maria Elena Capitani analyzes Byron as "a catalyst for Mary's growing awareness" since

> „Byron pushes the hesitant young woman to express herself and develop the creativity she has stifled in order to feed her man ego: "I look at you Mary and I see someone who is holding it all within. A lovely lady, who yet suppresses every gust, every gale, every giggle. Don't sit on your wit just to please Shelley." (Capitani 2020: 117)

It can be concluded that Byron's character is full of self-contradictions and could be considered emblematic of Romanticism which promoted and restricted liberty at the same time, which leads to a conclusion that Romanticist propagation of liberty was selective. Lochhead's treatment of Romanticism in *Blood and Ice* follows the strategies used in historiographic metadrama by questioning Romanticism's undisputed status as a liberating force. It shows that Romanticism is a metanarrative or "a form of ideology which functions violently to suppress and control the individual subject by imposing a false sense of 'totality' and 'universality' on a set of disparate things, actions, and events" (Nicol 2009: 11).

The play also points to the embeddedness of Romanticism in the metanarrative of patriarchy. At one point in the play, Mary directly repudiates patriarchy by telling Elise that she is a "slave's slave" and that "[T]o be born a woman is to be born a

slave" (Lochhead 1982: 32). Mary seems well aware of the imposed duties of women. Other reasons that would make Mary feel like a slave could be caused by the pressure she feels as a writer, mother, and wife. Unlike Mary, Shelley finds inspiration easily and advises Mary to do the same to which she replies that she needs to tend to their child. Both Mary and Shelley are writers and parents. Therefore, one may ask a question what makes it easier for *him* to find inspiration in comparison to *her*? Are their roles of parents and writers on par? Lochhead asserts that women writers have been unable to find inspiration/Muse since there is only female Muse (Muse for men), alluding to the idea that literature had been a realm reserved for men only. Lochhead questions whether women writers need to "discover, or re-discover some 'masculine principle'" in themselves to be equal to male writers (qtd. in Horvat 2011: 182). Similar questions are posed in the previously mentioned Churchill's *Top Girls* in which the main character, Marlene, behaves in a misogynistic manner in order to succeed. Both Lochhead and Churchill interrogate if women need to abandon their womanhood in order to succeed, thus dismantling the patriarchal metanarrative that has been ingrained in the collective consciousness to this day.

Lochhead deconstructs Romanticism and questions its relation to the metanarrative of patriarchy in Act I, scene 6, through the group's (Mary, Shelley, Byron, and Claire) discussion of Romanticism. Samuel Taylor Coleridge's poems that they refer to, "The Rime of the Ancient Mariner" and "Christabel", present women as demonic creatures. For example, Life in Death figure from Coleridge's "The Rime of the Ancient Mariner" is described as follows: "Her lips were red, her looks were/ free,/ Her locks were yellow as gold;/ Her skin was as white as leprosy/ The Nightmare Life In Death was she/." (Lochhead 1982: 15). Shelley is petrified by the description and begs Mary to stop. He hallucinates that Mary is naked and that her breasts have eyes on them. Shelley's negative reaction to Mary's alleged nakedness is incongruous with his perception of his own nudity mentioned earlier in the paper. For Shelley, a Romanticist, male nudity is even desirable while female nudity should be loathed and suppressed, i.e. kept in line with patriarchal notions of the social order. Romanticism clearly reinforces the imposed female sexuality. Hence, the Romanticist writing could be classified as what Linda Hutcheon terms "instructional literature" whose purpose is to tell women how to 'appear' – to make themselves desirable – to men" (Hutcheon 2004: 155-156). According to Greg Kucich's article "Mary Shelley's *Lives* and the Reengendering of History", Mary Shelley did criticize Romanticism and its rootedness in "patriarchal codes of knowledge and law" (Kucich 2000: 202). Feminist scrutinies of Romantic ideologies, including Liz Lochhead's, aim at "the gender

ideologies and subordinations that operate throughout much of Romanticism's dominant social and writing practices" (Kucich 2000: 202). Lochhead's merit lies in the subversion of the long established paradigms of womanhood and female sexuality that have been promoted and supported through literature.

2.2. Mary Queen of Scots Got Her Head Chopped Off: Being a Woman, Being a Monarch & The Problematics of Historical Representation

The rivalry between the historical Mary Stuart and Queen Elizabeth I has risen to mythic proportions through numerous official records, unofficial stories, film adaptations, etc., that have been passed down from Mary and Elizabeth's time. Although the conflict between Mary and Elizabeth was caused by a number of reasons and socio-historic circumstances, it is usually ascribed to Mary's and the Scottish general public's expectation that she would be the successor to the English throne and the idea that she has stronger claims to the throne than Elizabeth, the bastardized daughter. An unfavorable set of circumstances, such as the death of Mary's first husband Lord Darnley (Dunn 2003: 270) and her marriage to Earl of Bothwell (Dunn 2003: 359), made Mary abdicate the throne and seek refuge in England. Mary would spend nineteen years as Elizabeth's captive until she was beheaded on February 8 in 1587 on account of treason (Dunn 2003: 505-506).

Liz Lochhead's play *Mary Queen of Scots Got Her Head Chopped Off* (1987) recreates the above-mentioned rivalry between the two queens. The focus of Lochhead's play is the problematics of being a queen and woman in a time which supported the myth of patriarchy, as proposed at the beginning of the play by La Corbie who asks: "when's a queen a queen/ And when's a queen juist a wummin?" (Lochhead 1987: 16). Lochhead questions the personality traits a woman needed to possess in order to be a queen. In *Elizabeth & Mary: Cousins, Rivals, Queens* (2003), Jane Dunn probes into the lives of the two queens individually, their relationship to each other, and the impact of their conflict on the British history. Dunn describes Elizabeth as "wanton and flighty one" while Mary is "seen to exhibit every feminine and queenly virtue" (Dunn 2003: 231), suggesting the idea of cruelty and martyrdom in their relationship.

Lochhead's Mary and Elizabeth do resemble the historical queens in the aforementioned traits or rather what was recorded about them. Elizabeth's alleged denouncing of her sexuality (the Virgin Queen) and feminine virtues raises a number of issues which could be traced to her famous speech at Tilbury: "I know I have the body but of a weak and feeble woman, but I have the heart and stomach of a king

and a king of England too" (Dunn 2003: 140). Close reading of the speech points to a denigration of feminine virtues and emulation of masculine ones for performing the duty of a monarch. On the other hand, Elizabeth's speech confirms the sixteenth-century notion of femininity and masculinity in terms of their most prominent traits, where masculinity is associated with strong will and firm views while femininity is identified with weakness and docility. The above-cited speech is usually read as Elizabeth's confirmation and support of the patriarchal metanarrative. However, it can also be hypothesized that Elizabeth's move was a political one due to her realization that this would be the only way to succeed in a world replete with patriarchal and oppressive values. Harvie underlines that Lochhead's play

> „... explores the determinants of female power, examining the ways women institutionally are meted or simply denied power, the sacrifices demanded of powerful women in patriarchal cultures, the cultural insecurities and anxieties which engender limits on women's power." (1996: 116)

John Knox, the Scottish Protestant preacher and Mary's fierce opponent, is paradigmatic of the views that women, especially those who are Catholics, are not fit to rule. In Scene 4 of the Act I, Knox says:

> „I hae been commandit to blaw the first blasd the trumpet against the monstrous regiment o' women, an/ abomination against nature and before God; and to disclose/ unto this my realm the vanity and iniquity of the papistical/ religion in all its pestilent manifestations in Sodom priesthooses/ and poxetten nunneries." (Lochhead 1987: 19)

Knox's views suggest the prevailing opinion of his time that men were ordained by God to rule on Earth and that female rule is nothing else than blasphemy. However, Lochhead dispels the myth of femininity as a concept synonymous with docility and frailty. Any display of female sexuality, especially for a queen whose private life is in the public spotlight on the verge of becoming public property, is met with rigor as presented through Mary's different marriages. She is deemed a "wee hoor o' Babylon" by Knox who claims she seduces men:

> „Lukk at ye! Wi' yir lang hair lik' a flag in the wind an advertisement/ o' lust tae honest men an' they big roon een lik' a dumb animal, slinkan alang the road wi' yir hurdies hingin' oot/ yir sark an'yon smell aff ye, ya clurty wee fork-arsed bitch ye./ Nae wunder it is written in the Guid Book that your kind are the very gate and post o'the devil—A'hll leave the rid mark o'/ ma haun on your white flesh afore Ah." (Lochhead 1987: 33)

Harvie analyzes Knox's speech as an example of patriarchal scapegoating since Knox, just like the Mariner in Coleridge's poem referenced in *Blood and Ice*, is alarmed by his lust and "make[s] [his] lust women's sin" (1996: 104). Elizabeth, on the other hand, is determined not to marry, being aware of the burden of marriage at the time for a woman and a queen as well: "If we, the Queen, were to follow our own nature's/ inclinations it would be this: we would rather be a beggar/ woman and single than a queen and married" (Lochhead 1987: 14). Elizabeth is aware of the possibility that she would be denied her independence in ruling in favor of her husband if she gets married. Furthermore, Elizabeth could be aware that she would have to, in plain terms, take care of her husband in the same manner Mary does with Lord Darnley who appears quite immature. The two arguments are reinforced in Elizabeth's comment on her relationship with Earl of Leicester: "I am not proud I love him – but I/ am proud that loving him, still I will not let him master me" (Lochhead 1987: 25). Anne Varty suggests that Elizabeth's preference of power over love "is presented as necessary in a culture where women are not the 'natural' heirs to power" (1994: 72), i.e. in a culture which sees the monarch as a man exclusively sent by God. Nevertheless, Elizabeth's speech indicates that she suppresses emotions not only in favor of her rule but also in favor of herself as a woman whose life is marked by male decisions, e.g. the beheading of her mother.

Elizabeth's character is contradictory throughout the play since she appears progressive, as progressive as it was possible at the time, and seems to support patriarchal narratives at the same time as evident in her aversion to Mary's marriages. Harvie notes that Elizabeth is compelled to "detest Mary Stuart for even attempting to exercise both regency and sexuality". Harvie further refers to an early draft of the play in which Elizabeth decidedly expresses her dislikes of Mary as a female ruler: "I hate her for trying to be a woman-queen!" (1996: 117). The inconsistencies Lochhead presents in Elizabeth's character can be observed as a typical postmodernist destabilization of history, i.e. the idea that there is more than one truth and that it is almost impossible to get a full grasp of the past events. Therefore, it is highly necessary to approach history with caution and interpret the effects of history on the present carefully.

Lochhead is exploring the relationship between history and the past it records or rather reliability of the methods historiographers use to record the past. Lochhead's historiographic metadramatic approach serves to tease our knowledge of the past events, "it problematizes the entire notion of historical knowledge" (Hutcheon 2004: 89). Hayden White's study titled *Metahistory: The Historical Imagination in Nine-*

teenth-Century Europe (1973) calls into question the objectivity of history by comparing the techniques that historiographers and writers use to assemble a text. Both need to use the same linguistic elements to build a text and there is always the danger of being subjective. History for White is

> "… a verbal structure in the form of a narrative prose discourse. Histories (and philosophies of history as well) combine a certain amount of "data," theoretical concepts for "explaining" these data, and a narrative structure for their presentation as icon of sets of events presumed to have occurred in times past."(1973: ix)

In other words, history is a fabrication just like drama which in turn undermines the difference between history as faction and drama as an imaginative concept. White's definition of history underpins the purpose of historiographic metadrama in its refutation of historical knowledge. As Linda Hutcheon notices, it follows that drama/literature has "a truth claim" just like history since both are products and fabrications of their own time (2004: 93). The problem postmodernist literature has with history lies in the unquestionable nature of myths and ideologies it speaks about, as is the myth of two rival queens. Lochhead's play offers more besides the feud of the two by presenting the queens in their everyday lives, their relations with their courtiers, and presenting them as *women with their own desires*. The aforementioned alludes to the idea that there might have been more than what the historical records tell. Milena M. Kostić Kaličanin intimates that this play may be classified as Lochhead's 'herstory' project since it promotes the role of women, speaks of the conundrums of female monarchs, and is "told from a woman's point of view" (2015: 108). Kostić Kaličanin explains that herstory

> "… is a neologism coined in the late 1960s as part of a feminist critique of conventional historiography. […] The word has been used in feminist literature since its inception. The Oxford English Dictionary credits Robin Morgan with coining the term in her 1970 book Sisterhood is Powerful. At present, "Herstory" is considered an "economical way" to describe feminist efforts against a male-centered canon. In other words, the purpose of this movement is to emphasize that women's lives, deeds, and participation in human affairs have been neglected or undervalued in standard histories." (2015: 108)

Harvie believes that Lochhead's play does not tackle "the epistemological conundrum of putative historical veracity; what it is concerned with are the social implications of histories' effects. Historical accuracy is not at issue; the effects of historical narratives are" (1996: 99). The implications of historical narratives with

their various aspects, including certain metanarratives, are an issue for contemporary relations between Scotland and England. Ian Cowan's *The Enigma of Mary Stuart* explores the effects that the perpetuation of the myth of Mary Stuart has. Cowan argues that the representations of Mary as either a martyr or a villain can be transferred to the representations of Scotland as a martyr country dominated by England or a rough country that needs guidance by the English (1971: 12-34)

The Union of the Crowns (1603) is considered to be one of the seminal dates in the Scottish history which has not only provided the English with a Scottish monarch but has had severe reverberations for the Scottish national identity. Lochhead's play presents the events preceding the Union but the figures presented in it are important for the Stuart myth and the meditations on the events that could have happened had not the queen been executed. Edwin Muir finds correlation between myth and identity in the point that "a people suffering the loss of national identity fill that loss with a legend" (qtd. in Harvie 1996: 123). The legend in question is the Stuart dynasty which in Scotland is considered to be the rightful heir of King Arthur. Furthermore, the figure of Mary Stuart who was exiled and executed operates as a metaphor for the position of Scotland in relation to England.

In the play, Lochhead shows that Mary makes errors and that her fall can be ascribed to her own acts to a certain extent. *Mary Queen of Scots Got Her Head Chopped Off* delves into the construction of the myth and not only its validity. The analysis above has provided several examples where women are considered unfit to rule and marginalized. Moreover, the analysis shows how female monarchs are being mythologized either in a positive or negative manner. Nonetheless, the mythologization of female monarchs by the same men (male population) who oppressed them is another example of patriarchal oppression since the men are the ones to choose whom to celebrate.

The play questions the antithetical images in creating a myth. The antithetical images have become recognized as "Caledonian Antyzyzygy" [sic] or "the merging of opposing or paradoxical viewpoints" which have been glorified together in spite of their incompatibility (Kostić Kaličanin 2015: 106). However, the descriptions of Queen Elizabeth I are also paradoxical, so it can be argued that the play, either deliberately or not, dismantles the British antisyzygy.

In addition to hinting at and dispelling the Stuart myth, *Mary Queen of Scots Got Her Head Chopped Off* calls into question the Tudor myth embodied in Elizabeth by providing details from Elizabeth's private life and alluding to her sexual relations with Earl of Leicester which contests her status as a Virgin Queen in which the Eng-

lish take great pride. Barry Wood's recent book *Invented History, Fabricated Power: The Narrative Shaping of Civilization and Culture* (2020) discusses how power and monarch's legitimacy were constituted through narratives as natural. The chapter of the book titled "Narratives of the Virgin Queen" inquires into Elizabeth's mythic stature as the Virgin Queen and the members of the Tudor dynasty as direct descendants of King Arthur: "This Tudor myth, acted out by Queen Elizabeth and supported by numerous literary disciples surrounding the monarchy, became the vehicle of Elizabeth's remarkable power and throughout her long reign" (Wood 2020: 277). The period of the 1560s is regarded as the cult-making period in Queen Elizabeth I's reign since a number of literary works praising her position as "the handmaid of the Lord" and "a divinely ordained exception to male rule" came into being, e.g. *The Faerie Queene* by Spenser (Hamilton 1990: 623). The literary works consolidated the Queen's position and firmed her claims to the throne. Lochhead's Elizabeth, unlike Spenser's allegorical representation of Elizabeth, is more human and realistic. These aspects of the play do not only bring to light the thin line between drama and history but question the purpose of literature and its role in promoting and perpetuating myth.

3. CONCLUSION

Overall, the aspects of historiographic metadrama in Lochhead's *Blood and Ice* and *Mary Queen of Scots Got Her Head Chopped Off* have proven to be multilayered. *Blood and Ice* questions the practice of the main principles of Romanticism and the indebtedness of Romanticism to the patriarchal metanarrative. The play shows how oppressive the Romanticist liberal humanist metanarrative is towards women and their manifold roles as well as towards lower classes. It shows that, quite contrary to the popular opinion, Romanticism is not liberating and that it does not deviate much from the ideologies it tended to criticize.

Mary Queen of Scots Got Her Head Chopped Off deals with similar issues as *Blood and Ice* in terms of questioning female sexuality and agency through the figures of Queen Elizabeth I and Mary Stuart. *Mary Queen of Scots Got Her Head Chopped Off* probes into the problems of historiography, historical representation and its veracity. It deconstructs myths by presenting their contradictory aspects and subtly alludes to the effects certain metanarratives have as well as to the dangers in adhering to particular myths. The most marked observation that emerged from the analysis of this play is that history is only a version of the past events which people and nations perpetuate to hew their own purposes.

Both plays are examples of 'herstories' which question the historical representation of famous women (artists and rulers) and various ideologies which conditioned their respective representations. Lochhead's plays fulfill the role of historiographic metadrama in insisting upon incredulity towards history and historical representation. Furthermore, aspects of historiographic metadrama in the plays shed light on the gap between history and the experiential event as well as the dangers of history's promotion of metanarratives. The analyzed aspects of the plays explain why Lochhead finds credence among fellow (female) dramatists and why certain metanarratives need to be dissected fully. Lochhead's engagement with the re-examination of history on the example of Mary Shelley, Mary Queen of Scots, and Elizabeth I might have positive effects on the contemporary society's consciousness about the position of women since it shows that oppressive patriarchal relationships and male dominance are no longer acceptable.

WORKS CITED

1. Brown, Ian (2016), *History as Theatrical Metaphor: History, Myth and National Identities in Modern Scottish Drama*, Palgrave Macmillan
2. Capitani, Maria Elena (2020), *˝Blood and Ice*, or Liz Lochhead's 'Hideous Progeny'˝, in: Maria Parrino et al (eds.) *Mary Shelley's Frankenstein, 1818--2018*, Cambridge Scholars Publishing, 111-122.
3. Cowan, Ian (1971), *The Enigma of Mary Stuart*, Victor Gollancz Ltd, London
4. Dizdar, Srebren (1999), *Poezija engleskog romantizma*. TKD Šahinpašić, Sarajevo
5. Dunn, Jane (2004), *Elizabeth and Mary: Cousins, Rivals, Queens*. Alfred A. Knopf, New York
6. Hamilton, Albert Charles (1990), ˝Elizabeth˝, *The Spenser Encyclopedia*, Taylor & Francis e-Library, 621-646.
7. Harvie, Jennifer (1996), *Liz Lochhead's Drama*, PhD Thesis, University of Glasgow
8. Hornby, Richard (1986), *Drama, Metadrama, and Perception*, Associated University Press, London and Toronto
9. Horvat, Ksenija (2011), ˝Liz Lochhead˝, in: Ian Brown (ed.), *The Edinburgh Companion to Scottish Drama*, Edinburgh University Press, 177-187.
10. Hutcheon, Linda (2004), *The Politics of Postmodernism*, 2nd ed., Routledge

11. Hutcheon, Linda (2006), *A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction*, Taylor & Francis e- Library
12. Kostić Kaličanin, Milena (2015), ˝'Twa Queens. Wan Green Island': Nationalist and Feminist Issues in Liz Lochhead's *Mary Queen of Scots Had Her Head Chopped Off*˝, *Facta Universitatis*, vol. 12, no. 2, 103-113.
13. Knowles, Richard Paul (1987), ˝Replaying History: Canadian Historiographic Metadrama˝, *Dalhouise Review*, vol. 67, No. 2&3, 228-243.
14. Kucich, Greg (2000), ˝Mary Shelley's *Lives* and the Reengendering of History˝, in: Betty T. Bennet and Stuart Curran (eds.), *Mary Shelley in Her Times*, The John Hopkins University Press, 198-213.
15. Lešić, Zdenko (2008), *Teorija književnosti*, Službeni glasnik, Beograd
16. Lochhead, Liz (1982), *Blood and Ice*, The Salamander Press, Edinbrugh
17. Lochhead, Liz (1987), *Mary Queen of Scots Got Her Head Chopped Off*, Nick Hern Books, London
18. Nicol, Bran (2009), *Cambridge Introduction to Postmodern Fiction*, Cambridge University Press
19. Scullion, Adrienne (2013), ˝A Woman's Voice˝, in: Anne Varty (ed.), *The Cambridge Companion to Liz Lochhead*, Edinburgh University Press, 116-125.
20. Varty, Anne (1994), ˝From Queens to Convicts: Status, Sex and Language in Contemporary British Women's Drama˝, in: Katie Wales (ed.), *Feminist Linguistics in Literary Criticism* (*Essays and Studies*), 65-89.
21. Wanning Harries, Elizabeth (2016), ˝Changing the Story: Fairy Tale, Fantasy, Myth˝, in: Mary Eagleton and Emma Parker (eds.), *The History of British Women's Writing: 1970-Present: Volume 10*, Springer, 158-169.
22. White, Hayden (1973), *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, The John Hopkins University Press.
23. Wood, Barry (2020), *Invented History, Fabricated Power: The Narrative Shaping of Civilization and Culture*, Anthem Press

ELEMENTI HISTORIOGRAFSKE METADRAME U DRAMAMA LIZ LOCHHEAD: *KRV I LED* I *ODRUBLJENA GLAVA MARIJI KRALJICI ŠKOTA*

Sažetak:

Najistaknutije potke savremene britanske književnosti vežu se za preispitivanje tradicije i historije kao i osporavanje metanaracija kroz historiografsku metafikciju i historiografsku metadramu. Djela Liz Lochhead obiluju elementima historiografske metadrame koju autorica koristi da ponovo ispiše određene historije i priče iz različitog ugla, posebno one koje se tiču poznatih žena i njihovog položaja u društvu, kao što je slučaj s dramama *Krv i led* i *Odrubljena glava Mariji kraljici Škota. Krv i led* je usredotočena na spisateljicu Mary Shelley i proces pisanja romana *Frankenstein* dok drama *Odrubljena glava Mariji kraljici Škota* predstavlja Mary, kraljicu Škota, i Elizabethu I u svjetlu njihovih zategnutih odnosa. Cilj ovog rada je da razmotri poziciju Mary Shelley kao žene umjetnice okružene romantičarima poput P. B. Shelleya i Lorda Byrona te da razmotri njihovu liberalno-humanističku ideologiju koja je usko povezana sa patrijarhatom. Glede drame *Odrubljena glava Mariji kraljici Škota,* rad razmatra uloge kraljica Mary i Elizabethe kao žena i kao monarha, dihotomiju muškost-ženskost koja okružuje kraljice, problematiku njihove historijske reprezentacije, kao i opasnost njihovog mitologiziranja. Analiza elemenata historiografske metadrame u ove dvije drame pokazuje da su obje primjeri *njene priče (herstory),* tj. primjeri koji razotkrivaju androcentrične narative kao nametnute a ne prirodne.

Ključne riječi: historiografska metadrama; *Krv i Led; Odrubljena glava Mariji kraljici Škota;* metanarativi; njena priča

Adresa autorice
Author's address

Adisa Ahmetspahić
University of Zenica
Faculty of Philosophy
adisa.ahmetspahic@unze.ba

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
U TUZLI
Tuzla, God.I, Br.1, decembar 2016.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
U T U Z L I

GERMANISTIKA

Minka Džanko, Alma Čović-Filipović
GENUSZUWEISUNG DER ANGLIZISMEN IN DER DEUTSCHEN SPRACHE DER WISSENSCHAFT: NEUE ENGLISCHE SUBSTANTIVE AUF DEM WEG ZUR LEXIKALISIERUNG / GENDER ASSIGNMENT TO ANGLICISMS IN GERMAN IN THE FIELD OF SCIENCE: NEW ENGLISH NOUNS ON THEIR WAY ON BECOMING LEXICALIZED 245

društvene i humanističke studije

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.1.245

UDK 811.112.2:811.111’373.45

Primljeno: 20. 12. 2021.
Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Minka Džanko, Alma Čović-Filipović

GENUSZUWEISUNG DER ANGLIZISMEN IN DER DEUTSCHEN SPRACHE DER WISSENSCHAFT: NEUE ENGLISCHE SUBSTANTIVE AUF DEM WEG ZUR LEXIKALISIERUNG

Bei der Übernahme fremden Sprachmaterials durchläuft das entlehnte Wort verschiedene Integrationsphasen, die man in vier Typen einteilen kann: phonetische, orthographische, morphologische und semantische. Der Untersuchungsgegenstand dieser Arbeit ist die Genuszuweisung sowohl der lexikalisierten als auch der nicht lexikalisierten Anglizismen in der deutschen Sprache der Linguistik und Glottodidaktik. Die Frage, welches Genus der Entlehnung zugewiesen wird und nach welchen Kriterien, ist in der Sprachwissenschaft noch nicht eindeutig beantwortet worden. Daher ist das Ziel dieser Arbeit festzustellen, nach welchen Kriterien das Genus den lexikalisierten und insbesondere nicht lexikalisierten englischen Substantiven in der Sprache der Linguistik und Glottodidaktik zugewiesen wird. Die vorliegende Untersuchung geht auch der Frage nach, ob Abweichungen in der Genuszuweisung bei den lexikalisierten Anglizismen aus unserem Korpus auf Bedeutungsunterschiede zurückzuführen sind. Das Korpus für unsere Untersuchung setzt sich aus insgesamt 194 wissenschaftlichen Beiträgen mit einem breiten Spektrum von Themen aus dem linguistischen und DaF-Bereich zusammen. Die Analyse hat ergeben, dass bei verschiedenen Genera unterschiedliche Kriterien der Genuszuweisung überwiegen. So spielt bei Feminina und Neutra suffixale Analogie eine dominierende Rolle, während semantische Analogie und Einsilbigkeit bei Maskulina von größerer Bedeutung sind.

Schlüsselwörter: Entlehnung; Anglizismus; Genuszuweisung; Integrationskriterien; Genusschwankung

1. EINLEITUNG[1]

So wie der Wandel zur Natur gehört, gehört auch der Sprachwandel zur Veränderung und Entwicklung des Wortschatzes. Eine sehr wichtige Art des Sprachwandels auf der Ebene des Wortschatzes ist Entlehnung. Wir gehen dabei von der Definition im *Metzler Lexikon Sprache* (MLS) aus, wo die Entlehnung folgendermaßen definiert wird:

> Entlehnung (auch: Transferenz. Engl. borrowing, loan, frz. emprunt) Sowohl Prozeß als auch Resultat der Ubernahme eines sprachlichen Ausdrucks aus einer Sprache A in eine Sprache B, die häufig mit der Ubernahme der so bezeichneten und vorher unbekannten oder ungebräuchlichen Gegenstände, Verfahrensweisen usw. durch die Sprachgemeinschaft B einhergeht. (MLS 2004; 2663f.)

Die vorliegende Arbeit beschäftigt sich mit den lexikalisierten und noch nicht lexikalisierten Anglizismen in der deutschen Sprache der Linguistik und Glottodidaktik. Für die Anglizismen, die bereits in die deutschen Wörterbücher aufgenommenen sind, wird in dieser Arbeit der Terminus lexikalisiert verwendet. Englische Substantive und substantivische Wortverbindungen, die in keinem deutschen Wörterbuch verzeichnet sind, werden im Folgenden als nicht lexikalisierte Anglizismen bezeichnet. In diesem Zusammenhang gehen wir im vorliegenden Beitrag von der Definition des Anglizismus von Eisenberg (2013: 71) aus, laut welcher Anglizismen nicht Wörter des Englischen, sondern Wörter des Deutschen sind. Sie erhalten nämlich Eigenschaften, die sie von englischen Wörtern unterscheiden, selbst wenn sie einfach übernommen sind.

Allein in den letzten drei Jahren wurden insgesamt 8.000 neue Wörter in den Duden[2] aufgenommen, davon mehrheitlich die englischen Substantive (z. B. *Selfie*, *Fake news / Fakenews*, *Livestream*, *Shutdown*[3]), die neue technische, kulturelle oder etwa soziale Entwicklungen unserer Wirklichkeit bezeichnen, für die es teilweise noch gar keine heimischen Wörter gibt. Lebens- und Sprachbereiche, in denen Anglizismen weitgehend gebraucht werden, sind Werbung, Wirtschaft, Wissenschaft, Computer, Internet, Medien, Telekom, Bahn und Institutionen des Bil-

[1] Unser Dank geht an Herrn Professor Miloje Đorđević und Frau Professor Erminka Zilić für ihre hilfreichen Anmerkungen sowie an die anonymen GutachterInnen für ihre anregenden Kommentare.

[2] 5000 Wörter in die 27. und 3000 Wörter in die 28. Auflage des Standardwerks „Duden – Die deutsche Recht schreibung".

[3] Zur Hervorhebung aller Anglizismen, die nicht unserem eigenen Korpus entstammen, wird Großschreibung und Kursivsetzung verwendet. Alle Belege aus unserem Sprachmaterial werden in ihrer originalen Schreibweise übertragen: klein, klein und kursiv, klein und in Anführungszeichen, groß, groß und kursiv.

dungswesens (Eisenberg 2013: 60f.). Der fremde Einfluss wurde in verschiedenen Entwicklungsphasen des Deutschen unterschiedlich bewertet. Von negativer Einstellung gegenüber fremdem Einfluss zeugen die ersten Aktivitäten gegen Überfremdung der deutschen Sprache in 1617 durch die in Weimar wirkende „Fruchtbringende Gesellschaft", mit dem Ziel Fremdwörter durch heimische zu ersetzen (wie z. B. *Anschrift* vs. Adresse, *Mundart* vs. Dialekt oder *fortschrittlich* vs. progressiv)[4]. Bis dato argumentieren Anglizistenkritiker[5] dafür, dass der Anglizismengebrauch nicht nur zum erschwerten Verständnis und zur Ausgrenzung führt, sondern sogar auf das Identitätsproblem und gestörtes Selbstbewusstsein der Deutschen hindeutet. Ihre Kritik gilt auch einem niedrigen Assimilationsgrad der Fremdwörter.

Bei der Übernahme fremden Sprachmaterials wird das entsprechende Wort in seiner Originalform in eine andere Sprache übernommen. Ein Anglizismus[6] ist also nicht vollständig in die deutsche Sprache integriert[7], was die deutsche Rechtschreibung, Lautung und Flexion betrifft. Durch häufige Verwendung passt sich dennoch das fremde Wort den Regeln der neuen Sprache an. Dabei werden vier Typen der sprachlichen Integration unterschieden: phonetische, orthographische, morphologische und semantische (Filipović & Menac 2005: 7ff.).

Unter der phonetischen Integration wird die Anpassung an die Laute der Zielsprache verstanden, indem fremde Laute durch ähnliche nächstliegende muttersprachliche Laute ersetzt werden. Die orthographische Anpassung vollzieht sich vor allem durch Großschreibung bei den Substantiven, die in Unterkapitel 2.2. detaillierter erläutert wird. Bei der morphologischen Integration der entlehnten englischen Substantive handelt es sich um Zuweisung neuer grammatischer Kategorien in der Nehmersprache, wie Flexionsendungen und Genus. Bei den Anglizismen stellt der s-Plural die erste Stufe, „einen Übergangsplural" (Wegener 2003: 128), im Rahmen der sprachlichen Integration dar (die *Storys*, die *Settings*). Unter semantischer Integration der Anglizismen in den deutschen Wortschatz werden zahlreiche Bedeutungsänderungen – Reduzierungen und Erweiterungen - verstanden.

Unser Fokus richtet sich nun auf Genuszuweisung sowohl der lexikalisierten als auch der nicht lexikalisierten Anglizismen in der Sprache der Linguistik und Glottodidaktik. Denn die Frage, welches Genus der Entlehnung zugewiesen wird und nach

4 Siehe Conermann (2008).

5 Siehe Spitzmüller (2008), Pfalzgraf (2008).

6 Zu Arten von Anglizismen siehe Yang (1990), Bohmann (1996).

7 Die terminologische Unterscheidung zwischen Integration und Assimilation der Fremdwörter wird nicht vorgenommen.

welchen Kriterien, ist in der Sprachwissenschaft noch nicht eindeutig beantwortet worden. Deutsche Muttersprachler erlernen das Genus heimischer Substantive beim Erstspracheerwerb. Bei neuen Anglizismen können sie jedoch nicht immer auf erworbenes Wissen zurückgreifen. Im Falle der Anglizismen stellt das Genus ein besonderes Problem dar, denn das Englische hat im Regelfall kein Genus.

Unser Interesse gilt vor allem der Wissenschaftssprache als einer Fachsprache, in welcher Anglizismen zunehmend benutzt werden. Gleichzeitig gelten Fachsprachen als eine Domäne, in der Anglizismen akzeptiert und nur eingeschränkt kritisiert werden. Als Akzeptanzgründe werden Unübersetzbarkeit, Etabliertheit und Vereinheitlichung der Fachbegriffe genannt.

Eine wachsende Offenheit gegenüber der englischen Sprache wird auch in der Sprache der Linguistik und Glottodidaktik beobachtet, weil die Tendenz zu einer Vereinheitlichung der Fachbegriffe innerhalb dieser Wissenschaften durch Globalisierung und Vernetzung stark gestiegen ist. Im vorliegenden Beitrag wird als Textsorte der wissenschaftliche Artikel herangezogen[8]. Das Ziel dieser Arbeit ist festzustellen, nach welchen Kriterien das Genus den lexikalisierten und nicht lexikalisierten englischen Substantiven und substantivischen Wortverbindungen in der Sprache der Linguistik und Glottodidaktik zugewiesen wird. Unsere Hypothese ist, dass bei den nicht lexikalisierten Anglizismen in wissenschaftlichen Texten Genuszuweisung allen anderen Integrationsschritten, sogar der Großschreibung, vorgezogen wird. Die vorliegende Untersuchung geht auch der Frage nach, ob Abweichungen in der Genuszuweisung bei den lexikalisierten Anglizismen aus unserem Korpus auf Bedeutungsunterschiede zurückzuführen sind. In diesem Zusammenhang sollen auch eventuelle Ergänzungen in Genus und Bedeutung einiger lexikalisierter Anglizismen angeregt werden.

Dazu wird im Folgenden (Kapitel 2) zunächst ein prägnanter theoretischer Hintergrund zur Genuszuweisung und Schreibweise der Anglizismen präsentiert. Anschließend (Kapitel 3) stellen wir den methodischen Ansatz und das Korpus dar. In Kapitel 4 erfolgt die Analyse der unterschiedlichen Kriterien für die Genuszuweisung und verschiedenen Schreibweise. In den letzten zwei Kapiteln werden die Ergebnisse zusammengefasst (Kapitel 5) und weitere Forschungsideen diskutiert (Kapitel 6).

2. THEORETISCHER RAHMEN

Wie eingangs gesagt wurde, sind Anglizismen Wörter des Deutschen und nicht Wörter des Englischen (Eisenberg 2013: 71). Der Grad der Anpassung eines Anglizismus

[8] Zum wissenschaftlichen Artikel siehe Graefen (1997: 57-71).

wird unter anderem nach dem Grad der Anpassung an das deutsche Sprachsystem, insbesondere an die Grammatik und Schreibweise bestimmt. Im folgenden Abschnitt wird Genuszuweisung genauer dargestellt.

2.1 Genuszuweisung

Die Genuszuweisung bei den Anglizismen ist nach bisherigen Forschungsergebnissen (Carstensen 1980; Yang 1990; Chan 2005) weder willkürlich noch zufällig. Substantivische englische Entlehnungen sind den Wortbildungs- und Satzbaumustern des Deutschen unterworfen, wie etwa deutschen morphologischen, semantischen und phonologischen Regeln. Diese Reihenfolge bedeutet nach Wegener (1995: 89), dass die morphologischen Kriterien stärker das Genus determinieren als semantische Zuweisungsprinzipien. Bei der morphologischen Analogie handelt es sich um suffixale Analogie, denn die Genuszuordnung erfolgt auf Grund der Analogie der in beiden Sprachen existierenden Suffixe (Carstensen 1980; Yang 1990). Im Folgenden werden die einzelnen Suffixe dargestellt:

1) Maskulina: *-er*[9], *-or, -ist, -ismus*

Anglizismen auf *-er* stellen die umfangreichste Gruppe dar. Sie bilden a) männliche Berufe und Tätigkeitsbezeichnungen (der *Dealer*, der *Killer*); b) Bezeichnungen von Geräten und technischen Anlagen (der *Computer*, der *Cluster*) sowie c) kosmetische Gegenstände und Kleidungsstücke (der *Lipliner*, der *Jumper*) (vgl. Kratochvilova 2000: 70f.). Ausnahmen von dieser Regelung stellen Anglizismen wie *das Monster* oder *das Feature* dar, die nach lautlicher oder semantischer Analogie ihr Genus erhalten haben. Weitere Beispiele sind der *Editor*, der *Behaviorist* und der *Behaviorismus*.

2) Feminina: *-ness, -ity, -(t)ion, -ship, -ance, -ence, -age*

Englische Fremdwörter auf *-ness* entsprechen den deutschen Lexemen auf *-heit* und *-keit.* Ein Beispiel aus unserem Korpus ist die *Awareness*. Weitere Beispiele für die Suffixe, die das weibliche Genus bestimmen, sind: *Community*, *Action*, *Fellowship*, *Performance*, *Sequence*.

3) Neutra: *-ing*, *-ment*

Die Anglizismen mit dem englischen Suffix *-ing* entsprechenden deutschen substantivierten Verben (das *Setting*, das *Recycling*). Das Suffix *-ment* gleicht wiederum dem deutschen Suffix *-ent* (das *Management*, das *Treatment*).

[9] Auf die Frage, ob es sich dabei um echtes oder Pseudosuffix handelt, wird in diesem Beitrag nicht eingegangen.

Eisenberg (2011: 229, 233) argumentiert, dass bei Anglizismen primär semantische Kriterien für die Zuweisung von Genus herangezogen werden. Das bedeutet, dass das Fremdwort also im Regelfall das Geschlecht seiner deutschen Entsprechung annimmt, wie z. B. der *Trafalgar Square* - der Platz, der *Airport* - der Flughafen (Carstensen 1980; Yang 1990). Ein weiteres semantisches Kriterium ist das Leitwortprinzip. Beim semantischen Leitwortprinzip übernehmen verschiedene Hyponyme das Genus des Hyperonyms (der *Tanz*: der *Blues*, der *Foxtrott*). Die substantivischen lexikalisierten Anglizismen sind hauptsächlich Neutra und Maskulina, Feminina kommen selten vor (Bohmann 1996: 71).

Bei einsilbigen Anglizismen gilt phonetische Analogie als Zuweisungsprinzip, nach welcher bei 90% aller im Rechtschreibduden lexikalisierten einsilbigen Substantive das grammatische Genus richtig vorausgesagt werden kann (Eisenberg 1999:152 zitiert Köpcke 1982). Bei den meisten einsilbigen Wörtern handelt es sich um Maskulina (der *Act*, der *Chip*, der *Look*). Darüber hinaus wird das Phänomen *Genusschwankung* als „Ausdruck einer Übergangsphase auf dem Weg zur Etablierung eines einzigen Genus“ (Schulte-Beckhausen 2002: 164f.) gesehen. Einigen Entlehnungen werden zwei (selten drei) verschiedene Genera zugewiesen, wie z. B. der/das Keks, die/das *E-Mail*[10]. Zu der Genusschwankung kommt es bei jenen Substantiven, bei denen als semantische Entsprechung im Deutschen mehrere Substantive mit jeweils unterschiedlichem Genus fungieren. Bei Genusschwankungen finden sich überwiegend Paare mit Maskulinum und Neutrum. Das häufigere Genus steht im Wörterbuch an erster Stelle. Allerdings zeigt das Genus bei einigen Anglizismen Bedeutungsunterschiede an z. B: der/das/die *Single* (der: ohne Partner leben; das: Einzelspiel im Sport; die: kleine Schallplatte). Bei Komposita richtet sich das Genus, wie üblich, nach dem Grundwort.

Weitere Typen der Genuszuweisung sind Orientierung am Genus in der Ursprungssprache, wobei das Englische nicht über die nominale Kategorie Genus verfügt, sowie Orientierung am natürlichen Geschlecht (der *Boy*, die *First Lady*). Diese werden in unserem Korpus nicht belegt und daher nicht weiter berücksichtigt.

2.2 Schreibweise

Die häufig gebrauchten Fremdwörter passen sich nach und nach durch ihre Schreibweise[11] der deutschen Rechtschreibung an. Alle Fremdwörter in der deutschen Spra-

[10] Bei der Analyse der Genusschwankung haben wir das Kriterium der territorialen Verschiedenheit (süddeutsche vs. norddeutsche Variante) nicht berücksichtigt.

[11] https://www.duden.de/sprachwissen/rechtschreibregeln/fremdwoerter#D42 (letzter Abruf am 20. 12. 2021)

che werden grundsätzlich großgeschrieben. Bei diesen Wörtern gibt es häufig lautlich angepasste und nicht angepasste Varianten. Bei solchen Wörtern wird die lautlich und orthographisch angepasste Variante von Duden empfohlen (*Getto* und *Ghetto*). Von der Integration können wir auch bei der Bevorzugung der Schreibweise *fon, fot* und *graf* statt *phon, phot* und *graph* sprechen (*Geographie* und *Geografie*). Dennoch sind die meisten Fremdwörter noch nicht vollständig an die deutschen Schreibregeln angepasst und werden nach der Rechtschreibung der Gebersprache geschrieben (*Milieu, Jalousie, Computer*). Darüber hinaus bleiben Wörter und Wortgruppen, die als Zitatwörter aus einer Fremdsprache angeführt werden, in der Schreibung meist völlig unverändert (z. B. Es ist ein für die englische *detective novel* typisches Handlungsmuster.). In Ergänzung dazu werden Zitatwörter durch Anführungszeichen oder kursive Schriftauszeichnung markiert. Die unterschiedliche Schreibweise (klein, groß, kursiv, in Anführungszeichnen) wird an den Belegen aus unserem Korpus verdeutlicht und diskutiert.

3. METHODE UND KORPUS

Bei der Korpusauswahl sind wir von drei Kriterien ausgegangen: 1) wissenschaftlicher Artikel als Textsorte; 2) diverse linguistische (Morphologie, Syntax, Phonetik, Pragmatik, Gesprächs-, Diskurs- und Textanalyse, Kognitive Grammatik) und glottodidaktische Themen und 3) Zeitrahmen der Veröffentlichung. Das Untersuchungsmaterial[12] besteht aus insgesamt 194 wissenschaftlichen Beiträgen, und zwar 21 Ausgaben der Zeitschrift *Deutsche Sprache*, die aus dem Zeitabschnitt von 2012 bis 2017 stammen (insgesamt 92 Artikel), zwei Ausgaben der Fachzeitschrift *ÖdaF-Mitteilungen* aus dem Jahr 2016 und 2017 (insgesamt 30 Artikel) sowie 72 wissenschaftlichen Artikeln mit einem breiten Spektrum linguistischer Themen und Fragen aus dem DaF-Bereich, die nach 2000 veröffentlicht wurden. In 101 Artikeln wurden insgesamt 329 Anglizismen auf Genuszuweisung untersucht. Untersucht wurden hauptsächlich nicht lexikalisierte englische Substantive und substantivische Wortverbindungen (ca. 60% aller untersuchten Wörter). Es handelt sich um Substantive, substantivierte Verben, substantivierte Adjektive und substantivische Komposita. Die lexikalisierten Anglizismen setzen sich aus den im Duden entweder als selbständige Lexeme oder als zweites Glied einer Zusammensetzung vorkommenden Lexemen zusammen. Mischformen oder Hybride (Eisenberg 2013), die aus einem

[12] Diese Untersuchung ist qualitativ ausgelegt.

englischen und einem deutschen Nomen bestehen, werden in der Analyse nicht berücksichtigt.

Die Anglizismen werden zunächst nach Genus aufgelistet und gezählt. Im nächsten Schritt werden sie auf die eingangs dargestellten Genuszuweisungskriterien analysiert. Schließlich werden sie nach Schreibweise und Bedeutung näher untersucht. Die lexikalisierten Anglizismen werden in der Analyse besonders berücksichtigt, wenn sie Abweichungen gegenüber den in den Wörterbüchern (Duden online; Duden Das große Fremdwörterbuch 2010, Anglizismen-Wörterbuch erstellt von Carstensen (1996)) verzeichneten Genera, Schreibweise oder Bedeutung aufweisen.

4. ANALYSE DER GENUSZUWEISUNG

Wie eingangs gesagt wurde, werden zunächst anhand ausgewählter Beispiele aus unserem Korpus verschiedene Analogien (morphologische, semantische und phonetische) zur Genuszuweisung dargestellt. Die verschiedenen Varianten der Schreibweisen sollen ebenfalls miteinander verglichen werden und dazu dienen, den Integrationsgrad der Anglizismen zu verdeutlichen. In einem weiteren Schritt werden auch Genusschwankungen bei den lexikalisierten und nicht lexikalisierten Anglizismen sowie ihre möglichen Ursachen unter die Lupe genommen.

4.1. Orientierung an der suffixalen Analogie

4.1.1. Feminina

Durch Zuweisung eines bestimmten Genus werden die nicht lexikalisierten Anglizismen in die deutsche Satzstruktur überhaupt eingeführt. Die Analyse zeigt, dass bei nicht lexikalisierten Feminina die suffixale Analogie überwiegt. Im Falle von 70 neuen und sieben lexikalisierten Anglizismen (von insgesamt 124) wurde das Genus aufgrund folgender Suffixe zugewiesen:

-(t)ion	*Conversationalisation*[13], action, Coercion, „metaphoric reduction“, *Formulation*
-ity	“tellability”, *doctorability*, “third position activity”, *modality of communication*
-ence	“persistence”, *violence*, ‘overhearing audience’, *logical sequence*

[13] Die Schreibweise aller Beispiele ist im Original dargestellt.

-ance	*Saliance*, "dialogic resonance", *conditional relevance*
-ness	*newsworthiness*, "negative-politeness", "noteworthiness", "type-fittedness"
-y	"programme theory", *psychotherapy*, "evidence-based policy", „machinery", *Fluency*
-age	'Interlanguage'

Zahlreiche Beispiele in unserem Korpus mit diversen femininen Suffixen sind darauf zurückzuführen, dass die Suffixe in beiden Sprachen eine starke semantisch-funktionale Ähnlichkeit aufweisen (vgl. Chan 2005).

4.1.2. Neutra

Bei Neutra wird die suffixale Analogie bei 57 von insgesamt 110 englischen Entlehnungen sächlichen Geschlechts (35 nicht lexikalisierten und 22 lexikalisierten Beispielen) beobachtet. Diese stellt damit die häufigste Art der Genuszuweisung für sächliche Anglizismen. Die folgenden Suffixe bilden neutrale Anglizismen:

–ing	*Relocating, Highlighting, candidate understanding,* „shared decision making",Turn-Taking
–ment	"entitlement", Achievement, Accomplishment, *datatreatment*

Die Neutra in unserem Korpus werden mit Hilfe von zwei Suffixen gebildet. Die Fremdwörter auf *-ing* entsprechen den deutschen substantivierten Verben, die auf *-ment* entsprechen denen mit dem Fremdsuffix *-ent*, das meistens zur Bildung der Neutra dient.

4.1.3. Maskulina

Im Gegensatz zu Feminina und Neutra kommt suffixale Analogie bei Maskulina in unserem Korpus nur vereinzelt vor. Von insgesamt 95 Entlehnungen männlichen Geschlechts wird bei nur vier neuen und sieben lexikalisierten Anglizismen das Genus durch suffixale Analogie zugewiesen. Bei den letzteren handelt es sich um Beispiele wie „native speaker", „policy maker" und „marker", wobei das Wort „marker" als Grundwort oder Bezugswort von fünf unterschiedlichen Komposita oder Wortver-

bindungen vorkommt (*tagmarker, go-ahead-marker, pragmatic marker, tag marker, discourse marker*). In unserem Korpus werden die folgenden Suffixe festgestellt:

-er Causer

-or „initiator“, *trajector*

-ent ‘recipient‘

Obwohl das Suffix *–er* als produktivstes Suffix für die Bezeichnung von Personen, Werkzeugen, Geräten und technischen Anlagen sowie kosmetischen Gegenständen und Kleidungsstücken gilt, weil es im Englischen und Deutschen dieselbe Form und ähnliche Funktionen hat, wurden sehr wenige Beispiele in dem von uns untersuchten Korpus registriert.

4.2. Orientierung an der semantischen Analogie

Im Gegensatz zur Genuszuweisung durch suffixale Analogie wird bei Maskulina überwiegend die Annahme des Geschlechts seiner deutschen Entsprechung (Yang 1990: 153f.; Bohmann 1996: 116f.) festgestellt. Von insgesamt 95 im Korpus verzeichneten Beispielen männlichen Geschlechts wird bei 50 Anglizismen das Genus durch semantische Analogie zugewiesen. Die Hälfte der Maskulina sind bereits lexikalisiert (der Flow – der Fluss, der Frame – der Rahmen, der Clash – der Zusammenstoß/Zusammenprall), die andere Hälfte machen nicht lexikalisierte Anglizismen aus (der *Accent* – der Akzent, der frame-conflict – der (Frame-) Konflikt, der „body“ – der Körper, der *discourse record* – der Rekord). Darüber hinaus wird das Genus an der semantischen Analogie bei weiteren 45 Feminina und 32 Neutra bestimmt: die „medicine“ – die Medizin; die „answer“ - die Antwort; die *voice of medicine* - die Stimme der Medizin; das Face - das Bild/Gesicht, das *chief complaint*- das Hauptanliegen/Hauptsymptom, was darauf hinweist, dass die semantische Analogie für Maskulina die produktivste und für Feminina und Neutra die zweitproduktivste ist.

4.3. Orientierung an der Zahl der Silben (einsilbige Wörter)

Im Unterschied zu den morphologischen und semantischen Typen der Genuszuweisung wird in unserem Sprachmaterial auf Grund der Einsilbigkeit ausschließlich maskulines Genus zugewiesen. Es handelt sich um insgesamt 21 Wörter, wie z. B: der

pitch range, *der use*, der *hedge*, der *talk*. Dabei kommen vier lexikalisierte Anglizismen 14 Mal als selbständige Wörter oder als Bezugswort in Wortverbindungen und Komposita vor: *turn*, „intimacy plot“, *face-threatening act* und *epistemic fight*. Aus der Analyse folgt, dass die Zuordnung von Maskulina nach ausschließlich einem dieser Kriterien nicht immer leicht ist. Bei den folgenden Beispielen kommt sowohl die semantische als auch die Orientierung an der Silbenzahl als Kriterium in Frage, wie das bei clash, *break*, *use* oder *fight* der Fall ist.

4.4. Genusschwankung

In Kapitel 2 wurde bereits auf das Phänomen der Genusschwankung hingewiesen. Erstens vergleichen wir, ob ein und demselben nicht lexikalisierten Anglizismus in verschiedenen wissenschaftlichen Beiträgen dasselbe Genus zugewiesen wird. Zweitens führen wir einen Vergleich des Genus der lexikalisierten Anglizismen aus unserem Korpus mit ihrem im Duden angegebenen Genus durch. Aus den Analysen ergeben sich zwei unterschiedliche Ergebnisse.

Bei den Entlehnungen mit der suffixalen Genuszuweisung kommt es nämlich zu keiner Genusschwankung. Im Folgenden wird je ein Beispiel für die beiden zu untersuchenden Typen der Anglizismen dargestellt: 1) Der nicht lexikalisierte Anglizismus *sequence* wird durchgehend mit dem femininen Genus verwendet: die *news delivery sequence*, die *news delivery sequence* oder die *perspective display sequence*. 2) Der lexikalisierte Anglizismus die *Story* kommt in jedem wissenschaftlichen Beitrag aus unserem Korpus als Femininum vor: die story, die story, die *second story*.

Im Gegensatz dazu, weisen einige Anglizismen, deren Genus semantisch oder nach Silbenzahl bestimmt ist, eine andere Eigenschaft auf. Die folgenden Beispiele zeigen Ungereimtheit zwischen der zugeordneten Geschlechtskategorie in unserem Korpus und dem im Duden angegebenen Genus. Das Substantiv *Face* (im Deutschen auch Image genannt) [14] kommt nämlich in unserem Korpus auf Grund semantischer Analogie zu „Gesicht“, „Bild“ und „Selbstbild“ bei mehreren Autoren ausschließlich als Neutrum vor. Vergleicht man das Beispiel mit dem Lexem *Face* im Duden, stellt man zunächst fest, dass dieses sowohl als Gallizismus als auch als Anglizismus verzeichnet ist. Daraus ergibt sich ein Widerspruch bei der Genuszuweisung, die einer weiteren Analyse bedarf. Es handelt sich nämlich um folgende Wörterbucheinträge:

[14] Der Terminus Image kann als positiver sozialer Wert definiert werden, den man für sich durch die Verhaltensstrategie erwirbt, von der die anderen annehmen, man verfolge sie in einer bestimmten Interaktion. Image ist ein in Termini sozial anerkannter Eigenschaften umschriebenes Selbstbild – ein Bild, das die anderen überne hmen können. (Goffman 1955: 5 übersetzt von Holly 2001: 1387).

1) der veraltete französische Gallizismus Face [faːs] mit der ersten Bedeutung: Bild, Gesicht, der Femininum ist. Das Genus entspricht dem Genus in der Herkunftssprache; 2) die englische Entsprechung, die aber ausschließlich als Grundwort in den Zusammensetzungen: Pokerface [ˈpɔʊ̯kɐfɛɪ̯s] und Interface [ˈɪntɐfɛɪ̯s] vorkommt und das neutrale Genus aufweist. Das Genus entspricht auf Grund der semantischen Analogie dem deutschen Äquivalent für das Grundwort *Face* und 3) die aus dem Englischen und Französischen entlehnte Zusammensetzung Doubleface [ˈduːbl̩faːs] [ˈdabl̩fɛɪ̯s], mit dem Genuspaar Maskulinum und Neutrum. Aus den Beispielen ist es ersichtlich, dass es sich bei *Face* um dieselbe ursprüngliche Bedeutung handelt, auch wenn diese in *Interface* und *Doubleface* demotiviert ist. Während die Begründung der Genuszuweisung im Falle von 1) und 2) nachvollziehbar ist, widerspricht das Paar Maskulinum-Neutrum der bei 1) etablierten Analogie zur französischen Entsprechung. Die Zuweisung des maskulinen Genus ist undurchsichtig und wirkt verwirrend. Da es sich dabei um ein bereits lexikalisiertes Fremdwort handelt, sehen wir darin zwei Verbesserungsmöglichkeiten. Erstens soll das Genus der im Duden eingetragenen Varianten zur Vermeidung der unerwünschten Interferenzen bei der Genuszurodnung aneinander angepasst werden. Zweitens könnte der weibliche Gallizismus *Face* um den neutralen Anglizismus und eine neue Bedeutung in der Domäne der Sprachwissenschaft erweitert werden, zumal die französische Entlehnung bereits als veraltet eingestuft ist.

Im Vergleich zu *Face* erweist sich der lexikalisierte Anglizismus *Account*[15] in unserem Untersuchungskorpus als stärker integriert im Deutschen. Mit Ausnahme der unterschiedlichen Schreibweisen, wird das Wort durchgehend mit maskulinem Genus verwendet, was auch dem ersten Genus des Paares Maskulinum-Neutrum im Duden entspricht. Während das neutrale Genus auf die semantische Entsprechung *das Konto* zurückzuführen ist, ist die Zuweisung eines maskulinen Genus undurchsichtig. Denn es entspricht weder einem anderen semantischen Äquivalent, wie Zugangsberechtigung, Rechnung und Berechnung noch dem morphologischen oder einem anderen Typ der Genuszuweisung. Das maskuline Genus steht ebenfalls im Widerspruch zu den in der Sprache der Linguistik häufigsten deutschen semantischen Entsprechungen für diesen ethnomethodologischen Begriff wie Rechtfertigung und Erklärung. Da die Gebrauchsweise des Lexems *Account* im Duden auf EDV und Wirtschaft reduziert ist, sehen wir Bedarf an Erweiterung des Wortschatzes um die homonyme weibliche Form *Account* mit der Bedeutung: Rechtfertigung und Erklärung, die in Sozial-

[15] Ein von Garfinkel (1967) geprägter Begriff in ethnomethodologischer Analyse. Accounts sind Mittel zur Durchführung sozialer Handlungen wie Bemerkungen, Erklärungen und Rechtfertigungen.

und/oder Geisteswissenschaften Verwendung findet. Diese Unterscheidung wäre auch sprachlich berechtigt (analog zu der/das/die *Single*), weil sie verschiedene Bedeutung bezeichnet und zu keinen Missverständnissen führen kann.

Ein ganz anderes Beispiel der Genusschwankung entstammt den nicht lexikalisierten Anglizismen. Es handelt sich um die Wortverbindung *epistemic stance.* Die Belege aus dem Korpus zeigen, dass sowohl männliches als auch weibliches Genus dieser Wortverbindung zugeordnet wird. Bei dem Maskulinum handelt es sich entweder um die Orientierung an der Silbenzahl oder an der semantischen Analogie zum deutschen Nomen „der Stand". Im Falle des Femininums (die „stance") geht es um die semantische Analogie zu den weiblichen Substantiven „die Haltung" und „die Einstellung". Bei der Entlehnung „stance" handelt es sich also um eine nicht lexikalisierte Entlehnung, deren Genus noch nicht vollständig gefestigt ist. In unseren Belegen zeichnet sich jedoch die Tendenz zu einem schwankenden Genus mit dem Paar Maskulinum-Femininum ab.

Aus der weiteren Analyse der Genusschwankung ergeben sich überwiegend Paare mit Maskulinum und Neutrum (der/das Bias, der/das Cluster, der/das Level), aber auch Paare mit Maskulina und Feminina bzw. Neutra und Feminina (das/die *entrechment*,der Gendergap/die opiniongap, der „epistemicstance" / die „stance", das Tag / die *tag)*.

4.5. Schreibweise der Anglizismen

Ein weiterer wichtiger Schritt für die Integration der Anglizismen in die deutsche Sprache ist die Großschreibung der Substantive. Diese Tendenz lässt sich auch an den Substantiven aus unserem Korpus wie *Conversationalisation*, Coercion oder 'Interlanguage' beobachten, die aber in mindestens drei modifizierten Formen vorkommen (Großschreibung in kursiver Schriftart, Großschreibung in normaler Schriftart, Großschreibung mit Einsatz von Anführungszeichen). Die meisten englischen Fremdwörter in unserem Korpus bleiben jedoch in der Schreibung: 1) völlig unverändert und kleingeschrieben (epistemic modality); 2) durch einfache oder doppelte Anführungszeichen markiert (´overhearing audience´, "type-fittedness") oder 3) klein und kursiv gesetzt (*conversation analysis*). Da Substantive im Englischen kleingeschrieben werden, ist die Kleinschreibung der neuen Anglizismen in deutschen Texten erst mal zu erwarten. Götzeler (2008: 225ff.) sieht auch die Schreibung in Anführungszeichen als für das Anfangsstadium des Entlehnungsprozesses charakteristisch. In unserem Korpus wird jedoch eine andere Besonderheit der Schreibweise beobachtet. Denn auch die im Duden als selbständiges Lexem oder als zweites Teil einer Zusam-

mensetzung lexikalisierten Anglizismen werden klein, klein und kursiv oder klein und in Anführungszeichen geschrieben, wie z. B. story, *detective story, distinct action*, „particular action", *scientific community*. Wie schon in Unterkapitel 2.2 dargestellt, sind alle diese Schreibweisen laut Duden auf den Zitatstatus des englischen Fremdwortes zurückzuführen. Darüber hinaus zeichnet sich auch unter Neutra die Tendenz ab, sowohl die neuen Substantive (*turn-taking*, „turn-taking", *Turn-taking*, Turn-Taking) als auch die bereits im deutschen Wörterbuch existierenden Anglizismen (*grounding*, 'agenda setting', „mapping", *Alignment, recycling*) auf unterschiedliche Weise zu schreiben. Zur Veranschaulichung dieser Problematik dient die Schreibweise des Kompositums *turn-taking*. Dieses wird in unserem Korpus klein und in Anführungszeichen oder klein und kursiv zur Markierung eines Zitats oder fremden Elements geschrieben, kommt aber auch großgeschrieben vor (Turn-Taking und *Turn-Taking*). Damit kann der Übergang von einem Zitatwort zu einem höheren Integrationsgrad im deutschen Text beobachtet werden.

5. ERGEBNISSE UND DISKUSSION

Anliegen der vorliegenden Arbeit war es, die Kriterien für die Genuszuweisung bei lexikalisierten und nicht lexikalisierten englischen Substantiven und substantivischen Wortverbindungen in der Sprache der Linguistik und Glottodidaktik zu untersuchen. Die Analyse von 329 Belegen hat ergeben, dass für die Genuszuweisung bei Anglizismen die folgenden Kriterien primär herangezogen werden:

Morphologische Analogie	Angl.	**Semantische Analogie**	Angl.	**Phonetische Analogie**	Angl.
FEMININA: **ion, ity, -y, -ness, -ence, -ance, -age**	77	MASKULINA	50	MASKULINA	23
NEUTRA: **ing, -ment**	57	FEMININA	45	FEMININA	-
MASKULINA: **-er, -or, -ent**	11	NEUTRA	32	NEUTRA	-

Aus der Analyse geht hervor, dass die suffixale Analogie bei Feminina und Neutra überwiegt. Bei Maskulina stellen die semantische Analogie und Einsilbigkeit die produktivsten Kriterien für die Genuszuweisung dar. Genusschwankung kommt bei etwa 20 Wörtern vor. Bei 14 Wörtern ließ sich das Genus auf Grund des Nullartikels nicht zuordnen. Bei den substantivischen Anglizismen ist allgemein die Dominanz der Feminina mit 124 Wörtern zu verzeichnen, gefolgt von Neutra mit 110 und abschließend kommen Maskulina mit 95.

Die vorliegende Arbeit suchte auch die Frage nach Abweichungen in der Genuszuweisung bei den lexikalisierten und nicht lexikalisierten Anglizismen zu beantworten. Die Untersuchung der Anglizismen hinsichtlich des Phänomens der Genusschwankung hat bei einigen nicht lexikalisierten Belegen Abweichungen vom Autor zum Autor (z. B. der und die *stance*) gezeigt, was darauf zurückzuführen ist, dass sich das Genus noch nicht gefestigt hat. Darüber hinaus wurden auch bei den lexikalisierten Anglizismen Abweichungen von dem im Duden verzeichneten Genus festgestellt. Diese sind teilweise auf die Bedeutungs- oder Herkunftsunterschiede zwischen den Belegen im Korpus und ihren Entsprechungen im Duden zurückzuführen (das *Face* vs. die/der/das *Face*). Zu der Genusschwankung kommt es jedoch oft auch ohne Bedeutungsunterschied. Generell finden sich überwiegend Paare mit Maskulinum und Neutrum (der/das Bias), aber auch Paare mit Maskulina und Feminina bzw. Neutra und Feminina (das/die *entrechment*, das Tag/die *tag*).

Mit Blick auf die Frage nach der Schreibweise der Anglizismen in den wissenschaftlichen Texten lässt sich Folgendes sagen: Mit wenigen Ausnahmen werden die nicht lexikalisierten aber auch mehrheitlich lexikalisierten Anglizismen klein, klein und kursiv oder klein und in Anführungszeichen geschrieben. Daher zeigte die Analyse einen niedrigen Integrationsgrad der Anglizismen in Hinsicht auf die Orthographie. Damit wurde unsere Hypothese, dass bei den nicht lexikalisierten Anglizismen in wissenschaftlichen Texten Genuszuweisung allen anderen Integrationsschritten, sogar der Großschreibung, vorgezogen wird, bestätigt.

Darüber hinaus wurde gezeigt, dass die Existenz der untersuchten Anglizismen in der deutschen Sprache der Linguistik und Glottodidaktik sich also noch nicht stabilisiert hat, was auch Genusschwankungen und unterschiedliche Schreibweisen belegen. Einige unsere Belege weisen aber die Tendenz auf, auf Grund ihrer Häufigkeit und des Wortbildungspotentials, nach einiger Zeit lexikalisiert zu werden.

6. AUSBLICK

Als Ausblick bietet die Arbeit unseres Erachtens einige Anknüpfungspunkte für weitere semantische/lexikographische Untersuchungen. Aus der Analyse geht hervor, dass lexikalisierte Anglizismen auf Bedeutungsveränderung und Bedeutungserweiterung untersucht werden sollten. Als bestes Beispiel gilt dafür der lexikalisierte Anglizismus der *Turn* mit folgenden Bedeutungen aus dem Duden: 1) (Flugwesen Jargon) Kurve, und 2) (Jargon) besonders durch Haschisch, Marihuana bewirkter Zustand. In unserem Sprachmaterial wird jedoch dieses Lexem (21 Mal) ausschließlich mit

der Bedeutung: Redebeitrag, Gesprächsbeitrag registriert. Bedeutungserweiterungen dieser Art wurden bei einer Reihe von lexikalisierten Anglizismen festgestellt, wie z. B. das *Tag*, der *Slot*, das *Grounding*, das *Footing*, der/das *Disclaimer.* Die Tendenz zur Bedeutungserweiterung spricht von der Tatsache, dass sich der betreffende Anglizismus im Großen und Ganzen in der deutschen Sprache integriert hat. Damit kann er als Grundlage nicht nur zur Bedeutungserweiterung im Deutschen, sondern auch zur Bildung neuer Lexeme (Turn-Taking, tag-question, Common Ground) dienen. Daher sollen mit dieser Arbeit weitere Untersuchungen sowohl zur sprachlichen Integration der Anglizismen im Deutschen als auch zur Bedeutungserweiterung der bereits in den Wörterbüchern existierenden Lexeme angeregt werden.

LITERATUR

1. Bohmann, Stephanie (1996), *Englische Elemente im Gegenwartsdeutsch der Werbesprache*, Tectum Verlag, Marburg.
2. Carstensen, Broder (1980), ˝Das Genus englischer Fremd- und Lehnwörter im Deutschen˝, in: Wolfgang Viereck (Hrsg.), *Studien zum Einfluß der englischen Sprache auf das Deutsche*, Narr, Tübingen, 37-76.
3. Chan, Sze-Mun (2005), *Genusintegration. Eine systematische Untersuchung zur Genuszuweisung englischer Entlehnungen in der deutschen Sprache*, Iudisium, München
4. Conermann, Klaus (2008), ˝Akademie, Kritik und Geschmack. Zur Spracharbeit der Fruchtbringenden Gesellschaft des 17. Jahrhunderts˝, *Unsere Sprache*, I, 17-52.
5. Eisenberg, Peter (1999), *Grundriss der deutschen Grammatik.* Bd. 2. *Der Satz*, Metzler, Stuttgart
6. Eisenberg, Peter (2011), *Das Fremdwort im Deutschen*, de Gruyter, Berlin
7. Eisenberg, Peter (2013), ˝Anglizismen im Deutschen˝, in: Deutsche Akademie für Sprache und Dichtung, Union der deutschen Akademien der Wissenschaften (Hrsg.), *Reichtum und Armut der deutschen Sprache. Erster Bericht zur Lage der deutschen Sprache*, de Guyter, Berlin, 57-119.
8. Filipović, Rudolf, Antica Menac (2005), *Engleski element u hrvatskome i ruskom jeziku*, Školska knjiga, Zagreb
9. Garfinkel, Harold (1967), *Studies in Ethnomethodology*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, NJ

10. Glück, Helmut (Hrsg.) (2005), *Metzler Lexikon Sprache*. 2. überarbeitete Auflage, Metzler, Sttutgart
11. Gȯtzeler, Christiane (2008), *Anglizismen in der Pressesprache: alte und neue Bundeslaͤnder im Vergleich*, Bremen, Hempen
12. Graefen, Gabriele (1997), *Der wissenschaftliche Artikel: Textart und Textorganisation*, Lang, Frankfurt a. M.
13. Holly, Werner (2001), ˝Beziehungsmanagement und Imagearbeit˝, in: Brinker, Klaus et al. (Hrsg.), *Text- und Gesprächslinguistik. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft*, de Gruyter, Berlin/New York, 1382-1393.
14. Kratochvílová, Iva (2000), ˝Zur Problematik der Genuszuordnung englischer Entlehnungen in der deutschen Gegenwartssprache˝, *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské*, vol. 49, iss. R5, 67-75.
15. Pfalzgraf, Falco (2008), ˝Bestrebungen zur Einfuḧrung eines Sprachschutzgesetzes seit der Deutschen Vereinigung˝, *German Life and Letters*, 61(4), 451-469.
16. Schulte-Beckhausen, Marion (2002), *Genusschwankung bei Anglizismen, französischen, italienischen und spanischen Lehnwörtern im Deutschen. Eine Untersuchung auf der Grundlage deutscher Wörterbücher seit 1945*, Lang, Frankfurt/Main
17. Spitzmüller, Jürgen (2008), ˝Sind wir noch Deutsche? Der deutsch-englische Sprachkontakt als Thema des öffentlichen Diskurses in der Gegenwart˝, in: Eichinger, Ludwig, Albrecht Plewniaur (Hrsg.), *Das Deutsche und seine Nachbarn. Über Identitäten und Mehrsprachigkeit*, Narr, Tübingen, 63-82.
18. Wegener, Heide (1995), ˝Das Genus im DaZ-Erwerb. Beobachtungen an Kindern aus Polen, Rußland und der Türkei˝, in: Wir, Brigitte (Hrsg.), *Fremde Sprache Deutsch. Grammatische Beschreibung, Erwerbsverläufe, Lehrmethodik*. 409-436er Band J-Z, Tübinger Beiträge zur Linguistik, 409, Narr, Tübingen, 1-24.
19. Wegener, Heide (2003), ˝Normprobleme bei der Pluralbildung fremder und nativer Substantive˝, *Linguistik online* 16, 4/03, S. 119-157; Verfuḡbar unter: https://bop.unibe.ch/linguistik-online/article/view/799/1378, Zugriff am 19. 01. 2021
20. Yang, Wenliang (1990), *Anglizismen im Deutschen: am Beispiel des Nachrichtenmagazins der Spiegel*, Niemeyer, Tübingen

Wörterbücher

1. A-W (1996), *Anglizismen-Wörterbuch. Der Einfluß des Englischen auf den deutschen Wortschatz nach 1945,* 3 Bde. Hrsg. von Broder Carstensen. Fortgeführt von Ulrich Busse, de Gruyter, Berlin, New York
2. DFB (2010), *Duden Fremdwörterbuch.* 10., Mannheim - Leipzig - Wien-Zürich
3. Dudenredaktion (Hrsg.) (o. J.), *Duden online* https://www.duden.de
4. DUDEN (2017*), Die deutsche Rechtschreibung, 27. völlig neu bearbeitete und erweiterte Auflage* (Hrsg.), Dudenredaktion, Dudenverlag, Mannheim - Leip zig Wien- Zürich
5. DUDEN (2020), *Die deutsche Rechtschreibung, 28. völlig neu bearbeitete und erweiterte Auflage* (Hrsg.), Dudenredaktion, Dudenverlag, Mannheim - Leipzig - Wien- Zürich

GENDER ASSIGNMENT TO ANGLICISMS IN GERMAN IN THE FIELD OF SCIENCE: NEW ENGLISH NOUNS ON THEIR WAY ON BECOMING LEXICALIZED

Summary:

When lexemes are borrowed from a foreign language they go through different phases of integration, typically divided into four types: phonetic, orthographic, morphological, and semantic. The question of which gender to assign to a loanword and which gender assignment criteria to apply is still ambiguous in linguistics. Therefore, the aim of this paper is to determine the regularities of gender assignment to lexicalized and non-lexicalized anglicisms in German within linguistics and glottodidactics.In addition, the present study also investigates the question of whether deviations in gender assignment, in the case of lexicalized anglicisms from our corpus, can be explained by their semantic differences. The corpus for our research is composed of a total of 194 scientific articles, containing a wide range of linguistic topics and issues in the field of glottodidactics. The analysis showed that different criteria are used to assign different genders. Thus, in the case of feminine and neutral nouns, the suffixal analogy prevails, while in the case of masculine nouns, semantic analogy and monosyllabicity play a greater role.

Keywords: borrowing; anglicism; gender assignment; integration; gender fluctuation

Adrese autorica
Authors' address

Minka Džanko
Alma Čović-Filipović
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
minka.dzanko@ff.unsa.ba
alma.covic-filipovic@ff.unsa.ba

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI
Tuzla, God.I, Br.1, decembar 2016.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

LIKOVNA UMJETNOST

Haris Dervišević
JULIEN BRETON: MAESTRO OF LIGHT CALLIGRAPHY /
JULIEN BRETON: MAESTRO SVJETLOSNE KALIGRAFIJE 267

društvene i humanističke studije

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.1.267

UDK 929 Breton J.
7.033.3:003.077

Primljeno: 30. 09. 2021.

Pregledni rad
Rewiew paper

Haris Dervišević

JULIEN BRETON: MAESTRO OF LIGHT CALLIGRAPHY

This paper presents the artistic work of the French artist Julien Breton, known by the nickname Kaalam. In the beginnings he was influenced by graffiti art and Islamic calligraphy. Breton did not follow classical calligraphic styles but sought to find his own calligraphic expression that mirrored diwani, thuluth, and kufi script. The biggest leap in his aesthetics happened when he replaced pen and paper with light calligraphy, and a change of medium made him one of the protagonists of this art. In addition to exploring the possibilities of light calligraphy, Breton collaborates with other artists where the most interesting projects are with dance groups.

Keywords: Julien Breton; Kaalam; light calligraphy; light graffiti; Islamic calligraphy; Islamic art; contemporary art

INTRODUCTION

When Khalil Gibran moved from Lebanon to the United States as a twelve-year-old boy in the late 19th century, he could not have imagined that he would become a bridge between East and West. Although Said's Orientalism is still present, it seems that individuals like Gibran opened positive dialogue between the two worlds, which refutes the clash of civilizations thesis. Gibran was not only a writer and poet but also a painter who brought the East closer to the West. He was inspired by the Orient, while his artistic expression was interwoven with the Occident.

French artist Julien Breton, known under the pseudonym Kaalam, was and still is

inspired by Gibran. They are both driven by the same desire – the rapprochement of seemingly different worlds. Like Gibran, Breton clothed the Orient with the aesthetics of the Occident.

Breton began as a calligrapherinspired by graffiti, showing the new possibilities of generating new forms in Islamic art (Khoury 2015). Although he was inspired by traditional calligraphy, Julien Breton is not a traditional calligrapher. His work fits better into the category of contemporary art and that is the reason why he is to be considered as a contemporary calligrapher.

BEGINNINGS, CALLIGRAPHY ON PAPER

Julien Breton was born in 1979 in Nantes (Lenon 2013), which lies on the deltas of three rivers– Loire, Erdre, and Sevres, and is the city often compared to Venice. It is not only the view that connects the two cities, but also multiculturalism because Nantes is one of the largest ports in France which makes it a meeting place for different traditions. It is important to understand Breton's hometown because he grew up with Moroccans, Algerians, and Iranians, *id est* with their culture (Islamic Arts Magazine 2009).

Breton does not deal with art theory and criticism, but his art could be defined as "perennial art" in which *philosphia perennis* is embodied. Like René Guénon, Frtihjof Schuon, Anand Coomaraswamy, and Martin Lings, he seeks a common bearer within different cultures. Proof of this is the form of his calligraphy which arose from two seeds – the Arabic and Latin script, which are the main features of Breton's works. The bipolar relationship of calligraphy is also found in the choice of his pseudonym Kaalam (Arabic pen) and his surname Breton. His surname connects him with Brittany, part of his native France, while his stage name Kaalam connects him with the Middle East. It is the union of the incompatible, visible in all his work.

Quite by chance he began the career as calligrapher. That moment is tied to a book about the French calligrapher of Iraqi origin, Hassan Massoudy, which he received as a gift from a friend.

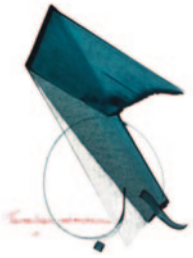

Figure 1. *Hassan Massou u, follow him, Though his ways are hard and steep.*

– Khalil Gibran

Figure 2. *Julien B lil Gibran, 2006.*

From that moment on, Hassan Massoudy's impact on Julien Breton is undeniable, and Breton himself does not dispute that. There is a key difference, though. Massoudy's aesthetics is based on the Arabic script, while Julien Breton (in his beginnings) translated the aesthetics of the Arabic alphabet into Latin, and developed his aesthetic style. Massoudy studied classical Islamic calligraphy in his native Iraq and then continued studies at the École des Beaux-Arts in Paris where he began to explore new possibilities of calligraphy. Although Massoudy establishes an almost entirely new calligraphic style (Massoudy 2017a), he relies on the classical styles of Islamic calligraphy, namely kufi, thuluth, and diwani (Figure 1).

By choosing the colors, the ratio of the masses, and the arrangement of the text, Breton follows the Iraqi-French master, so that his works, although Latin, resemble a combination of diwani, thuluth, and kufi script (Figure 2). The playfulness of the diwani script, the striving for the height of the thuluth, and the horizontal emphasis of the kufi are just some of the possible readings of the first works of Julien Breton. Although Hassan Massoudy had a big influence on him, it must be said that the works of Lassaâd Métoui, Mehdi Saeedi, and El Seed also played a part in the formation of

Julien Breton's style (Zoghby, Stone, Hawley 2011; Lenon 2013).

LIGHT CALLIGRAPHY

Starting from the first encounter with Islamic calligraphy through the search for personal expression, five years had passed until Breton encountered a completely new medium – light calligraphy. He described the shift in his style by saying that "the ink becomes light, the paper becomes photography and the calligraphy itself becomes choreography" (Behiery 2012).

The light calligraphy belongs to the light painting techniques (Keimig 2017). The process is based on a long exposure of a camera that captures a certain scene within which the artist uses a moving light source.

Beginning in 2006 when he became acquainted with the possibilities of light graffiti, Julien Breton directed almost all of his artistic talent into the exploratory adventures of this technique. Unlike classical calligraphy, light calligraphy is not limited by paper space – on the contrary, the space is unlimited.

Although light calligraphy originated from calligraphy on paper, the former does not allow mistakes – every move made by an artist is recorded by the photograph. For this reason, Julien Breton has to sketch his light graffiti on paper. This is followed by a rehearsal of the choreography, which resembles the movements of Tai Chi (Behiery 2012).

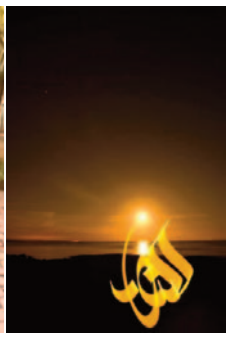

Figure 3.
Figure 4. *Julien Breton. Lumiere (Light) (right)*

The forms present in Julien Breton's light calligraphy are a continuation of his calligraphy works on paper. In the performance of the imagined form, the body of the artist becomes a pen, which not only needs to meet the aesthetic criteria of calli-

graphic rules but is necessary to adapt to the given environment – physical space. Of course, the artist feels free because of the unlimited space, but at the same time, the environment indirectly imposes the final look of the work. It is noticeable that Breton uses the Arabic alphabet somewhat more in light calligraphy.

Making a departure from Breton and his art, a seemingly interesting question will be pointed out here. Three artists who are almost necessary to participate in the process of creating a traditional Islamic manuscript are a calligrapher, an illuminator, and a bookbinder (Ždralović 1988), and they all put the same effort in creating the book. How to connect the past and the present? In addition to the undoubted merit of Julien Breton for the excellent works of light calligraphy, photographer David Gallard is also credited (Lenon 2013). Therefore, it can be said that Breton is a modern calligrapher and illuminator, while Gallard is the bookbinder of today. The process of creating light calligraphy originates primarily in Breton's studio, where the artist sketches a light graffiti and then practices the movements (Figure 3). This is followed by a joint tour of Julien Breton and David Gallard of the places where they could take photos. After the preparations, the process of light calligraphy takes place throughout the night, because light calligraphy is conditioned by darkness. To perform light calligraphy, Breton uses lamps of different colors. His ritual is recorded by Gallard with exposure photographs ranging from 30 seconds to a few minutes (Figure 4).

As the creation of light calligraphy takes place in public which is attended by masses it is therefore classified as street art. The credit for promoting calligraphy in this way should certainly be sought in Breton's inspiration with graffiti. In addition to this, light calligraphy is not only street art but also performance because the movements the artist performs in front of the camera lens have all the characteristics of performative art. This is supported by the words of the artist who says that in his works calligraphy becomes choreography (Behiery 2012).

Breton's calligraphic expression, formed mostly on the works of Hassan Massoudy, Mehdi Saeedi, and El Seed, merged with the influence of the French light graffiti artist Marko 93. In the end, Julien Breton offered his own artistic expression – light calligraphy. It could be summed up and said that his greatest step forward, and contribution to the art of the visual is a successful blend of light, calligraphy, and graffiti (Zehra 2011). Although the form found by Julien Breton is recent, it has found echoes in the younger generations, so its influence is evident in the works of Pakistani artist JZ Aamir (Islamic Arts Magazine 2013), and many others.

3D calligraphy

Although three-dimensional calligraphy or three-dimensional sculpture does not occupy much of Julien Breton's opus, it seems worth mentioning. This artist seems to use the possibilities of multimedia in all its capacities to express traditional Islamic calligraphy. Using digital technology and computer graphics, Breton created a virtual model of calligraphic printing in *Le Respect – Calligraphie Arabe"* (Pascal, Stone and Hawley 2011: 120). Translating Islamic calligraphy into sculpture is nothing new (as Perviz Tanavoli does) (Blair 2008), but an attempt to do so in a virtual environment is indeed new (Figure 5). The three-dimensional sculpture in the case of Julien Breton cannot be called a phase, perhaps more an experiment and research, thus it is more essential for understanding this artist, who is constantly turning new pages in his art.

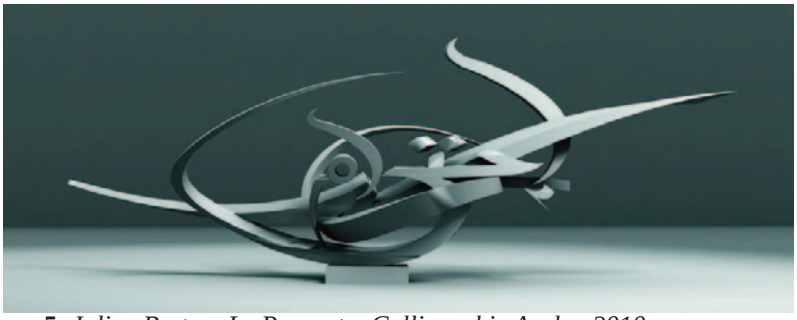

Figure 5. *Julien Breton. Le Respect – Calligraphie Arabe, 2010.*

VIRTUAL CALLIGRAPHY

Julien Breton tried one more technique, virtual calligraphy. Unlike light calligraphy, where the can vas is the "air" in virtual calligraphy the canvas is any "physical surface". Thanks to digital technology, the artist uses a lamp to make graffiti that is projected on the walls of buildings or projection screens. An example of this is *Virtual Calligraphy v0.1 / Virtual Graffiti* (Figure 6). With this, Julien Breton opens the doors of his studio and transforms the whole world in his atelier – the intimacy of the calligraphic work is revealed (instead of a photographer, this time Julien Breton had help from a multidisciplinary group of artists called Digital Slaves).

Figure 6. *J* *Virtual graffiti, video, 2009.*

Virtual calligraphy as a new art form was not possible half a century ago, but it does not mean that Julien Breton's role models cannot be found. It can be said that it is Hassan Massoudy again. Within the limits of time and possibilities, Massoudy tried a similar experiment when he used an overhead projector and foils to make calligraphic works projected on a canvas (Figure 7). The aesthetics, geometry, rhythm, and movement of the calligraphic text, written by Massoudy, took place in the presence of the audience.

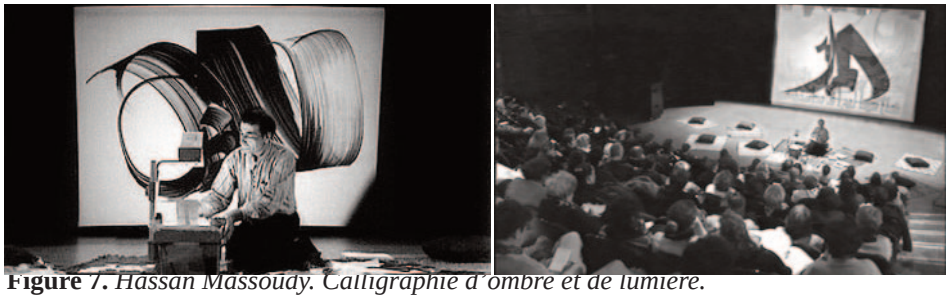

Figure 7. *Hassan Massoudy. Calligraphie d'ombre et de lumiere.*

It is worth mentioning several other projects in which Hassan Massoudy participated, and which are important for understanding the opus of Breton. The first was called *Arabesque*, in which, along with Massoudy, French actor Guy Jacquet, and Massoudy's compatriot, Iraqi oud musician Fawzy Al-Aiedy took part. The work of *Arabesque* can be characterized as a performance in which each artist gave the best part of himself: Al-Aiedy music, Jacquet acting, and Massoudy calligraphy. The project's significant success was shown by the fact that starting in 1972, it had been continuously presented throughout France and Europe for thirteen years (Figure 8).

Figure 8. *Hassan [illegible]. Arabesque.*

In 1995, Hassan Massoudy was invited to participate in creating the stage for the ballet *Selim*, along with a dancer Kader Belarbi, and singer Houria Aichi, choreographed by Michel Kelemenis. An unobtrusive calligraphic work of the name Selim adorned the background of the ballet scene, showing Massoudy the versatility of calligraphy, as it adapts to everything with its inner beauty, and yet ultimately retains its aesthetic values. He repeated a similar endeavor in 2005 when he joined forces with choreographer Carolyn Carlson and a renowned Turkish ney musician Kudsi Ergüner in the *Metaphore* project, in which acting, sounds of ney and subtle calligraphic work merged.

If one looks again at Breton's beginnings in calligraphy, then his light and virtual calligraphy, the similarities with Massoudy are obvious. This is not the end, as projects like *Arabesque*, *Selim*, and *Metaphore* are easy to be read in a particular Breton cycle. An example of this is a joint project of Julien Breton, dancer Malik Le Nost and several other participants in a performance at the 2010 Abu Dhabi Awards. The performance can be described as a harmonious blend of Malik Le Nost's dance and Julien Breton's virtual calligraphy (Figure 9). The music that accompanies the performance completes the concept of the work and creates the final impression, which could be called music (Blair 2008).

Prior to the project in Abu Dhabi, Julien Breton was a guest at the "Ilm Day" ceremony organized by Islam Channel in London in 2010. In addition to Breton, the famous percussionist and def musician Hussein Zahawy contributed to the performance (Figure 10). It does not take long to notice the resemblance to the performance of Hassan Massoudy and Fawzy Al-Aiedy in the early '70s. The driving force for Julien Breton and Hussein Zahawy is art – during the performance, Zahawy creates a rhythm by hitting the def, which inspires Breton, so that the calligrapher can symbolically write the word al-Fan (Arabic for Art) on a piece of paper.

Figure 9. *Abu Dha* *rformance, 2010.*

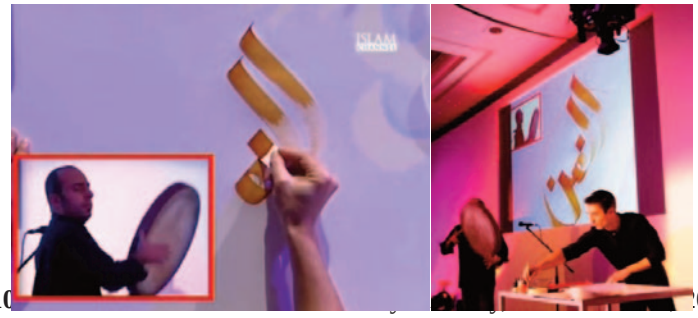

Figure 10 *010.*

PERFORMANCE

Choreographer Benjamin Midonet, graffiti painter Saïd Boucenna, and a group of hip-hop dancers founded an art group in 2007 called Compagnie Cortex, a kind of project combining dance, graffiti, choreography, and DJing. Julien Breton collaborated with the group several times, giving the entire performance a completely different expression with his calligraphy (Pascal, Stone and Hawley 2011).

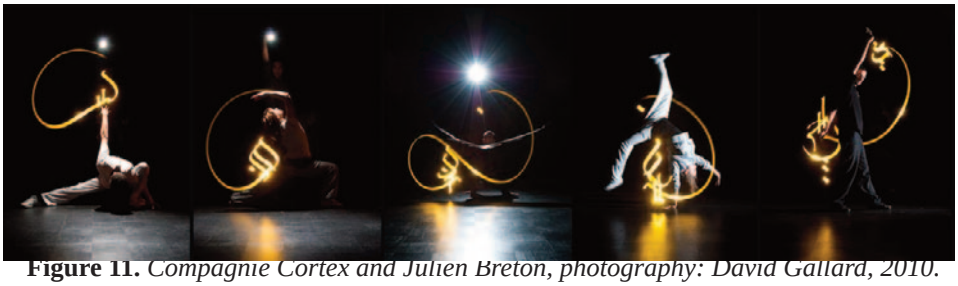

Figure 11. *Compagnie Cortex and Julien Breton, photography: David Gallard, 2010.*

The movements of the hip-hop dancers under the direction of the choreographer,

the rhythms created by the DJs, completely merged with the light calligraphy of Julien Breton, and it see med that man had become a pen, and the whole world a paper (Figure 11). Although an esoteric interpretation should not be sought in Breton's calligraphy, the Sufi view of his performative projects would certainly be interesting. If we look again at the joint work of Compagnie Cortex and Julien Breton, it seems that man is the pen of the world of destiny (qadr) in which God rules. The process of the creation of photography, as the only witness to the performance, is similar to light calligraphy. The dancers search for the harmony of their bodies with the sounds of hip-hop, in order to ultimately harmonize the rhythm of the music with the dance. After the dancer performs a certain figure, Breton completes the space with light calligraphy, which is recorded with a camera by David Gallard in an exposure of a few seconds.

This project was followed by others with the same goal of combining light, photography, calligraphy, choreography, and dance. Among the most prominent is the project *Turn off the light* (Jadikan 2019), performed on stage with dramatic elements. Julien Breton worked on the *Turn off the light* project in collaboration with Pick Up Production and Stereolux (Figure 12).

Figure 12. *T*

Worth noting is Julien Breton's guest appearance at the *World Sufi Spirit Festival* during January 2013, where the calligrapher came at the invitation of Alain Weber, a French composer. During his short stay in India, Julien collaborated with kathak dancers. The word kathak is derived from the Sanskrit word for story, storytelling, so a kathak dancer would be the one who speaks and narrates with his dance (Walker 2014). The collaboration aimed at connecting different traditional arts, kathak and, calligraphy, through performance. Before the performance, every movement of the kathak dancers was carefully analyzed by Breton during practice. (Figure 13)

Figure 13. *Kat*

Although it was his first encounter with this type of dance, Julien Breton absorbed every movement of the dancers, resulting in the fermentation of feelings from which light calligraphy was born. The result of working together was a blend of kathak dance, calligraphy, traditional music, and photography. The performance was symbolically called Kathak-Kaalam. It could be said that kathak found its form in calligraphy (Keimig 2017). In addition to the project with kathak dancers, Breton used every free moment to make his light calligraphy work in the mysterious ambiance of India. Of course, David Gallard was also responsible for the photos this time.

CONCLUSION

In one of his interviews, Julien Breton says about himself "I am bicultural in that while I am a westerner of European descent, I grew up in a predominantly Arab neighborhood of the city of Nantes where I was in fact steeped in Arab-Muslim culture" (Behiery 2012). At first, it would be expected that Breton would only remain within the framework of examining the relationship between two civilizations, Western European and Middle Eastern. On the contrary, his art is like a fluid, it takes the form of a vessel, which is proven in several projects he participated in. For this reason, Julien Breton's light calligraphy should not be considered "site-specific art" (Kwon 2003), because it is adaptable to any place and time. This is best seen in Breton's collaboration with various artists, in which one can only speak of a homogeneous whole in which the different arts merge.

The initial factor in turning to calligraphy for Breton was the encounter with the works of the famous Iraqi-French calligrapher Hassan Massoudy, after whose example Julien Breton formed his own style. What has been seen in recent years in Julien Breton's oeuvre is easy to compare with the works of Hassan Massoudy, starting with

light calligraphy, visual calligraphy, and performance. In addition to Massoudy, the influence of the French-Tunisian graffiti artist El Seed, and the Iranian designer and artist Mehdi Saeedi is noticeable. Breton's own artistic talent also contributed to all this, interpreting all of the above through his own artistic expression. His calligraphy cannot be characterized as socially engaged, but Breton's works certainly carry a message both by choosing quotations from individual thinkers (Khalil Gibran, Edgar Allan Poe, Lewis Caroll) and by writing just one word (Light, Revolt, Solitude).

When he replaced calligraphy on paper with light calligraphy, Breton shared the intimate moments of calligrapher with the public. This way, calligraphy becomes part of street art. The question is whether Julien Breton dematerialized Islamic calligraphy (Lippard, Chandler 1999). In addition to the fact that his art can be said to be conceptual, Julien Breton's body play while performing light calligraphy certainly has all the qualities of a performance. Projects that deserve special attention are Julien Breton's collaborations with dancers, musicians, photographers, and other artists. Among them, *Turn off the Light* stands out as a combination of music, dance, drama, calligraphy, and photography. *Turn off the Light* can freely be called multi-layered performance (Goldberg 2004).

Julien Breton's work consists of five cycles: calligraphy on paper, light calligraphy, 3D calligraphy, virtual calligraphy, and performance. So far, it indicates that Breton is successfully coping with each new medium, from which a new form emerges over and over again. Although his work has been summarized in five phases, what is yet to come seems most interesting.

REFERENCES

1. Behiery, Valerie (2012), ˝An Interview with a French Artist Julien Breton: Scripting Calligraphy with Light˝, *Islamic Arts Magazine*, http://islamicarts-magazine.com/magazine/view/scripting_calligraphy_with_light/(Accessed, 18.10.2021)
2. Blair, Sheila S. (2008), *Islamic Calligraphy*, Edinburgh University Press, Edinburgh
3. Goldberg, Rose Lee (2004), *Performance: Live Art Since 1960*, Thames and Hudson
4. *Islamic Arts Magazine* (2009), ˝Interview, Julien Breton: From Classical to Light and Virtual Calligraphy˝, No. 2, 168-191.
5. *Islamic Arts Magazine* (2013), ˝JZ Aamir, a Pakistani Light Calligraphy

Artist˝, Juni 3, http://islamicartsmagazine.com/magazine/view/jz_aamir_a_pakistani_light_calligraphy_artist/ (Accessed, 18. 10. 2021)
6. Jadikan (2019), *Les secrets du light painting*, Paris, Éditions Eyrolles.
7. Keimig, Lance (2017), *Night Photography and Light Painting: Finding Your Way in the Dark*, Routledge, New York
8. Khoury, Nuha N. N. (2015), ˝Art˝, in: Reynolds, Dwight F. (Ed.), *The Cambridge Companion to Modern Arab Culture*, Cambridge Companions to Culture, Cambridge University Press, 191-208.
9. Kwon, Miwon (2003), ˝One Place After Another: Notes on Site Specificy˝, in: Wood, Paul (Ed.), *Art of the 20th Century: A Reader*, Yale University Press, New Haven – London, 213-222.
10. Lennon, John (2013), „Interview with Julien Breton", *Rhizomes*, 25, http://rhizomes.net/issue25/lennon_breton/index.html (18.10.2021)
11. Lippard, Lucy R., John Chandler (1999), ˝The Dematerialization of Art˝, Alberro, Alexander, Blake Smitson (Eds.), *Conceptual Art: A Critical Anthology*, MIT, 46-50.
12. Massoudy, Hassan, Isabelle Massoudy (2002), *L'ABC daire de la calligraphie arabe*, Flammarion, Paris
13. Massoudy, Hassan, Saeb Eigner (2017a), *Calligraphies of love*, prev. Sophie Lewis & Elisabeth Jacquette, Saqi, London
14. Massoudy, Hassan, Isabelle Massoudy (2017b), *Calligraphies of the Desert*, Saqi, London
15. Walker, Margaret E. (2014) *India's Kathak Dance in Historical Perspective*, Ashgate Pub Co.
16. Zehra, Fatema (2011) ˝The World Enlightened – Art Profile˝, *Emel – The muslim life style magazine*, 76, (http://www.emel.com/article.php?id=80&a_id=2230&c=3&return=julien%20breton) (Accessed, 18. 10. 2021)
17. Zoghbi, Pascal, Stone aka Don Karl, Joy Hawley (Eds.) (2011), *Arabic Graf fiti*, From Here To Fame GmbH, Berlin
18. Ždralović, Muhamed (1988), *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, I tom, Svjetlost, Sarajevo

JULIEN BRETON: MAESTRO SVJETLOSNE KALIGRAFIJE

Sažetak:

U ovom radu predstavljen je umjetnički opus francuskog umjetnika Juliena Bretona, poznatog pod nadimkom Kaalam. Na početku svoga djelovanja bio je pod utjecajem umjetnosti grafita i islamske kaligrafije. Breton nije slijedio klasične kaligrafske stilove već je nastojao pronaći vlastiti kaligrafski izraz u kojem se zrcali diwani, thuluth i kufi pismo. Najveći skok u njegovoj estetici desio se se kada je zamijenio olovku i papir sa svjetlosnom kaligrafijom (light calligraphy), a promjena medija učinila ga je jednim od protagonista ove umjetnosti. Pored toga što istražuje mogućnosti svjetlosne kaligrafije, Breton sarađuje s drugim umjetnicima gdje su najzanimljiviji projekti s plesnim skupinama.

Ključne riječi: Julien Breton; Kaalam; svjetlosna kaligrafija; svjetlosni graffiti; islamska kaligrafija; islamska umjetnost; savremena umjetnost

Adresa autora
Author's address

Haris Dervišević
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
d.haris@hotmail.com

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI
Tuzla, God.I, Br.1, decembar 2016.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

PRAVNA MISAO

Muedib Šahinović
BOŠNJAČKE APORIJE POLIVALENTNE SEKULARNOSTI: EPIFENOMEN KOMPROMISNE MODERNOSTI / BOSNIAK APORIA OF POLYVALENT SECULARITY: THE EPIPHENOMENON OF COMPROMISING MODERNITY 283

Esad Delibašić
NEOLIBERALNA KULTURNA POLITIKA I JAVNO DOBRO U KULTURI / NEOLIBERAL CULTURE POLICY AND PUBLIC GOODS IN CULTURE 299

društvene i humanističke studije

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.1.283

UDK 316.74:2
316.74:299.5

Primljeno: 07. 10. 2021.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Muedib Šahinović

BOŠNJAČKE APORIJE POLIVALENTNE SEKULARNOSTI: EPIFENOMEN KOMPROMISNE MODERNOSTI

Fokus ovog rada je na polivalentnoj prirodi sekularnosti koja se detektuje kroz različite forme i praktične primjene, a nerijetko i kroz ideološko instrumentaliziranje koje rezultira ekstremnim derivatima. Specifičan uticaj sekularnih ideja i praksi na bošnjački društveni kontekst koji su tokom historijskog razvoja obilježile različite faze odnosa religija – država, od sredine XX vijeka doveo je do vrlo teških i kompleksnih promjena unutar bošnjačkog bića. Te promjene se prvenstveno odnose na potpuno novu percepciju samog vjerovanja i značajno redukovanu primjenu vjerskih normi koje su pod „naletom" sekularnog prozelitizma morale doživjeti transformaciju, a što je podrazumijevalo promjenu težišta vjerovanja i pristajanje na kompromisna rješenja koja se u najkraćem mogu opisati sintagmom *fluktuirajuća religioznost.* Upravo su ta kompromisna rješenja omogućila „mekanu" transformaciju islamskih pravnih normi u vjersko-moralne norme kao blaži i prihvatljiviji oblik normativnog određenja. Ova transformacija islamskog duha, prakse i svjetonazora kod Bošnjaka, ostavila je traga na značajan kontigent identitetskih kategorija. Sociološkom analizom u ovome radu cijeli taj proces se kritički istražuje. Na bošnjačkom putu u/kroz modernost, koji započinje krajem XIX vijeka, sekularizacija je predstavljala ozbiljan Rubikon koji je trebalo preći, te u okvirima novih percepcija religioznosti izgraditi nužan i dovoljan okvir za očuvanje vjerskog i etno-nacionalnog identiteta. Na primjeru bošnjačke prakse, koja je pronašla srednji put između nominalno nepomirljivih sekularnih principa i religioznih imperativa, može se izvesti opći zaključak o historijski potvrđenom probabilnom modelu harmonizacije različitih antagonizama u odnosu religija – država, koji afrimirajući ideje poput *odvojenosti uz saradnju, preklapajućeg konsenzusa ili neutralnosti s poštovanjem,* te garantujući temeljne slobode i ljudska prava,a unutar njih, između ostalog, i očuvanje vjerske slobode, identiteta i prakse, otvara vrata konvergentnim

perspektivama u globalnom kontekstu.

Ključne riječi: sekularnost; Bošnjaci; transformacija; fluktuirajuća religioznost; harmonizacija; kompromis; religija; islamske norme; ljudska prava; vjerske slobode

UVOD

Pojam *sekularnog* je unutar modernog evropskog diskursa etabliran kao neodvojivi dio društvenog ugovora, definiran kao vrijednosna kategorija i prihvaćen kao plauzibilna matrica po kojoj se uspostavlja i usavršava kompleksni odnos između religije i države. Bošnjačko iskustvo sa sekularnim idejama obilježile su kroz historiju različite forme, e da bi XX stoljeće procesom modernizacije i društvenim progresom, u skladu sa različitim političkim sistemima i društvenim uređenjima,[1] izrodilo polivalentne derivirane oblike sekularnih praksi.

Za potrebe ovog rada, čiji su fokus bošnjački odgovori na sekularne izazove, pojam sekularnosti posmatramo u njegovom modernom značenju kao proces povlačenja religije iz javne sfere tj. odvajanje vjere od države, koje za razliku od anahronih modela (npr. komunističko-ateističkog sekularizma) sekularnost percipira kao pragmatičan i prihvatljiv model za društva kojima religija ne smeta, niti generira antagonizme. Ovo ističemo s ciljem što preciznijeg pojmovnog određenja, a imajući u vidu da je u prošlosti (pa i danas u svijesti jednog dijela Bošnjaka) sekularnost bivala perciprana kao antireligiozna ideja, rigidni ateizam, ideologija potiskivanja religije, njenih autoriteta i institucija. Za takvu, negativnu percepciju sekularnosti najvećim dijelom je odgovorna socijalistička Jugoslavija, koja je, uz jednopartijski sistem, nakon Drugog svjetskog rata instalirala prilično rigidan sekularni model[2] koji je samu ideju sekularnosti pervertirao do mjere da je ona shvaćana kao antinomija religije.

Sa ciljem što preciznijeg analitičkog istraživanja, rad je baziran na kvalitativnom metodološkom pristupu koji pored uobičajenih istraživačkih metoda poput analize sadržaja, sinteze, dedukcije, indukcije, generalizacije i komparacije, koristi i metod

[1] Od kraja XIX vijeka (nakon 1878. godine) Bošnjaci su se susretali sa različitim društvenim porecima, od dominantno kršćanskih monarhija (Austro-Ugarske i Kraljevine SHS), preko ateističkog socijalizma do liberalno-kapitalističke demokratije.

[2] . „... opštepoznato je da je jedna od karakteristika prethodnog režima bila ograničavanje uticaja religije u društvu, dakako shodno ideološkim (marksističkim) interpretacijama religije i uloge koju ona ima, ili može da ima“ (Abazović 2010: 12).

istraživačkog intervjua. U pitanju je polustrukturisani intervju[3] sa dr. Ahmetom Alibašićem[4] čiji su dijelovi uključeni u tekst kao kritičke, afirmativne ili eksplanatorne interpretacije istraživanih hipoteza.

DIVERZIFICIRANI SEKULARNI BOŠNJAČKI RUBIKON

Referirajući se na francuski i američki ustavno-pravni koncept sekularnosti, Karčić uviđa da: „Prema ovim principima, sadržanim kako u francuskoj tako i u američkoj varijanti sekularne države, sekularnim državama se ne mogu smatrati države koje favorizuju ateizam, kao vrstu uvjerenja, ili vrše progone ili diskriminaciju na osnovu religije ili uvjerenja“ (2007: 25). S tim u vezi može se reći da je osnovna ideja sekularnosti – odvajanje religije od države, koje u sebi ne sadrži nužno i njihov antagonizam – od strane komunističke ideologije instrumentalizirana, doktrinirano redefinisana i iskorištena za surovi obračun ateizma sa religijom. Zapravo, sekularnost je transformirana u njen devijantni oblik – sekularizam. Ovdje skrećemo pažnju na praktično i naučno razlikovanje pojmova sekularnost i sekularizam: sekularnost kao društveni ideal, sekularizam kao politička ideologija.[5] O navedenoj diferencijaciji opišrno su pisali Gentile, Asad, Cvitković, Vrcan i drugi istraživači religije kao fenomena društvenog svijeta (Tadić, Šljivo 2020).

Uzme li se u obzir činjenica da su Bošnjaci još od XV vijeka svoj identitet, kulturu, običaje pa u značajnoj mjeri i ukupne društvene i ekonomske odnose zasnivali na islamu, njihov prvi direktan susret sa komunističkom ideologijom, ateizmom i sekularizmom bio je težak, frustrirajuće kompleksan, uzrokovao je dezorijentiranost i unutrašnje antagonističke procese koji su mijenjali bošnjačku percepciju o sebi samima,[6] o čemu svjedoče studije nastale 1960-ih i 1970-ih godina posvećene pitanjima identiteta čiji su autori Salim Ćerić, Esad Ćimić, Muhamed Hadžijahić,

[3] O polustrukturisanom istraživačkom intervjuu detaljnije pogledati u Wattles (2019: 201-214).

[4] Vanredni profesor na Fakultetu islamskih nauka UNSA čiji je naučno-istraživački rad fokusiran na teme usko vezane za pitanja islama u Evropi, izazove sa kojima se muslimani suočavaju u globalnim okvirima kao i uticaj sekularnih ideja na muslimane Balkana. Više o Alibašiću: https://fin.unsa.ba/wp-content/uploads/2019/02/Dr.-Ahmet-Aliba%C5%A1i%C4%87.pdf

[5] „Neki sociolozi, uključujući i Ivana Cvitkovića, takve ekstremne manifestacije u društvu, npr. pokrete za oslobađanje društva od bilo kakvog uticaja religija i religijskih zajednica nazivaju „sekularizmom“, a ne sekularizacijom, i ukazuju na potrebu i značaj razlikovanja termina“ (Abazović 2015: 25).

[6] “... radovi objavljeni krajem 1980-ih i početkom 1990-ih godina, poput zbornika radova sa naučnog skupa *Bosna i Bošnjaci* na jednoj strani, i knjiga *Muslimani i bošnjaštvo i Muslimani u Jugoslaviji* na drugoj, bili su odraz širih društveno-političkih kretanja kao i sukobljavanja različitih krugova unutar bošnjačkog korpusa oko različitih pitanja kao što su naziv nacije (Musliman ili Bošnjak), savremeni status i budućnost Bošnjaka” (Sarač-Rujanac 2012: 12).

Mustafa Imamović, Atif Purivatra, Enver Redžić, Avdo Sućeska, Muhamed Hadžijahić, Kasim Suljević (Sarač-Rujanac 2012).

Istina, interes za pitanja identiteta i odnosa prema nadolazećim promjenama na tlu Evrope i Balkana kod Bošnjaka se javlja nešto ranije (od 1918.) te se otvaraju vrlo žive i oštre polemike o npr. panislamizmu i evropskim vrijednostima (zapadnom svjetonazoru).[7] „Polemike o panislamizmu i hilafetu odvijale su se između dva svjetska rata unutar šireg konteksta bošnjačkih rasprava o prihvatanju i/ili neprihvatanju evropskog kulturnog obrasca" (Karić 2020: 69). Ove dileme, barem javno, nestaju sa uspostavom socijalističkog društva, kada su Bošnjaci po prvi put trebali stvarno preći Rubikon sekularizacije. Bilo je potrebno odreći se islamskih zakona, praksi i vrijednosti, te ih konformistički tretirati kao anahrone ostatke prošlosti koji su smetnja progresu novog socijalističkog društva.[8] „Druga Jugoslavija je, u svojemu temelju, imala ideološki netrpeljiv odnos prema vjeri i religiji i otvoreno neprijateljski prema Crkvama i vjerskim zajednicama" (Sudar 2014: 344). Zbog toga, poučeni lošim iskustvom i pervertiranim konceptom sekularnosti, mnogi Bošnjaci još uvijek (uprkos demokratskim slobodama stečenim krajem XX i početkom XXI vijeka) sa rezervom i strahom ulaze u taj, za njih, magloviti svijet sekularnih ideja. Propitivanje sekularnosti na fonu takvih iskustava i podozrenja Filandra opisuje riječima:

> „Kako je laička inteligencija po svojoj naravi bila njegov nosilac došla je na tapet kritike. Njoj se zamjerala ˝sklonost ka gruboj sekularizaciji društva˝ te nekritičko slijeđenje tog društvenog modela. Istovremeno, priznavalo se da svjetovna inteligencija poštuje islam, ali se i zamjeralo da nema želje da ga bez skanjivanja slijedi. Intelektualcima se dalje predbacivalo da nisu svjesni da je nadreligijsko polazište i ravnodušnost prema Božijem pozivu evropski izum itd." (2020: 53)

Naš prilog rasvjetljavanju bošnjačke pozicije u odnosu na fenomen sekularizacije polazi od premise o sekularizaciji kao neminovnom, ali ne i po sebi negativnom modelu, uz pomoć kojeg društvo može obezbijediti harmonizirano funkcionisanje,

[7] O ambivalentnosti bošnjačkog identiteta koja je izašla na vidjelo tokom ovih oštrih polemičkih rasprava pogledati Mulalić (1932: 137-140).

[8] Upravo u ovom smislu Zgodić, suprotno tamnovilajetskim sterotipima (da bošnjački logos za vrijeme osmanske vladavine nije mogao producirati ništa vrijedno), ističe široki naučni i kulturno-prosvjetni temelj kao iskustvo na kojem izrasta bošnjačko promišljanje svijeta politike i etike, unutar kojeg ipak nije bilo mjesta za ideju sekularnosti: „Duhovna produkcija obrazovanih Bošnjaka do kraja je posredovana islamom. Oni žive i misle u kontekstu „teokratske" države i islamskog monocentrizma koji do kraja posreduje običajni, politički duhovni život. U islamu su date pretpostavke i granice njihovog misljenja društvenog svijeta i politike. Oni, prirodno, nemaju povijesne mogućnosti da svijet politike misle u sekularnoj alternativi" (1998: 7).

artikulaciju i implementaciju kako civilnih, građanskih i individualnih prava, tako i religijskih potreba:

> „Sekularizacija je demokratski princip koji pokušava u najvećoj mjeri ostvariti slobodu djelovanja, tako da se religijski domen razlikuje od ostalih domena ali je sa njima isprepleten, te se zahvaljujući tome privatizira, subjektivizira, proširuje. Sekularizacijom se prihvata međusobno prožimanje različitih sfera.“ (Abazović 2010: 31)

Šta je zapravo sekularnost? To je model uređenja odnosa između države i religije dominantno utemeljen na principu razdvojenosti državnog sistema i politike od religijskog vjerovanja i prakse, po principu zasebnih entiteta koji funkcionišu autonomno jedan od drugog, uz visoki nivo međusobnog uvažavanja, koordinacije, pa i saradnje, ali uz poštovanje decidno utvrđenih nadležnosti, odgovornosti i sfera uticaja. „To je značilo zadržavanje institucionalne i funkcionalne odvojenosti sfera državnog i vjerskog autoriteta, ali istovremeno i prepoznavanje važne društvene uloge vjerskih zajednica kroz različite oblike saradnje države sa ovim zajednicama“ (Begović 2014: 2). U istom duhu su, uglavnom, sve referentne definicije ovoga fenomena:

> „U ovom modelu religijska zajednica nema političku ulogu već ostaje religijska institucija koja se bavi problematikom vjere, a ne politike. Religijska zajednica nema institucionalnog utjecaja na državni život. Interesi države ne moraju biti podudarni sa interesima religijskih zajednica... Provođenje principa odvojenosti religijskih zajednica od države može biti različito ‘’nijansirano’’, što će ovisiti o političkim odnosima u pojedinoj državi i o tome kakav stav prema političkom sistemu budu zauzimale religijske zajednice. Ali, ono što je bitno za sve jeste da se država emancipira od religije jer ne postoji državna religija, ali to još uvijek ne znači i emancipaciju građanina od religije... Država ne priznaje niti jednu religiju niti religijsku zajednicu za nešto posebno... U sekularnoj državi religija mora biti privatna stvar u odnosu na državne organe i institucije.“ (Cvitković 1996: 152)
>
> „U osnovi, pod sekularizacijom se u stručnim radovima podrazumijeva(lo) smanjenje društvenog značaja religije, naročito u politici, obrazovanju, javnosti,dakle, to su oni procesi u modernom društvu kojim vjerske institucije, djela i svijest gube svoj društveni značaj. Sekularizacijom kao procesom se oblasti društva i kulture oslobađaju dominacije vjerskih institucija i simbola. Pojednostavljeno, pod sekularizacijom se podrazumijeva(la) i odvojenost crkve i države.“ (Abazović 2015: 26)

> „Smith[9] definiše sekularnu državu kao ‘’državu koja garantuje pojedinačnu i kolektivnu slobodu religije, odnosi se prema pojedincima kao prema građanima bez obzira na njihovu religiju, nije ustavno povezana ni s kakvom religijom niti nastoji da promoviše ili se miješa u religiju’’.” (prema Karčić 2007: 25)

Nakon što smo ponudili neke od definicija, potrebno je ukazati na ključne elemente bitne za razumijevanje bošnjačkog stanovišta unutar kompleksa različitih vrijednosti, prava i mogućnosti koje nudi moderno demokratsko sekularno društvo. Bošnjacima je sposobnost prilagođavanja i razvijanja dijalektičkih vještina u očuvanju islamskih vrijednosti (kao jednog od izvorišta identiteta) unutar sekularanog društva od ključnog značaja imajući u vidu činjenicu da je “Islam definirao vlastiti katalog ljudskih prava koji odstupa od onog zapadnoga” (Habermas 2007: 202).

Izazov koegzistencije islama i sekularnosti je svoju globalno referentnu tačku, čini se, dostigao upravo kroz bošnjačko iskustvo, te je u tom smislu sociološka analiza bošnjačke spremnosti na kompromise od prvorazrednog značaja, kako u teorijskom, tako i u praktičnom smislu. Alibašić, tokom istraživačkog intervjua, također analizira ovu hipotezu pri čemu je i sa njegove strane sekularnost ocijenjena kao fleksibilna kategorija u kojoj je moguće (uz određena preslaganja i spremnost na kompromise) živjeti islam:

> „Sve zavisi od toga šta podrazumijevamo pod pojmom „sekularno“, što je prijeporan (contested) pojam i može značiti mnogo toga. Ako ‘’sekularna država’’ znači ideološki neutralnu državu, sklon sam kazati da je islam moguće vjerodostojno živjeti u takvom okruženju. Istina, mora doći do preslaganja klasičnih islamskih pravnih rješenja koja su razvijena za neke druge prilike, ali ishodi su slični: sloboda onih koji žele da vjeruju da to mogu činiti uz minimalna ograničenja koja nameću kompromisi potrebni u religijski pluralnom društvu. Naprimjer, u tradicionalnim društvima, pa i klasičnom islamskom pravu, kolektivna prava su imala mnogo veći značaj nego li ga imaju u liberalnim konceptima ljudskih prava. To ne znači da se norme islamskog prava ne mogu presložiti tako da se postignu isti efekti unutar tog novog pravnog okvira“ (Alibašić, intervju).

Da bi funkcionisali unutar sekularnog društva, Bošnjaci su morali *spustiti ljestvicu* svojih zahtjeva te se ograničiti na kulturalno-tradicijski aspekt primjene islama bez političkih tendencija da unutar državno-pravnog sistema implementiraju islamske pravne norme, koje strogo i beskompromisno sprovode *slovo i duh* islamskog

[9] Donald Eugene Smith, profesor emeritus političkih nauka na Univerzitetu Pensilvanija. Objavio je šest knjiga o religiji i politici zemalja trećeg svijeta.

vjerovanja. Da bi se islamske pravne norme i podrazumijevajuće sankcije sprovele unutar pravnog sistema potreban je okvir i ambijent kakav može osigurati samo *islamska država*, odnosno država utemeljena na šerijatu. Bošnjaci, nakon povlačenja Osmanskog carstva ne žive u islamskoj državi i potpuno je iščezao državno-pravni okvir koji bi osiguravao sprovođenje islamskih pravnih normi i sankcija. U takvoj situaciji fokus se pragmatično usmjerava na modele i načine koji će obezbijediti što veći stepen institucionalizacije islama.

> „Problem unutar spora sekularnost vs. religija ne leži u iskonskoj antropološko-egzistencijalnoj jezgri religije niti, recimo, u njezinim kulturnim, moralnim ili psihološkim razlozima (koji su – sa stajališta moderne inkluzivne ideje i norme univerzalnih ljudskih prava, slobode i dostojanstva – neupitni, razumljivi i prihvatljivi), nego problem iskrsava upravo u dilemama oko načina važenja religija u modernim sekularnim društvima." (Bosto 2015: 21)

Ključno pitanje ove rasprave je: da li je i kako je moguće implementirati islamske norme i principe unutar sekularne države? Pri traženju odgovora na ovo pitanje, Karčić se fokusira upravo na institucionalizaciju islama u sekularnoj državi:

> „Sekularna država bazirana na principima slobode religije, građanskog statusa nevezanog za religiju i odvajanja državnog i religijskog autoriteta, utiče bitno na obim i modalitete iskazivanja i institucionalizacije religije u njenim okvirima. Ovdje se prvenstveno ima na umu da se velike monoteističke religije, islam posebno, obraćaju čovjeku u njegovom totalitetu, te utiču na njegov cjelokupni život. Sekularna država, s druge strane, zahtijeva funkcionalnu diferencijaciju religijske i političke sfere, posmatra pojedince kao građane za čiji status je irelevantna religijska pripadnost, te zahtijeva lojalnost građana pravu koje je rezultat konsenzusa ili većinske odluke građana. Očigledno je da u takvom okviru religije koje adresiraju cjelokupni život pojedinaca moraju odustati od svojih totalnih zahtjeva da bi se omogućilo postizanje "preklapajućeg konsenzusa" u društvu." (Karčić 2007: 30-31)

Upravo „preklapajući konsenzus" kojim poentira Karčić, ili „preslaganje" o kojem je nešto ranije govorio Alibašić, su eufemizmi za bošnjačko udaljavanje od autentičnog islama, za njegovu selektivnu recepciju i implementaciju te svođenje integralnog sistema na njegov parcijalni, minimalistički, značajno transformisani i prilagođeni kulturno-tradicijski obrazac. Jedino tako Bošnjaci su imali šansu opstajati unutar sekularnog sistema (i socijalističkog ali i liberalno-demokratskog). K tome, ne smije se zaboraviti ni činjenica da je upravo sekularni sistem najprikladniji za multireligijska društva, u kakvom Bošnjaci vijekovima egzistiraju, te je i to jedan od razloga zašto je pitanje recepcije sekularnih principa za njih bilo samo pitanje metoda,

a ne i doktrine. U poređenju sa ostalim muslimanskim narodima koji uglavnom žive na drugim kontinentima, u drugačijim društvenim uređenjima, te uzevši u obzir geostrateške i historijske okolnosti,[10] može se reći da su Bošnjaci pragmatično izgradili svoj specifičan habitus, kreirali svoj vlastiti put ka modernom civilnom i demokratskom društvu te razvili vještine, prvenstveno političke prilagodljivosti kroz teška viševjekovna iskušenja, i, dakako, platili cijenu kompromisa kojim odustaju od izvornog islama (ukoliko je on ikada i bio politički cilj bošnjačkih elita).

Da li je sekularnost za Bošnjake negativan ili pozitivan fenomen? U prilog pozitivnom viđenju, među različitim argumentima, često se afirmativno ističu *univerzalne vrijednosti* inherentne sekularnom društvu i sekularnoj državi. Teorija sekularizacije prvenstveno podrazumijeva ljudska prava, utemeljena na slobodi vjerovanja, kao i slobodi nevjerovanja, slobodi javnog ispoljavanja vjerovanja, vjerskih obreda i vjerskih osjećanja u javnom prostoru, ali i slobodi ispoljavanja areligioznih osjećanja i stavova, slobodi pripadanja ili nepripadanja nekoj religijskoj zajednici, kao i uređenju društva na demokratskim načelima gdje je pogled na svijet stvar lične slobode, i koja na bilo koji način ne smije biti ugrožena ili reducirana:

> „U ovom odnosu važi princip slobode religije što znači da je pojedinac slobodan da odabere da li da vjeruje ili ne i u koje vjersko učenje da vjeruje. Ako odabere da slijedi određenu religiju, slobodan je da slijedi njeno učenje, praktikuje ga, propagira, zauzima mjesto u religijskoj organizaciji i da, na kraju, ako odluči, napusti dotadašnju religiju." (Karčić 2007: 26)

Nadalje, među sekularne vrijednosti ubraja se i široka autonomija religijskih zajednica i grupa[11], a što dodatno legitimira afirmativnu prosudbu sekularnosti.

Imajući u vidu naprijed izneseni, istina, samo mali dio iz bogatog repozitorija sekularnih vrijednosti, nesumnjivo je da društvo koje ih implementira stvara povoljan ambijent za individualnu i kolektivnu religioznost, uz široki spektar uživanja različitih vjerskih prava, ali i osiguranje njihove legalnosti kroz ustavno-pravni sistem. No, pri susretu sa islamom koji doktrinarno insistira na potpunoj islamizaciji pravnog sistema, njegovih normi i sankcija utemeljenih u šerijatu[12], dolazi do konflikta koji se ogleda u jasnom sekularnom inhibiranju islamskih pravnih normi koje nisu komplementarne,

[10] „…u drugim kulturnim tradicijama, a posebice na područjima pod utjecajem islamske civilizacije, proces sekularizacije društva i eliminacije religijskoga utjecaja na državu nikada nije u potpunosti sproveden, već su svjetovnei vjerske vlasti ostajale simbiotski srasle, isprepletene i povezane s šerijatom kao jednim od temeljnih izvora pozitivnog prava" (Zekić 2016: 454).

[11] „Religijske grupe su autonomni entiteti: same se organizuju, same formulišu svoja vjerovanja, disciplinu, osnivaju svoje ustanove, finansiraju svoje aktivnosti itd." (Karčić 2007: 27)

[12] Šerijat je vjerski zakon islama utemeljen na Božijoj objavi i praksi poslanika Muhameda. Šerijat uređuje sve aspekte ljudskog života uključujući politiku, ekonomiju, finansije, trgovinu, ugovore, socijalna pitanja, itd.

niti korespondiraju sa temeljnim načelima liberalno-demokratskog sekularnog društva. U tom konfliktu Bošnjaci pragmatično reteriraju i pristaju na nužna kompromisna rješenja koja, istini za volju, u određenoj mjeri potkopavaju samu ontologiju islama, ali u isto vrijeme utilitarno stvaraju nužni *modus vivendi* egzistencije u modernim multikulturalnim društvima. Ta kompromisna rješenja razumijevamo kao pristanak na transformaciju islamskih pravnih normi u vjersko-moralne norme, kao blaži i prihvatljiviji oblik normativnog određenja, jer:

> „Sekularna država posjeduje svoj pravni sistem koji proizlazi iz volje njenih građana i neće dati sankciju islamskom normativnom sistemu. U načelu, to znači da sve šerijatske norme čiji je adresat država, kao što je to ustavno, upravno, krivično, međunarodno pravo i slično, ne mogu biti primijenjene u sekularnoj državi. Kakva je onda relevantnost tih normi za muslimane?“ (Karčić 2007: 31-32)

Relevantnost tih normi, pokušajmo dati odgovor na Karčićevo pitanje, a posljedično i ukupnog islamskog modela uređenja društva se značajno devalvira i gubi u disperziji etičkih ubjeđenja kojima lični odnos pojednica prema normi i njegova vlastita valorizacija i interpretacija iste, bivaju krajnji sud i instanca. Rušenjem osnovnog principa prava, prema kojem iza svake norme mora stajati propisana sankcija kako bi norma bila funkcionalna i imala svoju svrhu, ruši se i temelj na kome počiva sistemsko uređenje društva. Sam proces transcendiranja sudske norme ka vjerskoj, gdje primjenjivi fundament tako uređenog sistema – pravna norma, prelazi u diskurzivni vjerski osjećaj, postaje paradigma distopije u kojoj se, kao krajnji rezultat, može anticipirati društvo rudimentarnih kapaciteta, impotentno da izgradi vlastiti pravni sistem kao vrijednosnu kategoriju i temelj pravne države. „Prema tome, kada se kaže da vjerski aspekt norme važi, a sudski aspekt se ne primjenjuje, to znači da se takva norma od pravnog pravila ponašanja transformiše u vjersko-moralno pravilo“ (Karčić 2007: 32).

Bošnjaci su, uvažavajući analizirane činjenice, kompromisno prihvatili sekularno uređenje društva, koje im po definiciji garantuje vjerske slobode, očuvanje vjerskog identiteta i ravnopravan status unutar multireligijskog i multietničkog konteksta. O pretpostavci koja se tokom ovog istraživanja često nametala kao jedna od hipoteza, a odnosi se na mogućnost harmoniziranja islamskih propisa i vrijednosti, sa jedne, te sekularnih vrijednosti, sa druge strane, isključivo putem restrikcije jednog u korist drugog (obično restrikcije vjere u korist sekularnog) Alibašić kaže:

> „Vjerujem da je bosanskim muslimanima prihvatljiva pozicija Evropske konvencije o ljudskim pravima, po kojoj se sloboda vjere može legitimno ograničiti samo zakonom, kada je to nužno

> u demokratskom društvu zarad zaštite javnog zdravlja, sigurnosti, reda i morala, te elementarnih prava i sloboda drugih ljudi.“ (intervju)

Ono što Bošnjaci ne mogu, i od čega su pristali da odustanu (ako su to ikada kao kolektivitet i željeli), jeste implementacija potpunog islamskog sistema uređenja društva koje podrazumijeva i pravni okvir čije je izvorište šerijat. Odustajanjem od toga, Bošnjaci rastaču monolitnost islama, pasiviziraju njegovu ulogu i na taj način reduciraju religijski supstrat vlastitog identiteta, dovodeći islamsku misao pred veliki izazov preispitivanja u vremenu modernosti, kako u teoretskom tako i u praktičnom smislu, te podvrgavajući stroge i decidne islamske norme laviranjima i kalkulacijama, reteriranjima i prilagođavanjima, što u krajnjem implicira iskrivljene percepcije o islamu, koje su kod Bošnjaka rezultirale:

- ireverzibilnim konsekvencama na svijest o njegovoj konzistentnosti
- arbitrarnim recepcijama hibridnog fluktuiranog vjerovanja.

Upravo ova mogućnost da se religioznost Bošnjaka izmjesti iz strogih i decidnih islamskih normi u područje prilagođenog, kalkulativnog i arbitrarnog vjerovanja, otvara prostor za analizu još jednog fenomena koji eksteriorizira bošnjački konformizam nužan za prihvatanje sekularizacije. Taj fenomen za potrebe ovog rada označavamo sintagmom *fluktuirajuća religioznost*. Kroz različite periode, takva je religioznost mijenjala razinu i intenzitet, te je u tom svom fluktuiranju, posebno u modernom vremenu, kao specifična i nepredvidiva socijalna varijabla dovodila teoretičare do različitih pa i potpuno pogrešnih zaključaka. Ovaj fenomen, posredovan modernošću i konformizmom, u bitnim karakteristikama odražava globalni fenomen povratka transformisane religije u javni prostor, koji referentni autori (Hervieu-Leger, Casanova, Fenn, Bellah, Berger) oslovljavaju terminima *nove religije*, *javne religije*, *građanske religije*, *političke religije*, *sekularne religije* ili *privatna religioznost*:

> „Suvremeni društveni svijet, bez obzira na to koje polazište koristili kao tačku iz koje o njemu možemo reflektirati, nužno se karakterizira i opisuje prikladnom figurom o tzv. ‘’religijskim promjenama’’. Ove promjene ga eksponencijalno transformiraju te u konačnici i definiraju.” (Tadić 2020: 75)

Ovakav analitički pristup sekularnosti nudi jednu potpuno drugačiju perspektivu koja repozicionira sekularnost sa tradicionalne uloge svojevrsnog moderatora unutar konflikta između države i religije na aktivnu poziciju generativnog faktora koji vrši intervencije nad religijom sa ciljem promjene njene ontologije. Ovo repozicioniranje

sekularnosti unutar modernog društva prepoznajemo kao jedan od ključnih razloga koji je istraživače doveo do suspektnih zaključaka i kasnijih reteriranja u teorijskim postavkama. Za sociologiju religije pitanje kontingencije sekularnosti biva prelomno u daljem disciplinarnom određenju problema. Posljedice sekularnog raščaravanja (Max Weber) tradicionalnog svijeta vidimo u pojavi *novih religija*. Ovu činjenicu Hervieu-Leger izvodi iz pažljive analize klasika sociologije religije, posebno akcentirajući Webera, Durkheima i Marxa, zaključujući kako je proces sekularizacije ustvari proces metamorfoze religije, te da analogno tome novo nadolazeće doba treba razumijevati kao doba izrastanja novih religija, među kojima će posebno mjesto zauzimati sekularne religije (Tadić 2020).

Vratimo se, pred kraj, fenomenu fluktuirajuće religioznosti i pogrešnim pretpostavkama koje su obilježile period intenzivnog opserviranja *sekularnog* i konstruiranja teorija sekularizacije unutar sociologije religije koje su:

> „U osnovi, pod sekularizacijom, u toj ranoj fazi znastvenog pristupa fenomenu, podrazumijevale smanjenje društvenog značaja religije, naročito u politici, obrazovanju, javnosti, dakle, to su bili oni procesi u modernom društvu kojim su vjerske institucije, djela i svijest gubili svoj društveni značaj. Konačno, smatralo se da će se uslijed procesa odvajanja religije od drugih oblasti javnog života značajno umanjiti njen utjecaj i na svakodnevni život pojedinaca, a što je, pokazalo se, u osnovi bila pogrešna pretpostavka“ (Abazović 2010: 28).

Jedan od istaknutijih teoretičara sekularizacije, Peter Berger, ukazuje na fenomen fluktuiranja religioznosti priznajući pogrešne stavove u vezi sa zamkama logičkih sudova po kojima je trebalo da manje religioznosti znači više sekularizacije.[13] Pišući o tome, Abazović podsjeća:

> „Manje-više je poznato da je upravo Berger, koji je većinu svog znanstvenog rada posvetio razvijanju teorije sekularizacije, relativno nedavno javno odstupio od većine svojih prethodnih stavova. Berger kaže: ‘’Mislim da je pogrešno ono što sam s većinom sociologa pisao o sekularizaciji tokom 60-tih. Naš osnovni argument bio je da sekularizacija i modernitet idu ruku pod ruku. Sa više modernizacije dolazi više sekularizacije. To nije bila besmislena teorija. Postoje neki dokazi za takvu tvrdnju. Ali mislim da je navedeno u osnovi pogrešno. Veći dio svijeta danas dakako nije sekularan, već je religijski’’ (Berger 1997: 974).“ (Abazović 2010: 28)

Moderna društva nisu, kako se očekivalo, postala manje religiozna, ali je važno primijetiti kako je ta religioznost pod uticajem sekularnih ideja doživjela značajne promjene. Zbog toga ne iznenađuje da, kao takva, moderna a „sekuarno“ religiozna

[13] Opširnije o Bergerovoj teoriji sekularizacije pročitati u Tadić, Šljivo (2020).

društva nisu predstavljala smetnju progresivnom razvoju novih sekularnih teorija i praksi, koje su donijele posebne i različite koncepte mogućih rješenja u sferi realpolitike, konstantno intervenirajući nad religijom u skladu sa partikularnim potrebama od države do države i od slučaja do slučaja:

> „Sve je veći broj onih koji smatraju da koncept sekularne države proistekao iz protestantsko-katoličkog sukoba i njegovog razrješenja Vestfalskim mirom (1648) ne može biti univerzalno primijenjen iz činjenice da su iskustva raznih zemalja različita“ (Hadžić 2013: 210).

S obzirom da nije moguća univerzalna primjena jedinstvenog sekularnog koncepta (On naprosto i ne postoji!), a posljedično tome ni autentična sekularna država kao administrativna i teritorijalna kategorija, primjerenim se čini podsjetiti na Gidensovu balansiranu misao koja sekularizaciju ne prepoznaje kao put ka nestanku religije:

> „Sekularizacija je, bez sumnje, složena pojava i ne izgleda da vodi potpunom nestanku religioznog mišljenja i aktivnosti – verovatno zbog toga što religija ima uporište u nekim od egzistencijalnih problema...“ (Gidens 1998: 109)

Čak i površni empirijski uvidi uveliko potvrđuju ovu tezu, premda će ona u teorijskim propitivanjima još dugo tražiti naučnu verifikaciju. U svakom slučaju egzistenciju religije je teško odstraniti iz društvenih tokova, bez obzira što konsenzus oko njene suštinske uloge u modernim društvima još nije postignut. Da jeste, ne bi ni kod Habermasa postojala dilema o kauzalnoj povezanosti odumiranja religije i napretka čovječanstva: „No općenito pitanje i dalje ostaje treba li postupno ukidanje religije, njezino nadilaženje shvatiti kao nužan napredak čovječanstva kako bi ono dospjelo na put slobode i univerzalne tolerancije, ili ne” (2007: 203).

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Nastojanja k pomirenju, konvergenciji, kooperaciji, sinergiji, *odvojenosti uz saradnju, preklapajućem konsenzusu* ili *neutralnosti s poštovanjem* između modernog, religioznog i sekularnog, bez obzira na sve aporije i još uvijek otvorena pitanja, daju relativno uspješne ishode. Modernistički konstrukt sekularnosti pronalazio je svoje modalitete unutar konjukturnog eklektičkog pragmatizma, etablirajući se kao plauzibilno rješenje pri artikulaciji i zadovoljenju društvenih potreba modernog svijeta, kroz pomirenje države i religije u kojem je potonja ipak subordinarna državi (etatistička supremacija). Za Anne Norton to nije bio trijumf ateizma ili

prosvjetiteljstva, već dogovor starih neprijatelja, nemoćnih da pobijede jedni druge (Memišević 2020).

Pod sekularnošću danas [iako smo svjedoci vrlo žive debate o postsekularnom društvu i desekularizaciji koja je po nekim autorima (Tadić 2020) proces oko koga više sociolozi religije nemaju nikakve dileme da se odvija neposredno pred nama] podrazumijevamo optimalni instrumentarij savremenog društva, kojim se religijske oštrice intencionalno tupe, ali samo do one mjere kada više neće biti u mogućnosti da sijeku društveno tkivo i dezintegriraju državni sistem, dok im se u isto vrijeme ne oduzima njihova spiritualna supstanca, kulturološki, tradicionalni i folklorni sjaj sa kojim se vjernici duboko emotivno ali i racionalno identifikuju.

Upravo takvu sekularnost koja afirmira *odvojenost uz saradnju*, Bošnjaci prihvataju kao nužni, ali u krajnjoj liniji dobrodošao i pragmatičan model harmonizacije antagonizama u odnosu država – religija, za koje već nekoliko vijekova nisu imali dejlotvorna rješenja i izlazne strategije. Stoga se nameće zaključak da Bošnjaci sekularnost prihvataju kao racionalni diskurs u kome na zadovoljavajući način mogu prepoznavati i komunicirati vrijednosti kojima su privrženi i kroz koji se pragmatično mogu artikulirati potrebe imanentne jednoj modernoj naciji. Nesumnjivo da je bošnjački identitet prolazeći kroz evolutivni proces postajao sve više sekularan i građanski i da je u tome vješto korespondirao sa idealima moderne demokratske građanske i sekualrne države. Moderna, demokratska i sekularna država, koja u skladu sa Evropskom konvencijom o ljudskim pravima osigurava slobodu vjere, telos je bošnjačke spremnosti na transformaciju vlastitog religijskog arhetipa u plauzibilnu, pragmatičnu i konformističku paradigmu fluktuirajućeg vjerovanja. Zbog toga je i više nego jasno da je pitanje recepcije sekularnih ideja i principa u ovom slučaju pitanje metoda, a ne i doktrine.

LITERATURA

1. Abazović, Dino (2010), *Religija u tranziciji*, Rabic, Sarajevo
2. Abazović, Dino (2015), ˝Sekularizacijska debata i Bosna i Hercegovina: Agenda za istraživanje˝, *Sveske za javno pravo*, 6(19), 27-31.
3. Begović, Nedim (2014), ˝Ustavni okvir i Zakon o slobodi vjere i pravnom položaju crkava i vjerskih zajednica u BiH˝, Fondacija Centar za javno pravo, 1-18; dostupno na: https://www.ceeol.com/search/viewpdf?id=582086
4. Bosto, Sulejman (2015), ˝Između sekularnosti i sekularizma˝, u: Šarčević, Edin, Drago Bojić (ur.), *Sekularnost i religija - BiH i regija*, Sarajevo, Fondacija Centar za javno pravo, 9-22.
5. Cvitković, Ivan (1996), *Sociologija religije*, Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta FBiH, Sarajevo
6. Filandra, Šaćir (2020), ˝Proturječnosti reislamizacije Bošnjaka˝, *Logos*, 8(1), 49-62.
7. Gidens, Entoni (1998), *Posledice modernosti*, IP Filip Višnjić, Beograd
8. Habermas, Jürgen (2007), ˝Dijalektika sekularizacije: O umu i religiji˝, *Europski glasnik*, 12(12), 185-208.
9. Hadžić, Mehmedalija (2013), ˝Bivanje muslimanom i oblici predstavljanja u društvu˝, *Godišnjak BZK „Preporod“*, 1, 204-212.
10. Karčić, Fikret (2007), ˝Islam u sekularnoj državi: primjer Bosne i Hercegovine˝, u: Alibašić, Ahmet (ur.), *Religija i sekularna država*, Fondacija Konrad Adenauer, Sarajevo, 23-35.
11. Karić, Amir (2020), ˝Mit o bošnjačkom panislamizmu: Pokušaj nametanja kolektivne stigme˝, *Logos*, 8(1), 63-74.
12. Memišević, Ehlimana (2020), ˝Anne Norton, O muslimanskom pitanju˝, *Context: Časopis za interdisciplinarne studije*, 2, 115-121.
13. Mulalić, Mustafa (1932), ˝Odnos uleme i inteligencije u našem Vakufu˝, *Gajret*, god. XIII, br. 9, 137-140.
14. Sarač-Rujanac, Dženita (2012), *Odnos vjerskog i nacionalnog u identitetu Bošnjaka od 1980. do 1990. godine*, Institut za istoriju, Sarajevo
15. Sudar, Pero (2014): ˝Odnos države i crkava - vjerskih zajednica u današnjem BH društvu˝, *Vrhbosnensia*, 2, 333-347.
16. Tadić, Tomislav, Kenan Šljivo (2020),˝Kriza značenja pojmova religija i sekularnost u diskursu humanističkih i društvenih znanosti˝, *Logos*, 8(1), 121-148.

17. Tadić, Tomislav (2020), *Ogledi iz sociologije religije*, Academia Analitica, Sarajevo
18. Wattles, Isidora (2019), ˝Intervju kao istraživačka metoda: Teorijski aspekti˝, *Civitas*, 9(2), 201-214.
19. Zekić, Marinko (2016), ˝Bosna i Hercegovina u kontekstu aktualnih trendova na relaciji država – religija – pojedinac˝, *Poznanskie studia slawistyczne*, 10, 451-460.
20. Zgodić, Esad (1998), *Bošnjačko iskustvo politike*, Euromedia, Sarajevo

BOSNIAK APORIA OF POLYVALENT SECULARITY: THE EPIPHENOMENON OF COMPROMISING MODERNITY

Summary:

The focal point of this paper stands on the polyvalent nature of secularity which is detected through its various forms and practical application as well as through ideological instrumentalization resulting in extreme derivatives. There is the specific influence of secular ideas and practices on the Bosniak social context, which has been marked during historical development by different phases of the relationship between religion and the state, dating back from the middle of the 20th century consequently leading to highly difficult and complex changes within the Bosniak existence. These changes were primarily aimed at a completely new perception of the notion itself and a considerably decreased application of religious standards. Those standards have sustained under the pressure of secular moralities hence transformed into the pattern that has transitioned to antidotes briefly described by the phrase "fluctuating religiosity". It was these compromise solutions that enabled the "soft" transformation of Islamic legal norms into religious-moral norms (as a milder and more acceptable form of normative determination). This conversion of the Islamic spirit, practice, and worldviews of Bosniaks retain the amassing consequences on a significant contingent of identity categories. The whole process is being critically assessed through sociological analysis in this paper. Taking into account the Bosniak path through modernity, which begins in the late 19th century; secularization represented a serious Rubicon that needed to be bridged, and within the framework of new understandings of religiosity to build a necessary and adequate frame for the preservation of religious and ethnonational identity. On the example of Bosniak practice which has found a middle ground between nominally irreconcilable secular laws and religious imperatives, a general conclusion can be drawn about the existence of a probable sociological model of harmonization

of different antagonisms in the relationship between the state and religion that affirm ideas such as separation with cooperation, overlapping consensus or neutrality with respect, guaranteeing fundamental freedoms and human rights and within them; inter alia, the preservation of religious sovereignty, identity and practice, which opens the door to convergent perspectives in a global context.

Keywords: secularity; Bosniaks; transformation; fluctuating religiosity; harmonization; compromise; religion; Islamic norms; human rights; religious freedom

Adresa autora
Author's address

Muedib Šahinović
samostalni istraživač, Ankara
muedib@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.1.299

UDK 008:304.42

Primljeno: 07. 09. 2021.

Pregledni rad
Review paper

Esad Delibašić

NEOLIBERALNA KULTURNA POLITIKA I JAVNO DOBRO U KULTURI

Predmet ovog rada je analiza položaja kulture kao javnog dobra u tranzicijskom i posttranzicijskom društvenom i ekonomskom kontekstu, odnosno u uslovima jačanja neoliberalne paradigme. Ovdje ćemo iznijeti modele i koncepte kulturne politike iz kojih se jasno može iščitati odnos prema javnom dobru u kulturi. Pojedini modeli kulturne politike imaju dijametralno suprotne stavove o načelu da je kultura javno dobro. Naše interesovanje posebno je usmjereno na analizu tranzicije od socijalističke kulturne politike ka neoliberalnoj kulturnoj politici, odnosno na analizu promijenjenog odnosa države prema javnom dobru u kulturi. Načelo da je kultura javno dobro u socijalističkoj Jugoslaviji afirmirala je tadašnja socijalistička kulturna politika. Nordijski model kulturne politike zasnovan je na ideji kulturne demokratije, što podrazumijeva ravnopravan pristup kulturi za sve građane. Neoliberalni model kulturne politike negira načelo da je kultura javno dobro jer je dominantno tržišno orijentisan i počiva na neoliberalnoj ekonomskoj paradigmi i komercijalizaciji kulturnih dobara. U većini tranzicijskih i posttranzicijskih zemalja sektor kulture ne može opstati na osnovama tržišnog poslovanja. Sistem kulture ne može opstati bez državne podrške, što ne znači da treba koristiti samo budžetsko finansiranje sektora kulture. Jedan od osnovnih zadataka državne kulturne politike u posttranzicijskim društvima je zaštita i promocija javne funkcije kulture. Državna kulturna politika pomoću pravnih, finansijskih, vrijednosnih i organizacijskih instrumenta mora garantovati što većem broju građana pristup kulturnim dobrima.

Ključne riječi: javno dobro; neoliberalna kulturna politika; državna kulturna politika; javno dobro u kulturi

UVOD

Javna dobra se najčešće određuju kao stvari ili usluge koje su dostupne za korištenje svim građanima, odnosno ona služe interesima čitavog društva i trebala bi biti pod njegovom kontrolom. Ključne karakteristike javnog dobra su *neisključivost, neiscrpivost i nedjeljivost*. *Javno dobro* možemo preciznije odrediti utvrđujući razliku između njega i privatnog dobra. Najednostavnije, ta razlika se ogleda u činjenici da je javno dobro dostupno svima (naprimjer gradski trg je dostupan za korištenje svim građanima), dok je privatno dobro dostupno za korištenje najčešće samo privatnim vlasnicima (naprimjer korištenje vlastitog odijela ili konzumiranje kupljene hrane). Kesner Škreb naglašava da privatno dobro određuju dva atributa: *iscrpivost i isključivost* (1993: 295-297). Iscrpivost privatnog dobra znači da nakon konzumiranja dobra, najčešće, ne preostaje ništa za druge korisnike, nasuprot tome, kao što smo rekli javno dobro je *neiscrpivo* (mogućnost pristupa i boravka na gradskom trgu ili u javnom parku je neiscrpiva). Neiscrpivost znači da se javno dobro neće potrošiti/iscrpiti njegovim korištenjem. Drugo svojstvo privatnog dobra jest *isključivost* koja se odnosi na činjenicu da su svi koji nisu vlasnici dobra isključeni iz mogućnosti njegovog korištenja. Tako, naprimjer, ulaznicu za nogometnu utakmicu može koristiti samo osoba koja ju je kupila i to samo jednom.

Za razliku od toga javno dobro je *neisključivo*, na primjer, ulična rasvjeta je na raspolaganju svim građanima. Neisključivost znači da javno dobro može koristiti više osoba, odnosno javno dobro mogu koristiti svi građani neovisno o njihovom imovinskom statusu, nacionalnoj, vjerskoj, rasnoj, rodnoj, klasnoj i drugoj pripadnosti. *Nedjeljivost* javnog dobra znači da se ono ne može podijeliti; tako naprimjer ne možemo podjeliti vodopad kao prirodno/javno dobro.

Javna dobra najčešće se klasificiraju na *čista* i *nečista* (Krtalić 2005) ili kvazijavna dobra. U čista javna dobra spadaju, naprimjer, djelatnost policije i javne uprave, zaštita životne sredine, voda, zrak, zemlja, sunce, šume, more, trgovi, rudna bogatstva i kulturna baština. *Čista javna dobra* nemaju osobine isključivosti (svako ih može koristiti pod istim uslovima) i rivaliteta (ne postoji tržišna konkurencija). Pod *nečistim javnim dobrima* podrazumijevamo dobra čije se obezbjeđenje može organizovati i na tržišnim principima, to su: putna infrastruktura, obavezno obrazovanje, zdravstvena zaštita, sportske i kulturne djelatnosti. Pojedini teoretičari smatraju da je klasifikacija javnih dobara samo na *čista i nečista* preuska jer je, po njihovom mišljenju, javno dobro mnogo širi pojam. Tako Ćurković naglašava „... da je ovako definiran kriterij za određivanje javnih dobara potpuno neadekvatan za razumijevanje historij-

skog razvoja javnih usluga. Dakle, cijeli niz institucija socijalne države, po ovoj definiciji, ne bi spadao pod javno dobro“ (2012: 16-17).

Javno dobro je neraskidivo povezano sa državom i njezinom djelatnošću. Ćurković ističe da „... u neoklasičnoj ekonomskoj teoriji, od 1950-ih godina naovamo, kada su se vodile rasprave o konceptu javnog dobra, pod njim su se podrazumijevala sva dobra koja trebaju potpasti pod neku varijantu državne regulacije, u smislu distribucije i potrošnje, jer po svojstvima nisu prikladni za privatno vlasništvo“ (2012: 15). Dakle, javna dobra su važna za funkcioniranje svake države, odnosno „javna dobra se, zbog svojih karakteristika, percipiraju kao dobra koja mora garantovati država“ (Ibid.). Suvremena država javna dobra stavlja na raspolaganje putem mehanizma javnog sektora, što znači da se ona finansiraju iz javnih sredstava koja pripadaju građanima. Građani zadovoljavaju svoje potrebe upotrebom odgovarajućih javnih dobara i uživanjem odgovarajućih usluga. Puhovski smatra da je „... javno dobro osnova zajedničkoga života u punome značenju, pa je svakidašnje postupanje s njime pouzdan indikator funkcionalnosti, dapače: smislenosti neke zajednice“ (2012).

U većini postsocijalističkih zemalja, tranzicijskih i posttranzicijskih društava, gdje se odvijao ili se još uvijek odvija proces prelaska iz jednog sistema u drugi, pojavili su se mnogobrojni oblici uzurpacije i devastacije javnih dobara. „Procesi restauracije kapitalizma kroz privatizaciju društvenog i državnog vlasništva izazvali su (...) dramatične socijalne polarizacije....“ (Vesić, Baković Jadžić, Vukša, Simović, 2012). U tim društvima destrukcija javnog dobra vidljiva je danas na svakom koraku, od uništenih parkova, prljavih autobuskih stanica, devastiranih kulturno-historijskih spomenika, zapuštenih igrališta, propalih ustanova kulture, neuređenih trotoara, neobnovljenih fasada, provincijaliziranih trgova, nepostojanja javnih toaleta, osiromašenih bolnica i škola (Delibašić 2020). Destrukciju i krađu javnog dobra u ovim zemljama vršila je politička i ekonomska elita, administrativni aparat, lideri, kriminalaci, pseudointelektualaci i neosviješten „običan svijet“, izmanipuliran i instrumentaliziran etnonacionalističkim i neoliberalnim ideologijama (Husanović, Arsenijević, Hibert 2020: 9-61). Pojmove javnog, zakonitog, zajedničkog, solidarnog, zamijenili su pojmovi potrebe tržišta, rast, razvoj, roba, vitalni nacionalni interes, identitet, deregulacija. Opći interes i javno dobro su ustuknuli pred ličnim i tržišnim interesom. Umjesto da država i njene institucije štite i garantuju javna dobra, posttranzicijska država u neoliberalnom društvenom i ekonomskom kontekstu postaje servis krupnom kapitalu.

MODELI KULTURNE POLITIKE I JAVNO DOBRO U KULTURI

Često se ističe načelo da je kultura javno dobro (Primorac 2020; Zlatar Violić 2010). Ideja, odnosno načelo da je kultura javno dobro zasniva se na shvatanju da su dobra kulture dostupna za korištenje svim građanima, odnosno na stavu da njihovu opću dostupnost i zaštitu treba garantovati država. Država štiti kulturu kao javno dobro donošenjem odgovarajućih propisa (opći propisi o kulturi, zakoni o zaštiti kulturne baštine, zakoni o bibliotečkoj, pozorišnoj, muzejskoj i arhivskoj djelatnosti, propisi o finansiranju u sektoru kulture...). Propisi utvrđuju mehanizme kojima se štite dobra kulture, onemogućava i sankcioniše njihova devastacija, zloupotreba i otuđenje, te stvara pretpostavka za njihovu dostupnost građanima. Pored zakonske zaštite na nacionalnom nivou, dobra kulture kao globalna javna dobra zaštićena su i međunarodnim sporazumima i ugovorima, te posebnim UNESCO konvencijama.

Postojeći modeli kulturne politike imaju ponekad dijametralno suprotne stavove o načelu da je kultura javno dobro. Ovdje ćemo sažeto izložiti one modele i koncepte kulturne politike iz kojih se jasno može iščitati njihov odnos prema javnom dobru u kulturi. Naše interesovanje je posebno usmjereno na tranziciju od *socijalističke kulturne politike* ka *neoliberalnoj kulturnoj politici*, odnosno na analizu promjene odnosa države prema javnom dobru u kulturi.

Ideja o kulturi kao javnom dobru i dostupnosti kulturnih i umjetničkih dobara svim građanima sadržana je u konceptu *demokratizacije kulture*, čiji tvorac je bio Andre Malraux, francuski ministar kulture, koji je ovaj model kulturne politike utemeljio 1959. godine. Kao ministar pokrenuo je mnoge projekte približavanja i dostupnosti elitne kulture običnim ljudima. Modelom *demokratizacije kulture* nastojalo se omogućiti svim građanima jednake uslove pristupa umjetničkim djelima i participaciju u vrhunskoj kulturi. Malraux „... je verovao da je potrebno stvoriti uslove da elitna kultura, stvorena u elitnim ustanovama kulture koncentrisanim u kulturnim metropolama, bude dostupna svim građanima“ (Đukić 2010: 66). Zato su smanjivane cijene ulaznica, forsirani besplatni ulasci u muzeje, popularizirana kultura putem radija i TV, subvencionirana kulturna djelatnost itd. Malraux je smatrao da treba postići da se svakom djetetu omogući pravo na pristup umjetničkim slikama, pozorištu, bioskopima, kao što svi imaju pravo na opismenjavanje. On je svoj model kulturne politike oslanjao na opću dostupnost kulture putem teritorijalno razgranate i guste mreže velikih domova kulture, što je i dovelo do ideje o demokratizaciji kulture. Ovaj model, međutim, doživio je relativni neuspjeh; naime, prigovaralo mu

se da je, ipak, elitistički, te da je nametnut dekretom i da zanemaruje pojedine kulturne identitete (Đukić 2010: 66-67).

Koncept *demokratizacije kulture* uticao je i na kulturnu politiku socijalističke Jugoslavije, stoga Kalender naglašava da je "nakon završetka II svjetskog rata, kulturna politika i u bivšoj SFRJ, u širem smislu, pratila Malrauxov koncept 'demokratizacije kulture'. Kultura je tako imala prvenstveno emancipatorsku i prosvjetiteljsku zadaću 'difuzije elementarne kulture'. Još 1943. godine u dokumentima zemaljskih antifašističkih vlada, utvrđena je zadaća kulture kroz izgradnju domova kulture" (Kalender 2017). Knežević, također, ističe da se u samoupravnom socijalizmu radilo na tome da svako mjesto ima svoj dom kulture, što je pospješivalo političku i kulturnu emancipaciju, te ubrzavalo procese urbanizacije i modernizacije (2012: 99). Ideju o kulturi kao javnom dobru u socijalističkoj Jugoslaviji afirmirala je tadašnja *socijalistička kulturna politika*. Veliki broj ustanova i organizacija kulture koje danas djeluju osnovane su i izgrađene u tom periodu. Uz nužan kritički odmak u odnosu na socijalističku ideologiju, potrebno je konstatovati da su u najvećem dijelu današnji „... postojeći kulturni resursi (...) tekovina socijalizma, tokom koga je izgrađeno mnoštvo javnih/društvenih institucija i gde je dominantna kulturna politika bila bazirana na konceptima: 'kultura po meri čoveka', 'kultura za sve' tj. 'kultura u svako selo'..." (Knežević 2012: 99).

Državni model kulturne politike afirmira kulturu kao javno dobro i zagovara obavezu države da stvori uslove za opću dostupnost kulturnih dobara. Ovaj model kulturne politike karakterizira „piramidalna struktura upravljanja" koja se uspostavlja od vlade i resornog ministarstva do nadležnih tijela za kulturu na nižim nivoima teritorijalne organizacije (Đukić 2010: 100). *Državni model* karakterizira dominantno državno finansiranje kulture i kulturnog razvoja, kao i državna kontrola pri imenova-nju upravljačkih i rukovodnih organa ustanova kulture. „Kultura na taj način postaje deo odgovornosti i poslova države, deo političkog administrativnog aparata, čime država pokazuje da je kultura od velikog državnog interesa kao činilac nacionalnog identiteta..." (Ibid. 101). Slabosti ovog modela kulturne politike ogledaju se, prije svega, u mogućim političkim i ideološkim instrumentalizacijama kulture. U okviru državnog modela formiralo se nekoliko podvarijanti. *Paradržavni model kulturne politike* podrazumijeva da su vlada i ministarstvo kulture prenijeli svoju nadležnost za sektor kulture na neko paradržavno tijelo (npr. savjet za kulturu), tako da odgovornost za kulturu dijele državna i pradržavna tijela. „U okviru ovog modela (...) razvija se tzv. nordijski model kulturne politike zasnovan na ideji kulturne demokratije. To podrazumijeva jednak i ravnopravan pristup kulturi za sve građane" (Ibid. 105).

Sličnost *državnog modela kulturne politike* u socijalističkim zemljama i *nordijskog modela kulturne politike* ogleda se u snažnom afirmiranju kulture kao javnog dobra; međutim, ovi modeli se razlikuju po tome što u socijalizmu prevladava politički i ideološki uticaj države na sektor kulture dok u nordijskom modelu zaživljavaju autonomija i depolitizacija kulture. „Tako u nordijskim zemljama kulturna politika države štiti umjetnike i umjetnost kao javno dobro, ne intervenirajući i ne nadzirući sadržaj djela, što ju razlikuje od ekonomski slične kulturne politike u bivšim socijalističkim zemljama“ (Hrvatska enciklopedija 2021). Dakle, *nordijski model* kombinuje elemente *državnog* i *liberalno-demokratskog modela*, odnosno, u ovom modelu država, s jedne strane, garantuje opću dostupnost kulturnih dobara, a, s druge strane, ne miješa se u umjetničko stvaralaštvo niti instrumentalizira umjetnike i njihova djela.

Liberalno-demokratski model kulturne politike zasniva se na uvjerenju da je funkcija države prije svega u stvaranju uvjeta za nesmetan razvoj kulture i umjetnosti, te na djelovanju tržišta u najvećem dijelu kulture. Osnovna odlika ovog modela „... jeste ‘neutralnost’ države u domenu kulture. To podrazumeva insistiranje na privatnoj svojini nad sredstvima stvaranja i difuzije (širenja) kulturnih dobara, te shvatanja da država ne sme da utiče na razvoj kulture, da ne bi ugrozila njenu autonomiju“ (Dragićević-Šešić, Stojković 2007: 34-35). Liberalno-demokratski model kulturne politike još uvijek u određenoj mjeri garantuje i štiti određene segmente kulture kao javnog dobra.

Neoliberalni model kulturne politike radikalizira osnovne postavke liberalno-demokratskog modela. Naime, ovaj model je u cijelosti tržišno orijentisan jer počiva na neoliberalnoj ekonomskoj paradigmi i komercijalizaciji kulturnih dobara. *Neoliberalni model* je u suprotnosti sa konceptom kulture kao javnog dobra jer kulturna dobra razumijeva gotovo isključivo kao robu koja se mora podvrgnuti tržišnim zakonitostima.

NEOLIBERALNE PRIJETNJE U KULTURI

Koncept o javnom dobru je u protivrječju s ideologijom neoliberalizma koja je najupečatljivije izražena u poznatom stavu Margaret Thacher *kako ne postoji društvo nego samo individue* (Primorac 2020: 1). Uloga države kao regulatora u tom konceptu se marginalizira, s ciljem sprečavanja mogućnosti svake redistribucije bogatstva i smanjenja uspostavljenih socijalnih razlika. „Neoliberalistička ideologija zapravo u osnovici izražava snažnu sumnju u državu i državne aparate, u njihovu učinkovitost,

te na mjesto klasične socijalne države i njezinih redistribucijskih politika promovira privatizacijske prakse i korporativnu državu, to jest tržišnu utakmicu...“ (Hromadžić 2008: 41-42). Neoliberalni kapitalizam prodire u područja društva koja su ranije imala autonomiju i koja su bila nezavisna od logike tržišta. On želi moralne vrijednosti, porodične odnose, proizvode kulture i umjetnosti podvesti pod utjecaj tržišnih zakona. Sve ljudske djelatnosti i društvene interakcije on svodi na borbu za profit. Mrkić navodi primjer Srbije gdje su, kako tvrdi, javna dobra izgubila ključna svojstva – da su dostupna svim građanima i da su reprezentant javnog interesa (2012: 133). Do toga je došlo, tvrdi Mrkić, jer su na čelne pozicije organizacija koje upravljaju javnim dobrima postavljeni politički kadrovi koji su instrumentalizirali javna dobra za potrebe političkih i klasnih elita. U ovakvim okolnostima dolazi do paradoksalne situacije, umjesto da štiti i omogući opću dostupnost javnih dobara, država podstiče njihovu instrumentalizaciju za potrebe krupnog kapitala. „Uočljiva je tendencija da se redukuju neprofitabilne i privatizuju isplative javne usluge. Sve što nije privatizovano svejedno se komodifikuje i podređuje tržišnoj logici. Država tako odustaje od servisiranja potreba stanovništva i postaje sve očigledniji servis krupnog kapita“ (Ibid.).

Odnos kulture i tržišta, te profita i kulturnog stvaralaštva razvijao se i formirao tokom cijelog dvadesetog vijeka. Adorno i Horkheimer su još 1947. godine u svom djelu *Dijalektika prosvjetiteljstva* upozorili na tendenciju pretvaranja umjetničkih i kulturnih vrijednosti u tržišne vrijednosti. Naime, ovi autori su prvi upotrijebili termin *kulturna industrija* (Adorno, Horkheimer 1989: 126-172) te artikulirali opasnosti od svođenja umjetnosti i kulture na robu. Danas se sve češće ekonomski koncepti primjenjuju i u kulturnoj politici; tako Primorac ukazuje na neke od problema „koje donosi isključivo razmatranje kulture kroz ekonomske naočale kao što su: gentrifikacija, porast (samo)izrabljivanja i prekarnosti kulturnih radnika/ica, smanjivanje razine javnog financiranja kulture, sve veća dominacija monopolnih digitalnih posrednika (...) te velik utjecaj kako audiovizualnih platformi (...) tako i različitih tipova platformi i aplikacija društvenih mreža na područje kulture i medija“ (Primorac 2021: 130).

U tranzicijskim i posttranzicijskim društvima u okviru debate o odnosu kulture i tržišta, grubo rečeno, sukobljavaju se dva koncepta, od kojih jedan kulturu razumijeva kao javno dobro koje mora biti dostupno svim građanima, a drugi stoji na stanovištu da se kultura može tržišno valorizirati, što znači da su kulturna dobra dostupna samo onima koji su u mogućnosti da za tu dostupnost plate. Prvi od ovih koncepata počiva na uvjerenju da kultura i umjetnost nikako ne mogu i ne trebaju ostvarivati profit.

Istinska umjetnost, vjeruju oni koji zastupaju ovaj stav, nije pravljena za tržište i ne može biti roba. Ulaskom na tržište identitet, estetska i umjetnička vrijednost djela postaju nebitni. „Upravo se sada može vidjeti koliko je bitno u kulturnom sektoru osigurati logiku održivosti i odmaknuti se od isključivo tržišnih principa, budući da kultura kao javno dobro mora biti omogućena i dostupna svima...“ (Primorac 2020: 5). Suprotan stav počiva na uvjerenju da kulturni proizvodi mogu biti tržišno valorizirani i da mogu ostvarivati profit, te da se time ne narušava estetska vrijednost djela. Kulturni radnici koji zastupaju ovaj stav smatraju da izlazak kulture na tržište pozitivno utiče na promjenu društvenog položaja kulture.

Svaka od ove dvije koncepcije, dva pristupa kulturi, „ima svoje prednosti i mane“ (Vraneš 2011: 129). Poimanje kulture kao javnog dobra podrazumijeva dominantno državno upravljanje kulturom. Državno upravljanje omogućava, osim očuvanja kulturnih dobara kao javnih dobara, i očuvanje kulturnih vrijednosti te sprečava komercijalizaciju kulture i njeno pretvaranje u robu. Međutim, državno upravljanje kulturom može imati i negativne posljedice koje se manifestiraju u ovisnosti ustanova i organizacija kulture o državnom budžetu, u smanjenoj autonomiji kulturnog sektora, u pasivnosti radnika u kulturi dok se finansiraju isključivo iz budžeta, te u mogućem političkom uticaju.

Pozitivne strane koncepta koji se zasniva na stavu da kulturni proizvodi trebaju biti dominantno tržišno valorizirani ogledaju se u neovisnosti kulturne sfere od političkog uticaja i finansiranja isključivo iz budžeta, povećanju njene autonomije i mogućnosti ostvarivanja vlastitog prihoda. Negativne strane ovog koncepta ogledaju se u reduciranju kulturnih proizvoda na robu i njihovoj zarobljenosti tržištem i tržišnim odnosima. Kompromis u odnosu na ova dva pristupa pokušao je svojim konceptom ponuditi David Throsby koji smatra da je za kulturna dobra nužno razlikovati *ekonomske i kulturne vrijednosti*:

> „Razlika između ekonomske vrednosti i kulturne vrednosti stvara dilemu u procesu vrednovanja. S jedne strane, precizno određena načela ekonomske procene vode do gotovo nedvosmislenih procena ekonomske vrednosti u kulturnim dobrima i uslugama, dok se, s druge strane, kulturna vrednost naizgled opire preciznim, objektivnim i ponovljivim sredstvima za procenu. Ova dva tumačenja vuku na suprotne strane i stvaraju nesigurnost, u čijem je središu ključno pitanje kulturne politike: koje vrednosti treba primeniti u odlučivanju kada su u pitanju proizvodnja, distribucija i potrošnja kulturne robe?“ (Trozbi 2012: 30)

Throsby je pokušao prevazići reduciranje navedenog problema na dva isključiva pristupa te ponuditi izlaz iz dileme *tržišne valorizacije kulture* u pronalaženju ravnoteže između *ekonomske i kulturne* komponente kulturnog dobra.

ZAKLJUČNO O JAVNOM DOBRU U KULTURI

Uspostava kapitalizma kroz privatizaciju društvenog vlasništva izazvala je u svim bivšim socijalističkim zemljama, pa i u zemljama nastalim nakon raspada Jugoslavije, dramatične socijalne promjene. Prodiranjem neoliberaliznma u tranzicijska društva sve više se sužavao prostor za javna dobra, te su se kulturni proizvodi sve više premještali iz javne u privatnu sferu. Važno je upozoriti na jednu vrstu protivrječnosti u odnosu neoliberalne države prema javnom dobru. Naime, savremena država bi po svojoj suštini trebala omogućiti opću dostupnost javnim dobrima putem javnog sektora, međutim, tržišni fundamentalizam omogućava strukturama vlasti „da se javni (društveni/zajednički) resursi ulažu u privatne inicijative kako bi se generisao profit ili bar kako bi se stvarali uslovi za njegovo buduće generisanje; oni, naravno, idu samo u korist privatnom kapitalu, a nikad za opšti interes svih stanovnika“ (Knežević 2012: 98)**.** Umjesto da država štiti javno dobro i njegovu opću dostupnost, ona se u neoliberalnom kontekstu pojavljuje kao posrednik u iskorištvanju javnog dobra od strane privatnog kapitala. U takvim društvenim i ekonomskim prilikama kultura i umjetnost se počinju promatrati isključivo kroz ekonomske parametre: „... koliko je zarađeno, koliki je broj posetilaca, koliko privatnih investitora je privučeno, koliko profita u drugim, bliskim sektorima poput turizma je generisano, itd“ (Knežević 2012: 98). U tim procesima uvijek se radi o sprezi privatnog kapitala i struktura vlasti koje omogućavaju eksploataciju javnih dobara.

Jasno je da u tranzicijskim i posttranzicijskim društvima sektor kulture ne može opstati isključivo na osnovama tržišnog poslovanja. Naime, sistem kulture ne može opstati bez državne podrške, što ne znači da treba koristiti samo budžetsko finansiranje. Jedan od osnovnih zadataka svake državne kulturne politike (Bell, Oakley 2014) u posttranzicijskim društvima je zaštita i promocija javne funkcije kulture. Državna kulturna politika pomoću pravnih, finansijskih, vrjednosnih i organizacijskih instrumenta mora garantovati što većem broju građana pristup kulturnim dobrima.

IZVORI I LITERATURA

1. Adorno, Theodor, Max Horkheimer (1989), *Dijalektika prosvjetiteljstva*, Veselin Masleša - Svjetlost, Sarajevo
2. Archer, Rory, Igor Duda, Paul Stubbs (ur.) (2016), *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism*, Routledge, Abingdon
3. Bell, David, Kate Oakley (2014) *Cultural Policy*, Routledge, London:
4. Bennett, Tony, Elizabeth Silva (2006), ˝Introduction Cultural Capital and Inequality: Policy Issues and Contexts˝, *Cultural Trends*, 15(2-3), 87-106.
5. Boris Buden (2010), ˝Deca komunizma˝, *Peščanik* 15/03/2010, https://pescanik.net/deca-postkomunizma/
6. Ćurković, Stipe (2012), ˝Različite koncepcije javnog dobra i njihove političke implikacije˝, u: Vesić, Darko, Miloš Baković Jadžić, Tanja Vukša, Vladimir Simović (ur.), *U borbi za javno dobro: Analize, strategije i perspektive*, Centar za političke emancipacije, Beograd, 13-22
7. Delibašić, Esad (2020), ˝Javno dobro i koronavirus˝, http://www.prometej.ba/clanak/osvrti/javno-dobro-i-koronavirus-4352
8. Dragićević-Šešić, Milena, Branimir Stojković (2007), *Kultura: menadžment, animacija, marketing*, Clio, Beograd
9. Đukić, Vesna (2010), *Država i kultura – studije savremene kulturne politike*, Institut za pozorište, film, radio i televiziju - Fakultet dramskih umjetnosti, Beograd
10. Hromadžić, Hajrudin (2008), *Konzumerizam*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb
11. Husanović, Jasmina, Damir Arsenijević, Mario Hibert (2020), *Društvena pismenost: kultura, ekologija, mediji*, Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
12. Kalender, Aida (2017), ˝Domovi kulture – prva lekcija kulturnih politika˝, *Katalog izložbe "Domovi kulture u Sarajevu"*, https://www.domovikulture.ba/arhiv/aida-kalender-domovi-kulture-prva-lekcija-kulturnih-politika
13. Kesner Škreb, Marina (1993), ˝Javna dobra˝, *Financijska praksa*, 17 (3), 295-297.
14. Knežević, Vida (2012), *Neoliberalni pritisci u kulturi*, u: Vesić, Darko, Miloš Baković Jadžić, Tanja Vukša, Vladimir Simović (ur.), *U borbi za javno dobro:Analize, strategije i perspektive*, Centar za političke emancipacije, Beograd, 95-103.
15. Krtalić, Sandra (2005), ˝Javna dobra: što nam država pruža, a što želimo?˝, *Rifin*, http://www.rifin.com/gosti-stranica/86-sandra-krtali-javna-dobra-to-nam-drava-prua-a-to-elimo

16. Mrkić, Živorad (2012), ˝Zdravlje i bolesti kapitalizma˝, u: Vesić, Darko, Miloš Baković Jadžić, Tanja Vukša, Vladimir Simović (ur.), *U borbi za javno dobro: Analize, strategije i perspektive*, Centar za političke emancipacije, Beograd, 119-137.
17. Puhovski, Žarko (2012), ˝Javno dobro˝, *Peščanik*, 13. 02. 2012. https://pescanik.net/javno-dobro/
18. Primorac, Jaka(2020), ˝Kultura na respiratoru˝, *IRMO Aktualno*, broj 3, 1-6.
19. Primorac, Jaka (2021), ˝Pitanje kulture kao klasno pitanje? Kulturne politike i društvena stratifikacija u Hrvatskoj?˝, *Revija za sociologiju*, 51(1), 129-147.
20. Vraneš, Zorana (2011), ˝Strateška dilema kulturnih politika: direktna kontrola ili odvajanje od političkog procesa˝, *Kultura*, 130, 128-142.
21. Švob-Đokić, Nada (2017), ˝Osvrt na tipologije kulturnih politika˝, CULPOL analitički osvrt - IRMO, Zagreb,
22. Trozbi, Dejvid (2012), *Ekonomika kulturne politike*, Clio, Beograd.
23. Zlatar Violić, Andrea (2010), ˝Kultura i tranzicija: Od strategije kulturnog razvitka do menadžmenta u kulturi˝, *Sarajevske sveske*, br. 27/28. https://sveske.ba/en/content/kultura-i-tranzicija-od-strategije-kulturnog-razvitka-do-menadzmenta-u-kulturi

NEOLIBERAL CULTURE POLICY AND PUBLIC GOODS IN CULTURE

Summary

The subject of this paper is the analysis of the position of culture as a public good in transition and post-transition social and economic context conditioned by neoliberal paradigm strengthening. Models and concepts of the culture policy which depict the relationship towards public good in culture will be presented as well. Individual culture policy models present opposite attitudes towards the principle that states that the culture is a public good. Special attention was addressed to the analysis of the transition from socialist culture policy to Neoliberal culture policy, i.e., analysis of the state's changed relationship towards public goods in culture. In socialist Yugoslavia, the principle of culture as a public good was introduced by the socialist culture policy. The nordic model of cultural policy is based on the idea of cultural democracy which includes equal access to culture for all citizens. The neoliberal model of culture policy denies the principle of culture as public good due to its primary market orientation. It rests on the Neoliberal economic paradigm and commercialization of cultural goods. In the majority of

transition and post-transition countries, the culture sector cannot exist based on market business. Culture cannot exist without government support but it does not mean that culture funding should rely only on budget. One of the primary tasks for state culture policy in post-transition societies is the protection and promotion of the public function of culture.
State culture policy via legal, financial, value, and organizational instruments must guarantee access to cultural goods to the greatest number of citizens possible.

Keywords: Public goods, neoliberal culture policy, state culture policy, public goods in culture.

Adresa autora
Author's address

Esad Delibašić
Univerzitet u Zenici
Filozofski fakultet
esadelibasic@gmail.com

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI
Tuzla, God.I, Br.1, decembar 2018.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

POLITOLOŠKE TEME

Stefan Vukojević
SIMULACIJA PRIMJENE IZBORNOG SISTEMA POJEDINAČNOG PRENOSIVOG GLASA U BOSNI I HERCEGOVINI – SLUČAJ IZBORA ZA PARLAMENTARNU SKUPŠTINU 2000. GODINE / SIMULATION OF THE IMPLEMENTATION OF THE SINGLE TRANSFERABLE VOTE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA – THE CASE OF ELECTIONS FOR THE PARLIAMENTARY ASSEMBLY IN 2000 313

Anes Makul, Adem Olovčić
MI (NI)SMO PORODICA? ANALIZA ARGUMENTACIJE U KORIST PROŠIRENJA EU NA ZAPADNI BALKAN NAKON SAMITA 2003. I 2018. GODINE / WE ARE(NOT) A FAMILY? ANALYSIS OF ARGUMENTATION IN FAVOR OF EU ENLARGEMENT IN THE WESTERN BALKANS AFTER THE 2003 AND 2018 SUMMITS 333

društvene i humanističke studije

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.1.313

UDK 342.8(497.6)

Primljeno: 24. 11. 2021.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Stefan Vukojević

SIMULACIJA PRIMJENE IZBORNOG SISTEMA POJEDINAČNOG PRENOSIVOG GLASA U BOSNI I HERCEGOVINI – SLUČAJ IZBORA ZA PARLAMENTARNU SKUPŠTINU 2000. GODINE

Unutar naučne literature koja se bavi političkom i institucionalnom regulacijom duboko podijeljenih i postkonfliktnih društava izborni sistem ima veoma zapaženo mjesto. Jedna od pretpostavki je da izborni sistem podstiče političke aktere na umjerenije ili radikalnije ponašanje i djelovanje. Proporcionalni izborni sistemi su veoma rasprostranjeni i generalno se smatra kako su najadekvatniji za predstavljanje društvenih grupa iako je uspješnost njihovih efekata sporna. Dva tipa proporcionalnih sistema – sistem stranačkih lista i pojedinačni prenosivi glas – su suprotstavljeni jedan drugome sa stanovišta podsticanja političkih aktera na politički umjereno ponašanje. Sistem stranačkih lista je kritikovan zbog podsticanja radikalnijeg ponašanja za razliku od pojedinačnog prenosivog glasa koji podstiče umjerenije ponašanje. Efekti navedena dva tipa proporcionalnih sistema će se komparirati na studiji slučaja izbora za Predstavnički dom Parlamentarne skupštine Bosne i Hecegovine 2000. godine, upotrebom protivčinjenične simulacije. Suprotno očekivanim ishodima pojedinačnog prenosivog glasa izborna simulacija će pokazati kako se sistem stranačkih lista pokazao kao uspješnije institucionalno rješenje sa stanovišta podsticanja političkog umjerenjaštva. Pojedinačni prenosivi glas ne bi uticao na međuetničku razmjenu preferencija niti bi umjerene manje stranke bile predstavljene za razliku od sistema stranačkih lista koji je omogućio njihovu predstavljenost.

Ključne riječi: Izborni sistem; proporcionalni sistem; izbori; Bosna i Hercegovina

UVOD

Uslovi pod kojima se postiže politička stabilnost u duboko podijeljenim i postkonfliktnim/poslijeratnim društvima jedan su od značajnih predmeta sporenja u oblasti komparativne politike (Hartzell, Hoddie 2003; Jarstad, Sisk 2008; Reynolds 2002). Pored velike važnosti strukturalnih (pred)uslova za postizanje stabilnosti i demokratije, značajna pažnja se poklanja i efektima političkih institucija. Za njih se smatra da mogu uticati na političku stabilnost u državi iako u njoj postoje nepovoljne strukturalne okolnosti poput istorije unutardržavnih sukoba, nepostojanja demokratske tradicije ili niskog nivoa ekonomskog razvoja. Jedan od segmenata kojem se poklanja velika pažnja u komparativnoj politici je izborni sistem kao dio političko-institucionalnog okvira jedne države. Izborni sistem može djelovati kao „najmoćnija poluga ustavnog inžinjeringa za društvenu akomodaciju u duboko podijeljenim društvima" (Horowitz 1991: 163), ili kao „najsnažniji instrument oblikovanja političkog sistema" (Lijphart 1991: 91). Različiti izborni sistemi imaju svoja istaknuta mjesta unutar šireg konsocijacijsko-centripetalnog spora (Horowitz 2002; Lijphart 2002, Reilly 2001) koji se odnosi na različite institucionalne modalitete organizacije horizontalne i vertikalne dimenzije vlasti. Sa stanovišta institucionalnog dizajna, Bosna i Hercegovina je tipični konsocijacijski predstavnik jer posjeduje sve četiri glavne konsocijacijske karakteristike[1] koje je Arend Lijphart (1977) definisao u svome kapitalnom djelu *Democracy in Plural Societies.* Takođe, zbog "ekstremno naglašenih" i ukorijenjenih konsocijacijskih etno-teritorijalnih mehanizama predstavljanja i odlučivanja (veto, paritet, proporcionalnost), BiH se pored Libana i Belgije izdvaja iz šire grupe konsocijacijskih sistema među kojima su najistaknutiji slučajevi poput Burundija, Sjeverne Irske, Sjeverne Makedonije, Kosova i Švajcarske (Vukojević 2017). Zbog svoje šire komparativne relevantnosti, slučaj može poslužiti kako bi se preispitale teorijske tvrdnje iz akademskog spora.

U našem fokusu je izborni sistem kao dio konsocijacijskog institucionalnog dizajna a njegove efekti ćemo uporediti sa efektima centripetalnog izbornog sistema. Uzimajući u obzir činjenicu da se izbori za zakonodavne organe vlasti u postdejtonskom periodu održavaju prema proporcionalnom sistemu stranačkih lista (engl. list proportional representation, *list-PR*), i da izborni sistem u tome pogledu nije mijenjan, u radu ćemo se služiti protivčinjeničnom analizom (*counterfactual analysis*), tj. simulacijom ili

[1] Velika koaliciona vlada na državnom nivou u kojoj su predstavnici glavnih etničkih segmenata; proporcionalni udio etničkih segmenata u raspodjeli parlamentarnih mandata uz primjenu proporcionalnog izbornog sistema stranačkih lista; teritorijalna autonomija u vidu dva entiteta; pravo na upotrebu veta.

misaonim eksperimentom gdje ćemo zamisliti da se u Bosni i Hercegovini primjenjuje drugačiji izborni sistem čije ćemo efekte na političko umjerenjašto i političku stabilnost procijeniti pozivajući se na postojeće teorijske pretpostavke i empirijske podatke. Oslanjajući se na ključne segmente debate o izbornim sistemima u duboko podijeljenim društvima, protivčinjeničnom analizom ćemo nastojati pocijeniti efekte jedne od varijanti proporcionalnog sistema (bez namjere predlaganja izmjena u izbornom zakonu), a to je sistem pojedinačnog prenosivog glasa (engl. single transferable vote, *STV)* koji proizilazi iz navedene debate. Protivčinjeničnom analizom ćemo nastojati odgovoriti na sljedeća pitanja: 1) Da li je *STV* uticao na međuetničku razmjenu preferencija?; 2) Kakav je mehanički efekat proporcionalnosti *STV*?

Zbog višeslojne i kompleksne organizacije vlasti u Bosni i Hercegovini a time i kompleksnosti izbornog sistema na svim nivoima vlasti (lokalni, kantonalni, entitetski i državni), u nastavku se ograničavamo samo na državni nivo i izbore za Predstavnički dom Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine 2000. godine. Prema konsocijacijskoj literaturi i argumentaciji, centralni nivo vlasti otjelovljuje dvije „primarne karakteristike konsocijacije“ (Lijphart 2002); dijeljenu vlast (*power-sharing*) i federalizam. Centralni nivo predstavlja ključno mjesto dijeljenja vlasti gdje se susreću politički interesi svih “bitnih“ društvenih segmenata, kao što su u slučaju Bosne i Hercegovine politički interesi tri konstitutivna naroda. U zavisnosti od političkih odnosa na državnom nivou i odnosa države i nižih nivoa vlasti zavisiće i projekcije u pogledu dugoročne političke stabilnosti. Suprotno očekivanim ishodima centripetalnog *STV*, izborna simulacija će pokazati kako se *list-PR* pokazao kao uspješnije institucionalno rješenje sa stanovišta podsticanja političkog umjerenjaštva.[2] *STV* ne bi uticao na međuetničku razmjenu preferencija niti bi manje umjerene stranke bile predstavljene za razliku od *list-PR* koji je omogućio njihovu predstavljenost.

PROPORCIONALNI SISTEM STRANAČKIH LISTA UNUTAR AKADEMSKOG SPORA

Izborni sistem *list-PR* koji se koristi u Bosni i Hercegovini je gotovo standardni element mirovnih sporazuma u kontekstima regulacije konflikata i poslijeratnih

[2] Daniel Bochsler (2012) je koristio sličan pristup simulacije izbornih ishoda centripetalističke škole na primjeru reformi izbora članova Predsjedništva Bosne i Hercegovine. Bochsler je došao do zaključaka kako bi jedinstvena izborna jedinica u cijeloj državi za izbor članova Predsjedništva, uvođenje petočlanog državnog Predsjedništva (umjesto trenutnog tročlanog), i upotreba većinskog sistema jednostrukog neprenosivog glasa doveli do međuetničkog glasanja i podsticanja kandidata da se obraćaju biračima preko etničkih linija. U našem radu su također testirani efekti centripetalnog izbornog sistema ali za slučaj zakonodavnog organa, pri čemu smo došli do drugačijih zaključaka.

izgradnji država, mada su mišljenja o njegovim efektima podijeljena (Mozaffar 2010). Kao najveća prednost *list-PR* ističe se sprečavanje političke majorizacije koja može biti posebno opasna u etnički i/ili religijski duboko podijeljenim društvima. Njegovi zagovornici odbacuju različite varijante većinskih izbornih sistema (sistem relativne većine, dvokružni većinski, alternativni glas) uz tvrdnje kako su veoma rizični zbog toga što manjinsku grupu gotovo trajno isključuju iz procesa političkog odlučivanja pa se podjele još više produbljuju, a društvo dodatno destabilizuje. *List-PR* omogućava predstavljenost različitih društvenih grupa u skladu sa njihovom veličinom te na taj način, i uz pomoć ostalih konsocijacijskih mehanizama, utiče na formiranje širokih koalicionih vlada u kojima su predstavljeni lideri svih bitnih društvenih segmenata (Lijphart 2004). Na taj način *list-PR* se nalazi u pozitivnoj korelaciji sa demokratskim sistemom (Norris 2008). Autori koji su se bavili pitanjima izbora i izbornog inžinjeringa u duboko podijeljenim društvima ističu da izborni sistem Bosne i Hercegovine formalno zadovoljava ključne principe konsocijacijske demokratije jer obezbjeđuje predstavljenost glavnih etničkih grupa u skladu sa veličinom svoga segmenta i konsoliduje pozicije stranačkih lidera (Reilly 2006; Belloni 2007); ostvaruje balans između individualnih prava i proporcionalne predstavljenosti etno-nacionalnih grupa, svodi bačene glasove na minimalnu moguću mjeru, spaja stranačku koherentnost sa individualnom odgovornošću kandidata prema glasaču i promoviše polnu ravnopravnost (Manning, Antić 2003); dovodi do većeg broja efektivnih i relevantnih političkih subjekata kao i do veće kompetitivnosti unutar segmenata (Vukojević 2019).

Sa druge strane, zagovornici centripetalnog ili integracionističkog pristupa kritikuju *list-PR* zbog toga što on samo preslikava društvene podjele u političke institucije umjesto da ih na određen način prevazilazi (Horowitz 1991, 2002; Reilly 2001, 2006; Reynolds 2005). U etnički podijeljenim društvima politički djelatnici su motivisani da mobilišu glasove samo od pripadnika vlastite etničke grupe u čemu im pomaže *list-PR* upravo zbog toga što ravnomjerno transponuje glasove određene etničke grupe u broj mjesta u parlamentu. Stranke koje predstavljaju samo jedan društveni segment, pored toga što mogu računati na predstavljenost u proporciji sa veličinom društvenog segmenta, imaju veliki podsticaj da se produbljujući i radikalizujući socijalne rascjepe održe kao dominantna stranka unutar društvenog segmenta. Prema tome, najbolji način da se prevladaju duboke društvene podjele nije njihovo preslikavanje u institucije vlasti, već dizajn i korištenje izbornog sistema kao mehanizma koji podstiče kooperaciju i integraciju između podijeljenih segmenata. Tako bi kandidati i stranke, pored podrške svoje grupe, tražili podršku i drugih grupa kako bi bili izabrani. Budući

da su duboko podijeljena društva sklona centrifugalnim i radikalnim politikama, izborni sistem treba nagraditi i podstaknuti umjerenije politike koje vode ka etničkoj akomodaciji, tj. integraciji i kompromisu. Umjesto proporcionalnog sistema stranačkih lista, centripetalisti zastupaju „preferencijalno glasanje“[3] kako bi kandidati ili stranke morali obezbijediti apsolutnu a ne relativnu većinu glasova.

Važnost izbornog sistema se ogleda u njegovim podsticajima koje šalje političkim strankama, iz čega dalje proizlazi njihov odnos jednih prema drugima, kao i njihov odnos prema glasačima. Dva ključna pitanja koja postavlja Donald Horowitz, a čiji odgovori zavise od posljedica različitih izbornih sistema su: „... može li izborni sistem usmjeriti stranke prema etničkoj i rasnoj inkluziji ili isključivosti? Da li će jedan sistem, više nego drugi, usmjeriti stranke prema međugrupnom kompromisu i akomodaciji?“ (Horowitz 1991: 165) Argument koji nudi Horowitz bazira se na isplativosti političkog umjerenjaštva nastalog na temelju recipročne zavisnosti političara od glasača izvan vlastite etničke grupe. Budući da stranke moraju udruživati glasove, a ne samo mandate, one moraju pronaći način da prije izbora upute svoje pomirujuće apele glasačima drugih grupa. Inicijative za kompromisno djelovanje ili podsticanje umjerenijih političkih stranaka je moguće predizbornim udruživanjem glasova uz pomoć jedne varijante proporcionalnog sistema a to je *STV*. Njegova prednost se nalazi u preferencijalnom modelu koji daje mogućnost glasačima da rangiraju sve ponuđene kandidate (koji dolaze iz različitih stranaka). Na taj način se stvara dvostruki efekat: glasači mogu preferencije dodijeliti kandidatima izvan svoje etničke grupe, a političke stranke bi ušle u predizborne pregovore oko dodjeljivanja nižerangiranih preferencija. Da bi prošao predviđenu kvotu i osvojio mandat kandidat bi trebao tražiti podršku drugih grupa i time bi se stranke pomjerale prema umjerenim pozicijama što sa centripetalnog aspekta predstavlja put u akomodaciju. Sličnog mišljenja je i Benjamin Reilly (2001) koji tvrdi da *STV* omogućava distribuciju nižerangiranih preferencija između ekstremnijih i umjerenijih stranka unutar društvenog segmenta. Ovakav oblik proporcionalnog sistema odstupa od standardnog *list-PR* jer daje veće šanse za uspjeh umjerenijih stranaka na osnovu nižerangiranih preferencija. Kod *list-PR* ne postoji mogućnost dodjele nižerangiranih preferencija. Jedna glasačka preferencija se može dodjeliti samo jednoj stranci ili kandidatima sa iste stranačke liste (u zavisnosti od strukture glasačkog lista) čime su umjerenije stranke često nadjačane od strane radikalnijih.

[3] Pod preferencijalnim glasanjem centripetalisti podrazumijevaju postojanje mogućnosti numeričkog rangiranja kandidata kao što je kod izbornih sistema alternativnog glasa, suplementarnog glasa i proporcionalnog sistema pojedinačnog prenosivog glasa.

U kontekstu postojećeg izbornog sistema u Bosni i Hercegovini autori su predlagali izmjene u pravcu integracionističkog glasanja kako bi se oslabile podjele i podstaknuo centripetalizam u stranačkom sistemu (Rajli 1997; Reynolds 2005; Mujkić 2008). Političko umjerenjaštvo se može podsticati pomoću *STV* jer bi stranke druge preferencije tražile u "tuđim" etničkim zajednicama (Rajli 1997: 140), pa bi se samim tim ohrabrilo prekoetničko glasanje (Mujkić 2008: 131). Budući da se u Bosni i Hercegovini od prvih poslijeratnih izbora 1996. pa do danas koristi *list-PR* i da se niti jedan drugi sistem nije koristio za izbor zakonodavnih organa, u radu ćemo se služiti *protivčinjeničnom analizom* (Fearon 1991; Tetlock, Belkin 1996; Lebow 2000; Levy 2008)[4] koja podrazumijeva zamišljenu situaciju u kojoj se umjesto *list-PR* koristi neki drugi izborni sistem. Taj izborni sistem je upravo *STV* čija je primjena bila realno moguća zato što je Privremena izborna komisija pred opšte izbore 2000. mijenjala elemente izbornog sistema čime su se stvorile sve pretpostavke za protivčinjeničnu implementaciju *STV*. Sa druge strane, prije protivčinjenične simulacije primjene *STV* važno je ukazati na bitna metodološka ograničenja.

Duboko smo svjesni svih problema pri simulaciji raspodjele preferencija i posljedičnih rezultata. U kontekstu političke analize ne možemo u potpunosti kontrolisati ponašanje birača i stranaka u određenom periodu. Znatno je lakše simulirati izbore u slučajevima gdje izražavanje preferencija nije dozvoljeno, ali je mnogo teže u suprotnom smjeru, tj. u slučajevima gdje je preferencijalno glasanje dozvoljeno jer nedostatak informacija o preferencijama glasača pred izbore 2000. otežava procjenu ishoda preferencijalnog glasanja. Time se posljedično otežava simulirani proces transfera nižerangiranih preferencija u drugom i ostalim krugovima brojanja i u konačnici se otežava procjena ishoda izbora. Imajući na umu postojeća

[4] Protivčinjenična analiza predstavlja misaoni eksperiment pomoću kojeg se zamišlja hipotetička situacija, najčešće iz prošlosti, u kojoj je određeni faktor prisutan, ima drugačiju vrijednost ili je odsutan. Lebow (2000) smatra da vjerodostojne protivčinjenice ne mogu kršiti shvatanje onoga što je tehnološki, kulturno, vremenski, ili inače moguće. One uvijek moraju proizlaziti iz stvarnog konteksta kako bi se ostvarila uvjerljiva poveznica između protivčinjenične promjene i hipotetičkog ishoda. Društveni naučnici ističu da je Veberovo pravilo „minimalnog prepravljanja istorije" najvažnije pravilo utvrđivanja vjerodostojnosti protivčinjenica jer što manje budemo prepravljali istorijske događaje, pod uslovom da je njihova promjena zaista bila moguća, protivčinjenična analiza će biti vjerodostojnija. Što se više prepravlja kontekst u kojem akteri djeluju, to će biti mnogo teže predvidjeti njihovo ponašanje i protivčinjenična analiza će biti manjkava. U skladu sa minimalnim prepravljanjem istorije, potrebno je jasno precizirati situaciju koja prethodi protivčinjenici *(counterfactual antecedent)*, kao i jasno objasniti na koji način se javlja hipotetička posljedica. Situacija koja prethodi protivčinjenici treba biti moguća, odnosno, treba postojati vjerovatnoća njenog pojavljivanja. Pored toga, ona treba biti konzistentna sa dodatnim uslovima ili povezujućim principima *(connecting principles)* koji se odnose na širi kontekst. Sljedeći važan uslov u protivčinjeničnoj analizi je izvođenje vjerodostojnog kauzalnog objašnjenja koje povezuje situaciju koja prethodi protivčinjenici sa hipotetičkom posljedicom. Kauzalno objašnjenje se treba referisati na postojeće teorije, empirijske nalaze ili činjenice, kako bi protivčinjenična analiza bila što uvjerljivija.

ograničenja, u radu ćemo se referisati na specifični tip *STV* koji pokazuje najveće sličnosti sa *list-PR* u Bosni i Hercegovini, zatim na unutrašnje kontekstualne faktore, kao i slučajeve drugih političkih sistema u kojima se koristi(o) *STV*, kako bismo došli do zaključaka o posljedicama izbora za državni parlament.

PROTIVČINJENIČNI KONTEKST UVOĐENJA POJEDINAČNOG PRENOSIVOG GLASA U BOSNU I HERCEGOVINU

Kao što je ranije pomenuto, protivčinjenična analiza se vezuje za događaje iz prošlosti, te je potrebno, radi predmeta naše analize, upotrebu *STV* smjestiti u odgovarajući period kada je njegova primjena bila realno moguća, a to je bio period mandata OSCE-a i Privremene izborne komisije (PIK) kada je izborni sistem mijenjan u centripetalnom pravcu. Nezadovoljna izbornim ishodima iz 1996, 1997. i 1998. godine, međunarodna zajednica se fokusirala na izborni inžinjering kao sredstvo usmjeravanja glasača i stranaka u pravcu društvene i političke integracije. Uvođenje *STV* je bio jedan od prijedloga (ICG 1998) zbog čega se može zaključiti da su promjene po svome karakteru trebale biti centripetalne. Umjesto sveobuhvatnijeg pristupa koji bi počeo od temeljnijih promjena političkog sistema pa posljedično i izbornog sistema kao njegovog derivata koji reflektuje dominantnu poziciju etničkih kolektiviteta u odnosu na pojedince, međunarodni akteri su se opredjelili za slijeđenje "elektoralističke zablude", tj. pristupa po kojem održavanje periodičnih izbora vodi do stabilne demokratije, pri čemu se zanemaruje ograničavajući uticaj etnoteritorijalnog političkog predstavljanja koje još više pothranjuje politički i stranački sistem sa etničkim strankama (Arapović 2012; Arnautović 2009, 2021; Sahadžić 2011). Ipak, u pogledu izbornog okvira, prema kojem je bila usmjerena međunarodna zajednica, najvažnije promjene su obuhvatile uvođenje višečlanih izbornih jedinica za parlamente na državnom i entitetskim nivoima; dodjelu kompenzacionih mandata; zamjenu zatvorenih sa zatvorenim neblokiranim listama ili tzv. fleksibilnim listama gdje kandidat mora preći određenu kvotu glasova unutar liste kako bi dobio mandat (vidjeti: Passarelli 2020); uvođenje izbornog sistema alternativnog glasa za izbor entitetskog Predsjednika Republike Srpske[5] (OSCE 2001). Izmjene koje su sprovedene imale su centripetalističku namjeru koja ipak nije realizovana u dovoljnoj mjeri.. Redizajniran *list-PR* nije adresirao sve probleme vezane za njegove loše

[5] Pretpostavljalo se da će uvođenjem izbornog sistema alternativnog glasa, zbog potrebe postizanja apsolutne većine glasova (50% + 1 glas), predsjednički kandidati biti podstaknuti na šire međuetničke apele, a građani imati veći izbor pri glasanju zbog mogućnosti rangiranja kandidata prema preferencijama 1,2,3...

posljedice, međutim, upravo zato što je cilj inžinjeringa bio postizanje etničke inkluzije i međuetničke akomodacije, protivčinjenična primjena *STV* pred izbore 2000. se čini validnom i zamislivom zbog sličnosti koje ima sa izmjenjenim *list-PR*. *STV* je izborni sistem baziran na kandidate, dok se u Bosni i Hercegovini biraju stranačke liste a izmjenama je data mogućnost davanja glasa pojedinačnim kandidatima unutar liste. *STV* karakterišu manje višemandatne izborne jedinice[6] kao što je i slučaj u Bosni i Hercegovini.[7] Prilikom preračunavanja glasova u mandate *STV* koristi *Droop quota*, a *list-PR* metod *Sainte-Lague*, pri čemu su oba metoda u velikoj mjeri podudarna sa stanovišta proporcionalnosti (Farrell 2001; Lijphart 1986). Jedina suštinska razlika između ova dva sistema je u načinu glasanja: kod najpoznatijih primjera gdje se koristi *STV*, poput Irske, Sjeverne Irske i Malte, moguće je rangirati kandidate (dodjeljivati preferencije 1,2,3...) iz različitih stranaka, dok je kod *list-PR* dozvoljeno dati glas samo jednoj stranci ili kandidatima unutar liste. Ovakva suštinska razlika se veže za različite političke tradicije jer *STV* proizilazi iz anglosaksonske tradicije karakteristične po čvrstim vezama između političkog predstavnika i njegove izborne jedinice naspram evrokontinentalne tradicije vezane za postojanje kohezivnih i disciplinovanih stranaka.

U kontekstu protivčinjenične primjene *STV* moguće je zamisliti jednu od njegovih varijanti koja predstavlja kompromisno rješenje između dvije nepomirljive karakteristike (dodjele preferencija pojedinačnim kandidatima naspram glasanja za stranačku listu). Naime, rijetki primjer *STV* koji se od 1983. do 2016. koristio za izbor australijskog gornjeg doma (Senata), ili za članove gornjeg doma australijske države Zapadna Australija, ostavlja mogućnost glasanja ili samo za jednu stranačku listu ("glasanje iznad linije") ili dodjeljivanja preferencija kandidatima unutar različitih lista ("glasanje ispod linije") (AEC 2016; Bowler, Grofman 2000; Electoral Council of Australia). Izmjene u izbornom sistemu Bosne i Hercegovine gdje su zatvorene neblokirane liste trebale oslabiti moć stranačkih rukovodstava i ostaviti veću slobodu glasačima da glasanjem unutar liste biraju kandidate koje oni preferiraju, a ne koje preferira stranačko rukovodstvo (Belloni 2007), funkcionalno su kompatibilne sa protivčinjeničnim primjerima *STV* u Australiji gdje glasači mogu glasati samo za jednu stranku i tako prihvatiti redosljed kandidata koje utvrđuje stranka, ili iskazati vlastiti poredak preferencija prema kandidatima svih stranaka.

[6] U Irskoj se u izbornim jedinicama bira od 3 do 5 poslanika, u Sjevernoj Irskoj od 2016. godine po 5 umjesto 6, i na Malti po 5 poslanika u izbornim jedinicama.

[7] Za Predstavnički dom Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine se iz entiteta Republika Srpksa bira po 3 poslanika iz 3 izborne jedinice + 5 kompenzacionih mandata, i iz entiteta Federacija Bosne i Hercegovine od 3 do 6 poslanika u 5 izbornih jedinica + 7 kompenzacionih mandata.

ANALIZA EFEKATA POJEDINAČNOG PRENOSIVOG GLASA

Ishodi opštih izbora u Bosni i Hercegovini 2000. su predstavljali diskontinuitet u odnosu na prethodne izbore, pogotovo kada je u pitanju državni nivo vlasti, jer je vlast formirala koalicija umjerenih stranaka tako što je po prvi put potisnula u opoziciju SDA, SDS i HDZ. Svakako treba istaknuti da je na entitetskim i državnom nivou vlast formirana pod snažnim angažovanjem međunarodne zajednice (naročito ambasadora SAD-a i Velike Britanije) kojoj je cilj bio onemogućiti ostanak ratnih stranaka na vlasti (ICG 2002). Koalicija od deset stranaka u FBiH, predvođena Socijaldemokratskom partijom, poznata kao *Alijansa za demokratske promjene*, je formirala vlast u tom entitetu. Članice Alijanse koje su osvojile mandate u parlamentu Bosne i Hercegovine (SDP, SzBiH, NHI, DSP, BPS) su uz podršku manjih stranaka iz RS (PDP, SNSD, SP, SNS) formirale tijesnu parlamentarnu većinu i vlast u Savjetu ministara. Vladajuća koalicija je imala tijesnu parlamentarnu većinu sa 22 od ukupno 42 mandata i obuhvatila je sve stranke osim do tada dominantnih SDA, SDS, HDZ i male stranke Fikreta Abdića, Demokratske narode zajednice. Vladajuća koalicija je u odnosu na ranije vladajuće većine pokazala veći stepen političke akomodacije, političke institucije su ostale stabilne i sukobljavanje sa međunarodnom zajednicom je zamijenjeno koopera-tivnijim pristupom na sprovođenju društvenih i političkih reformi (Vukojević 2019). Ključni politički akteri u vlasti nisu podrivali političko-institucionalni okvir čime je sačuvana stabilnost političkih institucija.[8] Takođe, kako tvrdi Pejanović (2013: 98), „realizovani su važni projekti za razvoj BiH poput prijema BiH u Vijeće Evrope, ukidanja diskriminacije građana po etničkoj osnovi usvajanjem amandmana o konstitutivnosti naroda na entitetske ustave, i sprečavanja paralelizma u vršenju vlasti na kantonalnim nivoima gdje jedan narod čini većinu“.

Kao što se može vidjeti iz Tabele, veliki broj stranaka koji je podržavao vladajuću većinu je osvojio samo jedno poslaničko mjesto i to uz pomoć kompenzacionih mandata. Bez predstavljenosti malih stranaka vladajuća većina ne bi imala dovoljnu podršku, a vlast bi ponovo formirale stanke iz ratnog perioda. Međutim, kakav bi bio ishod izbora u slučaju primjene *STV*?

[8] Za razliku od sveobuhvatnih koncepata poput izgradnje mira, demokratske stabilnosti ili demokratizacije, koncept stabilnosti političkih institucija se odnosi na stabilnost institucija horizontalne i vertikalne organizacije vlasti. Vidjeti više u: Vukojević (2020).

Tabela: Izbori za Parlamentarnu skupštinu BiH 2000. godine

Entitet	Politički subjekat	Broj glasova	Procenat glasova u entitetu	Mandati/ (kompenzacioni)
FBiH	Socijaldemokratska partija BiH	235.616	27.3%	8 (1)
	Stranka demokratske akcije	233.352	27.0%	7
	Hrvatska demokratska zajednica BiH	166.667	19.3%	5 (1)
	Stranka za BiH	134.917	15.6%	4 (1)
	Demokratska narodna zajednica BiH	18.895	2.2%	1 (1)
	Nova hrvatska inicijativa	17.624	2.0%	1 (1)
	Demokratska stranka penzionera BiH	15.962	1.8%	1 (1)
	Bosanskohercegovačka patriotska stranka	15.857	1.8%	1 (1)
	Ukupno u entitetu	**863.630**	**97% (100%)**	**28**
RS	Srpska demokratska stranka	248.579	39.7%	6 (1)
	Partija demokratskog progresa	95.245	15.2%	2
	Koalicija SNSD-DSP	66.684	10.6%	1
	Stranka demokratske akcije	46.196	7.4%	1
	Socijalistička partija RS	35.780	5.7%	1 (1)
	Stranka za BiH	34.078	5.4%	1 (1)
	Socijaldemokratska partija BiH	32.654	5.2%	1 (1)
	Srpski narodni savez RS	28.125	4.5%	1 (1)
	Ukupno u entitetu	**626.591**	**93.7% (100%)**	**14**
Izvor: Centralna izborna komisija Bosne i Hercegovine https://www.izbori.ba/default.aspx?Lang=3				

Da bismo utvrdili efekat *STV* u podsticanju međuetničkog glasanja i udruživanja glasova poslužićemo se komparativnim iskustvom izbora u Sjevernoj Irskoj koja u socijalnom i institucionalnom pogledu pokazuje sličnosti sa Bosnom i Hercegovinom. Izbori održani pod *STV* nakon završetka mirovnog procesa i donošenja sporazuma *Good Friday* 1998. su pokazali drugačije ishode u odnosu na izbore održane pod istim sistemom prije donošenja mirovnog sporazuma, tj. na izborima 1973. i 1982. Na izborima održanim prije mirovnog sporazuma, uticaj *STV* na centripetalne strategije političkih stranaka je bio nezadovoljavajući. U uslovima međuetničkog nasilja između protestanata i katolika prekoetničko glasanje se nije ni pojavilo, odnosno bilo je u zanemarljivom procentu. Čak je i unutar etničkih blokova izostala razmjena glasova između umjerenijih i radikalnijih stranaka. Nakon postizanja sporazuma i održavanja izbora 1998, došlo je do poboljšanja u prekoetničkom glasanju ali ne u tolikoj mjeri koliko u odnosu na razmjenu preferencija unutar etničkih blokova ili od etničkih stranaka prema umjerenim neetničkim strankama centra. Za uspjeh izbora iz 1998. je važan politički kontekst unutar kojeg su protestantske i katoličke stranke (njih osam) postigle dogovor o mirovnom sporazumu nakon čega se konsenzus reflektovao i na izbore. Na njima su preovladavali umjereni sentimenti među strankama i glasačima jer su se radikalnije stranke pomjerile prema umjerenijim pozicijama. Razmjena preferencija se dominantno vršila između pro-sporazumskih stranaka koje su bile najzastupljenije u parlamentu (Reilly 2001: 129-148; Mitchell 2014).

U slučaju Bosne i Hercegovine kontekst je bio drugačiji. Dejtonski mirovni sporazum je donesen od strane međunarodne zajednice uz zanemarljiv uticaj domaćih predstavnika. Sve tri etničke političke elite imaju različita viđenja sporazuma i načina njegove implementacije zbog čega bi na izborima izostali koherentni pro-sporazumski ili anti-sporazumski blokovi pa bi izostala i razmjena preferencija unutar tih blokova. Efekat *STV* bi bio sličan kao u slučajevima izbora u Sj. Irskoj 1973. i 1982. Međuetničko glasanje bi izostalo ili bi bilo zanemarljivo zbog poslijeratnog nepovjerenja i isključivosti između etničkih grupa. Ovakvoj pretpostavci idu u prilog rezultati izbora za Predsjednika RS 2000. gdje je u primjeni bio sistem alternativnog glasa. Očekivalo se da će Bošnjaci dati svoje nižerangirane preferencije umjerenom srpskom kandidatu (u tom trenutku Miloradu Dodiku) kako bi se oslabila dominantna pozicija SDS-a i njenog kandidata Mirka Šarovića. Podsticanje umjerenosti kroz alternativni glas je propalo jer Bošnjaci nisu distribuirali nižerangirane preferencije prema Dodiku već su ih dodjelili svojim etničkim kandidatima, tako da je Mirko Šarović osvojio mandat predsjednika na osnovu prvih preferencija srpskog segmenta (Bieber 2006). Zaključci izvedeni iz neuspjeha alternativnog glasa ukazuju na važnost strukturalnih faktora: tamo gdje nema umjerenih sentimenata kod birača, alternativni glas se pokazao nedjelotvornim kao što bi se pokazao i *STV* jer etničke grupe nisu bile spremne da glasaju preko linija etničkih podjela. Razmjena preferencija bi izostala i unutar etničkih političkih blokova zbog podjela na umjerenije i radikalnije stranke koje su se u njima javile. Razmjena preferencija bi bila jedino moguća između umjerenih kao i između radikalnijih stranaka, ali nikako od umjerenih prema radikalnim ili obratno.

Informacija o preferencijama glasača na osnovu kojih bismo izveli zaključake o dodjeli nižerangiranih preferencija ne postoje, ali smatramo da bi se zbog nepovoljnih strukturalnih činilaca u tom periodu glasači u najvećoj mogućoj mjeri opredjelili za stranačko glasanje (glasanje iznad linije). Jedna od prednosti *STV* je upravo mogućnost rangiranja svih kandidata na glasačkom listiću, međutim, mišljenja smo da bi u kontekstu Bosne i Hercegovine rangiranje izostalo zbog nedovoljne političke pismenosti i socijalizacije glasača kao preduslova da distribucija nižerangiranih preferencija ima povoljan efekat. Kao kontraprimjer možemo navesti Republiku Irsku koja je jedan od najpoznatijih slučajeva gdje se glasanje pod *STV* praktikuje od 1922, dok bi se u Bosni i Hercegovini prvi put praktikovalo od 2000. Takođe, u slučajevima izbora za australijski Senat glasači su se u približno 95% slučajeva opredjeljivali za stranačko glasanje tj. glasanje iznad linije (AEC 2016), što ukazuje na veoma visok procenat opredjeljivanja za stranku u jednoj konsolidovanoj demokratiji. U slučaju

Bosne i Hercegovine, nisu ništa manje bitne ni lojalnosti građana orijentisane prema strankama i njihovim liderima za razliku od Rep. Irske koju odlikuje nizak nivo stranačkih lojalnosti i stranačkog glasanja zato što glasači primat daju lokalnim interesima, tj. interesima izborne jedinice, identifikuju se sa svojim "prijateljima i komšijama" i najčešće rangiraju kandidate iz više od jedne stranke (Bowler, Farrell 1991a, 1991b). Svakako treba uzeti u obzir da je Rep. Irska etnički homogena za razliku od Bosne i Hercegovine koja to nije i u kojoj preovladava borba za etno-nacionalne i stranačko-oligarhijske interese gdje se u prvom planu nalaze stranke koje perpetuiraju i iskorištavaju dugotrajnu političku i ekonomsku nesigurnost (Manning, Antić 2003). Zatim, ograničavajući uticaj imaju i navike proizašle iz prethodnih izbornih ciklusa kada su entiteti predstavljali po jednu izbornu jedinicu i gdje se glasalo za zatvorene stranačke liste, pri čemu je uticaj stranačkog rukovodstva ili lidera bio dominantan, a pojedinačnog kandidata zanemarljiv. Prema tome, referišući se na ograničavajuće strukturalne činioce, postoji značajna vjerovatnoća da bi glasači na izborima 2000. isključivo glasali za stranke pa bi pod protivčinjeničnom primjenom *STV* stranke osvojile gotovo identičan broj glasova kao i pod *list-PR*, a preferencijalno rangiranje kandidata bilo zanemarljivo na uticaj ishoda glasanja.

Oslanjajući se na pretpostavku o dominantnom stranačkom glasanju, mehanički efekat proporcionalnosti *STV* ćemo utvrditi na osnovu izborne formule i veličine izborne jedinice. U naučnoj literaturi preovladava stanovište da je *STV* sa svojom *Droop quota* manje proporcionalan od formule najvećeg ostatka (*Hare quota*), više proporcionalan od *d'Hondt*-ovog metoda, dok se sa *Sainte-Lague* metodom u velikoj mjeri podudara (Lijphart 1986; Farrell 2001). Naša pretpostavka prema kojoj bi glasači pokazali stranačko glasanje sa zanemarljivim udjelom preferencijalnog rangiranja kandidata bi dala približno iste rezultate izbora kao što je prikazano u *Tabeli*. Ostaje još da se *Droop quota*[9] protivčinjenično primjeni na stvarne rezultate izbora i da se njena proporcionalnost uporedi sa tada postojećom kombinacijom *Sainte-Lague* metoda i kompenzacionih mandata.

Kao realna protivčinjenica može se zamisliti situacija u kojoj su kreatori izbornih pravila podjelili entitete u izborne jedinice sa proporcionalnim odnosom broja birača i broja mandata. S obzirom da se prema Ustavu Bosne i Hercegovine 28 poslanika bira iz FBiH a 14 iz RS, da PPG karakterišu manje izborne jedinice uglavnom sa po pet mandata, i da je toliko mandata najmanje potrebno da se osigura proporcionalnost (Taagepera, Shugart 1989), kreatori izbornih pravila bi FBiH podjelili na 3 izborne

[9] Drop kvota se izračunava na sljedeći način: Broj glasova / (broj mandata + 1) + 1

jedinice sa po 6 mandata i 2 izborne jedinice sa po 5 mandata, dok bi RS podjelili u 2 izborne jedinice sa po 5 i jednu izbornu jedinicu sa 4 mandata. Broj mandata bi bio proporcionalan broju registrovanih birača u izbornim jedinicama.

Protivčinjeničnom primjenom *Droop* kvote na izmjenjenu kompoziciju izbornih jedinica dobiju se sljedeći pragovi koji su potrebni stranci ili kandidatu da osvoje mandate: u izbornim jedinicama sa 4 mandata potreban je prag od 20%, gdje ima 5 mandata potrebno je 16.6%, i gdje ima 6 mandata potrebno je 14.2%. Kada se uzme ukupan broj važećih glasova u RS (626.591), pod pretpostavkom jednake izborne participacije u sve tri izborne jedinice, dobije se da je u izbornim jedinicama sa 5 mandata potrebno oko 37.000 glasova, a u izbornoj jedinici sa 4 mandata oko 36.000 glasova kako bi stranka ili kandidat osvojili mandat. U FBiH gdje je bilo 863.630 važećih glasova, u izbornim jedinicama sa 6 mandata bi bilo potrebno oko 26.000, a sa 5 mandata oko 25.000 glasova za dobijanje mandata. Kada se potrebni pragovi *Droop* kvote uporede sa rezultatima stranaka iz Tabele dolazi se do zaključka kako stranke sa jednim osvojenim mandatom, i to onim kompenzacionim, primjenom *STV* ne bi osvojile mandate. Njihovi rezultati na nivou entiteta nisu dovoljni da zadovolje *Droop* kvotu u barem jednoj izbornoj jedinici te bi zbog toga njihovi glasovi bili "bačeni glasovi" i koristili bi većim strankama, pogotovo onim koje je izborni inžinjering trebao oslabiti a to su SDA, SDS i HDZ. Te stranke bi primjenom *STV* poslije izbora 2000. osigurale dovoljan broj glasova da ponovo formiraju vlast na državnom nivou. Ako su prema relevantnoj literaturi *Droop* kvota i *Sainte-Lague* metod gotovo podudarni u pogledu proporcionalnosti, u slučaju izbora 2000. za uspjeh umjerenijih stranaka su bili presudni kompenzacioni mandati i nepostojanje izbornog praga (koji je uveden u Izborni zakon), dok bi *STV* zbog visokih pragova djelovao ograničavajuće za manje stranke.

ZAKLJUČAK

U radu smo simulacijom utvrdili kakve bi bile posljedice *STV* da je primjenjen u Bosni i Hercegovini. U skladu sa pravilom minimalnog prepravljanja istorije, na primjeru izbora za državni parlament iz 2000. zaključujemo kako u tom konkretnom slučaju *STV* ne bi podstaknuo političko umjerenjaštvo kroz međuetničko glasanje ili razmjenu preferencija od radikalnijih prema umjerenijim strankama. Međuetničko glasanje bi izostalo zbog poslijeratnog društveno-političkog konteksta, dok bi unutar etničkih segmenata razmjena preferencija bila na nezadovoljavajućem nivou. U odsustvu podsticaja prema političkom umjerenjaštvu koje nudi STV, njegov uticaj bi

se sveo samo na mehaničke efekte i u tom smislu bi pokazao skromniji uspjeh od *list-PR*. Manje stranke iz entiteta FBiH koje su činile *Alijansu* ili iz entiteta RS koje su joj se pridružile na državnom nivou, pod *STV* ne bi uspjele osvojiti mandate i na vlast bi ponovo došla koalicija radikalnijih stranaka SDA-SDS-HDZ. Sa druge strane, *list-PR* je uz postojanje kompenzacionih mandata i odsustvo izbornog praga fragmentisao stranački sistem i podstaknuo manje stranke da uđu u parlament i odnesu prevagu u korist umjerene vladajuće koalicije.

Protivčinjenična analiza nam je pomogla da procijenimo uticaj izbornog sistema na konkretnom slučaju, međutim, ona ostaje ograničavajuća u pogledu dugoročnijih predviđanja i izvođenja generalizovanih zaključaka. Oni postaju sve nepredvidljiviji i zamagljeniji ukoliko su nam nizovi kauzalnih objašnjenja vremenski i prostorno dugački. Naš zaključak o nezadovoljavajućem efektu *STV* na izborima 2000. bi bilo teško provjeriti u idućim izbornim ciklusima jer bi bilo teško procijeniti šta bi se sve dešavalo u političkom životu, naročito kada uzmemo u obzir ostale bitne političke činioce poput uticaja međunarodne zajednice i visokog predstavnika. Jedini način šireg predviđanja posljedica *STV* je vezivanje za postojeće teorije i pretpostavke koje bi se trebale primijeniti u neizmjenjenim strukturalnim okolnostima. Dugoročno posmatrano, *STV* bi ukrupnio stranački sistem jer bi poslije iskustva izbora iz 2000. mnoge male stranke nestale ili se utopile/koalirale sa većim strankama. Kao što je poznato, nakon kratkog mandata *Alijanse* i njenog skromnog doprinosa reformi države, na vlast su u kasnijim ciklusima dolazile radikalnije stranke iz ratnog perioda, ili stranke koje su ranije bile umjerene ali su se vremenom radikalizovale, tako da bi prostor za političko umjerenjaštvo ostao veoma sužen.

Iz protivčinjenične studije slučaja izbora iz 2000. mogu se izvući zaključci relevantni za širi uzorak sličnih političkih sistema. Političko umjerenjašto ne mora biti podstaknuto kroz izborni sistem *STV*, pogotovo tamo gdje su uslovi za njegov pozitivan efekat veoma ograničavajući, kao što je u Bosni i Hercegovini. U ograničavajućim uslovima kao što su etničko glasanje, odsustvo međuetničkog povjerenja, predizbornog međuetničkog koaliranja ili udruživanja glasova, i geografske koncentracije etničkih segmenata, *list-PR* se pokazao efikasnijim u podsticanju političkog umjerenjaštva naspram *STV*. Elementi *list-PR* su omogućili veću propusnost stranaka u parlamente čime se povećala unutarblokovska stranačka konkurencija i tako stvorila šansa za postizborno koaliranje umjerenih stranaka. Sama struktura koalicije će dalje zavisiti od drugih faktora i različitih konteksta u kojima se izbori održavaju, a ne samo od uticaja *list-PR*. Sve navedeno nam govori o potrebi uključivanja uticaja drugih činilaca iz političke i društvene strukture kao i analize

ponašanja ključnih političkih aktera u važnim političkim momentima kao što su izbori i postizborna koaliranja.

LITERATURA

1. AEC (Australian Electoral Commission) (2016), *Above the line and below the line voting: Senate Ballot Paper Study 2016*, https://www.aec.gov.au/about_aec/research/files/sbps-atl-and-btl-voting.pdf
2. Arapović, Adis (2012), *Izborni sistem Bosne i Hercegovine: kritička analiza i kompilacija izbornog zakonodavstva*, Centri civilnih inicijativa, Tuzla
3. Arnautović, Suad (2009), *Političko predstavljanje i izborni sistemi u Bosni i Hercegovini u XX stoljeću*, Promocult, Sarajevo
4. Arnautović, Suad (2021), ˝Izborni proces u Bosni i Hercegovini: Hibridni spoj modernih i zastarjelih rješenja˝, u: Cvitković, Ivan (ur.), *Reforma izbornog zakonodavstva Bosne i Hercegovine*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 48-79.
5. Belloni, Roberto (2007), *State Building and International Intervention in Bosnia.* Routledge, London and New York
6. Bieber, Florian (2006), *Post-War Bosnia: Ethnicity, Inequality and Public Sector* Governance, Palgrave Macmillan, Basingstoke
7. Bochsler, Daniel (2012), ˝Non-discriminatory Rules and Ethnic Representation: The Election of the Bosnian State Presidency˝, *Ethnopolitics*, 11(1), 66-84.
8. Bowler, Shaun, David M. Farrell (1991a), ˝Party Loyalties in Complex Settings: STV and Party Identification˝, *Political Studies*, 39(2), 350-362.
9. Bowler, Shaun, David M. Farrell (1991b), ˝Voter Behavior under STV-PR: Solving the Puzzle of the Irish Party System˝, *Political Behavior*, 13(4), 303-320.
10. Bowler, Shaun, Bernard Grofman (eds.) (2000), *Elections in Australia, Ireland and Malta under the Single Transferable Vote: Reflections on an Embedded* Institution, University of Michigan Press, Michigan
11. Centralna izborna komisija Bosne i Hercegovine https://www.izbori.ba/ default.aspx?Lang=3
12. Electoral Council of Australia, *Proportional representation voting systems of Australia's parliaments*. https://www.ecanz.gov.au/sites/default/files/2-proportional-representation-voting-systems.pdf?acsf_files_redirect

13. Farrell, David M. (2001), *Electoral systems: A comparative Introduction*, Palgrave Macmillan, Basingstoke
14. Fearon, James D. (1991), ˝Counterfactuals and Hypothesis Testing in Political Science˝, *World Politics*, 43(2), 169-195.
15. Hartzell, Caroline, Matthew Hoddie (2003), ˝Institutionalizing Peace: Power-Sharing and Post-Civil War Conflict Management˝, *American Journal of Political Science*, 47(2), 318-332.
16. Horowitz, Donald L. (1991), *A Democratic South Africa? – Constitutional Engineering in a Divided Society*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles
17. Horowitz, Donakd L. (2002), ˝Constitutional Design: Proposals versus Processes˝, In: Reynolds, A. (ed.), *Architecture of Democracy: Constitutional Design, Conflict Management and Democracy*, Oxford University Press, Oxford, 15-36.
18. ICG (International Crisis Group) (1998), *Changing the logic of Bosnian Politics: ICG Discussion Paper in Electoral Reform*. Sarajevo, http://repository.forcedmigration.org/show_metadata.jsp?pid=fmo:1827
19. ICG (2002), *BH Alijansa za (omanje) promjene*, Sarajevo/Brisel, https://d2071andvip0wj.cloudfront.net/132-bosnia-s-alliance-for-smallish-change-bosnian.pdf
20. Jarstad, Anna K., Desiree Nilsson (2008), ˝From Words to Deeds: The Implementation of Power-Sharing Pacts in Peace Accords˝, *Conflict Management and Peace Science*, 25(3), 206-223.
21. Lebow, Richard Ned (2000), ˝What's So Different about a Counterfactual?˝, *World Politics*, 52(4), 550-585.
22. Levy, Jack S. (2008), ˝Counterfactuals and Case Studies˝, in: Box-Steffensmeier, Janet M., Henry E. Brady, David Collier (eds.), *The Oxford Handbook of Political Methodology*, Oxford University Press, Oxford, 627-644.
23. Lijphart, Arend (1977), *Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration*, Yale University Press, New Haven and London
24. Lijphart, Arend (1986), ˝Degrees of Proportionality of Proportional Representation Formulas˝, in: Grofman, Bernard, Arend Lijphart (eds.), *Electoral Laws and Their Political Consequences*, Agathon Press, New York, 170-179.
25. Lijphart, Arend (1991), ˝The alternative vote: a realistic alternative for South Africa?˝, *Politikon*, 18(2), 91-101.

26. Lijphart, Arend (2002), ˝The Wave of Power-Sharing Democracy˝, in: Reynolds, Andrew (ed.), *The Architecture of Democracy: Constitutional Design, Conflict Management and Democracy*, Oxford University Press, 37-54. Oxford
27. Lijphart, Arend (2004), ˝Constitutional Design for Divided Societies˝, *Journal of Democracy*, 15(2), 96-109.
28. Manning, Carrie, Miljenko Antić (2003), ˝The Limits of Electoral Engineering˝, *Journal of Democracy*, 14(3), 45-59.
29. Mitchell, Paul (2014), ˝The single stransferable vote and ethnic conflict: The evidence from Northern Ireland˝, *Electoral Studies*, 33(1), 246-257.
30. Mozaffar, Shaheen (2010), ˝Electoral Rules and Post-Civil War Conflict Management: The Limitations of Institutional Design˝, in: Hoddie, Matthew, Caroline A. Hartzell (eds.), *Strenghtening Peace in Post-Civil War States: Transforming Spoilers into Stakeholders*, The University of Chicago Press, Chicago and London, 79-104.
31. Mujkić, Asim (2008), ˝Ideološki problemi konsocijacijske demokratije u Bosni i Hercegovini˝, *Status: Magazin za političku kulturu i društvena pitanja*, 13, 122-132.
32. Norris, Pippa (2008), *Driving Democracy: Do Power-Sharing Institutions Work?*, Cambridge University Press, Cambridge
33. OSCE (Organization for Security and Cooperation in Europe) (2001), *Report on the elections in Bosnia and Herzegovina (11 November 2000)*, Strasbourg. 12 January, https://rm.coe.int/168071a39a
34. Passarelli, Gianluca (2020), *Preferential Voting Systems: Influence on Intra-Party Competition and Voting Behaviour*, Palgrave, London
35. Pejanović, Mirko (2013), *Ogledi o državnosti i političkom razvoju BiH* (treće dopunjeno izdanje), TKD Šahinpašić, Sarajevo
36. Rajli, Ben (1997), ˝Višenacionalni izbori u Bosni i Hercegovini – opcije za reforme˝, u: Reynolds, Andrew, Ben Reilly (ur.), *International IDEA - Priručnik za oblikovanje izbornog sistema*, Međunarodni institut za demokratiju i izbornu asistenciju, Štokholm, 138-148.
37. Reilly, Ben (2001), *Democracy in Divided Societies – Electoral Engineering for Conflict Management*, Cambridge University Press, Cambridge
38. Reilly, Ben (2006), ˝Political Engineering and Party Politics in Conflict-Prone Societies˝, *Democratization*, 13(5), 811-827.

39. Reynolds, Andrew (ed.) (2002), *Architecture of Democracy: Constitutional Design, Conflict Management and Democracy*, Oxford University Press, Oxford
40. Reynolds, Andrew (2005), ˝Constitutional Medicine˝, *Journal of Democracy*, 16(1), 54-68.
41. Sahadžić, Maja (2011), ˝Izbori i izborni sistem Bosne i Hercegovine˝, u: Banović, Damir, Saša Gavrić (ur.), *Država, politika i društvo u Bosni i Hercegovini: analiza postdejtonskog političkog sistema*, University Press – Magistrat izdanja, Sarajevo, 397-415
42. Taagepera, Rein, Matthew Soberg Shugart (1989), *Seat and Votes: the Effects and Determinants of Electoral Systems*, Yale University Press, New Haven
43. Tetlock, Philip E., Aaron Belkin (1996), ˝Counterfactual thought experiments in world politics: logical, methodological, and psychological perspectives˝, in: Tetlock, Philip E., Aaron Belkin (eds.), *Counterfactual Thought Experiments in World Politics*, Princeton University Press Princeton, 1-38.
44. Vukojevic, Stefan (2017), ˝Institutional design of post-Dayton Bosnia and Herzegovina: "extreme case" in comparative politics, *Политичка ревија*, 172, 157-173.
45. Vukojević, Stefan B. (2019), *Posljedice izbornog sistema na stabilnost političkih institucija u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini (1996-2014)*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka
46. Vukojević, Stefan (2020), ˝Political stability in deeply divided and post-conflict societies˝, *Zbornik Matice srpske za drustvene nauke*, 174, 207-222.

SIMULATION OF THE IMPLEMENTATION OF THE SINGLE TRANSFERABLE VOTE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA – THE CASE OF ELECTIONS FOR THE PARLIAMENTARY ASSEMBLY IN 2000

Summary:

The electoral system is deeply divided and post-conflict societies have a prominent place in the existing literature studying political and institutional regulation. One of the assumptions is that the electoral system encourages political actors to act and behave more moderately or radically. Proportional representation electoral systems are widespread and are generally considered the most suitable for the representation of social groups, although the success of their outcomes remains disputable. Two types of proportional systems – party lists and single transferable vote – stand mutually opposed from the standpoints of incentives of political actors to political moderation. The party lists system (list-PR) was criticized for encouraging more radical behavior as opposed to the single transferable vote (STV) which instigated more moderate behavior. The outcomes of the named two types of proportional systems will be compared based on the case study of the elections for the House of Representatives of the Parliamentary Assembly of Bosnia and Herzegovina which were held in 2000, using counterfactual simulation. Contrary to the expected outcomes of the STV, the electoral simulation will show that the list-PR has proven to be a more successful institutional solution in terms of encouraging political moderation. A STV would not significantly lead to an interethnic exchange of preferences, nor the representation of the small moderate parties, contrary to the list-PR that enabled their representation.

Keywords: Electoral system; proportional representation; elections; Bosnia and Herzegovina

Adresa autora
Author's address

Stefan Vukojević
Univerzitet u Istočnom Sarajevu
Filozofski fakultet
stefan.vukojevic@ff.ues.rs.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.1.333

UDK 327.39:061.1EU

Primljeno: 16. 11. 2021.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Anes Makul, Adem Olovčić

MI (NI)SMO PORODICA? ANALIZA ARGUMENTACIJE U KORIST PROŠIRENJA EU NA ZAPADNI BALKAN NAKON SAMITA 2003. I 2018. GODINE

Cilj rada jeste istražiti promjene retorike EU po pitanju proširenja na Zapadni Balkan analizom i komparacijom argumentacije zvaničnika i strateških dokumenata Evropske unije nakon samita Evropskog vijeća 2003. i 2018. godine. Sljedeći temeljnu tendenciju za proširenjem Unije u kontekstu zajedničke vanjske i sigurnosne politike, evropski su zvaničnici navedeno artikulirali različito u kontekstu dva samita. Naime, dok je u toku i nakon prvog Samita Evropska unija u različitim diskurzivnim reprezentacijama prikazivana kao izrazito uspješna politička zajednica sposobna privući zemlje da se prilagode njezinim striktnim pravilima i normama da bi ostvarile mogućnost integracije, dotle je u toku drugog Samita 2018. godine uporno istican značaj priduruživanja zemalja Zapadnog Balkana Uniji, bez obzira na ispunjenost normativnih uslova. Na taj je način patronizirajući diskurs prisutan u retoričkim reprezentacijama tokom i nakon prvog Samita proširen diskursom po kome Evropska unija insistira na pridruživanju navedenih zemalja Uniji bez obzira na potpunu ispunjenost prethodno zadatih normativnih kriterija. Razlog za to svakako jesu rastući utjecaj Kine na Zapadnom Balkanu, te sve veći ruski apetiti prema ovom regionu.

Ključne riječi: Evropska unija; proširenje; retorika; diskurs; Zapadni Balkan

UVOD

Proširenje Evropske unije se često posmatra kao jedno od najvažnijih dostignuća njezine vanjske politike. U godinama nakon Drugog svjetskog rata, zapadnoevropske zemlje su politiku sile i ratovanja zamijenile politikom koegzistencije i sviješću o zajedničkoj sudbini svih naroda koji žive na prostoru Evrope. Nastala iz potrebe povećanja ekonomske saradnje i integracije ratom razorenih evropskih zemalja, Evropska unija, u liku je, najprije, Evropske zajednice za ugalj i čelik (ECSC), Evropske zajednice za atomsku energiju (EUROATOM), te, napokon, Evropske ekonomske zajednice (EEZ) prešla dug put do sadašnjeg stanja i broja od 27 članica. Ekonomska osnova predstavljala je jedan od tri stuba EU, zajedno sa zajedničkom vanjskom i sigurnosnom politikom, te saradnjom u oblasti pravosuđa i unutrašnjih poslova (Bijedić 2018: 23).

U periodu od 1973. do 2013. godine proširenje je zabilježeno sedam puta, sa konačnim ishodom od ukupno 27 članica i Hrvatskom kao posljednjom državom koja je pristupila EU 2013. godine. Na tom putu, EU je prošla razvojne faze od osnivanja Evropske zajednice za ugalj i čelik, Rimskih ugovora o osnivanju Evropske ekonomske zajednice i Evropske zajednice za atomsku energiju, do uspostavljanja EU i njenog proširenja na ukupno 28 država članica, iz koje je 2020. godine istupilo Ujedinjeno kraljevstvo Velike Britanije i Sjeverne Irske. Jasno je vidljivo da je proces proširenja EU imao političko-geografski kontinuitet.

Usprkos ekspanziji, zvanična politika EU jeste da je ona i dalje nepotpuna, jer je perspektiva članstva data i zemljama u regiji Zapadnog Balkana tokom samita Evropskog vijeća u Solunu 2003. godine, koji je bio posvećen proširenju. Jedina država iz grupe zemalja, koje su bile tema samita i koja je pristupila EU kao punopravna članica, deset godina kasnije, je Hrvatska. Evropsko vijeće je ponovo 2018. godine posvetilo samit zemljama Zapadnog Balkana. Dok je poruka s prvog samita bila o ujedinjenju kontinenta na osnovu „... demokratije, vladavine prava, poštivanja ljudskih i prava manjina, solidarnosti i tržišne ekonomije“ (European Council 2003: 1), poruke s novog samita više su vezane za geopolitiku i sigurnost (European Council 2018). Historijski gledano, put evropskih integracija pratile su različite promjene, koje su se u prvom redu ticale otvorenosti zapadnih evropskih zemalja prema njihovim istočnim susjedima. Evropa je postala otvorena prema bivšim socijalističkim zemljama, ali i razvijala svijest o zajedničkoj sudbini, kroz (auto)percepciju Evrope kao jedne posebne cjeline koja još nije stekla atribute nacije, ali se nalazi na sve većem putu homogenizacije. U tom smislu, EU se kontinuirano

transformira, uključujući u svoj sistem države jugoistočne i istočne Evrope, koje tako postaju akteri svjetskih političkih procesa.

Slijedeći navedeno, tema ovog rada je analiza argumentacije o važnosti proširenja u vremenu prvog i drugom samita, te analiza okolnosti u kojima je nastala značajna promjena u retorici nakon prvog i nakon drugog samita. U ovom radu argumentiramo da retorika reflektira društveno i političko okruženje u datom momentu i služi kao racionalno djelovanje zadobijanja podrške u ciljnim zemljama. Uloga retorike u promjeni politike je jedan od osnovnih elemenata konstruktvističkih pristupa u objašnjenju politike proširenja. Međutim, u ovom radu retoriku proširenja posmatramo kao racionalno djelovanje u kojem izgovoreno ili napisano može doprinijeti promjeni percepcije, prvenstveno građana, jer na taj način dobijaju više informacija što im može pomoći prilikom kreiranja vlastitih stavova. Također, ovo djelovanje posmatramo i kao djelovanje s ciljem uvjeravanja političkih elita na Zapadnom Balkanu u ispravnost neophodnih reformi za pristup Uniji.

Dok je 2003. godine Evropska unija služila kao uspješna priča koja je bila sposobna privući zemlje da se prilagode striktnim pravilima kako bi postale punopravne članice, u novijem periodu ona ne predstavlja više jedinog relevantnog igrača na prostoru Zapadnog Balkana, odnosno EU ne posjeduje više interpretativni autoritet o pravcu djelovanja. Drugim riječima, Evropska unija je ušla u geopolitičku bitku s drugim silama koje imaju interese na Balkanu. Trenutna retorika EU usmjerena prema proširenju ima dvostruku ulogu. Prvo, zvaničnici Evropske unije nastoje „ubijediti" vlastite građane da podrže proces proširenja, jer je podrška u poređenju s vremenom održavanja prvog samita manja, a s druge strane, zvaničnici EU i zemalja članica nastoje ubijediti političke elite u zemljama Zapadnog Balkana da usvoje i implementiraju neophodne reforme za proces pristupanja. U poređenju sa zemljama EU, stanovnici zemalja u regiji Zapadnog Balkana podržavaju proces proširenja. Tokom prvog samita retorika je više bila usmjerena prema ciljnoj publici na prostoru Zapadnog Balkana, mada je i u Strategiji proširenja iz 2006. godine Evropska komisija napomenula potrebu za boljom komunikacijom s vlastitim građanima, kako bi im objasnili prednosti procesa proširenja (European Commission 2006). Ovu razliku treba posmatrati u kontekstu manje zainteresovanosti građana EU za Unijom generalno, te posljedično i za temom proširenja u poređenju s periodom koji je prethodio drugom samitu, odnosno kada je rastao interes građana EU za pitanja EU. Desilo se ono što Marks i Hoghe nazivaju prelazak od „dozvoljenog konsenzusa do ograničenog disenzusa"[1] (Marks and Hooghe 2009) a koji označava veću

[1] Originalni naziv je Permissive consensus – constraining dissenus.

zainteresovanost građana Unije za politike EU, što je stvorilo dodatni pritisak na donosioce odluka da objasne vlastite poduhvate i planove. Porast zainteresovanosti nastao je kao posljedica kriza unutar Unije.

Ovaj tekst ima četiri poglavlja. U prvom dajemo kratak pregled o retorici i proširenju, odnosno na koji način neki autori objašnjavaju ulogu retorike u promjeni političke zbilje, te ulogu jezika generalno u politici. U drugom poglavlju će biti predstavljena zvanična objašnjenja o procesu proširenja u periodu tokom i nakon prvog, te uoči drugog i nakon drugog samita. Razlog zašto ćemo posmatrati zvanična objašnjenja tokom i nakon prvog samita, a kasnije i onu retoriku koja je bila i prije i nakon samita jeste činjenica da je samit 2003. godine bio zvanična potvrda procesa proširenja. U trećem poglavlju ćemo analizirati politiku proširenja između samita, te uzroke koji su doveli do promjene zvaničnog objašnjenja argumentacije za potrebu proširenja. U četvrtom poglavlju ćemo se posvetiti akterima koje Evropska unija posmatra kao konkurente vlastitoj politici na prostoru Zapadnog Balkana.

S obzirom da je naglasak rada na dva samita – 2003. i 2018. godine, zaključci s tih samita u kojima se argumentira potreba proširenja će se koristiti u radu. Pored toga, izjave, saopćenja, govori, autorski tekstovi zvaničnika EU i zvaničnika zemalja članica EU će također biti korišteni u radu, kako bi se utvrdio određeni obrazac. Cilj rada nije kvantificiranje napisanog i izgovorenog, već identifikacija obrasca u argumentaciji određene politike.

RETORIKA I POLITIKA

Jedna od mnogobrojnih vještina antike koju baštini i savremeno doba je i retorika. Utemeljena kao vještina govorništva, retorika svoj nastanak duguje grčkom *polisu*, kao specifičnoj društveno-političkoj formi, u čijim okvirima se odvijao javni i privatni, politički, ekonomski i, u konačnici, ukupan društveni život. Grčka demokratija, iako nepotpuna, bila je direktna i značila je učešće punoljetnih muškaraca u donošenju odluka. Taj proces događao se u javnosti, te je stoga zahtijevao posebno umijeće govorenja uz težnju da određeni verbalni nastup prevagne u donošenju određene odluke. U tu svrhu, u antičkoj Grčkoj su se pred sudskim, političkim i filozofskim forumima redovno održavala takmičenja u govorništvu, čime je retorika zadobila poseban status, ponajviše zahvaljujući putujućim učiteljima – sofistima Protagorasu i Gorgijasu u 5. i 4. stoljeću p. n. e., i njihovom prakticiranju logičko-epistemološkog pristupa ovoj vještini (Đurić 2020). Retorika je u društveno-političkoj zbilji uspjela održati svoj suštinski značaj, u obliku diskurzivnih

reprezentacija, čije je osnovno obilježje performativnost (Foucault 1970), a shvaćena je kao težnja da se kroz navedene reprezentacije izrazi određena politika odnosno politički autoritet koji se svojom politikom želi nametnuti. U tom se smislu odnosi moći konstituiraju kroz diskurs, a retorika, prema definiciji Cambrige rječnika, shvaća kao „govor ili pisanje namijenjeno da bude efikasno i da utiče na ljude“[2]. U konačnici, „reći nešto“, u političkoj djelatnosti podrazumijeva “uvijek nešto proglasiti ili odrediti”.

Upravo je retorika jedan od osnovnih elemenata u konstruktivističkim pristupima proširenju. Treba napomenuti da su te studije bile namijenjene objašnjenju proširenja koje se desilo 2004. godine, kada je deset novih zemalja postalo punopravnim članicama Unije. Ove studije jezik tretiraju kao centralni element koji je uspio uvjeriti istočnoevropske zemlje za transformaciju političkog sistema iz jednopartijskog u višepartijski (Fierke and Wiener 2005; Schimmelfennig 2005; Sedelmeier 2005). Fierke i Wiener argumentiraju da su „značenje i jezik centralni prilikom konstrukcije interesa“ (Fierke and Wiener 2005: 102), da odluku o proširenju treba posmatrati u dužem procesu od Hladnog rata, i da se proširenje, konkretno u slučaju i EU i NATO, desilo zbog datih obećanja u govornim aktima, te da bi EU izgubila demokratski legitimitet ukoliko ne bi postupila prema ranijim obećanjima (Ibid. 115).

Interpretacija odluke za proširenjem Evropske unije u slučaju zemalja istočne i srednje Evrope 2004. godine, koju je ponudio Sedelmeier, jeste da je tokom Hladnog rata Evropska zajednica[3] koristila govorne akte koji se odnose na prevazilaženje razlika i naglašavanje zajedničke kulture, geografije i sl. te se taj proces nastavio i nakon Hladnog rata (Sedelmeier 2005). Prema njegovom tumačenju Zajednica je razvila posebnu odgovornost kao čin ličnog interesa, te se postepeno razvio i poseban diskurs koji uključuje i proces učenja i ubjeđivanja.

Schimmelfennig je razvio teoriju retoričke akcije, koja podrazumijeva strateško korištenje argumenata na osnovu normi (norm-based arguments) (Schimmelfennig 2005: 154). Njegov pristup se zasniva na izbjegavanju retoričkih zamki, a koje se odnose na raniju retoriku, odnosno govorne akte, kako ih naziva Schimmelfennig. Sumirano, autor ovog pristupa tvrdi da je odluka o proširenju donesena kako bi se izbjegla retorička zamka, jer su pojedine zemlje članice izrazile skepticizam prema prihvatanju novih zemalja članica, čime bi „oštetile sebe kao kredibilne članice EU“ (Schimmelfennig 2005: 142–143).

[2] Originalni tekst definicije je „speech or writing intended to be effective and influence people“.

[3] Evropska unija (skraćeno EU) je naziv koji je tek 2009. godine postao zvaničan. Prije toga je naziv bio Evropska zajednica, a termin Unija se počeo koristiti 1990-ih godina.

Iz ova tri pristupa vidljivo je da je jezik jedan od osnovnih alata koji se koristi prilikom konstrukcije identiteta, te promjene političkog sistema i prilagođavanja liberalnim demokratskim normama. Također, ono što je primjetno jeste kontinuitet od nekoliko desteljeća, a koji je počeo tokom Hladnog rata, te se nastavio nakon njegovog kraja.

U slučaju Zapadnog Balkana postoji također retorički kontinuitet, ali je u novije vrijeme primjetno i jedno proširenje argumentacije koja obuhvata i geopolitiku kao argument za potrebu proširenja. Međutim, formalni kriteriji za pristup države EU ostaju nepromijenjeni, a važnost prilagodbe sistema država koje nastoje pristupiti Uniji i dalje je dio procesa. Tu prilagodbu određuje Unija, koja iz naučenih lekcija definira prioritete u procesu (Kostić 2014: 228–230).

Teorija govornog akta (Speech Act Theory), koju je razvio Ole Waever i koja se odnosi na sigurnost može ilustrirati ovu situaciju. Ova teorija polazi od pretpostavke da nešto postaje opasnost kada je neko nazove tako, odnosno kada joj da određeno značenje (Waever 1995). Opasnost na koju se pozivaju jeste da će mjesto Evropske unije kao najvažnijeg strateškog partnera preuzeti neki drugi akteri (npr. Juncker 2017) o čemu će u narednim poglavljima biti više riječi.

Retoriku u ovom radu posmatramo kao strateško djelovanje, a jezik unutar tog djelovanja kao politički jezik. Ta „vrsta“ jezika nije stručna, a njegov esencijalni element je ubjeđivanje u ispravnost vlastitog djela te, ujedno, i informisanje. Jezik daje značenje i može utjecati na percepciju. Klein navodi pet maksima prilikom ubjeđivanja. Prva se odnosi na prezentaciju vlastite pozicije kao pozitivne. U drugoj maksimi treba predstaviti protivničke pozicije kao odbojne. Treća se odnosi na demonstraciju efikasnosti i asertivnosti. Četvrta maksima je da se u relevantnim grupama kreira podrška, a što manje protivnika. Posljednja maksima je ostavljanje prostora za djelovanje (Klein 2018: 359).

U ovom kontekstu možemo posmatrati i djelovanje zvaničnika EU i zemalja članica Unije prilikom objašnjavanja prednosti proširenja. Oni kojima su upućene poruke trebaju shvatiti prednosti i nedostatke prihvatanja, odnosno odbijanja određene politike. Dakle, cilj jeste provođenje vlastite politike u kojoj je retorika jedan od glavnih alata za stvaranje slike o mogućim posljedicama. Prvobitna slika jeste slika o miru i prosperitetu. Zapravo gotovo svi pozicijski dokumenti Evropske unije sadržavaju dva imperativa – prostor za mir i prostor za prosperitet (Münkler 2017: 104). U narednom poglavlju ćemo napraviti kratak pregled retorike koja se odnosi na argumentaciju za potrebu proširenja.

OD PORODICE DO GEOPOLITIKE

Evropska unija je 1997. godine definirala političke i ekonomske uslove za razvoj bilateralnih odnosa sa državama Zapadnog Balkana. Dvije godine nakon tog prvog koraka Unija je predložila pokretanje novog Procesa stabilizacije i pridruživanja (SAP) sa državama Zapadnog Balkana (Delegation of the European Union to Bosnia and Herzegovina 2017). Ovo je bio uvod u otvaranje perspektive članstva državama Zapadnog Balkana, što je zvanično objavljeno 2000. godine kada je Evropsko vijeće zaključilo da su sve zemlje SAP potencijalni kandidati za punopravno članstvo u EU (European Council 2000). Sve to potvrđeno je na samitu u Solunu.

Tri dana prije početka zasjedanja Evropskog vijeća u Solunu 2003. godine, koje se smatra historijskim, jer je na njemu formalno potvrđena spremnost Evropske unije da prihvati zemlje Zapadnog Balkana kao punopravne članice, tadašnji predsjednik Evropske komisije Romano Prodi na konferenciji za novinare je, između ostalog, rekao da „... ujedinjenje Evrope neće biti potpuno dok naši prijatelji na Balkanu ne postanu dio porodice.“[4] (Prodi 2003). Ova izjava implicira postojanje jedne zajednice koja se temelji na zajedničkim vrijednostima. Slična argumentaciju sadrže i dokumenti u godinama nakon toga.

U zaključcima samita navedeno je da „... dijelimo vrijednosti demokratije, vladavine prava, poštivanja ljudskih i prava manjina, solidarnosti i tržišne ekonomije, u potpunosti svjesni da oni predstavljaju same temelje Evropske unije“ (European Council 2003: 1). U izvještajima Evropskog vijeća iz 2005. i 2006. godine navodi se argumentacija koja slijedi namjere predstavljene u prethodnim diskurzivnim reprezentacijama, naime, „Evropsko vijeće ponovno potvrđuje svoju predanost potpunoj provedbi Solunske agende, u kojoj se naglašava da je budućnost Zapadnog Balkana u Evropskoj uniji“ (European Council 2005: 12). Proširujući ovaj koncept, u izvještaju iz 2006. godine, navodi se sljedeće: „Proširenje se pokazalo kao povijesna prilika koja doprinosi osiguranju mira, sigurnosti, stabilnosti, demokracije, vladavine prava, kao i rastu i prosperitetu u Europskoj uniji u cjelini. Proširenje jednako pomaže EU da postane konkurentnija i dinamičnija privreda i da se bolje pripremi za izazove globaliziranog i promjenjivog svijeta“ (European Council 2006: 18).

Retorika zvaničnika EU i zemalja članica nakon formalnog iskazivanja interesa za integraciju zemalja Zapadnog Balkana u Uniju odražava postojanje retoričkog kontinuiteta. Taj kontinuitet s jedne strane reflektira samopercepciju Unije kao

[4] Originalni tekst glasi „...that the unification of Europe will not be complete until our friends in the Balkans are part of the family.“

zajednice koja se bazira na određenim vrijednostima, a s druge strane održava očekivanja od potencijalnih članica o potrebnim temeljima koje moraju ugraditi u vlastite političke sisteme. Sumirano, argument na kojem nakon samita 2003. godine počiva argumentacija EU za uključivanje novih zemalja u institucionalni okvir te zajednice je saradnja koja donosi benefite svim uključenim akterima, kao što je izgradnja i osiguranja mira, stabilnosti, demokratije i bolji ekonomski standard. Ova argumentacija je zadržana i u kasnijem periodu, ali je proširena retorikom o geopolitici, koja je ujedno postala dominantnija i u javnim nastupima u odnosu na argumentaciju o vrijednostima. Nova argumentacija oslikava promjenu društvene i političke klime te predstavlja prilagodbu novim okolnostima, a vrlo dobro se može ilustrirati s pet Kleinovih maksima navedenih u prethodnom poglavlju.

EU, dakle, vlastitu poziciju predstavlja kao pozitivnu, saradnja s Unijom donosi najviše dobra, dok poziciju onih koje vidi kao konkurente svoje politike predstavlja kao negativne. Drugim riječima, stvara se ono što poststrukturalisti nazivaju binarnom opozicijom – mi nasuprot njih, a posljedično se stvara i prostor za djelovanje. Ovakav diskurs nije novost u kontekstu razvijenih zemalja Zapada, u okviru kojih svakako mislimo i na Evropsku uniju. Njega je kao takvog prepoznao i francuski filozof Jacques Derrida, istakavši da je "povijest Zapada – povijest binarnih opozicija" (Belsey 2003). Još je Hegel Evropu usporedio sa Zapadom, kroz filozofsku metaforu sunca, koje, iako izlazi na Istoku, svoju zrelost doseže tek na Zapadu. U njegovoj se filozofiji na zapadu „rađa sloboda i samosvijest", dok se na Istoku „rađa prirodno sunce" (Hegel 1987). Navedena je metafora oblikovala evropsku duhovnu, kulturnu i političku historiju, a kako ćemo vidjeti u nastavku, artikulirana na različite načine bila je prisutna i u gotovo svim diskurzivnim reprezentacijama evropskih zvaničnika unutar njihovih retoričkih praksi.

Slična retorika zastupljena je i tokom cijelog postojanja Evropske ekonomske zajednice, uključujući i period Hladnog rata, a bila je usmjerena prema zemljama istočne i centralne Evrope. Zvaničnici Zajednice i zemalja članica izražavali su žaljenje zbog isključenosti zemalja istočne i centralne Evrope protiv svoje volje iz zajedničkog integracijskog projekta, te da je Evropa nepotpuna bez njihovog članstva (Sedelmeier 2005: 123). Prvi predsjednik Evropske komisije Walter Hallstein je govorio o želji EU da prevaziđe podjelu Evrope (Reinicke u Sedelmeier 2005: 123). U izvještaju *ad hoc* tzv. Dooge komisije 1985. godine, navedeno je da „Zajednica nije izgubila iz vida da ona predstavlja samo dio Evrope"[5] (Dooge 1985: 11). Drugim

[5] Originalni tekst glasi: „The Community has not lost sight of the fact that it represents only a part of Europe".

riječima, postojao je retorički kontinuitet usmjeren i prema državama koje su 2004. godine postale punopravne članice Unije i prema zemljama Zapadnog Balkana.

Tokom 2015. godine, njemački državni sekretar za Evropu u Ministarstvu vanjskih poslova Michael Roth je jednom intervjuu govorio o geopolitici i rastućoj nesigurnosti, te interesu u „... stabilnoj, mirnoj i demokratskoj Evropi. Perspektiva članstva kombinira ova očekivanja" (Deutsche Welle 2015). Ovakve izjave su u tom periodu bile prilično rijetke, te kao takva Rothova predstavlja izuzetak, jer je učestalost retorike koja povezuje proširenje i geopolitiku bila vidljivija tek od 2017. godine. Naime, u godinama prije toga politika proširenja nije bila u značajnoj mjeri zastupljena. Evropsko vijeće u periodu od 2014. do 2017. na dnevnom redu nije imalo politiku proširenja (Elena 2019). Posmatrajući govore o stanju Unije, koje su držali predsjednici Evropske komisije Jose Manuel Barroso i Jean Claude Juncker u periodu od 2010. do 2016. proširenje nije bilo tema. Fokus Barrosa je bio prevazilaženje negativnih efekata krize (Barroso 2010, 2011, 2012, 2013). Tokom naredne godine Juncker je prije imenovanja govorio o potrebi konsolidacije Unije, a u dvije sljedeće godine on nije spominjao proširenje, već je govorio o bilateralnim odnosima Srbije i Kosova (Juncker 2015, 2016), dok je godinu kasnije spominjao strateški cilj proširenja na Zapadni Balkan: „... ukoliko želimo više stabilnost u našem susjedstvu, onda moramo zadržati kredibilnu perspektivu proširenja za Zapadni Balkan" (Juncker 2017: 7–8), te je naglasio da vladavina prava, pravda i osnovna prava moraju imati prioritet. U govoru o stanju Unije Juncker je naglasio da EU može „izvoziti stabilnost", te je naglasio da ukoliko EU ne pronađe jedinstvo, „naše neposredno susjedstvo će oblikovati drugi" (Juncker 2018: 4).

Jedna od izjava je i tadašnjeg komesara za pretpristupne pregovore Johannes Hahna, koji je rekao je u intervjuu za online izdanje njemačkog sedmičnika *Die Zeit* da „ćemo ili izvoziti stabilnost ili uvoziti nestabilnost" (Zeit Online 2017). Ova izjava implicira postojanje neposredne opasnosti ukoliko ne bude djelovanja Unije, te se izjava može shvatiti i kao poziv na djelovanje.

Bivši predsjednik Evropske komisije Jean Claude Juncker je govorio neophodnosti politike proširenja, te o mogućim sukobima prije ili kasnije ukoliko EU bude neodlučna (Euractiv 2018) što je na tragu onoga Hahnovih riječi, dok je Federica Mogherini, tadašnja visoka predstavnica Unije za vanjske poslove i sigurnost i zamjenica predsjednika Evropske komisije, govorila o mogućnosti da Balkan postane šahovsko polje na kojem će veliki igrači igrati igru (Euractiv 2017). Njemački državni sekretar Roth je u autorskom tekstu za *Frankfurter Allgemeine Zeitung* zemlje Zapadnog Balkana nazvao „evropskim unutrašnjim dvorištem" (Roth 2018), čime je

naglasio interes za Balkan, te naveo argument da postoji interes učvršćivanja Balkana za Evropu i potreba učiniti ga otpornim, kako prema unutrašnjim, tako i prema vanjskim štetnim utjecajima. Nadalje navodi da će svako stvaranje vakuuma koji Evropljani dozvole biti popunjeno drugim akterima, koje zanima nestabilnost i koji demokratski, vrijednosno orijentirani red zasnovan na pravilima dovode u pitanje (Roth 2018).

Formalna promjena retorike desila se u 2017. godini, kao što je prethodno navedeno, kada je Juncker govoreći o stanju Unije u Evropskom parlamentu pominjao i mogućnost da neki drugi akteri postanu aktivni u regiji ukoliko EU to ne bude. Junckerova retorika se u velikoj mjeri promijenila u odnosu na njegov petogodišnji plan rada kada je govorio u Evropskom parlamentu 2014. godine. Premda je u tom planu najavio pretpristupne pregovore, rekao je da u njegovom mandatu neće biti novih proširenja, dok se ne konsolidira Unija i ono što je ostvareno među 28 članica (Juncker 2014: 12). Ta izjava je zapravo rezultat zamora od proširenja, te nedostatka jasne vizije na koji način djelovati prema zemljama Zapadnog Balkana.

U Strategiji proširenja 2018. godine navodi se kako je proširenje „vlastiti politički, sigurnosni i ekonomski interes. To je geostrateška investicija u stabilnu, jaku i ujedinjenu Evropu zasnovanu na zajedničkim vrijednostima“ (European Commission 2018: 1), a posvećenost daljem proširenju potvrđeno je nekoliko mjeseci kasnije na samitu u Sofiji (European Council 2018).

Kada poredimo izjavu Romana Prodija s početka ovog poglavlja o nepotpunosti Evrope bez Balkana s novom retorikom koja pitanje proširenja smješta u sigurnosnu politiku Unije, vidimo razliku u argumentaciji, premda postoje interpretacije da se i proširenje 2004. godine desilo kao dio sigurnosne politike koja treba spriječiti scenarije kao u bivšoj Jugoslaviji (npr. Skalnes 2005).

Navedeni citati govore o djelovanju Unije kao stabilizirajućem faktoru, a govornici svjesno kreiraju određenu sliku, nastojeći ukazati na moguće posljedice ukoliko određeno djelovanje izostane. To djelovanje podrazumijeva integraciju zemalja Zapadnog Balkana unutar institucionalnog okvira koji pruža EU, a posljedično taj proces doprinosi prosperitetu svih uključenih aktera. Uočljiva promjena u retorici jeste da je ciljna grupa kojoj su upućene poruke proširena i obuhvata u većoj mjeri i stanovništvo same Unije. To je vidljivo i iz medija, koji jesu u Uniji, ali i institucija koje šalju poruke o neophodnosti proširenja, a one se odnose prvenstveno na stanovnike Unije. Ovaj element je važan zbog nedostatka podrške za politiku proširenja među stanovništvom, te vladama pojedinih zemalja unutar Unije. Podaci o podršci stanovništva novim proširenjima ukazuju na pad podrške tom procesu. Dok

je 2004. godine 42% građana EU[6] podržavalo proširenje, a 39% su bili protiv (European Commission 2004: 10), taj broj se kasnije bitno promijenio, te je od 2009. godine otpor proširenju bio veći u odnosu na podršku (European Commission 2009: 74). Taj trend se nastavio i kasnije. Nakon samita u Solunu retorički fokus je bio usmjeren na države koje su članstvo u Uniji definirale kao cilj, te su i formalno pokrenule procedure za integracijski proces, dok je u to u manjoj mjeri bilo usmjereno ka državama članicama i građanima unutar EU, premda je Strategija proširenja iz 2006. godine govorila o potrebi bolje komunikacije prema građanima Unije. Ovo se može objasniti činjenicom da su stanovnici Unije u manjoj mjeri bili zainteresirani za politiku Unije tokom održavanja prvog samita, dok je, kao jedna od posljedica finansijskih i ekomomskih kriza, interes građana EU za politiku Unije porastao. Dakle, stvorila se potreba dodatne interpretacije okolnosti u kojima se politika odvija i pojašnjenja vlastite politike prema građanima, jer je posljedično i euroskepticizam unutar Unije rastao.

POLITIKA PROŠIRENJA IZMEĐU DVA SAMITA

Proširenje Evropske unije na Zapadni Balkan formalno nikada nije bilo upitno, ali je u političkoj praksi taj proces u velikoj mjeri usporen. Usporavanje procesa je posljedica, s jedne strane, unutrašnjih procesa i kriza unutar EU, a s druge strane neprovođenja neophodnih reformi, tj. nekonzistentne implementacije usvojenih politika u državama koje su članstvo u Uniji definirali kao vlastiti cilj.

Bivši visoki predstavnik, te istovremeno i specijalni predstavnik EU u Bosni i Hercegovini, PaddyAshdown je nakon samita u Solunu 2003. godine u svom govoru, između ostalog, naglasio da vrijeme pristupanja Bosne i Hercegovine ovisi ne toliko o EU, već o Bosni i Hercegovini i njenom trudu da ispuni uslove, dok je EU predana da pruža podršku tokom tog procesa (Ashdown 2003).

Nakon 2003. godine kada je Evropska unija dala perspektivu punopravnog članstva zemljama Zapadnog Balkana, niz političkih procesa će u bitnoj mjeri determinirati politiku proširenja. Prvi proces koji se odrazio na politiku proširenja jeste prilagođavanje novih deset punopravnih članica. Institucionalni okvir nije u potpunosti odgovarao prihvatanju novih zemalja, jer se procedure za donošenje odluka nisu promijenile, što se odrazilo i na grupnu dinamiku Unije. K tome, vidljivo je i stvaranje blokova koji su se sastojali od starih i novih članica (Hosli, Mattila and Uriot 2011), a složeni proces donošenja odluka postao je još kompleksniji (Maurer

[6] Ovaj podatak se odnosi na tzv. EU15, bez zemalja koje su pristupile te godine.

and Wessels 2003), odnosno sporiji (Hertz and Leuffen 2011). Pokušaj usvajanja ustava Evropske unije kao okvira koji bi omogućio veću funkcionalnost prilikom donošenja odluka nije uspio nakon što su se građani Nizozemske i Francuske na referendumima izjasnili protiv, premda referendumi nisu bili pravno obavezujući.

Posljedično se vodila debata o integracijskom kapacitetu Unije, a koji se odnosi na mogućnost EU da u postojeći sistem uključi nove aktere, a da se pritom zadrži kapacitet donošenja odluka, što je i naglašeno u Strategiji proširenja 2006. godine (European Commission 2006: 18). U Strategiji je naglašena i potreba institucionalne reforme kako bi stvorile pretpostavke za uspješno upravljanje blokom (European Commission 2006: 18). Taj period karakterizira i tzv. zamor od proširenja, koji je definiran kao „nespremnost odobravanja članstva u EU novim zemljama“[7] (Szołucha 2010) premda nikad nije bilo formalnog odustajanja od definirane politike prihvatanja novih članica, osim u slučaju Turske, gdje je njemačka kancelarka Angela Merkel predlagala „privilegirano partnerstvo“ kao alternativu članstvu te države.

Padu interesa za politiku proširenja doprinijele su i finansijske, ekonomske te političke krize koje su pogodile Uniju. Kako je tadašnji predsjednik Evropske Komisije Jose Manuel Barroso naglasio: „Sasvim je prirodno da su naši napori da suzbijemo negativne posljedice ekonomske krize zasjenili sve ostalo“ (2013: 7). U njegovim govorima o stanju Unije, te prioritetima za predstojeći period, proširenje nije pominjao (Barroso 2010, 2011, 2012, 2013). Ova činjenica ukazuje na nedostatak političke volje za proširenje, jer se Evropska unija vodila pogrešnom pretpostavkom da je perspektiva članstva dovoljan podsticaj za provođenje reformi i prilagođavanje standardima EU uz striktnu kondicionalnost kao elementarni dio procesa pristupanja. Ova pretpostavka je ranije davala određene rezultate, kao što je npr. saradnja s Haškim tribunalom, kada su u pitanju Srbija i Hrvatska. U Bosni i Hercegovini je presuda u slučaju Sejdić – Finci bila osnovno političko pitanje dok je Evropska unija pokazivala snažniji interes za Bosnu i Hercegovinu i dok je to bio uslov za dalji napredak u integracijskom procesu, bez obzira na neuspjeh u konkretnom slučaju.

Drugim riječima, dok EU vrši snažan pritisak i biva posvećena zemljama u regiji, onda EU predstavlja glavnog eksternog aktera na Zapadnom Balkanu. Međutim, osnovni problem vanjske politike Evropske unije jeste da je njena vanjska politika determinirana njenom unutrašnjom strukturom i formalnim procedurama, te potrebom za usklađenošću među zemljama članicama kako bi postojao konsenzus za zajedničko djelovanje. Ishod takve procedure jeste često slabija efektivna vanjska politika u odnosu na onu koja je prvobitno upućena u proceduru. U slučaju politike proširenja,

[7] Originalni tekst glasi: „“...unwillingness to grant the EU membership to new States”.

politika Unije predstavlja kompromis koji uzima u obzir i stavove zemalja koje izražavaju skepticizam prema procesu proširenja, premda nominalno ne odbijaju politiku proširenja. Primjer takvog djelovanja je odbijanje Francuske i Nizozemske da 2018. godine glasaju za početak pretpristupnih pregovora sa Sjevernom Makedonijom i Albanijom (Politico 2018b). Obje te zemlje se suočavaju s jakim euroskeptičnim desničarskim strankama, koje nemaju formalnu snagu u nacionalnim parlamentima da zaustave proces proširenja, ali posjeduju potencijal korištenja javnih debata kao mobilizacijsku strategiju. Ovo je zajednička karakteristika euroskeptičnih desničarskih stranaka, koje su postale bitan politički faktor u Uniji (Makul 2020).

Prvi znak promjene politike pojedinih zemalja članica u korist proširenja uočava se u augustu 2014. godine kada je Njemačka s nekoliko drugih zemalja inicirala Berlinski proces u kojem je navedeno šest prioriteta, koji su kasnije i postali dio Strategije proširenja 2018. godine, te novi pristup prema Bosni i Hercegovini u oktobru 2014. godine, iniciran od Njemačke i Velike Britanije, a koji je ostavio po strani presudu Sejdić-Finci, te fokus stavio na ekonomske reforme i borbu protiv korupcije. Njemačka inicijativa odgovor je i na rastući interes i djelovanje prema Zapadnom Balkanu Rusije koja želi dodatno otežati proces proširenja, kako je navedeno i u jednom internom dokumentu Ministarstva vanjskih poslova Njemačke, te izjavama njemačkih političara (Blome et al. 2014). Novi pristup prema Bosni i Hercegovini usvojilo je iste godine i Vijeće EU. Međutim, obje inicijative su pokrenuli predstavnici zemalja članica izvan okvira institucija Evropske unije, premda je te ideje Unija kasnije preuzela. Ovakav razvoj događaja reflektira nedostatak konsenzusa o važnosti procesa proširenja, prvenstveno u nekima od zemalja članica, jer institucionalna arhitektura EU ograničava autonomiju djelovanja Unije ukoliko ne postoji saglasnost svih zemalja.

Inicijative za promjenu politike prema zemljama Zapadnog Balkana počele su se javljati 2017. godine, prije svega u govoru o stanju Unije (Juncker 2017) o čemu je bilo govora u prethodnom poglavlju. Ta inicijativa se javila s jedne strane zbog kriza u, i među, zemljama Zapadnog Balkana, te zbog novih aktera koje EU percipira kao konkurente koji mogu ugroziti interese Unije u navedenoj regiji. U narednom poglavlju ćemo kratko analizirati aktere koje Unija percipira kao one koji ugrožavaju njene interese.

KONKURENTI EU NA ZAPADNOM BALKANU

Promjena retorike kojom zvaničnici EU i zemalja članica argumentiraju u korist proširenja je odraz nove političke realnosti. Ta realnost podrazumijeva pojavu novih aktera na prostoru Zapadnog Balkana, koje Evropska unija shvata kao konkurenciju i opasnost za vlastite interese i stabilnost, posebno imajući u vidu geografsku blizinu, jer je Zapadni Balkan okružen EU članicama. Premda neki politički akteri pominju i Tursku i arapske zemlje, fokus će biti na Kini i Rusiji čiji je uloga naglašenija u svim zemljama Zapadnog Balkana. Politike Rusije i Kine tokom prvog samita su bile bitno drugačije u odnosu na kasniji period. Dok je Kina imala neutralan stav i nije bila uključena u procese na Zapadnom Balkanu, taj pristup je promijenjen nakon što je Kina predstavila vlastitu inicijativu Put svile. Radi se o strategiji koja uključuje izgradnju puteva između Pacifika i Mediterana, a koja uključuje 60 zemalja Azije, Evrope i Afrike u kojima živi oko četiri milijarde ljudi (Ferdinand 2016: 949–950). Kineska politika je prvenstveno bila vođena ekonomskim interesima, ali ti interesi, međutim, često podrivaju usaglašene politike između balkanskih zemalja i EU. Značajnija promjena ruske politike uočava se nakon ukrajinske krize, odnosno ukrajinskog pribiližavanja Zapadu, što je za Rusiju predstavljalo miješanje u njihovu zonu interesa (Stronski and Himes 2019). U Bosni i Hercegovini je rusko suprotstavljanje zapadnim silama vidljivo u Vijeću za implementaciju mira, Odnosno politici koju zastupa Milorad Dodik (Huskić 2014: 129). U periodu koji je prethodio, Rusija je podržavala članstvo BiH u Evropskoj Uniji (Huskić 2014: 132).

Kina, Rusija, Turska, te arapske zemlje prvenstveno se spominju kao države koje „ispunjavaju vakuum“ (Roth 2018) i čije prisustvo odražava nedostatak jačeg političkog angažmana Evropske unije, što države Zapadnog Balkana čini ranjivijim za strane uticaje. Ovaj argument pretpostavlja postojanje jednog automatizma prema kojem je Zapadni Balkan prostor na kojem strani akteri imaju značajan uticaj na domaće političke procese. Međutim, ovaj argument objašnjava samo dio procesa i ne uzima u obzir unutrašnje političke procese. Naime, zemlje u regiji Balkana nisu samo objekti vanjskih aktera, već i subjekti na međunarodnom nivou (Keil and Stahl 2014: 3), dakle akteri koji samostalno donose odluke. To podrazumijeva postojanje autonomne volje među donosiocima odluka na Zapadnom Balkanu da (ne) prihvataju politike koje strani akteri žele provoditi. Drugim riječima, domaće političke elite prihvataju da sarađuju s akterima kao što su Kina, Rusija, Turska ili arapske zemlje, što je često u koliziji s politikama Evropske unije, odnosno s politikama koje su

unaprijed formalno dogovorene, a kao posljedica se javlja zastoj evropeizacije – procesa preuzimanja evropskih normi i načina njene implementacije.

Posljedično je uloga EU kao interpretativnog autoriteta o potrebnim reformama djelimično narušena, jer su domaći akteri preuzeli pravila drugih aktera, ali su i drugi akteri preuzeli neke od politika domaćih političkih elite. Prednost stranih aktera u odnosu na Evropsku uniju jeste proces donošenja odluka, jer se odluke u svim od navedenih zemalja donose u malom krugu ljudi što omogućava veću efikasnost i brzinu (politički sistem Kine nije demokratski, dok ruski politički sistem karakterizira demokratski deficit), dok je vanjska politika EU uslovljena postizanjem dogovora među članicama.

Uloge Rusije i Kine se bitno razlikuju i imaju utemeljenje. Kina prvenstveno ekonomskim politikama gradi vlastiti uticaj što može imati posljedice na evropeizaciju Zapadnog Balkana. Primjerice, uslovi pod kojima je dogovoren kredit za izgradnju novog termo-bloka u Tuzli je u suprotnosti s pravilima o državnoj pomoći, jer prema pravilima Evropske energetske zajednice, čiji je član i Bosna i Hercegovina, država ne može biti garant povrata punog iznosa kredita, već maksimalno 85%. Bez obzira na ishod zbog problema s opremom koja se treba ugraditi u ovom novom termo-bloku, ipak ostaje činjenica da su nadležni u BiH odstupili od ranije preuzetih obaveza. Brojni su i drugi projekti koje Kina podržava, odnosno kreditira na prostoru Zapadnog Balkana, a za koje svrhe je Peking osigurao iznos u vrijednosti od 10 milijardi dolara (Delalić et al. 2021: 159). U Sjevernoj Makedoniji, Srbiji, Crnoj Gori i Mađarskoj, Kina provodi infrastrukturne projekte vezane za transport (Bastian 2017). Međutim, Vlada Crne Gore ima poteškoće sa vraćanjem duga. Karakteristika kineskih zajmova jeste što oni nisu vezani za striktnu kondicionalnost koja se uglavnom odnosi na rezove u javnoj potrošnji i ne zahtijevaju generalno jaču finansijsku disciplinu, kao što je slučaj sa zajmovima zapadnih finansijskih institucija, čime se stvara potencijalni prostor za jačanje političkog utjecaja. U slučaju izgradnje termo-bloka taj projekt se stavlja pod hipoteku u zadnjim godinama otplate kredita (Službeni list BiH 2018). Bivši komesar za pretpristupne pregovore Johannes Hahn je ulogu Kine na Balkanu uporedio s Trojanskim konjem, jer bi „kombinacija kapitalizma i političke diktature“ mogla biti prihvatljiva nekim liderima na Balkanu. Kao jedan od primjera navodi i autoput u Crnoj Gori (Politico 2018a). Ova izjava implicira da kineska politika može u ovim državama kreirati uslove koji vode do određene ovisnosti od Kine, a eventualnim članstvom zemalja Zapadnog Balkana, Kina može putem novih članica imati značajan utjecaj na politiku EU.

Rusija, s druge strane provodi politiku uz ulaganje puno manje finansijskih sredstava, odnosno, kako to Dimitar Bechev u naslovu svog teksta naziva, „igraju dobro slabu kartu.“[8] (Bechev 2020), iako, generalno gledano, Rusija mnogo ulaže u sektore poput energetike i infrastrukture. Naslov teksta implicira ulog manje resursa, ali i postojanje benefita koji su višestruki u odnosu na uloženo. Rusija se fokusira na podjele u društvu i ciljano podržava aktere čije su politike u suprotnosti s ciljevima zapadnih zemalja. U Bosni i Hercegovini je to podrška politikama koje provodi Savez nezavisnih socijaldemokrata, naročito u vezi sa ulogom i postojanjem Ureda visokog predstavnika i delegitimiziranjem njegove uloge. Također, jednim dijelom to su politike koje provodi Hrvatska demokratska zajednica (Večernji list 2019). Konkretno, ruska politika u Bosni i Hercegovini svjesno podržava teme za koje ne postoji unutrašnji konsenzus, te na taj način doprinosi većoj polarizaciji društva. Primjer takvog pristupa je govor u Domu naroda Parlamentarne skupštine BiH kojim je Predsjednica Vijeća Federacije ruskog Parlamenta Valentina Matvijenko izazvala skandal, zastupajući teze koje godinama predstavljaju zvaničnu politiku Milorada Dodika (Al Jazeera 2018). U Srbiji se uloga Rusije najviše ogleda u protivljenju članstvu Kosova u Ujedinjenim nacijama, ali i kroz privatizaciju energetskog sektora. To djelovanje se retorički bazira na historijskim i religijskim vezama (Bechev 2017: 230). Istovremeno je Srbija zemlja kandidatkinja za pristup Uniji. Dobre veze i s Kinom i s Rusijom Srbiju postavljaju u povoljnu poziciju u odnosu prema EU, jer se sugerira da bi Unija mogla „izgubiti“ Srbiju (Marciacq 2019: 78). U Sjevernoj Makedoniji i Crnoj Gori Rusija podržava aktere koji su protiv članstva tih zemalja u NATO-u, te su igrali i ulogu u pokušaju sprečavanja članstva ovih zemalja u toj vojnoj alijansi, što predstavlja i zvaničan stav ruskih vlasti (The Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation 2016). Eventualno povlačenje iz NATO-a bilo je dio debata u toj zemlji, ali nova vlast nije poduzela korake koji bi vodili u tom pravcu. To je dijelom i zbog toga što jedan dio nove koalicije ne podržava takav korak. Stavovi Rusije u Sjevernoj Makedoniji bili su vidljivi u izjavama bivšeg premijera Nikole Gruevskog (Nechev and Nikolovski 2019: 129).

Posljedice djelovanja ruske politike ogledaju se i u promjeni percepcije građana prema ulozi Rusije u odnosu na Evropsku uniju. Rezultati više ispitivanja javnog mnjenja u Srbiji ukazuju na pozitivnu sliku o toj zemlji, kao što je da 21% ispitanika smatra da je Rusija najveći donator, a 24% da je to EU (Sputnik 2018), premda podaci sugeriraju da su ruske donacije neznatne. U drugom ispitivanju javnog mnjenja 80 % ispitanika podržava rusku vanjsku politiku, a 26% smatra da Rusija daje

[8] Originalni tekst je: „Playing a weak hand well“.

izbjeglicama više pomoći od EU, a 49% smatra da je ta pomoć veća od Rusije u odnosu na Sjedinjenje Američke Države (Centar za evroatlanske studije 2016). Slični rezultati su vidljivi i u Bosni i Hercegovini, gdje postoji jasna podjela po entitetima u dva ispitivanja javnog mnjenja. Dok ispitanici u Federaciji Bosne i Hercegovine više vjeruju zapadnim akterima i članstvu u NATO-u, ispitanici u Republici Srpskoj više vjeruju Rusiji i podržavaju njenu politiku (Čaršimamović Vukotić et al. 2017; Center for Insights in Survey Research 2017). Jedan od elemenata uspjeha je što se Rusija prilagođava političkim akterima koji su na oba kraja političkog djelovanja – i na ljevici i na desnici, te prilagođavaju vlastiti jezik okolnostima u specifičnim zemljama (Galeotti 2017).

Uloga Rusije i Kine na Kosovu je limitirana, jer ne priznaju nezavisnost, dok ostaje određeni utjecaj Turske i arapskih zemalja. Ipak, strateško opredjeljenje Kosova je usmjereno prema Zapadu (Visoka 2019). Odnosni Albanije prema prema Rusiji determinirani su odnosom Kosova prema Rusiji i na niskom su nivou. Slika koju većina Albanaca ima o Rusiji jeste da je to zemlja koja je „... jučer podržala Miloševića, a ne priznaje Kosovo danas“ (Abazi 2019: 169). S druge strane, Kina ima razvijene ekonomske odnose s Albanijom, a koji se ogledaju i kroz investicije u energetski sektor, te preuzimanje aerodroma u Tirani kao i nekoliko drugih projekata (Abazi 2019: 172).

Dakle, s izuzetkom Kosova i Albanije, Rusija ima u svakoj od zemalja regije „saveznika“, odnosno aktere koji prihvataju njenu ulogu kao vodećeg vanjskog aktera. Kina, s druge strane, osim u slučaju Kosova ima razvijene ekonomske veze.

ZAKLJUČAK

Vođene idejom o jedinstvu zapadnoevropske države, nakon dva destruktivna rata započele su proces integriranja stvaranjem, najprije, Evropske zajednice za ugalj i čelik (1951), zatim Evropske zajednice za atomsku energiju (1957), te napokon Evropske ekonomske zajednice (1958). Historijska je činjenica da je prvobitni cilj navedenih spoljnopolitičkih integracija bio usmjeren na ekonomsku saradnju i jačanje trgovine između ratom uništenih i politički iscjepkanih evropskih država, iako se smatralo, a i danas se smatra, da je Evropa bila i ostala sve ono što je obuhvaćeno evropskom civilizacijom u potpunom njenom bogatstvu, čiju kolijevku nalazimo još u antičkoj Grčkoj, u 5. odnosno 6. stoljeću p. n. e.

Od prvog integriranja u Evropsku zajednicu za ugalj i čelik do danas prošlo je tačno 70 godina, i u tih sedam desetljeća, evropska porodica širila se sedam puta, do

konačnih 27 država članica, nakon što je 2020. godine, nakon skoro pet godina različitih pregovora i procesa iz Unije istupilo Ujedinjeno Kraljevstvo Velike Britanije i Sjeverne Irske. Usprkos navedenom istupanju, smatra se da je najvažnija vanjskopolitička težnja Evropske unije težnja za proširenjem njenih granica. Navedena težnja u posljednja dva desetljeća orijentirana je prema državama bivšeg socijalističkog uređenja, naročito bivše Jugoslavije, koje se u savremenom političkom vokabularu nazivaju još i zemlje Zapadnog Balkana. Na tom tragu, države koje su uspjele pristupiti Uniji do sada su Slovenija (2004. godine), te Hrvatska 2013. godine. Ostale države, poput Albanije, Srbije, Crne Gore, Sjeverne Makedonije i dalje su kandidati za članstvo, ili potencijalni kandidati, kao što su Kosovo i Bosna i Hercegovina. Na tom tragu, Evropska unija je 2003. i 2018. godine održala dva samita Evropskog vijeća, posvećena proširenju Unije. I dok je tokom prvog samita EU bila u ulozi svojevrsnog arbitra za proširenje i pitanja koja su konjunkturna na tlu Evrope, postavljajući striktna pravila zemljama Zapadnog Balkana u svrhu njihove integracije u Uniju, u novije vrijeme takva pozicija Unije slabi, jer prestaje biti jedini hegemon u percepciji ljudi u ovom dijelu svijeta sposoban da navedenim zemljama pruži političko, ekonomsko i kulturno utočište.

Usljed rasta političkog utjecaja Rusije, te rastućeg ekonomskog i političkog utjecaja Kine na prostoru Zapadnog Balkana, Evropska unija više nije, kako smo vidjeli, jedini relevantan igrač na navedenom prostoru, niti se njen utjecaj više interpretira u tom smjeru. S tim u vezi, retorika njenih zvaničnika, kako smo mogli vidjeti, više nije isključivo patronizirajuća spram ovih zemalja, već njena uloga u kontekstu proširenja postaje dvostruka: da vlastitu javnost osnaže u pravcu podrške ovakvoj politici, te da održe spoznaju o EU kao i dalje najboljoj spoljnopolitičkoj i sigurnosnoj opciji za države Zapadnog Balkana. Jasno je više puta navedeno da zemlje Zapadnog Balkana mogu imati vlastite agende i da je to njihov suvereni izbor ali da onda ne mogu biti dio „porodice“ iako mogu biti partneri Unije. Navedena je promjena retorike vidljiva u analizama istupa evropskih zvaničnika na dva samita i nakon samita, a što je u konačnici bio cilj analize i interpretacije diskurzivnih reprezentacija prikazanih u ovom radu.

Kroz četiri poglavlja, nastojali smo dati ne samo kratki pregled retorike proširenja, na kojoj sve više insistira Evropska unija, već i ponuditi razumijevanje i značaj retoričke prakse u političkoj djelatnosti. Nadalje, kroz dekonstruiranje, analize i prigodne interpretacije retoričkih reprezentacija uoči, tokom i nakon prvog i drugog samita o proširenju, nastojali smo razumjeti poziciju Evropske unije kao globalnog aktera i aspiracije ka proširenju na zemlje Zapadnog Balkana. U konačnici, u takvim nasto-

janjima, analizirali smo i politiku proširenja između samita, te dali konačan osvrt na odnos Unije prema onim akterima koje Unija vidi kao konkurente vlastitoj politici u kontekstu Zapadnog Balkana. Sve navedeno, pokazalo je još jednom polivalentnost ali i proturječja međunarodnih odnosa u globaliziranom svijetu, u kome se pitanje da li smo dio evropske porodice pojavljuje kao pitanje od izuzetnog značaja za budućnost regije Zapadnog Balkana ali i EU, kontinuirano i iznova iskušavajući mogućnosti Unije, ali i drugih involviranih aktera.

LITERATURA

1. Abazi, Enika (2019), ˝Albania. New geopolitics and shifting linkages˝, in: Bieber, Florian, Nikolaos Tzifakis (eds.), *The Western Balkans in the World*, Routledge, London,164-183.
2. Ashdown, L. Paddy (2003), ˝Remarks by the EU Special Representative / High Representative Paddy Ashdown to the EU-Western Balkans Summit'; Available at: http://www.ohr.int/remarks-by-the-eu-special-representativehigh-representative-paddy-ashdown-to-the-eu-western-balkans-summit/.
3. Barroso, José Manuel (2010), ˝State of the Union Address 2010˝, European Commission; Available at: http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-10-411_en.htm (Accessed: 14 May 2019).
4. Barroso, José Manuel (2011), ˝European renewal – State of the Union Address 2011˝, European Commission; Available at: http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-11-607_en.htm (Accessed: 14 May 2019).
5. Barroso, José Manuel (2012), ˝State of the Union 2012 Address˝, European Commission; Available at: http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-12-596_en.htm (Accessed: 14 May 2019).
6. Barroso, José Manuel (2013), ˝State of the Union Address 2013˝, European Commission; Available at: http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-13-684_en.htm (Accessed: 14 May 2019).
7. Bastian, Jens (2017), ˝China`s Footprint in Southeast Europe: Constructing the "Balkan Silk Road"˝, *Südosteuropa Mitteilungen*, 4-5, 8-25.
8. Bechev, Dimitar (2017) *Rival power: Russia's influence in Southeast Europe*, Yale University Press, New Haven and London
9. Bechev, Dimitar (2020), ˝Russia. Playing a weak hand well˝, in: Bieber, Florian, Nikolaos Tzifakis (eds.), *The Western Balkans in the World*, Routledge, London, 187-200.

10. Belsey, Catherine (2003), *Poststrukturalizam – kratak uvod*, Šahinpašić, Sarajevo
11. Bijedić, Izet (2018), *Savremene političkogeografske karakteristike Bosne i Hercegovine*, Dobra knjiga / Ibn Sina, Sarajevo
12. Blome, Nikolaus, Susanne Koelbl, Peter Müller, Ralf Neukirch, Matthias Schepp, Gerald Traufetter (2014), ˝Zurück im Kalten Krieg˝, *Der Spiegel*, November, 20-22. Available at: https://magazin.spiegel.de/EpubDelivery/spiegel/pdf/130335526.
13. Čaršimamović Vukotić, Naida, Salminka Fazlić, Anela Kadić, Anesa Hadžić, Emina Ćosić Puljić, Vanja Ibrahimbegović Tihak, Ye Zhang (2017) *Anketa percepcija građana u Bosni i Hercegovini 2016*; Available at: http://www.measurebih.com/uimages/final_MEASURE-BiH_NSCP2016_FindingsReport-BSC_200511201720formatted.pdf.
14. Centar za evroatlanske studije (2016), *Istraživanje javnog mnjenja: Evropska Unija, Rusija i Sjedinjene Američke Države u očima građana Srbije i preferencije građana od 18 do 35 godina*, Beograd; Available at: https://www.ceas-serbia.org/images/2015-i-pre/CEAS_2016__ipsos_srp.pdf.
15. Center for Insights in Survey Research (2017), *Bosnia and Herzegovina: Attitudes on Violent Extremism and Foreign Influence*; Available at: http://www.iri.org/sites/default/files/iri_bosnia_poll_february_2017.pdf.
16. Delalić, Selma, Adem Olovčić, Armin Tufo, Samira Aličić (2021), *China - The Rise of the Titan*, International Burch University, Sarajevo
17. Delegation of the European Union to Bosnia and Herzegovina (2017), *Key Dates*; Available at: http://europa.ba/?page_id=496 (Accessed: 11 February 2018).
18. Deutsche Welle (2015), ˝German Minister Roth: 'EU expansion is also in our interest'˝, Available at: https://www.dw.com/en/german-minister-roth-eu-expansion-is-also-in-our-interest/a-18369610 (Accessed: 22 September 2021).
19. Dooge, James (1985), *Report of the Ad Hoc Committee for Institutional Affairs to the European Council*; Available at: http://aei.pitt.edu/997/.
20. Đurić, Miloš N. (2020), *Istorija helenske etike*, Dereta, Beograd
21. Anghel, Suzana Elena (2019), ˝European Council in Action Western Balkans : State of play in the European Council Overview of discussions since the Lisbon Treaty˝, European Parliament Research Service, Brussels, 1-12. Available at: http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2018/615678 /EPRS_BRI(2018)615678_EN.pdf (Accessed: 4 February 2019).

22. Euractiv (2017), *EU ministers: Balkans becoming 'chessboard' for big powers*; Available at: https://www.euractiv.com/section/global-europe/news/eu-ministers-balkans-becoming-chessboard-for-big-powers/ (Accessed: 7 May 2019).
23. Euractiv (2018), *Juncker raises spectre of new Balkans war*; Available at: https://www.euractiv.com/section/enlargement/news/juncker-raises-spectre-of-new-balkans-war/ (Accessed: 27 February 2019).
24. European Commission (2004), *Standard Eurobarometer 61*, Brussels; Available at: https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/408.
25. European Commission (2006), *Enlargement Strategy and Main Challenges 2006 — 2007*. Brussels; Available at: http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2006/nov/com_649_strategy_paper_en.pdf.
26. European Commission (2009), *Standard Eurobarometer 71*, Brussels: Available at: https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/829.
27. European Commission (2018), ˝A credible enlargement perspective for and enhanced EU engagement with the Western Balkans˝, 1–19. Available at: https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/roadmap-factsheet-tallinn_en.pdf (Accessed: 25 April 2019).
28. European Council (2000), *Santa Maria da Feira Europen Council 2000 - Presidency Conclusions*, Brussels; Available at: http://www.europarl.europa.eu/ summits/fei1_en.htm#V.
29. European Council (2003), ˝EU - Western Balkans Summit - Declaration˝, European Council; Available at: https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/misc/76291.pdf.
30. European Council (2018), ˝Sofia Declaration˝, European Council; Available at: https://www.consilium.europa.eu/media/34776/sofia-declaration_en.pdf (Accessed: 22 February 2019).
31. Evropska Unija (no date), *Desetljeće mogućnosti i izazova*; Available at: https://europa.eu/european-union/about-eu/history/2010-2019_hr.
32. Faucault, Michel (1970), *Poredak diskursa: Pristupno predavanje održano na Kolež de Fransu*, Karpos, Loznica
33. Ferdinand, Peter (2016), ˝Westward ho-the China dream and 'one belt, one road': Chinese foreign policy under Xi Jinping˝, *International Affairs*, 92(4), 941-957.
34. Fierke, Karin Merie, Antje Wiener (2005), ˝Constructing institutional interests: EU and NATO enlargement˝, in: Schimmelfennig, Frank, Urlich Sedelmeier

(eds.). *The Politics of European Union Enlargement: Theoretical Approaches*, Routledge, London, 99-119.
35. Galeotti, Mark (2017), ˝Controlling Chaos: How Russia Manages its Political War in Europe˝, European Council on Foreign Relations; Available at: https://www.ecfr.eu/publications/summary/controlling_chaos_how_russia_manages_its_political_war_in_europe.
36. Hegel, Georg Wilhelm Firedrich (1987), *Fenomenologija duha*, Naprijed, Zagreb
37. Hertz, Robin, Dirk Leuffen (2011), ˝Too big to run? Analysing the impact of enlargement on the speed of EU decision-making˝, *European Union Politics*, 12(2), 193-215.
38. Hosli, Madeleine O., Mikko Mattila, Marc Uriot (2011), ˝Voting in the Council of the European Union after the 2004 Enlargement: A Comparison of Old and New Member States˝, *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 49(6), 1249–1270.
39. Huskić, Adnan (2014), ˝Complex System, Complex Foreign Policy: The Foreign Policy of Bosnia and Herzegovina˝, in: Keil, Soeren, Bernhard Stahl (eds.), *The Foreign Policies of Post-Yugoslav States: From Yugoslavia to Eu rope*, Palgrave Macmillan, London UK, 122-143.
40. Al Jazeera (2018), Ruska parlamentarka za odlazak visokog predstavnika iz Bosne i Hercegovine; Available at: https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2018/4/23/ruska-parlamentarka-za-odlazak-visokog-predstavnika-iz-bosne-i-hercegovine.
41. Juncker, Jean-Claude (2014), ˝A New Start for Europe: My Agenda for Jobs, Growth, Fairness and Democratic Change Political Guidelines for the next European Commission: Opening Statement in the European Parliament Plenary Session Setting Europe in Motion˝, European Commission; Available at: https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/juncker-political-guidelines-speech_en.pdf (Accessed: 27 February 2019).
42. Juncker, Jean-Claude (2015), ˝State of the Union 2015: Time for Honesty, Unity and Solidarity˝. European Commission; Available at: http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-15-5614_en.htm (Accessed: 14 May 2019).
43. Juncker, Jean-Claude (2016), ˝State of the Union Address 2016: Towards a better Europe - a Europe that protects, empowers and defends˝, European Commission; Available at: http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-16-3043_en.htm (Accessed: 14 May 2019).

44. Juncker, Jean-Claude (2018), 'State of the Union - The Hour of European Sovereignity˝, European Commission; Available at: https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/soteu2018-speech_en_0.pdf.
45. Juncker, Jean-Claude (2017), ˝President Jean-Claude Juncker's State of the Union Address 2017˝; Available at: http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-17-3165_en.htm.
46. Keil, Soeren, Bernhard Stahl (2014), ˝Introduction: The Foreign Policies of the Post-Yugoslav States˝, in: Keil, Soeren, Bernhard Stahl (eds.), *The Foreign Policies of Post-Yugoslav States From Yugoslavia to Europe*, Palgrave Macmillan, London UK, 3-15.
47. Klein, Josef (2018), ˝Sprache in der Politik˝, in: Liedtke, Frank, Astrid Tuchen (eds.), *Handbuch Pragmatik*, J. B. Metzler, Stuttgart, 358-369.
48. Kostić, Marina (2014), ˝Politika proširenja Evropske unije: Koncept, naučene lekcije i slučaj Srbije˝, *Srpska politička misao*, 45(3), 219-233.
49. Makul, Anes (2020), ˝Efekti rasta desnog euroskepticizma na politiku proširenja Evropske unije na Zapadni Balkan˝, *Društvene i humanističke studije*, 4(13), 193-214.
50. Marciacq, Florent (2019), ˝Serbia. Looking East, going West?˝, in: Bieber, Florian, Nikolaos Tzifakis (eds.), *The Western Balkans in the World*, Routledge, London, 62-79.
51. Marks, Gary, Liesbet Hooghe (2009), ˝A Postfunctionalist Theory of European Integration: From Permissive Consensus to Constraining Dissensus˝, *British Journal of Political Science*, 39(1), 1-23.
52. Maurer, Andreas, Wolfgang Wessels (2003), ˝The European Union matters: Structuring self-made offers and demands˝, in: Wessels, Wolfgang, Jürgen Mittag, Andreas Maurer (eds.), *Fifteen into one?: The European Union and its member states*, Manchester University Press, Manchester and New York, 29-56.
53. Münkler, Herfried (2017), ˝Deutsche Hegemonie in Europa? Über die Rolle und Aufgaben einer 'Macht in der Mitte'˝, in Rüttgers, Jürgen, Frank Decker (eds.), *Europas Ende, Europas Anfang. Neue Perspektiven für die Europäische Union*, Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 103-116.
54. Nechev, Zoran, Ivan Nikolovski (2019), ˝North Macedonia. A fertile ground for external influences˝, in: Bieber, Florian, Nikolaos Tzifakis (eds.), *The Western Balkans in the World*, Routledge, London,126-141.
55. Politico (2018a) *Beware Chinese Trojan horses in the Balkans, EU warns, Politico*. Available at: https://www.politico.eu/article/johannes-hahn-beware-

chinese-trojan-horses-in-the-balkans-eu-warns-enlargement-politico-podcast/ (Accessed: 30 January 2019).
56. Politico (2018b), ˝Macron pours cold water on Balkan EU membership hopes˝; Available at: https://www.politico.eu/article/emmanuel-macron-pours-cold-water-balkans-eu-membership-enlargement/ (Accessed: 25 May 2018).
57. Prodi, Romano (2003), ˝Presenting the Thessaloniki European Council˝, European Commission, 1–4. Available at: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/SPEECH_03_311.
58. Roth, Michael (2018), ˝Der Westbalkan ist Europas Innenhof˝, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 2 June, p. 10. Available at: https://www.auswaertiges-amt.de/de/newsroom/roth-frankfurter-allgemeine/2102814.
59. Schimmelfennig, Frank (2005), ˝The Community Trap: Liberal Norms, Rhetorical Action, and the Eastern Enlargement of the European Union˝, in: Schimmelfennig, Frank, Ulrich Sedelmeier (eds.), *The Politics of European Union Enlargement: Theoretical Approaches*. Routledge, London and New York, 142-166.
60. Sedelmeier, Ulirich (2005), ˝Eastern enlargement: Risk, rationality and rolecompliance˝, in: Schimmelfennig, Frank, Ulrich Sedelmeier (eds.), *The Politics of European Union Enlargement: Theoretical Approaches*, Routledge, London and New York, 120-137.
61. Skalnes, Lars S. (2005), ˝Geopolitics and the eastern enlargement of the European Union˝, in: Schimmelfennig, Frank, Ulrich Sedelmeier (eds.), *The Politics of European Union Enlargement: Theoretical Approaches*, Routledge, London and New York, 213-233.
62. Službeni list BiH (2018), *Službeni glasnik BiH*, broj 54/18; Available at: http://www.sluzbenilist.ba/page/akt/pspohz4nh78h77MNQPfc0=.
63. Sputnik (2018), *Objavljeno istraživanje: Šta građani Srbije misle o Kosovu, EU i Rusiji*, *Sputnjik Srbija*; Available at: https://rs-lat.sputniknews.com/politika/201808281117000579-eu-srbija-gradjani-istrazivanje/ (Accessed: 23 May 2019).
64. Stronski, Paul, Annie Himes (2019), *Russia's Game in the Balkans*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington. Available at: https://carnegieendowment.org/files/Stronski_Himes_Balkans_formatted.pdf.
65. Szołucha, Anna (2010), ˝The EU and Enlargement Fatigue: Why has the European Union not been able to counter enlargement fatigue ?˝, *Journal of Contempırary European Research*, 6(1), 1-16.

66. The Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation (2016), *Foreign Policy Concept of the Russian Federation (approved by President of the Russian Federation Vladimir Putin on November 30, 2016)*; Available at: http://www. mid.ru/en/foreign_policy/official_documents/-/asset_publisher/CptICkB6BZ29/content/id/2542248 (Accessed: 29 May 2019).
67. Večernji list (2019), ˝Očuvati načela konstitutivnosti sva tri naroda u BiH; Available at: https://www.vecernji.ba/vijesti/ocuvati-nacela-konstitutivnosti-sva-tri-naroda-u-bih-1322792 (Accessed: 19 July 2019).
68. Visoka, Gëzim (2019), ˝Kosovo. Between Western and non-Western states˝, in: Bieber, Florian, Nikolaos Tzifakis (eds.), *The Western Balkans in the World*, Routledge, London, 108-122.
69. Wæver, Ole (1995), ˝Securitization and Desecuritization˝, in Lipschutz, Ronnie D. (ed.) *On Security*, Columbia University Press, New York, 46-86.
70. Zeit Online (2017), ˝Balkan: 'Es reicht ein Streichholz'˝; Available at: https://www.zeit.de/politik/ausland/2017-02/johannes-hahn-kommissar-eu-erweiterung-westbalkanstaaten (Accessed: 26 May 2018).

WE ARE(NOT) A FAMILY? ANALYSIS OF ARGUMENTATION IN FAVOR OF EU ENLARGEMENT IN THE WESTERN BALKANS AFTER THE 2003 AND 2018 SUMMITS

Summary:

This paper aims to investigate the change in EU rhetoric on enlargement to the Western Balkans using analysis and comparison of the arguments of EU officials and strategic documents, which are closely related to the Union's enlargement policy to the Western Balkans, after the European Council summits on the enlargement of the Union, in 2003 and 2018. Following the fundamental tendency to enlarge the Union in the context of the common foreign and security policy, European officials articulated this differently in the context of the two summits. While during and after the first Summit, the European Union was presented in various discursive representations as a highly successful political community capable of attracting countries to adapt to its strict rules and norms to achieve the possibility of integration; during the second Summit, in 2018, the importance of the accession of the Western Balkan countries to the Union was persistently emphasized. In this way, the patronizing discourse present in rhetorical representations during and after the first Summit was replaced by the discourse according to which the European Union insists on the accession of these countries to the Union, regardless of the complete fulfillment of previously set normative criteria. The reason for that is the growing influence of China in the Western Balkans and the growing Russian appetite for power and political action in this region.

Keywords: European Union; enlargement; rhetoric; discourse; Western Balkans

Adrese autora
Authors' address

Anes Makul
nezavisni istraživač i predavač
anes.makul@gmail.com

Adem Olovčić
Internacionalni Burč univerzitet / International Burch University, Sarajevo
adem.olovcic@ibu.edu.ba

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI
Tuzla, God.I, Br.1, decembar 2016.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

PRAVNA MISAO

Benjamin Nurkić, Suad Murselović
IZMEĐU USTAVNOG NACIONALIZMA I LJUDSKIH PRAVA – BUDUĆNOST VLADAVINE PRAVA U BOSNI I HERCEGOVINI? / BETWEEN CONSTITUTIONAL NATIONALISM AND HUMAN RIGHTS - THE FUTURE OF THE RULE OF LAW IN BOSNIA AND HERZEGOVINA? 361

Mirsad Čizmić, Aida Čizmić
UPOREDNOPRAVNA RJEŠENJA REFERENDUMSKE DEMOKRATIJE SA OSVRTOM NA BOSNU I HERCEGOVINU / COMPARATIVE SOLUTIONS OF REFERENDUM DEMOCRACY WITH REFERENCE TO BOSNIA AND HERZEGOVINA 395

Harun Brkić, Emina Brkić
PRAVNI VS DRUŠTVENI ODNOS IZMEĐU LIJEČNIKA I PACIJENTA / LEGAL VS SOCIAL RELATIONSHIP BETWEEN DOCTORS AND PATIENTS 421

društvene i humanističke studije

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.1.361

UDK 341.231.14:340.12

Primljeno: 22. 07. 2021.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Benjamin Nurkić, Suad Murselović

IZMEĐU USTAVNOG NACIONALIZMA I LJUDSKIH PRAVA – BUDUĆNOST VLADAVINE PRAVA U BOSNI I HERCEGOVINI?

U radu se analizira ustavnopravni položaj Bosne i Hercegovine (BiH) između ustavnog nacionalizma i ljudskih prava. Evropski sud za ljudska prava (ESLjP) je u presudama *Sejdić i Finci protiv BiH* te *Zornić protiv BiH* utvrdio da Ustav BiH nije u skladu sa Evropskom konvencijom o ljudskim pravima i temeljnim slobodama (EKLjP). Naime, privilegiranje tri konstitutivna naroda u Ustavu BiH, ESLjP je ocijenio kao suprotno zabrani diskriminacije koja je propisana EKLjP-om. U tom smislu, u radu se analizira da li je trenutni bosanskohercegovački ustavni model oblik konsocijacijske demokratije ili ustavnog nacionalizma? Autori analiziraju presude ESLjP-a u smislu (ne)postojanja legitimnog cilja za održavanje diskriminatornih odredbi u Ustavu BiH. Također, analizira se važnost implementacije presuda ESLjP-a za budućnost vladavine prava u BiH.

Ključne riječi: ustavni nacionalizam; ljudska prava; ESLjP; EKLjP; konsocijacijska demokratija

UVOD

Ustav BiH sadrži dvije značajne karakteristike koje mogu u određenim okolnostima biti, a u ovom slučaju i jesu, dijametralno suprotne. Ovdje govorimo o specifičnoj zaštiti kolektivnih prava i zaštiti individualnih prava pojedinca. Ustavni sistem BiH prepoznaje obje navedene zaštite, pa tako se kolektivna zaštita ogleda u specifično određenim pravima koja pripadaju samo konstitutivnim narodima, dok se zaštita

individualnih prava ogleda u zaštiti ljudskih prava inkorporacijom različitih međunarodnih ugovora o ljudskim pravima u Ustav BiH.

Ustav BiH je specifičan, jer je sastavni dio Općeg okvirnog sporazuma za mir u BiH (Daytonski sporazum), pa iz tog razloga nije donesen samo kako bi kreirao novi ustavnopravni poredak, nego kako bi, kao dio mirovnog sporazuma, zaustavio oružani sukob.[1] Ustav BiH sadrži elemente konsocijacijske demokratije.[2] Konsocijacijska demokratija podrazumijeva četiri osnovne karakteristike.[3] Prva karakteristika su široke koalicije, što znači da predstavnici svih relevantnih društvenih grupa unutar države, koje društvo čine heterogenim, učestvuju u formiranju i kreiranju izvršne vlasti (*power sharing*). Učestvovanje svih relevantnih društvenih grupa se omogućava, prije svega kroz formiranja velikih koalicija (*grand coalition*) (Lijphart 1977: 25-36). Kako navodi Miraščić (2009: 114), u BiH je ovo načelo izuzetno dobro institucionalizovano, jer se Ustavom BiH garantuje učešće svih relevantnih društvenih segmenata (konstitutivnih naroda) u vlasti, što potvrđuje član V tačka 4.b) Ustava BiH koji glasi:

> „Najviše dvije trećine svih ministara mogu biti imenovani sa teritorije Federacije. Predsjedavajući će, također, imenovati zamjenike ministara (koji neće biti iz istog konstitutivnog naroda kao i njihovi ministri), koji će preuzeti dužnost nakon odobrenja Predstavničkog doma."

Druga karakteristika konsocijacijske demokratije je pravo uzajamnog veta (*veto rights*). Takav mehanizam omogućava da se blokiraju svi procesi odlučivanja koji mogu ugroziti interese određene relevantne društvene grupe unutar države. Na taj način se štite prava manjinskih grupa unutar velikih koalicija, jer u slučaju da se odluke unutar velike koalicije donose nadglasavanjem, tada postoji realna opasnost od preglasavanja manjinskih društveno relevantnih grupa. Postoji, naravno, i opasnost sa suprotne strane, da se korištenjem veta uspostavi tiranija manjine, ako manjina odluči zloupotrijebiti ovu mogućnost. Prema mišljenju Lijapharta (1977: 37), ova opasnost se i ne čini opasnom kako u prvi mah izgleda, iz tri razloga. Prvi razlog je što sve manjinske grupe imaju pravo veta i sve ga mogu koristiti, te će svjesne toga

[1] Ustav BiH je dio Aneksa IV Daytonskog sporazuma.

[2] Konsocijacijska demokratija je karakteristična za postkonfliktna društva i države, a i također za duboko podijeljenja društva. Pogledati detaljnije u Lijphart (1977, 2008). U radu ćemo pokazati da se BiH ne može smatrati duboko podijeljenom državom, i da u tom smislu oblik konsocijacijske demokratije, koji trenutno postoji u BiH, nije nastao zbog toga što je BiH duboko podijeljenja država, nego iz razloga oružanog sukoba koji je prethodio restruktuiranju ustavnog poretka Republike BiH, a koja je nakon potpisivanja Daytonskog sporazuma nastavila svoj državnopravni kontinuitet kao država sa izraženim elementima konsocijacijske demokratije.

[3] Pojam konsocijacijske demokratije se vezuje za radove Arenda Lijpharta. Pogledati o tome u Lijphart (1977, 1984).

da se pravo veta može okrenuti i protiv njih, na pažljiviji način ga koristiti. Drugi razlog je što pravo upotrebe veta kod manjinskih grupa stvara osjećaj sigurnosti, te ih taj osjećaj odvraća od njegove zloupotrebe. Treći razlog je što su sve manjinske skupine koje imaju pravo veta svjesne opasnosti od mogućeg potpunog zastoja u procesu dogovaranja (Miraščić 2009: 66; Lijaphart 1977: 37-38).

Treća karakteristika konsocijacijske demokratije je proporcionalna zastupljenost (*proportionality*), što podrazumijeva da su sve relevantne društvene grupe zastupljene u organima države, kao na primjer u sudstvu, policijskoj upravi i drugim državnim organima, proporcionalno svom učešću u stanovništvu. Također, paritetno zastupanje segmenata je jedan od elemenata konsocijacijske demokratije povezan sa proporcionalnim zastupanjem (Marković 2012: 199-201; McCrudden O`Leary 2013: 6-10).

Četvrti element konsocijacijske demokratije je autonomija segmenata (*community autonomy*) koja u određenoj mjeri garantuje autonomiju odlučivanja unutar grupe o pitanjima koja se tiču samo te grupe. Jednostavno kazano, „... manjina je sama sebi vlast u svim onim pitanjima koja se isključivo tiču te manjine“ (Lijaphart 1977: 41). Obim autonomije prilikom odlučivanja unutar samih grupa ovisi od modela konsocijacijske demokratije.

Ustav BiH kao dio mirovnog sporazuma sadrži elemente konsocijacijske demokratije. Praktički, konsocijacijska demokratija je poslužila kao alat za omogućavanje postizanja mira na području BiH. Moto pod kojim je donesen Daytonski sporazum je glasio: „jedna država, dva entiteta, tri nacije“ (*one State, two Entities and three Nations*).[4] Elementi konsocijacijske demokratije u BiH su vidljivi na svim nivoima vlasti. „Uočljivo je, međutim, da se konsocijacija javlja sve manje što se ide ka nižim nivoima organizovanja javne vlasti“ (Marković 2012: 239). Tako na primjer na lokalnom nivou, u općinskim vijećima/skupštinama, ne postoji mehanizam zaštite vitalnog nacionalnog interesa, te se odluke donose primjenom većinskog principa, odnosno preglasavanjem (Marković 2012: 240). Na višim nivoima vlasti postoje svi elementi konsocijacijske demokratije, od zastupljenosti

[4] Primjereni izraz bi ovdje bio etnička grupa(e) (*ethnic group(s)*), ali često se i u toku mirovnih pregovora, pa i sada nakon rata i već se može reći nakon dužeg perioda uspostavljenog mira, nekada zlonamjerno, a nekada iz neznanja pogrešno operiralo terminima nacija i etnička grupa, na način da su se ova dva termina izjednačavali. Osnovna razlika između etniče grupe i nacije je što prva grupa nema pravo na državu, dok nacija je državotvoran pojam i svaka nacija u tom kontekstu ima pravo na vlastitu državu. Bošnjaci, Srbi i Hrvati, kao konstitutivni narodi, u kontekstu Ustava BiH ne predstavljaju nacije, nego etničke grupe, jer ni jedan od navedenih naroda samostalno nema pravo na vlastitu državu.

svih relevantnih društvenih grupa unutar države,[5] paritetnog i proporcionalnog zastupanja,[6] prava veta,[7] do autonomije segmenata.[8]

Odredbe vezane za izbor člana Predsjedništva BiH i način delegiranja delegata u Dom naroda BiH također sadrže elemente konsocijacijske demokratije i bile su predmetom pred Evropskim sudom za ljudska prava (ESLjP), gdje je ustanovljeno da način izbora u navedene institucije nije u skladu sa ljudskim pravima (Banović 2021: 4-9; Marković 2012: 237-243; Trnka 2006: 292-293). Specifični izbor članova Predsjedništva BiH i način delegiranja delegata u Dom naroda BiH primjer su diskriminacije prema građanima BiH koji nisu pripadnici konstitutivnih naroda. Predsjedništvo BiH čine jedan Bošnjak i jedan Hrvat, neposredno izabrani sa teritorija Federacije BiH, te jedan Srbin neposredno izabran sa područja Republike Srpske (RS), što samo po sebi predstavlja diskriminaciju prema pripadnicima nacionalnih manjina, te prema ostalim građanima koji se ne smatraju pripadnicima jednog od tri konstitutivna naroda, jer im je ustavnom odredbom onemogućeno kandidovanje za člana kolektivnog šefa države. Također, ovakvom ustavnom regulativom se onemogućava aktivno biračko pravo stanovnika Federacije BiH da glasaju za srpskog člana Predsjedništva, kao što se onemogućava aktivno biračko pravo i stanovnika RS-a u smislu glasanja za članove Predsjedništva koji dolaze iz bošnjačkog i hrvatskog naroda (Trnka 2006: 311-312). U tom kontekstu, ograničeno je i pasivno biračko pravo Bošnjaka i Hrvata u RS-u, jer oni ne mogu biti kandidati za Predsjedništvo BiH, budući da je za osobe sa prebivalištem u RS-u dopušteno glasanje samo za člana Predsjedništva koji je Srbin i koji prebiva na teritoriji RS. Ista situacija je i u Federaciji BiH, gdje samo Bošnjaci i Hrvati mogu biti kandidati za članove Predsjedništva BiH.

---

5 Kako smo prethodno istakli, način formiranja Vijeća ministara BiH podrazumijeva veliku koaliciju, jer da bi se formiralo Vijeće ministara BiH potrebno je da se predstavnici svih društveno relevantnih grupa dogovore oko formiranja vlasti.

6 Institucija Predsjedništva BiH, kao institucija kolektivnog šefa države predstavlja oblik paritetne zastupljenosti konstitutivnih naroda, gdje se sa prostora Federacije BiH bira po jedan član Predsjedništva BiH koji dolaze iz bošnjačkog i hrvatskog naroda, dok se sa područja RS-a bira jedan član srpskog člana Predsjedništva BiH. Također, sve bitnije odluke Predsjedništvo BiH donosi konsenzusom. Proporcionalna zastupljenost je vidljiva na entitetskom nivou, gdje se vlade sastavljaju po principu proporcionalne zastupljenosti. Tako Vladu RS-a sačinjava osam Srba, pet Bošnjaka i tri Hrvata, dok se Vlada Federacije BiH sačinjava od osam Bošnjaka, pet Hrvata i troje Srba.

7 Primjer za pravo ulaganja veta je Dom naroda BiH koji ima pravo pokretanja zaštite interesa konstitutivnih naroda, pa tako većina bošnjačkih, hrvatskih ili srpskih delegata u Domu naroda BiH mogu pokrenuti mehanizam zaštite vitalnog interesa konstitutivnih naroda kada smatraju da su interesi tog konstitutivog naroda ugroženi donošenjem određenog zakona. Pravo veta susrećemo i na drugim nivoima unutar ustavnog sistema BiH.

8 Također, segmentaciju pronalazimo i unutar Federacije BiH koja je podijeljena na 10 kantona, ali tu treba istaći da kantoni ne predstavljaju nacionalne teritorije i Federacija BiH je federacija kantona, a ne federacija naroda (Miraščić 2009: 134-135).

Sa druge strane, Dom naroda BiH, osim što predstavlja ekskluzivni organ konstitutivnih naroda (sačinjava ga pet Bošnjaka, pet Hrvata i pet Srba), ne posjeduje neposredni legitimitet, jer za ovaj organ se ne vrše izbori, nego delegiranje iz zakonodavnih tijela entiteta. Pa tako, delegati Bošnjaci Doma naroda Federacije BiH biraju pet Bošnjaka u Dom naroda BiH, isto tako Hrvati u Domu naroda Federacije BiH biraju pet Hrvata u Dom naroda BiH, dok Narodna skupština RS bira pet Srba u Dom naroda BiH. ESLjP je za obje prakse izbora ocijenio da nisu u skladu sa odredbama EKLjP-a, ali detaljnije o tome ćemo u glavnom dijelu rada, kada ćemo analizirati zašto su presude ESLjP-a u slučaju BiH toliko specifične i koliko su one bitne za ustavni poredak.

Osim elemenata konsocijacijske demokratije, karakteristika Ustava BiH je široka zaštita međunarodno priznatih ljudskih prava. Rijetko koji ustav na svijetu na toliko širok način štiti ljudska prava kao Ustav BiH (Chandler 2000: 92). Samom analizom *materiae constitutiones* Ustava BiH, nemoguće je ne primijetiti da dominiraju inkorporirani međunarodni dokumenti koji garantuju zaštitu ljudskih prava. Pa tako u članu II (2) Ustava BiH se navodi da će EKLjP imati neposrednu primjenu u BiH i da će imati prioritet primjene nad svim ostalim zakonima, dok se u istom članu navodi da su svi sudovi, ustanove, organi vlasti i organi kojima rukovode entiteti obavezni da primjenjuju ljudska prava na koje je ukazano u stavu (2) istog člana. U članu III/3(b) Ustava BiH se opća načela međunarodnog prava navode kao integrativni dio pravnog poretka BiH i entiteta, dok su u Aneksu I Ustava BiH navedeni međunarodni ugovori o ljudskim pravima koji će se primjenjivati u BiH.[9] Kao takav Ustav BiH je monističkog tipa jer je ustavnim odredbama priznata snaga međunarodnom pravu, koje prema slovu Ustava BiH ima snagu unutrašnjeg prava. Vehabović ističe:

> Ustavotvorac, ma ko on bio u konkretnom slučaju, vjerovatno je želio da postigne automatizam u primjeni međunarodnih sporazuma, ratificiranih od strane BiH, možda i zbog kompliciranosti

[9] To su: 1. Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida (1948) ; 2. Ženevske konvencije I-IV o zaštiti žrtava rata (1949) i Dopunski protokoli I-II (1977); 3. Konvencija koja se odnosi na status izbjeglica (1951) i Protokol (1966); 4. Konvencija o državljanstvu udatih žena (1957); 5. Konvencija o smanjenju broja lica bez državljanstva (1961); 6. Međunarodna konvencija o uklanjanju svih oblika rasne diskriminacije (1965); 7. Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima (1966) i Opcioni protokoli (1966 i 1989); 8. Međuna rodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (1966); 9. Konvencija o uklanjanju svih oblika diskriminacije u odnosu na žene (1979); 10. Konvencija protiv mučenja i drugih surovih, nehumanih ili ponižavajućih postupaka ili kažnjavanja (1987); 11. Evropska konvencija o sprečavanju mučenja, nehumanog ili ponižavajućeg tretmana ili kažnjavanja (1987); 12. Konvencija o pravima djeteta (1989); 13. Međunarodna konvencija o zaštiti prava svih radnika-migranata i članova njihovih porodica (1990); 14. Evropska povelja za regionalne jezike i jezike manjina (1992); 15. Okvirna Konvencija za zaštitu nacionalnih manjina (1994).

sistema za odlučivanje u zakonodavnim tijelima a posebno u Parlamentarnoj skupštini BiH zbog različitih, gotovo uvijek, suprotstavljenih interesa. Neupitno je da formulacija iz člana III/3(b) Ustava BiH utvrđuje da su opća načela međunarodnog prava dio pravnog poretka u BiH i kada se ne radi o nekom konkretnom međunarodnom ugovoru već da ona postoje sama za sebe i čine ključni dio pravnog sistema u Bosni i Hercegovini“ (2006: 47-51).

Međunarodno pravo čini značajan dio ustavne materije ustavnopravnog sistema BiH. S tim u vezi vrijedi podsjetiti na dva pristupa postkonfliktnim društvima. Prvi pristup je uvođenje konsocijacijske demokratije, dok drugi pristup predstavlja široko garantovanje ljudskih prava. Preciznije kazano, i konsocijacijska demokratija i široko garantovanje ljudskih prava predstavljaju način za uspostavljanje mira i stabilnosti u postkonfliktnom društvu, a BiH je spefična po tome što su oba primijenjena na njezin ustavnopravni poredak. Naravno, ovdje ne govorimo o ljudskim pravima kao alternativi za konsocijacijsku demokratiju, već o tome da i konsocijacijska demokratija i široko garantovanje ljudskih prava služe istom cilju – uspostavljanju mira i stabilnosti u postkonfliktnom društvu. Shattuck ističe bitnost ljudskih prava za izgradnju mira u BiH, navodeći da uspjeh u izgradnji mira ovisi od uspjeha implementacije efikasne zaštite ljudskih prava, te u tom pogledu Daytonski sporazum predstavlja značajan dokument, jer štiti ljudska prava kao ni jedan mirovni sporazum prije njega (prema Chandler 2000: 90-91).[10]

1. USTAVNI NACIONALIZAM U USTAVNOM PORETKU BIH

Na početku ćemo razdvojiti dvije vrste nacionalizma. Prema Caratanu (1998: 214) postoji, sa jedne strane, zapadni ili inkluzivni nacionalizam koji je građansko-teritorijalnog tipa, unificirajući, liberalan, sa građanima države kao pripadnicima nacije,vremenski pripada 19. stoljeću.[11] Suprotno od zapadnog nacionalizma, istočno-evropski je etničko-geneaološki sa nasilnim inženjeringom (razmjena stanovništva, izbacivanja, nasilne asimilacije, likvidacije, brutalnost), promoviše partikularizam, djeluje razorno, traži etnički identitet za sticanje svojstva građanina, vremenski gledano zakašnjeli je tip. Prema Sekuliću (2003: 144), ovakva podjela se može podvrgnuti kritici, budući da na Zapadu nisu svi nacionalizmi bili inkluzivni, pa tako

[10] Svjedočenje John Schattucka pred Odborom za međunarodne odnose Predstavničkog doma Sjedinjenih Država.

[11] Originalno, nacionalizam je nastao kao izraz liberalne ideje, i na početku je bio individualistički. Pogledati detaljnije u Vujčić (1998: 30).

na primjer francuski ili irski nacionalizmi su imali karakteristike „istočnog" nacionalizma, dok su neki nacionalizmi na istoku imali karakteristike „zapadnih" nacionalizama, kao što su češki, mađarski ili cionistički. U nastavku rada ćemo koristiti termine građanski nacionalizam i etnički nacionalizam, kako bismo napravili distinkciju između inkluzivnog i ekskluzivnog nacionalizma.

U određenom historijskom periodu nacionalizam je osiguravao legitimitet za stvaranje modernih država i služio je kao sredstvo za uspostavljanje vladavine prava. Inkluzivni aspekti poput proširivanja mogućnosti sticanja državljanstva, te na taj način uključivanja različitih etničkih grupa pod jednu „naciju", označili su period pozitivnog shvatanja nacionalizma. Danas nacionalizam ima potpuno drugu svrhu, jer za dobijanje određenih prava traži prikladnu etničku pripadnost, što je u suprotnosti sa osnovnim principom vladavine prava, a to je jednakost pred zakonom. Tako da nacionalizam koji dominira u savremenom političkom životu nije inkluzivni, nego etnički nacionalizam (Rangelov 2014: 189). Takav nacionalizam može biti samo autoritarne prirode (Vujčić 1998: 29).

Pravnopolitički sistem BiH sadrži sve elemente etničkog nacionalizma, ili, kako ga Hayden naziva, ustavnog nacionalizma. Ustavni nacionalizam ovaj autor definiše kao ustavni i pravni poredak koji privilegira pripadnike etnički definisane nacije nad ostalim stanovnicima u određenoj državi (Hayden 1993: 5).[12] Ustav BiH privilegira tri etnički definisane nacije, preciznije u kontekstu BiH, tri konstitutivna naroda čiji pripadnici jedini imaju mogućnost da budu izabrani za člana Predsjedništva BiH i za Dom naroda BiH.[13] Privilegovanje konstitutivnih naroda u BiH nije samo u odredbama Ustava BiH, nego i u političkom životu, štaviše, i tamo gdje takvo privilegovanje formalno ne postoji.

Richard Holbrooke je uoči izbora 1996. godine izjavio: „Pretpostavimo da su izbori proglašeni slobodnim i poštenim", a da su izabrani "... rasisti, fašisti i separatisti koji su javno suprotstavljeni (miru i reintegraciji). To je, dakle, ta dilema" (prema Zakaria 1997: 22). Nakon 1995. godine opći izbori su u BiH održavani svake dvije godine, sve do 2002. godine. Prema mišljenju Kaldor, izbori u tom periodu nisu artikulisali glas naroda, nego su pomogli u održavanju statusa quo, odnosno

[12] Haydenova definicija ustavnog nacionalizma glasi: „... constitutional nationalism, meaning a constitutional and legal structure that privileges the members of the majority (ethnic) nation over the minorities in each state" (1993: 5).

[13] U momentu kada je pisao rad pod naslovom „Constitutional Nationalism in the Formerly Yugoslav Republics" u kojem je naveo termin „ustavni nacionalizam", Hayden nije spominjao BiH kao državu gdje postoji ustavni nacionalizam, jer u momentu pisanja, 1993. godine, Ustav Republike BiH nije favorizirao etnički definisane nacije, kao što je Ustav BiH, kreiran Daytonskim sporazumom, definisao privilegije za pripadnike konstitutivnih naroda koji u tom smislu predstavljaju etnički koncipirane nacije.

legitimiziranju odnosa stvorenih u vrijeme oružanog sukoba, što je rezultiralo još snažnijom pozicijom nacionalista na vlasti, otežavanjem saniranja rezultata etničkog čišćenja, a sve to dovodi u vezu s činjenicom da su izbori bili održavani na prostorima gdje se većina osigurala etničkim čišćenjem (2016: 152). S tim u vezi, pokazalo se da sami izbori, bez suštinskog implementiranja vladavine prava, nisu rješenje potiv jačanja nacionalizma, štaviše, izbori su se pokazali kao odličan alat za osnaživanje legitimiteta nacionalističkih lidera. Rezultat koji su nacionalističke strane ostvarile na izborima predstavlja platformu na kojoj nacionalizam i funkcioniše, a to je predstavljanje „nacije" kao jedinog izvora legitimiteta (Rangelov 2014: 7; Özkirimli 2000: 230). Ustav BiH, kako ćemo u nastavku ovog rada i vidjeti, nikako ne podržava ovu vrstu legitimacije, ali politička dinamika nakon potpisanog Daytonskog sporazuma je za posljedicu imala osnaživanje ustavnog nacionalizma. Demokratija je, u tom smislu, potpuno etnizirana jer pored nacionalističkog diskursa u političkom životu, socioekonomski diskurs skoro i da ne postoji.

Ustavni nacionalizam u Ustavu BiH je, kako smo već naveli, vidljiv samo u načinu izbora članova Predsjedništva BiH i načinu izbora delegata u Dom naroda BiH. Ali, privilegovanje pripadnika konstitutivnih naroda u BiH postoji i tamo gdje nije jasno propisano, npr. u načinu izbora sudija Ustavnog suda BiH. Ustav BiH u članu VI je propisao način izbora sudija Ustavnog suda BiH, tako što četiri sudije bira Predstavnički dom Federacije BiH, dok dvoje sudija bira Narodna skupština RS-a. Preostala tri člana bira predsjednik ESLjP-a nakon konsultacija sa Predsjedništvom BiH. Ovakav način izbora sudija Ustavnog suda BiH ne održava favoriziranje bilo kojeg pripadnika etničke grupa, ali praksom Predstavničkog doma Federacije BiH, te Narodne skupštine RS-a, ustanovljen je ustavni običaj da se iz Federacije BiH biraju dva Bošnjaka i dva Hrvata, dok se iz RS-a biraju dva Srbina.

Tako ustanovljeni običaj, kako ističe Išerić (2017: 29-30), je običaj *contra constitutionem*, jer diskriminira sve ostale kandidate koji nisu pripadnici jednog od tri konstitutivna naroda. Način izbora sudija Ustavnog suda BiH na najbolji način oslikava moć etnonacionalizma u BiH i njegove implikacije i na one ustavne odredbe koje, *per se*, ne podržavaju etnonacionalizam. Jedna neutralna ustavna odredba tako je u praksi poprimila diskriminatorni karakter.

2. VLADAVINA PRAVA U USTAVU BIH

Vladavina prava je jedno od načela u Ustavu BiH. Član I (2) Ustava BiH glasi: „Bosnia and Herzegovina shall be a democratic state, which shall operate under the

rule of law and with free and democratic elections."[14] U smislu prethodno objašnjenog ustavnog nacionalizma unutar ustavnog sistema BiH i vladavine prava, Ustav BiH je vrlo specifičan jer istovremeno sadrži dva opozitna pojma, favoriziranje etničkih grupa i vladavinu prava. Naročita tenzija između ova dva pojma postoji kada su na vlasti nacionalisti, jer se tada dodatno reducira značaj zakona i pravnih institucija. Vladavina prava i nacionalizam predstavljaju, kako ističe Rangelov (2014: 9), kompetitivne pojmove u smislu osiguranja legitimiteta. Primjer je spomenuta praksa izbora sudije Ustavnog suda koja je jednu neutralnu odredbu Ustava BiH pretvorila u odredbu koja favorizira pripadnike konstitutivnih naroda.[15] Jasno je, dakle, da diskriminatorne odredbe Ustava BiH nisu u skladu sa vladavinom prava, jer privilegiraju određene etničke grupe, konstitutivne narode i stvaraju institucije ekskluzivno namijenjene samo pripadnicima konstitutivnih naroda. Iz tog razloga neki autori BiH definišu kao etnički ekskluzivnu, neliberalnu defektnu demokratiju (Petričušić 2014: 211).

Ambivalentnost Ustava BiH ogleda se u tome što zajedno sa diskriminatornim odredbama podržava i moderni koncept vladavine prava jer garantuje supremaciju Ustava BiH nad svim ostalim zakonima, ali također, kako smo već naveli, kao ni jedan drugi ustav na svijetu nominalno garantuje zaštitu ljudskih prava. Međutim, vladavina prava kao legitimacijska osnova vladanja nasuprot „nacije" kao legitimacijske osnove skoro da i ne postoji jer političke elite svoju opstojnost vide i nalaze u podršci jednog od tri konstitutivna naroda, a nikako u poštivanju ljudskih prava.

Sweet ističe da novi standardi konstitucionalizma utvrđuju da režimi nemaju demokratski legitimitet ako ne ograničavaju volju većine zaštitom prava i ustavnom kontrolom (Sadurski 2014: 46; Sweet 2012: 828). Ustavna država ima svoju legitimaciju ako osigurava slobode prava i pojedinca (Posavec 1998: 15), što znači

[14] Ovdje koristimo englesku verziju Ustava BiH, jer smatramo da na nezvaničnoj bosanskoj verziji Ustava BiH, ovaj član nije dobro preveden, a on na bosanskom prijevodu glasi: „Bosna i Hercegovina je demokratska država koja funkcioniše u skladu sa zakonom i na osnovu slobodnih i demokratskih izbora". *The rule of law* se ne može prevesti u skladu sa zakonom, jer je *the rule of law* mnogo širi princip od funkcionisanja u skladu sa zakonom. Kako bi objasnili našu tezu o razlici između vladavine na osnovu zakona i vladavine prava citirat ćemo Friedrich Hayeka koji to jasno objašnjava: „... zato što vladavina prava znači da vlast ne smije nikada da prinudi pojedinca izuzev nametanjem nekog poznatog pravila, ona predstavlja ograničenje moći cjelokupne vlasti, uključujući i zakonodavnu. To je učenje u vezi s tim kakav zakon treba da bude, koje se tiče općih svojstava koja pojedinačni zakoni treba da posjeduju. Ovo je važno jer se danas ideja vladavine prava ponekad miješa sa zahtjevom za puku zakonitost svih postupaka vlasti. Vladavina prava, svakako, pretpostavlja potpunu zakonitost ali to nije dovoljno: ako je neki zakon vladi dao neograničenu vlast da čini ono što joj se prohtije, sve njene radnje će biti zakonite, ali sigurno neće biti pod vladavinom prava. Stoga je vladavina prava i više od konstitucionalizma: ona zahtijeva da svi zakoni budu u saglasnosti s određenim načelima (Hayek 1998: 181).

[15] Ovakva praksa nije u skladu sa Ustavom BiH jer bez legitimnog cilja diskriminira sve pojedince koji nisu pripadnici konstitutivnih naroda. Pogledati detaljnije u Išerić (2017: 30-31).

da demokratski legitimitet ne može postojati na bazi ustavnog nacionalizma, jer bez obzira što se vlast kreira voljom većine, a u slučaju BiH na osnovu volje pripadnika tri konstitutivna naroda, ona nema demokratski legitimitet ako prava svih nisu jednako zaštićena. Kako naglašava Greenfeld, generalni principi demokratije kao što su narodna vlast i demokratske procedure mogu postojati i u liberalnim i u autoritarnim režimima, dok ideja ljudskih prava može postojati samo u liberalnim, egalitarnim i kapitalističkim režimima, te su ljudska prava mnogo važnija za demokratiju od narodnog suvereniteta (Vujčić 1998: 28; Greenfeld 1993: 328-329).[16] U tom smislu, država da bi bila demokratska mora garantovati svim pojedincima jednaka prava. Koncept liberalne demokratije predstavlja ideal-tipski koncept funkcionisanja demokratije, gdje postoje dva osnova koja se moraju zadovoljiti. Prvi je osnov poštivanje vladavine prava, a drugi je da vlast bude bazirana na volji većine (Ballestrem 1998: 76). U najširem smislu, države da bi poštovale moderne standarde konstitucionalizma, moraju biti liberalno-demokratske, to jest, moraju funkcionisati na bazi vladavine prava i demokratskih principa. To nikako ne zabranjuje da države propisuju posebne vidove zaštite kolektivnih prava, ali takva kolektivna zaštita nikako ne smije ugroziti ova dva principa.[17] U tom smislu, Ustav BiH istovremeno sadrži elemente konsocijacijske demokratije i ustavnog nacionalizma, što je prepoznao i ESLjP u presudama *Sejdić i Finci protiv BiH*, te *Zornić protiv BiH*.[18]

3. KONSOCIJACIJSKA DEMOKRATIJA I USTAVNI NACIONALIZAM – DVA LICA ISTE MEDALJE?

Prije nego analiziramo presude ESLjP-a, potrebno je utvrditi razlike između konsocijacijske demokratije i ustavnog nacionalizma. U prethodnom dijelu rada smo analizirali karakteristike i konsocijacijske demokratije i ustavnog nacionalizma, a sada je potrebno utvrditi da li su ova dva pojma istovjetni ili različiti. Ustavni nacionalizam usljed privilegovanja etnički definisanih nacija, u slučaju BiH konstitutivnih naroda, diskriminira one koji nisu pripadnici tih etničkih grupa. Ali,

[16] Uprkos rastu demokratije, prema izvještaju Vijeća Evrope (Arat 1999: 135) kršenja ljudskih prava su sve učestalija. Naravno, to ne znači da narodni suverenitet nije bitan za demokratiju, ali demokratije gdje postoji narodni suverenitet, a ne postoji efikasna zaštita ljudskih prava, bliže su „tiraniji većine".

[17] Smooha govori o pet vrsta demokratije: individualne liberalne demokratije, republikanske liberalne demokratije, multikulturalne demokratije, konsocijacijske demokratije i etničke demokratije (2002: 426).

[18] Također, ESLjP je u presudama *Pilav protiv BiH* te *Šlaku protiv BiH* ocjenio Ustav BiH diskriminatornim, a gore navedene presude najbolje oslikavaju koliziju građanskog i etničkog principa.

postavlja se pitanje da li konsocijacijska demokratija, kao i ustavni nacionalizam, uvijek i neminovno diskriminiraju ostale građane, nepripadnike konstitutivnih naroda.

Liberalna kritika tvrdi da konsocijacijska demokratija neizbježno krši prava nekih grupa i prava nekih pojedinaca. U tom smjeru, liberalna kritika utvrđuje da konsocijacijska demokratija krši pravo na zabranu diskriminacije. Kako navode McCrudden i O`Leary (2013: 483), ovaj odnos je potrebno promatrati kao odnos različite percepcije jednakosti, individualne i kolektivne. Individualna ili većinska jednakost, kako ju nazivaju McCrudden i O`Leary, nedvojbeno stavlja pod pritisak konsocijacijski model demokratije, ali konsocijacija za razliku od individualne ili većinske jednakosti, kako navode ova dva autora, traži jednakost naroda ili grupa, jer ona ne pretpostavlja postojanje jednog naroda (*demosa*) u kojem će većina legitimizirati vlast, nego pretpostavlja paritetnu i proporcionalnu zastupljenost svih naroda u vlasti. Steiner navodi da je pravni problem konsocijacijskih aranžmana problem jednakosti i nediskriminacije, jer, kako ističe, država svim građanima mora pružiti jednaku zaštitu i omogućiti političko učešće, uključujući pravo izbora i pravo kandidovanja na izborima, a što konsocijacijska demokratija kroz raspodjelu moći (*power sharing*) onemogućava (McCrudden, O`Leary 2013: 484; Steiner 1990-1991: 1551). Prema Wippmannu, struktura konsocijacijske demokratije može biti u suprotnosti sa liberalnom individualističkom paradigmom, koja je paradigma savremenih međunarodnih normi ljudskih prava (McCrudden, O`Leary 2013: 485; Wippman 1998: 232). Slično ustavnom nacionalizmu konsocijacijska demokratija u cilju zaštite kolektivnih prava ugrožava individualna prava garantovana ustanovljenim međunarodnim standardima.

Iako liberalni pravnici smatraju da je zaštita ljudskih prava dovoljna zaštita (*Bill of Rights*), Choudry se ne slaže sa takvim stavom, ističući da postkonfliktna ustavna politika ne može biti bazirana samo na garantovanju jednakih prava, nego je po-trebno uključivanje i konsocijacijskih aranžmana. Zagovornici liberalne konsocija-cijske demokratije vide važnu ulogu garantovanja ljudskih prava u ustavima konsocijacijskih demokratija (McCrudden, O`Leary 2013:484-485; Choudhry 2010: 301). Očito je, dakle, da i u teoriji postoji sličan sukob između konsocijacijske demokratije i ustavnog nacionalizma, sa jedne strane, i ljudskih prava a samim time i vladavine prava, sa druge strane. Postavlja se pitanje da li ova dva pojma, u tom kontekstu, predstavljaju sinonime. Ustavni nacionalizam predstavlja širi pojam od konsocijacijske demokratije, jer ustavni nacionalizam može postojati u raznim vrstama demokratije, kao na primjer u etničkoj demokratiji, kako je naziva Smooha (2002: 426). Prema tome, ustavni nacionalizam predstavlja permanentno stanje unutar

ustavnopravnog poretka neke države i može postojati i u državama gdje nema opasnosti od konflikta.[19] Za razliku od ustavnog nacionalizma, konsocijacijska demokratija karakteriše ustavna uređenja pluralnih, heterogenih, podijeljenih društava, a nerijetko i postkonfliktnih društava. Model konsocijacijske demokratije se primjenjuje u društvima poput belgijskog, ali i u postkonfliktnim poput bosanskohercegovačkog. Nije imperativ da je država multietnička da bi tu postojala konsocijacija, jer postoje mnoge država na svijetu koje funkcionišu na bazi većinskih demokratija, a multietničke su, kao na primjer SAD. Unutardruštvena podjela može biti rezultat historijskih okolnosti, višedecenijskog ili višestoljetnog konflikta ili, štaviše, rezultat oružanog sukoba koji je prethodio uspostavljanju konsocijacije.

Bitno je napomenuti da postoje dvije vrste konsocijacijske demokratije, korporativna konsocijacija održava trenutnu podjelu društva postulirajući etničke ili religijske razlike kao esencijalne. Korporativna konsocijacija fiksira trenutne podjele između grupa i sprečava dalju integraciju. Za razliku od korporativne konsocijacije, liberalna konsocijacija ne pridaje toliku važnost etničkim ili religijskim podjelama i više je integrativnog karaktera. Prema mišljenju McCruddena i O`Learya (2013: 484), korporativne konsocijacije uzrokuju da sukobljeni etnički identiteti ostanu podijeljeni duži period, nego što to slučaj sa integrativnom liberalnom konsocijacijom. Prema tome, ustavni nacionalizam i konsocijacijska demokratija ne moraju biti similarni. Osnovna razlika između ova dva pojma je legitimni cilj. Konsocijacijska demokratija svoju svrhu ima u zaštiti legitimnog cilja, a to je očuvanje mira kao najvišeg legitimnog cilja po međunarodnom pravu, ali i stabilnosti unutrašnjeg pravnog poretka. Konsocijacija, za razliku od ustavnog nacionalizma, nije bez svrsishodne osnove, a koju u slučaju konsocijacije predstavlja garantovanje mira i stabilnosti pravnog poretka. S tim u vezi konsocijacijska demokratija u ograničavanju individualnih prava ima legitimni cilj, dok ustavni nacionalizam, *per se*, nema legitimni cilj u ograničavanju, to jest, kršenju individualnih prava.

4. ODREĐENI SEGMENTI KONSOCIJACIJSKE DEMOKRATIJE PRED USTAVNIM SUDOM BIH

Ustanovili smo da konsocijacijska demokratija, kao i ustavni nacionalizam, ograničavaju individualna prava zagarantovana međunarodnim ugovorima, ali da suštinsku razliku između konsocijacijske demokratije i ustavnog nacionalizma čini

[19] Na primjer, ustavni nacionalizam karakteriše ustavno uređenje Estonije, pri čemu u toj državi ne postoji opasnost od mogućeg konflikta.

legitimni cilj koji postoji kod konsocijacija, a on se ogleda u očuvanju mira ili stabilnosti pravnog poretka. U kontekstu BiH, norme konsocijacijske prirode u Ustavu BiH podržavaju ustavni nacionalizam. Naravno, ovdje govorimo o Predsjedništvu BiH i Domu naroda BiH koji su ustrojeni na paritetnom osnovu čime se garantuje zaštita kolektivnih prava konstitutivnih naroda, ali su istovremeno ekskluzivno etničke institucije, zagarantovane samo pripadnicima tri konstitutivna naroda. Takav način reguliranja, *per se*, predstavlja diskriminaciju svih onih koji nisu pripadnici konstitutivnih naroda. Da li za takvu diskriminaciju postoji legitimni cilj? U tom smislu analizirat ćemo relevantne odluke Ustavnog suda BiH po pitanju konstitutivnosti naroda i presude ESLjP-a u predmetima *Sejdić i Finci protiv BiH* i *Zornić protiv BiH*.

Četiri djelomične odluke donesene 2000. godine od Ustavnog suda BiH,[20] poznatije kao Odluka o konstitutivnosti naroda, su prve koje su se dotakle problema konstitutivnosti. Značaj Odluke o konstitutivnosti naroda se može sažeti u dva segmenta. Prvo, jasno je odbačen ustavni nacionalizam u entitetskim ustavima, i drugo, jasno je definisano šta konstitutivni narodi predstavljaju. Prije donesene Odluke o konstitutivnosti naroda, ustavi entiteta su imali odlike ustavnog nacionalizma i nisu bili u skladu sa Ustavom BiH, jer su postulirali samo Bošnjake i Hrvate kao konstitutivne narode u slučaju Federacije BiH, dok je Ustav RS-a postulirao samo Srbe kao konstitutivni narod. Ustavni sud je ustanovio da su u Ustavu BiH Bošnjaci, Hrvati i Srbi konstitutivni narodi na prostoru cijele BiH, ističući da: „Ovo označavanje u Preambuli, stoga, mora biti shvaćeno kao jedan natkrovljujući princip Ustava BiH kojem se entiteti moraju u potpunosti povinovati prema članu III/3.(b) Ustava BiH".[21] Konstitutivnost naroda postoji, dakle, na cijelom prostoru BiH i entiteti su dužni poštovati konstitutivnost sva tri naroda, a ne samo onog većinskog ili većinskih u tom entitetu (Trnka 2000: 94-108). Također, Ustavni sud BiH je definisao konstitutivne narode kao koncept koji je predstavljao širu zaštitu od individualne zaštite prava, ali je također ustanovio da taj koncept ne podrazumijeva pravo na samoopredjeljenje. Sumirano, prema navedenoj Odluci Ustavnog suda BiH, konstitutivni narodi imaju pravo na višu kolektivnu zaštitu, ali nemaju pravo na samoopredjeljenje. Osim toga, Ustavni sud BiH je u navedenoj Odluci istakao: „Mora se, stoga, zaključiti u okolnostima multinacionalne države, da predstavljanje i učestvovanje u vladinim strukturama – ne samo kao pravo pojedinaca koji pripadaju pojedinim grupama, već također i etničkih grupa kao takvih u smislu kolektivnih

[20] Četiri djelomične odluke Ustavnog suda BiH broj U-5/98.

[21] *Ibid.*

prava – ne krše temeljne pretpostavke demokratske države“ (Mansfield 2003: 2068-2072).[22]

Issacharoff (2008: 231) navodi da sudovi u konsocijacijskim demokratijama prioritetno trebaju štiti stabilnost pravnog poretka, a ne upuštati se u sudski aktivizam bez demokratskog legitimiteta, koji bi mogao uzurpirati pravni poredak. Također, prema njegovom mišljenju, konsocijacijski aranžmani se najčešće osporavaju kada su u pitanju fundamentalna prava pokrenuta pred višim instancama na međunarodnom nivou. Za Kulenovića navedena Odluka o konstitutivnosti naroda je dio „razaračkog kanona“ ili *unwinders of ethnic political bargains*, kako McCrudden i O`Leary nazivaju odluke koje dovode u pitanje konsocijacijske aranžmane, te s tim u vezi, princip konstitutivnosti naroda ovom Odlukom Ustavnog suda BiH, kako ističe Kulenović, je postavljen samo za usko tumačenje bez dalje mogućnosti korištenja ovog koncepta u cilju afirmativne akcije (McCrudden, O`Leary 2013: 487; Kulenović 2016: 31). Mansfield (2003: 2076-2080) tumači Odluku o konstitutivnosti naroda Ustavnog suda BiH, kao mudro izbjegavanje tipično postavljene dihotomije između zaštite kolektivnih i individualnih prava, ali također ističe da je navedenom Odlukom BiH nagovijestila želju da se ugradi novi oblik demokratije koja će se distancirati od apsolutne etničke podjele vlasti, a koja će uključivati vrijednosti pojedinačnog učešća u političkim procesima. Klasična dihotomija između individualne i kolektivne zaštite u Odluci o konstitutivnosti ne postoji. Iako je Ustavni sud BiH bio svjestan da međunarodno pravo ne ostavlja mjesta za upotrebu etničkih grupa kao ustavnih elemenata političke organizacije, te imajući u vidu kontekst u kojem međunarodno pravo ne nudi jasan stav o napetosti između kolektivnih i individualnih prava u bosanskohercegovačkoj konsocijaciji, Odluka o konstitutivnosti Ustavnog suda BiH, za Mansfield, je bila herojska. Ta je odluka jasno ograničila i odredila konstitutivnost kao „nužno zlo“, a ne kao esenciju političkog života u BiH. Međutim, mnogi autori, pa i sudije Ustavnog suda BiH, na pogrešan način tumače navedenu odluku citirajući stav da je konstitutivnost naroda natkrovljujući princip u Ustavu BiH, o čemu će biti riječi u preostalom dijelu rada.

Bosanskohercegovački model konsocijacijske demokratije je prvi put bio pred ESLjP u predmetu *Sejdić i Finci protiv BiH*, pa onda u predmetu *Zornić protiv BiH*, a i u kasnijim predmetima *Pilav protiv BiH* i *Šlaku protiv BiH*. Za tematski okvir postavljen u ovom radu dovoljno je da analiziramo predmete *Sejdić i Finci*, i *Zornić protiv BiH*. U navedenim predmetima problematiziralo se pravo, to jest uskraćenost prava na kandidovanje za Predsjedništvo BiH i Dom naroda BiH pripadnika

[22] *Ibid.*

nacionalnih manjina i svih drugih građana koji nisu pripadnici konstitutivnih naroda a ni nacionalnih manjina, te u tom smislu prije analize odluka ESLjP-a u spomenutim predmetima, utvrditi ćemo definicije konstitutivnih naroda, nacionalnih manjina, te građana u kontekstu BiH.

Konstitutivni narodi predstavljaju poseban koncept, nepoznat liberalnim demokratijama. Suštinski, konstitutivnost naroda je poseban oblik kolektivne zaštite određenog naroda unutar jedne države, a nastao je u državama Istočne Evrope gdje se, prema mišljenju Trnke (2000: 47), posebnom zaštitom kolektivnih prava naroda pokušalo smiriti međunacionalne tenzije. Trnka (Ibid. 49-50) koncept konstitutivnosti naroda objašnjava na način da je u sintagmi „konstitutivni narodi" narod upotrebljen u smislu nacije, a ne u smislu populusa, zbira pojedinaca unutar jedne države. Narod u sintagmi „konstitutivni narodi" jeste dakle upotrebljen u smislu nacije, ali ne u građanskom smislu shvatanja nacije kao inkluzivne državotvorne zajednice nego kao etnički određene zajednice koja nije državotvorna. To je potvrdila prethodno navedena Odluka Ustavnog suda BiH, gdje je utvrđeno da konstitutivni narodi imaju viša prava od pojedinačne zaštite individualnih prava, ali da nemaju pravo na samoopredjeljenje, što znači da konstitutivni narodi u tom smislu, samostalno nisu državotvorni. Sa druge strane, konstitutivni znači da je taj narod državotvoran, ali samo u zajednici sa ostalim konstitutivnim narodima, da je ustavotvoran, to jeste da se bez njega ne mogu donijeti bitne odluke, kao što su donošenje ili izmjena ustava, dok u sociološkom smislu navedeni pojam znači da je narod osnovni dio nekog društva (Ibid. 49-50).

Iako nema unificirane međunarodno prihvaćene definicije nacionalnih manjina, postoje određene definicije na koje se najčešće poziva, pa tako Capatorti nacionalnom manjinom smatra: „... neku grupu brojčano inferiornu ostatku stanovništva neke države... čiji članovi – kao državljani te države – imaju etnička, vjerska ili jezična obilježja koja ih razlikuju od ostatka stanovništva i koji, barem implicitno, dijele osjećaj solidarnosti usmjeren na održanje njihove kulture, tradicije, vjere i jezika" (Capotorti 1977; prema Mesić 2013: 112). Eide pak nacionalnu manjinu vidi kao: „... grupu osoba u nekoj suverenoj državi koja predstavlja manje od polovice njezina stanovništva, čiji članovi imaju zajednička etnička, vjerska ili jezična obilježja koja ih razlikuju od ostatka stanovništva" (prema Mesić 2013: 112).

Kada je o pojmu građanina riječ: „... koncepcija građanina unutar savremenog javnoga prava briše razliku između građanina i državljana te se postupno pojam građanina zamjenjuje pojmom državljanina" (Pezo 2007: 382). Ako se pojam narod poistovjećuje sa pojmom građanina, onda pojam naroda kao jednog od elemenata države, valja poimati kao kategoriju pod kojom se podrazumijeva tzv. državni narod,

koji obuhvaća zapravo sve državljane (građane) jedne države neovisno o njihovoj etničkoj opredijeljenosti. Državotvorna dimenzija naroda neodvojiva je od ustavne konstitucionalizacije državnog ustrojstva, inkluzivnog uređenja ljudskih prava i sloboda, svake osobe ali i prava i sloboda – građana njezinih državljana (Arlović 2018: 33). Ustav BiH u Preambuli prepoznaje sve tri prethodno navedene kategorije: „Bošnjaci, Hrvati i Srbi, kao konstitutivni narodi (u zajednici s ostalima), i građani BiH ovim utvrđuju Ustav BiH".[23]

ESLjP-a u predmetima *Sejdić i Finci protiv BiH* i *Zornić protiv BiH* se bavio upravo diskriminacijom nacionalnih manjina i građana BiH. Ono što je prethodilo odlukama ESLjP-a su dvije odluke Ustavnog suda BiH po istom pitanju diskriminacije. Sulejman Tihić je 2004. godine kao član Predsjedništva BiH podnio zahtjev za ocjenu ustavnosti članova Ustava BiH koji privilegiraju konstitutivne narode, nasuprot „ostalih" i građana BiH, a kako smo već naveli to su članovi Ustava BiH koji propisuju način izbora članova Predsjedništva BiH i delegiranje u Dom naroda BiH. U zahtjevu za ocjenu ustavnosti je navedeno da odredbe Ustava BiH nisu u skladu sa EKLjP-om i njezinim protokolima, preciznije sa članom 14 EKLjP-a i sa članom 3 Protokola 1 uz EKLjP-a. Tihić je osim toga podnio i poseban zahtjev za ocjenu ustavnosti članova 8. 1. stav 1. i 2. Izbornog zakona BiH sa članom 3 Protokola broj 1 uz EKLjP, članom 1 Protokola broj 12 uz EKLjP, te članom 2. stav 1. tačka c) i članom 5. stav 1. tačka c) Međunarodne konvencije o uklanjanju svih oblika rasne diskriminacije. Kao podnositelj zahtjeva Tihić je istaknuo „... sve odredbe koje rezerviraju određen javni položaj za Bošnjaka, Hrvata i Srbina, bez mogućnosti izbora građanina pripadnika „Ostalih", krše član 5 Međunarodne konvencije o uklanjanju svih oblika rasne diskriminacije, koja se prema Aneksu I Ustava BiH mora primjenjivati u BiH i ne predstavlja samo obavezu države BiH, već zagarantovana pojedinačna prava, i to politička prava, osobito pravo učešća na izborima – pravo glasa i kandidovanja prema sistemu općeg i jednakog prava glasa, pravo učešća u vladi, kao i upravljanju javnim poslovima na svim razinama i pravo pristupa, pod jednakim uslovima, javnim funkcijama".[24] Ustavni sud BiH se oglasio nenadležnim po ovom pitanju, jer kako je navedeno u odluci Ustavnog suda BiH, Ustavni sud BiH je nadležan za sporove nastale između entiteta, između entiteta i BiH, ili između institucija BiH, dok u ovom konkretnom slučaju se radi o sporu između unutrašnjeg i međunarodnog prava. Također, u odluci Ustavnog suda BiH je

[23] Preambula Ustava BiH.

[24] Odluka Ustavnog suda BiH U-5/04.

ustanovljeno da prava iz EKLjP-a ne mogu imati superiorniji status u odnosu na Ustav BiH, jer je EKLjP kao međunarodni dokument stupila na snagu na osnovu Ustava BiH, te ustavne ovlasti proističu iz Ustava BiH, a ne iz EKLjP-a (Petričušić 2014: 224-225). U drugom predmetu pred Ustavnim sudom BiH, sa sličnom problematikom odnosa unutrašnjeg i međunarodnog prava, sudija Feldman je podržao prethodni stav Ustavnog suda BiH, ističući da:

> „Međunarodni sud kao što je ESLjP možda može odlučiti da ovakvo ustavno regulisanje pitanja biranja članova Predsjedništva krši prava iz ESLjP-a... Takav sud nema dužnost da podržava Ustav. Ustavni sud ima izričitu ustavnu obavezu da podržava Ustav i, prema mom mišljenju, nema ovlasti da ostavi po strani neke njegove dijelove ili da ih stavi van snage, oslanjajući se na prava koja proističu iz međunarodnog instrumenta preferirajući njih u odnosu na izričite i nedvosmislene uvjete iz samog Ustava“ (prema Milanović 2010: 640).[25]

U tom slučaju pred Ustavnim sudom BiH, Ilijaz Pilav je podnio apelaciju, jer mu je kao Bošnjaku onemogućeno kandidovanje za člana Predsjedništva BiH, pošto je samo pripadnicima srpskog konstitutivnog naroda koji imaju prebivalište u RS-u omogućeno kandidovanje za srpskog člana Predsjedništva BiH, te on kao Bošnjak koji ima prebivalište u RS-u nema pravo na kandidaturu. U tom smislu Pilav se žalio na diskriminaciju koja je postavljena u članu V Ustava BiH shodno prebivalištu pripadnika konstitutivnog naroda, pozivajući se na član 1 Protokola 12 EKLjP-a. Za razliku od prethodno navedenog slučaja, Ustavni sud BiH se upustio u odlučivanje o ovom predmetu, te se nije proglasio nenadležnim. Ustavni sud BiH je u konkretnom slučaju ocjenjivao da li je došlo do povrede člana 1 Protokola 12 EKLjP, te je ustanovio da za navedeno ograničenje prava postoji legitimni cilj. Prema tome, Ustavni sud BiH je naglasio da osporene odredbe Ustava BiH nisu arbitrarne, odnosno da su zasnovane na zakonu, te služe legitimnom cilju, imaju razumno opravdanje te na apelante ne stavljaju pretjeran teret budući da je ograničenje prava apelanta proporcionalno cilju zaštite šire društvene zajednice u smislu očuvanja uspostavljenog mira i nastavka političkog dijaloga (Petričušić 2014: 227).

Vidimo da je u pogledu bosanskohercegovačke konsocijacije Ustavni sud BiH različito rezonovao. U prvom slučaju je, kako ističe Kulenović, rezonovao u smislu „razaračkog kanona“ ili *unwinders of ethnic political bargains*, kako to nazivaju McCrudden i O`Leary (2013: 487). Kada su ustavne odredbe postale predmetom ocjene ustavnosti Ustavni sud BiH je odlučio prikloniti se Issacharoffovoj tezi da sudovi unutar konsocijacijske demokratije prije svega trebaju brinuti o stabilnosti

[25] Ustavni sud BiH Odluka broj: AP 2678/06.

pravnog poretka, ne upuštajući se u sudski aktivizam koji bi mogao ugroziti stabilnost pravnog poretka.

5. ODREĐENI SEGMENTI KONSOCIJACIJSKE DEMOKRATIJE PRED ESLJP-OM

Očekivano, diskriminatorne odredbe Ustava BiH koje istovremeno predstavljaju dio konsocijacijskog aranžmana u Ustavu BiH su nakon ocjene od strane Ustava BiH, došle pred ocjenu ESLjP-a. U predmetima *Sejdić i Finci protiv BiH* aplikanti su slično zahtjevu za ocjenu ustavnosti koju je podnio Sulejman Tihić Ustavnom sudu BiH, istakli da Ustav BiH njih kao pripadnike nacionalnih manjina diskriminira na način da im onemogućava kandidovanje za mjesto člana Predsjedništva BiH, te za delegata u Dom naroda BiH. ESLjP je u konkretnom slučaju odlučio da navedene odredbe Ustava BiH koje privilegiraju pripadnike konstitutivnih naroda nisu u skladu sa EKLjP-om, tačnije sa članom 1 Protokola 12 EKLjP-a kada je u pitanju način izbora članova Predsjedništva BiH, a sa članom 14 u vezi sa članom 3 Protokola 1 EKLjP-a kada je u pitanju izbor delegata u Dom naroda BiH. Slična presuda je donesena u predmetu *Zornić protiv BiH*, samo što je u ovom konkretnom slučaju ESLjP, po pitanju izbora delegata u Dom naroda BiH, osim povrede člana 14 u vezi sa članom 3 Protokola 1 EKLjP-a, također ustanovio da je došlo do povrede člana 1 Protokola 12 EKLjP-a. Za razliku od predmeta *Sejdić i Finci protiv BiH*, u slučaju *Zornić protiv BiH*, aplikantica je istakla da su ustavne odredbe diskriminirajuće ne samo prema nacionalnim manjinama kako je utvrđeno u presudi *Sejdić i Finci*, nego da su diskriminatorne i prema svim građanima BiH koji nisu pripadnici jednog od tri konstitutivna naroda, ali također koji nisu ni pripadnici nacionalnih manjina. Presuda *Sejdić i Finci protiv BiH* predstavlja prvu presudu donesenu od strane ESLjP-a u pogledu kršenja Protokola 12 EKLjP-a, iako je, s tim u vezi, BiH bila među prvim državama koje su ratificirale Protokol 12 EKLjP, čime je mogućnost diskriminacije po bilo kojem osnovu svedena na minimum. Presude ESLjP-a u oba navedena slučaja, za razliku od odluka Ustavnog suda BiH su ustanovile da ne postoji legitimni cilj za održavanje diskriminatornih odredbi u Ustavu BiH. Jednostavno kazano, ESLjP je utvrdio da ne postoji opravdan razlog za dalje održavanje diskriminatornih odredbi. U presudi *Zornić protiv BiH* ESLjP je, pozivajući se na prethodnu presudu u slučaju *Sejdić i Finci*, utvrdio:

> „U presudi *Sejdić i Finci* Sud je primijetio da je u vrijeme kada su donesene sporne ustavne odredbe na terenu došlo do vrlo krhkog primirja, te da je cilj tih odredbi bio da se zaustavi brutalni sukob obilježen genocidom i „etničkim čišćenjem" (vidi *ibid.*, tačka 45). Priroda tog sukoba bila je takva da je bilo neophodno pristati na „konstitutivne narode" kako bi se osigurao mir *(ibid.)*. Međutim sada, više od osamnaest godina nakon završetka tragičnog sukoba, ne može postojati bilo kakav razlog za održavanje na snazi spornih ustavnih odredbi. Sud očekuje da će se bez daljeg odgađanja uspostaviti demokratsko uređenje. S obzirom na potrebu da se osigura stvarna politička demokratija, Sud smatra da je došlo vrijeme za politički sistem koji će svakom građaninu BiH osigurati pravo da se kandidira na izborima za Predsjedništvo i Dom naroda BiH, bez diskriminacije po osnovu etničke pripadnosti i bez davanja posebnih prava konstitutivnim narodima uz isključivanje manjina ili građana BiH."[26]

Sa tačke gledišta ESLjP-a slučaj je jasan, etnička diskriminacija je protivrječna svakoj formi liberalne demokratije i ESLjP nije htio otvoriti prostor za buduće slučajeve diskriminacije (Milanović 2010: 638). Presude ESLjP-a u slučaju *Sejdić i Finci protiv BiH* te *Zornić protiv BiH* su bile prve odluke ESLjP-a u pogledu ispitivanja usklađenosti modela konsocijacijske demokratije sa Protokolom 12 EKLjP-a, što ih čini značajnim ne samo za BiH, nego i za širu međunarodnu zajednicu u pogledu budućih slučajeva diskriminacije.

6. ESLJP KAO *UNWINDERS OF ETHNIC POLITICAL BARGAINS* – KRITIKE PRESUDA ESLJP-A

Definitivno, ESLjP je u navedenim presudama postao *unwinders of ethnic political bargains*, što je izazvalo brojne kritike navedenih presuda, jer je, po prvi put, ESLjP presudio da jedan model konsocijacijske demokratije nije u skladu sa EKLjP-om. ESLjP je prvi put koristio član 1 Protokola 12 EKLjP-a na jednom konsocijacijskom modelu. Oštre kritike u pogledu navedenih presuda su iskazane kako u izdvojenim mišljenjima sudije Bonela i sutkinje Mijović, tako i od strane dijela akademske i stručne javnosti. Mijović u izdvojenom mišljenju na presudu *Sejdić i Finci protiv BiH* iznosi argumente u pogledu legitimnog cilja koji, kako je utvrđeno presudom, ne postoji. *Vica versa*, Mijović smatra da itekako postoji legitimni cilj za održavanje diskriminatornih odredbi na snazi, pošto u BiH još uvijek u potpunosti nisu ispunjeni efekti mira. Bonelo u izdvojenom mišljenju upozorava da:

[26] *Zornić protiv BiH* (Aplikacija br. 368/06).

> „Daytonski sporazum je s apotekarskom preciznošću dozirao tačne etničke proporcije tog recepta za mir. Sada je ovaj Sud na sebe preuzeo da sve to poremeti. Sud u Strasbourgu rekao je i bivšim zaraćenim stranama i kreatorima mira i dobročiniteljima da su sve uradili pogrešno. Trebalo bi sve ponovo početi. Daytonska formula je neprikladna, njeno mjesto od sada preuzima ne-formula iz Strasbourga. Treba se ponovo vratiti na tablu za crtanje."[27]

Iako se i Mijović i Bonelo nisu složili sa još nekim dijelovima presude u predmetu *Sejdić i Finci protiv BiH*, glavna značajka njihovih izdvojenih mišljenja jeste da za održavanje diskriminatornih odredbi legitimni cilj u konkretnom slučaju itekako postoji. Također, Bonelo napominje da je ESLjP godinama prihvatao ograničenja izbornih prava koja su se zasnivala na najširem spektru opravdanja koja se mogu zamisliti.

Ograničenja aktivnog i pasivnog biračkog prava od strane država potpisnica EKLjP-a su česta, a države u tom smislu uživaju veću slobodu kod procjenjivanja ograničenja pasivnog, nego kod aktivnog biračkog prava (Graziadei 2016: 60). Bosanskohercegovački model konsocijacijske demokratije nije prvi konsocijacijski model čiju je usklađenost sa EKLjP-om ispitivao ESLjP. U slučaju *Mathieu-Mohin and Clerfayt protiv Belgije* ESLjP je utvrdio da nije došlo do povrede člana 3 Protokola 1 EKLjP-a, niti povrede člana 14 EKLjP-a u vezi sa članom 3 Protokola 1 EKLjP-a. ESLjP je u konkretnom slučaju ispitivao da li je došlo do povrede izbornih prava aplikanata, pošto su oba aplikanta izabrani na neposrednim izborima, a u vrijeme održavanje izbora stanovali su u administrativnom distriktu Halle-Vilvoordeu u flamanskoj regiji, izbornoj jedinici Brussels. Aplikanti su izabrani u Predstavnički dom, odnosno Senat, a da bi bili izabrani u Flamanski savjet koji ima široka zakonodavna ovlaštenja, morali su položiti zakletvu na holandskom jeziku iako su oba aplikanta članovi francuske govorne grupe. Takva praksa je uspostavljena na osnovu Posebnog zakona o institucionalnim reformama iz 1980. godine. Oba aplikanta su se žalila da im je onemogućeno kao francuskim govornicima da budu izabrani u Flamanski savjet.[28] ESLjP je presudio da u konkretnom slučaju postoji

[27] *Sejdić i Finci protiv BiH* (Aplikacija br. 27996/06 i 34836/06).

[28] *Mathieu-Mohin i Clerfayt protiv Belgije* (Aplikacija br. 9267/81). U navedenoj predstavci prema ESLjP-u je navedeno: „Kao prvo, naveli su da ovaj zakon u praksi ne omogućava glasačima sa francuskog govornog područja iz administrativne regije Halle-Vilvoorde – koja potpada pod teritoriju flamanske regije, ali čini jedan stalan izborni okrug sa dvojezičkim adminsitrativnim distriktom Brusselsa (v. stavove 37 i 38) – da za flamanski savjet imenuje predstavnike sa francuskog govornog područja, dok birači koji govore holandski jezik mogu da imenuju predstavnike sa holandskog govornog područja. Drugo, naveli su da ovaj zakon sprečava bilo kojeg parlamentarca izabranog u tom izbornom krugu, a koji stanuje u jednoj od opština administrativne regije Halle-Vilvoorde, da bude član Flamanskog savjeta ako je pripadnik Francuske govorne grupe u Predstavničkom domu

legitimni cilj za ograničenje prava aplikanata, obrazlažući da: „I ovdje Sud priznaje da države potpisnice imaju širok stepen slobodne procjene, s obzirom da se njihova legislativa u ovom pitanju razlikuje od mjesta do mjesta i od vremena do vremena.“[29] S tim u vezi, države prema mišljenju ESLjP-a u kontekstu člana 3 Protokola 1 uživaju širok stepen „slobodne procjene“ u skladu sa političkim razvojem konkretne države.[30] Države, dakle, imaju različite mogućnosti ograničavanja izbornih prava. Navedena presuda se od strane dijela akademske i stručne zajednice najčešće koristi kao protivargument presudama *Sejdić i Finci protiv BiH te Zornić protiv BiH*.

Prije iznošenja protivargumenata potrebno je napomenuti da je usklađenost belgijskog modela konsocijacije ispitivana u skladu sa članom 14 EKLjP-a, u vezi sa članom 3 Protokola 1 EKLjP-a, dok je usklađenost bosanskohercegovačkog modela konsocijacije ispitivana sa istim članom 3 Protokola 1 EKLjP-a, u vezi sa članom 14 EKLjP-a, ali i sa članom 1 Protokola 12 EKLjP-a, što je, kako smo naveli, bio prvi slučaj da konsocijacijski model bude ispitivan pod navedenim članom, kojim se postavio znatno stroži kriteriji za opravdanje diskriminacije.[31]

Jedan od argumenata protiv presuda *Sejdić i Finci protiv BiH* te *Zornić protiv BiH* je citat obrazloženja presude sudije Levitisa u slučaju *Zdanoki protiv Latvije* koji glasi: „S jedne strane, naravno, zadatak je Suda da zaštiti izborna prava pojedinaca; ali s druge strane, ne bi trebao prekoračiti granice svoje eksplicitne i implicitne legitimnosti i pokušati umjesto naroda vladati ustavnim poretkom koji ovaj narod za

ili Senatu, i da je ovo prepreka sa kojom se ne susreću izabrani predstavnici iz holandske jezičke grupe sa prebivalištem u jednoj od tih opština“ (Mathieu-Mohin i Clerfayt protiv Belgije Aplikacija br. 9267/81).

29 *Mathieu-Mohin i Clerfayt protiv Belgije* (Aplikacija br. 9267/81).

30 *Mathieu-Mohin i Clerfayt protiv Belgije* (Aplikacija br. 9267/81). Također, ESLjP u navedenoj presudi navodi: „Izborni sistemi pokušavaju da ostvare ciljeve koji nekada jedva mogu da se usklade jedan sa drugim. Sa jedne strane, da pravično i vjerno odražavaju mišljenja ljudi, i s druge strane da usmjere tokove razmišljanja kako bi unaprijedili nastajanje dovoljno jasne i koherentne političke volje. U ovakvim okolnostima, formulacija “uslovi koji obezbjeđuju slobodu izražavanja mišljenja ljudi prilikom biranja zakonodavnog organa” u suštini podrazumijeva – pored slobode izražavanja (koja je već zaštićena članom 10 Konvencije) – načelo ravnopravnog postupanja prema svim građanima u ostvarivanju njihovog prava da glasaju i da budu birani. Međutim, iz ovoga ne slijedi da svi glasovi moraju da imaju istu težinu u vezi sa ishodom izbora, niti da svi kandidati moraju da imaju iste izglede za pobjedu na izborima. Prema tome, nijedan izborni sistem ne može da eliminiše “izgubljene glasove”. Shodno članu 3 Protokola br. 1, mora da se izvrši procjena svakog izbornog sistema u svjetlu političkog razvoja zemlje. Osobenosti koje bi bile neprihvatljive u pogledu jednog sistema mogu da budu opravdane u pogledu drugog, sve dok izabrani sistem predviđa uslove koji obezbjeđuju “slobodu izražavanja mišljenja ljudi prilikom izbora zakonodavnih organa”.“ (*Mathieu-Mohin i Clerfayt protiv Belgije* Aplikacija br. 9267/81).

31 Član 1 Protokola 12 EKLjP-a glasi: 1. Uživanje svih prava utvrđenih zakonom osigurano je bez diskriminacije po bilo kojem osnovu kao što je pol, rasa, boja kože, jezik, vjeroispovijest, političko ili drugo mišljenje, nacionalno ili socijalno porijeklo, veza sa nekom nacionalnom manjinom, imovinsko stanje, rođenje ili drugi status. 2. Nikog nijedan organ vlasti ne smije diskriminirati ni po kojem osnovu, kao što je navedeno u stavu 1.

sebe stvara“ (Graziadei 2016: 57).[32] Drugim riječima, prema mišljenju sudije Levitisa ESLjP se ne bi trebao miješati svojim aktivizmom u ustavni poredak koji je osnovan demokratski iskazanom voljom naroda. Ovakav argument, da sudovi pa i ESLjP bi trebali biti izričito oprezni kada ocjenjuju usklađenost ustavnog poretka baziranog na volji većine nije primjenjiv na Ustav BiH, jer Ustav BiH nije baziran na volji demokratske većine, nego je rezultat postignutog međunarodnog sporazuma. Ustav BiH nikada nije ratificiran u Parlamentarnoj skupštini BiH, te se diskriminatorne odredbe nikako ne mogu smatrati voljom većine.

Kako navodi Graziadei (2016: 75-77), sudovi bi trebali biti pažljivi i odmjereni ukoliko su ograničenja demokratska i inkluzivna, to jeste, ako su podržana konsenzusom zajednice i kvalificiranom ustavnom većinom, te, kako Graziadei dalje ističe, da veća sloboda procjene treba postojati ako se osporavani zakon temelji na dvotrećinskoj većini, posebno ako uživa podršku izvan granica jedne grupe. S tim u vezi, diskriminatorne zakonske odredbe u Belgiji su rezultat parlamentarnog odlučivanja, dok u BiH to nije slučaj, tačnije diskriminatorne odredbe u BiH su rezultat mirovnog pregovaranja (Ibid.).

Također, uspostavljeni konsocijacijski model u BiH nije inkluzivan, kako primjećuje Mansfieldova (2003: 2058), štaviše, bosanskohercegovačka konstitucionalizacija etničke pripadnosti ostavlja upečatljiv pravni paradoks u pokušaju da integriše sve pojedince u jedinstvenu BiH. Ustav BiH takvu integraciju temelji upravo na onome što dijeli BiH, a to je etnička pripadnost. U skladu s tim, BiH se ne može poistovjećivati sa Belgijom, jer ustavni poredak BiH koji je diskriminatoran nije rezultat demokratskog procesa, nego mirovnog pregovaranja. Drugo, bosanskohercegovačka konsocijacija nije inkluzivna, nego ekskluzivna u smislu da stvara ekskluzivna prava garantovana samo konstitutivnim narodima.

Drugi argument, sličan argumentu sudije Bonela i sutkinje Mijović, jeste da je ESLjP propustio legitimni cilj poveže s oružanim sukobom (Graziadei 2016: 75-77). Svakako, ESLjP je utvrdio u konkretnim slučajevima da je u vrijeme donošenja Ustava BiH legitimni cilj za diskriminaciju nacionalnih manjina i građana BiH koji nisu pripadnici konstitutivnih naroda postojao, ali da nakon 18 godina nakon uspostavljanja mira takav legitimni cilj ne postoji. U kontekstu vremena kada su presude donesene, tumačenje političkih okolnosti u BiH od strane ESLjP-a je bilo progresivno, i pokazat će se ključno za budući razvoj vladavine prava u BiH.

Također, jedan od protivargumenata koji je iznesen za slučaj *Zornić protiv BiH* je da pojedinci u političkom životu BiH imaju potpuno pravo da se izjasne kao

[32] *Zdanoka protiv Latvije* (Aplikacija br. 58278/00).

pripadnici konstitutivnih naroda i tako sebi omoguće kandidovanje za Predsjedništvo BiH te Dom naroda BiH, isto kao što je ESLjP u presudi *Mathieu-Mohin and Clerfayt protiv Belgije* konstatovao da aplikanti mogu da polože zakletvu na holandskom jeziku (Graziadei 2016: 68; McCrudden, O`Leary 2013: 494). Kompariranje u smislu biranja na kojem će se jeziku položiti zakletva, sa izjašnjenjem kojem narodu neki pojedinac pripada, gdje po zakonodavstvu BiH pojedinac ima potpuno slobodu kako će se izjasniti, nije prikladno. Etnička pripadnost predstavlja stvar slobode izbora i ne može biti ishod „prisiljavanja" na pripadnost određenom narodu. Izbor jezika na kojem će se položiti zakletva je promjenjivija kategorija od izbora etničke pripadnosti, te zbog toga ovaj argument u komparaciji sa belgijskim slučajem nije primjeren.

Treći argument protiv rezona ESLjP-a u slučajevima *Sejdić i Finci protiv BiH* te *Zornić protiv BiH* jeste taj da je ESLjP morao biti mudriji prilikom donošenja presuda i da je ovim presudama doveo svoj kredibilitet u pitanje, pošto obje presude ESLjP-a još uvijek nisu izvršene od strane BiH (McCrudden, O`Leary 2013: 494-501). S tim u vezi Feldman (Feldman 2013: 223) navodi: „Ako je ikad postojao slučaj koji je zahtijevao pažljivu procjenu proporcionalnosti u svjetlu slobodne procjene kao uvjeta i legitimiteta i efektivnosti Suda, onda je to bio slučaj *Sejdić*". Madsen (2015) je mišljenja da je ESLjP-u u konkretnom slučaju *Sejdić i Finci protiv BiH* nedostajalo diplomatskog iskustva sa težim slučajevima, te da su tako „mlade sudije" suočile ESLjP sa krizom legitimiteta. Svakako, presude ESLjP-a u navedenim predmetima protiv BiH nisu bile diplomatske, niti su pravile kompromis između etnonacionalnih politika i ljudskih prava. Naprotiv, presude ESLjP-a predstavljaju osnov, jedan oblik generatora budućeg razvoja vladavine prava u BiH, a, kako navodi Ginsburg (2013), praktički svaka odluka bilo kojeg suda za ljudska prava ili ustavnog suda destabilizira prethodna razumijevanja, pa zašto onda konsocijacije tretirati drugačije.

7. IMPLIKACIJE PRESUDA ESLJP-A NA BIH I MEĐUNARODNU ZAJEDNICU

EKLjP ima dvostruko dejstvo na bosanskohercegovački pravni poredak. Kao dio *materia constitutiones* EKLjP je dio unutrašnjeg pravnog poretka BiH, dok je BiH ratificiranjem EKLjP-a 2002. godine i po međunarodnom pravu se obavezala na poštivanje obaveza zaštite ljudskih prava navedenih u EKLjP-u. Osim toga, ratificiranjem EKLjP-a međunarodno stvorena obaveza po slovu Ustava BiH je postala i unutrašnja obaveza ili bolje kazano, ustavna obaveza, jer kako objašnjava Begić (2016: 13-15), načela međunarodnog prava su dio ustavnog poretka BiH i

entiteta, a jedno od načela međunarodnog prava je i načelo *pacta sunt servanda* (izvršavanje međunarodnih obaveza u dobroj vjeri), što znači da presude ESLjP-a u predmetima *Sejdić i Finci protiv BiH* te *Zornić protiv BiH* ne predstavljaju samo međunarodnu obavezu BiH da vlastiti pravni sistem uskladi sa standardima EKLjP-a, nego i ustavnu obavezu.

Postoje dvije vrste tumačenja presuda ESLjP-a u kontekstu BiH. Prema jednom tumačenja navedene presude bi trebale liberalizirati bosanskohercegovački model konsocijacijske demokratije, dok sa druge strane, prema drugom tumačenju, u skladu sa navedenim presudama konsocijacijska demokratija bi u BiH trebala biti ukinuta (McCrudden, O`Leary 2013: 493). Prema mišljenju Banovića (2021: 5), navedene presude bi trebale uzrokovati tranziciju iz korporativne ka liberalnoj konsocijacijskoj demokratiji. Iako, kako smo naveli, presude ESLjP-a su kreirale i međunarodnu i ustavnu obavezu izmjene diskriminatornih ustavnih odredbi, BiH u tom pogledu nije uradila ništa.[33] U tom kontekstu Bardutzky (2010: 333) presudu *Sejdić protiv BiH* smatra obećavajućom, ali također i vrlo izazovnom za implementiranje. Feldman (2013: 223) smatra da je svako ko poznaje lokalni politički kontekst mogao razumno predvidjeti da će presuda *Sejdić protiv BiH* ostati neimplementirana. U neku ruku, to je i razumljivo jer usklađivanje ustava sa međunarodnim standardima je mnogo teže (Milanović 2010: 641). Jedan od razloga neimplementacije presuda ESLjP-a je taj, kako ističe Sarajlić (2010), što zagovaranje implementacije navedenih presuda u smislu zamjene etničkog principa građanskim principom postoji samo kod bošnjačke političke i akademske elite, te kod malog broja pojedinaca nebošnjaka. Ovakvo stajalište, iako možda nominalno tačno, je u neku ruku sporno, zbog toga što etničko identitetiziranje akademske i političke elite samo doprinosi jačanju podjela unutar BiH. Zapravo, zagovaranje izvršenja navedenih presuda postoji kod onih pripadnika političke i akademske elite koji se zalažu za vladavinu prava, a koji nužno ne moraju biti pripadnici bošnjačkog naroda. Zbog pogrešnog sagledavanja problema presuda ESLjP-a, njihova implementacija se pretvorila u političko pitanje iako bi trebala biti, prije svega, pravno pitanje. Naravno, ovo pitanje je i političko, ali ono ne smije ovisiti od „dobre volje“ političkih elita u BiH, nego bi se u skladu sa vladavinom prava navedene presude trebale implementirati jer obaveze iz presuda ESLjP-a su pravne prirode, a „politika“ u tom smislu ne smije predstavljati ograničavajući faktor funkcionisanja države na bazi vladavine prava.

Gledano iz perspektive modernog konstitucionalizma, sve dok presude ESLjP-a ne budu implementirane, demokratski legitimitet vlasti u BiH je upitan, jer, kako

[33] O neuspjehu implementacije presuda ESLjP-a pogledati detaljnije u: Wakelin (2012: 1-5).

ističe Sweet (2012: 828), određeni režim nije demokratski ako volja većine nije ograničena pravima i ustavnom kontrolom. U kontekstu BiH, volja tri konstitutivna naroda, trenutno je bitnija od ljudskih prava građana koji ne pripadaju konstitutivnim narodima, to jeste većina (konstitutivni narodi) ograničava prava svih ostalih građana. Redovno održavanje izbora postoji i u liberalnim i autoritarnim državama, dok poštivanje ljudskih prava postoji samo u liberalnim. Trenutno BiH ljudska prava krši svojim vrhovnim pravnim aktom. Zbog etnički determiniranog Ustava koji privilegira tri konstitutivna naroda a istovremeno izrijekom postulira vladavinu prava, BiH se trenutno nalazi između „pravne i autoritarne države" (Šarčević 2009: 68-75).[34]

Sa druge strane, ESLjP, osim što je navedenim presudama proizveo implikacije po ustavni poredak BiH, također je i na međunarodnom nivou stvorio nove standarde u ocjenjivanju diskriminacije, ali i nove standarde za „opravdanje" diskriminacije. Presude ESLjP-a protiv BiH će imati značajne implikacije na buduće slučajeve diskriminacije (Bardutzky 2010: 331). Također, presude ESLjP-a su, ustvari, samo kontinuitet provođenja stava ESLjP-a kojim odbija postojanje političkih pitanja koja ne podliježu sudskoj kontroli, pa je tako u slučaju *Zdanoka protiv Latvije* slovenski sudac zapisao da kolosalni napredak ustavnog prava transformira nekadašnja politička pitanja u centralna pitanja vladavine prava (Graziadei 2016: 74). U svakom slučaju, presude ESLjP-a u protiv BiH će imati velikog utjecaja na buduće konsocijacijske modele, pogotovo one koji se budu tumačili u svjetlu člana 1 Protokola 12 ESLjP-a.

8. KONSOCIJACIJSKA DEMOKRATIJA ILI USTAVNI NACIONALIZAM – BUDUĆNOST VLADAVINE PRAVA U BIH?

Postavlja se pitanje da li je, nakon presuda ESLjP-a u kojima je jasno ocijenjeno kako ne postoji legitimni cilj za diskriminaciju nacionalnih manjina i građana koji nisu pripadnici konstitutivnih naroda, BiH država konsocijacijske demokratije ili ustavnog nacionalizma? Za Siska (1996), koji je intenzivno proučavao slučaj Južne Afrike, podjela moći među segmentima u konsocijaciji (*power sharing*) može biti jedino prikladna kao tranzicijski model gradnje povjerenja prema demokratskim institucijama. Slično, Wheatley (2005: 167) zaključuje da konsocijacijska demokratija može biti opravdana kao ideja tranzicijske pravde. Za oba autora konsocijacijska demokratija ne može predstavljati stalni model demokratije. Rothchild i Roeder tvrde da „institucije podjele vlasti često olakšavaju tranziciju iz građanskog rata, ali onemogućuju

[34] Većina domaćih autora, kao i Edin Saračević, pojam pravne države i vladavine prava poistovjećuju, tako da u kontekstu rada kada je u pitanju BiH, i mi ćemo ova dva pojma poistovjetiti.

konsolidaciju mira i demokratije“ (2005: 41). *Vica versa*, postoje autori koji konsocijacijsku demokratiju promatraju kao permanentno stanje namijenjeno multietničkim (multinacionalnim) državama. Kao opravdanje konsocijacijske demokratije u BiH ističe se da u BiH žive tri stalno sukobljene etničke grupe (Kasapović 2005: 7). Petričušić slično navodi da: „Politički sustav BiH uspostavljen Daytonskim sporazumom upravo je institucionalizirao povijesnu vjersku i etničku podijeljenost društva, osiguravajući raspodjelu političkih položaja na svim razinama vlasti po strogom etničkom ključu“ (2014: 205). Suprotno tvrdnjama navedenih autorki Malcolm objašnjava da „vjekovna etnička mržnja“ u BiH nije postojala (2011: 15-21). Slično tvrdi i Fine: „Tolerancija je obilježila čitavu historiju Bosne, osim kada su stranci ili domaći stanovnici koje su uzburkale strane vlade poticali Bosance na druge puteve” (prema Zdeb 2019: 599). Također, Ivan Lovrenović ističe da paradigma BiH glasi „ujedinjeni u različitostima“ (Lovrenović 1999: 99–100). Opravdanje konsocijacijske demokratije u BiH postojanjem historijske mržnje između etničkih grupa nema uporišta u historijskim činjenicama. Zbog toga je ESLjP sasvim ispravno u predmetima protiv BiH analizirao samo posljednji oružani sukob kao mogući legitimni cilj opstanka diskriminatornih normi, a kako smo već naveli, na koncu utvrdio da legitimni cilj za opstanak diskriminatornih normi više ne postoji. Prema presudi ESLjP-a u slučaju *Sejdić i Finci protiv BiH* ustavni poredak BiH se ima smatrati jednom vrstom tranzicijskog ustavnog poretka (Bardutzky 2010: 328). U tom smislu, trenutni bosanskohercegovački model konsocijacijske demokratije nije dao potrebne rezultate jer za razliku od, na primjer, libanskog modela koji je nakon građanskog rata izgradio zajedničku libanonsku naciju, u BiH još uvijek pripadnost određenoj etničkoj skupini predstavlja esenciju političkog života (Bieber 2000: 279).[35] Stoga, trenutni ustavni poredak BiH sa diskriminatornim odredbama, a za koje ne postoji legitimni cilj, ne predstavlja više oblik konsocijacijske demokratije, već suprotno – oblik ustavnog nacionalizma. Budućnost vladavine prava u BiH ovisi od implementacije presuda ESLjP-a koja može rezultirati potpunim ukidanjem konsocijacijskog modela ili njegovim rekonsolidovanjem liberalizacijom trenutnog modela (Banović 2021: 5). To po svoj prilici predstavlja realniju mogućnost u odnosu na ukidanje konsocijacijske demokratije. Potrebno je, kako ističe Begić (2013: 465), pronaći „sretno“ rješenje između građanskog i etničkog ustavnog modela. Multietnička država, kao što je BiH treba zaštiti etničke grupe, ali ta zaštita ne smije blokirati razvoj građanskog identiteta (O’Flynn 2006: 57). Novi oblik konsocijacijske

[35] Problem konsocijacijskog modela u BiH, je također nepostojanje socio-ekonomskih razlika između pripadnika različitih etničkih grupa. Pogledati detaljnije u Schneckener (2002: 212).

demokratije koji bi postojao u BiH svoje opravdanje može pronaći samo u pluralnosti bosanskohercegovačkog društva, što konsekventno podrazumijeva da se ne ograničavaju prava građana BiH jer za to ne postoji legitimni cilj.[36] U tom kontekstu, kako stabilnost pravnog poretka ne bi bila ugrožena, te kako i same diskriminatorne odredbe Ustava BiH ne bi ostale na snazi, optimalno rješenje predstavlja uspostavljanje građansko-konsocijacijskog modela demokratske vlasti u kojoj neće postojati diskriminacija pojedinca, uz zaštitu prava kolektiviteta (Miraščić 2009: 136-139). S tim u vezi, da bi građanski princip došao u jednak položaj sa etničkim principom potrebno je i u faktičkom smislu izgraditi bosanskohercegovačku naciju.

Izgradnja bosanskohercegovačke nacije, kao inkluzivne nacije bazirane na poštivanju ljudskih prava je kretanje u smjeru izgradnje države bazirane na vladavini prava. U tom smislu, kako navodi Mirašćić, bosanskohercegovačko društvo se mora reorganizovati, kako bi se postavili ustavnopravni okviri u kojima bi se štitila i individualna i kolektivna prava (Miraščić 2012: 200). Prema mišljenju iste autorice, država kao „organizacija supstancijalne slobode" dužna je da se postavi iznad etničkih identiteta i da svakom građaninu omogući jednaku realizaciju prava i temeljnih sloboda (2012: 200). Osnov za faktičko upostavljanje vladavine prava u BiH je izgradnja bosanskohercegovačke nacije koja će omogućiti da, prevashodno, pojedinac bude subjekt ustavnopravnog poretka BiH, ali što, *per se*, neće isključiti postojanje posebne kolektivne zaštite konstitutivnih naroda.[37] Nažalost, BiH se na putu izgradnje inkluzivne bosanskohercegovačke nacije nije pomjerila. Umjesto da je nakon presuda ESLjP-a etnička pripadnost kao politička esencija počela da slabi na uštrb građanskog principa, ona je dobila dodatnu snagu. Odlukom Ustavnog suda BiH u predmetu U-23/14, ponovljeno je da koncept konstitutivnosti naroda predstavlja „natkrovljujući princip", što je suprotno presudama ESLjP-a.[38] S obzirom da presude ESLjP-a predstavljaju, osim međunarodne, i ustavnu obavezu, rezonovanje Ustavnog suda BiH kojim se osnažuje koncept konstitutivnih naroda vodi BiH ka jačanju ustavnog nacionalizma i slabljenju vladavine prava. Također, novi princip koji je uveden ovom odlukom, a koji glasi „legitimno predstavljanje konstitutivnih naroda" (Vukoja, Grbavac, Pepić 2018: 532) sa aspekta demokratskog predstavljanja je protivrječan, jer, kako smo već istakli u ovom radu, demokratski legitimitet može postojati samo ako osigurava poštivanje ljudskih prava, a trenutni koncept konstitutivnih naroda to ne osigurava i ne može biti legitiman sa aspekta demokratskog predstavljanja. Pri

[36] Kako navodi Miraščić (2009: 89-108), elementi konsocijacijske demokratije su U BiH bili vidljivi kroz historiju.

[37] O izgradnji bosanskohercegovačke nacije pogledati detaljnije u Lavić (2019) i Zgodić (2008).

[38] Detaljnije o ovoj Odluci Ustavnog suda BiH pogledati u Delić (2018).

tome, koncept konstitutivnosti naroda nije „natkrovljujući" princip u smislu da se nalazi iznad principa vladavine prava i ljudskih prava. Termin „natkrovljujući" podrazumijeva da se u teritorijalnom smislu sve administrativne jedinice moraju povinovati ustavnoj odredbi da su sva tri naroda konstitutivna u BiH. U tom smislu, Odluka Ustavnog suda BiH u predmetu U-23/14 označava tendenciju daljeg temeljiziranja konstitutivnosti kao ustavnog modela, što vladavinu prava kao ustavni princip u BiH samo slabi.

ZAKLJUČAK

BiH trenutno predstavlja državu ustavnog nacionalizma u kojoj se bez legitimnog cilja privilegiraju pripadnici tri konstitutivna naroda, na uštrb ostalih građana koji nisu pripadnici jednog od tih naroda. Slikovito opisano, na sceni je „tiranija tri konstitutivna naroda". Pripadnost određenoj etničkoj grupi predstavlja esenciju političkog života u BiH. Budućnost vladavine prava u BiH ovisi o implementaciji presuda ESLjP-a i dovođenju građanskog principa u ravan sa etničkim principom. Također, neophodna je izgradnja inkluzivne bosanskohercegovačke nacije, kao budućeg temelja političkog života u BiH. U tom smislu izgradnja inkluzivne bosanskohercegovačke nacije je osnov za implementiranje vladavine prava u BiH, jer se samo sa jednakim pravima za sve građane BiH vladavina prava i može ostvariti. Liberalizacija modela konsocijacijske demokratije koja bi podrazumijevala manji fokus na etničke podjele, a veći na integraciju društvenih segmenata, i, istovremeno, omogućila svim građanima jednaka prava i slobode, bi bila u skladu sa vladavinom prava i omogućila dalji razvoj BiH u skladu principom vladavine prava. Stoga, konsocijacijski model, *per se*, nije neprikladan za BiH, ali trenutno je jedini model koji može postojati u uslovima svojevrsnog političkog klinča među nacionalnim političkim elitama. Budućnost vladavine prava u BiH ovisi od načina na koji će se liberalizirati trenutni model konsocijacijske demokratije.

Pri tome je bitno, kako ističe Miraščić (2009: 137), da novi oblik demokratske vlasti u BiH ne bude šabloniziran, odnosno da ne predstavljati *copy-paste* metodu implementiranja nekog drugog oblika demokratske vlasti na pravnopolitički poredak BiH. To podrazumijeva kreiranje jedinstvenog građansko-konsocijacijskog modela za BiH, koji ne bi nelegitimno ograničavao ljudska prava, a istovremeno bi garantovao nužna prava kolektiviteta.

LITERATURA

1. Arat, Zehra (1999), ˝Human Rights and Democracy: Expanding or Contracting?˝, *Polity*, 32(1), 119-144.
2. Arlović, Mato (2018), ˝Konstitutivnost naroda – bitni element konstitutivnosti europske BiH˝, *Mostariensia: Časopis za društvene i humanističke znanosti*, 22(1), 25-57.
3. Banović, Damir, Saša Gavrić, Mariña Barreiro Mariño (2021), *The Political System of Bosnia and Herzegovina*, Springer, Cham.
4. Bardutzky, Samo (2010), ˝The Strasbourg Court on the Dayton Constitution˝, *European Constitutional Law Review*, 6(2), 309-333.
5. Ballestrem, Carl (1998), ˝Narodni suverenitet u ustavnoj državi˝, *Politička misao*, 35(3), 64-77.
6. Begić, Zlatan, Zlatan Delić (2013), ˝Constituency of peoples in the constitutional system of Bosnia and Herzegovina: Chasing fair solutions˝, *International Journal of Constitutional Law*, 11(2), 447-465.
7. Begić, Zlatan (2016), ˝Legal Capacities of the Dayton Constitution in the Process of Accession of Bosnia and Herzegovina to European Union˝, *Journal of Politics and Law*, 9(1), 11-20.
8. Bieber, Florian (2000), ˝Bosnia-Herzegovina and Lebanon: Historical Lessons of Two Multireligious States˝, *Third World Quarterly*, 21(2), 269-281.
9. Capotorti, Francesco (1977), *Study on the rights of persons belonging to ethnic, religious and linguistic minorities*, UN Subcommission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities. Special Rapporteur to carry out a Study on the Rights of Persons belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities
10. Caratan, Branko (1998), ˝Nacionalni fenomen i akomodacija interesa: pretpostavke postkomunističke tranzicije — II. dio˝, *Politička misao*, 35(3), 212-233.
11. Chandler, David (2000), *Bosnia Faking Democracy after Dayton*, Pluto Press, London and Sterling
12. Choudhry, Sujit (2010), ˝After the Rights Revolution: Bills of Rights in the Postconflict State˝, *Annual Review of Law and Social Science*, 6, 301-322.
13. Delić, Demirel (2018), ˝Sistemske posljedice Odluke USBiH u predmetu dr. Božo Ljubić – nužnost strukturalnih izmjena dvodomnog uređenja zakonodavnog tijela˝, *Sveske za javno pravo*, 33, 20-32.

14. Feldman, David (2013), ˝Sovereignties in Strasbourg˝, u: Richard Rawlings, Peter Leyland, and Alison Young (ur.), *Sovereignty and the Law: Domestic, European, and International Perspectives*, Oxford University Press
15. Ginsburg, Tom (2013), ˝Courts and Consociations (review)˝, *ICONnect (ICON blog)*.
16. Graziadei, Stefan (2016), ˝Democracy v Human Rights? The Strasbourg Court and the Challenge of Power Sharing˝, *European Constitutional Law Review*, 12(1), 54-84.
17. Greenfeld, Liah (1993), ˝Nationalism and Democracy: The Nature of the Relationship and the Cases of England, France, and Russia˝, u: Weil, F. D. (ur.), *Researach on Democracy and Society*, JAI press Inc, Vol. 1, 327-352.
18. Hayden, Robert M (1993), ˝Constitutional Nationalism in the Formerly Yugoslav Republics˝, *Slavic Review*, 51(1), 1–15.
19. Hayek, Friedrich (1998), *Poredak slobode*, Global Book, Novi Sad
20. Issacharoff, Samuel (2008), ˝Democracy and collective decision making˝, *International Journal of Constitutional Law*, 6(2), 231-266.
21. Išerić, Harun (2017), ˝Izbor domaćih sudija Ustavnog suda BiH kao ustavni običaj contra constitutionem˝, *Pravna misao*, 48(11/12), 17-47.
22. Kaldor, Mary, (2016), ˝How Peace Agreements Undermine the Rule of Law in New War Settings˝, *Global Policy*, 7(2), 146-155.
23. Kasapović, Mirjana (2005), ˝Bosnia and Herzegovina: Consociational or Liberal Democracy?˝, *Politička misao*, 42(5), 3-30.
24. Kulenović, Nedim (2016), *Sud kao kreator politika?: Uloga i efekti Ustavnog suda BiH u demokratskoj tranziciji i konsolidaciji*, Analitika – Centar za društvena istraživanja, Sarajevo
25. Lavić, Senadin (2020), ˝Bosanska Nacija: Demokratska nacija-država *versus* država zatočena u etnopolitiku˝, *Pregled: Časopis za društvena pitanja*, 1(1), 21-43.
26. Lijphart, Arend (1977), *Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration*, Yale University Press, Connecticut
27. Lijphart, Arend (2008), *Thinking about Democracy: Power Sharing and Majority Rule in Theory and Practice*, Routledge, New York
28. Lovrenović, Ivan (1999), *Unutarnja Zemlja. Kratki pregled kulturne povijesti Bosne i Hercegovine*, Durieux, Zagreb
29. Madsen, Rask Mikael (2015), ˝The Legitimization Strategies of International Judges: The Case of the European Court of Human Rights˝, u: Bobek, Michal (ur.), *Selecting Europe's Judges*, Oxford University Press, 259-278.

30. Malcolm, Noel (2011), *Bosna: Kratka povijest*, Buybook, Sarajevo
31. Mansfield, Morawiec, Anna (2003), ˝Ethnic but Equal: The Quest for a New Democratic Order in Bosnia and Herzegovina˝, *Columbia Law Review*, 103(8), 2052-2093.
32. Marković, Goran (2012), *Bosanskohercegovački federalizam*, Službeni glasnik i University Press – izdanja Magistrat, Beograd i Sarajevo
33. McCrudden, Christopher, Brendan O'Leary (2013), ˝Courts and Consociations, or How Human Rights Courts May De-stabilize Power-sharing Settlements˝, *The European Journal of International Law*, 24(2), 477-501.
34. McCrudden, Christopher, Brendan O'Leary (2013), *Courts and Consociations: Human Rights versus Power-Sharing*, Oxford University Press, Oxford
35. Mesić, Milan (2013), ˝Pojam nacionalnih manjina i njihovo političko predstavljanje: Slučaj Hrvatske˝, *Politička misao*, 50(4), 107-131.
36. Milanović, Marko (2010), ˝Sejdić & Finci v. Bosnia and Herzegovina. App. Nos. 27996/06 & 34836/06˝, *The American Journal of International Law*, 104(4), 636-641.
37. Miraščić, Dženeta (2012), *Država i nacija u multikulturalnom društvu*, Službeni list BiH, Sarajevo
38. O'Flynn, Ian (2006), *Deliberative Democracy and Divided Societies*, Edinburgh University Press, Edinburgh
39. Özkirimli, Umut (2000), *Theories of Nationalism: A Critical Introduction*, Macmillan, Basingstoke
40. Petričušić, Antonija (2014), ˝Kako osigurati opstanak 'Ostalih': Dokidanje institucionalne diskriminacije nacionalnih manjina u Bosni i Hercegovini˝, u: Potočnjak, Željko, Ivana Grgurev, Andrea Grgić (ur.), *Perspektive antidiskriminacijskog prava*. Pravni fakultet u Zagrebu, Zagreb, 199-236.
41. Pezo, Vladimir (2007), *Pravni leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb
42. Posavec, Zvonko (1998), ˝Legitimacija ustavne države između moralnog univerzalizma i nacionalno-demokratskog partikularizma˝, *Politička misao*, 35(3), 5-16.
43. Rangelov, Iavor (2014), *Nationalism and the Rule of Law*, Cambridge University Press, New York.
44. Rosga, Ann Janette (2010), ˝The Bosnian police, multi-ethnic democracy, and the race of European civilization˝, *Ethnic and Racial Studies*, 33(4), 675-695.

45. Rothchild, Donald, Philip Roeder (2005), ˝Power Sharing as an Impediment to Peace and Democracy˝, u: Roeder, Philip, Donald Rothchild (ur.), *Sustainable Peace: Power and Democracy After Civil Wars*, Cornell UP, Ithaca, 29-50.
46. Sadurski, Wojciech (2014), *Rights Before Courts A Study of Constitutional Courtsin Postcommunist States of Central and Eastern Europe*, Springer, New York i London
47. Sarajlić, Eldar (2010), ˝Bosnian Elections and Recurring Ethnonationalisms: The Ghost of the Nation State˝, *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, 9(2), 66-88.
48. Schneckener, Ulrich (2002), ˝Making Power-Sharing Work: Lessons from Successes and Failures in Ethnic Conflict Regulation˝, *Journal of Peace Research*, 39(2), 203-228.
49. Sekulić, Dušan (2003), ˝Građanski i etnički identitet: Slučaj Hrvatske˝, *Politička misao*, 40(2), 140-166.
50. Sisk, Timothy (1996), *Power Sharing and International Mediation in Ethnic Conflicts*, United States Institute of Peace
51. Smooha, Sammy (2002), ˝Types of democracy and modes of conflict management in ethnically divided societies˝, *Nations and Nationalism*, 8(4), 423-431.
52. Steiner, Henry J. (1991), ˝Ideals and Counter-Ideals in the Struggle over Autonomy Regimes for Minorities˝, *66 Notre Dame L. Rev*., 1539-1554.
53. Sweet, Alec Stone (2012), ˝Constitutional Courts˝, u: Rosenfeld, Michel, Andras Sajo (ur.), *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, Oxford University Press, Oxford, 816-830.
54. Šarčević, Edin (2009), *Dejtonski ustav: Karakteristike i karakteristični problemi*, Konrad Adenauer Stiftung, Sarajevo
55. Trnka, Kasim (2000), *Konstitutivnost naroda*, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo
56. Toal, Gerard, Carl T. Dahlman, (2011), *Bosna remade. Ethnic cleansing and its reversal*, Oxford University Press, Oxford
57. Trnka, Kasim (2006), *Ustavno pravo*, Fakultet za javnu upravu, Sarajevo
58. Vehabović, Faris (2006), *Odnos Ustava Bosne i Hercegovine i Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda*, Asocijacija Alumni Centra za interdisciplinarne postdiplomske studije, Sarajevo
59. Vujčić, Vladimir (1998), ˝Politička kultura i međunacionalni odnosi u demokraciji˝, *Politička misao*, 35(2), 25-49.

60. Vukoja, Ivan, Valentino Grbavac, Ivan Pepić (2018), ˝Meritum i razumijevanje odluke Ustavnog suda BiH U-23-14˝, *Mostariensia: Časopis za društvene i humanističke znanosti*, 22(1), 523-534.
61. Zakaria, Fareed (1997), ˝The Rise of Illiberal Democracy˝, *Foreign Affairs*, 76(6), 22-43.
62. Zdeb, Aleksandra (2019), ˝Ethno-nationalism and Political Conflict in Bosnia˝, *Palgrave Handbook of Ethnicity*, 596-610.
63. Zgodić, Esad (2008), *Ideja bosanske nacije i druge teme*, Zalihica, Sarajevo
64. Wakelin, Elyse (2012), ˝The Sejdic and Finci Case: More Than Just a Human Rights Issue?˝, *E-International Relations*, 1-6.
65. Wheatley, Steven (2005), *Democracy, Minorities and International Law (Cambridge Studies in International and Comparative Law)*, Cambridge University Press, Cambridge.
66. Wippman, David (2018), ˝Practical and Legal Constraints on Internal Power Sharing˝, u: Wippman, David (ur.), *International Law and Ethnic Conflict*, Ithaca, Cornell University Press, NY, 211-241.

BETWEEN CONSTITUTIONAL NATIONALISM AND HUMAN RIGHTS - THE FUTURE OF THE RULE OF LAW IN BOSNIA AND HERZEGOVINA?

Summary:

This paper analyzes the constitutional position of Bosnia and Herzegovina (BiH) between constitutional nationalism and human rights. In its judgments in Sejdić and Finci v. BiH, and Zornić v. BiH, the European Court of Human Rights (ECtHR) found that the BiH Constitution was not in line with the European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms (ECHR). Namely, the privilege of the three constituent peoples in the Constitution of BiH, the ECHR was assessed as contrary to the prohibited discrimination prescribed by the ECHR. In this sense, the paper analyzes the current Bosnian constitutional model of a form of consociational democracy or constitutional nationalism. The authors analyze the presumption of the ECtHR in terms of the (non) existence of a legitimate goal for maintaining discriminatory provisions in the Constitution of BiH. Also, the paper analyzes the importance of the implementation of the ECtHR judgment for the future of the rule of law in BiH.

Keywords: constitutional nationalism; human rights; ECtHR; ECHR; consociational democracy

Adrese autora
Authors' address

Benjamin Nurkić
Univerzitet u Tuzli
Pravni fakultet
bnurkic@bih.net.ba

Suad Murselović
samostalni istraživač
murselovicsuad@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.1.395

UDK 321.7:342.573

Primljeno: 30. 09. 2021.

Pregledni rad
Review paper

Mirsad Čizmić, Aida Čizmić

UPOREDNOPRAVNA RJEŠENJA REFERENDUMSKE DEMOKRATIJE SA OSVRTOM NA BOSNU I HERCEGOVINU

Autori u radu razmatraju referendum kao najizraženiji oblik neposredne demokratije u kome se građani neposrednim i tajnim glasanjem izjašnjavaju o određenom pitanju. Referendum nije zamjena za predstavničku demokratiju, nego je njen korektivni faktor. Autori nastoje na jedan sistematičan način dati pregled dobre prakse referenduma kao instrumenta neposredne demokratije, prvenstveno u Švicarskoj, Italiji, Hrvatskoj, Danskoj, Srbiji, Sloveniji, Njemačkoj, državama SAD, UK i dr., ali i ukazati na mjesto referendumske demokratije u pravnom poretku Bosne i Hercegovine. Pokazuje se da referendum u nekim od navedenih država može predstavljati veliki demokratski iskorak, ali da nerijetko može biti i negacija neposredne demokratije. U prilog ovakvoj tvrdnji, autori će ukazati na pravne i političke aspekte sprovođenja referenduma.

Ključne riječi: referendum; neposredno odlučivanje; ljudska prava

UVOD

Referendumska demokratija koju poznaju moderna političko-pravna teorija i praksa prisutna je u skoro svim demokratskim državama svijeta. Najbolji primjer takve demokratije je u Švicarskoj, gdje su njeni instituti ugrađeni u cijeli pravni sistem. Države kao što su Italija, Danska, Irska, Slovenija i Hrvatska referendumu su dale poziciju ustavne kategorije. Pozitivni efekti koje postiže referednum imaju širi društveni značaj. Možemo kazati da svaka liberalno-demokratski orijentisana država

koja teži da ima stabilan politički sistem, očuvanu tržišnu ekonomiju i prije svega uređeno društvo, trebala bi omogućiti da, uz preciznu legislativu, referendum ili drugi oblik direktne građanske participacije bude dopunski mehanizam parlamentarnog odlučivanja, odnosno instrument za legitimaciju onih odluka koje su od ključne važnosti za građane. Na nivou Bosne i Hercegovine, entiteta Federacije BiH, kao i na kantonalnom nivou (barem većine njih) ne postoji adekvatan ustavni okvir za raspisivanje referenduma. U Ustavu entiteta Republika Srpska ima odredba kojom Narodna skupština može da raspiše referendum u okviru svoje nadležnosti i ista je razrađena u Zakonu o referendumu i građanskoj inicijativi.

1. INSTITUT REFERENDUMA U UPOREDNOM PRAVU

Referendum je najzastupljeniji institut neposredne demokratije u ustavnim sistemima današnjice.

> „Upotreba referenduma, posebno za donošenje ustavnih odluka, imala je poleta u posljednjim decenijama. Evropa je itekako bila na čelu ovog novog vala u direktnoj demokratiji. Glavni faktor bio je kolaps bivših saveznih država u Istočnoj Evropi: Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR) i Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (SFRJ) rastvorile su se pred narodnom pobunom pritisnuti, barem dijelom, direktnom demokratijom. Ovaj proces je stvorio presedane za dalje referendume i njihovo ugrađivanje u nove ustave država Istočne Evrope kao mehanizam za buduće ustavne promjene“. (Tierney 2017: 5)

Švicarska, iako u svom nazivu konfederacija, prema svom ustrojstvu ima sve karakteristike moderne i stabilne federacije. Najmanja je u svijetu federativno uređena država, a zajedno sa SAD i najstarija. Sastavljena je od 26 kantona, a svaki ustav kantona mora biti potvrđen od strane Skupštine uz dva prethodno ispunjena uslova: da nije u suprotnosti sa saveznim ustavom i da ga odobre građani na referendumu (Trnka 2006). Švicarska je poznata kao država direktne demokratije: „... nigdje u svijetu građani jedne zemlje ne mogu da se o tako velikom broju pitanja izjašnjavaju neposredno, kao u Švicarskoj. Švicarska ima 3.100 općina, od kojih neke imaju svega 20 stanovnika, a neke i više od pola mlinona ljudi“ (Mujačić 1991: 164), i svi oni, pored postojećih državnih organa, imaju pravo direktnog učešća u vlasti i donošenja odluka o važnim pitanjima. Referendum i narodna inicijativa primjenjuju se na svim nivoima vlasti, bez ikakvih ograničenja u pogledu predmeta referenduma, osim što se za neka pitanja traži obavezni, a za druga fakultativni oblik (Bermendi 2008). Obaveznom referendumu u Švicarskoj podliježu promjene saveznog Ustava, pri-

stupanje određenim međunarodnim organizacijama te hitno usvojeni zakoni na nivou države koji nemaju ustavni osnov, a čije trajanje je duže od jedne godine. Za pokretanje referendumskog postupka o ovim pitanjima potrebni su potpisi 50.000 građana ili prijedlozi od strane 8 kantona. „Prijedlozi koji se podnose na izjašnjavanje i građanima i kantonima prihvaćeni su kad se za njih izjasni i većina građana i većina kantona, pri čemu rezultat glasanja građana u kantonu važi kao glas kantona" (Novičić 2002: 324).

Pokretanje postupka za djelomičnu izmjenu švicarskog ustava zahtijeva potpise 100.000 građana, a za potpunu izmjenu postupak je dosta složeniji. O drugim važnim državnim i statusno-pravnim pitanjima Švicarci učestalo odlučuju na referndumima. Tako država koja je imala najdužu tradiciju mira i neutralnosti, odlukom građana na referendumu od 54,6% i podrškom 12 kantona prekinula je istu i postala članica UN-a. Iako je Švicarska sjedište UN-a i brojnih njenih institucija te jedan od najvećih donatora UN-a, prvi referendum o njenom pristupu koji je održan 1986. godine nije dao zeleno svijetlo za ulazak u UN. Jedan od razloga bio je i vojni karakter ove institucije, jer su građani bili protiv slanja švicarskih vojnika u mirovne misije, a tu je i problem Vijeća sigurnosti gdje samo pet stalnih članica ima pravo veta na odluke i inicijative.

U Švicarskoj je naglašeno prisutan i euroskepticizam čiji uzroci leže u činjenici da bi to članstvo ugrozilo prepoznatljivu neutralnost ove zemlje (Grlić Radman 2004), a odluke koje bi dolazile od organa EU potkopale bi njihov sistem direktne demokratije i time u velikoj mjeri onemogućile građanima da se referendumom izjašnjavaju o važnim pitanjima. Tek su 2008. godine građani, opet referendumom, dali pristanak da Švicarska uđe u Schengensku zonu i otvori svoje granice za saradnju na polju međunarodnog kriminala i azila. Ovakva politika „omogućava Švicarskoj da forsira svoj put društvenog i političkog razvoja, da ne prenosi dio suvereniteta na veće organizacije po čemu je postala prepoznatljiva u svijetu" (Djedović 2017: 54-82), dok građani svojim učešćem putem referenduma zajedno sa kantonima doprinose jačanju demokratije i federalizma kao dva glavna elementa švicarskog pravnog sistema.

Ustav Italije sadrži rijetku odredbu o abrogativnom referendumu, prema kojem 500.000 birača ili pet regionalnih vijeća mogu tražiti referendum o ukidanju postojećeg zakona ili drugih akata. Italijansko pozitivno pravo ne dopušta referendume iz oblasti poreske i budžetske politike, amnestije, pomilovanja ili ratifikacije međunarodnih ugovora. Pored parlamenta, državni referendum može raspisati i predsjednik republike. Za valjanost referenduma potreban je kvorum od 50% birača, a parlament

ima dva mjeseca za izmjenu zakona. „Prvi zakon koji je detaljnije regulisao pitanje referenduma u Italiji stupio je na snagu 1970. godine, dok je prvi održani referendum bio 1974. godine, o pitanju razvoda brakova, a do 2006. godine ih je bilo održano više od 60“ (Pereša i Zelić 2012:10).

Danski ustav također „predviđa obavezne referendume za izmjenu ustava i pitanje prenosa državnog suvereniteta međunarodnim tijelima. Pravni okvir predviđa četiri vrste referenduma. Ustavom je predviđeno da jedna trećina članova parlamenta može zahtijevati referendum o prijedlogu zakona koji je usvojio parlament“ (Bermendi 2008: 205). Za izmjenu ustava pored niza uslova, potrebno je i da minimalno 40% biračkog tijela pristane na iste. Područja vlasničkih odnosa, poreza, finansija, državnog duga, plata i penzija kao i međunarodnih obaveza izuzeta su iz referendumskog odlučivanja. Posljednjih godina Danska je održala niz referenduma o pitanjima evropskih integracija, uključujući referendume o Mastrihtskom ugovoru iz 1992. godine, koji je bio negativan, te o usvajanju eura iz 2000. godine (Ibid.).

U Republici Irskoj svi ustavni amandmani podliježu referendumskoj proceduri, pa su tako pitanja poput razvoda i pobačaja koja su ugrađena u irski ustav bila predmetom referenduma. Sudovi u Irskoj su donijeli odluku da pitanja koja se tiču prenosa suvereniteta također podliježu referendumskim odlukama. Tako su ugovori EU, poput sporazuma iz Mastrihta i Nice (2001) te Lisabona (2008) podneseni na referendumsko glasanje. „Zbog važnosti ovih referenduma za nacionalnu politiku, irske vlasti su razvile opsežan proces regulacije referendumskih kampanja. U tom smislu djelovanje vlade je strogo ograničeno, a Komisija za provođenje referenduma je odgovorna za pružanje informacija o predmetu referenduma i podsticanju na učešće“ (Bermendi 2008: 189).

Norveška je zemlja duge parlamentarne tradicije, u kojoj po ustavu referendum inicira sam parlament. Dva značajnija referenduma održana u Norveškoj jesu oni o pristupanju EU. Prvi put na referendumu održanom 1972. godine Norvežani su odbili prijedlog vlade za pristupanje EEZ, tako se od 79% glasačkog tijela, 53,5% izjasnilo protiv. Naredni referendum održan je 1994. godine i tada je rezultat bio negativan, gdje je 52,2% građana odbilo pristup. Glavni argumenti za nepristupanje odnosili su se na gubitak suvereniteta i velike razlike u privredi Norveške i EU. Euroskeptici su smatrali da bi ulazak Norveške u EU mogao negativno uticati na domaću poljoprivredu, razvijeno ribarstvo, a tu je svakako i nafta koja donosi ogromno bogatstvo Norvežanima. Danas je podrška za pristup još manja (Žagar 2018).

U susjednoj Hrvatskoj pravni okvir za referendum određen je Ustavom, Zakonom o referendumu, te Zakonom o lokalnoj i područnoj samoupravi. „Zakon o refe-

rendumu donesen je 1996. godine s dopunama iz 2001. i 2009. godine, a posljednje ustavne promjene odnosile su se i na referendum u smislu ukidanja potrebnog broja birača za izlazak na referendum (kvorum), tako da se sada odluka donosi većinom izašlih birača."[1] Državni referendum o izmjenama ustava, prijedlozima zakona ili nekom drugom pitanju iz svoje nadležnosti može raspisati Sabor, a po istom principu to može učiniti i predsjednik na prijedlog vlade. Sabor je također dužan da raspiše referendum ako to zatraži 10% od ukupnog broja birača u zemlji, s tim da određeni broj potpisa mora biti prikupljen u roku od 15 dana. Lokalni referendum raspisuje predstavničko tijelo tog nivoa vlasti, dok savjetodavni referendum raspisuje Vlada Hrvatske i to po istom postupku kao i državni. Do sada su u Hrvatskoj uspješno održana samo tri referenduma. Prvi 1991. godine o nezavisnosti Hrvatske, drugi 2012. godine o pristupanju EU i treći 2013. godine referendum o ustavnoj definiciji braka. „Razlozi neznatnog broja referenduma u Republici Hrvatskoj mogu se tražiti u zatvorenosti procesa odlučivanja od strane političkih predstavnika u proteklih 20 godina, neuređenom zakonodavstvu kao i strogim uvjetima za pokretanje referenduma od strane građana" (Pereša i Zelić 2012: 10).

Ustav Srbije također predviđa obavezni referendum, koji raspisuje Narodna skupština iz djelokruga svoje nadležnosti, uz uslov da to zatraži 100.000 birača ili većina zastupnika. Kao i u većini drugih ustava tako su i u Srbiji iz referendumskog odlučivanja izuzeti "međunarodni ugovori, zakoni koji se odnose na ljudska i manjinska prava i slobode, poreski zakoni, budžet, uvođenje vanrednog stanja, amnestija, kao i pitanja koja se tiču izbornih nadležnosti Skupštine."[2] Za određene dijelove ustava predviđen je obavezni ustavotvorni referendum (promjena preambule, načela ustava, ljudska prava i slobode u vanrednom i ratnom stanju), dok je za ostale predviđen fakultativni referendum. Pored republičkog u pravnom sistemu Srbije postoji i pokrajinski referendum, a na nivou općine lokalni. Pitanja referenduma se dalje razrađuju Zakonom o referendumu i narodnoj inicijativi.

Njemački pravni sistem se temelji na predstavničkoj demokratiji, gdje građani svoju vlast mogu da realizuju putem državnih organa vlasti (Bundestaga). Temeljni zakon Republike Njemačke poznaje referendum samo u slučaju donošenja saveznog zakona kojim se vrši teritorijalna reorganizacija države. Radi se o referendumu lokalnog karaktera koji se provodi na području onih saveznih država čiji teritorij biva predmetom preraspodjele (Dauster 2011: 2-26). Zbog njihove posebnosti referendum-

[1] Gong-referendum, pregled stanja i preporuke, 8.

[2] Član 108. Ustava Republike Srbije

skim demokratijama Republike Slovenije, Ujedinjenog kraljevstva i SAD-a, posvetit ćemo posebnu pažnju u narednom izlaganju.

1.1. Referendum u Republici Sloveniji

Slovenija ima dobro uređenu materiju koja se tiče direktne demokratije. Materija direktne demokratije posebno je uređena kroz Ustav, ali i pozitvne propise.

> „Ustav Republike Slovenije i relevantni zakonski propisi pružaju sljedeće instrumente direktne demokratije na nacionalnom nivou i lokalnom nivou: referendum, inicijativa za dnevni red građana, gradski sastanak, pravo na podnošenje peticije. Ustav reguliše samo one instrumente direktne demokratije koji su iz nadležnosti Narodne skupštine (opšte zakonodavno tijelo Slovenije), prvenstveno referendum o pristupanju međunarodnim organizacijama, zakonodavni referendum, ustavni referendum, referendum o osnivanju opštine, ustavna inicijativa, zakonodavna inicijativa i pravo na podnošenje peticije koja je definirana kao ljudsko pravo. Nadalje, Ustav uređuje samo osnovne karakteristike ovih direktnih demokratskih instrumenata, dok je detaljna regulativa data u Zakonu o referendumu i narodnoj inicijativi. Svi drugi instrumenti direktne demokratije regulisani su ZUPI, Zakonom o lokalnoj samoupravi (LSGA) i u Zakonu o samodoprinosu.“ (Žuber i Kaučić 2021: 136)

Kada je u pitanju referendum, treba istaći činjenicu da je Slovenija napravila veliki iskorak u odnosu na zemlje u okruženju, zbog čega se i smješta u sami vrh evropskih država koje su razradile materiju direktne demokratije, imajući u vidu da je upravo referendum najizraženiji oblik direktne demokratije. Međutim, činjenica da nešto postoji propisano, nije garant za njegovu primjenu. Tako je naprimjer sa ustavnim referendumom za čije pokretanje je nadležna Narodna skupština, odnosno potrebno je da 30 zastupnika glasa za pokretanje referenduma o nekom ustavnom amandmanu. Stoga i ne čudi činjenica da se ovaj oblik referenduma rijetko održava. Kada je u pitanju Zakonodavni referendum, koji propisuje Ustav Slovenije u članu 90., dosta je drugačija situacija za njegovo pokretanje s obzirom da o istom ne odlučuju zastupnici nego je potrebno da to zahtijeva 40.000 građana sa pravom glasa. Radi se na neki način o posebnoj vrsti referenduma koji se raspisuje kada se zakon usvoji, pa je potrebna neka vrsta ratifikacije od strane građana prije stupanja na snagu. Takav referendum je raspisan 2013. godine.

> „Dakle, birači imaju isključivu nadležnost za raspisivanje zakonodavnog referenduma. Prema član 90. stavu 1. Ustava, zakonodavni referendum može pokrenuti najmanje 40.000 birača, što predstavlja približno 2,4 % čitavog biračkog tijela, što je manje nego u usporedivim europskim

državama. Postupak prikupljanja potpisa birača reguliran je RPIA -om.“ (Žuber i Kaučić 2021: 139)

Referendum o pristupanju međunarodnim organizacijama je propisan članom 3. a) Ustava Slovenije. Ovaj oblik referenduma se u Sloveniji može raspisivati samo za one situacije kada država stupa u odnose sa drugim međunarodnim organizacijama, a ne za ratifikaciju zakona ili drugih vrsta ugovora mimo onih koji se odnose na pristupanje nekoj međunarodnoj organizaciji.

> Referendum o pristupanju međunarodnim organizacijama nije obavezan. Skupština ga može sazvati vlastitom odlukom na prijedlog vlade, najmanje deset zastupnika ili poslaničke skupine. Prijedlog za raspisivanje referenduma može biti učinjen prije ili nakon potpisivanja ugovora, ali mora biti učinjen prije usvajanja zakona o ratifikaciji ugovora od strane Narodne skupštine. Referendumi o pristupanju međunarodnim organizacijama održani su samo dva puta do sada, oba puta 2003. godine, u pogledu pridruživanja Europskoj uniji i NATO-u. (Žuber i Kaučić 2021: 140)

Konsultativni referendum se raspisuje samo za pitanja koja su u izručitoj nadležnosti Narodne skupštine. Ovdje je važno naglasiti da se ovaj oblik referenduma ne raspisuje za sva pitanja iz nadležnosti Narodne skupštine, nego samo za ona pitanja koja su od šireg društvenog značaja. S obzirom da se ovim oblikom referenduma odlučuje o pitanjima koja su od općeg društvenog interesa, to indirektno upućuje na činjenicu da se ne mora raspisivati za čitavu teritoriju države, nego da to može i na određenom dijelu teritorije države Slovenije, ako se radi o posebnom javnom interesu za taj teritorij, kao što je grad i sl. Savjetovdavni referendum održan je na nacionalnoj razini samo jednom, 2008. godine, u vezi s osnivanjem regije u Sloveniji.

1.2. Referendumska demokratija u Ujedinjenom kraljevstvu

Jedna od specifičnosti demokratskog procesa Ujedinjenog kraljevstva (UK) ogleda se u činjenici da ne postoji jedan kodificirani ustav. ‘’Ustav’’ UK u svojoj osnovi obuhvata sva pisana i nepisana pravila na kojima se zasniva život UK (sudska praksa, povelje, zakoni, običaji i dr). „Način promjene temeljnih značajki britanskog ‘’ustava’’ u razdoblju od 1830. pa do Zakona o parlamentu iz 1911. objašnjava se uobičajeno na način da se određeni parlamentarni izbori u tom razdoblju promatraju kao prikriveni referendumi na kojima biračko tijelo glasanjem za određenu političku stranku daje mandat toj stranci da nakon izbora donese zakon kojim će izmijeniti

određenu značajku postojećeg ‘’ustava’’“ (Podolnjak i Bačić 2013: 589). Takozvani prikriveni referendum u UK je našao svoju primjenu najviše kod promjene osjetljive materije, prvenstveno zakonodavstva koje se odnosi na izborni proces. „Prvi prikriveni referendum vezan je uz prvo proširenje biračkog prava izbornim zakonom iz 1832. (Great Reform Act of 1832) koji je donesen nakon parlamentarnih izbora 1831. posebno raspisanih radi odlučivanja o pitanju parlamentarne reforme“ (Podolnjak i Bačić 2013: 589). Karakteristika koja je obilježila referendumsku demokratiju UK jeste najveći broj referenduma održan na poddržavnom nivou i to o pitanjima koja se odnose na samoopredjeljenje (Škotska, Wales i Sjeverna Irska).

> „Detaljna historija teritorijalnog ustava UK daje nam uvid u to kako referendum može biti u napetosti s pokušajem uspostavljanja demokratije na više nivoa. Proces je bio prenošenje – davanje autonomije, ali i traženje reintegriteta regije u državu, vraćajući izgubljeni osjećaj srodnosti s državom, i da učvrsti zajedničku posvećenost njegovom uspjehu.“ (Tierney 2017: 7)

Na državnoj razini referendumska demokratija nema nekog posebnog odjeka, pa je tako do referenduma (23. 06. 2016) koji je odlučio o izlasku iz EU zabilježeno da su na nivou UK „provedena samo dva opća referenduma (prvi o ostanku UK-a u tadašnjoj Europskoj ekonomskoj zajednici 1975., a drugi 2011. o izbornom sistemu preferencijalnog glasanja). Moglo bi se tvrditi da je u UK-u bio dominantan stav britanske političke klase, koja je uzimala zdravo za gotovo superiornost westminsterskog modela ‘parlamentarne demokracije’ i zaključiti da u njemu nema mjesta za referendum, u skladu s mišljenjem premijera Clementa Attleeja da je referendum ‘’sredstvo despota i diktatora’’“ (Podolnjak i Bačić 2013: 595). Jedna od najčešćih polemika oko primjene referendumske demokratije u UK je vezana za to koja bi bila važna pitanja ustavnog karaktera koja bi zahtijevala primjenu referenduma.

> „Kako se mogu definirati ‘ustavne promjene’ u zemlji koja nema (kruti) ustav?” – to je pitanje James Bryce postavio u pismu Diceyju 1911. godine. Do danas na to pitanje nije odgovoreno. O tome koja su to “ustavna pitanja” nikad nije postignut konsenzus, niti postoji akt parlamenta kojim bi to bilo propisano.“ (Podolnjak i Bačić 2013: 596)

Jedan od posljednjih i možda najznačajnijih uticaja referendumske demokratije u UK jeste spomenuti Brexit, na temelju kojeg je od 2020. godine UK započelo novi/stari život, samostalno i izvan pravno-političkog svoda EU.

1.3. Referendumska demokratija SAD

U Sjedinjenim Američkim državama, kao federaciji koju sačinjava 50 država, svaka od njih uređena je na svoj način ustavom i pravnim sistemom i kao takva uživa veliki stepen autonomije. Treba istaknuti da se na nivou federacije ne koriste oblici direktne demokratije za donošenje bilo kakavih odluka. Međutim, takav slučaj nije u državama koje čine federaciju, gdje je neposredna demokratija uveliko raširena. Dakle, kada je o referendumu u SAD riječ, „... na državnom i lokalnom nivou njegova upotreba datira od kolonijalnih vremena i postupno se povećavao (iako još uvijek nije univerzalni) od tada“ (Fisch 2006: 458). Veliki uticaj za napredak referendumske demokratije u SAD pred kraj 19. i početkom 20. stoljeća imali su populistički pokreti, koji su doveli do toga da se ustavi, zakoni ili amandmani imaju izglasati putem referenduma, a pripadnici manjinskih skupina mogli su putem inicijativa zahtijevati da se određeni prijedlozi uvrste u zakone. Velika ekspanzija u primjeni referendumske demokratije na tlu SAD može se pripisati i njenom ranom demokratskom ustrojstvu, slično Švicarskoj, gdje su građani mogli neposredno učestvovati i komunicirati sa vlastima putem drugih oblika neposredne demokratije kakva je bila narodna skupština.

> „Osnivanjem Sjedinjenih Država zabilježen je porast broja referenduma, jer su države na sjeveroistoku odobrile svoje nove državne ustave referendumom. Građani su imali slobodu da ih odbiju, a nekoliko je revizija zahtijevalo promjene i usvojene su.“ (Boyd 2010:10)

Među prvim državama koje su usvojile svoj ustav referendumskim načinom odlučivanja bila je država Massachusetts i to 1778., slijedlila je država New Hampshire 1780. i 1783. Već ustaljeni i popularni referendumi i inicijative ubrazno su se počeli širiti krajem devetnaestog stoljeća. Primarni cilj vodećih populističkih pokreta bio je usmjeren protiv zakonodavne vlasti, i to pod parolom korumpiranosti, čime su nastojali da oduzmu ili umanje moć političkim predstavnicima i da je skoncentrišu u ruke građana kao izvornih nosilaca suvereniteta.

> „Danas sve osim jedne države (Delaware) zahtijevaju obavezne referendume za ustavne promjene; 24 imaju narodni referendum i 23 narodne inicijative. Još više ih postoji na regionalnoj i općinskoj razini: ima približno 10.000 lokalnih referenduma godišnje u Sjedinjenim Državama. Međutim, kvaliteta jako varira. Dok su Oregonci glasali za 340 popularnih referenduma, Wyoming je imao samo sedam zbog ekstremnog broja potrebnih potpisa. Iako je Kalifornija održala 247 popularnih inicijativa, nije imala nijedan narodni referendum od 1952. zbog restriktivnih vremenskih ograničenja prikupljanja potpisa. Bez obzira na to, upotreba direktne demokratije uveliko se povećala tokom godina. Ipak, dok direktna demokratija ima opsežnu

> historiju u Sjedinjenim Državama, zastupljenost direktne demokratije se uveliko razlikuje od države do države.“ (Boyd 2010: 11).

Nije teško zaključiti, da SAD pružaju neku vrstu krajnosti kada je u pitanju direktna demokratija, s obzirom na velike mogućnosti primjene instituta direktne demokratije, prvenstveno referenduma. Najveći broj postupaka direktne demokratije, prvenstveno opoziva, referenduma i narodne inicijative proveden je u periodu između 1898. i 1918. godine. (Donovan 2014). S tim u vezi, između 2000. i 2012. Amerikanci su glasali na gotovo 1600 referenduma širom države, od kojih je oko polovine rezultat popularnih predstavki (Ibid.). Koliko daleko su pojedine države otišle sa primjenom referendumskog načina odlučivanja govori i činjenica da građani mogu neposrednim glasanjem odlučiti o smjeni pojedinih službenika kako na državnom tako i na lokalnom nivo. Ipak, u teoriji se postavlja pitanje je li stručne poslove u pojedinim državama SAD treba da vode stručni državni službenici na način kako to nalažu struka i praksa ili onako kako to nalaže subjektivna volja prosječnih građana. Treba imati na umu da građani uglavnom odlučuju na temelju subjektivnih osjećaja, bez objektivnog pogleda na svijet, za razliku od stručnih službenika koji na temlju stručnog znanja izvršavaju svoje obaveze. Veliki broj teoretičara u SAD ističe činjenicu da bez obzira na porast primjene referendumske demokratije, ona ipak ostaje kontroverzna. Bilo kako bilo, nesumnjivo je da većina američkih građana podržava direktnu demokratiju.

> „S druge strane, mnogi su novinari i političke elite duboko u tome skeptični. Njihove glavne tačke prijepora gotovo su poslovične: jesu li glasači sposobni za donošenje političkih odluka? Da li je novac previše važan u inicijativnim kampanjama? Dopušta li direktna demokratija da posebni interesi podrivaju proces politike, ili osnažuje građane da se suprotstave uticaju posebnih interesa u zakonodavstvu? Ova su pitanja bila u središtu rasprave o direktnoj demokratiji prije jednog vijeka i ona ostaju središnja pitanja danas.“ (Lupia i Matsusaka 2004: 464).

2. REFERENDUM U PRAVNOM SISTEMU BIH

U prošlom pravnom sistemu BiH je imala i Zakon o referendumu. Njime su se uređivala referendumska načela, pitanja koja mogu biti predmetom referenduma, subjekat koji ga raspisuje itd.; u suštini bile su prepisane ustavne odredbe o referendumu. Upravo na osnovu ovog zakona i tada važećeg Ustava SRBiH, te preporuke Badinterove komisije,[3] Skupština RBiH na sjednici održanoj januara 1992.

[3] Arbitražnu komisiju, u nauci i praksi poznatiju kao Badinterova (ime dobila po svom predsjedniku, francuskom sudiji Robertu Badinteru), osnovalo je Vijeće ministara EEZ u augustu 1991., a činili su je visokopriznate sudije

donosi Odluku o raspisivanju republičkog referenduma za utvrđivanje statusa BiH.[4] Referendum je održan 29. februara i 1. marta 1992. godine, a pitanje je glasilo: *jeste li za suverenu i nazavisnu BiH, državu ravnopravnih građana, naroda BiH – Muslimana, Srba i Hrvata i pripadnika drugih naroda koji u njoj žive*? Prema službenim rezultatima na referendum je izišlo 64,31% od svih upisanih birača. Od datih glasova 99,44% glasalo je za, a protiv je glasalo 0,29%. Uzimajući u obzir činjenicu „osporavanja bosanskog državnog naroda/nacije referendum je pokazao da etnička heterogenost BiH nije igrala nikakvu ulogu pri donošenju odluke o samostalnosti, niti je mogla stajati na putu sticanja međunarodno priznate nezavisnosti Bosne" (Šarčević 2010: 53-54). Nakon provedenog referenduma međunarodna zajednica priznala je BiH kao nezavisnu i suverenu državu u njenim postojećim granicama, a potom je uslijedila agresija. Za razliku od većine demokratskih država, sadašnji Ustav BiH, kao oktroirani, odnosno nametnuti od strane međunarodne zajednice, iako polazi od demokratskih načela, vladavine prava i poštivanja ljudskih prava i sloboda, ne sadrži izričite odredbe o oblicima neposredne demokratije, pa tako ni o referendumu (Hunček-Pita 2011). Postoji odredba o „demokratskim načelima kojom se BiH određuje kao demokratska država, koja funkcioniše kao pravna država temeljem slobodnih i demokratskih izbora" (Sahadžić 2016: 76). Navedeno podržava činjenicu da Ustav BiH poznaje jedino model predstavničke (posredne) demokratije.

2.1. Ustavni osnov referenduma na nivou BiH

Ustav BiH ne predviđa model neposredne demokratije i za razliku od velikog broja modernih ustava izostavio je regulisanje neposrednog učešća građana u donošenju odluka. Uzmemo li u obzir činjenicu da je naš Ustav pisan u vrijeme i u uslovima kada je jedini cilj međunarodne zajednice bio zaustavljanje agresije na BiH uz postojanje minimum osnova za funkcionisanje države, razumljivo je da su u takvom tranzicijskom dokumentu izostale neke važne odredbe (Šarčević 2009). Izostavljanje odredbi kojima bi se regulisali oblici neposrednog učešća građana mogli bismo shvatiti i kao mjeru opreza primjerenu za tu fazu uspostavljanja pravno-političke

država osnivača EU. Komisija je djelovala u okviru Međunarodne konferencije o Jugoslaviji, s ciljem rješavanja spornih pitanja koja su se javljala u okviru krize nastale na području Jugoslavije. Badinterova komisija je imala obavezu da u roku od dva mjeseca od prijema spornog pitanja da svoje mišljenje o istom. Njena mišljenja su imala pravnu snagu međunarodne presude. U toku svog djelovanja Komisija je dala 15 mišljenja o različitim pitanjima vezanim na samo za jugoslovensku krizu, nego i za druge slučajeve međunarodnog priznanja država. Upravo je mišljenje br.4 bilo osnov za raspisivanje referenduma u BiH.

[4] Službeni list SRBiH, br. 2, 27. januar 1992.

stabilnosti u BiH. U određivanju nadležnosti Parlamentarne skupštine donosioci ustava su namjerno ili ne, propustili navesti mogućnost raspisivanja referenduma od strane najvišeg predstavničkog tijela. Valja ukazati i na činjenicu da je BiH potpisnica 16 međunarodnih dokumenata o ljudskim pravima i slobodama,[5] te da se već i u preambuli Ustava poziva na Univerzalnu deklaraciju o ljudskim pravima UN-a koja u svom članu 21. stav 1. garantuje da svako ima pravo da učestvuje u javnim poslovima svoje države, neposredno ili preko slobodno izabranih predstavnika. Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima na sličan način kao i navedena Deklaracija utvrđuje ovo pravo. Stoga određeni autori smatraju da navedeni dokumenti, naročito pomenuti Pakt, mogu da budu čvrst pravni osnov da ovo građansko i političko pravo bude pravno regulisano (Pobrić 2015). Međutim, u državi

> „... koja je po samom Ustavu zasnovana na demokratskim načelima i načelima pravne države, izvan svake sumnje bi bilo potpuno nedemokratski, time i u suprotnosti sa ustavnom odredbom, negirati pravo građana da se neposredno izjašnjavaju o određenim pitanjima, pod uvjetom da to od njih zatraži nadležni organ koji bi u tom slučaju, usljed pravne praznine u toj oblasti, odlukom o raspisivanju referenduma morao definisati sve detalje u vezi sa njegovim provođenjem“ (Begić 2011: 43).

Nepostojanje navedenih odredbi, bilo ustavnih ili zakonskih, predstavlja pravnu prazninu, što jeste pravni propust, ali koji ne bi trebao da bude razlogom da demokratsko pravo na neposredno učešće građana, odnosno pripadnika konstitutivnih naroda i ostalih građana kao osnovnih nosilaca narodnog suvereniteta, bude dovedeno u pitanje. Ova praznina može biti popunjena, kao što je već naglašeno, donošenjem Zakona o referendumu od strane nadležnog tijela, a što bi u našem slučaju bila Parlamentarna skupština BiH. Uzimajući u obzir našu društveno-političku realnost i složenost političkih odnosa, gdje se potiskuje i zanemaruje direktan uticaj građana BiH u postupcima odlučivanja, teško da se u skorije vrijeme na državnom nivou mogu očekivati ovakvi prijedlozi na dnevnom redu državnih institucija.

2.2. Pravni osnov referenduma na entitetskom nivou

Situacija u pogledu pravnog normiranja instituta direktne demokratije na entitetskom nivou je drugačija, barem što se tiče bosanskohercegovačkog entiteta Republike Srpske. Ustav entiteta Federacije BiH, kao ni državni, ne sadrži odredbu koja reguliše

[5] Vidjeti Anex 1 Ustava BiH, Katalog 15 međunarodnih dokumenata o ljudskim pravima i Evropsku povelju o lokalnoj samoupravi koja je ratifikovana 1994. godine od strane Vlade BiH.

status referenduma. Usvojeni Zakon o principima lokalne samouprave u FBiH[6] u poglavlju IX propisuje da građani neposredno odlučuju o pitanjima iz nadležnosti organa jedinica lokalne samouprave putem referenduma, mjesnog zbora grđana i drugih oblika neposrednog izjašnjavanja. Građani prijedloge podnose putem inicijative, udruženja, nevladinih organizacija, odnosno na drugi način utvrđen statutom. Mogu se uvoditi i drugi instrumenti direktne demokratije koji nisu u suprotnosti sa zakonom.[7] Zakonom je također propisano da je referendumska odluka obavezujuća za vijeće odnosne jedinice lokalne samouprave.[8]

2.2.1. Referendum u entitetu Republika Srpska (RS)

U Ustavu bosanskohercegovačkog entiteta RS predviđena je mogućnost raspisivanja referenduma za pitanja iz nadležnosti tog entiteta, ali često dolazi do pogrešnog tumačenja, pa se tako otvara mogućnost raspisivanja referenduma o promjeni međuentitetske linije razgraničenja između eniteta RS i entiteta Federacije BiH.[9] U ostalim slučajevima Ustavom RS je predviđena nadležnost Narodne skupštine za raspisivanje republičkog referenduma. Riječ je o prethodnom referendumu.[10] Ovaj član u svom tekstu sadrži samo pravni pojam „referendum“, bez detaljnije razrade istog u smislu određivanja pitanja koja mogu biti predmetom referenduma. Ustavom je također predviđeno da zakonodavnu inicijativu pored predsjednika i Vlade RS može podnijeti 3.000 birača s pravom glasa.[11] Nadalje u Ustavu također stoji da Narodna skupština može odlučiti da o pojedinim pitanjima iz svoje nadležnosti odluku donese nakon prethodnog izjašnjavanja građana na referendumu.[12] Narodna skupština RS je februara 2010. godine usvojila Zakon o referendumu i građanskoj inicijativi[13].

> „Analizom ustavnog i zakonskog regulisanja referenduma u entitetu RS mogu se izvesti četiri opće karakteristike ovog instituta:
> - Narodna skupština raspisuje referendum iz domena pitanja njene nadležnosti,
> - u pitanju je fakultativni i prethodni fererendum jer Narodna skupština odlučuje hoće li i kada će referendum raspisati,

6 Objavljen u Službenim novinama FBiH br. 49/06

7 Član 43. *Zakona o principima lokalne samouprave* FBiH

8 Član 44.

9 Ustav RS, član 2. stav (2).

10 Član 70. *Ustava RS*

11 Član 76. *Ustava RS*

12 Član 77. *Ustava RS*

13 Službeni glasnik RS broj 42/10

- svrha referenduma je prethodno izjašnjavanje građana,
- ni Ustav RS ni Zakon ne propisuju da je referendum obavezan oblik odlučivanja o nekim pitanjima.“ (Trlin 2011: 7).

Odluka donesena na referendumu je prema pomenutom Zakonu obavezujuće prirode.[14] Organ koji donosi odluku o raspisivanju referenduma je Narodna skupština, a ovlašteni predlagači su predsjednik Republike, Vlada, najmanje 30 poslanika ili 10.000 građana s biračkim pravom.[15] Može se kazati da je institut referenduma u pozitivno-pravnim propisima entiteta RS dosta neodređeno postavljen.

Nakon kulminacije političkog nezadovoljstva u entitetu RS, a zbog, kako su tvrdili, stanja u državnom pravosuđu, te nametnutih odluka od strane Visokog predstavnika, vlasti entiteta RS su aprila 2011. godine donijele Odluku o raspisivanju republičkog referenduma.[16] Ovom Odlukom je istovremeno utvrđeno i referendumsko pitanje: *Da li podržavate nametnute zakone od strane Visokog predstavnika međunarodne zajednice u BiH, posebno o Sudu i Tužilaštvu BiH i njihovu neustavnu verifikaciju u Parlamentarnoj skupštini BiH* (Pobrić 2015: 1-3). U analizi ovog referendumskog pitanja Pobrić navodi da je osnovno načelo, načelo jasnoće referenduma u ovom slučaju prekršeno. U svojoj suštini referendumsko pitanje ne bi smjelo sugerirati odgovor (kao što je ovdje slučaj), gdje samo pitanje sadrži više tema i idelan je materijal za manipulaciju biračkim tijelom i nametanje stava. Ovakva konstrukcija referendumskog pitanja nastala je kao rezultat niza političkih dešavanja, između ostalog i donošenja zakona koje je Visoki predstavnik koristeći „bonske ovlasti“ nametnuo. Pravni osnov za raspisivanje referenduma vlasti entiteta su ‘’našle’’ u Ustavu RS-e i to njegovom članu 70, te u već spomenutom Zakonu o referendumu i građanskoj inicijativi. U spisku nadležnosti koje su predviđene Ustavom, a koje pripadaju ovom entitetu[17] nije sadržana i nadležnost koja se odnosi na sudsku vlast, osim one koja govori o postojanju Vrhovnog suda RS i Ustavnog suda RS. „Dovodeći ovaj član Ustava u kontekst odluke Ustavnog suda u predmetu U 26/01 (odluka o ustavnosti Zakona o sudu BiH), u kojoj se konstatuje da se ne radi o prenosu nadležnosti sa entiteta na državu, onda jasno proizilazi da i Ustav RS definira nadležnost za donošenje zakonodavstva u oblasti sudske vlasti na nivou BiH, kao

[14] Član 36. glasi: *Ako su se građani referendumom prethodno izjasnili o određenom pitanju, nadležni organ će donijeti odgovarajući akt u roku od šest mjeseci od dana održavanja referenduma uskladu sa Ustavom i zakonom.*

[15] Član 10. *Zakona.*

[16] Službeni glasnik RS br. 31/2011.

[17] Ustav RS član 3. i Član 68.

isključivu nadležnost države (Fondacija Centar za javno pravo 2011: 8)". Tako je donošenjem Odluke o referendumu pored Ustava BiH, prekršen i Ustav RS-e. U pogledu drugog dijela referendumskog pitanja sama njegova konstrukcija je sporna, s obzirom na činjenicu da ni entitetski predstavnički organi, a niti građani, nemaju nadležnost za ispitivanje ustavnosti državnih zakona. Navedena pitanja su u isključivoj nadležnosti Ustavnog suda BiH.

Zakoni koji se usvajaju u državnim institucijama prolaze dosta složenu proceduru koja uključuje obavezno entitetsko glasanje i mogućnost pokretanja mehanizama zaštite vitalnog nacionalnog interesa. U smislu svega do sada navedenog može se konstatovati da entitet RS, za razliku od državnog nivoa i nivoa entiteta FBiH, ima pravno normiran institut referenduma, kojim se omogućava direktno učešće građana u političkom odlučivanju, ali se isti koristi u političke svrhe, a ne kao pravo građana. Referendumske odredbe u ovom slučaju uopće nisu sporne. Sporna je Odluka o raspisivanju entitetskog referenduma, koja je u suprotnosti sa Ustavom BiH, Anexom 10 Dejtonskog mirovnog sporazuma, Odlukom Ustavnog suda BiH br. U-26/01, a na koncu i Ustavom RS jer je ovom Odlukom Narodna skupština izašla iz kruga svojih ustavnih i zakonskih ovlaštenja, zadirući direktno u nadležnosti BiH. Slično navedenom, još jednom je Narodna skupština RS donijela Odluku o raspisivanju entitetskog referenduma[18] i to o Danu ovog entiteta, na sjednici održanoj jula 2016. godine, a referendumsko pitanje je glasilo: *Da li podržavate da se 9. januar obilježava i slavi kao dan Republike Srpske*. Ne ulazeći odmah u analizu samog refendumskog pitanja, potrebno je ukazati na činjenicu da je Ustavni sud BiH, postupajući po zahtjevu tadašnjeg predsjedavajućeg Predsjedništva BiH Bakira Izetbegovića, donio Odluku o meritumu i dopustivosti[19] kojom se utvrđuje da je član 3/b Zakona o praznicima RS[20] u suprotnosti sa članom 1 i 2 Ustava BiH, kao i Protokolom 12 Evropske konvencije o zaštiti ljudskih prava i temeljnih sloboda i Međunarodnom konvencijom o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije. Narodna skupština RS je, pored odluke Ustavnog suda BiH koja je po svojoj pravnoj prirodi obavezujuća i konačna, nastavila u praksi provoditi neustavne aktivnosti s ciljem realizacije svoje namjere. U ambijentu predizbornih kamapanja vladajući politički predstavnici izglasali su Odluku o raspisivanju referenduma i isti održale 25. septembra 2016. godine, samo sedam dana prije održavanja lokalnih izbora. Na referendum je prema podacima Republičke komisije izišlo 55,77% biračkog tijela, od čega je 99,8% dalo

[18] Službeni glasnik RS br. 68/16.

[19] Integralni tekst odluke dostupan na: http://www.ustavnisud.ba/dokumenti/_bs/U-3-13-1017392.pdf

[20] Službeni glasnik RS br 43/07.

potvrdan odgovor na postavljeno referendumsko pitanje. Pored nekoliko odluka Ustavnog suda BiH, neodobravanja od strane međunarodne zajednice i diplomatskog kora, otvorenim kršenjem najviših pravnih akata, zanemarujući druge konstitutivne narode tog entiteta, tadašnji aktuelni politički vrh je ipak odlučio da realizuje usvojenu odluku. Uzimajući u obzir širu sliku političke scene u entitetu RS-e i predstojeće lokalne izbore, politički predstavnici koji su podržali referendum nastojali su da na taj način povrate izgubljeno povjerenje dijela svojih građana zloupotrebom legitimnih sredstava kao što je referendum. Ovakav „referendum je predstavljao protivustavni pokušaj ne formiranja, već potkopavanja i slabljenja vlasti i tako je predstavljao prijetnju za narušavanje suvereniteta i sigurnosti zemlje u cjelini“ (Bassuener i Mujanovic 2017: 99-121). U ovom slučaju referendum je bio vid manipulacije građanima od strane vladajuće političke strukture, pa iako je, teoretski, riječ o demokratskom mehanizmu direktnog odlučivanja građana, u praksi nije potvrdio svoje demokratsko obilježje.

> „Niko ko je istinski demokrata neće osporavati referendum kao demokratsko sredstvo, ali svako ko je istinski demokrata treba da se bori protiv zloupotrebe demokratskih dostignuća u antidemokratske i anticivilizacijske svrhe. Upravo u takve svrhe je pripremljen i proveden referendum o Danu RS.“ (Muslimović i Hamzić 2016: 33).

2.2.2. Referendum na kantonalnom nivou i nivou lokalne samouprave u FBiH

Kao ni Ustav FBiH, tako ni kantonalni ustavi ne sadrže odredbe o referendumu, sa izuzetkom četiri od deset kantona koji su regulisali primjenu nekih od oblika neposredne demokratije i to samo na lokalnom nivou. Tako se u Ustavu Kantona Sarajevo navodi:

> „Na području Kantona obrazuje se više općina kao jedinica lokalne samouprave, u skladu sa Evropskom poveljom o lokalnoj samoupravi i zakonu i drugim propisima Federacije. Broj i teritorijalni obuhvat općina određuje se propisima koje donosi Skupština. U postupku obrazovanja općina, obavezno je pribavljanje mišljenja građana, putem referenduma na dijelu Kantona koji se želi organizirati u posebnu općinu. Općine ne mogu uvoditi nikakve druge poreze ili druge izvore prihoda, izuzev ako se radi o projektima za čije finansiranje se građani na području općine izjasne posebno, putem referenduma. Ostvareni prihodi na području Kantona se raspoređuju Kantonu i općinama srazmjerno nivou njihovog ostvarivanja na pojedinim općinama, te prema drugim kriterijumima utvrđenim propisom Kantona.“ (Član 35. Ustava Kantona Sarajevo)

Ustav Tuzlanskog kantona predviđa pored referenduma još i zborove građana, te građansku (narodnu inicijativu) za općine i gradove koji ulaze u sastav ovog kantona. Identične odredbe u vezi sa referendumom sadrži i Ustav Bosansko-podrinjskog kantona (članovi 50. i 58. Ustava BPK). Međutim, primjena oblika direktne demokratije, na prvom mjestu referenduma, a onda i zborova građana, te građanske inicijative na nivou lokalne samouprave u enitetu Federaciji BiH grantovana je i Zakonom o principima lokalne samouprave u FBiH, kojim je regulisano da građani neposredno odlučuju o pitanjima iz nadležnosti organa jedinica lokalne samouprave putem referenduma, mjesnog zbora građana i drugih oblika neposrednog izjašnjavanja. Postupak i procedure neposrednog odlučivanja građana iz samoupravnog djelokruga jedinica lokalne samouprave uređuju se zakonom i statutom. Prijedloge građani podnose putem građanske inicijative, udruženja građana, nevladinih organizacija, kao i na drugi način utvrđen statutom.[21] Institut referenuduma, međutim, nije ravnomjerno zastupljen u svim kantonalnim ustavima, od njih deset samo tri ustava normiraju ovaj institut.

Građani u općini/gradu mogu neposredno odlučivati o pitanjima iz djelokruga odnosne lokalne jedinice i to: referendumom, na mjesnom zboru građana, građanskom inicijativom i aktivnošću udruženja građana (Pejanović i Sadiković 2010: 56). Nadležnost za raspisivanje referenduma ima općinsko/gradsko vijeće, a prijedlog za raspisivanje može podnijeti određeni broj općinskih ili gradskih vijećnika, općinski načelnik ili gradonačelnik i mjesne zajednice. Predmetom referenduma mogu biti pitanja iz nadležnosti općinskog vijeća čiji kompletan postupak ovaj organ i uređuje. Tako naprimjer, prema statutu Grada Zenice, kao najvišem pravnom aktu jedinice lokalne samouprave, referednum se raspisuje na prijedlog jedne trećine općinskog vijeća, na prijedlog općinskog načelnika ili jedne trećine mjesnih zajednica.

> „Pravo građana da putem referenduma i drugih oblika odlučivanja ličnim izjašnjavanjem i preko slobodno izabranih predstavnika odlučuju o poslovima od javnog značaja je normirano u okviru posebnog poglavlja o zaštiti prava na lokalnu samoupravu, u svim kantonalnim zakonima o lokalnoj samoupravi.“ (Trlin 2011: 8)

Iako su formalno-pravno zagarantovani, mehanizmi direktne demokratije u jedinicama lokalne samouprave u FBiH su rijetko korišteni. Na nivou eniteta RS Zakon o lokalnoj samoupravi u posebnom poglavlju normira referendum kao jedan od oblika direktne participacije građana u lokalnoj samoupravi. Pored referenduma, Zakonom su predviđeni i zborovi građana, građanske inicijative, mjesne zajednice,

[21] Član 43. *Zakona o principima lokalne samouprave.*

sati građana u skupštinama, kao i drugi oblici direktnog učešća predviđeni zakonom.[22] Statutom je uređen način i oblik inicijative. Skupština lokalne jedinice je dužna da u roku od 60 dana održi raspravu o inicijativi i građanima dostavi obrazložen odgovor. Svi propisi koji važe za općine i gradove za enitet Federacije BiH, odnose se i na općine entiteta RS. Predmet lokalnih referenduma također su bili opozivi općinskih načelnika, zbog političkih neslaganja, pri čemu su podnosioci incijative uvijek bile nove skupštinske većine, a ne građani. Uz to: „Inicijativa za iniciranje procesa opoziva načelnika, koju trenutno može podnijeti 10% registrovanih birača jedne općine, ne mora rezultirati referendumom, jer skupština to ne mora prihvatiti" (Šmitran 2018: 121). U navedenom slučaju referendumu se umanjuje njegovo demokratsko obilježje, jer građani ne bi mogli da spriječe loš rad ili nerad onih koje su birali.

Direktna građanska participacija putem referenduma ili nekog drugog mehanizma i u našoj državi predstavlja način angažovanja građana da učestvuju u rješavanju problema svoje lokalne zajednice. Nivo učešća građana u javnom upravljanju jedne lokalne zajednice u mnogome može odrediti i kvalitet demokratskih procesa i odnosa. Lokalna (općinska/gradska) uprava je javni servis građana, najbliži nivo vlasti koji direktno svojim odlukama utiče na svakodnevni život građana i njihove potrebe. Indiferentnošću građana vlast se može otuđiti, izgubiti smisao i svrhu svog postojanja.

2.3. Referendum u propisima Brčko Distriktu BiH

Statut Brčko Distrikta BiH kao najviši pravni akt ne normira institut referenduma, što ne znači da se isti ne može održati. Naime, nalogom supervizora od februara 2007. godine utvrđeno je da se „... građanima Distrikta omogućava pravo glasa na bilo kom referendumu, pod uslovom da je svaki takav referendum u skladu sa domaćim i međunarodnim zakonima, a posebno sa odredbama Općeg okivrnog sporazuma za mir u BiH" (Trlin 2011: 10). Uzimajući u obzir da je Distrikt multietnička sredina, svako organizovanje referenduma treba provesti veoma pažljivo, kako bi se politička uplitanja i nestabilnosti svele na minimum, a ovo se može postići tako da referendum bude organiziran samo pod tačno određenim uslovima.[23] Sve dok je supervizija na snazi za svaki referendum koji bi se održao na prostoru Distrikta potrebna je saglasnost supervizora u pisanoj formi i pod uvjetima koje supervizor odredi. Nije bitno da li je institucija koja provodi referendum iz javnog ili privatnog sektora.

[22] Član 106. *Zakona o lokalnoj samoupravi RS.*

[23] Vidjeti stav 6. Naloga.

Ukoliko dođe do spora po pitanju provođenja referenduma, relevantno je tumačenje supervizora koje on također dostavlja u pisanoj formi. Imajući u vidu činjenicu da su u Distriktu uspostavljenje mulitetničke institucije, da postoji integrativni sistem obrazovanja, te se značajan broj izbjeglica vratio, šesti supervizor za Distrikt Roderick Moore je maja 2012. godine, uz saglasnost Upravnog odbora Vijeća za provedbu mira, ukinuo svakodnevnu superviziju za Distrikt. Imajući u vidu da zakonodavnu funkciju u Distriktu ima jednodomna Skupština, u ovom slučaju imamo jednu specifičnu situaciju. Da li Skupština pored svih nadležnosti koje su joj pozitivnim propisima priznate može, nakon ukidanja supervizije raspisivati referendum, s obzirom da se isti prema već spomenutom nalogu mogao održati, samo uz prethodno odobrenje supervizora? Tumačeći ovu odredbu možemo kazati da ista važi samo za vrijeme trajanja supervizije, a "budući da Statut među nadležnostima Skupštine izričito ne ističe i pravo raspisivanja referenduma, kao i činjenica da nije donesen zakon koji bi uređivao ovu oblast, a nalogom supervizora je prethodni derogiran, sporno je pitanje da li postoji pravni osnov za održavanje referenduma po ukidanju supervizije, naročito ukoliko bi supervizor bio taj koji bi obezbijedio takav osnov, na *ad hoc* bazi" (Kulenović 2012: 173). U tom smislu, da bi se stvorili uslovi i kreirao ambijent za održavanje referenduma u ovom dijelu BiH, potrebno je ovaj institut ponovno normirati donošenjem adekvatnog pravnog akta od strane Skupštine ili drugog nadležnog tijela kojim bi se omogućila ova vrsta participacije građana u javnim poslovima.

3. MOGUĆNOSTI ZLOUPOTREBE REFERENDUMSKE DEMOKRATIJE

Referendumska demokratija u svijetu poznata je u širim društvenim raspravama kao jedan od najboljih korektiva za predstavničku demokratiju, kao i za otuđenu političku elitu koja je nerijetko vješt manipulator volje građana zarad vlastitih interesa. Zaista, referendum je jedno od jačih demokratskih oružja sa kojim raspolažu grđani. Međutim, kako građani nisu kreatori propisa kojima se reguliše materija referenduma, nije rijetka pojava da se referendumska demokratija iskoristi u političke svrhe, gdje često „stradaju" prava neistomišljenika, koji su obično brojčano manji. Tako naprimjer putem referenduma „građani Oklahome usvajaju 1910. godine, ustavni amandman poznat pod nazivom Grandfather clause koji povezuje biračko pravo s određenom razinom obrazovanja. Amandman se odnosio na crno stanovništvo, budući da su bijelci bili oslobođeni provjera. Vrhovni sud SAD je 1915. godine ukinuo

odluku, no demokratski izabrano zakonodavno tijelo ponovo usvaja prijedlog" (Kostadinov i Barić 2006: 66). Isto tako, „u nekoliko američkih država 1960-tih usvajaju se referendumske odluke kojim se regulišu uvjeti stanovanja između bijelaca i crnaca tzv. Anti- fair housing Initiatives u korist bijelaca" (Vargas 1999: 425-427). Kao jedan od primjera zloupotrebe referenduma kojim se ugrožavaju prava određenih i vrlo često manjih skupina kroz institut referenduma imamo u susjednoj Hrvatskoj. Treći po redu referendum koji je raspisan u Hrvatskoj, (prvi je bio o hrvatskoj nezavisnosti iz 1991. godine, a drugi o pristupanju EU 2012. godine), a prvi na temelju potpisa državljana, bio je referendum o ustavnoj definiciji braka održan 01. 12. 2013. godine. Pokretač je bilo udruženje „U ime oblitelji", a cilj referenduma je bio da se Ustavom Hrvatske brak definira kao zajednica žene i muškarca (Petrašević, Dić i Buljan 2017: 157).

Uz prikupljen dovoljan broj potpisa Hrvatski sabor je izglasao održavanje ovog referenduma.

> „Na prvi građanski referendum u hrvatskoj povijesti, na birališta je izašlo 37,89% birača, „ZA" se izjasnilo njih 65,75%, a „PROTIV" 33,63%. Radilo se o velikoj pobjedi konzervativaca, uz potporu crkve, te je rezultat značio da će se Ustavom u RH zabraniti istospolni brak. Udruga „U ime obitelji" tvrdila je da je to način da se sačuva tradicionalna institucija braka, dok su kritičari upozoravali na to da se time ozbiljno ugrožavaju ljudska i manjinska prava." (Ibid.)

S tim u vezi važno je naglasiti da pravovremeno djelovanje i stručan pristup, u slučaju pokašaja zloupotrebe referendumske demokratije, mogu polučiti konkretne rezultate. Takav primjer imamo u Sloveniji, gdje je 2003. godine, nakon izdavanja urbanističke saglasnosti za gradnju džamije u Ljubljani pokrenuta aktivnost da se zabrani izgradnja džamije za slovenske muslimane. Na temelju potpisa koji su prikupljani na razne načine, donesena je odluka da se raspiše referendum o tme da li da se slovenskim muslimanima odobri gradnja džamije. Nakon donošenja odluke od strane lokalnih vlasti, pokrenuta je apelacija za ocjenu ustavnosti predmetne odluke, kojom se nastojalo putem zloupotrebe referenduma uskratiti pravo na vjersku slobodu. Ustavni sud je po zahtjevu gradonačelnika i Islamske zajednic odlučio pozitivno i time zaštito njihova prava na vjerske slobode[24] (Teršek 2008).

Švicarska kao jedan od posebnih primjera referendumske demokratije specifična je i po tome što je neposredna demokratija gotovo prepolovila glasove građana za posredničku demokratiju. To se ogleda prije svega u činjenici da u Švicarskoj građani gotovo 50% izlaze na posredne izbore, a 50% na referendume. Slaba izlaznost na

[24] Predmet Ustavnog suda Republike Slovenije: UI-111/04, U-II-3/03-15

izbore povod je tvrdnjama da se putem referenduma slabi moć parlamenta. Međutim, iako je Švicarska poznata kao država sa bogatom tradicijom demokratskog procesa i zaštite ljudskih prava, kada se na temelju inicijative iz 2006. godine, kasnije 2009. godine na referendumu čak 57.5 % građana izjasnilo protiv izgradnje minareta, time su ozbiljno ugrožene vjerske slobode zaštićene Evropskom konvencijom o ljudskim pravima. Isti slučaj je i sa referendumom iz marta 2021. godine na kojem je više od 52% građana glasalo protiv nošenja burke.

Shodno navedenom može se konstatovati da nisu rijetki slučajevi kada se putem referenduma uveliko ugrožavaju osnovne vrijednosti, a sve iz nastojanja onih koji su provođenjem referenduma za određena pitanja spremni da ostvare pozitivan rezultat na uštrb drugih. Stoga je referendum kao jedan od najizraženijih oblika neposredne demokratije i mač sa dvije oštrice jer se može iskoristiti kako za pozitivne promjene u društvu, tako i za one ciljeve kojima se ugrožavaju prava drugih. Imajući u vidu kako prednosti tako i nedostatke referendumske demokratije, jedan od prioritetnih poduhvata u ovoj materiji jeste dobro i adekvatno uređeno pozitivno zakonodavstvo koje će uključivati i poseban nadzor nad provođenjem referenduma, ali i prethodnu saglasnost Ustavnog suda kao vrhovnog tumača najvišeg pravnog akta države. Ovo posebno dobija na snazi kada se sagleda stav Ustavnog suda u takozvanom predmetu „Džamija u Ljubljani“ UI-111/04, U-II-3/03-15 i predmetu U-II-1/11-52 koji se odnosi na Zakon o penzijskom i zdravstvenom osiguranju te pravu na socijalnu sigurnost, gdje je Ustavni sud posebno istakao važnost kontrole nad referendumom, navodeći da pravo birača na referendumu da odlučuju o zakonu ili drugom aktu „može se ograničiti“ samo ako je *to potrebno radi očuvanja druge ustavne vrijednosti.* Dakle, ovdje je sud jasno istakao da se neće dozvoliti provođenje referenduma u slučajevima kada se referendumskim predmetom zadire u prava i slobode drugih, kao ustavom zagarantovane vrijednosti.

ZAKLJUČAK

Referendumom kao jednim od neposrednih načina učešća građana u odlučivanju ostvaruje se aktivna uloga građana u društvenom i političkom životu. Referendumske odluke bi trebale da budu izraz direktne volje naroda, ali u posljednje vrijeme nisu tako rijetke situacije u kojima ta volja biva voljom samo određene grupacije koja je brojčano veća u odnosu na ostale. Istraživanje pokazuje da direktna demokratija nije univerzalni lijek. Ako birači ne mogu pronaći efikasne puteve do informacija, rezultat referenduma i posljedice koje iz njega proizlaze mogu biti negativne po cijelo društvo.

Referendumska demokratija, kakvu moderna političko-pravna teorija i praksa poznaju, prisutna je u skoro svim demokratskim državama svijeta. U okviru našeg važećeg pozitivno-pravnog poretka institut referenduma je uglavnom zapostavljen mehanizam direktne građanske participacije (izuzetak je bosanskohercegovački entitet RS, četiri kantona FBiH i jedinice lokalne samouprave). Općenito je građanska participacija u BiH nedovoljno razvijena. Javne institucije još uvijek nemaju dovoljno sluha da informišu građane o mogućnostima i benefitima referenduma. Čini se kao da to za njih predstavlja nepotreban eksperiment, iako se u prilogu Evropske povelje o lokalnoj samoupravi upravo podstiče izbjegavanje krutih rješenja i stvara prostor za osiguravanje različitih instrumenata kojima će se potaknuti građani na participaciju, prvenstveno na nivou lokalne zajednice, a kasnije i na višim nivoima državne vlasti. Da bi se postigli pozitivni rezultati u uslovima složenog državnog uređenja kakvo je u Bosni i Hercegovini, sporazumijevanje između različitih političkih subjekata mora se odvijati u pravnim granicama, uz uvažvanje različitih interesa i stavova. Mjere koje treba potencirati na putu jačanja neposredne građanske participacije u BiH, a posebno referenduma, između ostalih su kvalitetan pravni okvir kojim će se institut referenduma, građanske inicijative ili drugog oblika neposredne participacije pravno normirati. Za početak korisno bi bilo uvesti institut savjetodavnog referenduma kojim bi se građani animirali za učešće u javnom upravljanju, i uključili u različite faze usvajanja određenih odluka. Na taj način bi građanima bio omogućen veći uticaj na razvojnu politiku posebno lokalnog nivoa te razvoj političke socijalizacije, naročito kod politički pasivnih građana. Zato je potrebno izvršiti reviziju pravih propisa kroz izmjene i dopune te time uspostaviti okvire i uslove neposrednog građanskog učešća u odlučivanju, kojom prilikom se posebna pažnja treba obratiti na učešće pripadnika manjinskih grupa.

Iako Ustav BiH počiva na demokratskim principima, načelima vladavine prava i pravne države, prihvaćenim međunarodnim standardima i dokumentima, koji su garant ostvarivanja građanskih i političkih prava, isti trenutno nije adekvatan pravni osnov da se referendum u okviru administrativno-teritorijalnih jedinica u praksi može i realizirati. Nedostatak zakonske regulative, ali i stavova pravnih teoretičara i sudske prakse iz ove oblasti također u mnogome otežava realizaciju ovog instituta. Pravne praznine stvaraju pogodan prostor za političke aktere i mogućnosti zloupotrebe referenduma za neki politički cilj. Stoga se nameće kao obaveza kreiranje pravnog okvira i normiranje referenduma na način koji će minimizirati mogućnost manipulisanja ovim institutom.

LITERATURA:

1. Fondacije Centra za javno pravo (2011), *Entitetski referendum o predmetima iz državne nadležnosti i formiranje vlasti u Federaciji BiH*, dostupno na https://www.ceeol.com/search/gray-literature-detail?id=572969 (10.10. 2021.)
2. Bassuener, Kurt, Armina Mujanović (2017), ˝The 2016 Referendum in Bosnia and Herzegovina˝, *East europen quarterly*, Vol. 45, No. 1-2, 99-111.
3. Begić, Zlatan (2011), ˝Referendum i njegova (zlo)upotreba: Pravni aspekt˝, Sveske za javno pravo, 2(6), 44-55.
4. Beramendi, Virginia, Andrew Ellis, Bruno Kaufmann, Miriam Kornblith, Larry LeDuc, Paddy McGuire, Theo Schiller, Palle Svensson (2008), *Direct democracy, The International IDEA Handbook*, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, Stockholm
5. Boyd, Ovid (2010), ˝Referenda around the world, History and Status of Direct Democracy˝, 6th Annual Southern California Graduate Student Conference 1-17;
6. Dauster, Manfred (2011), ˝Narod odlučuje – direktna demokratija u Njemačkoj: pregled kao razmišljanje za BiH˝, *Sveske za javno pravo*, 6, 62-80.
7. Donovan, Todd (2014), ˝Direct Democracy: Lessons from the United States˝, *Political Insight*, 5(30), 30-33.
8. Djedović, Edin (2017), ˝Švicarski ustavnopravni balans pluralnih interesa˝, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Tuzli*, No.1, 54-82.
9. Fisch, William (2006), ˝Constitutional Referendum in the United States of America˝, *The American journal of comparative law*, 54 (Fall), 485-504.
10. Hasić, Zijad (2013), ˝Doprinos mišljenja Badinterove komisije teoriji elemenata države˝, *Univerzitetska hronika: Časopis Univerziteta u Travniku*, 10(5), 85-99.
11. Kostadinov, Biljana, Sanja Barić (2006), ˝Sudski nadzor referendumskih odluka u saveznim državama Sjedinjenih Američkih Država˝, *Hrvatska i komparativna javna uprava: Časopis za teoriju i praksu javne uprave*, 6(3), 57-83.
12. Kostadinov, Biljana, Sanja Barić (2007), ˝Neposredna demokracija u SAD-u: Ustavna inicijativa˝, *Hrvatska i komparativna javna uprava: Časopis za teoriju i praksu javne uprave*, 7(3), 659-678.
13. Kulenović, Nedim (2012), ˝Skupština Brčko Distrikta BiH: Parlament ili općinsko vijeće“, u: Gavrić, Saša, Damir Banović (ur.), *Parlamentarizam u BiH*, Sarajevski otvoreni centar – Fondacija Friedrich Ebert, Sarajevo, 164-215.

14. Lupia, Arthur, John Matsusaka (2004), ˝Direct Democracy: New Approaches to Old Questions˝, *Annual Review of Political Science*, 7, 463-484.
15. McGowan, Lee (2018), *Preparing for Brexit – Actors, Negotiations and Consequences*, Palgrave Macmillan, Birmingham
16. Mujačić, Mahmut (1991), ˝Švicarska konfederacija˝, *Politička misao*, 28(2), 157-165.
17. Muslimović, Fikret, Omer Hamzić (2016), ˝Ideološka i politička obilježja Referenduma o danu Republike srpske i krsne slave, devetom januaru˝, *Gračanički glasnik*, 42, 27-34.
18. Novičić, Žaklina, (2002) ˝Ustavno ustrojstvo Švajcarske iskustva i pouke˝, *Međunarodni problemi*, MP 3, 307-330.
19. Pejanović, Mirko, Elmir Sadiković (2012), *Lokalna i regionalna samouprava u Bosni i Hercegovini*, TKD Šahipašić, Sarajevo
20. Pereša, Irena, Dragan Zelić (2012), *Analiza referenduma u Hrvatskoj u odnosu na evropske standarde*, European Fund for the Balkans, zajednička inicijativa Zaklade Robert Bosch, Compagnia di San Paolo, ERSTE Zaklade i Zaklade King Baudouin, uz podršku NEF-a, Zagreb
21. Petrašević, Tunjica, Dunja Duić, Ena Buljan (2017), ˝Prava istospolnih zajednica u Europskoj Uniji s posebnim osvrtom na Republiku Hrvatsku˝, *Strani pravni život*, 61(3),145-169.
22. Hunček-Pita, Aida (2011) ˝Referendum u Bosni i Hercegovini˝, *Sveske za javno pravo*, 2(6), 38-43.
23. Pobrić, Nurko (2015), ˝Osvrt na referendumsko pitanje o (ne)podržavanju pravosudnih institucija BiH˝, *Fondacija Centar za javno pravo – Analize*, 1-3. Dostupno na https://www.ceeol.com/search/gray-literature-detail?id=573198
24. Podolnjak, Robert, Petar Bačić (2014), ˝Od Zakona o parlamentu iz 1911. do Zakona o Europskoj uniji 2011.: Transformacija prikrivenog u obvezni referendum u britanskoj ustavnoj doktrini˝, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 64(4), 587-611.
25. Grlić Radman, Gordan (2004), „Sigrurnosnopolitički položaj neutralne Švicarske u novom evropskom sigurnosnom poretku“, *Politička misao*, 41(2), 161-178.
26. Riley, Alison (2015), *Legal English and the common law*, 3. izdanje, Wolters kluwer – CEDAM, Firenza

27. Sahadžić, Maja (2016), „Neposredna demokracija u asimetričnom federalnom uređenju u Bosni i Hercegovini? O referendum na državnoj razini u BiH: propozicija za bolje shvatanje (ne)mogućnosti primjene referendumskog odlučivanja“, *Međunarodna politika*, God. LXVII, Br. 1162-1163, 73-85.
28. *Statut Grada Zenice.*
29. Šarčević, Edin (2009), *Dejtonski ustav: Karakterisitke i karakteristični problemi*, Fondacija konrad Adenauer, Sarajevo
30. Šarčević, Edin (2010), *Ustav iz nužde*, Rabic i ECLD, Sarajevo
31. Šmitran, Mirijana (2018), ˝Mogućnosti primjene direktne demokratije u BiH˝, *Godišnjak FPN*, 20, 109-132.
32. Švaljek, Sandra (2017), ˝Pazite što želite jer bi vam se moglo ostvariti! (Bilješka u povodu godišnjice referenduma o Brexitu)˝, *Privredna kretanja i ekonomska politika*, 25(2), 7-37.
33. Teršek, Andraž (2008), ˝Constitution and the Clash of Cultures: Is there a Constitutional Right to Erect a Mosque?˝, *Sortuz. Oñati Journal of Emergent Socio-legal Studies*, 2(2), 30-42.
34. Tierney, Stephen (2017), *Referendums in the United Kingdom and the European Union: Challenging Federalism*, Centre on Constitutional Change, Edinburg
35. Trlin, Davor (2011), ˝Problem referenduma u BiH˝, *Fondacija Centar za javno pravo – Analize*, 1-12.
36. Trnka, Kasim (2006), *Ustavno pravo*, Fakultet za javnu upravu, Sarajevo
37. *Ustav Bosansko-podrinjskog kantona*
38. *Ustav Kantona Sarajevo*
39. *Ustav Tuzlanskog kantona*;
40. *Zakon o principima lokalne samouprave FBiH*
41. *Zakona o lokalnoj samoupravi RS*
42. Vargas, Sylvia R. Lazos (1999), ˝Judicial Review of Initiatives and Referendums in Which Majorities Vote on Minorities' Democratic Citizenship˝, *Ohio St. LJ*, 60: 399.
43. Žagar, Lucija (2018), *Perspektive proširenja EU u budućnosti*, Završni rad, Veleučilište u Požegi, Požega
44. Žuber, Bruna i Kaučič, Igor (2021), ˝Slovenia˝, u: Moeckli, Daniel, Anna Forgács, Henri Ibi (ed.), *The Legal Limits of Direct Democracy - A Comparative Analysis of Referendums and Initiatives across Europe*, Edward Elgar Publishing, 135-154.

Sudska praksa:
1. UI-111/04,
2. U-II-3/03-15,
3. U-II-1/11-52.

COMPARATIVE SOLUTIONS OF REFERENDUM DEMOCRACY CONCERNING BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

The authors consider the referendum as the most pronounced form of direct democracy, which is a direct decision-making where citizens express themselves by direct and secret ballot on a particular issue. It is not a substitute for representative democracy, but its corrective factor. In this paper, the authors give a systematic overview of good practice of referendums as an instrument of direct democracy, primarily in Switzerland, Italy, Croatia, Denmark, Serbia, Slovenia, Germany, USA, UK, etc., but also the place of referendum democracy in the legal order of Bosnia and Herzegovina. The authors will try to show that a referendum in some of these countries can be a great democratic step forward, but that it can often be not only an instrument for direct will, but a negation of direct democracy in several cases. In support of this claim, the authors will point out the legal and political aspects of conducting the referendum.

Keywords: Referendum, direct decision-making, human rights

Adrese autora
Authors' address

Mirsad Čizmić
Skupština Zeničko-dobojskog kantona
mirsad.cizmic@gmail.com

Aida Čizmić
„Neimari Šerići" d.o.o. Zenica
aidacizmic29@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.1.421

UDK 34:614.253

Primljeno: 02. 12. 2021.

Pregledni rad
Review paper

Harun Brkić, Emina Brkić

PRAVNI *VS* DRUŠTVENI ODNOS IZMEĐU LIJEČNIKA I PACIJENTA

Odnos između pacijenta i liječnika možemo promatrati kao društveni odnos ili pravni odnos. Istraživanje odnosa pacijent-liječnik ima za cilj da se ostvarivanje prava na zdravlje pacijenata unaprijedi i da bude zasnovano na medicinskom znanju, moralnim načelima i suradnji između liječnika i pacijenta. O pravnom odnosu između između liječnika i pacijenta u BiH se uglavom razmišlja kada postane bitan, u trenutku kada pacijent ne bude zadovoljan ostvarenim pravom i kada podnese žalbu na pruženu medicinsku njegu. Tada se od liječnika traži odgovornost za pruženu medicinsku uslugu koja uključuje etičku, profesionalnu i pravnu odgovornost. S tim u vezi odgovornost ljekara u doticaju je sa krivičnim pravom, građanskim pravom i upravnim pravom. Zakonska regulativa u BiH na kojoj se zasniva pravni odnos pacijent-liječnik nije dovoljno definirana što ovaj odnos problematizira osobito kada pacijent zatraži statisfakciju iz razloga povrede prava na zdravlje i pri izraženom nezadovoljstvu pruženom zdravstvenom uslugom, za šta se obično okrivljuju liječnici. Zakonski je jasno precizirana odgovornost liječnika dok se odgovornost pacijenta za pruženu uslugu u ostavarivanju prava na zdravlje ogleda u dobrovoljnosti i pristanku na predloženu uslugu te sa stanovišta pravnog odnosa nije ravnopravna sa odgovornosti liječnika koji tu uslugu čini.

Ključne riječi: pravni; društveni; paternalistički; partnerski; ugovorni

1. O ODNOSU IZMEĐU PACIJENTA I LIJEČNIKA

Liječnička djelatnost je jedna je od profesija koje su uvijek izložene povećanoj pažnji javnosti. Mnogo ljudi promatra rad liječnika i smatraju da, s obzirom na važnost liječničke djelatnosti, imaju pravo davati javne komentare vezano za ovu profesiju. Odnos između liječnika i pacijenta možemo promatrati kao pravni i društveni odnos. Svaki pravni odnos je ujedno i društveni odnos dok svaki društveni odnos ne mora biti i pravni odnos. U principu ova dva odnosa ne trebaju biti suprostavljeni jedan drugom. Činjenica je da danas tokom ostvarivanja prava na zdravlje,vrlo često dolazi do nesporazuma i nerazumijevanja između liječnika i pacijenta, koja uglavnom proističu iz različitih tumačenja ovoga odnosa (Berger 2020). Ipak, ne smije se smetnuti sa uma da je pravni odnos, za razliku od etičkog principa ili stručnog pravila, omogućen i pravnom sankcijom i proizlazi iz zakona tj. povlači odgovornost obje strane u ovom odnosu (Endang 2017).

Danas postoje mnoge udruge osnovane u svrhu zaštite interesa ljudi koji imaju zajednički, prevashodno zdravstveni interes, sa ciljem ostvarivanja njihovih prava i poboljšanja zdravstvene usluge. I liječnici se, na osnovu zakonskih odredbi, organiziraju u svoja udruženja sa ciljem regulisanja zakonskog statusa liječničke djelatnosti, kao i sa ciljem poboljšanja zdravstvene usluge građanima. Liječnička struka smatra da ovakve udruge, i pacijenata i liječnika, su korisne i da mogu uticati na poboljšanje medicinske usluge. Sve češće izraženo nezadovoljstvo javnosti liječničkom uslugom i kritike rada zdravstvenih institucija u pravilu su "vrh ledenog brijega" problema koji s tim u vezi postoje u zdravstvenom sektoru i liječničkoj djelatnosti. Da bismo ih razumjeli potrebno je shvatiti kako je reguliran odnosu liječnika i pacijenta.

Tumačenje odnosa između pacijenta i zdravstvenog radnika je vrlo kompleksno te zahtijeva od pravnika barem elementarno poznavanje medicinske problematike, a od liječnika poznavanje prava i obaveza pacijenata, te prava i obaveza odnosno odgovornosti liječnika. Posebno se akcent stavlja na pravnike u smislu poznavanja medicinske prakse i visokih standarda i dostignuća u području medicinske djelatnosti, a što je pretpostavka i za poznavanja instituta odgovornosti liječnika, ne samo u pogledu stručnog, *lege artis* postupanja, nego i u pogledu iskazivanja dužne pažnje i poštivanja tuđih ali i vlastitih prava tokom obavljanja zdravstvene djelatnosti.

Zadnjih nekoliko desetljeća u BiH medicinsko pravo postoji i afirmira se kao zasebna disciplina pravne znanosti i kao zasebna grana prava. Medicinsko pravo čini skup pravnih pravila kojima se uređuje medicinska djelatnost, utvrđuje status osoba

koje tu djelatnost obavljaju, kao i odnos s korisnicima njihovih usluga. Područje medicinskog prava je, dakle, zaštita prava čovjeka na zdravlje, zdravstvena zaštitu i zdravstveno osiguranje. Nastoji se pri tome da odgovornost i prava zdravstvenih djelatnika, prevashodno liječnika i zdravstvenih organizacija, te organizacija zdravstva kao javne djelatnosti od posebnoga društvenog interesa budu regulirani nekontradiktorno ostalim granama prava. Međutim, mnoge liječničke udruge danas smatraju da se ovim pravom zanemaruje interes liječnka i liječničke djelatnosti. Iako medicinsko pravo nastoji da obuhvati sve pravne aspekte zdravstvene djelatnosti, sve subjekte, odnose i postupke za koje se vezuju određeni pravni učinci, odnosno prava i/ili obaveze, praksa pokazuje da to nije uvijek dovoljno definirano. Štaviše, liječnici ukazuju da su medicinska i pravna nauka i praksa sa stanovišta bioetike vrlo često kontrtadiktorne i da u takvoj kontradiktornosti postaje važniji pravni stav sa kojim liječnici nerijetko nisu zadovoljni.

Pravo na zdravlje i briga o pacijentima predstavljaju teorijsku i praktičnu primjenu općih principa ljudskih prava, posebno kada je riječ o interakciji između pacijenata i pružatelja usluga (Europska konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda iz 1950.; Evropska konvencija o ljudskim pravima i biomedicini iz 1997.; AMA Principles of Medical Ethics: I, II, IV, VIII; Principles of Bioethics 2020). Od strane medjunarodnih organizacija postavljeni okvir za prava u njezi pacijenata poistovjećuje se terminom prava pacijenta. Tako i u BiH pravo na zdravlje, odnosno zdravstvenu zaštitu, garantovano je ustavima entiteta Federacije BiH (Član 2, stav 1, tačka 0, Ustav FBiH 2008) i Republike Srpske (Član 37, Ustav RS 2005). Statutom Brčko Distrikta BiH konstatovano je pravo na zdravstvenu zaštitu koja je u nadležnosti javnih organa, ali nije navedeno kao temeljno ljudsko pravo (Član 8, stav 1, tačka g 2010).

Kršenja ovih zakonom zagarantiranih prava u BiH javljaju se u vidu nebrige o pacijentima, kršenja prava na zdravlje i mnogih drugih građanskih prava. Svjedoci smo i da se na mnoge načine susrećemo sa raznim zlostavljanjima koja vrijeđaju osnovno ljudsko dostojanstvo i ugrožavaju pravo na zdravlje. Istovremeno, otvara se prostor za mnoge zloupotrebe upravo pod izgovorom „zaštite ljudskih prava u njezi pacijenta" (Šeparović 1998: 4), dok se pružaoci zdravstvenih usluga suočavaju sa stanjem loših radnih uslova, pritiscima zajednice, zloupotrebom morala i humanih principa. Pritiscima i sankcijama najčešće su zbog povrede ljudskih prava i prava na zdravlje pacijenata izloženi liječnici kao nosioci vrijednosti zdravstvene usluge.

2. PRAVNI ODNOS LIJEČNIK-PACIJENT

Svi pravni odnosi su normativne prirode pri čemu pravne činjenice predstavljaju prirodne događaje i ljudske radnje na kojima se neki pravni odnos zasniva ali po kojima i prestaje i izraz su ljudske volje. Pravni odnos je društveni odnos u kojem sudjeluju bar dva pravna subjekta, koji raspolažu sa pravno utvrđenim obavezama i ovlaštenjima s obzirom na neki pravni objekt (Radišić 2008: 29-33). Pravni odnosi su podijeljeni prema objektima, obavezama i stepenu konkretnosti te mogu biti i jednostrani i dvostrano obavezujući. Jednostrano obavezujući su oni kod kojih obavezu snosi samo jedna strana dok su dvostrano obavezujući odnosi oni u kojima obje strane imaju i prava i obaveze.

Pravni odnos liječnika i pacijenta prošao je dugi put razvoja. Još uvijek postoje dileme da li je odnos liječnik-pacijent jednostran, jednostrano asimtričan ili dvostran. Odnos između liječnika i pacijenta, kao društveni odnos, uspostavlja se na temelju odnosa čovjek prema čovjeku koji polazi od osnovne moralne obaveze kada se pacijent i liječnik međusobno poštuju kao moralne osobe. S druge strane imamo i odnos građanin prema građaninu koji podrazumijeva jednakost pred građanskim zakonima. I sa treće strane imamo odnos, koji je za nas najinteresantniji, između liječnika i pacijenta kao jednostran i asimetričan u smislu da liječnik propisuje tarapiju a pacijent je prihvata ili ne.

Liječnička djelatnost se razlikuje od ostalih profesija po tome što liječnici ulaze u personalitet pacijenata, što ih čini osjetljivijim i ranjivijim, a istovremeno se traži saglasnost i pristanak na predložene mjere njege i liječenja. Liječnička profesija se odlikuje i funkcionalnom specifičnošću, samoregulacijom, zasnovanom na medicinskom znanju, principima humanosti, moralnim načelima. Pregled sadržaja pravne literature o ovome odnosu ukazuje da se daleko više izučavaju prava pacijenata, obaveze i odgovornosti zdravstvenih radnika, a skoro nikako odgovornosti pacijenta pri pružanju zdravstvene usluge. Uglavnom se polazi se od pretpostavke da je dovoljno da pacijent u odnosu liječnik-pacijent bude iskren, da bude upućen u proces bolesti, da ne sabotira liječenje i oporavak (Mujović-Zornić 2013). Time je sva obaveza pacijenta u ovome odnosu upotpunjena. Problemi nastaju ukoliko dođe do nerazumijevanja i poremećenog odnosa pacijent-liječnik. Pretpostavlja se da bi tada bolje rješenje bilo prekinuti odnos, ali na koji način to realizirati nije dovoljno jasno i precizno definirano niti pravno regulirano, a ponekad i praktično neizvodljivo.

Pravni odnos između liječnika i pacijenta može se promatrati iz različitih uglova, ali ni jedan od njih ne isključuje drugi. Zbog toga i postoji više zakona koji uređuju

ove odnose. Danas se odnos liječnik-pacijent, kako smo istakli, uglavnom promatra kroz odgovornost liječnika za greške. Očekivano, u takvim situacijama problem odnosa liječnik-pacijent dolazi u centar pažnje, otvaraju se pitanja razloga, okolnosti i faktora zbog kojih su nastale liječničke greške načinjene tokom liječenja pacijenta (Klarić i sur. 2001; Rešetar 2002). Premda nije posrijedi uobičajeni pravni odnos i ovaj odnos kao i svaki drugi društveni odnos ima svoju socio-kulutralnu dinamiku te se kao društvena pojava prilagođava i mijenja.

3. DRUŠTVENI ODNOS LIJEČNIK-PACIJENT

U odnosu liječnik-pacijent osnovno načelo je moralna vrijednost. To je apstraktni stav na osnovu kojeg se grade premise konkretnog odnosa, a to su poštivanje etičkog kodeksa, međuljudskih odnosa, međusobna suradnja liječnika i pacijenta s pretpostavkom reciprociteta, i sve je to osnov za uspostavu društvenog, prema tome i pravnog odnosa. Ovakvi stavovi nameću tzv. partnerski model odnosa liječnika i pacijenta, koji je, uz uvažavanje ljudskog dostojanstva i moralnih vrijednosti, simetričan i recipročan. Pri tome, svako odstupanje od toga mora imati neki moralni razlog, neko opravdanje (Koeswadji i sur. 1998: 36). Nadalje, primijenjuje se načelo jednakosti svih gradjana, što isključuje bilo kakav nejednaki tretaman gradjana po bilo kome osnovu, odnosno isključuje stavove da su pojedine grupe privilegovane (Jackson 2015). Ipak, još uvijek je u praksi dominantan paternalistički stav po kome je odnos liječnik-pacijent nesimetričan i jednostran. Pokazalo se da velika odstupanja od takvog stava izazivaju znatne teškoće. Opstaje moralna i prana dilema kojem odnosu dati prednost (Mujović-Zornić 2000). Razmišljanja da se odnos liječnik-pacijent zakonski regulira i smislu ugovornog modela između liječnika i pacijenta, često euforički ističu potrebu za promjenom paradigme bez realne i jasne alternative paternalističkom odnosu izraženom kroz tradicionalni hipokratskim model. Paternalistički model ostaje elementarni odnos liječnika i pacijenta i kao takav nikada ne može biti dokinut ali može biti unaprijeđen (Veatch 1981). Po prirodi stvari, egzistencijalna ugroženost pacijenta i liječnikovo pružanje pomoći u nevolji u sebi *prima facie* nose paternalističke pretpostavke. Međutim, taj klasični odnos liječnika i pacijenta je i najzahtjevniji za liječnika jer on preuzima svu težinu kako stručne tako i moralne odgovornosti, a to je upravo prostor za unapređenje i uvođenje elemenata partnerskog odnosa. U sredinama niske zdravstvene kulture, primjerice u siromašnim zemljama trećega svijeta, klasični model potpuno prevladava. I u BiH kao i zemljama susjedstva također, što je povezano sa tradicijom besplatne medicinske njega na-

slijeđene iz doba socijalizma. Utoliko prosječni pacijent gaji prema cjelokupnom sustavu zdravstvene njege paternalistička očekivanja, a liječnik je onaj koji ih mora ispuniti kao svoju dužnost bezuvjetno pomažući pacijentu.

Zato je uz sve neugodne i ponekad nemilosrdne reforme u zdravstvu, liječnik kod nas često konfrontiran sa pacijentom koji po svojoj zdravstvenoj kulturi očekuje bezuvjetnu pomoć i njegu. Ugovorni odnos bi trebao uzeti u obzir interese i mogućnosti i liječnika i pacijenta. Ugovorni model ima neupitnu valjanost i primjenu u nekim područjima kao što su dijagnostičke pretrage, radioterapija, izbor i vrsta anestezije, izbor hirurške metode i pristupa. Pacijent ciljano odlazi liječniku da ga liši neke očite tegobe. Liječnik može odlučiti hoće li, kako i kada provesti ugovorenu pretragu metodu, a pacijent može potpuno samostalno odlučiti što i u kolikoj mjeri sve to hoće. Moralni je okvir takvog odnosa liječnika i pacijenta sklopljeni ugovor koji štiti prava jednoga i drugoga. Etički temelj takvog odnosa jest zlatno pravilo: "Što želiš da drugi čine tebi, to čini drugima". Takva moralnost kompatibilna je s utilitarizmom čiji udio treba biti prisutniji u ovoj oblasti više nego je to danas slučaj.

Partnerski model odnosa liječnika i pacijenta je uspostavljen kada i liječnik i pacijent surađuju u liječenju neke bolesti. Liječnik je stručnjak koji primjenjuje procedure i daje savjete, a pacijent postaje aktivni, suodgovorni suradnik. On pomaže pacijentu da si sam pomogne. Dakako, partnerski model pretpostavlja i viši stupanj zdravstvene kulture, a najuspješnije se provodi sa inteligentnim, prilagodljivim, obrazovanim i iskusnim pacijentom. No, s druge strane, partnerski model će zakazati ako je jedna strana nezainteresirana, nemotivirana za ovaj vid suradnje. Partnerski model u najvećoj mjeri omogućuje ravnotežu moralne odgovornosti između liječnika i pacijenta, a istodobno garantira neupitnost liječnikove stručne kompetencije (Talanga 2006).

Danas je u svijetu, a i u Bosni i Hercegovini, općeprihvaćen stav da je još uvijek hipokratovski moralni stav principijelno nadređen stavu o partnerskom asimetričnom i jednostranom odnosu pa i ugovornom odnosu.

4. ZAKONI BIH KOJI REGULIRAJU ODNOS IZMEĐU LIJEČNIKA I PACIJENTA

Zakonima u BiH precizno je determinisan pojam liječnika, kao i aspekti njegove djelatnosti. Liječnik je zdravstveni radnik sa završenim medicinskim fakultetom i stečenim nazivom doktora medicine (Stanković i sur. 2019). U članu 5. zakona o liječništvu FBiH stoji da je liječnička djelatnost je dio zdravstvene djelatnosti od

interesa za Federaciju BiH koja se obavlja na svim nivoima zdravstvene zaštite u skladu sa propisima o zdravstvenoj zaštiti.

Vijeće ministara BiH 2003. godine je donijelo Odluku o procedurama i postupku usklađivanja zakonodavstva BiH sa Acquis communautaire, što podrazumijeva harmonizaciju propisa BiH sa propisima Europske unije (Službeni glasnik BiH broj 44/03), a 2010. godine usvojen je dokument koji propisuje aktivnosti za integraciju zdravstvenog sektora BiH u Evropsku uniju (Službeni glasnik BIH broj 18/1). Prava pacijenata u Federaciji BiH su uređena propisima o zdravstvenoj zaštiti i zdravstvenom osiguranju, kao i o Zakonom o pravima, obavezama i odgovornostima pacijenta. U RS prava i obaveze pacijenta propisani su Zakonom o zdravstvenoj zaštiti i Zakonom o pravima pacijenata. U Brčko distriktu prava pacijenata su regulisana Zakonom o zdravstvenoj zaštiti Brčko Distrikta.

U zakonu o zdravstvenoj zaštiti Federacije BiH iz 2014 godine ne navode se isključiva prava, obaveze i odgovornosti liječnika, nego se uvijek koristi pojam zdravstvenog radnika. U poglavlju XIV ovoga zakona, zdravstveni radnici i saradnici u članovima zakona 137-160. oslovljavaju se zbirnim terminom zdravstveni radnici. Termini doktori medicine i stomatologije (ljekari/liječnici) upotrijebljeni su samo u članu 161. kada se govori o uvjetima i načinu sticanja naziva primarius. Zakon o zdravstvenoj zaštiti RS iz 2009. godine u poglavlju X (zdravstveni radnik, zdravstveni saradnik) članovi 83-96. navodi elemente zakonske regulative ne koristeći ijednom riječ ljekar, doktor medicine ili stomatologije.

Zakon o liječništvu Federacije BiH iz 2013. godine u članovima 4. i 5. navodi obaveze liječnika koje podrazumijevaju sve mjere i postupke koji se moraju preduzeti sa ciljem zaštite pacijentova zdravlja, čuvanja personaliteta pacijenta i zaštite njegovih osnovnih ljudskih prava proklamovanih međunarodnim deklaracijama i konvencijama koje je BiH prihvatila. U članu 32. navodi se da izvršavanju medicinskih zadataka liječnik ima prava da se educira, obrazuje, usavršava, primjenjuje najnovija saznanja, sa ciljem zaštite osnovnoga ljudskog prava pacijenta, prava na zdravlje.

Liječniku je, izuzetno, dozvoljeno pacijentu i odbiti daljnju zdravstvenu zaštitu, osim hitne medicinske pomoći, kao i u slučaju pojave zarazne ili mentalne bolesti kod pacijenta čiji neliječenje može ugroziti zdravlje i život drugih ljudi. Ova zakonska stavka je dosta nejasno definirana, zbunjujuća i u praksi uglavnom neprovodiva.

Evropskom poveljom o pravima pacijenata, koja je potpisana 2002. godine u Rimu, a poznata je kao Rimska povelja, utvrđena su sljedeća prava koja uživaju pacijenti po osovu osnovnog ljudskog prava, prava na zdravlje: pravo na prevenciju i zaštitu zdravlja, pravo na liječenje, pravo na sigurnost, pravo na informiranost, pravo

pristupa svim zdravstvenim uslugama, pravo zaštite i naknade štete uzrokovane nepoštovanjem ovih prava, pravo na pravičnu kompenzaciju unutar razumnog vremena kad god su pretrpjeli štetu ili su bili izloženi fizičkoj, moralnoj ili psihičkoj povredi uzrokovanoj postupcima pružanja zdravstvene usluge (Evropska povelja o pravima pacijenta 2018). Zakonom o pravima, obavezama i odgovornostima pacijenata u Federaciji BiH jasno i precizno navodi prava pacijenta i način ostvarivanja tih prava (Sl. novine FBiH broj 40/10), dok je u Republici Srpskoj ova materija regulisana Zakonom o pravima pacijenata (Službeni glasnik Repubike Srpske, broj 106/09 i broj 44/15) kao i Zakonom o zdravstvenoj zaštiti Brčko distrikta Bosne i Hercegovine (Službeni glasnik Brčko distrikta BiH, broj 38/11, 09/13, 27/14 i 03/15).

Iz svega navedenoga jasno proizilazi da u postojećim propisima i zakonskoj regulativi o pravima i obavezama pacijenata u BiH mnogo više prostora se daje pacijentovim pravima, načinu ostavarivanja tiha prava, a znanto manje obavezama koje pacijent treba imati prilikom ostvarivanja toga prava. Ovakav stav nailazi na različita mišljenja, ali uglavnom dominira stav da bi izmjena ovakve regulative, ugrozila osnovna ljudska prava pacijenta, pravo na zdravlje, pravo na liječenje, proklamovana međunarodnim deklaracijama i konvencijama.

5. UMJESTO ZAKLJUČKA

Danas je u BiH odnos liječnika i pacijenta normiran zakonskim propisima, a zasnovan je na paternalističkom modelu koji odgovara sadašnjem stanju društvenih odnosa. Posrijedi je jednostrani, asimetrični odnos, primjeren postojećem nivou zdravstvene kulture i zanovan na paternalističkom odnosno tradicionalnom hipokratskom modelu. Unapređenje tog odnosa podrazumijeva postepeno priklanjanje partnerskom modelu. Ugovorni odnos bi odgovarao klasičnom pravnom odnosu sa elementima dvostranosti, a partnerstvo bi učvrstilo njegove etičke aspekte. Pokušaji da se partnerski odnos dopuni ugovornim odnosom u BiH su još uvijek sporadični i nailaze na otpore iz razloga nedostatne zdravstvene kluture ali i postojeće regulative organiziranja zdravstvene zaštite.

Novije europsko zakonodavstvo postaje sve otvorenije za jedan razložni moralni pluralizam, budući da su zakoni koji reguliraju neke prijeporne moralne dileme sve liberalniji. Primjer za to su zakoni koji se tiču pobačaja, eutanazije i istospolnih brakova, ili najnoviji slučaj u Nizozemskoj gdje se *de facto* legalizira neka vrsta poligamije (Boutellier 1997; Carolan 2017). Pitanje je da li su takvi odnosi,

paretnerski ili ugovorni, u BiH provodivi i da li su moralno opravdani? Krajnje smo skeptični prema mišljenju da su uvjeti za ugovorni ili partnerski odnos između pacijenta i liječnika kod nas primjenjljivi, štaviše razmišljanje u tome pravcu još uvijek se smatra nemoralnim.

Implementiranjem ugovornog ili partnerskog modela odnosa pacijent-liječnik u BiH nametnula bi se jasnija obaveza poštovanja nadređenosti instanci te umanjila moralizatorska presumpcija donošenih mjera i preporuka za liječenje. Pretpostaviti je, međutim, da bi u postojećem socio-kulturnom kontekstu time i popustile moralne obaveze liječničke djelatnosti. Činjenicom da liječnik sa pacijentom samo ugovara odnos ili štaviše samo partnerski surađuje ukorijenjeni paternalistički odnos prema pacijentu gubio bi na snazi i značaju.

Kada je riječ o odgovornosti pacijenta u sa stanovišta jednostranog asimetričnog odnosa između liječnika i pacijenta, tu pacijent ima obavezu i odgovornost samo prema svom vlastitom interesu. Sa druge strane obaveza liječnika se promatra sa stanovišta profesionalne odgovornosti. Dakle, položaj liječnika i pacijenta nisu isti. Liječnik ne odgovara za postupke pacijenta, naprotiv liječnika to oslobađa odgovornosti. Ovo se nedovoljno shvata u svakodnevnoj praksi jer ne postoji jasna granica kada pacijent, ne ispunjavajući svoje obaveze prema sopstvenom zdravlju (ne surađuje, ne pristaje, napušta medicinsku ustanovu, narušava odnos povjerenja, povećava materijalna sredstva za liječenje iz sredstava obavezne zdr. zaštite i dr.), povređuje prava drugih na zdravlje. Ostaje otvoreno pitanje ako pacijent ne ispunjava dužnosti, da li prema njemu može propisati pravna sankcija, ili se ta sankcija već sastoji samo u tome što svojim neispunjavanjem dužnosti narušava sopstveno zdravlje.

Danas dominira principijelni stav da se liječnik u svom radu mora rukovoditi medicinskim znanjem, etičkim principima, koji nekada mogu biti i u neskladu sa pravnim normama. U takvim situacijama etička norma može popuniti pravnu prazninu i na neki način nadomjestiti nejasnoće važećih pravnih normi. Ipak, ostaje i dalje činjenica da je etičko promišljanje vrlo često kontradiktorno u odnosu na važeće pravne norme, što nerijetko dovodi do nesporazuma između pacijenta i liječnika.

LITERATURA

1. *AMA Principles of Medical Ethics: I, II, IV, VIII,* www.ama-assn.org/system/files/code-of-medical-chapter-1.pdf
2. Berger, Ron, Ben Bulmash, Netenel Drori, Ofir Ben-Assuli, Ram Herstein (2020), ˝The patient–physician relationship: An account of the physician's perspective˝, *Israel Journal of Health Polisy Research*, Article 9(33), 1-16.
3. Boutellier, Hans (1997), ˝Right to the community˝, *European Journal on Criminal Policy and Research*, 5(4), 43–52.
4. Carolan, Mary (2017), ˝First marriage of Lebanese man with two wives recognised under Irish law˝, *The Irish Times*, dostupno na:
5. *Zakona o pravima, obavezama i odgovornostima pacijenta u Federaciji Bosni i Hercegovini* (2010), Sl. novine FBiH, br. 40/10
6. Endang, Kusuma Astuti (2017), ˝Legal Relationship Between Doctors And Patients In Medical Service Efforts˝, *Diponegoro Law Review*, 2(1), 123-140.
7. *Europska konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda*, NN - Međunarodni ugovori 6/92
8. Mujović-Zornić, Hajrija (2013), ˝Medicinsko pravo – interdiciplinarnost i saradnja˝, Institut društvenih nauka Beograd, 1-13.; dostupno na: https://pdfcoffee.com/dr-hajrija-mujovi-zorni-pdf-free.html
9. Mujović-Zornić, Hajrija (2000), ˝Evropska kodifikacija zdravstvenog prava: Konvencija o ljudskim pravima i biomedicini˝, *Sudska praksa*, 11-12, 78-91.
10. Jackson, Emily (2015), ˝The relationship between medical law and good medical ethics˝, *Journal of Medical Ethics*, 41, 95-98.
11. Jakov, Radišić (2008), *Medicinsko pravo*, drugo prerađeno i dopunjeno izdanje, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu
12. Klarić, Petar, Mirko Gjurašin, Egidio Čepulić (2001), ˝Odgovornost za štetu zbog grešaka u medicini˝, *Tribina Pravnog fakulteta i Kluba pravnika Grada Zagreba*, Zagreb
13. Koeswadji, Hermien Hadiati (1998), *Hukum Kedokteran: Studi Tentang Hubungan Hukum Dalam Mana Dokter Sebagai Salah Pihak*, Citra Aditya Bakti, Bandung
14. *Odluka o procedurama i postupku usklađivanja zakonodavstva BiH sa Acquis communautaire* (2003), Službeni glasnik BiH, broj 44/03
15. Odluka o usvajanju dokumenta aktivnosti za integraciju zdravstvenog sektora BiH u Evropsku uniju (2011), *Službeni glasnik BiH*, broj 18/11

16. McCormick, Thomas R. (2020), ˝Principles of Bioethics˝, dostupno na: *https://depts.washington.edu/bhdept/ethics-medicine/bioethics-topics/articles/princi-ples-bioethics*.
17. Reštar, Dejan (2002), ˝Krivičnopravni aspekti ljekarske greške i nesavjesno pružanje ljekarske pomoći – primjer Srbije i Slovenije˝, *Glasnik Advokatske komore Vojvodine*. vol. 92(2), 164-192.
18. Stanković, Nedeljko, Dženeta Hadžić, Albina Fazlović (2019), *Osnove zdravstvenog prava*, Evropski Univerzitet Kallos, Tuzla
19. Šeparović, Zvonimir (1998), *Granice rizika: Etičkopravni pristup medicini*, Informator, Zagreb
20. Talanga, Josip (2006), ˝Odnos liječnika i pacijenta prema medicinskoj etici˝, *Bogoslovska smotra*, 76(1), 47-59.
21. *Ustav FBiH* (2008), *Službene novine FBiH*, broj: 1/94, 13/97, 16/02, 22/02, 52/02, 63/03, 9/04, 20/04, 33/04, 72/05, 71/05 i 88/08
22. Ustav RS, (2005), *Službeni glasnik Republike Srpske*, broj 21/92 – prečišćeni tekst, 28/94, 8/96, 13/96, 15/96, 16/96, 21/96, 21/02, 26/02, 30/02, 31/02, 69/02, 31/03, 98/03, 115/05, 117/05
23. Veatch, Robert (1981), *A Theory of Medical Ethics*, Basic Books, New York
www//pravapacijenata.hr - Evropska povelja o pravima pacijenta (2018)

LEGAL VS SOCIAL RELATIONSHIP BETWEEN DOCTORS AND PATIENTS

Summary:

The relationship between patient and doctor is analyzed as a social relationship or a legal relationship. The goal of analyzing this relationship is to improve the realization of patients' health rights, who were accepted by the recommendation of international organizations' experience of physicians and patient cooperation. Legally, the doctor-patient relationship is not equal in Bosnia and Herzegovina. The importance of the doctor-patient legal relationship becomes to the fore the moment when the patient is not satisfied with the realized right and when he files a complaint about the provided medical care. Physicians are then required to hold physicians accountable for the medical service provided, which includes ethical, professional, and legal liability, and that covers physician liability concerning criminal law, civil law, and administrative law. Legislation in BiH based on which the legal relationship between patient and doctor in BiH is not defined problematizes this relationship and becomes particularly pronounced when the patient requests satisfaction due to violation of the right to health and expressed dissatisfaction with health care, for which they are usually blamed, doctors. The responsibility of the doctor is specified by law, while the responsibility of the patient for the provided service in exercising the right to health is reflected involuntariness and consent to the proposed service and from the point of view of the legal relationship is not equal to the responsibility of the doctor.

Keywords: legal; social; paternalistic; partnership; contractual

Adrese autora
Authors’ address

Harun Brkić
JZU UKC Tuzla
Klinika za neurohirurgiju
harunbrkic@gmail.com

Emina Brkić
Kantonalni Sud u Tuzli
eminabrkic@gmail.com

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI
Tuzla, God.I, Br.1, decembar 2016.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

PEDAGOŠKO-DIDAKTIČKI PRILOZI

Vanesa Delalić
RAZVOJ EKOLOŠKOG ODGOJA KROZ VANNASTAVNE AKTIVNOSTI / DEVELOPING ECOLOGICAL EDUCATION THROUGH EXTRACURRICULAR ACTIVITIES 435

Nasih Osmanović, Nasiha Osmanović
BLENDED AND ONLINE LEARNING FOR BETTER FUTURE COMMUNICATION / HIBRIDNO I UČENJE NA DALJINU KAO PREDUSLOV ZA BOLJU NASTAVNU KOMUNIKACIJU 451

Ana Šuran, Anita Zovko
MIŠLJENJA STUDENATA O OBRAZOVANJU ODRASLIH U HRVATSKOJ / OPINIONS OF STUDENTS ON ADULT EDUCATION IN CROATIA 463

Nusreta Kepeš
SERVISNO UČENJE U PREDŠKOLSKIM USTANOVAMA I NJEGOV UTJECAJ NA GRAĐANSKI ODGOJ DJECE / SERVICE LEARNING IN PRESCHOOL INSTITUTIONS AND THEIR IMPACT ON CIVIC COMPETENCIES OF CHILDREN 487

društvene i humanističke studije

Daliborka Popović, Božana Rašković
PEDAGOŠKA PODRŠKA U RAZVIJANJU MUZIČKIH SPOSOBNOSTI KOD DECE PREDŠKOLSKOG UZRASTA / PEDAGOGICAL SUPPORT IN THE DEVELOPMENT OF MUSICAL ABILITIES IN PRESCHOOL CHILDREN 509

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.1.435

UDK 37.018.5:371.39

Primljeno: 30. 09. 2021.

Stručni rad
Professional paper

Vanesa Delalić

RAZVOJ EKOLOŠKOG ODGOJA I OBRAZOVANJA KROZ VANNASTAVNE AKTIVNOSTI

Ekološka dimenzija odgoja i obrazovanja treba da obuhvata sve elemente savremene ekološke kulture i strukture ličnosti. Škola kao odgojno-obrazovna ustanova treba preuzeti dio odgovornosti za poticanje i razvijanje ekološkog odgoja kod učenika, a sam ekološki odgoj i obrazovanje treba gledati kao aktivnost koja će doprinijeti razvoju pozitivnih vrijednosti kod učenika, formiranju kritičkog mišljenja i zaključivanja, aktivnog odnosa ne samo prema sebi, već i prema drugima, prirodi, društvu, kulturi u cjelini. Djeca nižeg školskog uzrasta prirodu i odnose u njoj najlakše uče kroz igru. tj. uče čineći i međusobno sarađujući. Aktivnosti koje se realizuju u školi su uglavnom životno-praktične: skupljanja starog papira, razvrstavanja otpada, reciklaža, vođenje brige o sadnicama i cvijeću, obilježavanje značajnih eko datuma. Aktivnim sudjelovanjem i doprinosom u uređenju školskog dvorišta učimo djecu pozitivnim vrijednostima, a to je da su važni i da se njihov trud isplati jer doprinose ljepšem i zdravijem okolišu. U ovom radu predstavit ćemo pozitivne primjere i bitne značajke iz prakse Ekološke sekcije OŠ "Miroslav Krleža" Zenica. Zatim ćemo ponuditi najprihvatljivije sadržaje kroz niz konkretnih prijedloga didaktičko-metodičke naravi koji mogu poslužiti studentima pedagoških fakulteta, kao i profesorima razredne nastave koji vode ili žele voditi vannastavne aktivnosti iz oblasti ekologije.

Ključne riječi: ekološki odgoj; učitelj; učenik; eko program i projekti

1. EKOLOŠKI ODGOJ, OBRAZOVANJE I VANNASTAVNE AKTIVNOSTI

Kako bismo lakše shvatili potrebu i značaj ekološke sekcije neophodno je da prvo definišemo osnovne pojmove, a to su: ekološki odgoj, vannastavne aktivnosti, nastava moje okoline / prirode i društva, ekološki projekti. Pod "ekološkim odgojem i obrazovanjem podrazumijevamo stjecanje savremenih znanja, vještina, navika i stavova o ekološkim sposobnostima, procesima i zakonima u životnoj sredini, upoznavanje o djelovanju čovjeka na životnu sredinu u različitim formama i dimenzijama, razumijevanje savremenih težnji i mogućnosti navike, tehnologije, društvenih nauka i umjetnosti na cjelovitu zaštitu i unapređenje životne sredine, navikavanje učenika u održavanju lične higijene, higijene i estetskog uređenja školske sredine, kao i navikavanje na pravilan odnos prema objektima u prirodi, kulturnim vrijednostima, posebno prema sveukupnim međuljudskim odnosima" (*Pedagoška enciklopedija* 1989: 71).

Ekološki odgoj je neophodno razvijati još od najranije dobi u porodičnom okruženju, zatim u predškolskim ustanovama, osnovnoj i srednjoj školi sve do univerziteta. U cilju formiranja ekološke svijesti kod učenika nižeg školskog uzrasta neophodne su nastavno-programske promjene koje podrazumijevaju zajedničku kulikuralnu jezgru odnosno interdisciplinarni pristup u ekološkom odgoju i obrazovanju. Čista i zdrava okolina je jedna od temeljnih ljudskih potreba i vrijednosti (Omerović 2012: 7).

Ekološko obrazovanje je ciljano sticanje znanja u funkciji uvećanja sposobnosti i učinkovitosti aktera na području unapređenja zaštite i upravljanja okolišom. Ekološko obrazovanje daje temeljna stručna i praktična znanja.

Vannastavne aktivnosti koje se realizuju u školama imaju važno mjesto u odgoju i obrazovanju djece. Vannastavne aktivnosti koje se realizuju u školama imaju važno mjesto u odgojui obrazovanju djece, a to podrazumijeva plansko i stvaralačko razvijanje, sticanje i proširivanje znanja neposrednim uključivanjem i konkretnim obogaćivanjem ličnosti učenika zasnovanim na raznovrsnim izvorima informacija.

Uloga vannastavnih aktivnosti je da svakom djetetu pruže priliku da otkriju i razviju svoja interesovanja, sarađuju sa drugima na različitim aktivnostima i projektima i steknu nova znanja i vještine. Vannastavne aktivnosti potiču kognitivni, socijalni i emocionalni razvoj djece, i pozitivno utiču na njihova postignuća u nastavnom procesu. Najbolji rezultati se postižu ukoliko nastavnik poveže nastavne sadržaje sa vannastavnim aktivnostima i praktičnim radom, posebno kada je riječ o

ekološkoj sekciji. Još jedna od prednosti vannastavnih aktivnosti je sticanje znanja u novim uvjetima koji više odgovaraju dječijim razvojnim nivoima i načinima prirodnog i spontanog učenja. Uključivanje učenika u učenje, igru, zabavu i organizovano korištenje slobodnog vremena doprinosi njihovom skladnom psihofizičkom razvoju i realizaciji redovnih i dopunskih nastavnih sadržaja.

Kroz nastavu moje okoline, prirode i društva učenici zapažaju razliku između biljnog i životinjskog svijeta, uočavaju razliku između prirodnog i vještačkog (ljudsko djelovanje), prepoznaju i imenuju biljke kao i životinjski svijet, zapažaju promjene u prirodi na osnovu neposrednog posmatranja, razvrstavanja, mjerenja, procjenjivanja, predviđanja, razmišljanja, zaključivanja i generaliziranja. Pored navedenog članovi ekološke sekcije bave se promovisanjem i zaštitom prirodne sredine kroz kreativne radionice, obilježavanje značajnih eko datuma, kao i nizom akcija čišćenja i praktičnog rada u školskom vrtu.

1.1. Ekološka kultura

Ekološka kultura podrazumijeva način života u skladu sa prirodom, nastojanje da ne ugrožavamo prirodu, nego da je štitimo i čuvamo. U svijetu ekološkog djelovanja poznata je parola "Misli globalno, djeluj lokalno", lansirana na Samitu u Rio de Žaneiru (1992). Ovaj princip može da bude ključna tačka svake ekološke kulture, kao značajnog elementa u cjelokupnom načinu življenja. Samo shvatanje kulture kao načina življenja omogućuje koncept ekološke kulture koji podrazumijeva određena uvjerenja, vrijednosti i spremnost da se participira u brizi za okolinu. "Ekološkom kulturom se izražava odnos čovjeka prema životnoj sredini. Preduvjet za to je posjedovanje ekološke svijesti, ali iz razvijene ekološke svijesti ne moraju uvijek proizaći adekvatni obrasci ponašanja. Tada kažemo da pojedinac nema ekološku kulturu" (Koković 2020: 19).

1.2. Ekološka navika

Navika predstavlja rutinski oblik ponašanja koji se dešava na podsvjesnom nivou i ne uključuje svjesno razmišljanje za rješavanje datog problema. Tokom odgojno-obrazovnog procesa učenik usvaja ekološku kulturu, umijeća i navike. Formiranje ekoloških navika je dugotrajan proces na koji utiču članovi porodice, škola, okruženje.

Navike su najmanje čvrste kod djece, pa je u tom dobu moguće najlakše postići ekološki primjereno ponašanje. Ono što djetetu postane navika u tom dobu ostaje dugotrajno. Ekološke navike u školi se najlakše razvijaju kroz davanje uloga.

1.3. Ekološka svijest

Na razvijanje ekološke svijesti utiču mnoge situacione aktivnosti. Da bi se ekološka svijest formirala neophodne su ekološke informacije, ekološka znanja, pozitivan emocionalni odnos prema okruženju u kojem živimo. Smojver (2008) navodi da pozitivni emocionalni doživljaj i spoznaje utiču na razvoj ekološke osjetljivosti kod učenika. Djeca istražuju i doživljavaju prirodu i okoliš koji ih okružuje svim osjetilima. Nakon doživljaja dijete prerađuje i izražava svoje iskustvo u svim aspektima izražavanja i stvaranja: spoznajnom, govornom, tjelesnom, likovnom, muzičkom. Ekološka svijest pojedinca, koja se ogleda stečenom uvjerenju i potrebi pojedinca da čuva i unapređuje životnu sredinu, "označava total racionalnog, vrijednosnog, emocionalnog i voljnog odnosa" (Kundačina 1998: 37). Prema Bloomovoj taksonomiji postoji šest nivoa mentalnih sposobnosti kognitivnog područja i one čine glavne komponente racionalne sfere ličnosti, a to su: znanje, razumijevanje, primjena, analiza, sinteza i vrednovanje. Prva etapa pri formiranju ekološke svijesti je racionalna dimenzija ekološke svijesti. Nastavnik, voditelj ekološke sekcije, treba imati znanje o svojoj sredini te pozitivnim i negativnim činiocima. Znanje predstavlja sistem logičko povezanih činjenica i generalizacija o prirodi, društvu i čovjeku koje je pojedinac usvojio i trajno pohranio u svojoj svijesti. Činjenice učenici saznaju putem primarnih, adekvatnih, objektivnih izvora. Ukoliko se radi o učenicima nižeg školskog uzrasta onda princip očiglednosti ima najvažniju ulogu u procesu usvajanja činjenica koje se odnose na prirodu, odnosno pojave i procese koji se odvijaju u priroodi.

Znanje pored činjenica, obuhvata generalizaciju i apstrakciju. To su pojmovi, sudovi, zaključci. Učenici mogu doći do znanja i putem dostupnih informacija, literature, masovnih medija, komunikacije s vršnjacima, u društvenoj sredini, porodičnom domu i dr. Da bi nastavnici zajedno s učenicima doprinijeli zaštiti životne sredine, oni prije svega trebaju biti informisani o njenoj ugroženosti, posljedicama njene ugroženosti, te kako i čime se može spriječiti ili ublažiti te posljedice, šta mogu poduzeti u konkretnom slučaju, šta treba poduzeti društvena zajednica i kome se obratiti za pomoć. Informisanost predstavlja važan faktor u sinergiji sa emocijama,

moralom, ekološkom svijesti i ekološkom kulturom ličnosti. Vrijednosna dimenzija ekološke svijesti (nivo svijesti) ima važnu ulogu u obradi informacija o životnoj sredini. Poznato je da se djeca nižeg školskog uzrasta kritički odnose prema svemu s čim se susreću (škola, komunikacija, uvjeti života, uža i šira sredini) u skladu sa svojim interesovanjima. Da bi nastavnik pravilno djelovao na razvoj ekološkog odgoja i obrazovanja potrebno je da i sam ima razvijena moralna uvjerenja i stavove prema prirodi. Uvjerenja kod nastavnika moraju biti izgrađena, potrebno je imati jasne i sugestivne stavove. Prirodne vrednote koje se razvijaju i njeguju kroz ekološku sekciju su: planine, rijeke, jezera, tlo, šuma, zrak, biljni i životinjski svijet. Poseban značaj imaju ekološke navike pojedinca, jer su dobro razvijene ekološke navike pojedinca uvjet zdrave životne sredine. Brojni autori koji su se bavili ekološkim problemima današnjice i ekološkim odgojem vide mogućnost prevazilaženja ekološke krize kroz uspostavu vrijednosnog sistema pri čemu važnu ulogu ima škola koja ekološki djeluje na učenike i društvo u cjelini.

Ekološka dimenzija ima i svoje emocionalne aspekte koji uključuju vizuelni, auditivni i emocionalni doživljaj životne sredine. Prema tome kako učenici percipiraju životnu sredinu kod njih se javljaju osjećanja zabrunutosti, straha, neizvjesnosti ukoliko je životna sredina ugrožena ili pozitivna osjećanja kao što su radost, ljubav, zadovoljstvo, ponos ukoliko su nešto dobro uradili za prirodu (sadnja drveća, cvijeća, čišćenje parka). Kroz vannastavne aktivnosti podstiče se razvoj trajne emocionalne veze sa životnom sredinom, što kasnije motivirajuće djeluje na svakodnevno ponašanje i djelovanje. Iznimno je bitno djelovati na njihovu emocionalnu stranu ličnosti, da se razvije osjećaj odgovornosti i aktivno djeluje u zaustavljanju ugrožavanja životne sredine. Kada je u pitanju životna sredina, bitno je da kod učenika razvijemo postupanje u različitim životnim situacijama koje je u skladu sa moralnim ekološkim stavovima. Takvo ponašanje zahtijeva čvrst karakter. Nastavnici kako u neposrednom odgojno-obrazovnom radu tako i kroz vannastavne aktivnosti trebaju razvijati pozitivne karakterne osobine: odlučnost, inicijativnost, smjelost, izdržljivost, upornost, a uporedo suzbijati negativne osobine: kolebljivost, lijenost, neodgovornost. Svaka spremnost na ekološku akciju zavisi prije svega od motiviranosti učenika i situacionih okolnosti. Ukoliko nastavnici i društvena sredina imaju pozitivne stavove prema prirodi i djeca će lakše ovladati ekološkim navikama, vještinama i sposobnostima.

1.4. Ekološki projekti

Pod pojmom "projekt" najčešće se misli na sklop aktivnosti u kojima jedan ili više učenika proučava neku temu ili problem uz primjerenu podršku ili vođenje (koordiniranje) nastavnika. Rad djece na nekom projektu može trajati nekoliko dana, sedmica, zavisno o dobi učenika i prirodi teme (Slunjski 2001: 30). U projektu učenici prema vlastitim potrebama i mogućnostima, u suradnji sa drugim učenicima, poduzimaju različite istraživačke i druge aktivnosti. Naglasak je na aktivnom sticanju iskustva i znanja. U projektnom radu dolazi do povezivanja praktičnih i intelektualnih aktivnosti koje potiču sva područja dječijeg razvoja. Osnovna pretpostavka je da će radeći na nekom projektu, posmatrajući, istražujući, poduzimajući određene aktivnosti vezane uz određenu temu, učenici širiti svoja znanja do granica svojih mogućnosti, aktivirajući sve svoje potencijale. Osnovni zadatak svakog projekta je razvijanje misaonih procesa kod učenika.

Etape projekta

1. Pripremanje projekta

a) pronalaženje teme – znati koja su predznanja i iskustva učenika o temi, hoće li tema osigurati priliku za razvoj ličnih iskustava, mogu li učenici doći do potrebnih informacija, ima li tema vrijednost za učenike, da li je povezana sa njihovim životom? Informisati roditelje o projektu.
b) Formuliranje cilja – šta se želi postići projektom? Na koji način ćemo ostvariti cilj? Kako ćemo predstaviti rezultate? Da li je u projekat korisno uključiti i druge? Ko nam može pomoći? Šta se može postići individualnim radom, a šta u grupi? Koliko članova treba imati pojedina grupa?
c) Planiranje projektnog rada – kako rad na projektu prilagoditi potrebama učenika i nastavnika? Koje će metode djelovati poticajno i usmjeriti grupe na istraživanje i timski rad? Kako istražiti što više područja za koja vlada interes kod učenika? Da li možemo uključiti u projekat stručnjake iz lokalne zajednice?

2. Rad na projektu

a) prikupljanje podataka – od literature do provođenja praktičnih aktivnosti;
b) obrada, analiziranje i sistematiziranje obrađenih podataka;
c) predstavljanje rezultata projekta – letak, plakat, brošure, web stranica, videozapis

3. Refleksija o projektu
a) grupna procjena
b) samoprocjena

Unazad nekoliko godina mnoge organizacije pružaju priliku odgojno-obrazovnim ustanovama, društvima i pojedincima da apliciraju projekte za unapređenje ekoloških ideja čime mogu dati svoj doprinos u uređenju lokalne zajednice ili šireg područja. Upravo kroz ovaj rad predstavljamo veći dio aktivnosti realizovanih u okviru projekta američke ambasade "Eko izazov: Učinimo svoju zemlju još ljepšom".

2. CILJEVI I ZADACI EKOLOŠKE SEKCIJE

Ekološka sekcija Osnovne škole ˝Miroslav Krleža˝ okuplja veliki broj učenika, koji se bave osmišljavanjem i realizacijom idejnih rješenja održavanja čistoće, te brigom o biljkama. Učenici sudjeluju u mnogim aktivnostima koje se realizuju po planiranom godišnjem planu rada. Programom se realizuju i aktivnosti iz eko kalendara (obilježavanje značajnih eko datuma), kao i aktivnosti koje se odnose na uređenje školskog vrta (sadnja drveća i cvijeća kao i briga o istim). Za svaku vannastavnu aktivnost potrebno je uraditi godišnji plan i program rada u čijoj izradi sudjeluju učenici (u mjeri koliko im to omogućuje njihovo iskustvo, dob i voditelj sekcije). Pored godišnjeg plana i programa vannastavnih aktivnosti potrebno je definisati i konkretizirati ciljeve i zadatke.

Cilj Ekološke sekcije je upoznati učenike o značaju zaštite životne sredine, razviti ekološku kulturu i svijest, odgovornost i ljubav prema prirodi.

Zadaci ekološke sekcije:

- razvijanje sposobnosti percipiranja okoline
- sticanje znanja o okolišu
- briga i unapređenje okoliša – životne sredine
- povezanost žive i nežive prirode
- zaštita ugroženih eko-sistema (zrak, vode, šume)

Budući da je u posljednje vrijeme sve važnije pitanje ekološkog odgoja i odgoja za zaštitu okoliša kao načelo sveukupnog odgoja i obrazovanja, ekološki sadržaji se sve više uvrštavaju u programe vannastavnih aktivnosti. "Rad u tim aktivnostima omogućuje cjelovit (interdisciplinarni) pristup u kojem se isprepliću sadržaji gotovo svih znanstvenih područja, a učenici se upoznaju s mrežom odnosa i uzročno-

posljedičnim vezama u okruženju, a posebno sa položajem i uticajem čovjeka na zbivanja u njemu" (De Zan 2005: 327).

3. SPECIFIČNOSTI PROSTORA I OPREME U REALIZACIJI VANNASTAVNIH AKTIVNOSTI

Materijalno-tehnički uslovi su pretpostavka za efikasno organizovanje vannastavnih aktivnosti iz oblasti ekologije. Možemo ih posmatrati sa više stajališta: gdje izvodimo aktivnost – prostor; šta radimo – nastavna sredstva i pomagala; kako organizujemo odgojno-obrazovni rad – nastavna tehnologija. U savremenoj organizaciji ekološkog odgoja i obrazovanja važno je umrežavati nastavne prostore, nastavna sredstva i pomagala na najefikasniji način. U ekološkom odgoju nije bitan samo rezultat, već i put sticanja znanja. Prostor u kojem se izvode ekološke aktivnosti je školski prostor (učionice, kabineti, živi kutak, školski parkovi, vrtovi, dvorišta). "Lijepo uređen školski park nije samo ukras svake škole i naselja, već je to i nastavni prostor koji učenicima omogućava neposrednu i cjelovitu spoznaju okoline. Zato se uređivanju prirodnih, ekoloških školskih parkova pridaje sve više prirodoslovno i ekološko odgojno-obrazovno značenje" (De Zan 2005: 231).

Nastavne medije u ekološkom odgoju i obrazovanju predstavlja sve pomoću čega učenici mogu steći znanja, kao što su: izvorna stvarnost, nastavna sredstva i tehnička pomagala. Izvorna stvarnost zauzima centralno mjesto kao izvor učeničkog znanja. To je konkretna životna sredina u kojoj učenik živi i boravi. Znanja koja učenici usvajaju u izvornoj stvarnosti su dugotrajnija i efikasnija. Veliku ulogu u razvoju ekološkog odgoja kroz vannastavne aktivnosti ima stav nastavnika, voditelja sekcije prema prirodi. On mora znati da brigu i odgovornost za degradaciju i oštećenje prirode snosi svaki pojedinac, a ne samo državni organi, inspekcije i stručne službe. Veliki doprinos daje sama škola kao odgojno-obrazovna ustanova. Pored izvorne stvarnosti kao izvor znanja koriste se i uzorci iz prirode, knjige, enciklopedije, časopisi, didaktički filmovi, edukativne emisije o prirodi, eko-kvizovi, didaktičke igre, radionice, igrokazi i sl.

4. PRIMJERI IZ PRAKSE

Aktivnosti i djelovanja Ekološke sekcije Osnovne škole "Miroslav Krleža" Zenica:

Broj članova sekcije 25 (učenici drugog i trećeg razreda)

Prethodno navedene ciljeve i zadatke Ekološke sekcije razradili smo kroz sljedeće aktivnosti:

- održavanje čistoće školskog dvorišta
- održavanje i briga o školskom vrtu
- sadnja cvijeća
- obilježavanje značajnih eko datuma : Dan planete Zemlje, Dan šuma, Dan voda, Dan zaštite prirode, Evropski dan parkova, Svjetski dan zaštite okoliša, Svjetski dan planina, Dan pčela, Dan jabuka, Svjetski dan čišćenja (sve kroz radionice, boravak u prirodi i programiranu nastavu)
- usvajanje ekoloških pojmova
- reciklaža
- zaštita tla
- zaštita voda
- zaštita zraka
- šume i njihov značaj
- igrokazi o zaštiti prirode
- učešće u projektu Eko izazov: Učinimo našu zemlju još ljepšom.

4.1. Ekološki projekti

U posljednje vrijeme svjedoci smo sve veće ekološke osviještenosti institucija koje žele unaprijediti i jačati javnu svijest o zaštiti životne sredine. Jedna od njih je i Američka ambasada s kojom smo u toku 2020/2021. učestvovali u Projektu Eko izazov: Učinimo svoju zemlju još ljepšom

Prijava i sudjelovanje u projektu sadrži sljedeće elemente:

Cilj projekta: Prevencija onečišćenja okoliša putem aktivnog sudjelovanja i odgovornog ponašanja prema prirodi i okruženju. Konačan cilj projekta je aktivno sudjelovanje nastavnika i učenika o uređenju školskog dvorišta te zaštiti istog.

Problemi uočeni u praksi: Škola kao odgojno-obrazovna ustanova može doprinijeti razvoju svijesti o potrebi zaštite okoliša te razvijati kompetencije za odgovorno ponašanje učenika time što će zajedno sudjelovati u uređenju školskog dvorišta.

Teorijsko polazište problema: Ekološka dimenzija odgoja i obrazovanja treba da obuhvati sve elemente savremene ekološke kulture i strukture ličnosti. Škola kao odgojno-obrazovna ustanova treba preuzeti dio odgovornosti za poticanje i razvijanje ekološkog odgoja kod učenika, a sam ekološki odgoj i obrazovanje treba gledati kao aktivnost koja će doprinijeti razvoju pozitivnih vrijednosti kod učenika, formiranju kritičkog mišljenja i zaključivanja te aktivnog odnosa ne samo prema sebi, već i prema drugima, prirodi, društvu, kulturi u cjelini. Cilj ekološkog odgoja i obrazovanja je usvajanja znanja o prirodnim procesima, povezanosti globalnih promjena na Zemlji

i njihovom uticaju na čovjeka i okolinu. Djeca nižeg školskog uzrasta prirodu i odnose u njoj najlakše uče kroz igru. tj. uče čineći i međusobno surađujući. Aktivnosti koje se realizuju u školi su uglavnom životno-praktične: skupljanje starog papira, razvrstavanje otpada, reciklaža, vođenje brige o sadnicama i cvijeću. Aktivnim sudjelovanjem i doprinosom u uređenju školskog dvorišta učimo djecu pozitivnim vrijednostima, a to je da su važni i da se njihov trud isplati jer doprinose ljepšem i zdravijem okolišu. Eko projektima nastalim saradnjom djece i odraslih, nastojimo prenijeti eko poruke i djelovati na razvoj ekološke svijesti i pozitivnog stava prema prirodi i široj društvenoj zajednici.

Metode i strategije:

- razgovor sa učenicima koji će određeni period, na početku i na kraju projekta, uočiti, pratiti i uporediti stanje u školskom dvorištu
- edukacija putem radionica na času vannastavnih aktivnosti
- izrada plakata i obavještavanje o projektu na stranici škole – rješenja, prijedlozi učenika.

Faze projekta i očekivani rezultati:

1. Interno istraživanje
   Cilj je da učenici određeno vrijeme prate količinu odbačenih papirića u dvorištu škole i u njenoj blizini.
2. Osmišljavanje radionica, eko projekti
   Cilj eko programa: Uvrstiti eko sadržaje u odgojno-obrazovni rad, usmjeravati djecu na odgovorno ponašanje prema prirodi, ukazati na važnost brige za okoliš i očuvanje okoliša, razviti vještine očuvanja okoliša u djeci bliskim situacijama.
3. Aktivnosti učenika: Istražujemo kako očuvati biljni i životinjski svijet, uzgajanje sadnica, sađenje cvijeća, neoblikovani materijal koristi se u kreativnim radionicama, skupljanje, selektiranje i zbrinjavanje papirne i pet ambalaže, korištenje recikliranog materijala, učenje racionalnog korištenja pitke vode, obilježavanje eko datuma prigodnim prezentacijama, provođenje projekata iz područja ekologije u suradnji s roditeljima
4. Imenovanje pomoćnika u brizi za okoliš za učenike koji tokom godine ne pokazuju dovoljan doprinos i zalaganje u očuvanju i brizi za okoliš (uočena šteta u okolišu ili sl.)
   Kako mogu „popraviti stvar“?

5. Briga o školskom dvorištu, biljkama, cvijeću, sortiranje otpada, briga o travnatim površinama.

Aktivnosti su realizovane po etapama:

I etapa – Plan uređenja školskog vrta / dvorišta. Ova etapa je realizovana u suradnji sa lokalnim preduzećem D.o.o. ALBA Zenica. Menadžment preduzeća ponudio nam je stručnu pomoć, najbolje rješenje za uređenje školskog vrta u smislu plana sadnje drveća, cvijeća, ukrasnog bilja. Donacija od preduzeća ALBA obuhvata značajan dio sadnica cvijeća i ukrasnog bilja, kao i kantu za smeće.

II etapa – Nabavka sadnica cvijeća, ukrasnog bilja, farbanje žardinjera, obnova travnjaka na mjestima gdje je uništena.

III etapa – Sadnja drveća, dvije crvenolisne šljive i dva piramidalna graba, uz saradnju i pomoć preduzeća ALBA.

IV etapa – Obilježavanje dva značajna eko datuma: Dan šuma (21. 03.) i Dan voda (22. 03.) Kroz online nastavu učiteljica je upoznala učenike sa ova dva značajna eko datuma. Razgovarali su o značaju šuma i voda, koje aktivnosti ljudi ugrožavaju šume i vodu te na koji način možemo zaštiti i sačuvati šume i vode. Na kraju smo odlučili

poslati snažne eko poruke i na taj način skrenuti pažnju na važnost brige o šumama i vodama u našem okružrnju.

V etapa – Saradnja sa fabrikom Arcelor Mittal Zenica, koja je školi donirala deset sadnica bijelog jasena, te su članovi Ekološke sekcije posadili drvored uz školsko igralište.

VI etapa – Obilježavanje Dana planete Zemlje (22. april). Povodom obilježavanja Dana planete Zemlje tim projekta Eko izazov: Učinimo svoju zemlju još ljepšom, u saradnji sa Američkom ambasadom u BiH i Američkom trgovinskom komorom AmCham, odlučio je članove projekta nagraditi sadnicom kestena, koju su članovi Ekološke sekcije na ovaj poseban dan posvećen planeti Zemlji zasadili u školskom vrtu, površini koju uređuju i o kojoj brinu. Pored toga, realizirali su i niz drugih aktivnosti: uređenje školskog vrta, izložba likovnih radova na temu Dan planete Zemlje, eko poruke o zaštiti prirode. Vrijedni mali ekolozi su planeti Zemlji posvetili nježne stihove i igrokaz.

VII etapa – Farbanje ogradu oko školskog igrališta kojoj je tako produžen vijek trajanja. Također je kupljeno deset novih žardinjera kojima su ogradili školski vrt te u njih posadili sezonsko cvijeće.

VIII etapa – Obilježavanje Svjetskog dan pčela (20. 05.). Kroz zanimljivu prezentaciju učenici su upoznati o značaju pčela i procesu koji pčele prođu da bi napravile med, kao i o ljekovitim svojstvima meda. Realizovali je i likovna radionica: učenici su bojili zanimljive ilustracije pčela. I užinu su prilagodili temi tako što smo pripremili ukusne sendviče s puterom i medom kao i topli čaj koji je također zaslađen medom. Užinu je podijelila jedna vrijedna pčelica. Uz ukusnu užinu djeca su uživala u gledanju crtanog filma Pčelica Maja.

IX etapa – Obilježavanje Svjetskog dana čišćenja (18. 09.). Razgovaralo se i prisjetilo ranije naučenog o važnosti sortiranja smeća, reciklaži i pravilnom odlaganju smeća, te je i realizovana akcija čišćenja školskog dvorišta pod sloganom: „Priroda bez smeća naša je sreća!“ Učenici su se takmičili ko će skupiti više otpada. Zadovoljstvo učenika što su učinili nešto dobro i lijepo za prirodu bilo je vidno

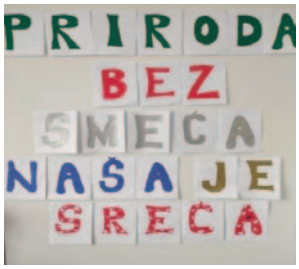

ZAKLJUČAK

U posljednje vrijeme sve veća pažnja posvećuje se ekološkom odgoju i obrazovanju. Škola je ključni faktor razvoja ekološke svijesti i ekološke kulture ne samo kroz neposredan odgojno-obrazovni rad već i kroz vannastavne aktivnosti. Nastavnik, voditelj ekološke sekcije, ima važnu ulogu u razvoju ekološke kulture i formiranju ekoloških navika kod učenika. Formiranje ekološkog odgoja i obrazovanja kroz vannastavne aktivnosti odvija se stjecanjem ekoloških informacija, ekoloških znanja, ali nadasve pozitivnog emocionalnog odnosa prema okruženju te jačeg karaktera koji učenike čini odvažnim i sposobnim donijeti ekološki pravilne odluke. Škole trebaju poduzeti mjere kako bi unaprijedile ekološko ponašanje učenika: inovirati nastavne programe, zastupiti sadržaje vezane za globalne aspekte ekološke krize, educirati nastavnike (samo nastavnici koji su ekološki osvješćeni mogu razvijati iste kompetencije i kod svojih učenika), organizirati boravke u prirodi, radionice, timski rad, istraživanje prirode i moguća rješenja problema, sudjelovanje u eko-projektima, obilježavanje važnih eko datuma, akcije čišćenja i druge slične aktivnosti. Učenik kroz zaštitu i unapređenje životne sredine upotpunjuje bitnu socijalnu komponentu svoje ličnosti.

LITERATURA:

1. Ajanović, Dževdeta, Marko Stevanović (2004), *Metodika vannastavnih aktivnosti učenika*, Pedagoška akademija Zenica, Zenica
2. De Zan, Ivan (2005), *Metodika nastave prirode i društva*, Školska knjiga, Zagreb
3. Koković, Dragan (2020), ˝Ekologija – novi izvor za obrazovanje˝, u: *Zbornik radova Ekološka svijest i ekološko obrazovanje djece i omladine*, Viša škola za obrazovanje vaspitača, Šabac, 17-23.
4. Kundačina, Milenka (1998), *Činioci ekološkog vaspitanja i obrazovanja učenika*, Učiteljski fakultet Užice
5. Omerović, Muhamed (2012), *Osnove ekološke pedagogije – metode ekološkog odgoja i obrazovanja*, OFF- SET, Tuzla
6. Potkonjak, Nikola, Petra Šimleša (ur.) (1989), *Pedagoška enciklopedija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
7. Slunjski, Edita (2001), *Integrirani predškolski kurikulum: rad djece na projektima*, Mali profesor, Zagreb
8. Smojver, Vesna (2008), ˝Odgoj i obrazovanje za okoliš u dječjem vrtiću «Srednjaci»˝, u: Uzelac, Vinka, Lidija Vujičić, Željko Boneta (ur.), Cjeloživotno učenje za održivi razvoj, Sveučilište u Rijeci, Učiteljski fakultet, Rijeka, 35-42.
9. Suzić, Nenad (2005), *Pedagogija za XXI vijek*, TT Centar, Banja Luka
10. Tufekčić, Nermin (2015), *Ekološka pedagogija: Osnovi nauke o odgoju za okolinu i održivi razvoj*, Dobra knjiga, Sarajevo.
11. *Vodič kroz vannastavne aktivnosti* (2016), USAID, Centar za obrazovane inicijative Step by Step, Sarajevo

DEVELOPING ECOLOGICAL EDUCATION THROUGH EXTRACURRICULAR ACTIVITIES

Summary:

The ecological dimension of education should entail all the elements of contemporary ecological culture and personality structure. The school, fulfilling its role as an educational institution, should embrace its share of responsibility for promoting and fostering ecological education, and the process itself should be viewed as a valuable and stimulating activity that instills positive values in students, improves critical thinking skills, and develops active attitudes towards oneself, but also towards other people, nature, society and culture as a whole. Ecological education should be grounded in acquiring knowledge about natural processes, the interconnectedness of global developments, and their effect on human populations and the environment. Young learners best learn about nature through play, i.e., they learn by doing and cooperating. The activities conducted in schools are mostly of the practical type, or lessons for life: collecting scrap paper, sorting waste and recyclables, taking care of seedlings and plants, promoting ecology on important dates. Actively involving students in maintaining their schoolyard teaches them key values, namely that their involvement matters and contributes to a healthier, more pleasant environment. Ecological projects born out of student-adult cooperation and engaging local communities aim to convey important messages about ecology, raise awareness and foster the adoption of positive attitudes towards nature and community. This paper will present positive examples and key characteristics of good practices of the Eco Club in “Miroslav Krleža” Elementary School. It will also suggest the most acceptable activities by outlining several didactic-methodological proposals that may be of use to students of educational colleges, as well as to elementary school teachers who run eco clubs, or wish to start extracurricular activities in the field of ecology.

Keywords: ecological education, teacher, student, eco-program and projects

Adresa autorice
Author’s address

Vanesa Delalić
OŠ”Miroslav Krleža” Zenica
mahovkicv@yahoo.com

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.1.451

UDK 371.3:004

Primljeno: 26. 08. 2021.

Pregledni rad
Review paper

Nasih Osmanović, Nasiha Osmanović

BLENDED AND ONLINE LEARNING AS A PRECONDITION FOR BETTER TEACHING COMMUNICATION

This study aims to find out what are the impacts of Blended learning on communication.Research shows that in the higher education system there are positive outcomes of communication using Blended learning techniques. According to this research, if the system is entirely online, it will never revolutionize the mindsets of students. Blended learning and online learning help the students to explore more techniques and tools for faster acquisition of knowledge. It has a positive impact on the cognitive and interpersonal skills of the students and automatically impacts positively the concept of online learning from the student's perspective.The research showed that online learning even if it is not taken in the classroom can be a part of positive effects in communication among the students and their effectiveness and performances. Using the variety of technology in the class is improving communications skills and forcing learners to incorporate information technology and have a strong command of modern communication instruments.

Key words: education; online learning; blended learning; knowledge; communication

INTRODUCTION

In the emerging world of digital trends, technology has become part of every aspect of life. Technology has entirely changed the game for everything we do daily or occasionally. Incorporating technology in every field of life has made it very easy and accessible for everyone. Things that used to take hours or days to get done now can be done just by sitting on your couch using the technology.

There are several different definitions from different authors for Blended learning. Blended learning is a combination of face-to-face in-classroom learning methodology and web-based learning using different technological tools (Sharma 2010). Blended learning is an innovative approach to incorporate offline learning that is face-to-face learning with the online learning that is web-based. It is a combination of the methods of instructions (Driscoll 2002). It will enhance students' use of technology and improve their self-study. This technique is in use around the globe for the past few years now, but it is not very common in most regions of the world.

Blended learning is a combination of systematic and strategic tools of technology (Delialioglu and Yildirim 2007) and it helps the students to achieve instructional goals. Blended learning allows students to thoughtfully reflect on the learning. Blended learning generally allows the instructions or study material to float to a wide and diverse range of students. Blended learning is a type of learning that incorporates collaborative learning techniques and interactive sessions. It is a combination of online learning and classroom activities (Rovai and Jordan 2004).

Blended learning is the use of a variety of tools, techniques, software applications, and modules for learning purposes. Classroom sessions or in-person or face-to-face learning when incorporates with online use of learning techniques that become blended learning. Different platforms facilitate online learners with the course materials like e-libraries, calendars, Moodle, Google classroom, etc. Online learning is referred to as distance learning. One of the reports shows that in Europe more than eight million students were enrolled for an online course in the year 2012-2013. Similar to e-learning is mobile learning or e-learning that provides learners to interact with their learning resources if they are away from their learning places or institutions (Clark 2007). Using m-learning allows the students to use online learning resources and they can easily access the lecture from any place they are.

Learning management systems are designed by the institutions to enables the student to learn at distance. Many other tools and mediums are used for the facilitation of online learning. It is argued in some papers that online platform in 21st century is so vast that students get distracted because of some social applications. Whereas some researchers critic the argument by emphasizing the importance and accessibility of online learning techniques. Studies have shown that students take more interest when there is technology incorporated into their learning process. Because the new generation is more adaptive to change, they enjoy new techniques and ease for their learning processes. Quality of education is always questioned as to what the implications of blended learning are. Studies show also that online learning has a positive impact

on students and trainees (Osmanovic, Osmanovic 2019). Student engagement is the main point of focus for the teachers and institutions, Blended learning has made it quite easy for teachers and interesting for students. Some studies have argued that Blended learning is result-oriented only when face-to-face lectures or leg technique has no visible positive results (Delialioglu 2012). One of the main concerns that must be considered before adopting Blended learning is to get all the faculty trained for the online learning technique (Kim and Bonk 2006). Students' satisfaction with e-learning is very important, and in that way, it is requested to complete students' researches to continue e-learning and Blended learning (Puška, Osmanovic 2020). Whereas some researchers have proved from their research that it has a higher impact on overall learning technique and student performance outcome. Students have shown clear evidence that they are in favor of Blended learning highly engaged because they find it more and easily accessible (Whitelock & Jefts 2003).

LITERATURE REVIEW

Some of the previous authors have unfolded the importance of the blended learning method in their writings and researches. Most authors have emphasized that blended learning can only be effective if there exists some flexibility in the method and techniques.

Interaction, which is the main component of the learning environment plays important role in the process of learning. According to (Sethy 2008), students can be much more engaged in their online lectures compare to the physical class.

This implies that blended learning techniques can result in more effective academic outcomes for students which ultimately link student's success when they enter the corporate world. Blending the traditional face-to-face or classroom approach of learning with online web-based learning enables the student to continually learn new techniques and it not only result in one-time learning.

This blended technique will enable the students to explore after offline class, online learning is just vast. Students can reach out to the study material whenever and wherever they want by just a few clicks away. This type of flexibility enables the students to increase their mobility and make the learning more effective (Richardson and Swan 2003).

Blended learning is the idea (Seife 2000) for which the entire training has to be given otherwise it could prove a dangerous process. Dangerous process in the sense that students can be distracted with social media apps when using technology for their

learning purposes. All learning is quite a new phenomenon that has rapid growth in recent decades. That rapid adoption of new technology couse tension in the learning system of the higher education sector.

Contrary to this, the blended technique of learning is much more helpful for teachers along with students. Teachers excel in new teaching techniques and new communication methods, resulting in better course work for students and better communication outcomes by students and teachers. The teachers could give more time to the students and they can work in small groups of students with special consideration to each student (Oh & Park 2009). This type of learning allows the teachers to explore new technology where educational institutions provide different types of grants and financial support to contribute to the development of all processes (Chizmar & Williams 2001).

Blended learning helps students and teachers to explore more styles of learning and teaching which is why this technique is being adopted by every other institution, mostly higher education as mature and grown-up students can more easily use the technology to adapt to blended learning. Blended learning environments give a fresh approach to different learning styles with a focus on higher diversification of learning (Marsh 2012).

One of the benefits of Blended learning is that it eliminates all the hurdles of time, resources, and classroom because one can learn at any time anywhere conveniently. Recent studies have introduced the ICT concept that is Information Communication Technology. Information Communication Technology includes all the technological tools and gadgets like computer systems, the Internet, mobile phones, etc. It is obvious that using technology, communication hurdles have been escaped and there is a variety of communication methods that technology has introduced which are improving the communications skills of the students. Technology acts as a neutral tool that has many ways to bring together the styles of the students (Loertscher & Achterman 2002).

Blended learning effect positively on students problem-solving skills and allows enhancing the student's skills in problem-solving activity (Mulbar et al. 2017).

Blended learning has forced learners to incorporate information technology in such a way that it enables the learners to have a strong command of modern communication instruments. Web-based learning is a medium of networks through which the learning process is done and this medium includes communication and information tools.

Blended learning is widely adopted by higher education institutions mostly. As cited earlier by different researchers, Blended learning is a combination of two major

learning techniques which are classroom and online learning techniques. So, this type of technology improves not only the communication gap but is all very accessible in terms of all means. Increased satisfaction of students and teachers is because of the high accessibility of Blended learning compared to traditional classroom learning. Some of the recent studies conducted for the Blended learning technique showed very positive results in terms of academic achievement of students, high interactive results, and high satisfaction level of students (Davis 1993).

Some other researchers concluded that this new type of learning, Blended learning technique is highly resulted oriented not only in terms of student academic achievement but the satisfaction of students along with teachers and their interaction. While the student's satisfaction will depend on the teacher's presence in the classroom environment (Mahmood & Azhar 2012).

Some studies have shown that ability of the faculty and their sense of humor can vanish in the online learning environment and can produce a class with less emotional satisfaction for the teachers (Swan 2002).

Since Blended learning is a mix of different learning techniques, it does underlie different learning theories. One of the most discussed theories of learning is learning constructivism. Learning Constructivism is commonly known as individual learning. This theory says that knowledge is a human thought, which is constructed by interaction. Human interactions can be with the environment around it, with the objects that human sees, owns and different life phenomena's.

ONLINE LEARNING AND COMMUNICATION

Likewise, learning techniques have emerged as well by using and incorporating technology into it. From the literature review of many previous researchers, we concluded that there is not much of the research that has been done on the topic that mainly focuses on better communication outcomes, because of learning techniques, mainly Blended learning and online learning techniques.Communication skills of the students are very much important from their beginning stage till the stage they become successful managers and heads.

As blended learning is a mix of online and face-to-face learning, studies show that it results in better outcomes of communication for the students. Students will have a vast variety of material to gain knowledge from, to enhance their skills. Blended learning allows the student to excel in all the tools of online and in-person learning to develop skills and thinking powers thus resulting in better communication. Online

learning techniques if used solely, don't result as effective for better communication. Face-to-face interactions of students with teachers, fellow students give them the required confidence and grooming tips to enhance their actual communication skills. Appropriate and effective communication in online learning helps to reduce the obstacles of online communication (Hung et al. 2010).

Whereas some researchers mention that web-based learning enhances their skills in email writing, charts, etc. which results in strong communications skills. Most of the studies that have been inducted around the world have proven that academic achievements by the students are way above the outcome of blended learning (Tuckman 2002).

Moreover, students have been observed mostly applying the practical techniques in Blended learning instead of solely face-to-face learning. The students can have control over the instructions by taking and replacing the sections of courses according to their approach (Shyu & Brown 1992). This type of control introduces the news learning paradigm and technology.

Blended learning is comparatively a new technique of learning, it has enabled not only students but faculty members too,to learn new terms and techniques and apply them for their course work. In an online or e-learning approach, the communication that is established between the student and teacher is equally interactive as it is in face-to-face interactive class (Chih-Hsiung & Isaac 2002). Students and teachers are not together in online learning, but the high quality of tools used in e-learning enables student-teacher interaction as if it is happening at the same place just like face-to-face interaction. Online classroom enables two ways of communication, teacher student communication, that has a positive impact on the learning environment. This type of interaction occurs also outside of the classroom. Faculty or instructors could form other types of interaction among themselves (Anderson 2003).

Technology is seemingly changing the world by bringing in new and relatively easy ways to do things. Using the online resources, students can improve their knowledge and skills (Ahmar and Rahman 2017). With better techniques used, every aspect of life is emerging differently. Back in the time, when the only place for learning was a classroom, students only had access to the teachers or the learning material for a limited time of the day. Using the online methodology, students can at any time anywhere interact with their fellow learners and teachers. This has completely made the communication stronger and better. In the future, the study material available online can be beneficial for the secondary audience as well. Using technology, not only a single group gets benefit by as many students wants to, can get its benefit. When we

look only at technological tools used in online classroom activities, we need to take care that it should be acceptable by the students to use time and money inefficient way (Hanna et al. 2000).

When the barrier of time, environment and study material, etc. is placed out of context, learning is improved by improving communication. Some very recent studies have concluded that for a complete positive result or better student engagement, it is very important to have both in-class learning and online new technique of learning (Singh & Reed 2001).

Communication gap can be observed when only online; earning is implemented, teachers and students not only get distracted, but the outcomes are not satisfactory as well. Hence for effective communication, Blended learning i.e. mixed technique for learning, has been suggested by many authors and experts. Blended and online learning techniques help better communication between the students. Students now have easy access to their lectures particularly working students who previously had a lack of communication due to their working duties. All this leads to improvement in the communication between the students and teachers. Around the world, institutions are trying to adapt to a new culture of Blended learning and they are to some extent trying to get their employees and faculty members trained to use technology in the class.

TYPES OF LEARNING RESOURCES IN THE TEACHING AND LEARNING PROCESS THAT AFFECTS COMMUNICATION AMONG THE STUDENTS

Today the world has access to a large number of different kinds of teaching materials accessible online for the students and the teachers. When we are talking about the online learning process it is necessary to mention three important phases of the learning process that later on have an impact on the student's communication First phase belongs to the evaluation of resources. This phase depends on the student's interests, which is very much different among the students. It also depends on their social background, cultural heritage, social status, and family background. The second and very important phase that students are passing through it, is the characteristics of learning resources. Each resource is specific according to its characteristics and that resource makes students motivated for their learning and enhances their communication. When we talk about the color of the presentation and its design we are talking about the selection of pictorial learning. It can be said if the students don't like the design of thatpresentation, they will be less motivated to communicate and to learn a particular

topic, or if the students like the design of the presentation they will stay much longer to read and study it. When we are presenting the resources to the students, we should be very careful about the way of selection that can impact positively or negatively student's engagement in the learning process and their way of communication. Presentation of the learning resources like abstract painting and films can be interpreted in different ways, depends on the experience of students and teachers. On the other hand, some diagrams or graphs could be interpreted mostly in the same ways and these presentations leave the students less time for exaggeration in their interpretation and communication skills. However, the presentation of learning resources by itself is the longest process in online learning resources. It can be observed through several steps: the first step is the one when the presentation of the learning resources is followed by the determination of the sources. The second step in this process is a classification of important information needed for online education. In the third step, we can talk about the synthesis of all previously collected data. This phase is very important when we want to evaluate all previous learning phases in the process of online learning, and students' interaction and communication.

When we talk about online learning usually, we don't think about the skills that this process can impact positively. Online learning has a positive impact on cognitive skills in the sense of the development of knowledge and its concepts. By applying different types of methodology in problem-solving situations and interpersonal contacts, students are developing their cognitive skills. The development of This cognitive skill leads to the improvement of better student and teacher communication inside and outside the online learning process.

CONCLUSION

This research paper has addressed the important aspect of today's learning technique. Blended learning is a very dynamic learning technique. The outcomes of the study showed that Blended learning has a significant impact on better future communication. Furthermore, outcomes or results have shown that Blended learning gives all the students equal rights to gain information and study material. However, few aspects can be neglected in online learning techniques like the disciple, face-to-face interaction, and public dealing. That is the main reason why entirely online technique cannot be effective compared to the Blended learning technique. Most of the studies have shown that Blended learning can be effective only when the faculty is trained for technology usage along with the students. Furthermore, primary level or secondary

level students need proper attention and proper check and balance, for which Blended learning cannot show any satisfactory outcomes for better communication. Moreover, if higher education is completely moved to online and web-based learning, students' academic outcomes might not show what they will lack. In practical life, in the corporate world, students will show better communication or management skills because of their easy access to online learning resources. This is the reason that even in higher education systems, learning techniques should always be at least mixed and blended to give the students easy access to their learning platform. Using online learning and its technology has a positive impact on the student's communication.

REFERENCES

1. Ahmar, Ansari Saleh, Abdul Rahman (2017), ″Development of teaching material using an Android″, *Global Journal of Engineering Education*, 19(1), 1-5
2. Anderson, Terry (2003), ″Getting the mix right again: An updated and theoretical rationale for interaction″, *International Review of Research in Open and Distance Learning*, 4(2), 9-14.
3. Chih-Hsiung, Tu, Marina Isaac (2002), ″An examination of social presence to increase interaction in online classes″, *American Journal of Distance Education*, 16(2), 131-150.
4. Chizmar, John, David Williams (2001), ″What do Faculty Want?″, *EDUCAUSE Quarterly* 24(1), 18-24.
5. Clark, Jimmy (2007), *Learning and Teaching in the Mobile Learning Environment of the Twenty-First Century*, Austin Community College, Austin, Texas
6. Davis, Fred (1993), ″User acceptance of information technology: System characteristics, user perceptions, and behavioural impacts″, *International Journal of Man-Machine Studies*, 38(3), 475-487.
7. Delialioglu, Omer, Zahide Yildirim (2007), ″Students' Perceptions on Effective Dimensions of Interactive Learning in a Blended Learning Environment″, *Educational Technology & Society*, 10(2), 133-146.
8. Delialioglu, Omer (2012), ″Student engagement in blended learning environments with lecture-based and problem-based instructional approaches″, *Educational Technology & Society*, 15, 111-228.
9. Driscoll, Margaret (2002), ″Blended learning: Let's get beyond e-learning″, *E-Learning*, 3(3), Retrieved from: https://www.research gate.net/publica ton/286029739_Blended_learning_Let's_get_beyond_the_hype

10. Hanna, Donald E., Simone Conceicao, Michelle Glowacki-Dudka (2000), *147 practical tips for teaching online groups. Essentials of web-based education*, Atwood Publishing, Madison, WI
11. Hung, Min-Ling, Chien Chou, Chao-Hsiu Chen, Zang-Yuan Own (2010), ˝Learner readiness for online learning: Scale development and student perception˝, *Computers and Education*, 55(3), 1080-1090.
12. Kim, Kyong-Jee, Curtis Bonk (2006), ˝The Future of Online Teaching and Learning in Higher Education: The survey says…˝, *EDUCAUSE Quarterly*, 4, 22-30.
13. Loertscher, David, Douglas Achterman (2002), *Enhancing learning through technology. Increasing academic achievement through the library media center: A guide for teachers*, H. Willow Research and Publishing, San Jose, CA
14. Mahmood, Azhar, Sheikh Tariq Mahmood, Allah Bakhsh Malik (2012), ˝A comparative study of student satisfaction level in distance learning and live classroom at higher education level˝, *Turkish Online Journal of Distance Ed ucation (TOJDE)*, 13(1), 128-136.
15. Marsh, Darren (2012), *C-SAP Scoping Survey on the Use of e-Learning in the Social Sciences*, Higher Education Academy Centre for Sociology, Anthropology and Politics, Birmingham, UK
16. Mulbar, Usman, Abdul Rahman, Ansari Saleh Ahmar (2017), ˝Analysis of the ability in mathematical problem-solving based on SOLO taxonomy and cognitive style˝, *World Transactions on Engineering and Technology Education*, 15(1), 68-73.
17. Oh, Eunjoo, Suhong Park (2009), ˝How are universities involved in blended instruction?˝, *Educational Technology & Society*, 12(3), 327-342.
18. Osmanovic, Nasih, Nasiha Osmanovic (2019), ˝Impact of Technology on Teaching Performance˝, *TTEM – Technics Technologies Education Management*, 14(1), 3-9.
19. Puška, Adis, Edisa Puška, Ljiljana Dragić, Aleksandar Maksimović, Nasih Osmanović (2020), ˝Students' Satisfaction with E-learning Platforms in Bosnia and Herzegovina˝, *Technology, Knowledge and Learning*, Springer Nature B. V., 25-40.
20. Richardson, Jeniffer, Karen Swan (2003), ˝Examining social presence in online courses in relation to student's perceived learning and satisfaction˝, *Journal of Asynchronous Learning Network*, 7(1), 68-88.

21. Rovai, Alfred, Hope Jordan (2004), ˝Blended Learning and Sense of Community: A comparative analysis with traditional and fully online graduate course˝, *International Review of Research in Open and Distance Learning*, 5(2), 1-13.
22. Seife, Charles (2000), *Zero: The biography of a dangerous idea*, Penguin Books, New York
23. Sethy, Sathya (2008), ˝Distance Education in the Age of Globalization: An Overwhelming Desire towards Blended Learnin˝, *Turkish Online Journal of Distance Education*, 9(3), 29-44.
24. Singh, Harvi, Chris Reed (2001), ˝A white paper: Achieving success with blended learning˝, *Centra Software*, 1, 1-11.
25. Sharma, Pete (2010), ˝Blended learning˝, *ELT Journal*, 64(4), 456-458.
26. Shyu, Hsin-Yih, Scott Brown (1992), ˝Learner control versus program control in interactive videodisc instruction: What are the effects in procedural learning?˝, *International Journal of Instructional Media*, 19(2), 85-95.
27. Swan, Karen (2002), ˝Building learning communities in online courses: The importance of interaction˝, *Education, Communication & Information*, 2(1), 23-49.
28. Tuckman, Bruce (2002), ˝Evaluating ADAPT: A hybrid instructional model combining Web-based and classroom components˝, Computers & Education, 39(3), 261-269.
30. Whitelock, Denise, Anne Jefts (2003), ˝Editorial: Journal of Education Media Special issue on blended learning˝, *Journal of Educational Media*, 28(2-3), 99-100.

HIBRIDNO I UČENJE NA DALJINU KAO PREDUSLOV ZA BOLJU NASTAVNU KOMUNIKACIJU

Sažetak:

Ova studija ima za cilj otkriti koji su utjecaji kombiniranog učenja na komunikaciju. Istraživanja pokazuju da u sistemu visokog obrazovanja postoje pozitivni ishodi komunikacije korištenjem tehnika kombiniranog učenja. Prema ovom istraživanju, ako je sistem u potpunosti na mreži, nikada neće revolucionirati mentalni sklop učenika. Kombinirano učenje i učenje na daljinu pomažu studentima da istraže više tehnika i alata za brže usvajanje znanja. Ima pozitivan utjecaj na kognitivne i međuljudske vještine učenika i pozitivno utječe na koncept učenja putem interneta iz perspektive učenika. Istraživanje je pokazalo da učenje na daljinu, čak i ako se ne izvodi u učionici, može biti dio pozitivnih efekata u komunikaciji među učenicima i njihove efikasnosti i performansi. Korištenje različitih tehnologija u obrazovnom sistemu jasno poboljšava komunikacijske vještine i tjera učenike da uključe informacionu tehnologiju i snažno vladaju savremenim komunikacijskim instrumentima.

Ključne riječi: obrazovanje; učenje na daljinu; mješovito učenje; znanje; komunikacija

Adrese autora
Author's Address

Nasih Osmanović
Rochester Institute of Technology, Dubai
American Leading University, UAE, NY, USA
nxocad@rit.edu

Nasiha Osmanović
Amity University, Dubai, UAE
nasihao@yahoo.com

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.1.463

UDK 374.7

Primljeno: 22. 10. 2021.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Ana Šuran, Anita Zovko

MIŠLJENJA STUDENATA O OBRAZOVANJU ODRASLIH U HRVATSKOJ*

Obrazovanje odraslih važan je dio života svakog pojedinca i zajednice jer se stjecanjem znanja, vještina i kompetencija osigurava napredak društva. Svaka država koja teži razvitku i stvaranju društva znanja svjesna je važnosti pružanja mogućnosti obrazovanja ljudima u svim razdobljima ljudskog života. Hrvatska je već davno prepoznala važnost obrazovanja odraslih u koncepciji cjeloživotnog učenja. U skladu sa time provedeno je kvalitativno istraživanje sa ciljem da se ispitaju mišljenja 154 studenata diplomskog studija nastavničkog modula o obrazovanju odraslih. Između ostaloga dobiveni su odgovori na pitanja vezano za studentska poimanja obrazovanja odraslih, važnost i funkcije obrazovanja odraslih, ulogu edukatora u obrazovanju odraslih, položaj i perspektive obrazovanja odraslih u Hrvatskoj. Iako je bilo očekivati da će studenti, budući profesori, iznijeti pozitivna mišljenja, percepciju i očekivanja vezano za obrazovanje odraslih, pojedini odgovori studenata su prilično indikativni i upućuju na to da se u programe nastavničkih studija svakako trebaju uvesti sadržaji koji obrađuju problematiku obrazovanja odraslih kako bi budući akademski građani postali u potpunosti svjesni njegove važnosti i stekli određene kompetencije za rad s odraslima.

Ključne riječi: obrazovanje odraslih; obrazovanje; cjeloživotno učenje; perspektive; učenje

* Rad je dio istraživačkog zadatka sveučilišnog projekta UNIRI-DRUSTV-18-34 i diplomskog rada Ane Šuran.

UVOD

Temelj i ujedno bogatstvo svake zemlje čini njeno stanovništvo. Kvalitetu ljudskog kapitala određuju odgoj i obrazovanje. Stoga današnja društva postaju "društvo koja uče" tj. "društva znanja". Jedno od osnovnih načela djelovanja modernog društva koje uči je načelo cjeloživotne dostupnosti obrazovanja. Prema Općoj deklaraciji o ljudskim pravima Ujedinjenih naroda jedno od temeljnih ljudskih prava jeste pravo na učenje. U kontekstu cjeloživotnog učenja, obrazovanje odraslih zauzima iznimno važno mjesto jer je odrasla dob najduže životno razdoblje. Obrazovanje odraslih je imperativ sadašnjeg načina života koji podrazumijeva stalni i kontinuirani napredak tehnologije i sve veće zahtjeve od strane poslodavaca i društva u cjelini. Upravo zbog brzih i stalnih iskoraka u znanosti, društvenih promjena i novih tehnoloških dostignuća dolazi do sve bržeg zastarijevanja znanja. Navedeno zahtijeva da se stalno učenje i usavršavanje pojedinca postavi kao jedan od glavnih ciljeva u razvoju države, društva i samog pojedinca jer napretkom tehnologije i sve većim zahtjevima za prilagodbom dolazi se do spoznaje kako formalno obrazovanje više nije dovoljno da bi se pojedinac kompetentno snalazio u znanstvenim, tehnološkim i društvenim kretanjima (Vekić 2015). Mogućnost kontinuiranog usavršavanja i daljnjeg obrazovanja, koje je danas dostupnije nego ikad prije,može se smatrati iznimnim civilizacijskim postignućem (Žitinski 2006).

Svaka država članica Europske unije, pa tako i Hrvatska nastoji svojim odgojno-obrazovnim sustavom odgovoriti zahtjevima modernih promjena tako što nudi mogućnost usavršavanja, dokvalifikacija, prekvalifikacija i širok spektar obrazovnih programa. Obrazovanje odraslih u Hrvatskoj dobiva na važnosti kroz niz strateških dokumenata. U 2004. godini Vlada je usvojila Strategiju obrazovanja odraslih te je dvije godine kasnije osnovala Agenciju za obrazovanje odraslih. U veljači 2007. godine izglasan je Zakon o obrazovanju odraslih čime je uspostavljen normativni okvir obrazovanja odraslih.[1] Zahvaljujući stoljetnoj tradiciji obrazovanja odraslih, Hrvatska ima dobro razvijenu i nacionalno rasprostranjenu mrežu ustanova koje provode programe obrazovanja odraslih. Ljudi uče, kontinuirano, formalno i neformalno, u različitim okruženjima: na radnim mjestima, u obitelji, kroz slobodne aktivnosti i kroz aktivnosti u zajednici (Foley 1999). Broj ustanova koje provode različite programe obrazovanja odraslih u Hrvatskoj se iz godine u godinu povećava tako da je 2021.

[1] Agencija za strukovno obrazovanje i obrazovanje odraslih. n. d. Opis sustava obrazovanja odraslih. Preuzeto s https://www.asoo.hr/obrazovanje/obrazovanje-odraslih/opis-sustava-obrazovanja-odraslih/, pristupljeno 09. 08. 2021.

registrirano 642 ustanove za obrazovanje odraslih. Kroz povećanje broja ustanova, povećava se i društveni interes, a institucionalne direktive (Europa 2020) za obrazovanje i osposobljavanje omogućuju bolje prilike za zapošljavanje te stjecanje dodatnih znanja i vještina (Vinković, Vučić i Živčić 2016).

Tablica 1. Vrsta ustanova koje provode obrazovanje odraslih u Hrvatskoj (AZUP 2021[2])

Vrsta ustanove	Broj ustanova
Srednja škola	205
Pučko otvoreno učilište	131
Visoko učilište	30
Osnovna škola	22
Škola stranih jezika	15
Ostalo	167
Bez naznačene vrste	72
Ukupno	642

Iz ***Tablice 1.*** Vidljivo je da su u Hrvatskoj vodeću poziciju u obrazovanju odraslih preuzele srednje škole, a odmah iza njih su pučka otvorena učilišta. Najveći broj ustanova stavljen je pod "ostalo", a to su većinom obrazovni centri koji se bave nekom kategorijom specijaliziranog obrazovanja odraslih. Prema anketi provedenoj od Agencije za strukovno obrazovanje i obrazovanje odraslih 2020. godine u vezi sa rasprostranjenošću ustanova za obrazovanje odraslih u Hrvatskoj, jedna trećina svih ustanova smještena je u Zagrebu i okolici.

Ustanove mogu provoditi formalne i neformalne programe. Zakon o obrazovanju odraslih i Pravilnik o standardima i normativima te načinu i postupku utvrđivanja ispunjenosti uvjeta u ustanovama za obrazovanje odraslih određuju i opisuju programe obrazovanja odraslih u Hrvatskoj. Obrazovanje odraslih podrazumijeva obrazovne programe pomoću kojih odrasle osobe imaju mogućnost stjecanja i nadopunjavanja znanja, vještina i kompetencija. Radi se o programima strukovnog obrazovanja odraslih i programima za jačanje poduzetničkih sposobnosti. Obrazovanje odraslih osim toga uključuje i programe za jačanje temeljnih vještina i pismenosti (jezične, matematičke i digitalne vještine), programe kreativnog izražavanja, građanskog obrazovanja, obrazovanja za zaštitu okoliša i programe za posebne socijalne vještine i sposobnosti. Također, u programe obrazovanja odraslih spadaju: programi prekvalifikacije, programi osposobljavanja, programi usavršavanja i programi učenja stranih jezika. Programi koji se prema važećim zakonima u Republici Hrvatskoj mogu

[2] European Commission (2021), Glavni pružatelji obrazovnih usluga. Preuzeto s https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/content/main-providers-13_hr, pristupljeno 13. 07. 2021.

provoditi u ustanovama za obrazovanje odraslih jesu: programi osnovnog obrazovanja odraslih, programi za stjecanje srednje školske spreme, programi za stjecanje srednje stručne spreme, programi za stjecanje niže stručne spreme, programi prekvalifikacije, programi osposobljavanja, programi usavršavanja i programi učenja stranih jezika (European Commission 2021).

U Andragoškom zajedničkom upisniku programa zabilježeno je da je u 2020. godini 68,3% odraslih sudjelovalo u programima osposobljavanja, 8 % u programima prekvalifikacije, 5% u programima usavršavanja i 6,6% u programima stranih jezika. Anketa o obrazovanju odraslih koja je provedena 2016. godine ukazala je na to da najmanje odraslih sudjeluje u formalnom obrazovanju odraslih, samo 3,6%. Nešto više sudjelovalo je u programima neformalnog obrazovanja (28,3%). Podaci istraživanja za potrebe Agencije za strukovno obrazovanje i obrazovanje odraslih ukazuju na to da je u 2020. godini u formalnim programima sudjelovalo oko 5,4% odraslih učenika, 91,2% ispitanika potvrdilo je da na određeni način uči informalno.

Svi programi prilagođeni su dobi, znanju, vještinama i sposobnostima te prethodnom obrazovanju odraslih. Mogu se izvoditi kroz redovitu nastavu, konzultativno-instruktivnu nastavu, dopisno-konzultativnu nastavu te kroz otvorenu nastavu. Također se mogu izvoditi telenastavom, nastavom na daljinu i multimedijski. Za postupak odobravanja izvođenja programa obrazovanja odraslih ustanovama koje žele izvoditi navedene programe zaduženo je Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa.[3]

Vlada Republike Hrvatske i Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa predstavljaju najsnažnije i najvažnije institucije zadužene da reguliraju sveukupnu odgojno-obrazovnu djelatnost, uključujući i obrazovanje odraslih. Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa aktivno prati i daje potporu programima koji su pokrenuti od strane Europske unije te sudjeluje u organiziranju budućih aktivnosti u području obrazovanja odraslih (Lugarić 2012). Iznimno bitan projekt koji je pokrenula Vlada RH, a provodio se pod vodstvom Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa, bio je projekt „Za Hrvatsku pismenosti: Put do poželjne budućnosti – Desetljeće pismenosti u Hrvatskoj 2003–2012.". Cilj ovog projekta bio je omogućiti odraslim osobama završavanje osnovnog obrazovanja te osposobljavanje za obavljanje jednostavnih poslova u nekom zanimanju u svrhu lakšeg zapošljavanja.[4]

[3] Agencija za mobilnost i programe EU. n.d. Općenito o obrazovanju u Hrvatskoj. Preuzeto s https://www.eurydice.hr/hr/sadrzaj/obrazovanje-u-hrvatskoj/opcenito-o-obrazovanju-u-hrvatskoj/, pristupljeno 16. 07. 2021.

[4] Ministarstvo znanosti i obrazovanja. (2021). Financiranje osnovnog obrazovanja odraslih. Preuzeto s https://mzo.gov.hr/istaknute-teme/odgoj-i-obrazovanje/obrazovanje-odraslih/financiranje-osnovnog-obrazovanja-odraslih/581, pristupljeno 14. 07. 2021.

Agencija za strukovno obrazovanje i obrazovanje odraslih od svog osnutka pa do danas ima značajnu ulogu u razvoju obrazovanja odraslih. Djelatnost Agencije su poslovi planiranja, razvijanja, organiziranja, provedbe, praćenja i unapređivanja sustava strukovnog obrazovanja i obrazovanja odraslih.

IZAZOVI OBRAZOVANJA ODRASLIH

U Republici Hrvatskoj, kao što je već rečeno, postoje 642 ustanove za obrazovanje odraslih, a provodi se više od 11.000 obrazovnih programa. Unatoč velikom broju programa i ustanova, ne postoji jasno definirani sustav osiguravanja kvalitete koji bi osigurao svrsishodno i kvalitetno obrazovanje usredotočeno na potrebe tržišta rada i pojedinca. Uzrok ovog problema je taj što ustanove za obrazovanje odraslih od Ministarstva znanosti i obrazovanja dobivaju rješenje za izvođenje formalnih programa obrazovanja odraslih s neograničenim trajanjem, što uzrokuje problem metodološke i sadržajne zastarjelosti programa.[5] Osim toga, problem leži i u kriterijima za osnivanje ustanova koji su nedovoljno razrađeni i preširoko postavljeni što onda dovodi do niže kvalitete u radu ustanova i neusklađenosti s izmjenama propisa iz pojedinih područja (Vinković, Vučić i Živčić 2016). To se može riješiti izmjenom propisa koji reguliraju sustav formalnog obrazovanja odraslih, a koji se odnose na osnivanje ustanove i ishođenje odobrenja za izvođenje programa obrazovanja odraslih. Također bi trebalo uvesti konkretnije kriterije za osnivanje ustanova, te uvesti sistematičniji pristup u izdavanju odobrenja za izvođenje formalnih programa. Jedan od izazova suvremenog obrazovanja odraslih u Hrvatskoj leži i u postupku vrednovanja. Vrednovanje je bitan element kurikuluma te je od iznimne važnosti za odraslog polaznika, za andragoga i za obrazovnu ustanovu (Rajić 2013). U sustavu obrazovanja odraslih „ne postoje standardi prema kojima se provodi vrednovanje niti izrada i uporaba ispitnih materijala" (Tecilazić Goršić 2019: 8). Postupak vrednovanja u cijelosti provode ustanove za obrazovanje odraslih što dovodi do toga da obrazovanje odraslih ima karakter gospodarske usluge. Glavni interes ustanova je da polaznik položi ispit i da provedeni program ima minimalne troškove što se odnosi na trajanje programa i uložene resurse. Kako bi se osigurala kvaliteta rada ustanova za obrazovanje odraslih, u Nacrtu prijedloga Zakona o obrazovanju odraslih (2020) predlaže se praćenje rada ustanova putem Nacionalnog informacijskog sustava za obrazovanje odraslih

[5] Ministarstvo znanosti i obrazovanja (2020). Prijedlog Zakona o obrazovanju odraslih. Preuzeto s https://mzo.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/PristupInformacijama/Zakoni%20u%20proceduri/Zakon%20o%20obrazovanju%20odraslih.pdf, pristupljeno 02. 08. 2021.

(NISOO) koji će sadržavati informacije o programima, polaznicima, andragoškim radnicima i financiranju odobrenih programa.

Problem koji je već duže vrijeme prepoznat u hrvatskom društvu je niska uključenostgrađana u oblike obrazovanja odraslih i cjeloživotnog učenja. Prema Anketi o obrazovanju odraslih iz 2016. godine, u formalnom obrazovanju sudjeluje vrlo mali postotak ljudi, samo 3,6%. U 2018. godini je prema podacima Eurostata zabilježen rast sudjelovanja odraslih u cjeloživotnom učenju: stopa sudjelovanja bila je 11.1% u odnosu na 2015. godinu kada je iznosila 10.7% (Eurostat 2019). Europske zemlje s najvećom stopom sudjelovanja u programima obrazovanja odraslih jesu Švedska (29.2%), Finska (28.5%) i Danska (23.5%), dok Hrvatska spada u zemlje s najnižom stopom sudjelovanja, samo 2.9% (Eurostat 2019). Uključenost u formalno obrazovanje se 2020. godine povećala (5,4%), no i dalje se to smatra malim brojem uključenih u obrazovanje odraslih. Građani Hrvatske se u većem broju uključuju u neformalno obrazovanje odraslih (28,3%). ***Tablica 2.*** Prikazuje raspodjelu osoba koje sudjeluju u programima obrazovanja odraslih u Hrvatskoj prema životnoj dobi (Pauković i Bačić 2018). Vidljivo je kako s povećanjem starosne dobi opada sudjelovanje u programima obrazovanja odraslih.

Tablica 2. Raspodjela sudjelovanja u programima obrazovanja odraslih prema životnoj dobi (Pauković i Bačić 2018)

Životna dob	Postotak sudjelovanja u programima obrazovanja
25 – 34 godina	10.2 %
35- 44 godina	2 %
45 – 54 godina	0.7 %
55 – 64 godina	0.3 %

Obrazovanje odraslih kontinuirano dobiva na značaju, no obrazovanje i profesionalizacija stručnjaka (edukacija edukatora) koji će realizirati obrazovanje odraslih skoro da i ne postoje. Problem profesionalizacije stručnjaka za obrazovanje odraslih već je dugo prisutan (Reischmann 2015). U Europi, pa tako i u Hrvatskoj, još uvijek vlada mišljenje kako je već samim tim što je osoba odrasla i kvalificirana za određeni poziv ujedno i osposobljena za rad s odraslima (Prgomet 2015). U prošlosti je Hrvatska imala vrlo dobro razvijen sustav obrazovanja edukatora koji će raditi sa odraslima, no danas se njihovo obrazovanje najčešće odnosi na daljnje stručno usavršavanje i programe osposobljavanja koje provode Agencija za strukovno obrazovanje i obrazovanje odraslih i Andragoško učilište Zvonimir (Kušić, Vrcelj i Zovko 2016). Pro-

blem je taj što vrlo različite programe provode stručnjaci koji nisu dovoljno ili uopće obrazovani u području andragogije. Voditelji obrazovanja odraslih također nemaju adekvatnu andragošku edukaciju bez obzira na to što su odgovorni za sveobuhvatnu organizaciju obrazovnog procesa u ustanovi koja provodi obrazovanje odraslih.[6] U vezi sa spomenutim problemom, Hrvatska je 2004. godine na temelju Strategije i akcijskog plana obrazovanja odraslih pokrenula obrazovni program andragoškog osposobljavanja nastavnika. Cilj programa je bio stjecanje andragoških vještina i znanja bitnih u radu s odraslima. Deset godina kasnije, Agencija za strukovno obrazovanje i obrazovanje odraslih uvodi i realizira program Currilum gloBALE. Program omogućava stjecanje osnovnih kvalifikacija u obrazovanju odraslih (Kušić, Vrcelj i Zovko 2016). Iako se Hrvatska suočila s ovim izazovom te shvatila potrebu za edukacijom edukatora u obrazovanju odraslih (andragoga), još uvijek ne postoji studij andragogije te se ne provode programi za stjecanje andragoško-didaktičko-metodičkih kompetencija (Koludrović i sur. 2018). Ono što veseli je činjenica da se u sklopu ESF projekta čiji je nositelj Filozofski fakultet u Rijeci razvija novi studijski program andragogije. Tome je svakako pridonio izrađen standard zanimanja andragoga koji je upisan u Registar HKO-a (2019). Upisom ovog standarda zanimanja otvaraju se nove i bolje mogućnosti za profesionalizaciju zanimanja andragoških djelatnika, a samim time i mogućnosti za poboljšanje kvalitete sustava obrazovanja odraslih.

CILJ I METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

S obzirom na bogatu tradiciju obrazovanja odraslih u Hrvatskoj, ali isto tako i na činjenicu da je uključenost hrvatskih građana u obrazovanje odraslih danas na niskoj razini, javlja se potreba istraživanja na temu percepcije obrazovanja odraslih. Provedeno kvalitativno istraživanje imalo je za cilj ispitati i analizirati mišljenja studenata nastavničkog modula Filozofskog fakulteta u Rijeci o položaju i perspektivi obrazovanja odraslih u Hrvatskoj. U skladu s time zanimala su nas mišljenja studenata, budućih profesora, o koncepciji obrazovanja odraslih, o njegovoj sadašnjosti i budućnosti, o kompetencijama andragoških djelatnika, o tome da li se oni u budućnosti vide kao profesionalci u obrazovanju odraslih (iz aspekta podučavanja) te u kojoj mjeri su upoznati sa mrežom ustanova za obrazovanje odraslih.

[6] Ministarstvo znanosti i obrazovanja (2020). Prijedlog Zakona o obrazovanju odraslih. Preuzeto s https://mzo.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/PristupInformacijama/Zakoni%20u%20proceduri/Zakon%20o%20obrazovanju%20odraslih.pdf, pristupljeno 04. 08. 2021.

Za potrebe ovog istraživanja konstruiran je anketni upitnik od sedam pitanja otvorenog tipa koja su se odnosila na mišljenja studenata o obrazovanju odraslih (definiranje pojma obrazovanja odraslih, upoznatost s ustanovama koje se bave obrazovanjem odraslih, profesionalno bavljenje odraslim osobama iz aspekta poučavanja, poželjne osobine edukatora, položaj obrazovanja odraslih u Hrvatskoj te budućnost obrazovanja odraslih u Hrvatskoj). Istraživanje je provedeno u lipnju 2020. godine.

Uzorak istraživanja činilo je 154 studenata nastavničkog modula Filozofskog fakulteta u Rijeci različitih studijskih grupa (hrvatski jezik i književnost, anglistika, germanistika, talijanistika, povijest, filozofija, psihologija, povijest umjetnosti). Radi se o studentima prve godine diplomskoga studija koji se pripremaju za nastavnički poziv.

REZULTATI ISTRAŽVANJA I RASPRAVA

Definiranje obrazovanja odraslih

U skladu s naporima koje Hrvatska ulaže u promociju cjeloživotnog učenja i obrazovanja odraslih (projekti CARDS, IPA i ESF, provođenje Tjedna cjeloživotnog učenja) prvim pitanjem se imalo za cilj saznati koliko su studenti nastavničkog modula upoznati sa samim konceptom obrazovanja odraslih. Od studenata se tražilo da slobodno, svojim riječima definiraju pojam obrazovanja odraslih.

Studenti definiraju obrazovanje odraslih kao proces stjecanja znanja i vještina, u kojem osim stručnog znanja osobe mogu usvajati i znanja iz područja osobnog interesa. Odgovori studenata su svakako zanimljivi i ukazuju na to koliko široko oni shvaćaju pojam obrazovanja odraslih.

Navodimo neke od njihovih odgovora:

- Obrazovanje odraslih je osposobljavanje starijih odnosno učenje starijih određenim znanjima i vještinama koje su potrebne za društvo.

- Obrazovanje odraslih je po mom mišljenju cjeloživotno obrazovanje u koje se ubrajaju razne radionice, edukacije, seminari i ostala usavršavanja koja omogućuju osobi razvoj novih vještina.

- Obrazovanje odraslih je usavršavanje postojećeg znanja u svrhu boljeg načina života.

- Obrazovanje odraslih je nadopunjavanje njihovog postojećeg znanja i učenje odraslih u želji da nauče nešto novo.

- Za mene je obrazovanje odraslih oblik cjeloživotnog učenja, odnosno učenje koje se ne koncentrira samo na osnovnoškolsko, srednjoškolsko ili fakultetsko obrazovanje, već podrazumijeva da je obrazovanje namijenjeno i ljudima starije životne dobi te za stjecanje znanja nikad nije kasno.

70% studenata je mišljenja kako je obrazovanje odraslih namijenjeno osobama koje nisu završile osnovno ili srednjoškolsko obrazovanje. Smatraju kako obrazovanje odraslih ima dominantno kompenzacijsku funkciju, što znači da se temelji na osposobljavanju odraslih, tj. na nadoknađivanju obrazovnih zaostataka iz mladosti. Evo odgovora koji to potkrepljuju:

- Obrazovanje odraslih je poučavanje odraslih koji nisu na vrijeme završili osnovnu i/ili srednju školu.

- Po meni obrazovanje odraslih se odnosi na one koji nisu u roku završili osnovnu ili srednju školu.

- Obrazovanje onih koji nisu imali mogućnost primiti inicijalno obrazovanje ili srednjoškolsko obrazovanje u dobi kada je to predviđeno.

Definirajući pojam obrazovanja odraslih 25 studenata u definiciju uključuje dobnu granicu za uključivanje u proces obrazovanje odraslih. Njihovi odgovori ukazuju na to da su mišljenja kako je obrazovanje odraslih prvenstveno namijenjeno osobama starije životne dobi. Navodimo neke od tih odgovora:

- Obrazovanje odraslih je pohađanje odraslih i starijih osoba (od 30 pa nadalje) u večernju školu, fakultet, kako bi slijedili svoje planove o budućem poslu, planove koje ranije nisu mogli/željelio stvariti zbog XY opravdanih ili neopravdanih razloga.

- Obrazovanje odraslih je obrazovanje namijenjeno za ljude starije od 35 godina.

- Intuitivno govoreći, obrazovanje odraslih mi više spada u 40+ kategoriju.

- Obrazovanje odraslih je obrazovanje osoba koje su starije životne dobi (60+).

Zaključno, na pitanje što je za njih obrazovanje odraslih, odnosno kako bi ga definirali svojim riječima, studenti nastavničkog modula iskazali su različite definicije. No, unatoč različitim definicijama, sve su one sadržavale zajedničke pojmove kao što su prenošenje informacija i vještina, podučavanje, usavršavanje i osposobljavanje. Ono u čemu su se odgovori ispitanika razlikovali jesu od koje godine se odrasli mogu uključiti u obrazovanje odraslih tj. od koje godine se smatra da je obrazovanje namijenjeno odraslima. Dok je prema Zakonu o obrazovanju odraslih, obrazovanje odraslih namijenjeno za sve osobe starije od 15 godina, većina ispitanika drži da je obrazovanje odraslih za osobe iznad 30 ili 40 godina smatrajući kako se osobe u tim godinama najčešće odluče za promjenu karijere ili nadopunu znanja i vještina. Prema

statistici, osobe između 25. i 34. godine su te koje u Hrvatskoj najviše sudjeluju u programima obrazovanja odraslih (10,2%) (Pauković i Bačić 2018). Bez obzira na različito definiranje, studenti su ponudili primjerene definicije obrazovanja odraslih, ističući njegove formalne i neformalne oblike i smatrajući ga kontinuiranim procesom usvajanja novih znanja i činjenica i zadovoljenja različitih potreba i interesa.

Ustanove koje se bave obrazovanjem odraslih

U Republici Hrvatskoj postoji 642 ustanove za obrazovanje odraslih koje imaju odobrenje Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta za izvođenje različitih programa formalnog obrazovanja odraslih. Iako je broj ustanova velik, problem se javlja u neravnomjernoj regionalnoj zastupljenosti tih ustanova. Prema AZUP-u (Andragoški zajednički upisnik podataka), čak 1/3 ustanova za obrazovanje odraslih (35%) nalazi se u dvije županije, a to su Grad Zagreb i Splitsko-dalmatinska županija (Vinković, Vučić i Živčić 2016). Zanimalo nas je u kojoj mjeri su studenti upoznati sa time koje sve ustanove u Hrvatskoj nude programe za obrazovanje odraslih.

U ***Tablici 3***. se nalaze najčešći odgovori studenata na pitanje da navedu ustanovu koja se bavi obrazovanjem odraslih.

Tablica 3. Ustanove koje se bave obrazovanjem odraslih

Ustanove koje se bave obrazovanjem odraslih	Frekvencija (broj ispitanika)	Frekvencija [%]
Nije mi poznata niti jedna ustanova	45	29 %
FFRi – program za treću dob	27	18 %
Večernja škola	26	17 %
Fakultet	10	6.4 %
Narodno učilište Rijeka	10	6.4 %
Algebra	9	6 %
Škole stranih jezika	5	3 %
(Sve)učilište za treću dob	5	3 %
Škola stranih jezika „Dante“	4	2.5 %
Pučko učilište Varaždin	3	2 %
POUKA - Pučko otvoreno učilište Karlovac	3	2 %
Centri za prekvalifikacije	2	1 %
Učilište Zvonimir	1	0.6 %
Škola stranih jezika „Verdi“	1	0.6 %
Učilište Lovran	1	0.6 %
Pučko otvoreno učilište Zagreb	1	0.6 %
Učilište Libar	1	0.6 %

29% ispitanika (N=45) ne navodi niti jednu ustanovu u Hrvatskoj koja se bavi obrazovanjem odraslih. Taj podatak je zaista poražavajući jer očekivati je da budući profesori budu upoznati sa barem nekoliko ustanova iz svog okruženja čija je djelatnost obrazovanje odraslih. Najčešće spomenuta ustanova je Filozofski fakultet u Rijeci, to jest, Sveučilište koje provodi program za treću dob. Taj je program namijenjen građanima Primorsko-goranske županije starosti iznad 55 godina sa završenom srednjom školom ili fakultetom. Program je nastao u suradnji s Gradom Rijeka 2009. godine, a glavni je cilj podizanje razine individualne i društvene svijesti, poboljšanje socijalne inkluzije i kvalitete života te podizanje razine opće motivacije i mentalnoga zdravlja građana treće dobi.[7] S obzirom na činjenicu da dosta profesora sa Filozofskog fakulteta sudjeluje u realizaciji toga programa pretpostavka je da su oni studente upoznali sa tim programom. Nakon Filozofskog fakulteta, studenti navode večernje škole kao ustanove za koje znaju da provode različite programe obrazovanja odraslih. Vjerovatno pod večernjim školama podrazumijevaju različite srednje škole koje provode programe osposobljavanja. Od ostalih ustanova oni navode pučka otvorena učilišta i škole stranih jezika. U odnosu na trećinu studenata koji nisu upoznati niti sa jednom ustanovom za obrazovanje odraslih ohrabruje podatak da je dvije trećina studenata, budućih nastavnika, navelo neku od ustanova za obrazovanje odraslih.

Profesionalno bavljenje odraslim osobama

U istraživanju se također željelo saznati da li se studenti u budućnosti žele profesionalno baviti odraslim osobama i to izaspektapodučavanja odraslih budući da se oni pripremaju za nastavnički poziv.

Tablica 4. Profesionalno bavljenje odraslim osobama (podučavanje)

Vidite li sebe da se u budućnosti profesionalno bavite odraslim osobama?	Broj ispitanika	Frekvencija [%]
NE	77	50
DA	46	29,87
MOŽDA	31	20,13

Iz odgovora ispitanika vidljivo je da polovica njih ne vidi svoju profesionalnu budućnost u radu sa odraslima. Najčešći razlozi zbog kojih se „ne vide“ u tom području

[7] Uniri. n.d. Sveučilište za treću dob. Preuzeto s https://uniri.hr/sveuciliste-i-drustvo/sveuciliste-za-trecu-dob/, pristupljeno 09. 08. 2021.

su to što ih fakultet priprema samo za rad sa mlađom populacijom i to uglavnom djecom i što osobno više preferiraju rad sa djecom nego li sa odraslima. Ta činjenica upućuje na to da je u programe nastavničkih studija neophodno uvesti različite sadržaje obrazovanja odraslih kako bi budući nastavnici još za vrijeme svoga studija stekli određene kompetencije za rad s odraslima i isto tako razvili interes za rad sa tom populacijom.

Navodimo neke od odgovora studenata koji svoju profesionalnu budućnost vide u radu sa djecom:

- Osobno preferiram rad s djecom stoga se ne vidim u radu s odraslima. Već sam na nekoliko sezonskih poslova imala kontakt i priliku rada s odraslima te smatram kako to nije posao za mene.

- Ne, zasad me zanima rad s mlađom djecom jer smatram da je to najbitnije razdoblje. Ja se iz svog djetinjstva sjećam kvalitetnih profesora i vrijednosti koje su nam oni usadili u tom kritičnom periodu te i ja želim biti taj kvalitetan profesor.

- Ne, studiram na nastavničkom modulu koji me priprema za rad s djecom.

- Ne, ne vidim se s odraslima, ovdje na faksu učim kako ostvariti dobru komunikaciju s djecom i mladima, ne znam kako bih ostvarila kvalitetnu komunikaciju s odraslima.

Studenti navode i druge razloge zašto se u budućnosti ne vide u radu s odraslim osobama kao što je npr. problem kompetentnosti, poteškoće u discipliniranju odraslih i slično. Evo nekih njihovih obrazloženja:

- Ne, zbog toga što mislim da osobno nisam namijenjena za takav posao i zbog toga što smatram da je teže poučavati odrasle nego djecu.

- Ne vidim se u takvom zanimanju jer smatram da za takvo nešto osoba treba biti vrlo kompetentna.

- Radije bih se bavila obrazovanjem djece, iako se ne vidim u školi. S odraslima ne bih radila jer smatram da je njih teže disciplinirati.

- Po potrebi da, ali bih više želio raditi s mlađom populacijom. Rad s odraslima je daleko drugačiji od rada s mlađom populacijom te je potrebno baratati s više znanja za uspješno provođenje obrazovanja.

- Ne, isključivo se vidim u radu s djecom. Odrasli ljudi su skloni osuđivanju bez razloga iako nisu kompetentni za to i ne želim raditi s njima.

- Ne! Smatram da je teže poučavati odrasle nego djecu.

Od ispitanih studenata 30% njih sebe vidi u budućnosti u radu sa odraslima. Navodimo neke od njihovih obrazloženja:

- Sebe vidim u obrazovanju odraslih. Već sam imala prethodno iskustvo s poučavanjem odraslih osoba u području stranih jezika i pokazalo se kao jedno predivno iskustvo, posebice jer su odrasli svjesni vremena i novca (i truda) koje ulažu u proces nadogradnje znanja te su vrlo motivirani jer znaju da je učenje novog jezika bila isključivo njihova potreba/želja.

- Voljela bih se u budućnosti profesionalno baviti odraslim osobama, nadam se da će me nastavnički modul pripremiti za to.

- Da. Želim svoje znanje, talent i iskustvo prenijeti na ljude, bez obzirana dob.

- Da, vjerojatno prije nego s djecom. Smatram da je lakše komunicirati s odraslim osobama koje su ozbiljnije i zrelije te koje shvaćaju važnost i smisao obrazovanja i stjecanja znanja.

Studenti koji se nisu izjasnili niti da žele niti da ne žele u budućnosti raditi s odraslima, naveli su sljedeće odgovore i obrazloženja:

- Preferiram rad s djecom, alii rad s odraslima dolazi u obzir. Mogla bih se baviti i edukacijom odraslih.

- Možda, primarno se želim baviti djecom ili adolescentima, ali postoji mogućnost da se bavim i nekim poslom koji uključuje i odrasle osobe.

- Moguće. Možda bi rad s odraslima čak bio i lakši nego s djecom.

- S obzirom da nisam sigurna želim li u budućnosti raditi s osnovnoškolskom ili srednjoškolskom djecom, vidim se u radu s odraslim osobama i u obrazovanju odraslih.

Zaključno, studenti nastavničkog modula se više vide u radu s djecom nego u radu s odraslim osobama. Ispitanici koji su se izjasnili da se ne vide u radu s odraslima kao glavni razlog navode da je teže podučavati odrasle jer odrasli sporije uče te da ih je Filozofski fakultet pripremio samo za rad s mlađom populacijom. Također, nekolicina njih smatra kako je teže raditi s odraslim osobama zbog njihovih stavova i predrasuda koje se teško mijenjaju

Oni koji se vide u radu s odraslim osobama smatraju da je lakše poučavati odrasle. Ono što su ispitanici istakli je da odrasli sami odlučuju da im je potrebno obrazovanje i sami odlučuju što je važno učiti, štoznači da odrasli shvaćaju važnost učenja i stjecanja znanja. Također, po mišljenju studenata proces poučavanja je olakšan jer odrasli imaju prethodno znanje, vještine i iskustvo. Iz odgovora studenata vidljivo je da i oni sami posjeduju određene predrasude i stereotipe prema odraslima što nije bilo očekivati jer iako se oni prvenstveno pripremaju za rad sa mlađom populacijom u toku studija imaju nekoliko kolegija u kojima dobivaju određene spoznaje o odraslima (opća psihologija, razvojna psihologija, opća pedagogija).

Poželjne osobine edukatora (nastavnika) u obrazovanju odraslih

U današnjim obrazovnim sustavima ključ uspješnog procesa učenja jest kompetentnost nastavnika, dok je poučavanje najznačajniji čimbenik kvalitete obrazovanja (Mašić 2016). Raspon potrebnih kompetencija u modernom obrazovnom sustavu je širok i zahtjevan pa je malo vjerojatno da će ih pojedinac posjedovati u cijelosti ili da će sve biti razvijene u jednakoj mjeri. Jedna od najvažnijih kompetencija prema Europskom referentnom okviru ključnih kompetencija jest socijalna kompetencija. Edukatori u obrazovanju odraslih trebaju njegovati vlastitu socijalnu kompetenciju kako bi ostvarili produktivnu suradnju s učenicima (Markuš 2010). Sljedećim pitanjem željelo se saznati od studenata koje su po njihovom mišljenju poželjne osobine edukatora (nastavnika) koji radi s odraslima. Na ovo pitanje studenti su mogli dati više odgovora.

Tablica 5. Poželjne osobine edukatora (nastavnika) koji radi s odraslima prema mišljenju studenata nastavničkog modula

Poželjne osobine edukatora	Frekvencija (broj ispitanika)	Frekvencija [%]
strpljivost	77	50,64
razumijevanje za polaznike	40	27,27
komunikacijske vještine	29	20,12

Najpoželjnije osobine koje bi trebao posjedovati edukator u radu sa odraslima po mišljenju studenata su strpljivost, razumijevanje za polaznike i komunikacijske vještine. 78 studenata (50,64%) smatra kako je najvažnija osobina nastavnika (edukatora) u obrazovanju odraslih strpljivost jer se radi s odraslim ljudima te razumijevanje istih. Kao treću najvažniju osobinu istakli su komunikacijske vještine edukatora. Uz to, kao poželjne osobine spominju se i otvorenost, poštivanje, tolerancija, kreativnost, kompetentnost, motivacija, znanje, empatija, prilagodljivost, poticanje na aktivno sudjelovanje, smisao za humor, fleksibilnost, organizacijske sposobnosti, pristupačnost, zainteresiranost i pravednost.

Razlozi zašto su ispitanici naveli strpljenje kao najbitniju osobinu edukatora su sljedeći:

- Strpljenje je primarno jer takvo obrazovanje često obuhvaća stariju populaciju, a i dokazano je da mozak sve teže i sporije prihvaća nove informacije. Također, treba biti otvoren za nove prijedloge.

- Treba definitivno imati strpljenja jer će u edukaciji odraslih biti generacijskih razlika.

- Strpljenje pošto stariji teže od mladih usvajaju nove stvari.

- Strpljivost zato što se radi o starijim generacijama koje možda sporije uče.

- Edukator u obrazovanju odraslih treba biti strpljivjer mora biti svjestan da je učenje u odrasloj dobi teži i sporiji proces. Također mora imati razumijevanje, ozbiljnost i biti pristupačan.

Izdvajamo neke od ostalih odgovora u kojima se obrazlažu pojedine poželjne osobine edukatora u radu sa odraslima:

- Nastavnik bi prvenstveno trebao imati dobre komunikacijske vještine i sposobnost da dobro prenese gradivo. Važno je da je pravedan i susretljiv prema svima te da umije nastavno gradivo aktualizirati s trenutnom situacijom ili pak koristiti interdisciplinarni pristup.

- Edukator bi morao imati dobre komunikacijske vještine te moći pristupiti raznim, već izgrađenim osobama. Predavanja bi mu morala biti zanimljiva jer kako je djecu potrebno zainteresirati za nešto, a ona imaju navike učenja, tako je potrebno i odrasle koji su odavno izašli iz tih voda.

- Poštovanje je ključno, uz pristup, naravno. Važno je prilagoditi se mogućnostima osobe bez da ih se tretira kao djecu i adolescente.

- Treba biti odgovoran, stručan i ozbiljan. Nije potrebno biti pedagog, ali mora znati pristupiti osobi.

- Sve koje i „obični“ nastavnik ima – prilagodljivost, strpljivost, sigurnost u svoje znanje, autoritet i poniznost.

- Iste kao i kod obrazovanja mladih: empatija, karizmatičnost, organizacijske vještine, stručnost u polju, poznavanje ljudske psihologije.

Od svih navedenih osobina strpljivost se pokazala kao najvažnija osobina koju edukator treba posjedovati u radu s odraslim osobama. Ispitanici smatraju da je ta osobina najbitnija jer s godinama opadaju kognitivne funkcije starijih što otežava proces poučavanja. Brojna istraživanja su i dokazala da starenjem opadaju kognitivne funkcije kao što su prostorna orijentacija, epizodičko pamćenje, pažnja, vidna percepcija, verbalno pamćenje i brzina obrade informacija (Zadro, Šimleša, Olujić i Kuvač Kraljević 2016). Iako postoje istraživanja koja dokazuju opadanje kognitivnih funkcija, često se mišljenje da sa starijima treba imati strpljenja javlja zbog predrasuda koje mladi imaju o starijima. Tako istraživanje Mijoč (2015) s učenicima strukovne srednje škole u Zagrebu ukazuje kako čak 78.7% učenika misli da umne sposobnosti redovito opadaju sa starenjem, što nije točna tvrdnja. Starijima je potrebno nešto više ponavljanja, ali motivacija ih održava sposobnima za daljnje učenje (Despot Lučanin 2011, prema Galić i Tomasović Mrčela 2013). Mogući razlog za odabir osobine str-

pljivosti je taj što kod odraslih osoba poučavanje i učenje treba što više individualizirati, dati im više vremena, dopustiti im vlastiti tempo rada, hrabriti ih te potkrepljivati uspješna ponašanja (Andrilović i sur. 1985). Studenti nastavničkog modula također ističu kako bi edukator trebao imati razumijevanja za polaznike budući da se radi o starijim osobama i osobama koje uz školovanje još i rade. Kvalitete koje su im također bitne kod edukatora jesu komunikacijske vještine, humor, empatija, pristupačnost i fleksibilnost. Vidljivo je da su studenti u navođenju poželjnih osobina edukatora u radu sa odraslima naveli one osobine koje bi trebao posjedovati svaki nastavnik bez obzira sa kojom populacijom radi, ali isto tako su naveli i neke specifične osobine za koje smatraju da su izuzetno bitne u radu sa odraslima.

Položaj obrazovanja odraslih u Hrvatskoj

U Republici Hrvatskoj sve više jača svijest o važnosti i ulozi cjeloživotnog obrazovanja i obrazovanja odraslih. Činjenica da postoji više od šest stotina ustanova za obrazovanje odraslih, nekoliko tisuća nastavnika i više stotina tisuća dosadašnjih polaznika uključenih u taj sustav (Brčić Kuljiš i Koludrović 2016) to potvrđuje. Bez obzira na te pokazatelje još uvijek ostaje dovoljno prostora da se broj osoba koje se uključuju u pojedine programe cjeloživotnog učenja i obrazovanja odraslih poveća, da se kvaliteta tih programa podigne na još viši nivo, da se na bolji način riješi pitanje financiranja pojedinih programa i sl. Upravo zato nas je zanimalo kakvo je mišljenje studenata o sadašnjem položaju obrazovanja odraslih u Hrvatskoj.

Od ukupnog broja anketiranih studenata njih 42 ili 27% na to je pitanje odgovorilo da nije dovoljno ili uopće nije upućeno u obrazovanje odraslih. Evo nekih odgovora:

- Nisam previše informirana. Ili: *Nemam znanja o obrazovanju odraslih uopće.*

- Ne znam odgovoriti na to pitanje jer ne znam nijednu osobu u Hrvatskoj koja se obrazuje u odrasloj dobi.

- Ne znam gotovo ništa o obrazovanju odraslih.

Da je položaj obrazovanja odraslih u Hrvatskoj nepovoljan smatra polovica studenata, njih 76, a kao glavni razlog navode postojanje stigme za učenje u odrasloj dobi. Navodimo neke od njihovih odgovora:

- Imam osjećaj da je takvo obrazovanje premalo promovirano i možda postoji lagana stigma među ljudima. Možda se ljudi i srame pristupiti takvim programima.

- U Hrvatskoj se očekuje da se obrazovanje završi u mladosti, sve ostalo ima negativne konotacije, više se gleda na staž.

- Ljudi su nedovoljno informirani o obrazovanju odraslih. Još uvijek većina ljudi obrazovanje shvaća po modelu: osnovna – srednja – fakultet.

- Čini mi se da je minimalno zastupljeno jer naš mentalitet ne podupire ideju obrazovanja u kasnijoj dobi (što je šteta). Trebalo bi se više promovirati ideja da obrazovanje NIJE prisutno samo u jednom periodu života.

- Nažalost, mislim da još uvijek prevladavaju mišljenja poput onog da je obrazovanje u odrasloj dobi „trošak vremena" uz argument „ako nisi dosad, što ćeš sad?" Također, ne shvaćaju svi ozbiljnost obrazovanja te često podcjenjuju obrazovanje odraslih.

- Obrazovanje odraslih je u našem sustavu najčešće ostavljeno po strani i često se smatra nečim marginalnim. Onaj koji se obrazuje kao odrastao, smatra se da je najčešće propustio priliku kao dijete.

- Mislim da u Hrvatskoj nema puno osoba u obrazovanju odraslih. Vjerujem da je to do mentaliteta našeg društva pa se osoba može osjećati posramljeno, osjećati strah i slično. Zbog okoline i komentara.

Osim postojanja određene stigme za učenje u odrasloj dobi, ispitanici navode kako je položaj obrazovanja odraslih u Hrvatskoj nepovoljan zbog nedovoljne informiranosti građana i financijske nemogućnosti da se uključe u obrazovanje:

- Ne znam da postoji, nisam informirana, prema tome mislim da nije područje kojem se pridaje velika pozornost.

- Nedovoljna informiranost građana dovodi do toga da se malo ljudi uključuje u obrazovanje odraslih.

- Vrlo loše, mislim da se o obrazovanju ne vodi dovoljno brige.

- Smatram kako obrazovanje odraslih nije toliko zastupljeno u Hrvatskoj, kao možda u nekim razvijenijim zemljama. Živimo u društvu u kojem se rijetko tko odlučuje za takvo nešto, što zbog financijske situacije, što zbog drugih interesa za koje obrazovanje odraslih ne predstavlja nužnost.

- Smatram da odrasli ne razmišljaju previše o obrazovanju jer su program i tečajevi vrlo skupi.

Iako većina studenata smatra kako je položaj obrazovanja odraslih u Hrvatskoj loš i nepovoljan, 23% anketiranih studenata iskazalo je pozitivno mišljenje. Izdvajamo neke od odgovora:

- Smatram da je u dovoljno dobrom položaju. Danas se nude mnogi načini za obrazovanje odraslih osoba, može se za svakoga nešto naći. Primjerice i naš Fakultet nudi program cjeloživotnog obrazovanja.

- Mislim da u Hrvatskoj ima dosta ustanova koje se bave obrazovanjem odraslih. Ljudi imaju dosta mogućnosti da se usavrše, unaprijede pa čak i doživotno. Ima puno tečajeva koji se mogu upisati i slično.

- U današnje vrijeme otvara se sve veći broj predavanja za odrasle. Fokus nije više samo na osnovnoškolcima i srednjoškolcima jer i odrasli, točnije osobe u takozvanoj trećoj dobi, odlučuju si produbiti znanja ili naučiti nešto novo.

Poražavajuća je činjenica da 23% studenata budućih nastavnika nije uopće upoznato sa obrazovanjem odraslih i ne posjeduje niti minimalne informacije o tom važnom segmentu u koncepciji cjeloživotnog učenja. Polovica studenata nastavničkog modula smatra da je status obrazovanja odraslih u Hrvatskoj dosta nepovoljan. Takav status obrazovanja odraslih pripisuju stigmi koja postoji u Hrvatskoj, a to je da su škola i učenje namijenjeni uglavnom mlađoj populaciji. Dosta ispitanika je spomenulo navedenu stigmu što ukazuje na to da su se više puta susreli s njom u svojoj bližoj okolini. Kao posljedica navedenog, nameće se sindrom „samoispunjavajućeg proročanstva“, po kojemu osobe njeguju postojeće stereotipe tako da se ponašaju u skladu s njima te mijenjaju vlastitu samopercepciju (Tomečak i sur. 2014). Osim postojanja stigme za učenje u odrasloj dobi, ispitanici navode kako je položaj obrazovanja odraslih u Hrvatskoj nepovoljan zbog financijske nemogućnosti građana da upišu neki od ponuđenih programa te njihove nedovoljne informiranosti o mogućnostima i različitim programima obrazovanja odraslih. Unatoč prevladavajućem mišljenju o nepovoljnom položaju obrazovanja odraslih, 23% studenata smatra kako je položaj obrazovanja odraslih u našoj državi dobar. Studenti navode postojanje velikog izbora programa obrazovanja odraslih i ustanova koje ih provode. Također, smatraju kako je država shvatila važnost obrazovanja odraslih te da fokus više nije samo na osnovnom i srednjoškolskom obrazovanju već i na obrazovanju odraslih.

Budućnost obrazovanja odraslih u Hrvatskoj

Posljednjim pitanjem željeli smo saznati mišljenja studenata nastavničkog modula o budućnosti obrazovanja odraslih u Hrvatskoj.

Tablica 6. Mišljenje studenata nastavničkog modula o budućnosti obrazovanja odraslih u Hrvatskoj

Mišljenje studenata	Broj ispitanika	Frekvencija
Dobra budućnost	87	56 %
Loša budućnost	28	18 %
Nisam siguran/na	39	25 %

Više od polovice ispitanika smatra kako će budućnost obrazovanja odraslih biti dobra, tj. da će biti dostupnije, bolje organizirano te će se više građana uključiti u različite programe. Jedan dio studenata smatra kako budućnost obrazovanja odraslih može biti pozitivna ako se bude ulagalo u njega. Evo nekih od odgovora:

- Obrazovanje odraslih ima dobru budućnost ako se više bude ulagalo u to.

- Mislim da bi moglo biti bolje, samo se mora malo više uložiti u cjelokupnu situaciju.

- Dobra, čini se kako se više u to ulaže i odrasli više razmišljaju o tome.

- Smatram da se u taj segment treba još mnogo ulagati i da ima mjesta za napredak.

Ispitanici također smatraju da bi se obrazovanje odraslih moglo razvijati u dobrome smjeru ako se među građanima bude osvijestila važnost poučavanja i obrazovanja. Navodimo neke odgovore studenata:

- Po mom mišljenju, budućnost obrazovanja odraslih u Hrvatskoj je takva da se može utjecati na njeno poboljšanje ugleda ukoliko se osvijestimo da je obrazovanje, kao i odgoj, cjeloživotni proces.

- Ako nastavimo s poticanjem udruga i organizacija koje se time bave, svakako nam se smiješi bolja i uspješnija budućnost, kao i zdravije društvo. Važno je osvještivati ljude o važnosti i pozitivnim učincima stjecanja novih znanja, bez obzira na dob.

- Mislim da se podiže svjesnost o važnosti obrazovanja odraslih. Otvaranje ustanova koje se bave obrazovanjem odraslih je u porastu.

Osim navedenog, studenti smatraju kako će se u budućnosti „popularizirati" trend razvoja obrazovanja odraslih te će doći do veće potražnje istoga zbog prekvalifikacija i usavršavanja. Evo nekih od odgovora:

- Mislim da će u budućnosti biti puno ljudi koji će se htjeti što više obrazovati dokle god mogu. Htjet će biti što bolji i što više obrazovniji.

- Smatram da će se nuditi sve više mogućnosti za obrazovanje odraslih, da će se takvo što, također, više „popularizirati".

- Po meni je budućnost dobra jer već sad društvo nameće da je potrebno što veće obrazovanje pojedinca da bi uspješno konkurirao na tržištu rada.

- Mislim da će se u budućnosti još više popularizirati trendom češćeg mijenjanja posla.

- Sigurno velika jer je prekvalifikacija često nužna pa je valja i omogućiti.

- Smatram da će ići na bolje jer i neki poslodavci traže i plaćaju osposobljavanje i obrazovanje odraslih.

- Mislim da budućnost obrazovanja odraslih u Hrvatskoj ima pozitivan razvoj budući da dolazi do razvoja interdisciplinarnih profesija koje zahtijevaju veći spektar znanja.

- Smatram da će postati sve raširenije zbog potreba tržišta rada i bolje mobilnosti između biranja poslova.

Iako se velika većina studenata slaže kako obrazovanje odraslih u Hrvatskoj ima svijetlu budućnost, 18% (N = 28) studenata smatra da je budućnost obrazovanja odraslih u Hrvatskoj loša. Najčešći razlog za ovakvo mišljenje je nepovjerenje u obrazovni sustav i u državu općenito. Studenti smatraju kako građanima nije među prioritetima da se obrazuju i usavršavaju nego im je bitnije da zarađuju za život. Izdvajam neke od odgovora:

- Vjerojatno se neće puno promijeniti s obzirom na trenutnu situaciju.

- Budućnost je dosta labava jer sve više obrazovanih odraslih ljudi nema posla u struci.

- Mislim da u budućnosti neće biti toliko potreban jer današnja djeca odrastaju s tehnologijom i sve što trebaju im je na nadohvat ruke.

- Budućnost je vrlo mala, jer u Hrvatskoj se više fokusira na obrazovanje djece i mladih.

- Mislim da zbog financijske situacije u Hrvatskoj ljudi su mnogo više fokusirani na to da pokušaju zaraditi za život nego na obrazovanje.

- Loša s obzirom da postoji premalo institucija koje se time bave.

- Nikakva. Ljudi odlaze u druge zemlje, neće se imati tko obrazovati.

- Loša, kao i obrazovanje mladih zato što se nedovoljno ulaže u to.

Za razliku od prethodnog pitanja gdje je velik broj ispitanika smatralo kako je sadašnji položaj obrazovanja odraslih u Hrvatskoj loš, više od polovice studenata smatra da će budućnost obrazovanja odraslih biti dobra. Studenti smatraju kako će se popularizirati trend daljnjeg obrazovanja i usavršavanja zbog društvenih promjena i potreba tržišta rada. No, ipak postoji nekolicina studenata koji smatraju da je budućnost ovog obrazovanja loša. Oni kao razlog navode sadašnju financijsku situaciju u Hrvatskoj te ne vide kako bi država trenutno mogla ulagati u obrazovanje odraslih i poboljšati ga. Također, smatraju kako sve više ljudi odlazi iz Hrvatske pa zbog toga neće biti potrebe za obrazovanjem odraslih. Neke od pesimističnih izjava studenata ne ostavljaju puno prostora za nadu „u bolje sutra“ obrazovanja odraslih.

ZAKLJUČAK

U ovome se radu željela dobiti karakteristika slike koju studenti, budući nastavnici, imaju o obrazovanju odraslih i njihovoj spremnosti da se u njemu angažiraju. Rezultati istraživanja su pokazali da studenti prilikom definiranja obrazovanja odraslih uglavnom navode njegovu kompenzacijsku funkciju. Bilo je očekivati da će osim te funkcije studenti prepoznati ulogu obrazovanja odraslih u razvijanju ekonomske i socijalne pismenosti, roditeljskih vještina, građanske, kulturne, političke i ekološke osviješćenosti, medijske pismenosti i sl.

U procesu obrazovanja odraslih važnu ulogu imaju edukatori koji rade s odraslima. Prema mišljenju ispitanika, najvažnija osobina koju edukatori trebaju posjedovati je strpljivost. Kao razlog navode da odraslim učenicima treba više vremena u procesuiranju informacija. Uz strpljivost, najčešće navedene osobine su bile posjedovanje komunikacijskih vještina i razumijevanje za polaznike. Osim strpljivosti, brojni ispitanici istaknuli su kako edukator treba biti otvoren, tolerantan, kreativan, kompetentan i prilagodljiv.

Ispitanici su također iznijeli svoja mišljenja o trenutnom stanju obrazovanja odraslih u Hrvatskoj te svoje mišljenje o budućnosti istoga. Rezultati istraživanja su pokazali da je polovica studenata mišljenja da obrazovanje odraslih u Hrvatskoj ima nepovoljan status. Oni to pripisuju financijskim nemogućnostima građana da se uključe u obrazovanje odraslih, nedovoljnoj informiranosti i promociji te postojanju stigme za učenje u odrasloj dobi. Manji dio ispitanika smatra da je obrazovanje odraslih trenutno u povoljnom položaju jer nudi velik broj programa i tečajeva. Unatoč tome što polovica studenata smatra da je trenutno u Hrvatskoj nepovoljan položaj obrazovanja odraslih većina njih vidi svjetliju budućnost obrazovanja odraslih. Navode kako obrazovanje odraslih ide u dobrom smjeru i da će svakim danom biti od sve veće važnosti, no isto tako smatraju da se to može dogoditi samo ako se bude više ulagalo u obrazovanje odraslih i ako se građane osvijesti o važnosti cjeloživotnog učenja.

Polovica studenata nema aspiracije da svoju profesionalnu karijeru razvija u obrazovanju odraslih. Kao najčešći razlog tomu navode da ih je fakultet prvenstveno pripremio za rad s djecom, a ne s odraslima. Drugi najčešći razlog je težina posla koju podrazumijeva rad s odraslima.

Iz navedene analize generirana su tri općenita zaključka, odnosno preporuke. Vidljiva je potreba za provedbom istraživanja na nacionalnoj razini, kako bi se prikupili stavovi građana o cjeloživotnom učenju i obrazovanju odraslih, što bi u konačnici

moglo rezultati preporukama nadležnim tijelima i službama koje bi mjere trebalo poduzeti kako bi obrazovanje odraslih u Hrvatskoj došlo na razinu razvijenih europskih država.

Drugo, preporuča se istraživanje na uzorku studenta nastavničkog modula proširiti i na studente drugih područja da bi se dobila šira slika o tome kako studentska populacija percipira obrazovanje odraslih danas, kakvu mu budućnost predviđa i kakvu ulogu ona ima u tome.

Treće, u studijske programe nastavničkih fakulteta neophodno je uvesti andragoške sadržaje kako bi se više budućih nastavnika zaista osposobilo ili usavršilo u pravcu sticanja kompetencija za rad sa odraslima.

LITERATURA

1. Andrilović, Vlado, Milan Matijević, Nikola Pastuović, Silvije Pongrac, Maja Špan (1985), *Andragogija*, Školska knjiga, Zagreb
2. Brčić Kuljiš, Marita, Morana Koludrović (ur.) (2016), *Stanje i perspektive obrazovanja odraslih u Republici Hrvatskoj*, Zbornik radova znanstveno-stručnog kolokvija, Redak, Split
3. European Commission (2021), *Glavni pružatelji obrazovnih usluga*. Preuzeto sa https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/content/main-providers-13_hr, pristupljeno 18. 06. 2021.
4. Foley, Griff (1999), *Understanding Adult Education and Training*, Routledge, UK
5. Galić, Slavka, Nada Tomasović Mrčela (2013), *Priručnik iz gerontologije, gerijatrije i psihologije starijih osoba - psihologije starenja*, Medicinska škola Osijek, Osijek
6. Koludrović, Morana, Mario Vučić (ur.) (2018), *Učimo cjeloživotno učiti i poučavati. Priručnik za nastavnike u obrazovanju odraslih*, Agencija za strukovno obrazovanje i obrazovanje odraslih, Zagreb
7. Kušić, Siniša, Sofija Vrcelj, Anita Zovko (2016), *Didaktičke odrednice obrazovanja andragoga – komparativni pristup*, Filozofski fakultet u Rijeci, Rijeka
8. Markuš, Marina (2010), ˝Socijalna kompetentnost – jedna od ključnih kompetencija˝, *Napredak,* 151(3-4), 432-444.
9. Mašić, Marijeta (2016), ˝Andragoške kompetencije nastavnika u europskom obrazovnom prostoru˝, *Napredak*, 157(3), 379-397.

10. Mijoč, Vesna (2015), *Istraživanje stavova o osobama starije dobi u srednjoškolaca strukovnih škola u Zagrebu*, Diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Medicinski fakultet
11. Pauković, Maja, Lucija Bačić (2018), ˝Trend kretanja cjeloživotnog obrazovanja i učenja kao preduvjet stvaranja društva znanja˝, *Obrazovanje za poduzetništvo - E4E*, 8(2), 121-138.
12. Prgomet, Anto (2015), ˝Kurikulum izobrazbe andragoga na primjeru ustroja njihove izobrazbe u Njemačkoj˝, *Andragoški glasnik*, 19 (1-2(34)), 39-55.
13. Rajić, Višnja (2013), ˝Vrednovanje obrazovnih/odgojnih postignuća u obrazovanju odraslih˝, *Andragoški glasnik*, 17 (2(31)), 117-124.
14. Reischmann, Jost (2015), ˝Professionalization of adult education: Some aspects˝, *Andragoške studije*, 2, 23-37.
15. Tecilazić Goršić, Ana (2019). Izazovi primjene vanjskog vrednovanja u obrazovanju odraslih. Preuzeto s https://www.kvalifikacije.hr/sites/default/files/news/2019-05, pristupljeno 01. 10. 2021.
16. Tomečak, Marija, Ana Štambuk, Silvia Rusac (2014), ˝Promišljanje starenja i starosti – predrasude, mitovi i novi pogledi˝, *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 50(1), 36-53.
17. Vekić, Marija (2015), ˝Obrazovanje u novome ruhu: cjeloživotno učenje i obrazovanje odraslih˝, *Hrvatski jezik*, 2(3), 5-14.
18. Vinković, Arno, Mario Vučić, Mile Živčić (2016), ˝Prepreke i izazovi obrazovanja odraslih u Republici Hrvatskoj˝, u: Brčić Kuljiš, Marita, Morana Koludrović (ur.), *Stanje i perspektive obrazovanja odraslih u Republici Hrvatskoj*, Zbornik radova znanstveno-stručnog kolokvija, Redak, Split, 26-42.
19. Zadro, Paulina, Sanja Šimleša, Marina Olujić, Jelena Kuvač Kraljević (2016), ˝Promjene kognitivnih funkcija u odrasloj dobi˝, *Logopedija*, 6(2), 53-61.
20. *Zakon o obrazovanju odraslih*, Narodne novine br. 17/07, 107/07, 24/10. Preuzeto s https://www.zakon.hr/z/384/Zakon-o-obrazovanju-odraslih, pristupljeno 20. 06. 2021.
21. Žitinski, Maja (2006), ˝Education is a moral concept˝, *Informatologia*, 39(3), 137-141.

OPINIONS OF STUDENTS ON ADULT EDUCATION IN CROATIA

Summary:

Adult education is an important part of the life of every individual and community because the acquisition of knowledge, skills, and competencies ensures the progress of society. Every state that strives for the development and creation of a knowledge society is aware of the importance of providing educational opportunities for people at all periods of human life. Croatia has long recognized the importance of adult education in the concept of lifelong learning. Following that, qualitative research was conducted to examine the opinions of 154 students of the teacher's module on adult education. Among other things, answers were given to questions related to student notions of adult education, the importance, and functions of adult education, the role of educators in adult education, the position and prospects of adult education in Croatia. Although it was expected that students-future professors will express positive opinions, perceptions, and expectations related to adult education, some of the students' answers are quite indicative and suggest that teacher education programs should certainly include content that deals with adult education to academic citizens became fully aware of its importance and acquired certain competencies for working with adults.

Keywords: adult education; education; lifelong learning; perspective; learning

Adrese autorica
Authors' address

Ana Šuran
samostalni istraživač, Fažana, Hrvatska
ana.suran1234@gmail.com

Anita Zovko
Sveučilište u Rijeci
Filozofski fakultet
anita.zovko@uniri.hr

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.1.487

UDK 373.24:37

Primljeno: 03. 12. 2021.

Pregledni rad

Review paper

Nusreta Kepeš

SERVISNO UČENJE U PREDŠKOLSKIM USTANOVAMA I NJEGOV UTJECAJ NA GRAĐANSKI ODGOJ DJECE

Servisno učenje *(eng. service learning S-L)* ima za cilj promoviranje kvaliteta obrazovanja kao i poboljšanje lokalnog razvoja u zajednici. U ovom obrazovnom pristupu dijete uči teoriju u vrtiću a praktično je primjenjuje u lokalnoj zajednici. Uključuje se i reflektuje svoje znanje, kako bi produbilo razumijevanje onoga što uči. Cilj Servisnog učenja sažet je u Konceptu obrazovanja za 21. Vijek pod geslom *Uči radi učenja, uči da bi radio, uči da bi bio, uči da živiš zajedno s drugima* (Delors 1996). Koncept podrazumijeva cjeloživotno učenje odnosno specifičnu društvenu intervenciju baziranu na solidarnosti i ostvarivanju stvarnih potreba u zajednici. Istraživanje je realizovano na uzorku od 17 vrtića u Zeničko-dobojskom kantonu koji su u svom radu primijenili Servisno učenje. Cilj nam je bio utvrditi da li Servisno učenje može utjecati na razvoj građanskih kompetencija kod djece predškolskog uzrasta. Prema dobijenim rezultatima i izjavama odgajatelja, djeca su imala sjajna iskustva tokom realizacije Servisnog učenja a roditelji i članovi zajednice iskazali su pozitivne stavove i spremnost da rade u partnerstvu s vrtićima. Naime, Servisno učenje kao projektna metoda u vrtiću je dobar primjer kako najmlađi mogu da pokrenu zajednicu i potaknu njen razvoj kroz građansko učešće. Dobijeni podaci govore da je Servisno učenje prepoznato kao aktivnost građanskog obrazovanja koja omogućava djelovanje i obrazovanje budućih generacija društveno odgovornih građana.

Ključne riječi: Servisno učenje (S-L); solidarne inicijative; vrtići u službi servisa; građanski odgoj i obrazovanje

UVOD

U predškolskom odgoju i obrazovanju dugo je prevladavala rigidna koncepcija u kojoj je apostrofirano mehaničko učenje i kognitivna domena dječjeg razvoja. Odgajatelj je zauzimao centralnu ulogu u implementaciji kurikuluma koji nije zadovoljavao razvojne i individualne potrebe, interese i prava djece. Pod utjecajem novih znanstvenih činjenica o razvoju i odgoju djeteta uviđaju se nedostaci gore opisanog programa koji se nastoje prevazići. Krajem 19. stoljeća alternativne pedagoške koncepcije pokušavaju unijeti kurikulumske promjene u predškolski odgoj i obrazovanje i zamijeniti dotadašnji pristup učenju novim modelima rada sa djecom. Matijević (2001) ističe neke od njih: Projekt metoda (SAD, krajem 19. i početkom 20. stoljeća), Mannheimski sistem (Njemačka, 1900), Montessori sistem (Italija, 1912), Freinetova škola (Francuska, 1919), Waldorfska škola (Njemačka, 1924), Dalton-plan (SAD, 1920), Winnetka-plan (SAD, dvadesetih godina 20. stoljeća) i dr. Mnogi modeli su pretrpjeli kritike i vremenom postali samo dio historije, međutim postoje i oni koji su se održali i predstavljaju danas prestižne alternativne pedagoške pravce.

PRETEČA SERVISNOG UČENJA

Pretečom Servisnog učenja smatra se radni odgoj. Ideja radnog odgoja javlja se već u djelima prvih humanista, socijalista utopista kao što je Tommaso Campanella (1568-1639), zatim u djelima naprednih klasika pedagogije Jana Amosa Komenskog (1592-1670), Jean-Jacquesa Rousseaua (1712-1778.) i Johanna Heinricha Pestalozzija (1746 - 1827). Ideja radnog odgoja ima svoje predstavnike i među buržoaskim pedagozima 19. i 20. stoljeća koji zagovaraju modele radne škole, manualizma, pedagogije rada, a sve u cilju ravnoteže između intelektualnog i fizičkog rada u školi. Pokret radne škole neposredno je vezan uz imena pedagoge Kershensteinera (1854-1932) i Gaudiaga (1860-1922) koji zagovaraju radni odgoj s ciljem da učenici budu *upotrebljivi građani.* U više zemalja Europe i Amerike, radna škola je poprimila različita organizacijska rješenja koja su ciljno usmjerena na sticanje radnih sposobnosti (Scheibe 1999). U didaktičkoj historiji izdvajamo sistem rada Marije Montessori (1870-1952) koja je poznata po geslu *Pomozi mi da uradim sam* kao i Johna Deweyev (1859-1952) koji smatra da je praksa iz realnog života (pragma = rad) osnova cjelokupne ljudske spoznaje.

Dakle, radni odgoj se realizuje u porodici, školi i društvenoj zajednici. To su uglavnom akcije i poslovi od društvenog značaja. Puževski (2002) navodi da je to sudje-

lovanje u estetskom uređivanju i održavanju nasada, parkova, igrališta u dvorištu ili okolici škole, potom održavanje spomenika i drugih javnih objekata od javnog značaja. On također navodi akcije skupljanja ljekovitog bilja, šumskih plodova, sekundarnih sirovina, brigu o pticama pjevicama i sl. U radni odgoj spadaju i akcije pomaganja u branju voća i drugih plodova na društvenim zadružnim dobrima te pošumljavanje. Vukasović (1994) navodi znanstveno-teorijske argumente koji idu u prilog radnom odgoju kao temeljnom odgojnom području – *filozofski*: stalno usavršavanje kroz rad; *etički*: prihvaćanje dužnosti i odgovornosti; *sociološki*: proces socijalizacije kroz povezivanje ljudi; *psihološki*: ogleda se u zadovoljstvu i izvoru sreće; *pedagoški*: kultura rada kao opći dio kulture savremenog čovjeka.

Jedan od osnovnih pokazatelja čovjekove vrijednosti jesu njegov rad i stav prema radu. Bognar i Matijević (1993) ističu da radni odgoj, osim razvijanja manualnih vještina, treba pridonijeti i odgajanju ličnosti i stjecanju osobina: tačnosti, odgovornosti, samostalnosti, saradnje na zajedničkim zadacima itd. Iz navedenog možemo zaključiti da Servisno učenje integrira i elemente moralnog odgoja koji se ogledaju kroz: kooperaciju, potpomaganje, prijateljstvo i smisao za zajednički rad. Pozitivan odnos prema radu može se razvijati samo u procesu rada, stoga ga treba organizirati od najranije dobi. Zadatak Servisnog učenja u predškolskim ustanovama ima za cilj da kod djece njeguje radne aktivnosti kao što su samoposluživanje, društveno korisne radnje i druge akcije produktivnog djelovanja u zajednici koji su primjerene djeci ove dobi. Društveno koristan rad u zajednici može biti efikasniji u stjecanju znanja o građanskom odgoju od bilo kojeg teorijskog podučavanja o njemu (Malinar i dr. 1983).

SERVISNO UČENJE

Prema Heldmanu (2011) Servisno učenje u suštini znači solidarnost koja potiče saradnički i timski rad koji je usmjeren ka zajedničkom cilju. U obrazovanju se koristi kao metoda koja sadržaje učenja realizuje u zajednici i tako doprinosi razvoju svijesti o građanskoj kulturi i odgovornosti. „Usluga, u kombinaciji s učenjem, dodaje vrijednost svakome i transformira oboje“ (Honnet & Poulsen 1989 : 2). Cilj Servisnog učenja jeste da djecu usmjeri na praktično djelovanje i kritičko promišljaje o dobrobiti aktivnog sudjelovanja u zajednici. Servisno učenje dovodi u situaciju djecu da uče iz iskustva, da problem sagledaju iz različitih perspektiva, da promiču temeljne vrijednosti i empatiju (Catibiela, Tapia & Matas 2018; Fitch 2005; Jones & Abes 2004; Lundy 2007). Servisno učenje građanski odgoj inkorporira kroz četiri ključna aspekta:

1. *Socijalna inkluziju i integracija* u kojoj Servisno učenje ima cilj da kod djece poveća razinu empatije i osviještenosti prema drugom i drugačijem. Inkluzivnom praksom se potiče uključenost čak i onih koji imaju manji nivo sposobnosti i vještina i/ili pripadaju ranjivim skupinama. Inkluzija je pretpostavka otvorenog demokratskog društva, tolerancije i interakcije između kultura i nacija (Morin 2001).
2. *Procjena potreba u zajednici* u kojoj Servisno učenje ima za cilj da senzibilizira pojedinca za uočavanje nepravde i nejednakosti te da shodno tome djeluje u zajednici.
3. *Vještina upravljanja i vođenja* gdje djeca kroz Servisno učenje usvajaju strategije organizovanja i aktivno sudjeluju u procesu planiranja, realizaciji i evaluaciji projekata koji mogu doprinijeti stvarnim promjenama u zajednici.
4. *Praktični angažman i autonomno učešće* podrazumijeva Servisno učenje kao aktivno i iskustveno. Hart (1993) definira sudjelovanje kao sposobnost pojedinca u donošenju odluka koje utječu na njegov život i/ili život u zajednici u kojoj živi.

Svjesni činjenice da djeca ne mogu pružiti servis kao odrasli, ali ono što mogu jeste da jedni druge pažljivo slušaju i budu solidarni bez predrasuda. Takva iskustva zasigurno obogaćuju ličnost djeteta. Uloga Servisnog učenja i značaj djelovanja volonterizma u zajednici istaknuta je i u Europskom parlamentu (2008: 13) koji promoviše volonterizam na svim nivoima obrazovanja, počevši od rane dobi. Iz ovog možemo zaključiti da servisno učenje nije namijenjeno samo školskoj populaciji nego i onoj najmlađoj. Puig (2009) navodi povezanost Servisnog učenja i servisa u zajednici, koja donosi obostranu dobit. Učenje preuzima osjećaj građanske uključenosti, a usluga postaje radionica vrijednosti i znanja.

MODELI RADA U SERVISNOM UČENJU

Heffernan (2001) navodi šest različitih modela saradnje sa zajednicom koji imaju karakteristike Servisnog učenja (engl. *learning by doing*) koji se primjenjuju u svijetu. 1. „Čisto“ Servisno učenje; 2. Servisno učenje zasnovano na disciplini; 3. Servisno učenje zasnovano na problemima (PBSL); 4. Capstone kursevi; 5. Uslužni staž; 6. Akciono istraživanje u zajednici.

U Bosni i Hercegovini su u različitim projektima Servisnog učenja primijenjeni slični modeli, a realizovani su u osnovnim i srednjim školama i sa studentima. Izdvojit ćemo neke koji su polučili dobre rezultate:

a) Učenje bazirano na disciplini (aktivan rad u zajednici tokom cijele godine u saradnji sa mjesnim odborima lokalne zajednice);
b) Akcijsko istraživanje u zajednici (povremeno istraživanje od općeg interesa za zajednicu u saradnji sa nevladinim organizacijama koje djeluju u široj lokalnoj zajednici);
c) Servisno učenje bazirano na projektu (realizacija projekata od strane vijeća učenika);
d) Capstone tečajevi (društveno koristan rad u zajednici, u saradnji sa student skim servisima, omladinskim klubovima, nevladinim organizacijama, privrednim subjektima itd.);
e) Uslužno stažiranje (tradicionalno obavljanje ferijalne prakse u saradnji sa privrednim subjetima, udruženjima, privatnim i društvenim sektorom);
f) Humano uslužno učenje (humanitarni rad, filantropija, aktivizam, socijalna pravda, u saradnji sa humanitarnim, sportskim i kulturno-umjetničkim organizacijama koje su od društvenog interesa).

Regiona i Ferrara (2017) navode da je Servisno učenje usmjereno na vertikalnu i horizontalnu solidarnost u ostvarivanju stvarnih potreba zajednice. U vertikalnoj solidarnosti obrazovna institucija je nosilac projekta Servisog učenja. Ona je ta koja zna i može da organizuje projekte Servisnog učenja u zajednici. Obrazovne institucije imaju potencijale u nastavnom kadru koji je kompetentan i spreman da bude na raspolaganju zajednici. Ona također ima jake resurse u roditeljima koji su spremni da u partnerstvu daju svoj doprinos. Krajnji ishod su aktivnosti djece u zajednici koje će ih senzibilizirati za pomaganje i pokretanje novih akcija.

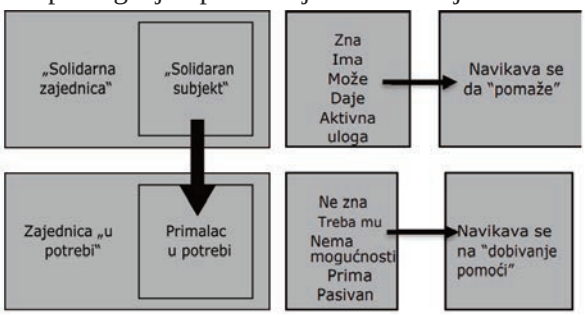

Slika br. 1 Vertikalna solidarnost; Regiona & Ferrara (2017)

S druge strane, u horizontalnoj solidarnosti zajednica zna da u njenom okruženju ima odgojno-obrazovana institucija koja želi da sarađuje i spremna je da radi u partnerstvu sa zajednicom. Zajednica sa svojim resursima može da podrži projekte odgojno-obrazovnih institucija, daje sebe na raspolaganje i uzima aktivnu ulogu u realizaciji njihovih inicijativa. Regiona i Ferrara (2017) navode primjer solidarne zajednice koja se navikava da pomaže u odnosu na zajednicu u potrebi koja se navikava da dobija pomoć.

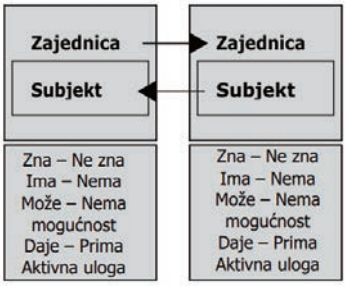

Slika br. 2 Horizontalna solidarnost; Regiona & Ferrara (2017)

Isti autori navode da se solidarni pristup Servisnog učenja razlikuje od tradicionalnog humanitarnog pristupa koji je baziran na pomaganju i dobrotvornoj svrhi. S ove tačke gledišta sudionici u ovom procesu sebe vide kao aktivne subjekte koji imaju resurse, znanje, kompetencije i spremnost da budu na raspolaganju zajednici, a istovremeno i zajednica izražava spremnost i želju za sudjelovanjem i međusobnim pomaganjem. U Servisnom učenju ciljevi učenja odnose se na spoznajni (kognitivni), motorički i čuvstveni (afektivni) razvoj što je kongruentno sa ciljevima koje je teorijski osmislila skupina američkih stručnjaka predvođena Bloomom (1956) u poznatoj teoriji pod nazivom Bloomova taksonomija ciljeva odgoja. U nastavi u kojoj se realizuje Servisno učenje ciljevi su iskazani ishodima koji definišu šta se očekuje od učenika da zna, razumije, šta može da napravi, šta može vrednovati itd. Samo sudjelovanje učenika u procesu S-L je dovoljan pokazatelj da su učenici motivirani i da imaju preduvjete za stjecanje socijalnih i praktičnih vještina.

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA KOJA DOKAZUJU DOPRINOS SERVISNOG UČENJA

Jacoby i Associates (1996) navode primjere Servisnog učenja u nizu internacionalnih istraživanja čiji rezultati ukazuju na njegov pozitivan utjecaj u nekoliko područja:

komunikacijske vještine, liderstvo, saradnja s drugima, kulturno razumijevanje, odgovornost za učenje, vještine rješavanja problema, razvoj kritičkog mišljenja itd. Generalno, Servisno učenje prirodno ispunjava preduvjete za razvoj spomenutih ključnih kompetencija kod učenika. To dokazuju i radovi: Astin i Sax (1998), Eyler i Giles (1999), Eyler, Giles i Braxton (1997), Eyler, Giles, Stenson i Grey (2001), Fiske (2001), Melkior (1999), Morgan i Streb (2001), Williams, King i Koob (2002). U studiji o ispitivanju učinkovitosti Servisnog učenja autori Ash, Clayton i Atkinson (2005) i Moore i Lan Lin (2009) su došli do rezultata da je Servisno učenje kod učenika posebno utjecalo na misaone procese višeg reda i kritičko mišljenje. Razina rasuđivanja mjerena je s dvije skale, jedna Bloomovom (1956) taksonomijom, a druga Paul i Elderovim (2006) standardima kritičkog mišljenja. Skala u kategoriji građanskog učenja i ličnog rasta se povećavala sa brojem sudjelovanja u Servisnom učenju. Osim razvoja kritičkog mišljenja Servisno učenje potiče pojedinca za interakciju s drugima tj. na suživot u zajednici (Vandenberg 1991). Nekoliko praktičara znanstvenika (npr. Jameson, Clayton i Jaeger 2010; Saltmarsh, Hartley i Clayton 2011) također smatraju da je potencijal Servisnog učenja maksimiziran kada se učenici, nastavnici i članovi zajednice pozicioniraju kao saučesnici, suedukatori i kogeneratori znanja. Naime, živeći u zajednici pojedinac prihvaća norme i načela zajedničkog života, stoga je neophodno mladu osobu pripremiti za život u njoj. Patchin (1994) navodi kako Servisno učenje kao metoda može da poboljša i podrži razvoj prosocijalnog ponašanja djece: brižnost, pomaganje i dijeljenje. On smatra da je Servisno učenje idealna prilika da djeca budu pomagači i da mogu efikasno doprinijeti svojim zajednicama na smislen način. Savremenija istraživanja dokazuju da su predškolci sposobni da doživljavaju i percipiraju složena osjećanja kao što su empatija, altruizam i humanost (Epstein 2009; Eisenberg & Fabes 1998; Landy 2002; Levin 2003).

U 21. stoljeću ljudska prava, građanstvo i demokratija su pojmovi koji definiraju kontekst odgojno-obrazovnoga procesa. Sve više je prisutna ideja uvođenja građanskog odgoja i u predškolske ustanove. Prema Diković (2016), građanski odgoj i obrazovanje (GOO) potiče djecu i mlade na usvajanje znanja i vještina koje će im pomoći da postanu aktivni i odgovorni građani koji poznaju i poštuju ljudska prava, prihvaćaju odgovornosti i različitosti te sudjeluju u životu zajednice i društva kojem pripadaju. Nacionalni kurikulum za rani i predškolski odgoj i obrazovanje sadrži polazišta, vrijednosti, načela i ciljeve koji predstavljaju okosnicu oblikovanja odgojno-obrazovnoga procesa. Građanski odgoj je jedna od oblasti obuhvaćenih u kurikulumu koji uključuje i primjenu metoda koje koristi Servisno učenje. Navodimo četiri obrazovna pristupa u primjeni građanskog odgoja u kojima se koristi Servisno učenje:

I Terenske posjete / pripravništvo / učenje na bazi problema (PBL)

U prvom primjeru radi se o posjeti mališana iz vrtića Dječija Montessori kuća iz Zenice domu za starija lica. U saradnji sa lokalnom zajednicom ustupljen im je voćnjak u kome su nabrali jabuke, kruške i mušmule koje su darovali starijim osobama u domu. Starije osobe su im za nagradu ispričale zanimljive i poučne priče iz njihovih života.

II Vansistemske solidarne inicijative / volonterizam

U ovom obrazovnom pristupu javljaju se povremene aktivnosti koje kod djece motivišu osjećaj altruizma ili filantropije. „Da bi se ovo iskustvo kvalifikovalo kao Servisno učenje, ono bi trebalo biti vezano za neki obrazovni sadržaj s jasno definisanim ciljevima“ (Regina 2017: 35). Jedna od aktivnosti je Projekt „Bazar igračaka“ koji je imao za cilj da mališani iz vrtića doniraju svoje igračke djeci bez roditeljskog staranja. U ovom primjeru djeca su naučila da dijele i da se stoga osjećaju ponosnim i korisnim članom zajednice. Primjer oslikava uzajamno poštivanje i ravnopravan odnos svih sudionika. Nakon realizovane aktivnosti sa djecom se vodi grupna diskusija. Tokom ove akivnosti cilj je bio da se njeguju i ohrabre prosocijalne vještine kao npr. poštovanje, empatija, suosećanje i briga za druge. Svi su se osjećali korisnim i ponosnim što su učinili dobro djelo.

III Institucionalni servisi u zajednici i volonterizam

Pro-društvena perspektiva u servisnom učenju ne stremi da djeca imaju osjećaj da su dobre osobe, nego da su dio odgovornog društva senzibiliziranog prema osobama kojima je potrebna pomoć. Da bi se ova iskustva kvalifikovala kao Servisno učenje, ciljeve i ishode aktivnosti treba integrirati u kurikulum. Navodimo primjer istog vrtića koji na neki način oslikava institucionalni servis u zajednici. Naime, ovaj vrtić je pokrenuo akciju prikupljanja novčane pomoći za oboljelu djevojčicu kojoj je bio potreban novac za liječenje. Osim donacije, aktivnost humanitarnog bazara imala je za cilj da se kod djece potakne osjećaj plemenitosti i solidarnosti. Vršnjačka saradnja i rad sa članovima zajednice su također od esencijalnog značaja kada je u pitanju motivacija za rad u servisnom učenju.

IV Servisno učenje – iskustva, prakse i programi

U četvrtom obrazovnom pristupu aktivnosti su usmjerene u korist društvene zajednice. U vrijeme pandemije odlazak u druge institucije van vrtića kao i izravne posjete u vrtićima od strane posjetilaca su prema pravilima biosigurnosnih mjera nedozvoljeni i predstavljaju rizik kako za djecu tako i za osobe s kojima su u kontaktu. Projekti Servisnog učenja su tokom restriktivnih mjera ograničeni, a nivo posjeta sveden na minimum. Vrtić, koji je predmet naše studije, je u vrijeme pandemije pokrenuo

aktivnost ekološkog karaktera a koja ima elemente Servisnog učenja. Naime, radi se o akciji prikupljanja sredstava u cilju kupovine stabala i uređenja vrtićkog dvorišta koje nije imalo ni jedno zasađeno stablo. Kao i u prethodnim primjerima može se zaključiti da predškolske ustanove mogu ponuditi zajednici ono što joj treba. U projektima Servisnog učenja djeca imaju priliku da se uključe i steknu osjećaj vlasništva nad projektom, u suprotnom, ako projekt nije smislen i ako ga djeca ne razumiju on gubi elemente dječije solidarnosti, pogotovo ako je oslonjen samo na odrasle.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Istraživanja o Servisnom učenju u BiH datiraju još od 2009. godine kada Međunarodni interaktivni otvoreni centar (MIOC) uz podršku Latinoameričkog centra za Servisno učenje i solidarnost (CLAYSS) radi na izgradnji kapaciteta i diseminaciji naučenih lekcija u obrazovnim institucijama. Od 2016. godine pa do danas više od 100 osnovnih i srednjih škola u Bosni i Hercegovini je uključeno u projekte koji promoviraju koncept Servisnog učenja unutar svojih zajednica. Nažalost, u projekte nisu bile uključene predškolske ustanove. U ovom istraživanju nastojali smo ispitati moguću primjenu Servisnog učenja i u predškolskom odgoju i obrazovanju.

Cilj istraživanja

Cilj istraživanja je bio ispitati utjecaj metode Servisnog učenja na postizanje ishoda za građanske, kulturološke, humane i socijalne kompetencije djece predškolskog uzrasta. Prikupljeni primjeri dobre prakse svakako će doprinijeti razvoju novih modela rada u predškolskim ustanovama koji za cilj imaju pripremu djece za odgovorno i aktivno građanstvo.

Zadaci istraživanja

1. ispitati da li primjena metode Servisnog učenja može motivirati djecu da zaštite svoja i tuđa prava, da se ponašaju u skladu s pravilima i pokazuje odgovornost za sebe i druge;
2. analizirati da li Servisno učenje može utjecati na kvalitetu socijalnih i komunikacijskih vještina u ophođenju s drugom djecom i odraslim, razlikovati prihvatljivo od neprihvatljivog ponašanja, da li može imati pozitivan stav prema svojoj kulturi i kulturama kojima pripadaju druga djeca;

3. utvrditi u kojoj mjeri Servisno učenje može utjecati na socijalnu osjetljivost, empatiju i uzajamno pomaganje među djecom kao i prepoznavanje značaja zajedničkog djelovanja prema pojedincu ili grupi;
4. zaključiti na osnovu pojedinih primjera studije slučaja u kojoj mjeri Servisno učenje može senzibilizirati djecu da prepoznaju odgovornosti roditelja i odgajatelja i prema djeci te na koji način djeca mogu pomoći u tome.

GENERALNA HIPOTEZA

H: Što se pridaje veći značaj primjeni metodi Servisnog učenja i partnerskoj saradnji sa roditeljima i loklanom zajednicom, to se mogu očekivati bolji građanski odgoj i obrazovanje kod djece predškolskog odgoja i obrazovanja.

POSEBNE HIPOTEZE

U pravcu dalje razrade generalne hipoteze razradili smo i posebne hipoteze koje se odnose na faktore koji su navedeni u predmetu istraživanja.

H1: Pretpostavlja se da će metoda Servisnog učenja imati pozitivan utjecaj na razvoj kompetencija kod djece u zaštiti svojih i tuđih prava, te da će biti odgovorni pojedinci u društvu.

H2: Ukoliko se u Servisnu učenje uključe altruističko pomaganje i empatija te prosocijalne komunikacijske vještine, Servisno učenje može utjecati na razvoj kulturnog izraza i kulturnog identiteta kod djece tj. može izgraditi pozitivan stav prema svojoj kulturi i kulturama kojima pripadaju druga djeca.

H3: Ukoliko Servisno učenje ostvaruje kooperativnost i zajedničko djelovanje kroz različite aktivnosti djece te se kritički odnosi prema mišljenju i stavovima drugih, utoliko se može utjecati na formiranje dječjih kompetencija o aktivnom građanstvu i angažiranosti djece u zajednici.

H4: Servisno učenje može djecu usmjeriti na važnost poštivanja pravila kako u vrtiću tako i u porodici. Uvažavanje prostora u kome žive, igraju se, uče i borave kao i prepoznavanje odgovornosti roditelja i odgajatelja prema njima, doprinosi izgradnji javne politike vrtića koja je od opće dobrobiti za djecu koja borave u vrtiću.

OSNOVNE METODE I TEHNIKE ISTRAŽIVANJA

U procesu istraživanja korištene su kvalitativne i kvantitativne metode. U kvantitativnom istraživanju primijenjena je statistička metoda, hipotetičko-deduktivna i komparativna metoda. U cilju prikupljanja sekundarnih podataka korištene su sljedeće kvalitativne metode: a) metoda studije slučaja; b) metoda analize sadržaja digitalne baze projekata i c) biografska metoda.

INSTRUMENTI I POSTUPAK ISTRAŽIVANJA

Za potrebe ovog istraživanja konstruisan je online upitnik koji je imao za cilj analizu korpusa od 52 aktivnosti koje su realizovane u 17 predškolskih ustanova u Zeničko-dobojskom kantonu. Upitnik je tematski vezan za ishode četiri komponente građanskog odgoja: 1. Sloboda, prava i odgovornost pojedinca građanina u društvu; 2. Kulturni izraz i kulturni identitet; 3. Aktivno i angažirano građanstvo i 4. Javne politike. Svaka komponenta sadrži 3-4 mjerljiva pokazatelja izražena kroz ishode koji su ostvarljivi djeci na uzrastu od 5-6 godina. Ishodi su procijenjeni na bazi Likertove skale od 5 stupnjeva (od 1= izrazito malo do 5= vrlo mnogo).

OBLAST 1: Pojedinac, društvo, građanin

Komponenta 1: Slobode, prava i odgovornosti pojedinca i građanina u društvu

Pokazatelji: 1. Navodi i uspoređuje s drugom djecom šta može, a šta ne smije u vrtiću, porodici i među prijateljima; 2. Prepoznaje važnost zajedničkih pravila za očuvanje dobrih odnosa u vrtiću i porodici te među prijateljima i sudjeluje u njihovom donošenju; 3. Ponaša se su skladu s pravilima i pokazuje odgovornost za svoje najbliže, prijatelje i svoju vrtićku grupu.

Komponenta 2: Kulturni izraz i kulturni identitet

Pokazatelji: 1. Prepoznaje svoje osobine (sličnosti i razlike) u odnosu na članove porodice, prijatelje i drugu djecu vrtiću; 2. Opisuje običaje u svojoj porodici i uspoređuje ih s običajima porodica druge djece u vrtiću bez vrednovanja uočenih razlika; 3. Razlikuje prihvatljivo od neprihvatljivog ponašanja prema djeci koja govore drugim jezikom, drugačije se odijevaju ili imaju drugačije običaje i sl; 4. Ima pozitivan stav prema svojoj kulturi i kulturama kojima pripadaju druga djeca.

Komponenta 3: Aktivno i angažirano građanstvo

Pokazatelji: 1. Prepoznaje situacije u kojima drugo dijete ili odrasli trebaju pomoć; 2. Prepoznaje korist od zajedničkog djelovanja kad se drugima pruža pomoć; 3. Pokreće i sudjeluje na različite načine u pomoći drugoj djeci individualno ili u grupi.

Komponenta 4: Javne politike

Pokazatelji: 1. Na primjerima uočava da se pojedina pravila u vrtiću i porodici moraju uskladiti kako bi svima bila od koristi; 2. Prepoznaje odgovornosti roditelja i odgajatelja prema djeci i uočava važnost saradnje među njima za dobrobit djece u vrtiću; 3. Prepoznaje na koji način može pomoći roditeljima i odgajateljima da oni svoje odgovornosti prema djeci ispunjavaju što uspješnije.

TOK I ORGANIZACIJA ISTRAŽIVANJA

U razdoblju od 15. marta 2020. do 15. novembra 2021. godine u saradnji sa 17 predškolskih ustanova u Zeničko-dobojskom kantonu realizovano je online istraživanje koje je imalo za cilj da ispita u kojoj mjeri je Servisno učenje adekvatna metoda u realizaciji građanskog odgoja u predškolskim ustanovama. Korpus analize su bili postovi (2750 postova) objavljeni od strane vrtića na društvenoj mreži Facebook, izjave direktora predškolskih ustanova i odgajateljica koje su realizovale aktivnosti koristeći metodu Servisnog učenja. Na temelju analize dolazi do rasprave u kojoj se navode i primjeri dobre prakse u kojima se primjenjuje Servisno učenje.

UZORAK

Od 25 predškolskih ustanova koje djeluju na području Zeničko-dobojskog kantona uzorak je obuhvatio 17 privatnih i javnih vrtića koji pružaju usluge za više od 1000 mališana predškolskog uzrasta.

Tabela br. 1 Uzorak predškolskih ustanova u Zeničko-dobojskom kantonu

JU „Gradski dječiji vrtić“ Zavidovići	PU „Dječija Montessori kuća“ Zenica
JU „Predškolski odgoj i obrazovanje“ Visoko	PU „Dječiji osmjeh“ Maglaj
JU POiO „Umihana Čuvidina“ Breza	PU „Vesela duga“ Maglaj
PU „Abacus“ Zenica	PU „Maglajska raja“ Maglaj
PU „Sindibad“ Zenica	PU „Nektarine“ Tešanj
PU „Tratinčica“ Zenica	PU „Dječija mašta“ Zavidovići
PU „Pčelica“ Zenica	PU „Dječiji svijet“ Doboj-Jug
	PJ „Montessori Toddler“ Zenica

REZULTATI I RASPRAVA

Kako bismo ispitali našu postavljenu glavnu hipotezu i pothipoteze, u daljnjoj analizi elaborirali smo odgovore direktora i odgajateljica koje smo dobili putem online upitnika i izjava o aktivnostima tematski vezanim za građanski odgoj, a koje su implementirane u partnerstvu sa roditeljima, nevladinim organizacijama ili lokalnom zajednicom.

Tabela. br. 2 Procjena ishoda prve hipoteze (sloboda, prava i odgovornosti)

		Freq.	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Navodi i uspoređuje s drugom djecom šta može, a šta ne smije u vrtiću, porodici i među prijateljima.	20	35.1	35.1	35.1
	Prepoznaje važnost zajedničkih pravila za očuvanje dobrih odnosa u vrtiću i porodici te među prijateljima	17	29.8	29.8	64.9
	Ponaša se su skladu s pravilima i pokazuje odgovornost	20	35.1	35.1	100.0
	Total	57	100.0	100.0	

Iz analize 57 realizovanih aktivnosti možemo zaključiti da djeca generalno znaju svoja prava i da su upoznata sa odgovornostima. Dobijeni rezultati su očekivani jer prema izjavama direktora sa djecom su rađene aktivnosti na jačanju svijesti o značaju dobrih odnosa u vrtiću, pravilima ponašanja u vrtiću i kod kuće. Oni također znaju koliko su saradnja i pomaganje važni za dobro i kvalitetno funkcioniranje u zajednici u kojoj stječu znanja i iskustva. Prema postavljenoj prvoj hipotezi koja pretpostavlja se da će metod Servisnog učenja imati pozitivan utjecaj na razvoj kompetencija kod djece u zaštiti svojih i tuđih prava, možemo zaključiti da je ona potvrđena jer je u svim stavkama evidentno da se radi o djeci koja imaju odgovorno ponašanje kako u vrtiću tako i u lokalnoj zajednici. Sjajan primjer za to je aktivnost vrtića „Sindibad" iz Zenice koji je u saradnji sa roditeljima, nevladinim organizacijama i lokalnom zajednicom pošumljavao planinske vrleti u okolici grada Zenice, donosio hranu šumskim životinjama, pomagao uređenju okoliša itd. Spomenuti vrtić je dobio i prestižnu regionalnu nagradu za servisno učenje.

Tabela. br. 3 Procjena ishoda druge hipoteze (kulturni izraz i kulturni identitet)

		Freq.	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Prepoznaje svoje osobine	20	35.1	35.1	35.1
	Opisuje običaje u svojoj porodici i uspoređuje ih s običajima porodica druge djece u vrtiću	19	33.3	33.3	68.4
	Razlikuje prihvatljivo od neprihvatljivog ponašanja	10	17.5	17.5	86.0
	Ima pozitivan stav prema svojoj kulturi i kulturama kojima pripadaju druga djeca.	8	14.0	14.0	100.0
	Total	57	100.0	100.0	

U procjeni ishoda koji se odnose na kulturni izraz i kulturni identitet zapažena je najveća frekvencija akcija na ishodu koji se odnosi na prepoznavanje svojih osobina, iz čega se može zaključiti da roditelji a i odgajatelji rade na izgradnji pozitivne slike kod djece. Ishod koji je dobio najmanju vrijednost pokazuje da je potrebno raditi više na zbližavanju djece koja pripadaju drugim kulturama. U Bosni i Hercegovini mnogi vrtići su jednonacionalni tako da mnogo djece nije imalo priliku nikada upoznati nekoga ko je drugog vjerskog ili kulturnog opredjeljenja. Rijetko se obilježavaju religijski praznici drugih religija ili kulturnih manjina. Međutim, ima i izuzetaka. npr. sjajan primjer je JU „Gradski dječiji vrtić“ Zavidovići u kome su mališani upoznali sakralne objekte islama, pravoslavne i katoličke crkve. Cilj ove posjete bio je upoznavanje tradicije i običaja drugih religija kako bi kod djece razvili kulturu dijaloga i razumijevali jedni druge. Aktivnosti koje uljučuju kompetencije o izgradnji vlastite kulture i međusobno poštovanje prema drugom i drugačijem su zastupljene u većini vrtića. Primjer dobre prakse koji integrira servisno učenje zabilježen je i u JU „Predškolski odgoj i obrazovanje“ iz Visokog. Naime mališani ovog vrtića su u saradnji sa roditeljima i međunarodnim organizacijama kroz projekt *Zagrli svijet i upoznaj svijet* upoznali kulturu i tradiciju mnogih zemalja kao što su: Kina, Havaji, Indija, Holandija, Texas, Italija itd. Dobijeni rezultati pokazuju da djeca nisu svjesna važnosti koju sa sobom nosi interkulturalnost. Više aktivnosti na tu temu bi doprinijelo toleranciji i međureligijskom razumijevanju. Iako nisu u potpunosti ispunjena naša očekivanja možemo reći da je naša druga hipoteza djelimično ispunjena.

Tabela. br. 4 Procjena ishoda treće hipoteze (aktivno i angažirano građanstvo)

		Freq.	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Prepoznaje situacije u kojima drugo dijete ili odrasli treba pomoć.	22	38.6	38.6	38.6
	Prepoznaje korist od zajedničkog djelovanja kad se drugima pruža pomoć	18	31.6	31.6	70.2
	Pokreće i učestvuje na različite načine u pomoći drugoj djeci individualno ili u grupi.	17	29.8	29.8	100.0
	Total	57	100.0	100.0	

Prema dobijenim podacima, najveći broj pozitivnih primjera je zabilježen u procjeni ishoda koji koji se tiče važnosti međusobnog pomaganja. Navodimo primjer „Montessori vrtića" iz Zenice koji je animirao mališane da posjete Dom za starija lica i pripreme prigodne poklone za za starije članove ovog kolektiva. Zanimljivu aktivnost je realizovao i vrtić „Abacus" iz Zenice koji je nakon 10 godina postojanja pozvao uspješne studente koji su bili korisnici ovog vrtića da svoja iskustva humanitarnih akcija podjele sa mališanima koji trenutno pohađaju vrtić. Primjer dobre prakse je i projekt vrtića „Pčelice" iz Zenice gdje su mališani prikupljenim donacijama darivali paketiće vršnjacima u stanju socijalne potrebe. Iz akcija je vidno da su djeca senzibilizirana da prepoznaju situacije u kojima je nekom potrebna pomoć. Može se reći da je svih 57 aktivnosti obuhvatilo Servisno učenje koje je za cilj imalo razvoj prosocijalnih vještina, altruizam i pomaganje, stoga zaključujemo da je potvrđena i naša treća hipoteza.

Tabela. br. 5 Procjena ishoda četvrte hipoteze (javne politike)

		Freq.	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Na primjerima uočava da se pojedina pravila u vrtiću i porodici moraju uskladiti	23	40.4	40.4	40.4
	Prepoznaje odgovornosti roditelja i odgajatelja prema djeci i uočava važnost saradnje među njima	17	29.8	29.8	70.2
	Prepoznaje na koji način može pomoći roditeljima i odgajateljima	17	29.8	29.8	100.0
	Total	57	100.0	100.0	

Prema dobijenim rezultatima četvrte hipoteze Servisno učenje može djecu usmjeriti na važnost poštivanja pravila kako u vrtiću tako i u porodici. Podatak da 23 ishoda od 57 ukazuju da postoji partnerstvo na relaciji vrtić – porodica te da prepoznavanjem odgovornosti roditelja i odgajatelja se indirektno doprinosi razvoju javne politike vr-

tića. Dobra primjer je vrtić JU „Predškolski odgoj i obrazovanje“ iz Zenice, koji je pokrenuo aktivnost *Zaboravljene stare igre* u kojima su i sami roditelji, odgajatelji i djeca sudjelovali i amimirali skoro cijelu loklalnu zajednicu.

Iz svega navedenog potvrđujemo i našu četvrtu hipotezu da Servisno učenje doprinosi izgradnji javne politike vrtića koja je od opće dobrobiti za djecu koja borave u njemu.

Analizom svih 57 aktivnosti, osim što su potvrđene četiri pothipoteze, potvrđena je i naša glavna hipoteza da se većom primjenom Servisnog učenja u partnerstvu sa roditeljima i zajednicom osnažuje djelovanje na građanski odgoj i obrazovanje kod djece predškolskog odgoja i obrazovanja.

Korelaciona analiza ishoda također potvrđuje i pokazuje statističku značajnost povezanosti Servisnog učenja sa ishodima slobode, prava i odgovornosti $r=0.563$ ($p>0,01$), ishodima kulturnog izraza i kulturnog identiteta $r=0.567$ ($p>0,01$), ishodima aktivnog i angažiranog građanstva $r=0.582$ ($p>0,01$) i ishodima javne politike $r=1.00$ ($p>0,01$).

ZAKLJUČAK

Na osnovu prikupljenih podataka iz 17 vrtića na području Zeničko-dobojskog kantona a koji se tiču istraživanja utjecaja primjene Servisnog učenja na građanske kompetencije djece u ustanovama predškolskog odgoja i obrazovanja došlio smo do četiri ključna zaključka:

1. Kroz primjenu Servisnog učenja djeca mogu: rješavati problem, planirati, raditi prema ciljevima, sarađivati, razmišljati i prakticirati prosocijalno ponašanje u kontekstu pažljivo planiranih projekata uslužnog učenja.
2. Primjena Servisnog učenja je preduvjet za stvaranje okruženja u kojem djeca mogu maksimalno razviti svoja znanja, vještine i pozitivnu sliku o sebi.
3. Analizom prikupljenih primjera dobre prakse pokazalo se da djeca mogu biti aktivni sudionici u realizaciji projekata koji mogu biti od pomoći kako pojedincima u stanju socijalne potrebe, tako i društvenoj zajednici.
4. Servisno učenje omogućava djetetu da razvije inovativnost i spremnost da preuzme rizik, samoinicijativu te da planira i vodi vlastite aktivnosti.

Imajući u vidu da se radi o kombinaciji kvantitativno-kvalitativnog istraživanja, kada su u pitanju dobijeni nalazi možemo zaključiti da postoji inherentno ograničenje koje se ne može generalizovati na široku populaciju. Podaci dobijeni iz ove studije su specifični za kontekst i značajni za okruženje u kojem je istraga sprovedena. Na-

stojali smo da pružimo sveobuhvatan opis primijenjene metodologije kao i postignutih rezultata, kako bi se omogućilo čitateljima da odrede jesu li iskustva iz spomenuti vrtića primjenjiva u njihovoj zajednici. Da bi se Servisno učenje implementiralo u predškolskim ustanovama neophodno je uraditi sljedeće:

- izgraditi dječije kompetencije da percipiraju i rješavaju probleme u zajednici prema mogućnostima i uzrastu;
- kreirati učinkovite kanale za redovnu komunikaciju među učesnicima iz vrtića i loklane zajednice,
- uspostavljanje snažne veza između sadržaja kurikuluma i servisa koje djeca mogu pružiti u zajednici odnosno balans učenja i servisa;
- učenje van vrtića, u svakodnevnim životnim okolnostima i praktičnim primjerima;
- animiranje aktivne participacije djece tj. usluga koje djeca mogu ispostaviti u zajednici;
- uspostavljanje mreže partnerstva sa roditeljima, formalnim i neformalnim grupama u zajednici, privatnim sektorom itd. u realizaciji aktivnosti;
- balans kurikuluma s potrebama lokalne zajednice;
- doprinos u kreiranju pozitivnog životnog okruženja na nivou vrtića i lokalne zajednice;
- osnaživanje ljudskih i institucionalnih kapaciteta za pripremu, upravljanje i praćenje aktivnosti u svom okruženju putem metodologije servisnog učenja;
- povezivanje teorije, koja se stiče u formalnom obrazovnom procesu, i prakse koja se stiče kroz rad u i sa zajednicom.

Nažalost u našem društvu je sve više onih koji su pasivni primaoci kako humanitarne pomoći tako i onih koji traže materijalnu potporu o kojoj ovise. Neophodno je na bilo koji način ohrabiriti vrtiće da pokrenu inicijative u kojima će djeca kroz Servisno učenje jačati aktivizam i biti odgovorni članovi u zajednici.

LITERATURA

1. Astin, Alexander W., Linda J. Sax (1998), ˝How undergraduates are affected by service participation˝, *Journal of College Student Development*, 39(3), 251-263.
2. Ash, Sarah L., Patti H. Clayton, Maxine P. Atkinson (2005), ˝Integrating Reflection and Assessment to Capture and Improve Student Learning˝, *Michigan Journal of Community Service Learning*, 11, 49-60.

3. Catibiela, Alejandra, María Nieves Tapia, Pablo Danie Bujan Matas (2018), *Solidarity Service-learning in Arts*, City of Buenos Aires: CLAYSS
4. Bloom, Benjamin S. & all. (1956), *Taxonomy of educational objectives, the classification of educational goals, by a committee of college and university examiners*, Longmans, New York
5. Bognar, Ladislav, Milan Matijević (1993), *Didaktika*, Školska knjiga, Zagreb
6. Regina, Carla, Candelaria Ferrara (2017), *Servisno učenje u centralnoj i istočnoj Evropi*, Priručnik za angažovane nastavnike i učenike, 1. Izdanje, Autonomni grad Buenos Aires, CLAYSS,.
7. Delors, Jacques et al. (1996), *Learning, the Treasure Within*, Report to UNESCO of the
8. International Commission on Education forthe Twenty-first Century: Highlights, UnescoPub
9. Diković, Marina (2016), ˝Interkulturalna dimenzija građanskoga odgoja i obrazovanja˝, u: Piršl, Elvi, Mirjana Benjak, Marina Diković, Matija Jelača, Andrea Matošević (ur.), *Vodič za interkulturalno učenje*, Naklada Ljevak, Za greb, 56-87.
10. Eisenberg, Nancy, Richard A. Fabes (1998), ˝Pro-social development˝, In: Eisenberg, Nancy (ed.), *Handbook of child psychology: Social, emotional, and personality development*, Volume 3, John Wiley & Sons, New York, 701-778.
11. Epstein, Ann S. (2009), *Me, You, Us: Social-Emotional Learning in Preschool*, Highscope Press, Ypsilanti, MI
12. European Parliament (2008), ˝On the role of volunteering in contributing to economic and social cohesion (2007/2149(INI))˝, *Official journal of the European Union*
13. Eyler, Janet, Dwight E. Giles, Jr., John Braxton (1997), ˝The impact of service-learning on college students˝, *Michigan Journal of Community Service Learning*, 4(1), 5-15.
14. Eyler, Janet S., Dwight E.Giles, Jr., Christine M. Stenson, Charlene J. Gray (2001), *What we know about the effects of service-learning on college students, faculty, institutions and communities, 1993-2000*, Vanderbilt University, Nashville, TN
15. Fiske, Edward B. (2001), *Learning in deed: The power of service-learning for American schools*, A report from the National Commission on Service Learning, W. K. Kellogg Foundation, Battle Creek, MI

16. Fitch, Peggy (2005), ˝In Their Own Voices:A Mixed-Methods Approach to Studying Intercultural Service-Learning with College Students˝, In: Root, Susan, Jane Callahan, Shelley H. Billig (eds.), *Improving Service-Learning Practice: Research on Models to Enhance Impacts*, Information Age, Greenwich, Conn.,187-211.
17. Giorgetti, Daniel (2007), *Educar en la ciudadanía. El aporte del aprendizaje servicio*, *Educating citizens: The contribution of service-learning*, CLAYSS, Buenos Aires
18. Hart, Roger A. (1993), *Children's Participation: From tokenism to citizenship*, Innocenti Essays No. 4. UNICEF, Florence, Italy
19. Heldman, Caroline (2011), ˝Solidarity, not charity: Issues of privilege in service learning˝, In: Cress, Christine, David Donahue, & Associates (Eds.), *Democratic dilemmas of teaching service-learning: Curricular strategies for success*, Stylus, Sterling, VA, 33-39.
20. Heffernan, Kerrissa (2001), ˝Fundamentals of Service-Learning Course Construction˝, Campus Compact 9, 2-7.
21. Honnet, Ellen Porter, Susan J. Poulsen (1989), *Principles of good practice in combining service and learning*, Wingspread Special Report
22. Jacoby, Barbara, & Others (1996), *Service-learning in higher education: Concepts and practices*, Jossey Bass, San Francisco
23. Jaeger, Audrey J., Jessica Katz Jameson, Patti Clayton (2010), ˝Community Engaged Scholarship as Mutually Transformative Partnerships˝, In: Harter, Lynn M., Judith Millesen, Jane Hamel-Lambert (Eds.), *Participatory Partnerships for Social Action and Research*, Kendall Hunt, Dubuque, Iowa, 259-277.
24. Landy, Sarah (2002), *Pathways to competence,encouraging healthy social and emotional development in young children*, Paul H. Brookes, Baltimore
25. Levin, Diane E. (2003), *Teaching young children in violent times, building a peaceable classroom* (2nd ed.), National Association for the Education of Young Children and Educators for Social Responsibility, Washington DC
26. Lundy, Brenda L. (2007), ˝Service Learning in Life-Span Developmental Psychology: Higher Exam Scores and Increased Empathy˝, *Teaching of Psychology*, 34(1), 23-27.
27. Malinar, Boris i dr. (1983), *Proizvodni i društveno korisni rad*, NIRO Školske novine, Zagreb
28. Matijević, Milan (2001), *Alternativne škole, didaktičke i pedagoške koncepcije*, Tipex, Zagreb

29. Melchior, Alan, Joseph Frees, Lisa LaCava, Chris Kingsley, Jennifer Nahas (1999), *National evaluation of Learn and Serve America school and community based programs*, Brandeis University, Waltham, MA
30. Morin, Edgar (2002), *Odgoj za budućnost: Sedam temeljnih spoznaja nužnih u odgoju za budućnost*, Educa, Zagreb
31. Moore, Mary, Phylis Lin Lan (Eds) (2009), *Service-learning in higher education: Paradigms and challenges*, University of Indianapolis Press, Indianapolis
32. Morgan, William, Matthew Streb (2001), ˝Building citizenship: How student voice in service-learning develops civic values˝, *Social Science Quarterly*, 82(1), 154-169.
33. Paul, Richard, Linda Elder (2006), *Critical Thinking: Tools for Taking Charge of Your Learning and Your Life*, Prentice Hall, Upper Saddle River, N. J.
34. Pérez Gómez, Ángel I. (2007) *La naturaleza de las competencias básicas y sus aplicaciones pedagógicas*, Cuadernos dela Educación de Cantabria1, Consejería de Educación de Cantabria
35. Puig, Josep M. & al (2009), *Service-learning.Educación y compromiso cívico, Education and civic engagement*, Crítica y fundamentos, Barcelona
36. Patchin, Sylvia Haisley (1994), ˝Community service for five-year-olds (and laughing all the way)˝, *Young Children*, 49(2), 20-21.
37. Puževski, Valentin (2002), *Škola otvorenih vrata*, Antun Mijatović (ur.), Naklada Slap, Jastrebarsko
38. Saltmarsh, John, Matthew Hartley (Eds.) (2011) *"To Serve a Larger Purpose": Engagement for Democracy and the Transformation of Higher Education*, Temple University Press, Philadelphia
39. Scheibe, Wolfgan (1999), *Die reformpädagogische Bewegung 1900-1932*, Beltz Verlag, Weinheim und Basel
40. Tapia, Maria Nives (2000), *Solidaridad como pedagogía* (*Solidarity as pedagogy*), Ciudad Nueva Buenos Aires
41. Tapia, Maria Nives (2007), *La propuesta pedagógica del aprendizaje-servicio (The Service-Learning pedagogical proposal*), Reports of the 9th. International Seminar Solidarity Service learning, Buenos Aires
42. Tapia, Maria Nives (2006), *Aprendizaje y servicio solidario: en el sistema educativo y las organizaciones juveniles* (*Service-learning in the educational system and in youth organisations*), Ciudad Nueva Buenos Aires

43. Vandenberg, Brian (1991), ˝Is Epistemology Enough? An Existential Consideration of Development˝, *American Psychologist*, 46(12), 1278-1286.
44. Williams, Nancy R., Michael King, Jeffrey J. Koob (2002), ˝Social work students go to camp: The effect of service learning on perceived self-efficacy˝, *Journal of Teaching in Social Work*, 22(3/4), 55-70.

SERVICE LEARNING IN PRESCHOOL INSTITUTIONS AND THEIR IMPACT ON CIVIC COMPETENCIES OF CHILDREN

Summary:

Service-learning (S-L) aims to promote the quality of education as well as improve local development in the community. In this approach, a child learns theories in the preschool classroom, but practices work in the local community. The best example of service-learning is described in the Concept of education for the 21st century, where Delors(1996) states: "Learn for learning, learn to work, learn to be, learn to live together with others."From this concept, one can notice lifelong learning that has a specific social intervention based on solidarity and realization of true needs in the community. The research was conducted on a sample of 17 kindergartens in Zenica-Doboj Canton that applied Service Learning in their work. The purpose of this study is to investigate whether Service Learning can influence the development of civic competencies in preschool children. According to the research data and statements made by a preschool teacher, children had excellent experiences during the realization of Service-Learning (S-L). In addition, parents and community members had positive attitudes and readiness to work in partnership with kindergartens. Namely, Service-learning as a project method in kindergarten is a great example of how the youngest can set a community in motion but also encourage its development through civic participation. The acquired data suggest that Service learning had been recognized as activity "civic education" in an area that enables them to act and educate the future generation of socially responsible citizens.

Keywords: Service-learning (S-); solidarity initiatives; kindergartens in the employment of service; civic education

Adresa autorice
Author'saddress

Nusreta Kepeš
Univerztet u Bihaću
Islamski pedagoški fakultet
nusretakepes@yahoo.com

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.1.509

UDK 373.2:78

Primljeno: 18. 11. 2021.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Daliborka Popović, Božana Rašković

PEDAGOŠKA PODRŠKA U RAZVIJANJU MUZIČKIH SPOSOBNOSTI KOD DECE PREDŠKOLSKOG UZRASTA[1]

U radu se polazi od razmatranja faktora koji opredeljuju razvijenost muzičkih sposobnosti, te se ističe uloga adekvatne podrške u okviru institucionalnog muzičkog obrazovanja, sa posebnim osvrtom na adekvatan pedagoški pristup u izboru sadržajā i njihove didaktičko-metodičke operacionalizacije. U cilju određivanja značaja adekvatnog pedagoškog pristupa, izvršeno je istraživanje na uzorku od 118 dece predškolskog uzrasta u predškolskoj ustanovi ,,Veselo detinjstvo“ u Raški, odnosno, eksperimentalna provera uticaja primene optimalnih didaktičko-metodičkih postulata u razvijanju muzičkih sposobnosti. Rezultati primene eksperimentalnog programa su pokazali pozitivne efekte u razvijanju muzičkih sposobnosti u odnosu na ustaljenu praksu, što implicira snažniju podršku muzičkih pedagoga vaspitačima. Zaključuje se da je sveobuhvatniji vid podrške neophodno pružiti vaspitačima počev od inicijalnog obrazovanja, a takođe i kroz profesionalni razvoj, kako bi adekvatno podržavali dečje muzičke potencijale i darovitosti, od najranijeg uzrasta.

Ključne reči: pedagoški pristup; deca predškolskog uzrasta; muzičke sposobnosti; vaspitač; eksperimentalni program.

[1] Rad predstavlja rezultat rada na projektu ,,Implementacija nastavnih sadržaja iz Didaktike u studijske programe za vaspitače u predškolskim ustanovama u izmenjenim uslovima predškolskog vaspitanja i učenja“ u okviru programske aktivnosti Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije *Razvoj visokog obrazovanja (2021/22).*

UVOD

Gotovo sva istraživanja u čijem je fokusu razvoj sposobnosti, upućuju na zaključak da je period ranog detinjstva „kritičan period" za učenje, te ujedno i za razvoj skoro svih sposobnosti (Radonjić 1992, Baucal 2012). Istraživanja su pokazala da izlaganje deteta muzičkim iskustvima doprinosi ,,razvoju određenih vidova intelektiualnih sposobnosti, boljoj koordinaciji pokreta, koncentraciji, pamćenju, i razvoju osetljivosti za razumevanje i doživljavanje muzike" (Klemenović i Andre 2008 : 300). U tom smislu, adekvatna podrška odraslih, roditelja i vaspitača je od ključnog značaja.

U vezi sa odrednicama razvoja muzičkih sposobnosti u literaturi postoje različita gledišta i argumenti. Dok jedni polazi od teze da su osnovne komponente muzičkog talenta urođene i da funkcionišu od ranog detinjstva (McPherson i Williamon 2006; Haroutounian 2002; Radoš 2010; Mosing, Madison, Pedersen, Kuja-Halkola i Ullén 2014; Grujić 2017), drugi ističu da, uprkos postojanju izvesnih bioloških faktora, interakcija sa muzički stimulativnom sredinom predstavlja značajniji faktor u razvoju muzičkih sposobnosti od naslednog (Michel 1973; McPherson i Williamon 2006; Hallam 2006). Na nivou dosadašnjih ukupnih saznanja o prirodi muzičkih sposobnosti dileme oko prednosti nasleđa ili sredine gube svoju osnovu, jer postoji opšta usaglašenost da su one rezultat naslednih predispozicija koje se ostvaruju tek u okviru određenih povoljnih kontekstualnih faktora (Matić, Mirković Radoš 1986; Mirković Radoš 1996). Prva muzička iskustva deca stiču u krugu porodice, a dolaskom deteta u predškolsku ustanovu počinje sistematski rad na razvoju i uspostavljanju temelja specifičnih sposobnosti i svojstava (Đurković Pantelić 1998). Stoga je razvoj muzičkih sposobnosti potrebno posmatrati i analizirati u okviru adekvatnog muzičkog obrazovanja, koje je zavisno od profesionalne kompetentnosti vaspitača, a kasnije učitelja i nastavnika. Naime, ,,da bi učenici koji pokazuju posebne sposobnosti razvili svoje kapacitete, potrebna im je stimulativna okolina" (Muratović i Musić 2017: 97).

Ispitivanje muzičkih sposobnosti dece može da ukaže na stanje u realizaciji vaspitno-obrazovnih sadržaja u predškolskim ustanovama, a sagledani rezultati istraživanja nameću potrebu da se sa aktuelnim stanjem u domenu razvoja muzičkih sposobnosti upoznaju njihovi direktni realizatori, kako bi obezbeđivanjem podsticajnih uslova doprineli maksimalnom razvoju. Bez obzira na nivo nasleđenih dispozicija i stepen podrške razvoju muzičkih sposobnosti u porodičnom okruženju, pravilan rad sa decom u predškolskoj ustanovi zbog svoje specifičnosti, može značajno uticati na razvoj ukupne muzičke darovitosti.

U tom je smislu s ciljem određivanja značaja uloge vaspitača izvršeno svojevrsno pilot istraživanje, kako bi se stekao uvid u način realizacije muzičkih aktivnosti jednog broja vaspitača u vrtiću „Veselo Detinjstvo" u Raški. Rezultati analize pedagoške dokumantacije i posmatranje aktivnosti ukazivali su na to da se nedovoljno vremena i pažnje posvećuje didaktičko-metodičkoj operacionalizaciji muzičkih sadržaja, što je bio povod za sprovođenje istraživanja čiji su rezultati prikazani u radu. Naime, kako muzički sadržaji nisu propisani, odnosno nisu precizirane odgovarajuće pesme, muzičke igre, kompozicije namenjene slušanju i sviranju na dečjim instrumentima, a dečje muzičko stvaralaštvo kao posebna oblast rada je potpuno izostavljeno, vaspitači se u odabiru uglavnom snalaze prema ličnom nahođenju. Neka istraživanja takođe pokazuju da vaspitači muzičke sadržaje biraju spram određenih tematskih celina koje realizuju sa decom, što može dovesti do pogrešnih izbora muzičkih sadržaja, koji nisu prilagođeni dečjim muzičkim sposobnostima, posebno kada ih preuzimaju sa Interneta (Nikšić i Zukorlić 2017). Navedeni pristup u praksi ne dovodi do željenih efekata, a može uticati i na „gušenje muzičkih potencijala". Čini se da uočene teškoće mogu u većoj meri dobiti na zamahu, ako se uzme u obzir aktuelna koncepcija predškolskog programa „Godine uzleta", prema kojoj se aktivnosti realizuju u odnosu na zainteresovanost dece za određene sadržaje (Pravilnik o osnovama programa predškolskog vaspitanja i obrazovanja – Godine uzleta 2018). Problemi vezani za taj pristup sadržani su u pitanjima da li će biti povoda i „provokacija" od strane vaspitača za dečju „začudnost" i aktivnosti u funkciji razvijanja muzičkih potencijala dece, da li su vaspitači dovoljno osposobljeni za sviranje na nekom instrumentu, da li poznaju zakonitosti razvoja specifičnih muzičkih sposobnosti dece i mogućnosti prilagođavanja sadržaja aktuelnim i individualnim muzičkim sposobnostima? Područja kompetentnosti vaspitača za neposredan rad sa decom, razvijanje saradnje i zajednice učenja i razvijanje profesionalne prakse su konkretizovana kroz dimenzije znanja, umenja i vrednosti u Pravilniku o standardima kompetencija za profesiju vaspitača i njihovog profesionalnog razvoja (Sl. glasnik RS 27/18).

Muzičke aktivnosti u integrisanom predškolskom programu ne mogu se jasno izdvojiti od ostalih vidova dečjih iskustava i povezanije su sa njima mnogo više nego u bilo kom drugom periodu njegovog razvoja (Duh 2009; Slunjski 2011). Muzika je ne samo izvor muzičkog razvoja deteta, već i sredstvo njegovog ukupnog stvaralačkog kao i saznajnog, socijalnog, emocionalnog i psihomotornog ispoljavanja (Slunjski 2011). Holistički razvoj dece mora biti metodički podržan u skladu sa uzrastom i individualnim mogućnostima, a aktivnosti i složenost zadataka se diferenciraju zavisno od razlika u psihofizičkom razvoju.

Muzička darovitost u najmlađem uzrastu ispoljava se u sluhu, ritmu i pevanju. Da bi se pomoglo deci u ispoljavanju potencijala, sredina u kojoj se dete nalazi treba da poznaje prirodu darovitosti. Naime, muzičkoj darovitosti koja se javlja ranije od nekih drugih vrsta darovitosti treba omogućiti identifikaciju, podršku i podsticaj u vođenju muzičkog razvoja (Klemenović i Andre 2008). Uloga vaspitača, a kasnije i učitelja je veoma značajna u otkrivanju i podršci ukupne darovitosti (Popović, Milosavljević i Lazović 2016), a svaka preuranjena i nevešta procena muzički razvoj može inhibirati.

U cilju razvijanja muzičkih kompetencija – muzičke inteligencije, talenta i stvaralaštva – u predškolskoj ustanovi muzičko obrazovanje mora biti celishodno i sistematizovano (Kurt 2021), a posebno u okviru projektnog/integrisanog učenja (Pavlović-Breneselović i Krnjaja 2017) potrebno je voditi računa da deca češće budu u kontaktu sa adekvatnim muzičkim sadržajima, koji će provocirati njihovo muzičko izražavanje. Ključno je da sadržaji budu pažljivo odabrani, jednostavnih formi, kraćeg trajanja, prilagođeni glasovnim mogućnostima dece i njihovom stepenu psihofizičkog razvoja, kako bi imali razvojni efekat. Pažnja vaspitača treba da bude usmerena na praćenje zainteresovanosti dece za muzičke sadržaje, načine muzičkog izražavanja i stvaralaštva. Povoljne forme su brojalice, kratke vokalne melodije i instrumentalne fraze na dečjim instrumentima, kao i osmišljeni pokreti uz muziku. Na taj način vaspitač prati individualna interesovanja i napredak dece te shodno tome bira adekvatne muzičke sadržaje za provociranje muzičkih potencijala, čime doprinosi ne samo razvoju muzičkih sposobnosti, već utiče na sveukupnu kompetentnost i dobrobit svakog deteta (Pravilnik o osnovama programa predškolskog vaspitanja i obrazovanja – Godine uzleta 2018).

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

2.1. Predmet i problem istraživanja

Predmet našeg istraživanja su muzičke sposobnosti dece predškolskog uzrasta, praćene kroz eksperimentalnu proveru primene optimalne pedagoške podrške. Problem, odnosno, centralno istraživačko pitanje u radu glasi: Da li povezivanje optimalnog pedagoškog pristupa sa aktuelnim nivoom razvijenosti muzičkih sposobnosti dece predškolskog uzrasta pozitivno utiče na njihov dalji razvoj?

2.2. Cilj istraživanja

Cilj istraživanja je stoga bio izvršiti procenu razvijenosti muzičkih sposobnosti dece u predškolskom uzrastu, s obzirom na uticaj izbora muzičkih sadržaja i njihove adekvatne pedagoške operacionalizacije prilikom realizacije aktivnosti.

2.3. Zadaci istraživanja

1. Izvršiti procenu obima glasa dece eksperimentalne i kontrolne grupe na predškolskom uzrastu;
2. Izvršiti procenu sposobnosti reprodukovanja ritmičkih sklopova bez melodije, kao i istih ritmičkih sklopova sa melodijom kod dece eksperimentalne i kontrolne grupe na predškolskom uzrastu;
3. Izvršiti procenu sposobnosti reprodukovanja melodijsko-ritmičkih motiva sa i bez teksta kod dece eksperimentalne i kontrolne grupe;
4. Izvršiti procenu sposobnosti reprodukovanja jednog tona zadatog akorda kod dece eksperimentalne i kontrolne grupe;
5. Izvršiti proveru postojanja značajne statističke razlike u nivou razvijenosti muzičkih sposobnosti između inicijalnog i finalnog testa, odnosno, nakon uvođenja eksperimentalnog programa.

2.4. Hipoteze istraživanja

Opšta hipoteza pretpostavlja da pravilan izbor sadržaja i njihova pedagoška operacionalizacija, shodno aktuelnim dečjim muzičkim sposobnostima i uzrastu, pozitivno utiču na dalje razvijanje muzičkih sposobnosti dece predškolskog uzrasta.

Specifične hipoteze:

X 1. Pretpostavlja se da obim dečjeg glasa obuhvata tonove od c^1 do c^2;

X 2. Pretpostavlja se da deca sa uspehom mogu reprodukovati ritmičke sklopove bez melodije i iste ritmičke sklopove sa melodijom;

X 3. Pretpostavlja se da deca sa uspehom mogu reprodukovati melodijsko-ritmičke motive sa i bez teksta;

X 4. Pretpostavlja se da deca sa uspehom mogu reprodukovati jedan ton zadatog akorda;

X 5. Pretpostavlja se da nakon uvođenja eksperimentalnog programa postoji značajna statistička razlika između inicijalnog i finalnog testa u pogledu bolje razvijenosti muzičkih sposobnosti;

2.5. Populacija i uzorak istraživanja

Populaciju istraživanja su činila deca pripremnog predškolskog uzrasta, a ukupan uzorak istraživanja je činilo 118 dece pripremne predškolske grupe (od 6 do 7 godina) iz vrtića „Veselo Detinjstvo" u Raški, 58 ili 49,15% u eksperimentalnoj i 60 ili 50,85% u kontrolnoj grupi.

Od ukupnog broja dece koja su obuhvaćena uzorkom, 68 ili 57,63% činili su dečaci, a 50 ili 42,37% devojčice. Struktura uzorka prema polu u eksperimentalnoj grupi u odnosu na ukupan broj ispitanika je sledeća: 27,97% dečaci, a 21,19% devojčice. Struktura uzorka prema polu u kontrolnoj grupi u odnosu na ukupan broj ispitanika je sledeća: 29,66% dečaci, a 21,9% devojčice.

2.6. Metode, tehnike i instrumenti istraživanja

U istraživanju je korišćena eksperimentalna metoda sa paralelnim grupama, metoda teorijske analize i deskriptivna metoda. Istraživanje je realizovano tehnikama posmatranja i testiranja. Testiranje je sprovedeno upotrebom testa za ispitivanje muzičkih sposobnosti (Terzić i Sudzilovski 2004). Test se sastojao od šest zadataka kojima se utvrđuju muzičke sposobnosti dece kroz ritmičke primere sa i bez melodije, melodijsko-ritmičke primere sa i bez teksta, reprodukovanja jednog tona zadatog akorda kao i pevanja pesme po izboru u odgovarajućem tonalitetu.

2.7. Varijable istraživanja

Nezavisna varijabla istraživanja obuhvatala je sadržaje koji su didaktičko-metodički prilagođeni odgovarajućim (realnim) muzičkim sposobnostima (ambitus, muzički ritam i melodija), a zavisna varijabla predstavljena je stepenom razvijenosti muzičkih sposobnosti dece koji se manifestuje kroz obim glasa; sposobnost reprodukovanja ritmičkih motiva sa i bez melodije; sposobnost reprodukovanja melodijsko-ritmičkih motiva sa i bez teksta; sposobnost reprodukovanja jednog tona akorda, nakon eksperimentalnog programa.

2.8. Tok istraživanja

Inicijalni test muzičkih sposobnosti radilo je 118 dece pripremne grupe predškolskog uzrasta, nakon čega je, u cilju utvrđivanja razlika u postignućima na testu između

eksperimentalne i kontrolne grupe, izvršeno upoređivanje prosečnog broja ostvarenih bodova. Pomoću t-testa utvrđeno je da u inicijalnom merenju ne postoje statistički značajne razlike u broju tonova koje deca eksperimentalne i kontrolne grupe mogu pevati (t = 1,394, p = 0,166). Upoređujući prosečan broj bodova za svaki zadatak pojedinačno od drugog do šestog, utvrđeno je, takođe pomoću t-testa, da ne postoje statistički značajne razlike u prosečnim rezultatima drugog, trećeg, četvrtog, petog i šestog zadatka između eksperimentalne i kontrolne grupe

2. zadatak – t = 0,803, df = 116, p = 0,424
3. zadatak – t = 0,332, df = 111,527, p = 0,741
4. zadatak – t = 0,375, df = 116, p = 0,708
5. zadatak – t = 0,052, df = 111,347, p = 0,959
6. zadatak – t = 0,152, df = 116, p = 0,87.

Upoređujući rezultate inicijalnog testa u celini (od drugog do šestog), ustanovljeno je pomoću t-testa da ne postoje statistički značajne razlike u ukupnim rezultatima testa u inicijalnom merenju između eksperimentalne i kontrolne grupe (t = 0,474, df = 112,2, p = 0,637). Nakon što je ustanovljeno da ne postoji statistički značajna razlika između kontrolne i eksperimentalne grupe uveden je eksperimentalni program u trajanju od šest meseci. Nakon toga je sprovedeno merenje muzičkih sposobnosti dece finalnim testom, individualno sa svakim ispitanikom.

2.9. Eksperimentalni program

Cilj eksperimentalnog programa bio je utvrđivanje mogućnosti razvoja muzičkih sposobnosti, uz prilagođavanje muzičkih sadržaja muzičkim sposobnostima dece, a u okviru postojeće organizacije rada. Program se razlikovao od postojeće organizacije rada samo u prilagođenosti muzičkih sadržaja muzičkim sposobnostima (opsegu glasa) utvrđenim inicijalnim merenjem.

Deca eksperimentalne grupe bila su podvrgnuta eksperimentalnom radu, a deca kontrolne grupe su radila na ustaljen način. Broj aktivnosti, sadržaji, metode i oblici rada eksperimentalnog programa usklađeni su sa ciljevima i zadacima muzičkog vaspitanja u pripremnoj predškolskoj grupi. Program je sproveden u okviru redovnih usmerenih aktivnosti. Usmerene aktivnostri muzičkog vaspitanja nisu mogle biti izvođene u kontinuitetu dva puta nedeljno, već su realizovane jednom nedeljno u trajanju od 30 minuta u periodu od šest meseci. Drugu usmerenu aktivnost muzičkog

vaspitanja, predviđenu planom i programom, realizovali su vaspitači, pri čemu im nije sugerisano na koji način i kojim sadržajima će ih realizovati. Procenjeno je da je dvadeset usmerenih aktivnosti muzičkog vaspitanja za šestomesečni period optimalan broj aktivnosti, nakon koga se može sprovesti finalni test radi utvrđivanja delovanja eksperimentalnog programa na razvoj muzičkih sposobnosti.

Sadržaje eksperimentalnog programa činile su: brojalice, pesme, muzičke igre, sviranje na dečjim muzičkim instrumentima, slušanje muzike i dečje muzičko stvaralaštvo. Pod rukovodstvom muzičkog pedagoga, pri izboru se vodilo računa da sadržaji tematski odgovaraju, da su zanimljivi i pristupačni, da ih deca mogu doživeti i razumeti i prvenstveno da su prilagođeni podsticanju razvoja muzičkih sposobnosti dece predškolskog uzrasta. Prilagođenost muzičkim sposobnostima ogledala se u biranju sadržaja koji odgovaraju obimu dečjeg glasa, koji je utvrđen inicijalnim testom sa ciljem širenja opsega a samim tim i uticaja na razvoj njihovih ostalih muzičkih sposobnosti. Muzičke sposobnosti obuhvataju skup specifičnih sposobnosti (osećaj za visinu tona, osećaj za ritam, muzička memorija, harmonski sluh, sposobnost estetskog doživljavanja muzike) koje predstavljaju fundamentalni element razvoja muzičkog talenta. U našem istraživanju pod ovim pojmom biće obuhvaćeni ambitus, muzički ritam i melodija.

Muzičke aktivnosti su koncipirane tako da su odgovarajuće vežbe disanja i raspevavanja prethodile obradi muzičkog sadržaja. Muzički sadržaji (pesme, muzičke igre) imali su adekvatnu akordsku pratnju. Slušanje muzike je bilo zastupljeno u četrnaest muzičkih aktivnosti u završnom delu. Dečje muzičko stvaralaštvo obuhvaćeno je kroz pet aktivnosti, takođe u završnom delu, pri čemu su sa decom realizovane plesne improvizacije, improvizacije sviranja na dečjim instrumentima i stvaralačko pevanje.

Nakon dobijenih rezultata inicijalnog testa muzičkih sposobnosti eksperimentalni program je započeo uvođenjem sadržaja čiji obim odgovara najnižem nivou muzičkog postignuća. Za gornju granicu opsega određen je samo ton e^1. Rad je započeo sa jednostavnim pesmama u obimu terce (d^1–f^1) u cilju proširivanja opsega glasa i razvijanja ostalih muzičkih sposobnosti. U toku eksperimentalnog programa osluškivana je dečja interpretacija, a u skladu sa rezultatima uključivani su sadržaji čiji je obim melodije bio proširen. Sadržaji eksperimentalnog programa: 1. pesma *Resavo, vodo 'ladna* (Pavlović 2013), 2. brojalica *Nikolica peca* (Sudzilovski 2003), 3. pesma *Mi idemo preko polja* (Pavlović 2013), 4. i 5. pesma i muzička igra *Ja posejah lubenice* (Bratić, Filipović 2001), 6. i 7. pesma i sviranje na dečjim muzičkim instrumentima *Farba Mića vrata* (Cvetković, Mihaljica 1997), 8. pesma *Dobro veče*

susedice (Vasiljević, Stojanović, Drobni 2004), 9. pesma *Zec kopa repu* (Vasiljević, Stojanović, Drobni 2004), 10. pesma *Razgranala grana jorgovana* (Pavlović 2013), 11. brojalica *Šete, pete* (Pavlović 2013), 12. muzička igra *Izgubljeno pile* (Vasiljević 2000), 13. pesma *Avanture maloga Ju-ju* (Vasiljević 2003), 14. pesma *Semafor* (Hiba 1973), 15. igra sa pevanjem *Mali ples* (Jablanov 2005), 16. brojalica *Nije lako* (Ivanović, Grujić, Stevanović 2003), 17. pesma *Pekar* (Ječmenić 2015), 18. pesma *Na kiši* (Sudzilovski 2003), 19. brojalica *Kiša i mrav* (Stojanović 1996), 20. pesma *U Milice duge trepavice* (Pavlović 2013).

Muzički sadržaji (pesme, brojalice) su, pored navedenih aktivnosti muzičkog vaspitanja, imali primenu i u realizaciji usmerenih aktivnosti formiranja matematičkih pojmova i upoznavanja okoline. Ti isti sadržaji u okviru slobodnih aktivnosti prilagođeni su i realizovani uz sviranje na dečjim muzičkim instrumentima. Muzički sadržaji usmerenih aktivnosti formiranja matematičkih pojmova i upoznavanja okoline: *Krug*, *Pravougaonik*, *Trougao*, *Kvadrat* (Paunović, Rašković, Gajtanović 2018), *Španija, Jeremije u polje* (Rašković 2019).

2.10. Statistička obrada podataka

Prilikom obrade podataka korišćeni su statistički postupci deskriptivne statistike, aritmetička sredina, standardna devijacija i t–test.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA I DISKUSIJA

Dobijeni rezultati istraživanja su prikazani kroz rezultate svih testiranih elemenata pojedinačno, u okviru odgovarajućih zadataka.

Prvi zadatak je bio usmeren na procenu obima glasa dece pripremne predškolske grupe. Utvrđivanje obima glasa sprovedeno je pevanjem poznate pesme po izboru ispitanika. Kod određivanja obima odabrane pesme transponovane su u odgovarajuće tonalitete.

Tabela 1. Donja granica opsega dečjeg glasa na inicijalnom merenju

	Eksperimantalna		Kontrolna	
Donja granica opsega	f	%	f	%
c^1	3	5,17%	9	15,00%
h	19	32,76%	34	56,67%
a	33	56,90%	15	25,00%
g	3	5,17%	1	1,67%
Svega	58	100%	60	100%

Tabela 2. Donja granica dečjeg glasa nakon finalnog merenja

	Eksperimentalna		Kontrolna	
Donja granica opsega	f	%	f	%
c^1	3	5,17%	9	15,25%
h	18	31,03%	33	55,93%
a	34	58,62%	16	27,12%
g	3	5,17%	1	1,70%
Svega	58	100%	59	100%

Upoređivanjem rezultata inicijalnog i finalnog merenja zapaža se da su promene zanemarljive i da napredak kontrolne grupe u finalnom merenju ne zaostaje za eksperimentalnom. Sagledavanjem rezultata obima glasa u finalnom merenju zapaža se da najveći broj dece obe grupe peva ton a^1 iz male oktave, i ton h iz male oktave kao donju granicu (Tabela1, Tabela 2).

Gornja granica dečjeg glasa nakon finalnog merenja ukazuje na najveći pomak u mogućnosti pevanja tona a1 u obe grupe u odnosu na inicijalno merenje. U razvoju gornje granice opsega postoji napredak u obe grupe (Tabela 3, Tabela 4).

Tabela 3. Gornja granica dečjeg glasa na inicijalnom merenju

	Eksperimentalna		Kontrolna	
Gornja granica opsega	f	%	f	%
c^2			5	8,33%
h^1	2	3,45%	2	3,33%
a^1	8	13,80%	19	31,70%
g^1	16	27,60%	16	26,70%
fis^1	1	1,72%		
f^1	24	41,40%	15	25,00%
e^1	7	12,06%	2	3,33%
Svega	58	100%	60	100%

Tabela 4. Gornja granica dečjeg glasa nakon finalnog merenja

	Eksperimentalna		Kontrolna	
Gornja granica opsega	f	%	f	%
c^2	2	3,44%	6	10,20%
h^1	2	3,44%	1	1,70%
a^1	13	22,41%	23	39,00%
g^1	16	27,60%	13	22,00%
f^1	20	34,50%	14	23,70%
e^1	5	8,61%	2	3,40%
Svega	58	100%	59	100%

Napredak kontrolne grupe ne zaostaje za eksperimentalnom, što nije u skladu sa očekivanjima. Fišerov tačan pokazatelj verovatnoće (Fisher's Exact Test) je pokazao da nema statistički značajnih razlika između grupa u kretanju opsega u okviru očekivanog (značajnost iznosi 0,272).

Nakon finalnog merenja primećen je pomak u broju tonova koji deca eksperimentalne grupe mogu pevati u odnosu na kontrolnu grupu. Manje od šest tonova u eksperimentalnoj grupi peva devet ili 15,52%, a u kontrolnoj 14 ili 23,73% ispitanika. Broj dece koja pevaju šest i više tonova u eksperimentalnoj grupi iznosi 49 ili 84,48% a u kontrolnoj 45 ili 76,27%. Postoji napredak u rezultatima eksperimentalne grupe u odnosu na kontrolnu nakon eksperimentalnog rada. Kada je u pitanju broj tonova koje deca mogu pevati, upoređivanjem rezultata finalnog merenja između grupa pomoću t-testa ustanovljeno je da ne postoje statistički značajne razlike u finalnom merenju broja otpevanih tonova između eksperimentalne i kontrolne grupe ($t = 0,333$, $p = 0,740$). Razlog za ovakav rezultat upućuje da period u kome se odvijao eksperimentalni program nije dovoljno dug da bi se unapredio razvoj obima glasa. U razvijanju muzičkih sposobnosti ne treba staviti akcenat samo na rad sa decom pripremne predškolske grupe, već sa decom treba raditi odmah po dolasku u vrtić.

Drugi zadatak istraživanja se odnosio na procenu sposobnosti reprodukovanja ritmičkih sklopova bez melodije i sa melodijom dece pripremne predškolske grupe, u eksperimentalnoj i kontrolnoj grupi. Pri proveri ritmičkih sposobnosti odabrano je šest ritmičkih primera bez melodije koji su deci prikazani kroz manuelno izvođenje udarom olovke u sto ili udarom dlana o dlan. Za prva tri primera očekivano je da će dečji odgovori biti najuspešniji jer se sastoje od jednostavnih ritmičkih kombinacija četvrtina i osmina. Kroz četvrti primer trebalo je sagledati mogućnost primene četvorodelne podele, petim primerom mogućnost primene dve šesnaestine i osmine, a u šestom primeru data je četvrtinska pauza da bi se videlo koliko njih uočava prekid ritmičkog toka. Nakon finalnog merenja muzičkih sposobnosti dece pripremne

predškolske grupe izvršeno je upoređivanje rezultata reprodukovanja ritmičkih primera bez melodije na inicijalnom (Tabela 5) i finalnom merenju (Tabela 6).

Tabela 5. Mogućnost reprodukovanja kratkih ritmičkih primera na inicijalnom merenju

Grupa	Broj dece	Broj bod.	1. primer		2.primer		3. primer		4. primer		5.primer		6. primer	
			f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%
Kontrol	60	0	5	8,33	26	43,33	40	66,77	25	41,77	12	20,00	31	51,77
na		1	55	91,77	34	56,77	20	33,33	35	58,33	48	80,00	29	48,33
Eksperi	58	0	3	5,17	30	51,72	41	70,70	20	34,50	17	29,31	37	63,79
ment.		1	55	94,83	28	48,28	17	29,30	38	65,50	41	70,69	21	36,21

Tabela 6. Mogućnost reprodukovanja kratkih ritmičkih primera nakon finalnog merenja

Grupa	Broj dece	Broj bod.	1. primer		2. primer		3. primer		4. primer		5. primer		6. primer	
			f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%
Kontro	60	0	4	6,67	21	35,00	36	60,00	23	38,33	11	18,33	29	48,33
lna		1	56	93,33	39	65,00	24	40,00	37	61,67	49	81,67	31	51,67
Eksper	58	0	-	-	14	24,14	20	34,48	13	22,41	7	12,06	18	31,03
iment.		1	58	100,0	44	75,86	38	65,52	45	77,59	51	87,94	40	68,97

Na osnovu rezultata reprodukovanja kratkih ritmičkih primera nakon inicijalnog merenja može se uočiti da su obe grupe uspešno reprodukovale prvi, četvrti i peti primer. Najmanje pozitivnih odgovora dato je u trećem i šestom ritmičkom primeru (Tabela 5). Ovakav rezultat verovatno proizilazi iz toga što deca nisu naviknuta na manuelno izvođenje ritma, pa na ovom uzrastu drugačije shvataju i reaguju na muziku. Ritmički primeri su bili prilično jednostavni, pa je bilo očekivano da daju uspešnije odgovore, posebno na prva tri primera.

Posmatrajući rezultate nakon finalnog merenja uočeno je da je eksperimentalna grupa postigla veliki napredak koji se ne može pripisati samo sazrevanju, već i učenju. Eksperimentalna grupa je uspešno reprodukovala svih šest primera u okviru drugog zadatka. (Tabela 6). Posmatrajući rezultate kontrolne grupe, nakon finalnog merenja, primećuje se da je najmanje pozitivnih odgovora dato u trećem i šestom primeru (Tabela 6). Nakon upoređivanja rezultata inicijalnog i finalnog merenja nameće se zaključak da su rezultati kontrolne grupe u ovom zadatku ipak više posledica sazrevanja nego učenja. Pretpostavlja se da je deci način ispitivanja bio neuobičajen i teži nego način ispitivanja ritma sa melodijom, što je uslovilo dobijene rezultate.

Radi utvrđivanja na koje ritmičke zadatke deca najbolje reaguju, pored ritma bez melodije, dati su i ritmički primeri sa melodijom. Predstavljeni su isti ritmički primeri sa utvrđenim melodijama. Deca su ove zadatke ponavljala pevajući, pri čemu je ritam ocenjivan kao primaran, dok je melodija bila nebitna. Upoređivanjem rezultata inicijalnog i finalnog merenja muzičkih sposobnosti pri reprodukovanju ritma sa

melodijom, može se zaključiti da je eksperimentalna grupa pokazala veliki napredak (Tabela 7, Tabela 8).

Tabela 7. Mogućnost reprodukovanja ritmičkih primera sa melodijom na inicijalnom merenju

Grupa	Broj dece	Broj bod.	1. primer		2. primer		3. primer		4. primer		5. primer		6. primer	
			f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%
Kontrolna	60	0	1	1,67	21	35,00	35	58,33	18	30,00	10	16,67	22	36,67
		1	59	98,33	39	65,00	25	41,67	42	70,00	50	83,33	38	63,33
Eksperiment.	58	0	0	0	20	34,48	39	67,24	18	31,03	7	12,07	25	43,10
		1	58	100,0	38	65,52	19	32,75	40	68,97	51	87,93	33	56,90

Tabela 8. Mogućnost reprodukovanja ritmičkih primera sa melodijom nakon finalnog merenja

Grupa	Broj dece	Broj bod.	1. primer		2. primer		3. primer		4. primer		5. primer		6. primer	
			f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%
Kontrolna	60	0	3	5,00	17	28,33	31	51,67	16	26,67	11	18,33	22	36,67
		1	57	95,00	43	71,67	29	48,33	44	73,33	49	81,67	38	63,33
Eksperiment.	58	0	-	-	9	15,52	20	34,48	11	18,97	3	5,17	16	27,59
		1	58	100,0	49	84,48	38	65,52	47	81,03	55	94,83	42	72,41

Eksperimentalna grupa u inicijalnom merenju jedino u trećem primeru nije postigla uspešan rezultat. Nakon eksperimentalnog rada pokazuje se veliki napredak u rezultatima. Rezultati finalnog testiranja su za 14,36% uspešniji u odnosu na inicijalno merenje (Tabela 8).

Kontrolna grupa u inicijalnom merenju kao i eksperimentalna samo u trećem primeru nije postigla uspešan rezultat. Treći primer sadržao je jednostavan ritam (četvrtine i osmine) u opsegu d^1-f^1 što ne bi trebalo da predstavlja problem pri reprodukciji. Rezultati finalnog merenja pokazuju zanemarljiv napredak u drugom, trećem i četvrtom primeru. Rezultat u šestom primeru je nepromenjen u odnosu na inicijalno merenje, a ono što je neobično jeste slabiji učinak pri reprodukciji prvog i petog primera (Tabela 8).

Treći zadatak se odnosio na procenu sposobnosti reprodukovanja melodijsko-ritmičkih motiva sa i bez teksta. Za istraživanje sposobnosti pevanja melodijskih motiva na neutralni slog dato je osam primera koji sadrže durski trihord, silazni durski pentahord, durski kvintahord, uzlazni molski pentahord, skok male terce na niže, durski tetrahord, skok čiste kvarte na niže i polustepen na niže. Kako bi sva deca

mogla što bolje da odgovore na zadatke motivi su transponovani u tonalitete koji odgovaraju dečjim opsezima individualno. Sagledavanjem rezultata inicijalnog merenja uočava se da od osam melodijskih motiva samo jedan (šesti primer) je uspešno reprodukovan (Tabela 9).

Tabela 9. Mogućnost reprodukovanja melodijskih motiva na inicijanom merenju

Grupa	Br. dece	Br. bod.	1. primer		2. primer		3. primer		4. primer		5. primer		6. primer		7. primer		8. primer	
			f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%
K	60	0	27	45,00	33	55,00	46	76,67	38	63,33	37	61,67	17	28,33	40	66,67	23	38,33
		1	33	55,00	27	45,00	14	23,33	22	36,67	23	38,33	43	71,67	20	33,33	37	61,67
E	58	0	32	55,17	27	46,55	40	68,97	39	67,24	28	48,28	22	37,93	43	74,14	30	51,72
		1	26	44,83	31	53,45	18	31,03	19	32,76	30	51,72	36	62,07	15	25,86	28	48,28

Tabela 10. Mogućnost reprodukovanja melodijskih primera nakon finalnog merenja

Grupa	Br. dece	Br bod.	1. primer		2. primer		3. primer		4. primer		5. primer		6. primer		7. primer		8. primer	
			f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%
K	60	0	24	40,00	29	48,33	40	66,67	34	56,67	35	58,33	16	26,67	37	61,67	26	43,33
		1	36	60,00	31	51,67	20	33,33	26	43,33	25	41,67	44	73,33	23	38,34	34	56,67
E	58	0	15	25,86	23	39,66	35	60,34	23	39,66	26	44,83	11	18,97	32	55,17	17	29,31
		1	43	74,14	35	60,34	23	39,67	35	60,34	32	55,17	47	81,03	26	44,83	41	70,69

Nakon finalnog merenja uočen je napredak u obe grupe. Eksperimentalna grupa je postigla bolje rezultate na svim zadacima u odnosu na rezultate inicijalnog merenja. Ova grupa je od početnih 43,75% pozitivnih odgovora na inicijalnom merenju, dostigla 60,80% pozitivnih odgovora na finalnom merenju ili razliku od 17,05% (Tabela 10).

Nakon finalnog merenja uočava se napredak i u rezultatima kontrolne grupe. Ova grupa je od početnih 45,62% pozitivnih odgovora, na inicijalnom merenju dostigla 49,80% na finalnom merenju, ili razliku od 4,18% (Tabela 9, Tabela 10). Razlika u postignutom uspehu između ove dve grupe je velika, što možemo pripisati pedagoškoj optimizaciji u radu sa decom iz eksperimentalne grupe. Rezultati istraživanja su u velikoj meri slični rezultatima istraživanja autorki Terzić i Sudzilovski (2004).

U finalnom merenju, kao i u inicijalnom, u cilju procene sposobnosti pevanja melodijskih motiva sa tekstom korišćeni su početni motivi nekih pesama modela za obradu tonova c^1, ,d^1, e^1, f^1, g^1, a^1.

Tabela 11. Mogućnost reprodukovanja melodijskih motiva sa tekstom na inicijalnom merenju

Grupa	Broj dece	Broj bod.	1. primer		2. primer		3. primer		4. primer		5. primer		6. primer	
			f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%
Kontrolna	60	0	17	28,33	35	58,33	18	30,00	32	53,33	37	61,67	40	66,67
		1	43	71,67	25	41,67	42	70,00	28	46,67	23	38,33	20	33,33
Eksperiment.	58	0	29	50,00	39	67,24	14	24,14	33	56,90	32	55,17	27	46,55
		1	29	50,00	19	32,76	44	75,86	25	43,10	26	44,83	31	53,45

Tabela 12. Mogućnost reprodukovanja melodijskih motiva sa tekstom nakon finalnog merenja

Grupa	Broj dece	Broj bod.	1. primer		2. primer		3. primer		4. primer		5 primer		6. primer	
			f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%
Kontrolna	60	0	15	25,00	29	48,33	16	26,67	28	46,67	35	58,33	35	58,33
		1	45	75,00	31	51,67	44	73,33	32	53,33	25	41,67	25	41,67
Eksperiment.	58	0	15	25,86	17	29,31	5	8,62	23	39,66	24	41,38	22	37,93
		1	43	74,14	41	70,69	53	91,48	35	60,34	34	58,62	36	62,07

U inicijalnom merenju je uočeno da su najuspešnije reprodukovani prvi i treći primer, te da je broj pozitivnih odgovora sve manji kako tonovi kojima primeri počinju idu na više (Tabela 11).

Nakon rada sa eksperimentalnom grupom pokazala se veća razlika u pevanju početnih motiva pesama modela. Širenjem obima, iako minimalnim, mogućnošću intoniranja većeg broja tonova porasla je sposobnost pevanja na korišćenim primerima. Eksperimentalna grupa je u ovom zadatku postigla značajan napredak. Početni uspeh na inicijalnom merenju iznosio je 50,00%, a na kraju je dostigao 69,55%, ili razliku od 19,55%. S druge strane, upoređivanjem rezultata kontrolne grupe na inicijalnom i finalnom merenju, zapažena je neznatna razlika od 5,92% (Tabele 11 i 12).

Četvrti zadatak istraživanja je bio usmeren na procenu sposobnosti reprodukovanja jednog tona zadatog akorda. Zadatak se sastojao od pevanja jednog od tri tona akorda koji deca reprodukuju nakon što ispitivač odsvira potpun akord. Dati su akordi na I, IV i V stupnju c-dura i I stupanj c-mola. Deca su u ovom zadatku u oba testiranja najčešće pevala zajednički ton veze I–IV i malu tercu c-mola što nam ukazuje na opažanje veza između akorada i zapažanje razlika u tonskom rodu. Rezultati se mogu dovesti u vezu sa istraživanjima Korigal i Trejnor (Corrigall &Trainor 2009) o mogućem ranijem razvoju harmonskog sluha pri ispitivanju muzičkih sposobnosti dece uzrasta od tri do šest godina.

Tabela 13. Mogućnost reprodukovanja jednog tona zadatog akorda na inicijalnom merenju

Grupa	Broj dece	Broj bod.	1.takt		2. takt		3. takt		4. takt	
			f	%	f	%	f	%	f	%
Kontrolna	60	0	30	50,00	36	60,00	35	58,33	20	33,33
		1	30	50,00	24	40,00	25	41,67	40	66,67
Eksperimentalna	58	0	28	48,28	31	53,45	24	41,38	36	62,07
		1	30	51,72	27	46,55	34	58,62	22	37,93

Tabela 14. Mogućnost reprodukovanja jednog tona zadatog akorda nakon finalnog merenja

Grupa	Broj dece	Broj bod.	1. takt		2.takt		3. takt		4. takt	
			f	%	f	%	f	%	f	%
Kontrolna	60	0	21	35,00	29	48,33	27	45,00	16	26,67
		1	39	65,00	31	51,67	33	55,00	44	73,33
Eksperimentalna	58	0	10	17,24	9	15,52	12	20,69	19	32,76
		1	48	82,76	49	84,48	46	79,31	39	67,24

Upoređivanjem rezultata inicijalnog i finalnog merenja primećuje se napredak u obe grupe. U eksperimentalnoj grupi početni rezultat merenja na inicijalnom testu iznosio je 48,70%, a na finalnom 78,50% uspešnih odgovora. Ukupan uspeh u napredovanju iznosi 29,80% (Tabele 13 i 14).

U kontrolnoj grupi početni rezultati merenja na inicijalnom testu iznosili su 49,60%, a na finalnom 55,75%, ili razliku u 6,15% uspešnih odgovora (Tabela 13, Tabela 14).

Peti zadatak je bio utvrđivanje statistički značajnih razlika između inicijalnog i finalnog testa nakon uvođenja eksperimentalnog programa u pogledu nivoa

razvijenosti muzičkih sposobnosti. Izvršeno je upoređivanje prosečnog broja bodova za svaki zadatak pojedinačno (od drugog do šestog) u finalnom merenju u eksperimentalnoj i kontrolnoj grupi kao i prosečnog broja bodova celog testa (od 2. do 6.) između eksperimentalne i kontrolne grupe. Jedino rezultat prvog zadatka ne potvrđuje početna očekivanja.

Tabela 15. T-test nezavisnih uzoraka za utvrđivanje razlika u finalnom merenju u prosečnim rezultatima svakog zadatka između eksperimentalne i kontrolne grupe i prosečnog broja bodova celog testa

	Grupa	N	M	SD	t test		
					t	df	Sig
II Mogućnost reprodukovanja kratkih ritmičkih primera - zbirno - svi primeri_FINALNO	Kontrolna	60	3.9333	1.67602	-2.833	116	0.005
	eksperimentalna	58	4.7586	1.47862			
III Mogućnost reprodukovanja istih ritmičkih primera sa melodijom - svi primeri - zbirno_FINALNO	Kontrolna	60	4.3333	1.62258	-2.361	113.673	0.020
	eksperimentalna	58	4.9828	1.35713			
IV Mogućnost reprodukovanja melodijskih motiva - svi primeri - zbirno_FINALNO	kontrolna	60	3.9833	2.19005	-2.051	116	0.043
	eksperimentalna	58	4.8621	2.45984			
V Mogućnost reprodukovanja melodijskih motiva sa tekstom - svi primeri - zbirno_FINALNO	kontrolna	60	3.3667	1.93072	-2,316	116	0,022
	eksperimentalna	58	4.1724	1.84617			
VI Pevanje jednog tona akorda - svi taktovi - zbirno_FINALNO	kontrolna	60	2.4500	1.14129	-3,224	116	0,002
	eksperimentalna	58	3.1379	1.17650			
SVI ZADACI - zbirno_FINALNO	kontrolna	60	18.0667	6.11435	-3,224	116	0,002
	eksperimentalna	58	21.9138	6.83973			

Pomoću t-testa je ustanovljeno da u finalnom merenju postoje statistički značajne razlike u prosečnim rezultatima svakog zadatka između eksperimentalne i kontrolne grupe. Nivo značajnosti za 2, 3, 4 i 5 zadatak 0,05, a za zadatak 6 0,01 (Tabela 15).

Pomoću t-testa je ustanovljeno i da u finalnom merenju postoje statistički značajne razlike između eksperimentalne i kontrolne grupe (p=0,01) u prosečnim rezultatima celog testa od 2. do 6. zadatka. Eksperimentalna grupa je u finalnom merenju postigla značajno bolje rezultate od kontrolne, kako za svaki zadatak od 2. do 6. posebno, tako i za celokupan test od 2. do 6. zadatka, što govori u prilog značajnosti primene predstavljenog eksperimentalnog programa u razvijanju muzičkih sposobnosti dece predškolskog uzrasta i njegovih razvojnih efekata.

ZAKLJUČAK

Sagledavajući napredak muzičkih sposobnosti eksperimentalne grupe, nakon rada po prilagođenom programu, zapaža se da je odgovarajuća pedagoška podrška, koja podrazumeva pravilan izbor i operacionalizaciju sadržaja, jedan od bitnih činilaca razvoja muzičkih sposobnosti i da je to faktor na koji se može uticati. Iz prikazanih rezultata može se zaključiti da je neophodno prilagoditi program koji bi bio u skladu sa trenutnim osobenostima muzičkih sposobnosti dece predškolskog uzrasta. Dobijeni rezultati su u velikoj meri slični rezultatima istraživanja autorki Terzić i Sudzilovski (2004). Programiranje muzičkih aktivnosti u predškolskom periodu bi trebalo da prati smernice vezane za izbor pesama za rad sa decom, koje moraju težinom biti prilagođene i adekvatno realizovane, kako bi se razvijale muzičke sposobnosti i darovitost. Na osnovu rezultata istraživanja može se zaključiti da je vaspitačima neophodna podrška pri radu sa decom u okviru realizacije muzičkih aktivnosti. Rešenje bi trebalo tražiti u angažovanju muzičkih saradnika, koji bi značajno doprineli osnaživanju kompetencija vaspitača za aktiviranje muzičkih potencijala dece i razvijanje darovitosti. Čini se da teškoću kod većine vaspitača predstavlja njihova nedovoljna osposobljenost za sviranje na nekom instrumentu i nepoznavanje zakonitosti razvijanja muzičkih potencijala. Pevanje dečjih pesama prema sopstvenim glasovnim dispozicijama, bez ikakve kontrole ili saznanja da li taj opseg odgovara grupi sa kojom radi, može biti ozbiljan propust i može inhibirati razvoj potencijala. U tom smislu rezultati istraživanja mogu doprineti jasnijem koncipiranju predmetnih sadržaja prilikom kreiranja studijskih programa za obrazovanje vaspitača u razvijanju kompetencija budućih vaspitača za razvijanje muzičkih sposobnosti i darovitosti dece.

Zapaženo je takođe da vaspitači sa decom najčešće obrađuju pesme i muzičke igre. Slušanje muzike, sviranje na dečjim muzičkim instrumentima, kao i stvaralačke aktivnosti ne realizuju se na pravilan didaktičko-metodički način ili su zapostavljene. Pri slušanju muzike pravo aktivno slušanje je veoma malo zastupljeno ili se kod nekih

vaspitača uopšte ne praktikuje. Deci se muzika često prezentuje pri jutarnjem prijemu ili uz gimnastičke vežbe, što može dovesti do toga da se deca navikavaju da na muziku ne obraćaju pažnju i da se ona u tom slučaju samo pasivno sluša, odnosno prelazi u rutinu. I sviranje na dečjim muzičkim instrumentima je nedovoljno zastupljeno, a nepostojanje dovoljnog broja dečjih instrumenata u predškolskoj ustanovi ne sme biti opravdanje za izostanak ove oblasti rada, jer deca sa vaspitačima mogu izraditi jednostavne ritmičke instrumente u okviru projektnih aktivnosti i učenja.

Učinjeni pregled poteškoća, a s druge strane prikaz dobrobiti za decu od adekvatne pedagoške podrške vaspitača u razvijanju muzičkih sposobnosti, kako je predstavljeno kroz eksperimentalni program, istovremeno ukazuje na pedagoške implikacije istraživanja. Uvažavanjem prikazanog pedagoškog pristupa u integrisanom učenju, u okviru koga valja veliku pažnju posvetiti razvijanju muzičkih kompetencija dece, utiče se istovremeno na celokupan razvoj ličnosti. Pored razvoja muzičkih potencijala deteta, istovremeno se utiče i na razvijanje saradnje, samopouzdanja, motivacije za vežbanje i učešće u muzičkim aktivnostima van predškolske ustanove i podstiče muzičko stvaralaštvo. Uvažavanje rezultata istraživanja posebno dobija na značaju u programskoj strukturi aktivnosti prema koncepciji „Godine uzleta“. S obzirom na to da se u okviru projektnog pristupa učenju vrši integracija sadržaja iz različitih oblasti, jedan od zadataka vaspitača je da decu ,,provocira“ muzičkim sadržajima, koji će za decu biti smisleni i značajno ,,vući“ njihov ukupan razvoj i darovitost. Buduća istraživanja treba usmeriti na ispitivanje zastupljenosti muzičkih sadržaja i načina njihove realizacije u novoj programskoj koncepciji projektnog učenja u predškolskoj ustanovi, kako zbog teškoća u realizaciji sa kojima se vaspitači suočavaju ne bi bili neopravdano nedovoljno zastupljeni.

LITERATURA:

1. Baucal, Aleksandar (2012), *Standardi za rani razvoj i učenje dece ranih uzrasta u Srbiji*, Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta i UNICEF, Beograd
2. Bratić, Tomislav, Ljiljana Filipović (2001), *Muzička kultura u razrednoj nastavi*, Priručnik za studente učiteljskog fakulteta i fakulteta umetnosti, Učiteljski fakultet u Jagodini, Fakultet umetnosti Priština, Jagodina – Priština
3. Corrigall, Kathleen Ann, Laurel Trainor (2009), ˝Effects of Musical Training on Key and Harmony Perception˝, *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1169(1), 164-168.

4. Cvetković, Vesna, Jasmina Mihaljica (1997), *Solfeđo za I razred šestogodišnje škole*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
5. Duh, Matjaž (2009), *Interdisciplinarni pristup učenju: put ka kvalitetnijem obrazovanju deteta*, Grafika Zambelli, Rijeka
6. Grujić Garić, Gabrijela (2017), ˝The influence of the factors of heritage, environment, age and gender on the development of musical abilities of preschool children: Theoretical perspective˝, *Inovacije u nastavi - časopis za savremenu nastavu* , 30(4), 84-98.
7. Haroutounian, Joanne (2002), *Kindling the Spark: Recogniying and Developing Musical Talent*, Oxford University Press
8. Hiba, Nadežda (1973), *Za naše najmlađe*, Priručnik za vaspitače, učenike pedagoških akademija i nastavnike muzičkog vaspitanja, Nota, Knjaževac
9. Ivanović, Mirjana, Gabrijela Grujić, Ranko Stevanović (2003), *Muzičke igre*, Priručnik i audio kasete za rad sa decom predškolskog i ranog školskog uzrasta, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
10. Jablanov, Nada (2005), *Narodne pesme i igre za decu, roditelje, vaspitače i učitelje*, Kreativni centar, Beograd
11. Ječmenić, Verica (2015), *Ja mogu – korak napred, Muzičke aktivnosti i vizuelni simboli u funkciji podsticanja razvoja dece*, Kreativni centar, Beograd
12. Klemenović, Jasmina, Lucia Andre (2008), ˝Podrška porodici u vođenju muzički darovite dece predškolskog uzrasta˝, u: *Zbornik radova sa 14. međunarodnog naučnog skupa ˝Porodica kao faktor podsticanja darovitosti˝*, Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača „Milailo Palov“, Vršac, 294-306.
13. Kurt, Serhat (2021), ˝Theory of Multiple Intelligences – Gardner˝, *Educational Technology*, Retrieved from https://educationaltechnology.net/theoryof-multiple-intelligences-gardner/
14. Matić, Emilija, Ksenija Mirković (1986), *Muzika i predškolsko dete*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
15. Mirković Radoš, Ksenija (1996), *Psihologija muzike*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
16. Michel, Paul (1973), ˝The Optimum Development of Musical Abilities in the First Years of Life˝, *The psychology of music*, 1, 14-20.
17. Mosing, Miriam, Guy Madison, Nansy Pedersen, Ralf Kuja-Halkola, Fredrik Ullén (2014), ˝Practice Does Not Make Perfect˝, *Psychological Science*, 25(9), 1795-1803.

18. McPherson, Gary, Aaron Williamon (2006), ˝Giftedness and talent˝, In: G. McPherson (Ed). *The Child As Musician: A Handbook of Musical Development*, Oxford University Press, 239-256.
19. Muratović, Lejla, Melvisa Musić (2017), ˝Oblici vaspitno-obrazovne podrške potencijalima darovitih učenika u razrednoj nastavi, *Inovacije u nastavi - časopis za savremenu nastavu*, 30(1), 96-107.
20. Nikšić, Naka, Mirsada Zukorlić (2017), ˝Internet u nastavi muzičke kulture mlađih razreda osnovne škole˝, u: Živorad Milenović, Slađana Vidosavljević (ur.), *Inovacije u vaspitanju i obrazovanju: Digitalizacija, inovativni programi i model*, Zbornik radova, Učiteljski fakultet u Prizrenu, Leposavić, 555-566.
21. Pavlović, Biljana (2013), *Vokalno-instrumentalna nastava*, Priručnik za student učiteljskog fakulteta, Učiteljski fakultet, Leposavić
22. Pavlović Breneselović, Dragana, Živka Krnjaja (2017), *Kaleidoskop - Osnove diversifikovanih programa predškolskog vaspitanja i obrazovanja*, Institut za pedagogiju i andragogiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd
23. Paunović, Ljiljana, Božana Rašković, Zorica Gajtanović (2018), ˝Primena muzičkih sadržaja u usvajanju pojmova o geometrijskim oblicima u predškolskom uzrastu˝, u: *Zbornik radova sa X naučnog skupa Nauka i nastava danas*, Pedagoški fakultet, Bijeljina, 77-95.
24. Popović, Daliborka, Miloš Lazović, Žarko Milosavljević (2016), ˝Podrška razvijanju darovitosti u školskoj praksi˝, *Inovacije u nastavi - časopis za savremenu nastavu*, 29(3), 73-83.
25. *Pravilnik o osnovama programa predškolskog vaspitanja i obrazovanja – Godine uzleta*, „Službeni glasnik RS”, br. 88/17 i 27/18 – dr. zakon, Beograd, http://www.vaspitacns.edu.rs/predmet23.php/Godine%20uzleta.pdf, preuzeto 24. 8. 2021.
26. *Pravilnik o standardima kompetencija za profesiju vaspitača i njihovog profesionalnog razvoja*, „Službeni glasnik RS“, br. 88/17 i 27/18, Beograd, http://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2018/09/Pravilnik-o-standardima-kompetencija-za-profesiju-vaspita%C4%8Da-i-njegovog-profesionalnog-razvoja.docx, preuzeto 18. 10. 2021.
27. Radojevic, Tatjana, Zvezdan Arsic, Tatjana Kompirovic (2019), ˝Teacher's Communicative Competence˝, *Research Journal of Applied Sciences*, 14, 219-225.
28. Radonjić, Slobodan (1992), *Psihologija učenja*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd

29. Radoš, Ksenija (2010), *Psihologija muzike*, Zavod za udžbenike, Beograd
30. Rašković, Božana (2019), *Činioci muzičkih sposobnosti dece Raškog okruga u predškolskom uzrastu*, doktorska disertacija, Univerzitet u Bijeljini, Akademija umjetnosti, Bijeljina
31. Slunjski, Edita (2011), *Kurikulum ranog odgoja-istraživanje i konstrukcija*, Školska knjiga. Zagreb
32. Stojanović, Gordana (1996), *Nastava muzičke kulture I-IV razreda osnovne škole*, Priručnik za učitelje i studente učiteljskog fakulteta, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
33. Sudzilovski, Danijela (2003), *Muzičke osobenosti dece Zlatiborskog okruga u poslednjoj fazi ranog detinjstva*, magistarski rad, Učiteljski fakultet, Beograd
34. Terzi, Emeše, Danijela Sudzilovski (2004), *Osobenosti muzičkih sposobnosti dece zlatiborskog okruga u poslednjoj fazi ranog detinjstva*, Učiteljski fakultet, Užice
35. Vasiljević, Zorislava (2000), *Metodika muzičke pismenosti*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
36. Vasiljević, Zorislava (2003), *Muzički bukvar*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
37. Vasiljević, Zorislava, Gordana Stojanović, Tatjana Drobni (2004), *Muzička radionica*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstava, Beograd

PEDAGOGICAL SUPPORT IN THE DEVELOPMENT OF MUSICAL ABILITIES IN PRESCHOOL CHILDREN

Summary:

The paper starts by considering the factors that determine the development of musical abilities and emphasizes the role of adequate support within institutional music education. It references an adequate pedagogical approach in the choice of content and their didactic-methodological operationalization. In order to determine the importance of an adequate pedagogical approach in that sense, research was conducted on a sample of 118 preschool children in the preschool institution "Veselo detinjstvo" in Raska, ie, experimental verification of the impact of applying optimal didactic-methodological postulates in developing musical abilities. The results of the application of the experimental program showed positive effects in the development of musical abilities, in relation to the established practice, which implies stronger support of music pedagogues to educators. It is concluded that it is necessary to provide a better type of support to educators starting from initial education, and also through professional development, in order to adequately support children's musical potentials and talents, from the earliest age.

Keywords: pedagogical approach; preschool children; musical abilities; educator; experimental program

Adrese autorica
Authors' address

Daliborka Popović
Božana Rašković
Univerzitet u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici
Učiteljski fakultet
daliborka.popovic@pr.ac.rs
bozana.raskovic@pr.ac.rs

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
U TUZLI
Tuzla, God.I, Br.1, decembar 2016.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

PRILOZI IZ PSIHOLOGIJE

Maida Koso-Drljević, Esma Čelenka,
Nejla Omerović-Ihtijarević
POVEZANOST ANKSIOZNOSTI, DEPRESIJE I STRESA SA REZILIJENCIJOM I KVALITETOM SPAVANJA KOD STUDENATA TOKOM PANDEMIJE COVID-19 / THE CONNECTION OF ANXIETY, DEPRESSION AND STRESS WITH RESILIENCE AND SLEEP QUALITY DURING THE COVID-19 PANDEMIC 535

Miljana Pavićević, Tijana Živković
SOCIJALNI RESURSI I SOCIJALNE STRATEGIJE KAO PREDIKTORI SOCIJALNE USAMLJENOSTI / SOCIAL RESOURCES AND SOCIAL STRATEGIES AS PREDICTORS OF SOCIAL LONELINESS 551

društvene i humanističke studije

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.1.535

UDK 578.834:[616.895.4+378.1]

Primljeno: 25. 09. 2021.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Maida Koso-Drljević, Esma Čelenka, Nejla Omerović-Ihtijarević

POVEZANOST ANKSIOZNOSTI, DEPRESIJE I STRESA SA REZILIJENCIJOM I KVALITETOM SPAVANJA KOD STUDENATA TOKOM PANDEMIJE COVID-19

Tokom školske 2020/2021 godine ispitali smo uslove rada studenata tokom online nastave, nivo depresivnih, anksioznih i simptoma stresa i njihovu povezanost s rezilijencijom i kvalitetom spavanja na uzorku studenata Univerziteta u Sarajevu (UNSA). Rezultati istraživanja pokazuju da većina studenata ima zadovoljavajuće uslove rada od kuće, ali da i dalje veliki broj njih osjeća strah i anksioznost da će se nešto dogoditi s internet konekcijom ili računarom tokom online nastave ili ispita. Oko 50% studenata ima povišene razine simptoma depresivnosti, anksioznosti i stresa koji su značajno povezani sa lošijom kvalitetom spavanja. Viši nivo rezilijencije kod studenata povezan je s nižim nivoima depresivnosti, anksioznosti i stresa i boljom kvalitetom spavanja. Nivo depresivnosti studenata je varijabla koja je najbolji prediktor u objašnjenju kriterijske varijable kvaliteta spavanja.

Ključne riječi: COVID-19; depresija; anksioznost; stres; rezilijencija; kvaliteta spavanja

UVOD

Pandemija bolesti COVID-19 izazvana širenjem SARS-CoV-2 virusa, koja je na području Bosne i Hercegovina počela u martu 2020. godine, donijela je mnoge promjene u živote građana. Vrlo brzo nakon prvih slučajeva, 12. 3. 2020. godine, na Univerzitetu u Sarajevu je obustavljena redovna nastava[1]. Studenti su prešli na online sistem

[1] https://www.unsa.ba/sites/default/files/dodatak/2020-03/Zaklju%C4%8Dci%20i%20Preporuka_Senat%20UNSA.pdf

održavanja nastave i polaganja ispita. Kao u većini zemalja svijeta, i u Kantonu Sarajevo tržni centri, kafići i restorani su bili zatvoreni, povremeno je bio na snazi policijski sat, građanima je savjetovano da ostanu kući. Iznenadno i brzo širenje virusa, kontradiktorne i zastrašujuće informacije u medijima o bolesti, zaraženim i umrlim, prestanak redovne nastave i generalno naprasno promijenjen način života, studenskoj populaciji donijeli su mnogobrojne probleme koji su mogli izazvati pojavu simptoma vezanih za depresivnost, anksioznost i stres kao i slabiju kvalitetu spavanja. I bez spomenutih okolnosti povezanih s pandemijom, sam prekid redovne nastave u fakultetskim zgradama i prelazak na online nastavu predstavlja prekid rutine studenata i može dovesti do poteškoća sa mentalnim zdravljem (Zhai i Du 2020).

Mnogobrojna istraživanja pokazuju da je u općoj populaciji povećana prevalenca depresivnih i anksioznih simptoma (Nelson i sur. 2020; Wang i sur. 2020), kao i simptoma stresa (Fawaz i Samaha 2020), posebno tokom perioda zatvaranja. I prije pandemije, najčešći problemi studentske populacije su bili u simptomi anksioznosti i poremećaja raspoloženja (Auerbach i sur. 2016). U istraživanju Pereira i sur. (2020), koje je provedeno tokom oktobra i novembra 2019. godine na preko 21.000 studenata u Velikoj Britaniji, 42.3% studenata iskusilo je ozbiljne probleme sa mentalnim zdravljem zbog čega su trebali profesionalnu pomoć, a jedan od pet studenata je imao dijagnozu mentalnog poremećaja i to najčešće anksioznosti i depresije. Tokom pandemije, istraživanja koja su provedena na studentskoj populaciji pokazuju porast ovih simptoma (Huckins i sur. 2020; Varma i sur. 2021). Istraživanje koje su proveli Son i sur. (2020) u Sjedinjenim Američkim Državama (SAD) otkrilo je zabrinjavajuće podatke. Porast simptoma depresije, anksioznosti i stresa zbog COVID-19 pandemije utvrđen je kod 71% studenata. Kao najčešće stresore, koji su doveli do porasta ovih simptoma, studenti su navodili strah i brigu za voljene, ali i probleme s koncentracijom, smanjenu socijalnu interakciju i povećanu brigu u vezi sa akademskim postignućem. Jedan od važnih problema koje su studenti naveli bio je i problem u vezi sa spavanjem i to kod 86% ispitanih studenata. Nivoi depresivnih simptoma u istraživanju Wanka i sur. (2020a) su bili prisutni kod 48% studenata, a u istom istraživanju su simptomi anksioznosti bili prisutni kod 38.48% studenata. Podatak naveden u ovom članku koji dodatno budi strah i ukazuje na urgentnost situacije jeste da je 18% studenata imalo suicidalne misli. Na osnovu dostupne literature čini se da su nešto češći simptomi depresije u odnosu na anksioznost s tim da podaci pokazuju kako s vremenom simptomi anksioznosti i stresa rastu, a da simptomi depresije ostaju isti (Saraswathi 2020).

Uz simptome depresije, anksioznosti i stresa, istraživači su veliku pažnju obratili na kvalitetu spavanja tokom perioda pandemije (Son i sur. 2020; Hyun i sur. 2021). Kvalitetu spavanja možemo posmatrati kroz nekoliko indikatora: vrijeme koje je osobi potrebno da zaspi i vrijeme koje provede spavajući, broj buđenja tokom noći, dnevna pospanost i problemi s koncentracijom tokom dana (Krystal i Edinger 2008). Problemi sa spavanjem još u djetinjstvu dovode se u vezu s kasnijim simptomima depresivnosti i anksioznosti (Alvaro i sur. 2013), a poremećaj insomnija je u dvostrukoj vezi i s anksioznošću i s depresivnošću što znači da simptomi anksioznosti i depresivnosti mogu dovesti do insomnije, ali i insomnija može dovesti do simptoma depresivnosti i anksioznosti (Jansson-Fröjmark i Lindblom 2008). Veza između depresivnosti i insomnije posebno je interesantna istraživačima jer je ustanovljeno da insomnija može biti prediktor razvoja depresivnog poremećaja (Baglioni i sur. 2011). Istraživanja pokazuju da nije samo insomnija kao poremećaj povezana sa depresivnošću i anksioznošću nego i lošija kvaliteta spavanja koja nije dijagnosticirani poremećaj. Generalne poteškoće sa spavanjem, simptomi depresivnosti i anksioznosti su višestruko povezani (Spoormaker i Bout 2005). Tokom perioda pandemije istraživači su posvetili pažnju i problemima sa spavanjem. Son i sur. (2020) naglasili su značaj poremećaja kvalitete spavanja kod studenata koji su upravo taj problem dovodili u vezu sa simptomima depresivnosti, anksioznosti i stresa. Od ukupnog uzorka od 195 studenata, njih 86% naveli su da imaju problema sa spavanjem i da su oni uzrokovani COVID-19 pandemijom. Studenti su tokom pandemije kasnije išli na spavanje, imali neregularne obrasce spavanja i buđenja i slabiju kvalitetu spavanja.

U vezu sa kvalitetom spavanja i mentalnim zdravljem dovodi se i rezilijencija. Iako rezilijencija nije jedinstven konstrukt, pod njom se najčešće podrazumijeva određeni kapacitet za dobru prilagodbu u situacijama hroničnog rizika, stresa, traume ili katastrofe (Zvizdić 2015). Rezilijencija se može posmatrati kao protektivni faktor koji u interakciji sa stresorima smanjuje vjerovatnoću javljanja negativnih ishoda, a koji inače mogu da nastanu kao posljedica djelovanja stresora. Istraživanja pokazuju da studenti sa višim nivoom rezilijencije imaju značajno niže nivoe psiholoških poteškoća (McGillivray i Pidgeon 2015). Rezilijencija je povezana i sa kvalitetom spavanja. Studenti koji imaju viši nivo rezilijencije imaju i bolju kvalitetu spavanja, a ta dva faktora zajedno povezana su sa manjim simptomima depresije (Tafoya i sur. 2019).

Cilj našeg istraživanja bio je ispitati uslove u kojima rade studenti Univerziteta u Sarajevu (u daljem tekstu UNSA) tokom online nastave. Također, cilj je utvrditi nivoe depresije, anksioznosti i stresa kod studenata tokom online nastave i njihovu pove-

zanost s rezilijencijom i kvalitetom spavanja. Očekujemo da će depresija, anksioznost i stres biti povezani s lošijom kvalitetom spavanja, a da će veća rezilijencija biti povezana sa manjim simptomima depresivnosti, anksioznosti i stresa i boljom kvalitetom spavanja. Pretpostavljamo da varijable depresivnosti, anksioznosti, stresa i rezilijencije značajno doprinose objašnjenju kvalitete spavanja. Na osnovu dosadašnjih istraživanja (Saraswathi 2020), smatramo da će najznačajniji faktor u objašnjenju kvalitete spavanja biti nivo depresivnosti.

METODOLOGIJA

Sudionici

Istraživanje je provedeno na prigodnom uzorku studenata Univerziteta u Sarajevu. Od ukupno 185 ispitanika, 127 su studenti Filozofskog fakulteta i 58 studenti Elektrotehničkog fakulteta. Istraživanjem je obuhvaćeno svih pet godina studija (tri godine prvog ciklusa i dvije godine drugog ciklusa oba studija). U istraživanju su učestvovale uglavnom studentice (150 ženskih i 35 muških ispitanika). Prosječna dob ispitanika je 21 godina (M_{dob}= 20.75, SD = 1.95).

Instrumenti

Upitnik osnovnih sociodemografskih podataka, podataka u vezi COVID-19 i uslova tokom online nastave

Upitnik osnovnih sociodemografskih podataka sadržavao je pitanja koja su se odnosila na neke opće podatke: šifra, fakultet, godina studija, dob i spol. Pitanja o COVID-19 uključivala su podatke o tome da li su oni ili članovi njihove porodice bili pozitivni na virus SARS-CoV-2, koliko vremena provode istražujući informacije vezano za COVID-19, kako procjenjuju uslove prostora u kojem borave tokom slušanja online nastave, kako procjenjuju svoju tehničku opremljenost tokom online nastave, koliko osjećaju anksioznost i/ili strah da će se nešto dogoditi s njihovom konekcijom ili računarom tokom online nastave te njihovo mišljenje o tome da li propuštaju važan dio obrazovanja zbog manjka direktne interakcije s kolegama i predavačima.

Skala rezilijencije

Korištena Skala rezilijencije (RS-14) prevedena je i prilagođena na osnovu skale Wagnilda i Younga (1993). U istraživanju je korištena skraćena verzija skale koja

uključuje 14 pitanja s ciljem identificiranja nivoa individualne rezilijencije što uključuje pozitivne karakteristike osobe koje povećavaju individualnu prilagodbu (Wagnild 2014). Neka od pitanja glase: „Osjećam se ponosno što sam postigao (ostvario) neke stvari u životu"; „Osjećam da se mogu nositi sa više stvari istovremeno"; „Samodisciplinirana/a sam". Ispitanici su odgovarali na pitanja zaokružujući jedan od 7 ponuđenih odgovora (od „Uopće se ne slažem" do „U potpunosti se slažem"). Rezultat smo računali kao sumu odgovora na svako pitanje i viši rezultat označava veću rezilijenciju kod ispitanika. Pouzdanost skale rezilijencije na našem uzorku iznosila je Cronbach α= .87.

Skala depresivnosti, anksioznosti i stresa

Skala je skraćena verzija upitnika dizajniranog da mjeri simptome depresivnosti, anksioznosti i stresa (DASS-21; Lovibond i Lovibond 1995). Ispitanici odgovaraju na 21 pitanje o prisutnosti simptoma depresivnosti (primjer pitanja: „Bio/la sam potišten/a i tužan/a"), anksioznosti (primjer pitanja: „Osjećao/la sam se jako nervozno") i stresa (primjer pitanja: „Doživljavao/la sam drhtanje, npr. u rukama) u zadnjih sedam dana na skali od 0 – uopće se ne odnosi na mene do 3 – u potpunosti se odnosi na mene (Gomez 2016). Viši rezultat na skali označava veće prisustvo simptoma depresivnosti, anksioznosti i stresa. Iako se može koristiti za praćenje promjene nivoa prisutnosti simptoma, upitnik nije dizajniran da se koristi u dijagnostičke svrhe. Kao rezultat, za svaku subskalu na DASS 21 zbirni rezultat se pomnoži sa 2 kako bismo mogli porediti rezultate DASS 21 sa rezultatima na dužoj verziji upitnika DASS koji sadrži 42 pitanja. U našem ispitivanju je korištena verzija upitnika DASS preuzeta iz istraživanja Kušec (2016) i pouzdanost Cronbach Alpha subskala na našem uzorku iznosile su za depresivnost α= .808, za anksioznost α= .87 i stres α= .89.

Skala kvalitete spavanja

Skala kvalitete spavanja (SQS; Yi i sur. 2006) sadrži 28 pitanja s ciljem procjene 6 domena kvalitete spavanja: dnevna disfunkcionalnost, odmornost nakon spavanja, problemi sa uspavljivanjem i održavanjem sna, poteškoće s buđenjem i zadovoljstvo spavanjem. Ispitanici su odgovarali na pitanja zaokružujući jedan od 4 ponuđena odgovora (od „Rijetko" do „Skoro uvijek"). Viši rezultat znači lošiju kvalitetu spavanja. Pouzdanost skale kvalitete spavanja na našem uzorku iznosila je Cronbach α= .93.

Postupak

Istraživanje smo provodili od decembra 2020. do januara 2021. godine u okviru nastave iz izbornog predmeta Psihofiziologija spavanja. Studenti su tokom ljetnog se-

mestra, kada su isključivo pohađali nastavu u online formatu, popunjavali bateriju upitnika preko Googleforma platforme. Istraživanje je bilo anonimno i na dobrovoljnoj osnovi.

REZULTATI

Kako bismo ustanovili u kakvim uslovima studenti žive i rade tokom online nastave, uradili smo deskriptivne analize dobijenih podataka. Na pitanje o uslovima prostora u kojem studenti borave i rade tokom online nastave (N=185), 89.7% studenata su procijenili da su oni jako dobri ili dobri, a 10.3% studenata su procijenili da su njihovi uslovi loši ili jako loši. Tehničku opremljenost 87% studenata procjenjuje kao jako dobru ili dobru, a 13% kao lošu ili jako lošu. Strah da će se dogoditi nešto s konekcijom ili računarom 36.2% studenata ne osjeća nimalo ili donekle, a 63.8% studenata osjeća prilično ili jako. Na pitanje da li misle da propuštaju važan dio obrazovanja zbog manjka direktne interakcije sa kolegama i predavačima 34.5% studenata su odgovorili nimalo ili donekle, a 66.5% studenata su odgovorili prilično ili jako.

Da bismo ustanovili nivoe depresivnosti, anksioznosti i stresa kod studenata mjerene pomoću upitnika DASS-21, izračunali smo postotke studenata koji su u prve dvije kategorije, a koje se odnose na nepostojanje ili na vrlo mali nivo prisustva simptoma i postotke studenata koji se nalaze u kategorijama umjerenih, teških i izuzetno teških simptoma za varijable depresivnost, anksioznost i stresa.

Tablica 1. Deskriptivni podaci za varijable depresivnost, anksioznost i depresija

	M	SD	*ispitanici u kategoriji bez i sa malo simptoma*	*ispitanici u kategoriji umjerenih simptoma*	*ispitanici u kategoriji teških simptoma*	*ispitanici u kategoriji izuzetno teških simptoma*
Depresivnost	14.17	11.27	55.1%	20%	7.6%	17.3%
Anksioznost	13.81	11.46	44.3%	16.2%	6.5%	33%
Stres	19.94	11.09	47.5%	24.9%	17.3%	10.3%

Većina studenata nalaze se u kategoriji bez ili sa malo simptoma, ali određeni broj studenata osjeća umjerene, teške ili jako teške simptome u sve tri kategorije. U kategoriji umjerenih, teških i izuzetno teških simptoma depresivnosti nalazi se 44.9% ispitanika. Umjerenu, tešku ili izuzetno tešku anksioznost osjeća 55.7% ispitanika, a umjerene, teške i izuzetno teške simptome stresa ima 52.5% ispitanika.

Za utvrđivanje povezanosti između varijabli depresivnost, anksioznost, stres, rezilijencija i rezultata na subskalama kvalitete spavanja računali smo Spearmanov koeficijent korelacije jer rezultati na subskalama upitnika o kvaliteti spavanja nisu zadovoljavali uvjete za parametrijske statističke analize.

Tablica 2. Interkorelacijska matrica za varijable depresija, anksioznost, stres, rezilijencija i kvaliteta spavanja

Varijable	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1. Depresivnost	1	.64**	.68**	-.59**	.53**	.52**	.39**	.49**	.38**	.15*	.59**
2. Anksioznost		1	.78**	-.39**	.50**	.50**	.45**	.51**	.44**	.20**	.61**
3. Stres			1	-.39**	.54**	.51**	.48**	.55**	.41**	.22**	.63**
4. Rezilijencija				1	-.26**	-.44**	-.25**	-.32**	-.22**	-.08	-.35**
5. SKS dn.disf.					1	.43**	.47**	.55**	.54**	.22**	.86**
6. SKS odm.						1	.41**	.56**	.63**	.25**	.72**
7. SKS usp.							1	.50**	.57**	.47**	.71**
8. SKS buđ.								1	.51**	.19**	.74**
9. SKS zad.sp.									1	.28**	.78**
10. SKS održ.										1	0.41**
11. SKS suma											1

p< .05, **p< .01

Skraćenice:

SKS dn.disf. – Skala kvalitete spavanja, dnevna disfunkcionalnost

SKS odm. – Skala kvalitete spavanja, odmorenost nakon spavanja

SKS usp. – Skala kvalitete spavanja, problemi s uspavljivanjem i održavanjem sna

SKS buđ.– Skala kvalitete spavanja, poteškoće s buđenjem

SKS zad.sp. – Skala kvalitete spavanja, zadovoljstvo spavanjem

SKS održ. – Skala kvalitete spavanja, problemi s održavanjem spavanja

SKS suma – ukupni rezultat na Skali kvalitete spavanja

Iz korelacijske matrice možemo vidjeti da postoji značajna pozitivna povezanost između simptoma depresivnosti, anksioznosti i stresa sa rezultatima na subskalama kvalitete spavanja kao i sa ukupnim rezultatom na upitniku kvalitete spavanja, što znači da studenti koji imaju povišene razine simptoma depresivnosti, anksioznosti i stresa imaju lošiju kvalitetu spavanja. Rezilijencija je negativno povezana sa simptomima depresivnosti, anksioznosti i stresa kao i sa kvalitetom spavanja.

Da bismo ustanovili koje varijable su najbolji prediktori kvalitete spavanja, proveli smo multiplu regresijsku analizu, pri čemu su varijable depresivnost, anksioznost, stres i rezilijencija uvedene u model kao prediktori, a varijabla kvaliteta spavanja kao kriterij. Prethodno su provjereni uslovi za regresijsku analizu, pri čemu je utvrđena normalna distribucija regresijskih reziduala, prisutnost homoscedasciteta i nepostojanje multikolinearnosti prediktorskih varijabli, čime smo potvrdili da su uslovi za provođenje regresijske analize zadovoljeni.

Tablica 3. Rezultati multiple regresijske analize prediktorskih varijabli depresivnost, anksioznost, stres i rezilijencija za kriterijsku varijablu kvaliteta spavanja

Kriterij:	Kvaliteta spavanja				
Varijable	B	SE(B)	β	t	p
	$F(4, 180) = 45.06$, $p < .001$, $R^2 = .50$				
Konstanta	17.99	7.14		2.52	.01
Depresivnost	.39	.11	.29	3.48	.001
Anksioznost	.32	.12	.23	2.67	.008
Stres	.34	.13	.24	2.68	.008
Rezilijencija	-.05	.08	-.04	-.64	.52

Rezultati regresijske analize pokazuju da je modelom koji je značajan na nivou $p<.001$ objašnjeno 50% varijance. Depresivnost, anksioznost i stres su varijable koje imaju značajan doprinos u objašnjenju kriterijske varijable kvalitete spavanja, a rezilijencija se nije pokazala kao značajna prediktorska varijabla. Najveći doprinos u objašnjenju kvalitete spavanja ima varijabla depresivnost $\beta=0.29$.

DISKUSIJA

Cilj našeg istraživanja bio je ispitati uslove u kojima rade studenti UNSA tokom online nastave i utvrditi nivoe depresije, anksioznosti i stresa te njihovu povezanost s rezilijencijom i kvalitetom spavanja.

Studenti predstavljaju populaciju koja je posebno osjetljiva na probleme mentalnog zdravlja (Auerbach i sur. 2016), a s pojavom COVID-19 pandemije situacija se dodatno pogoršala. S prelaskom na online sistem slušanja nastave i polaganja ispita, značajno su promijenjene okolnosti koje su mogle uticati na mentalno zdravlje studenata. Mjere koje su uključivale socijalnu distancu, karantenu i povremeno zatva-

ranje dokazano utiču na mentalni status stanovništva i uzrokuju psihološke probleme i strah od infekcije (George i Thomas 2021).

Rezultati istraživanja koje smo proveli na uzorku studenata Filozofskog i Elektrotehničkog fakulteta Univerziteta u Sarajevu pokazuju da je mentalno zdravlje studenata ugroženo. Iako uslove rada u kojima borave i studiraju i tehničku opremljenost studenti procjenjuju većinom kao dobru ili jako dobru, čak 63.8% studenata osjeća anksioznost i strah da će se nešto dogoditi s njihovom konekcijom ili računarom tokom online nastave i polaganja ispita, a 66.5% studenata ima stav da propuštaju važan dio obrazovanja zbog manjka direktne interakcije s kolegama i predavačima. Ovi podaci idu u prilog nastojanjima da se normalizira nastava na fakultetima i da se, koliko je moguće više, studenti vrate u učionice. Socijalne interakcije između nastavnika i studenata ključni su dio obrazovanja, a smanjena socijalna interakcija i osjećaj socijalne izolacije snažno su povezani sa anksioznošću (Son i sur. 2020).

Upitnik DASS koji smo koristili mjeri negativne emocionalne simptome i smatramo važnim napomenuti da se ne koristi kao instrument za dijagnozu kliničkih poremećaja depresije, anksioznosti i poremećaja povezanih sa traumom nego za samoprocjenu nivoa prisutnosti tegoba povezanih s depresivnim, anksioznim i simptomima stresa. Rezultati našeg istraživanja pokazuju zabrinjavajuće nivoe depresivnih, anksioznih i simptoma stresa kod studenata. Umjereni, teški i izuzetno teški nivo depresivnih, anksioznih i simptoma stresa prisutan je kod oko polovine ispitanog uzorka, što je u skladu sa istraživanjima provedenim u drugim državama (Wang i sur. 2020a). Posebno su zabrinjavajući podaci da oko 25% studenata ima simptome depresivnosti koji spadaju u kategoriju teških i izuzetno teških simptoma, oko 40% studenata ima teške i izuzetno teške simptome anksioznosti i oko 28% studenata osjeća teški i izraziti stres (Tablica 1). Ovi simptomi povezani su sa kvalitetom spavanja i rezilijencijom (Tablica 2). Kvaliteta spavanja je značajno povezana sa simptomima depresivnosti, anksioznosti i stresa. Pojedini aspekti kvalitete spavanja koji se odnose na dnevnu disfunkcionalnost, osjećaj da je osoba odmorna nakon spavanja, problemi s uspavljivanjem i održavanjem sna, poteškoće s buđenjem, subjektivno zadovoljstvo kvalitetom spavanja i problemi s održavanjem spavanja su povezani sa depresivnim, anksioznim i simptomima stresa. Samo na osnovu korelacija, ne možemo govoriti o uzročno-posljedičnim vezama, ali istraživanja pokazuju da je odnos između mentalnog zdravlja i kvalitete spavanja dvosmjeran (Jansson-Fröjmark i Lindblom 2008). Povećana anksioznost i depresivnost mogu dovesti do problema spavanja, a problemi spavanja dodatno povećavaju nivoe anksioznosti i depresivnosti.

Rezultati našeg istraživanja pokazuju da je nivo depresivnih, anksioznih i simptoma stresa negativno povezan sa rezilijencijom. Osobe sa većim nivoom rezilijencije imaju manje simptome depresivnosti, anksioznosti i stresa i bolju kvalitetu spavanja. Rezilijencija predstavlja kapacitet da se u situacijama stresa adekvatno suočimo sa stresorima što smanjuje vjerovatnoću negativnih ishoda. I dosadašnja istraživanja pokazuju da rezilijencija predstavlja protektivni faktor i da studenti sa višim nivoom rezilijencije imaju manje psiholoških poteškoća i bolju kvalitetu spavanja (McGillivray i Pidgeon 2015; Tafoya i sur. 2019). Postoje dokazi da se rezilijencija može učiti i opisane su tehnike pomoću kojih možemo povećati nivo rezilijencije (McAllister & McKinnon 2009). Mindfulness trening može biti efikasan u podizanju rezilijencije kod studenata (Galante i sur. 2018).

Da bismo ispitali koja od varijabli najviše doprinosi objašnjenju slabije kvalitete spavanja, proveli smo regresijsku analizu gdje su kao prediktorske varijable postavljene: depresivnost, anksioznost, stres i rezilijencija. Rezultati regresijske analize pokazuju da ovako postavljen model objašnjava 50% varijance kriterijske varijable kvalitete spavanja (Tablica 3). Depresivnost, anksioznost i stres su značajni prediktori i najbolje doprinose objašnjavaju kriterijske varijable kvalitete spavanja. Depresivnost se izdvaja kao najjači prediktor što je u skladu i sa rezultatima dosadašnjih istraživanja (Alvaro i sur. 2013), a rezilijencija nije značajan prediktor kvalitete spavanja.

Stručnjaci iz područja mentalnog zdravlja naglašavaju izuzetnu važnost da u doba pandemije, koja još uvijek traje, studenti imaju mogućnost pristupa terapeutima u savjetovalištima i centrima za mentalno zdravlje (Zhai i Du 2020). Rezultati našeg istraživanja pokazuju da su studenti Univerziteta u Sarajevu u situaciji koja zahtijeva intervenciju stručnjaka iz područja mentalnog zdravlja. Ako nije moguće ostvariti direktni kontakt sa terapeutom ili savjetnikom (zbog stigme, preopterećenosti zdravstvenog sustava ili zbog nemogućnosti većine studenata da sebi priušte odlazak kod psihoterapeuta), potrebno je omogućiti online savjetovanja, a studente možemo uputiti i na literaturu o načinima kako da smanje stres povezan s COVID-19. Za studente se mogu pripremiti tekstovi i upute kako bismo ih informisali koji su to načini da se smanje posljedice COVID-19 pandemije na mentalno zdravlje. U doba digitalnih tehnologija ovakve vrlo jednostavno dostupne intervencije mogu biti korisne za unapređenje mentalnog zdravlja kako studenata tako i šire populacije. Možemo ih uputiti na već postojeće edukativne materijale koje su stručnjaci iz mentalnog zdravlja pripremili i koji su besplatno dostupni (na primjer, projekt *Slon u sobi* – https://slonusobi.ba/). Ogromna je važnost upoznavanja studenata da aktivnosti kao što su sport, čitanje, joga, bavljenje umjetnošću, manje vremena pred ekranom i re-

dovni ciklusi spavanja doprinose psihološkom blagostanju studenata (George i Thomas 2021; Wang i sur. 2020b).

Istraživanja pokazuju da prakticiranje tehnika meditacije i mindfulnessa može umanjiti znakove stresa i anksioznosti (Behan 2020). Na uzorku studenata, Gabrielli i sur. (2021) proveli su istraživanje i dokazali efikasnost *Atena* aplikacije koja podrazumijeva pružanje informacija o psihološkim strategijama suočavanja i načinima unapređenja mentalnog zdravlja. Program sadrži osam kratkih sesija u trajanju od 10 minuta s ciljem podizanja svjesnosti o vlastitim mislima i emocijama. Aplikacija nas podučava o efektivnim strategijama suočavanja u stresnim situacijama koje su bazirane na kognitivno-bihevioralnom pristupu. Informacije se odnose na psihoedukaciju o samosvjesnosti, rješavanju konflikata, asertivnoj komunikaciji i prikazane su mindfulness praktične vježbe (Gabrielli i sur. 2021). Mindfulness se dovodi u vezu i sa kvalitetom spavanja i spominje se kao protektivni faktor koji je povezan sa samoregulacijom spavanja, a može dovesti i do smanjenja simptoma stresa (McGillivray & Pidgeon 2015).

Smatramo da je vrlo važan rezultat koji smo dobili o brigama i strahovima studenata tokom online nastave, onaj koji se odnose na kvalitetu tehničke opremljenosti (Internet i računar) što nije prisutno ako se nastava i ispiti odvijaju u učionici. Iako je potrebno provesti istraživanje na većem uzorku studenata, rezultati našeg istraživanja idu u prilog sve glasnijim upozorenjima da je učenike i studente potrebno vratiti u učionice. Rezultati našeg istraživanja pokazuju da studenti prepoznaju depresivne i anksiozne simptome kao i učestalost problema sa spavanjem. Mentalno zdravlje studenata bi trebao biti faktor koji će oni koji donose odluke uzeti u obzir. Osim nastojanja da se normalizira proces studiranja i smanji količina online nastave, briga o mentalnom zdravlju studenata treba biti u fokusu i zdravstvenih i obrazovnih institucija i tokom pandemija i nakon nje. Generalizacija rezultata koje smo dobili je ograničena zbog nekoliko faktora koji se odnose na prigodan uzorak na kojem smo radili istraživanje i na neujednačen broj muških i ženskih ispitanika, posebno zbog varijabli koje smo ispitivale (depresivnost, anksioznost i stres) gdje možemo očekivati neke rodne razlike.

ZAKLJUČAK

Simptomi depresivnosti, anksioznosti i stresa prisutni su kod velikog broja studenata koje smo ispitali u našem istraživanju. Povećana razina ovih simptoma povezana je sa lošijom kvalitetom spavanja, ali i s nižom zastupljenošću osobine rezilijencije kod

studenata. Osim nastojanja da se studenti vrate u svoje okruženje, što podrazumijeva normalizaciju nastave i socijalnu interakcije s profesorima i kolegama, potrebno je planirati mjere prevencije, ali i intervencije. Do normalizacije procesa studiranja, potrebno je upoznati studente sa tehnikama i načinima jačanja kapaciteta koji mogu ublažiti posljedice stresa izazvane pandemijom i socijalnom izolacijom.

LITERATURA

1. Alvaro, Pasquale K., Rachel M. Roberts, Jodie K, Harris (2013), ˝A systematic review assessing bidirectionality between sleep disturbances, anxiety, and depression˝, *Sleep*, 36(7), 1059-1068.
2. Auerbach, Randy P. et al. (2016), ˝Mental disorders among college students in the World Health Organization world mental health surveys˝, *Psychological medicine*, 46(14), 2955-2970.
3. Baglioni, Chiara, Gemma Battagliese, Bernd Feige, Kai Spiegelhalder, Christoph Nissen, Ulrich Voderholzer, Caterina Lombardo, Dieter Riemann (2011), ˝Insomnia as a predictor of depression: A meta-analytic evaluation of longitudinal epidemiological studies˝, *Journal of affective disorders*, 135(1-3), 10-19.
4. Behan, Caragh (2020), ˝The benefits of meditation and mindfulness practices during times of crisis such as COVID-19˝, *Irish journal of psychological medicine*, 37(4), 256-258.
5. Fawaz, Mirna, Ali Samaha (2020), ˝COVID-19 quarantine: Post-traumatic stress symptomatology among Lebanese citizens˝, *International Journal of Social Psychiatry*, 66(7), 666-674.
6. Gabrielli, Silvia, Silvia Rizzi, Giulia Bassi, Sara Carbone, Rosa Maimone, Michele Marchesoni, Stefano Forti (2021), ˝Engagement and Effectiveness of a Healthy-Coping Intervention via Chatbot for University Students During the COVID-19 Pandemic: Mixed Methods Proof-of-Concept Study˝, *JMIR mHealth and uHealth*, 9(5), e27965.
7. Galante, Julieta, Géraldine Dufour, Maris Vainre, Adam P. Wagner, Jan Stochl, Alice Benton, Neal Lathia, Emma Howarth, Peter B. Jones (2018), ˝A mindfulness-based intervention to increase resilience to stress in university students (the Mindful Student Study): A pragmatic randomised controlled trial˝, *The Lancet Public Health*, 3(2), e72-e81.

8. George, Ginu, Mary Rani Thomas (2021), ˝Quarantine deffects and strategies of college students – COVID-19˝, *Asian Education and Development Studies,* 10(4), 565-573
9. Gomez, Fernando (2016), *A guide to the depression, anxiety and stress scale (DASS 21)*, Central and Eastern Sydney primary health networks
10. Huckins, Jeremy F., Alex W. da Silva, Weichen Wang, Elin Hedlund, Courtney Rogers, Subigya K. Nepal, Jialing Wu, Mikio Obuchi, Eilis I. Murphy,Meghan L. Meyer, Dylan D. Wagner, Paul E. Holtzheimer, Andrew T. Campbell (2020), ˝Mental health and behavior of college students during the early phases of the COVID-19 pandemic: Longitudinal smartphone and ecological momentary assessment study˝, *Journal ofmedical Internet research*, 22(6), e20185.
11. Hyun, Sunah, Hyeouk Chris Hahm, Ga Tin Fifi Wong, Emily Zhang, Cindy H. Liu (2021), ˝Psychological correlates of poor sleep quality among US young adults during the COVID-19 pandemic˝, *Sleep medicine*, 78, 51-56.
12. Jansson-Fröjmark, Markus, Karin Lindblom (2008), ˝A bidirectional relationship between anxiety and depression, and insomnia? A prospective study in the general population˝, *Journal of psychosomatic research*, 64(4), 443-449.
13. Krystal, Andrew D., Jack D. Edinger (2008), ˝Measuring sleep quality˝, *Sleep medicine*, *9*, S10-S17
14. Lovibond, Syd Harold, Peter F. Lovibond (1995), *Manual for the Depression Anxiety & Stress Scales (2 Ed.)*, Psychology Foundation, Sydney
15. McAllister, Margaret, Jessica McKinnon (2009), ˝The importance of teaching and learning resilience in the health disciplines: A critical review of the liter ature˝, *Nurse education today*, 29(4), 371-379.
16. McGillivray, Cher J., Aileen M. Pidgeon (2015), ˝Resilience attributes among university students: A comparative study of psychological distress, sleep disturbances and mindfulness˝, *European Scientific Journal*, 11(5), 33-48.
17. Nelson, Benjamin W., Adam Pettitt, Jessica E. Flannery, Nicholas B. Allen (2020), ˝Rapid assessment of psychological and epidemiological correlates of COVID-19 concern, financial strain, and health-related behavior change in a large online sample˝, *PLoS One*, 15(11), e0241990.
18. Pereira, Stephen, Nick Early, Leon Outar, Mihaela Dimitrova, Lucy Walker, Chris Dzikiti, Christopher Platt (2020), ˝University student mental health survey 2020: A large scale study into the prevalence of student mental illness within UK universities˝, The Insight Network and Dig-In

19. Saraswathi, Ilango, Jayakumar Saikarthik, K. Senthil Kumar, Kumar Madhan Srinivasan, M. Ardhanaari, Raghunath Gunapriya (2020), ˝Impact of COVID-19 outbreak on the mental health status of undergraduate medical students in a COVID-19 treating medical college: A prospective longitudinal study˝, *PeerJ*, 8, e10164.
20. Savage, Matthew J., Ruth James, Daniele Magistro, James Donaldson, Laura C.Healy, Mary Nevill, Philip J. Hennis (2020), ˝Mental health and movement behaviour during the COVID-19 pandemic in UK university students: Prospective cohort study˝, *Mental Health and Physical Activity*, 19, 100357.
21. Son, Changwon, Sudeep Hegde, Alec Smith, Xiaomei Wang, Farzan Sasangohar (2020), ˝Effects of COVID-19 on college students' mental health in the United States: Interview survey study˝, *Journal of medical internet research*, 22(9), e21279
22. Spoormaker, Victor I., Jan van den Bout (2005), ˝Depression and anxiety com plaints; relations with sleep disturbances˝, *European psychiatry*, 20(3), 243-245.
23. Tafoya, Silvia A., Vania Aldrete-Cortez, Silvia Ortiz, Claudia Fouilloux, Felipe Flores, Ana M. Monterrosas (2019), ˝Resilience, sleep quality and morningness as mediators of vulnerability to depression in medical students with sleep pattern alterations˝ *Chronobiology international*, 36(3), 381-391.
24. Varma, Prerna, Moira Junge, Hailey Meaklim, Melinda L. Jackson (2021), ˝Younger people are more vulnerable to stress, anxiety and depression during COVID-19 pandemic: A global cross-sectional survey˝, *Progress in Neuro Psychopharmacology and Biological Psychiatry*, 109, 110236.
25. Wagnild, Gail (2014), *True resilience: Building a life of strength, courage, and meaning: An interactive guide*, Cape House Books
26. Wagnild, Gail M., Heather M. Young (1993), ˝Development and psychometric evaluation of The Resilience Scale˝, *Journal of nursing measurement*, 1(2), 165-178.
27. Wang, Cuiyan, Riyu Pan, Xiaoyang Wan, Yilin Tan, Linkang Xu, Cyrus S. Ho, Roger C. Ho (2020a), ˝Immediate psychological responses and associated factors during the initial stage of the 2019 coronavirus disease (COVID-19) epidemic among the general population in China˝, *International journal of environmental research and public health*, 17(5), 1729.
28. Wang, Guanghai, Yunting Zhang, Jin Zhao, Jun Zhang, Fan Jiang (2020b), ˝Mitigate the effects of home confinement on children during the COVID-19 outbreak˝, *The Lancet*, 395(10228), 945-947.

29. Yi, Hyeryeon, Kyungrim Shin, Chol Shin (2006), ˝Development of the sleep quality scale˝, *Journal of sleep research*, 15(3), 309-316.
30. Zhai, Yusen, Xue Du (2020), ˝Addressing collegiate mental health amid COVID-19 pandemic˝, *Psychiatry research*, 288, 113003.
31. Zvizdić, Sibela (2015), *Socijalna podrška i rezilijencija kod djece i adolescenata,* Filozofski fakultet u Sarajevu

THE CONNECTION OF ANXIETY, DEPRESSION AND STRESS WITH RESILIENCE AND SLEEP QUALITY DURING THE COVID-19 PANDEMIC

Summary

During the 2020/2021 academic year, the working conditions of students during online classes, the levels of depressive, anxiety, and stress symptoms, and their correlations with resilience and sleep quality were examined on a sample of students from the University of Sarajevo (UNSA). The results of the research show that most students have satisfying working conditions from home, but also that a large number of them still feel fear and anxiety that something will happen to the internet connection or computer during online classes and exams. About 50% of students have increased symptoms of depression, anxiety, and stress, which are significantly in correlation with poorer sleep quality. Higher levels of resilience in students are correlated with lower levels of depression, anxiety, and stress and better sleep quality. The level of student depression is a variable that is the best predictor in explaining the criterion variable quality of sleep.

Keywords: COVID-19; depression; anxiety; stress; resilience; sleep quality

Adrese autorica
Authors' address

Maida Koso-Drljević
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
maidakd@gmail.com

Esma Čelenka
Unverzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
esma.celenka.eft@gmail.com

Nejla Omerović-Ihtijarević
samostalni istraživač, Sarajevo
nejlanejlaomerovic@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.1.551

UDK 159.942.5:159.922.8

Primljeno: 24.08.2021.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Miljana Pavićević, Tijana Živković

SOCIJALNI RESURSI I SOCIJALNE STRATEGIJE KAO PREDIKTORI SOCIJALNE USAMLJENOSTI

Cilj istraživanja je bio da se utvrdi prediktivna moć socijalnih resursa i socijalnih strategija u predviđanju socijalne usamljenosti. Uzorak su činili punoletni ispitanici, njih ukupno 253 (103 muških i 150 ženskih) od 18 do 25 godina, prosečne starosti 22 godine. Instrumenti korišćeni u istraživanju su: Skala socijalnih resursa, Skala socijalnih strategija i Skala socijalne usamljenosti. Rezultati deskriptivne statistike pokazuju da je najizraženiji socijalni resurs vođenje, a najizraženija socijalna strategija je upravljanje. Takođe, rezultati pokazuju da ispitanici imaju ispodprosečnu socijalnu usamljenost. Rezultati regresione analize pokazuju da povećana briga za druge dovodi do veće socijalne usamljenosti, a nisko očekivanje uspeha dovodi do izražene socijalne usamljenosti.

Ključne reči: socijalni resursi; socijalne strategije; socijalna usamljenost

UVOD

Mnogi naučnici su tragali za uzročnicima socijalne usamljenosti, koja se odnosi na nedostatak osećanja socijalne integracije. Socijalna usamljenost je univerzalna pojava koja je važan pokazatelj mentalnog zdravlja i blagostanja u svim razdobljima života pojedinca i u velikoj meri varira u zavisnosti od nekih kontekstualnih odrednica. Ona je povezana sa mnogim aspektima života individue koji u kombinaciji objašnjavaju zašto se neki pojedinci osećaju socijalno usamljenima, a drugi ne. Efikasnost i priroda individualnih odgovora pojedinca na životne situacije, uspešno suočavanje sa

različitim izazovima i problemima, suočavanje sa depresivnošću, anksioznošću i stresom zavisi od osobina ličnosti, ali i od socijalnih resursa kojima osoba raspolaže, kvaliteta i količine interakcija sa porodicom i prijateljima te socijalnih strategija koje osoba koristi. Upravo iz tog razloga je u ovom istraživanju ispitana uloga socijalnih resursa i socijalnih strategija u pojavi socijalne usamljenosti.

Socijalni resursi

Socijalni resursi označavaju karakteristike odnosa sa drugima, odnosno ono što nam treba u odnosima sa drugima da bismo se osećali adekvatno podržanim. Vais (Weiss 1974) je prvi istakao ulogu socijalnih resursa u objašnjenju socijalne usamljenosti. Prema ovom autoru, usamljenost se može definisati i kao odgovor na odsustvo određenog tipa odnosa ili kao odgovor na odsustvo određenih socijalnih resursa koje nam omogućuje neki odnos. Veis smatra da su socijalne integracije i privrženost osnovni socijalni resursi, a pored njih navodi još četiri bitna resursa: vođenje, briga za druge, potvrda sopstvene vrednosti i pouzdan oslonac. Ove resurse osoba dobija u odnosima sa drugima i neophodni su da bi se ona osećala adekvatno podržana, bez obzira na to što su u različitim životnim stadijumima ili u različitim situacijama više ili manje važni. Privrženost, odnosno emocionalna vezanost, omogućuje osobi osećaj sigurnosti, a socijalna integracija osećaj pripadnosti grupi u kojoj se sa ostalim članovima dele slični interesi. Kako navodi Veis, privrženost se može dobiti od ljubavnog partnera, ali isto tako od prijatelja i od članova porodice, dok je u većini slučajeva socijalna integracija resurs prijateljskih odnosa.

Socijalna integrisanost obezbeđuje sigurnost, zadovoljstvo i osećaj identiteta (Weiss 1974). Vođenje i pouzdani oslonac su resursi koje su važni kada osoba treba da reši neki problem jer uključuje mogućnost dobijanja informacija ili saveta, odnosno sigurnost da se na druge može osloniti kada je pomoć neophodna. Vođenje se može dobiti od nastavnika, mentora, roditelja, a pouzdani oslonac mogu da obezbede članovi porodice. Potvrda sopstvene vrednosti se odnosi na prepoznavanje sopstvenih kompetencija, veština koje su takođe vrednovane od drugih. Briga za druge se odnosi na onaj osećaj da je osoba potrebna drugima i da doprinosi dobrobiti drugih ljudi. Privrženost i briga za druge je veća kod onih koji su bili više zadovoljni svojim ljubavnim partnerom, socijalno integrisaniji su bili oni koji su zadovoljniji prijateljskim odnosima, a pouzdani oslonac je strategija kojoj je najviše doprinosilo zadovoljstvo odnosom sa porodicom i prijateljima. Katron (1982, prema Cutrona & Russell 1987) je na uzorku kalifornijskih studenata dobio nalaz da socijalni resursi objašnjavaju 66% varijanse usamljenosti kroz socijalnu integraciju, potvrdu sopstvene

vrednosti i vođenje. U istraživanju Katrona i Rasela (Cutrona & Russell 1987) došli su do nalaza da je privrženost važna za objašnjenje emocionalne usamljenosti. S druge strane, socijalna integracija se nešto slabije pokazala u objašnjenju socijalne usamljenosti. Takođe, u istraživanju Margrett, Daugherty, Martin i saradnika se govori o važnosti socijalne usamljenosti za mentalno zdravlje i blagostanje osoba gde su socijalni resursi pokazali izraženu povezanost sa mentalnim zdravljem (Margrett, Daugherty, Martin, MacDonald, Davey, Woodard, Miller, Siegler & Poon 2011). Još jedno istraživanje socijalne usamljenosti pokazalo je da nedostatak socijalnih resursa može dovesti do pojave socijalne usamljenosti jačeg intenziteta (Burholt, Windle, Morgan & CFAS Wales Team 2017).

Socijalne strategije

Prema Nekić (2008a), socijalne strategije predstavljaju način na koji mislimo i reagujemo u odnosima sa drugim ljudima. Strategije se definišu i kao latentne mentalne strukture u pamćenju koje se oblikuju tokom vremena, a aktiviraju se u odgovorajućim situacijama (Zukauskiene & Sondate 2004). Kada se govori o strategijama, Nurmi i saradnici (Nurmi, Toivonen, Salmela-Aro & Eronen 1996) smatraju da postoje dva stadijuma koja su odgovorna za sprovođenje individualnih namera, ciljeva i verovanja u efikasnu akciju. Ta dva stadijuma određuju prvo razvoj bihejvioralnih, a zatim kognitivnih strategija. Prvi stadijum karakterišu kognitivne šeme koje su se ranije formirale i izgradile u socijalnim interakcijama sa drugim ljudima. Šeme se nalaze u osnovi različitih pretpostavki o mogućim uspešnim ili neuspešnim ishodima određenih socijalnih situacija. Kognitivne šeme se ne reflektuju samo kroz očekivanja šta će se dogoditi u nekoj socijalnoj situaciji nego i kroz individualni optimizam ili pesimizam s obzirom na način suočavanja sa novim izazovima (Nekić 2008a).

Drugi stadijum se odnosi na već konstruisana značenja o načinima ophođenja u novim situacijama, odnosno socijalne strategije u ovom stadijumu uključuju planiranje, samoposmatranje vlastitog ponašanja, ulaganje napora u nove socijalne izazove. Nurmi i saradnici (Nurmi, Salmela-Aro & Haavisto 1995) su smatrali da su socijalne strategije bile zanemarene i da se većina autora bavila strategijama usmerenim na školsko, akademsko postignuće. Zato su navedeni autori konstruisali instrument koji je obuhvatio kognitivne i bihejvioralne strategije u domenu postignuća i u domenu socijalnih odnosa koji obuhvata šest strategija: očekivanje uspeha, ponašanje irelevantno za zadatak, izbegavanje, upravljanje, pesimizam i traženje socijalne podrške. Očekivanje uspeha je kognitivna strategija koja se odnosi na stepen

u kojem neko očekuje uspeh, tj. u kojoj meri je anksiozan zbog mogućeg neuspeha u domenu socijalnih odnosa. Ponašanje irelevantno za zadatak je bihejvioralna strategija koja određuje u kojoj meri osoba nastoji da bude (ili ne) uključena u socijalne odnose sa drugim ljudima. Ova strategija uključuje onu vrstu ponašanja čiji je cilj izgovor za moguć neuspeh, odnosno samohendikepiranje u socijalnim situacijama, pronalaženje izgovora da bi se izebgla određena socijalna situacija. Izbegavanje kao strategija se odnosi na tendenciju povlačenja i izbegavanje socijalnih situacija zbog anskioznosti i neprijatnosti. Upravljanje se odnosi na verovanje u ličnu kontrolu, a ne u spoljašnje faktore kada je reč o stepenu uspešnosti socijalnih interakcija. Pesimizam je kognitivna strategija koja uključuje konstantnu zaokupljenost mogućim neuspehom u socijalnim interakcijama. Traženje socijalne podrške je bihejvioralna strategija koja podrazumeva stepen u kojem osoba traži podršku od drugih ljudi kada joj je potrebna.

Neke od navedenih strategija omogućuju iniciranje, uključivanje i održavanje socijalnih interakcija, dok druge povećavaju mogućnost pojave neuspeha. Nekić i Tucak (2007) su u svom istraživanju na uzorku studenata došli do nalaza o značajnoj pozitivnoj povezanosti izbegavanja, ponašanja irelevantnog za zadatak i pesimizma i usamljenosti, a značajna je negativna povezanost upravljanja, traženja socijalne podrške i očekivanja uspeha sa usamljenošću. Takođe, u istom istraživanju su dobijeni rezultati da upravljanje, traženje socijalne podrške i izbegavanje kao negativna prediktorska varijabla objašnjavaju 47% varijanse usamljenosti. U istraživanju povezanosti socijalne usamljenosti sa kognitivnim i atribucijskim strategijama koje ljudi primenjuju u socijalnim situacijama pokazalo se da je strategija izbegavanja povezana sa naknadnim osećanjem usamljenosti kod studenata finske nacionalnosti (Nurmi, Toivonen, Salmela-Aro & Eronen 1997).

Socijalna usamljenost

Usamljenost se najčešće definiše kao neprijatno emocionalno i motivaciono stanje koje nastaje usled nemogućnosti da osoba zadovolji potrebu za intimnošću, ljubavlju, pripadanjem (Lacković-Grgin, Nekić, Penezić 2002). Postoji uverenje da je usamljenost univerzalno iskustvo koje dožive skoro svi ljudi, neko ranije u toku svog života, neko kasnije, neko usamljenost doživljava duži, neko kraći period (tzv. hronična i situaciona usamljenost). Tri najčešća pristupa u izučavanju usamljenosti su: psihodinamski, interakcionistički i kognitivistički. Prema psihodinamskom pristupu, usamljenost je posledica nezadovoljene potrebe osobe za intimnošću tokom detinjstva (Lacković-Grgin 2008). Ona se tokom detinjstva ispunjava zadovolja-

vajućim odnosima sa značajnim odraslim osobama, a tokom adolescencije pronalaženjem prijatelja. Drugi, kognitivistički pristup u izučavanju usamljenosti ističe ulogu kognicije kao važnog medijatora između nedostataka interakcija sa drugima, sa jedne strane, i samog doživljaja usamljenosti, sa druge strane (Lacković-Grgin, 2008). Usamljenost se javlja onda kada osoba svesno doživljava nesklad između željenog i ostvarenog nivoa socijalnih kontakata i interakcija sa drugima. Prema trećem, interakcionističkom pristupu usamljenost nastaje kao rezultat ličnih i situacionih karakteristika, pri čemu ona nastaje usled nezadovoljavanja socijalnih interakcija (Weiss 1974, Lacković-Grgin 2008). Vais (1974) je prvi opisao dvodimenzionalnu prirodu usamljenosti: jedan je doživljaj emocionalne usamljenosti, a drugi je doživljaj socijalne usamljenosti. Emocionalna usamljenost nastaje usled nedostatka emocionalne bliskosti i intimnosti u odnosima sa drugima, a može se razrešiti reintegracijom postojeće veze ili integracijom u novi emocionalno privržen odnos. Osoba ne može da se oslobodi usamljenosti nastale zbog nedostatka privrženosti ulaskom u odnos sa drugom osobom ili osobama koji se bazira na druženju zbog sličnih aktivnosti ili interesa, jer takav odnos ne poseduje one zalihe zbog čijih je nedostatka ta osoba zapravo usamljena. Socijalna usamljenost nastaje kao rezultat nedostatka socijalnih odnosa odnosno neuključenosti u socijalnu mrežu prijateljstava i zajedništva (Penezić, Lacković-Grgin, Sorić 2000). Usamljenost će trajati sve do onog trenutka dok se ne formira potreban odnos sa drugom osobom ili osobama, odnosno dok se ne dobije ono što se izgubilo.

Usamljenost je rezultat nedostatka socijalnih odnosa koji zadovoljavaju socijalne potrebe pojedinca. Postoji pristup u izučavanju usamljenosti koji upravo usmerava pažnju na te potrebe koje pojedinac opaža kao nezadovoljene u odnosima sa drugim ljudima. Vais (Weiss 1973, prema Lacković-Grgin 2008) u svom interakcionističkom modelu usamljenosti naglašava da emocionalna i socijalna usamljenost nastaje kada socijalne interakcije ne obezbeđuju osobi socijalne zalihe kao što su privrženost, socijalna integracija, potvrda sopstvene vrednosti i drugo. Prema nekim autorima postoje karakteristične i jedinstvene strategije suočavanja sa usamljenošću kao što su: prihvatanje i refleksija, religija i vera, mreža socijalne podrške, povećana aktivnost, samorazvoj i razumevanje, ali i distanciranje kao strategija i poricanje usamljenosti. Prema Veisu (Weiss 1973, prema Russell, Cutrona & Yurko 1984) postoji šest potreba ili tzv. socijalnih dobitaka od odnosa sa drugima: privrženost, socijalna integracija, prilika za brigu, potvrđivanje sopstvene vrednosti, pouzdani oslonac i vođenje. Ovi dobici mogu proizaći iz porodičnih, prijateljskih i ljubavnih odnosa.

METOD

Predmet istraživanja

Predmet istraživanja je bio da se ispita prediktivna moć socijalnih resursa (vođenje, privrženost, socijalna integracija, briga za druge, potvrda sopstvene vrednosti i pouzdani oslonac) i socijalnih startegija (očekivanje uspeha, ponašanje irelevantno za zadatak, izbegavanje, upravljanje, pesimizam i traženje socijane podrške) u predviđanju socijalne usamljenosti, odnosno da se ispita da li posedovanje određenih socijalnih resursa i primena određenih socijalnih strategija smanjuje socijalnu usamljenost.

Instrumenti

Upitnik sociodeografskih podataka o polu (1 – muški; 2 – ženski) i godinama starosti ispitanika (broj navršenih godina u trenutku ispitivanja).

Skala socijalnih resursa (Cutrona & Russell 1987) ukupno ima 24 ajtema koji su podjednako raspoređeni u šest subskala: Vođenje (*Postoji neko sa kim mogu da razgovaram o važnim odlukama*), Potvrđivanje vlastite vrednosti (*Drugi prepoznaju moje veštine i sposobnosti*), Socijalna integracija (*Postoje osobe koje uživaju u istim aktivnostima kao i ja*), Privrženost (*Imam blisku vezu koja mi pruža osećaj emocionalne sigurnosti i dobrobiti*), Briga za druge (*Postoje osobe koje se mogu osloniti na moju pomoć*) i Pouzdani oslonac (*Postoje osobe na koje se mogu osloniti akda mi je potrebno*). Skala predstavlja opštu meru procena trenutnih odnosa sa važnim osobama (npr. prijatelji, članovi porodice, kolege), ne specifikuje se konkretan odnos. Skala je Likertovog tipa sa četiri stepena pri čemu 1 označava – u potpunosti se ne slažem, a 4 – u potpunosti se slažem. Ukupan rezultat se oblikuje kao linearna kombinacija procena na svakoj subskali pojedinačno, pri čemu viši rezultat označava percepciju većih socijalnih zaliha. Teorijski raspon rezultata za svaku subskalu kreće se od 4 do 16. Koeficijenti pouzdanosti po subskalama na uzorku ovog istraživanja izraženi preko Kronbah α koeficijenta kreću se od α=.72 do α=.82.

Skala socijalnih strategija (Nekić 2008b) sadrži 36 ajtema nejednako raspoređenih u šest subskala, koje ispituju različite vrste kognitivnih i bihejvioralnih strategija u domenu socijalnih interakcija: Očekivanje uspeha (*U većini slučajeva, imam osećaj da se dobro slažem sa drugima*), Ponašanje irelevantno za zadatak (*Ponekad koristim nedovršen posao kao izgovor da se ne družim sa drugima*), Izbegavanje (*Često se osećam neprijatno u velikoj grupi ljudi*), Upravljanje (*Drugu osobu možeš iskreno*

da upoznaš ako provedeš dovoljno dugo vremena sa njom), Pesimizam (*Kada upoznajem nove ljude očekujem da će se nešto loše desiti, čak i kada znam da to mogu da rešim*) i Traženje socijalne podrške (*Najbolje je razgovarati sa prijateljima kada stvari ne idu glatko)*. Odgovori se daju zaokruživanjem odgovarajućeg broja na skali Likertovog tipa od četiri stepena, pri čemu 1 označava – u potunosti se ne slažem, a 4 – u potpunosti se slažem. Ukupan rezultat se oblikuje kao zbir procena na svakoj subskali pojedinačno, pri čemu viši rezultat označava i veće korišćenje određene strategije. Koeficijenti pouzdanosti po subskalama na uzorku ovog istraživanja izraženi preko Kronbah α koeficijenta kreću se od α=.71 do α=.77.

Skala socijalne i emocionalne usamljenosti predstavlja adaptaciju Social and Emotional Loneliness Scale for Adults (DiTommaso & Spinner 1993) koju su adaptirale Ćubela Adorić i Nekić (2004). Skala se sastoji se od tri subskale kojima se, posebno, ispituju usamljenost u domenima prijateljskih odnosa (subskala socijalna usamljenost – *Ono što je meni važno, ne čini se da je važno ljudima koje znam*; *Nemam prijatelje koji me razumeju*), odnosa u porodici (subskala usamljenost u porodici) i odnosa u ljubavi (subskala usamljenost u ljubavnim vezama). Subskale usamljenosti u porodici i ljubavnim odnosima zajedno čine emocionalnu usamljenost. U ovom radu smo koristile subskalu socijalne usamljenosti, što je u skladu sa predmetom i ciljem istraživanja. Autori skale navode da je pouzdanost za subskalu socijalna usamljenost na uzorku srednjoškolaca .88 Kronbah α koeficijenta, a na uzorku studenata od .89 Kronbah α koeficijenta (DiTommaso & Spinner 1993). U ovom istraživanju pouzdanost subskale socijalne usamljenost izražena preko Kronbah α koeficijenta iznosi .75.

Hipoteze u istraživanju

Opšta hipoteza glasi: **Socijalni resursi i socijalne strategije su značajni prediktori u predviđanju socijalne usamljenosti**. Iz opšte hipoteze je izvedeno nekoliko specifičnih hipoteza, koje su utemeljene na rezultatima ranijih istraživanja. Tako je pretpostavljeno da će sve vrednosti pojedinih aspekata socijalnih resursa biti pomerene prema višim vrednostima kao što su u svojim istraživanjima dobili i Ku-trona i Rasel (Cutrona & Russell 1987). Takođe je pretpostvaljeno da će vrednosti adaptivnih strategija biti pomerene prema višim, dok će vrednosti neadaptivnih staretegija biti pomerene prema nižim vrednostima (Nekić 2008). Na osnovu rezultata ranijih istraživanja pretpostvaljena je povezanost socijalnih resursa i socijalnih strategija (DiTommaso & Spinner1997; Cutrona & Russell 1987), kao i socijalnih strategija i socijalne usamljenosti (Nekić i Tucak 2007; Nekić 2008a; Zukauskiene & Sondate 2004).

Uzorak i procedura

Uzorak su činili punoletni ispitanici, njih ukupno 253 (100 muških i 153 ženskih) od 18 do 25 godina, prosečne starosti AS=22.26, SD=5.61. Ispitanici su popunjavali onlajn upitnik koji je sadržao upitnik osnovnih sociodemografskih podataka, skalu socijalnih resursa, skalu socijalnih strategija i skalu socijalne usamljenosti. Istraživanje je sprovedeno tokom jula i avgusta 2020. godine. U istraživanju su korišćene: deskriptivna statistika, korelaciona i regresiona analiza.

REZULATATI

Rezultati deskriptivne analize

U Tabeli 1 su prikazani rezultati deskriptivne statistike za varijablu socijalni resursi. Na osnovu dobijenih aritmetičkih sredina zapaža se da je nešto izraženije vođenje kao socijalni resurs, a najmanje je izražen pouzdani oslonac. Takođe se zapaža da su dobijene aritmetičke sredine nešto niže u odnosu da rezultate koje su imali autori skale (Cutrona & Russell 1987).

Tabela 1. Deskriptivni pokazatelji za varijablu socijalni resursi

	N	Teorijski raspon	Empirijski raspon	AS	SD
Vođenje	253	4-16	6-16	14.58	2.03
Priverženost	253	4-16	6-16	13.32	2.47
Socijalna integracija	253	4-16	6-16	13.59	2.09
Briga za druge	253	4-16	7-16	13.23	1.70
Potvrda sopstvene vrednosti	253	4-16	6-16	13.22	2.24
Pouzdani oslonac	253	4-16	8-16	14.46	1.85

U Tabeli 2 su prikazani deskriptivni pokazatelji za varijablu socijalne strategije. Pošto subskale sadrže različit broj ajtema, da bismo mogli porediti izraženost aspekata socijalnih strategija urađena je korekcija skorova tako što je prosečna vrednost podeljena sa brojem ajtema na subskali. Na osnovu korigovanih skorova zapaža se da je nešto izraženije upravljanje kao socijalna strategija, a najmanje izražen je pesimizam. Takođe se zapaža da su rezultati na subskalama koje mere adaptivne strategije (Očekivanje uspeha, Upravljanje i Traženje socijalne podrške) pomereni

prema višim vrednostima, dok je distribicija rezultata na subskalama koje se odnose na neadaptivne socijalne strategije (Ponašanje irelevantno na zadatak, Izbegavanje i Pesimizam) blago pomerena prema nižim vrednostima što je u skladu sa nalazima autorke skale (Nekić 2008b).

Tabela 2. Deskriptivni pokazatelji za varijablu socijalne strategije.

	N	Teorijski raspon	Empirijski raspon	AS	SD
Vođenje	253	4-16	6-16	14.58	2.03
Priverženost	253	4-16	6-16	13.32	2.47
Socijalna integracija	253	4-16	6-16	13.59	2.09
Briga za druge	253	4-16	7-16	13.23	1.70
Potvrda sopstvene vrednosti	253	4-16	6-16	13.22	2.24
Pouzdani oslonac	253	4-16	8-16	14.46	1.85

U Tabeli 3 dat je prikaz rezultata deskriptivne statistike za varijablu socijalna usamljenost. Socijalna usamljenost na našem uzorku je nešto ispod proseka (AS=27.04) imajući u vidu teorijski raspon od 13 do 91. Autori skale su na uzorku studenata dobili nisko izraženu socijalnu usamljenost AS=24,7 (Ćubela Adorić, Nekić 2004), što je približno isti rezultat u odnosu na stepen izraženosti socijalne usamljenosti na našem uzorku adolescenata.

Tabela 3. Deskriptivni pokazatelji za varijablu socijalna usamljenost

	N	Teorijski raspon	Empirijski raspon	AS	SD
Socijalna usamljenost	253	13-91	14-57	27.04	6.57

Rezultati korelacione analize

U Tabeli 4 dat je prikaz korelacione analize socijalnih resursa, socijalnih strategija i socijalne usamljenosti. Na osnovu dobijenih rezultata može se zapaziti da postoji pozitivna povezanost svih socijalnih resursa sa adaptivnim socijalnim strategijama (Očekivanje uspeha, Upravljanje i Traženje socijalne podrške), a negativna povezanost sa neadaptivnim socijalnim strategijama (Ponašanje irelevantno za zadatak, Izbegavanje i Pesimizam). Takođe, može se zapaziti negativna povezanost svih

socijalnih resursa sa socijalnom usamljenošću. Adaptivne socijalne strategije su negativno povezane sa socijalnom usamljenošću, a neadaptivne pozitivno.

Tabela 4. Povezanost socijalnih resursa, socijalnih strategija i socijalne usamljenosti

	Očekivanje uspeha	Ponašanje irelevantno za zadatak	Izbegavanje	Upravljanje	Pesimizam	Traženje socijalne podrške	Socijalna usamljenos
Vođenje	.483**	-.411**	-.376**	.435**	-.417**	.562**	-.386**
Privrženost	.431**	-.353**	-.437**	.359**	-.445**	.530**	-.319**
Socijalna integracija	.529**	-.452**	-.493**	.450**	-.429**	.582**	-.370**
Briga za druge	.327**	-.213**	-.217**	.383**	-.279**	.454**	-.121
Potvrda sopstvene vrednosti	.596**	-.422**	-.457**	.451**	-.468**	.556**	-.333**
Pouzdani oslonac	.532**	-.418**	-.377**	.512**	-.471**	.614**	-.363**
Socijalna usamljenost	-.431**	.297**	.321**	-.204**	.291**	.-.386**	1

**p<0.05 **p<0.01*

Rezulatati regresione analize

U Tabeli 5 dat je prikaz rezultata regresione analize gde su prediktorske varijable socijalni resursi i socijalne strategije, a kriterijumska varijabla je socijalna usamljenost. Socijalni resursi i socijalne strategije objašnjavaju 27% varijanse socijalne usamljenosti, a iz grupe prediktorskih varijabli su se kao značajni prediktori izdvojili briga za druge (β=.170, $p<0.05$) kao aspekat socijalnih resursa i očekivanje uspeha (β=-.257, $p<0.01$) kao aspekt socijalnih strategija.

DISKUSIJA

Cilj istraživanja je bio ispitati da li posedovanje određenih socijalnih resursa (vođenje, privrženost, socijalna integracija, briga za druge, potvrda sopstvene vrednosti i pouzdani oslonac) i primena određenih socijalnih strategija (očekivanje uspeha, ponašanje irelevantno za zadatak, izbegavanje, upravljanje, pesimizam i traženje socijane podrške) smanjuju socijalnu usamljenost.

Rezultati deskriptivne analize pokazuju da je nešto izraženije vođenje kao socijalni resurs. Vođenje kao socijalni resurs je posebno važno u situacijama kada treba rešiti neki problem, jer uključuje dobijanje informacija ili saveta od osoba na koje možemo da se oslonimo i od kojih očekujemo pomoć. Vođenje pruža osobi sigurnost da može da računa na druge osobe kada joj je pomoć neophodna, a to su najčešće roditelji, nasta-

Tabela 5. Socijalni resursi i socijalne strategije kao prediktori socijalne usamljenosti

	R	R^2	F	df	p	β	p
Socijalni resursi i Socijalne strategije	.519	.270	7.452	12	.000***		
Vođenje						-.180	.056
Privrženost						-.032	.685
Socijalna integracija						-.114	.175
Briga za druge						**.170**	**.013***
Potvrda sopstvene vrednosti						.039	.639
Pouzdani oslonac						-.044	.658
Očekivanje uspeha						**-.257**	**.002****
Ponašanje irelevantno za zadatak						.000	.999
Izbegavanje						.057	.503
Upravljanje						.087	.213
Pesimizam						-.009	.906
Traženje socijalne podrške						-.146	.073

**p<0.05 **p<0.01 ***p<0.001*

vnici, tj. autoriteti (Nekić 2008a). Što se tiče razvijenih socijalnih strategija, kod ispitanika u ovom istraživanju su izraženije adaptivne strategije poput očekivanja uspeha, upravljanja i traženja socijalne podrške. Ove kognitivne i bihejvioralne strategije omogućavaju osobi iniciranje, uključivanje i održavanje socijalnih odnosa (Nekić 2008b). Osobe veruju u pozitivan ishod socijalnih interakcija, veruju u sopstvene socijalne veštine i spremne su da traže pomoć od drugih ukoliko im je ona potrebna. Takođe, ispitanici u ovom istraživanju pokazuju nešto niži stepen socijalne usamljenosti što upućuje na zaključak da imaju razvijenu socijalnu mrežu u kojoj osoba dobija razumevanje i podršku od prijatelja sa kojima uspostavlja prisan odnos. Ispitanici imaju zajednička interesovanja u postojećim socijalnim relacijama i ostvaruju bliskost u tim prijateljskim odnosima. Buyuksahin (2001) je utvrdio niži nivo usamljenosti onih pojedinaca koji uspostavljaju bliske odnose sa drugim ljudima

u odnosu na one koji nemaju takve odnose. U jednom istraživanju (Bogaerts, Vanheule & Desmet 2006) došlo se do nalaza da je socijalna usamljenost povezana sa brojem bliskih prijatelja, tj. odnosi se na razvijenost mreže socijalnih veza. U istraživanju iz 2008. godine (Ružić, Bouillet 2008) utvrđena je veća usamljenost kod ispitanika koji češće ostaju kući nego kod ispitanika koji se sa usamljenošću suočavaju praktikujući sporstke aktivnosti.

Rezultati korelacione analize pokazuju negativnu povezanost svih socijalnih resursa sa socijalnom usamljenošću. Ispitanici koji imaju doživljaj pripadnosti određenoj grupi, emotivno su povezani sa članovima grupe, mogu da se oslone na njih i računaju na njihovu podršku i pomoć u stresnim situacijama, pokazivaće manju socijalnu usamljenost, odnosno dobru uključenost u različite socijalne odnose sa prijateljima, kolegama. Na taj način socijalni resursi deluju poput protektivnih faktora od pojave socijalne usamljenosti. Što se tiče povezanosti socijalnih strategija i socijalne usamljenosti, dobijeni rezultati pokazuju negativnu povezanost adaptivnih socijalnih strategija i socijalne usamljenosti, a pozitivnu povezanost neadaptivnih socijalnih strategija i socijalne usamljenosti. To znači da ispitanici koji imaju razvijene adaptivne strategije su usmereni ka sprovođenju individualnih namera, ciljeva i veruju u pozitivan ishod svojih aktivnosti pa pokazuju veće interesovanje za socijalne interakcije i odgovarajuće socijalne veštine, odnosno niži stepen socijalne usamljenosti. Sa druge strane, ispitanici koji imaju razvijene neadaptivne socijalne strategije, koji nalaze izgovore za sopstvene neuspehe, izbegavaju stresne situacije i veruju u negativne ishode socijalnih interakcija, imaju osećaj sopstvene socijalne neintegrisanosti, odnosno pokazuju viši stepen socijalne usamljenosti. Adaptivne socijalne strategije, poput socijalnih resursa, deluju kao zaštitni faktor od socijalne usamljenosti.

Na osnovu rezultata regresione analize može se zaključiti da osobe koje pokazuju visoku brigu za druge, pokazivaće i znake socijalne usamljenosti. Briga za druge kao socijalni resurs je povezana sa samopoštovanjem pojedinca. Naime, ove osobe imaju osećaj da su potrebne drugima i da doprinose dobrobiti drugih. Budući da se interpersonalni odnosi zasnivaju na reciprocitetu, to znači da pored brige koje pokazujemo za druge, mi dobijamo određenu socijalnu proviziju od drugih. Na osnovu dobijenih rezultata, možemo zaključiti da je taj odnos jednosmeran, odnosno da samo ispitanici pokazuju brigu za druge, dok nemaju doživljaj da drugi to isto pokazuju prema njima te se otuda javlja socijalna usamljenost. Istraživanja su i pokazala da usamljenost zavisi od kvaliteta i smislenosti susreta sa drugima (Cacioppo & Patrick 2008). Socijalna usamljenost može da nastane i kao rezultat

nedostatka smislenog prijateljstva i zajedništva, a praćena je osećajem marginalnosti (Penezić, Lacković-Grgin, Sorić 2000).

Rezultati regresione analize takođe pokazuju da nisko očekivanje uspeha dovodi do veće socijalne usamljenosti. Imajući u vidu negativan predznak β koeficijenta očekivanja uspeha kao kognitivne strategije, dobijeni nalazi govore o tome da je osoba anksiozna u slučaju neuspeha u domenu socijalnih odnosa, što dovodi do socijalne usamljenosti. Kada se osoba oseća neadekvatno i nekompetentno u interpersonalnim odnosima moguće je da ih ona izbegava i zato se oseća izolovano i usamljeno. Osoba ne prepoznaje sopstvene kompetencije, ne opaža sopstvene kapacitete u suočavanju sa stresnim situacijama, što može dovesti do osećaja usamljenosti. Anksioznost i strah od neuspeha sprečavaju je da započne interakciju sa drugim ljudima, da planira i uloži određeni napor u održavanje takvog odnosa jer veruje u negativan ishod. Na taj način one se samohendikepiraju, koriste nesvrsishodno ponašanje i nalaze opravdanje za svoje neuspehe. Može se reći da imaju osećaj nepripadanja, nepovezanosti sa drugima, napuštenosti, odnosno nezadovoljstvo socijalnim odnosima. Ljudi pokušavaju da ostave dobar utisak na druge, a kada procene da u tome neće uspeti, počinju da osećaju napetost i nisu motivisani da se uključe u interpersonalne relacije. Bandura (1997) je smatrao da je verovanje u sopstvenu efikasnost prediktivna za delotvornije suočavanje sa stresom. Tako na primer u istraživanju Nurmia i saradnika (1996) uočeno je da usamljene osobe koriste neadekvatne socijalne veštine, što vodi slabijem prihvatanju od strane vršnjaka i manjoj popularnosti među vršnjacima. Vais (Weiss 1974) je došao do nalaza da odsustvo određenih socijalnih resursa dovodi do doživljaja usamljenosti. Nurmi i Salmela-Aro (1997) u longitudinalnoj studiji su utvrdili da usamljenost može biti posledica neadekvatnih socijalnih strategija, ali isto tako i njihov antecedent. Što se više koriste neadekvatne strategije, to će se osoba osećati usamljenijom, a što su osobe usamljenije, manje će koristiti strategije koje im omogućavaju kontrolu nad situacijom. U skladu sa ovim nalazima ranije spomenuti autori su utvrdili da usamljenost ne predstavlja samo subjektivni osećaj nezadovoljstva socijalnim odnosima, nego je ona jednim delom i način na koji se osoba ponaša u socijalnim situacijama. U istraživanju koje su sproveli Jones, Hobbs i Hockenbury (1982) pokazalo se da studenti koji doživljavaju usamljenost često ne poseduju socijalne veštine ili kompetencije koje su nužne za prevladavanje stresnih situacija. U jednom istraživanju (Čurlin 2018) dobijen je nalaz da što su studenti manje socijalno usamljeni, posledično imaju veći doživljaj smisla života. Stillman i saradnici (2009) su u svom istraživanju potvrdili pretpostavku o tome kako socijalna isključenost

uzrokuje i kako je povezana sa percepcijom života kao smislenog. Pokazano je kako su i odbačenost i usamljenost bili negativno povezani sa doživljajem smisla života. Kao dominantno objašnjenje toga da je usamljenost negativno povezana sa doživljajem smisla života navodi se kako su ljudi duboko motivisani da se povežu sa drugim ljudima (Perlman, Peplau & Goldston 1984). Kada smo odvojeni od drugih, gubimo pristup svim svrhama i vrednostima koje su važne za održavanje mentalnog zdravlja. U svom istraživanju Stilman i Lambert (2013) su pokazali da je snažan osećaj pripadanja predviđao i čak uzrokovao kod ljudi percepciju visokog nivoa smisla u njihovim životima. Njihov rad pokazuje da odnosi koji obezbeđuju osećaj pripadanja doprinose većoj percepciji smisla u životu. Drugim rečima, istraživanje je pokazalo da je samo postojanje odnosa bilo povezano sa percipiranjem života kao smislenog, a pronašlo se i da oni odnosi koji podstiču osećaj pripadanja najviše doprinose percepciji smisla života.

Imajući u vidu da socijalni resursi i socijalne strategije objašnjavaju 27% varijanse socijalne usamljenosti, u buduća istraživanja treba uključiti i druge varijable koje mogu biti značajne za sprečavanje socijalne usamljenosti. Neka ranija istraživanja (Eysenck & Eysenck 1964; Watson & Clark 1984) pokazuju da su zajednički faktori pojave depresivnosti, anksioznosti, stresa, usamljenosti – neuroticizam kao osobina ličnosti, negativna afektivnost i faktori okoline.

Na kraju treba pomenuti i određena ograničenja istraživanja koja se pre svega odnose na uzorak i procedure sprovođenja. S obzirom na to da je istraživanje rađeno u vreme pandemije koronavirusa, jedini način sprovođenja bio je online. Upitnik su mogli da popune oni ispitanici kojima je dostupan internet, kompjuter, telefon i koji su bili korisnici društvenih mreža, članovi različitih grupa na društvenim mrežama, korisnici različitih platformi, pa se dobijeni nalazi ne mogu generalizovati.

Praktične implikacije dobijenih nalaza ogledaju se u jačanju socijalnih resursa i stimulaciji razvoja adaptivnih, bihejvioralnih i kognitivnih strategija kroz savetodavni i radioničarski rad.

LITERATURA

1. Bandura, Albert (1997), *Self-Efficacy: The Exercise of Control*, Freeman Publishing Company, New York
2. Bogaerts, Stefan, Stijn Vanheule, Mattias Desmet (2006), ˝Feelings of subjective emotional loneliness: An exploration of attachment˝, *Social Behavior and Personality*, 34(7), 97-812.
3. Burholt, Vanessa, Gill Windle, Deborah J. Morgan, CFAS Wales Team (2017), ˝A social model of loneliness: The roles of disability, social resources, and cognitive impairment˝, *The Gerontologist*, 57(6), 1020-1030.
4. Çevik, Gülşen Büyükşahin, Öner Çelikkaleli (2010), ˝Ergenlerin arkadaş bağlılığı ve internet bağımlılığının cinsiyet, ebeveyn tutumu ve anne-baba eğitim düzeylerine göre incelenmesi, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19(3), 225-240.
5. Cacioppo, John, William Patrick (2008), *Loneliness: Human Nature and the Need for Social Connection*, The United States by W. W. Norton & Co.
6. Cutrona, Carolyn E., Daniel W. Russell (1987), ˝The provisions of social relationships and adaptation to stress˝, *Advances in Personal Relationships*, 1, 37-67.
7. Ćubela Adorić, Vera, Marina Nekić (2004), ˝Skala socijalne i emocionalne usamljenosti˝, u: Proroković, Ana, Katica Lacković-Grgin, Vera Ćubela Adorić, Zvjezdan Penezić (ur.), *Zbirka psihologijskih skala i upitnika, Svezak 2*, 36-45.
8. Čurlin, Marina (2018), *Odnos socijalne i emocionalne usamljenosti te preferirane samoće s doživljajem smisla života*, završni rad, Sveučilište u Zadru, Odjel za psihologiju
9. DiTommaso, Enrico, Barry Spinner (1993), ˝The Development and Initial Validation of the Social and Emotional Loneliness Scale for Adults (SELSA)˝, *Personality and Individual Differences*, 14,127-134.
10. DiTommaso, Enrico, Barry Spinner (1997), ˝Social and emotional loneliness: A re-examination of Weiss' typology of loneliness˝, *Personality and Individual Differences*, 22(3), 417-427.
11. Eysenck, Hans J., Sybil Bianca Giuletta Eysenck (1964), *Manual of the Eysenck Personality Inventor*, University of London Press, London
12. Jones, Wanrre H., Steven A. Hobbs, Don Hockenbury (1982), ˝Loneliness and social skill deficits˝, *Journal of personality and social psychology*, 42(4), 682-689.

13. Lacković-Grgin, Katica (2008). *Usamljenost – Fenomenologija, teorije i istraživanja*, Naklada Slap, Jastrebarsko
14. Lacković-Grgin, Katica, Marina Nekić, Zvjezdan Penezić (2009), ˝Usamljenost žena odrasle dobi: Uloga percipirane kvalitete bračnog odnosa i samostišavanja˝, *Suvremena psihologija*, 12, 7-22.
15. Margrett, Jennifer A., Kate Daugherty, Peter Martin, Maurice MacDonald, Adam Davey, John L. Woodard, L. Stephen Miller, Ilene C. Siegler, Leonard W. Poon (2011), ˝Affect and loneliness among centenarians and the oldest old: The role of individual and social resources˝, *Aging & mental health*, 15(3), 385-396.
16. Nekić, Marina, Ivana Tucak (2007), ˝Loneliness in adolescence: The role of social strategies˝, u: Silberiesen, R. (ur.), *13th European Conference on Developmental Psychology – Abstracts*, Fridrich Schiller University of Jena, Jena, Germany
17. Nekić, Marina (2008a), ˝Skala socijalnih strategija˝, u: Penezić, Zvjezdan, Vera Ćubela Adorić, Ana Proroković, Ivana Tucak Junaković (ur.), *Zbirka psihologijskih skala i upitnika, Svezak 4*, Filozofski fakultet u Zadru, Zadar, 36-46.
18. Nekić, Marina (2008b), ˝Skala socijalnih zaliha˝, u: Penezić, Zvjezdan, Vera Ćubela Adorić, Ana Proroković, Ivana Tucak Junaković (ur.), *Zbirka psihologijskih skala i upitnika, Svezak 4*, Filozofski fakultet u Zadru, Zadar, 49-58.
19. Nurmi, Jari-Erik, Sari Toivonen, Katariina Salmela-Aro, Sanna Eronen (1996), ˝Optimistic, Approach-oriented, and Avoidance Strategies in Social Situations: Three Studies on Loneliness and Peer Relationships˝, *European Journal of Personality*, 10, 201-219.
20. Nurmi, Jari-Erik, Katariina Salmela-Aro, Tarja Haavisto (1995), ˝The strategy and attribution questionnaire: Psychometric properties˝, *European Journal of Psychological Assessment*, 11(2), 108-121.
21. Nurmi, Jari-Erik, Sari Toivonen, Katariina Salmela-Aro, Sanna Eronen (1997), ˝Social strategies and loneliness˝, *The Journal of Social Psychology*, 137(6), 764-777.
22. Perlman, Daniel, Letitia Anne Peplau, L. A., (1984), ˝Loneliness research: A survey of empirical findings˝, In: Peplau, Letitia Anne, Stephen E. Goldston (eds.), *Preventing the harmful consequences of severe and persistent loneliness*, National Institute of Mental Health,13-46.
23. Penezić, Zvjezdan, Katica Lacković-Grgin, Izabela Sorić (2000), ˝Uzroci usamljenosti˝, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio FPSP*, 38(15), 59-78.

24. Russell, Dan, Carolyn E. Cutrona, Jayne Rose, Karen Yurko (1984), ˝Social and emotional loneliness: An examination of Weiss' typology of loneliness˝, *Journal of Personality and Social Psychology*, 46(6), 1313-1321.
25. Ružić, Franka, Dejana Bouillet (2008), ˝Neki fenomenološki aspekti usamljenosti adolescenata˝, *Kriminologija i socijalna integracija*, 16(1), 15-24.
26. Stillman, Tyler F., Roy F. Baumeister, Nathaniel M. Lambert, A. Will Crescioni, C. Nathan DeWall, Frank D. Fincham (2009), ˝Alone and without purpose: Life loses meaning following social exclusion˝, *Journal of experimental social psychology*, 45(4), 686-694.
27. Stillman, Tyler F., Nathaniel M. Lambert (2013), ˝The bidirectional relation ship of meaning and belonging˝, In: *The experience of meaning in life*, Springer, Dordrecht, 305-315.
28. Watson, David, Lee A. Clark (1984), ˝Negative Affectivity: The disposition to experience aversive emotional states˝, *Psychological Bulletin*, 96(3), 465-490.
29. Weiss, Robert S. (1974), ˝The provisions of social relationships˝, In: Rubin, Zick (ed.), *Doing unto others*, Prentice-Hill, New York:
30. Zukauskiene, Rita, Jolanta Sondate (2004), ˝The Strategy and Attribution Questionnaire: Psychometric properties of a Lithuanian translation in an adolescent sample˝, *Scandinavian Journal of Psychology*, 45, 157-162.

SOCIAL RESOURCES AND SOCIAL STRATEGIES AS PREDICTORS OF SOCIAL LONELINESS

Summary:

The research aimed to determine the predictive power of social resources and social strategies in predicting social loneliness. The sample consisted of adult respondents, a total of 253 (103 males and 150 females) from 18 to 45 years, average age AS = 28.26, SD = 5.61. The instruments used in the research are these: the Social resources scale, Social strategy scale, and Social loneliness scale. The results of descriptive statistics show that the most pronounced social resource is leadership and the most pronounced social strategy is management. Also, the results show that the respondents have below-average social loneliness. The results of the regression analysis show that increased care for others leads to greater social loneliness and low expectations of success lead to pronounced social loneliness.

Keywords: social resources; social strategies; social loneliness

Adrese autorica
Authors' address

Miljana Pavićević
Tijana Živković
Univerzitet u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici
Filozofski fakultet
miljana.pavicevic@pr.ac.rs
tijana.zivkovic@pr.ac.rs

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI
Tuzla, God.I, Br.1, decembar 2016.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

SPECIJALNA EDUKACIJA I REHABILITACIJA

Daniela Cvitković, Nikolina Majdak
PREDIKTORI PROCJENE POTREBE ZA SUPERVIZIJOM EDUKACIJSKIH REHABILITATORA / ASSESSMENT PREDITCORS OF THE NEED FOR SUPERVISION OF EDUCATIONAL REHEBILITATORS 571

društvene i humanističke studije

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.1.571

UDK 364-43:159.944
364.4:159.944

Primljeno: 02. 10. 2021.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Daniela Cvitković, Nikolina Majdak

PREDIKTORI PROCJENE POTREBE ZA SUPERVIZIJOM EDUKACIJSKIH REHABILITATORA

Edukacijski rehabilitatori kao profesionalni pomagači osjetljiviji su na stres i pojavu sagorijevanja u odnosu na ostale pomagačke struke te su u većem riziku za smanjeno postignuće i nezadovoljstvo poslom. Stoga bi za edukacijske rehabilitatore supervizija mogla imati osobno važnu ulogu. Cilj ovog istraživanja je analizirati potrebu edukacijskih rehabilitatora za uključivanjem u superviziju u Hrvatskoj te utvrditi prediktore potrebe za uključivanjem u superviziju. Istraživanje je provedeno elektronskim putem, anketnim online upitnikom u kojem je sudjelovalo 120 magistara edukacijske rehabilitacije na području Republike Hrvatske. Primijenjen je za ove svrhe adaptirani anketni upitnik autorica Kolege i Vlahović-Štetić (2014) koji sadrži podatke o socioekonomskom statusu, pitanja vezana za iskustvo i potrebu za supervizijom te procjenu stupnja profesionalne osamljenosti na radnom mjestu. Primijenjeni su također Skala stresa na poslu (Majdak 2020) i adaptacija Upitnika o zadovoljstvu poslom (Maslić Seršić, Šverko i Galić 2004). Prema dobivenim rezultatima, 52,5% sudionika (N=63) imalo je općenito iskustvo supervizije te je njih 26,7% (N=32) imalo iskustvo razvojno-integrativne supervizije. Većina sudionika 76,7% (N=92) izražava potrebu za supervizijom. Rezultati regresijske analize pokazuju da je jedini statistički značajan prediktor potrebe za supervizijom iskustvo u superviziji ($R=0,36$, $R^2=13$, $p<0,00$). Oni koji imaju iskustvo u superviziji izražavaju veću potrebu za supervizijom. Ostali prediktori (godine radnog staža, zadovoljstvo poslom, stres, usamljenost na poslu) nisu statistički značajni. Dobiveni rezultati mogu poslužiti kao poticaj za daljnja i detaljnija istraživanja te širenje svijesti o važnosti uključivanja edukacijskih rehabilitatora u različite oblike profesionalne podrške.

Ključne riječi: supervizija; edukacijski rehabilitatori

1. UVOD

Pojam supervizije datira iz 19. stoljeća kad se javila kao metoda profesionalnog razvoja socijalnih radnika u SAD (Ajduković, Ajduković 2004). Od tad pa do danas razvili su se različiti pristupi superviziji koji se mogu podijeliti u dva osnovna: organizacijska ili rukovodna supervizija te razvojno-integrativna supervizija (Ajduković, Cajvert 2004). Cilj organizacijske supervizije je osigurati djelotvorno funkcioniranje organizacije, dobro korištenje resursa te kvalitetne i neposredne usluge korisnicima/klijentima (Ajduković, Ajduković 2004). Razvojno-integrativna supervizija je vrsta supervizije koja ima za cilj razvoj profesionalne kompetentnosti stručnjaka u podržavajućem okruženju na način da u suradnji sa supervizorom stručnjak uči iz vlastitog iskustva te traži vlastita rješenja problema s kojima se susreće u radu (Ajduković, Cajvert 2004). Cilj razvojno-integrativne supervizije je i potpora te rasterećenje stručnjaka u suočavanju sa svakodnevnim profesionalnim izazovima, razvoj profesionalne kompetencije te briga o vlastitom mentalnom zdravlju (Ajduković, Cajvert 2004).

Istraživanja i praksa pokazuju kako je supervizija kao profesionalna intervencija neophodna u profesionalnom razvoju svih onih koji neposredno rade s ljudima (Ajduković, Cajvert 2001; Mesić, Ajduković 2010). Istraživanja su pokazala brojne povoljne učinke supervizije kod stručnjaka raznih pomagačkih struka. U stranim, ali i domaćim istraživanjima utvrđeni su povoljni učinci na zadovoljstvo poslom (Harvey, Pearrow 2010; Rauktis, Koeske, 1994), sagorijevanje na poslu (Harvey, Pearrow 2010; Kalliath, Beck 2001), samosvijest, samoefikasnost i profesionalne vještine (Harvey, Pearrow 2010; Wheeler, Richards 2007). Utvrđeno je kako učinkovita supervizija djeluje na bolju komunikaciju i odnose s kolegama (Ajduković, Ajduković, 2004), smanjuje profesionalnu izolaciju i psihološko ili fizičko povlačenje s posla te poboljšava stručno rješavanje problema (Harvey, Pearrow 2010).

Više istraživanja ukazuje kako edukacijski rehabilitatori koji rade u sustavu odgoja i obrazovanja (engl. special education teachers) izvještavaju o visokoj razini stresa i osjećaja sagorijevanja (Brunsting, Sreckovic, Lane 2014; Kaff 2004), a rezultati nekih istraživanja pokazuju veću osjetljivost na stres i osjećaj sagorijevanja u odnosu na druge pomagačke struke (Abelson, Geoffrey 1986; Boe, Bobbit, Cook, Whitner i Weber 1997; Nichols i Sosnowski 2002). Ta fizička i psihička iscrpljenost te depersonalizacija vode do osjećaja smanjenog osobnog postignuća (Zabel, Zabel 2001). U Hrvatskoj prva istraživanja stresa i sagorijevanja kod edukacijskih rehabilitatora provedena su krajem 20 stoljeća i rezultati također govore o visokoj razini stresa i osje-

ćaja sagorijevanja (Škrinjar 1994). U novijem istraživanju o reakcijama na stres i sagorijevanje kod edukacijskih rehabilitatora nisu utvrđene razlike u reakcijama na stres s obzirom na radno iskustvo (Gašpar, Koštić, Karaman 2016).

Edukacijski rehabilitatori često nemaju kolege svoje struke zaposlene u istoj ustanovi što može rezultirati profesionalnom usamljenošću (Kilgore, Griffin, Otis-Wilborn,Winn 2003; Takala i Ahl 2014). Usamljenost na radnom mjestu smanjuje angažman zaposlenika na poslu (Jung, Song, Yoon 2021), utječe na zadovoljstvo poslom te povećava stres (Wright 2005). Novije istraživanje u Hrvatskoj pokazalo je kako su edukacijski rehabilitatori koji rade na radnom mjestu učitelja većinom nezadovoljni poslom, dok su edukacijski rehabilitatori na radnom mjestu stručnih suradnika zadovoljniji (Gazilj 2018), a generalno edukacijski rehabilitatori izvještavaju o većoj količini stresa na poslu (Gazilj 2018).

U Hrvatskoj nisu provođena istraživanja o iskustvima supervizije koja bi obuhvatila samo edukacijske rehabilitatore, već su oni ulazili u uzorak odgojno-obrazovnih djelatnika i djelatnika socijalne skrbi. Istraživanja o iskustvima supervizije odgojno obrazovnih djelatnika upućuju na koristi supervizije u podizanju kvalitete profesionalnog rada (Pregrad, Krivičić Jedrejčić 2012; Kolega, Vlahović-Štetić 2014; Igrić, Pavić 2012), osobnom rastu i razvoju (Pregrad, Krivičić Jedrejčić 2012) te dobivanju podrške (Igrić, Pavić 2012). Slično je i u sustavu socijalne skrbi gdje su sudionici kao najveću dobit sudjelovanja u supervizijskim grupama naveli iskustvo sudjelovanja u grupi te profesionalni i osobni rast i razvoj (Ajduković, Ajduković 2004; Laklija, Ajduković, Deklman 2020).

Dosadašnja istraživanja u Hrvatskoj ukazuju kako odgojno obrazovni djelatnici iskazuju visoku potrebu za supervizijom (Pregrad, Krivičić Jedrejčić 2012; Kolega, Vlahović-Štetić 2014). Veću potrebu iskazuju oni djelatnici u sustavu odgoja i obrazovanja koji imaju iskustvo supervizije (Kolega, Vlahović-Štetić 2014) što je u skladu s istraživanjima kod djelatnika u sustavu socijalne skrbi (Ajduković, Potočki, Sladović 1999; Ajduković, Ajduković 2004). U istraživanju Pregrad i Krivičić Jedrejčić (2012) oni stručnjaci s iskustvom u superviziji u 96% slučajeva smatraju potrebnim uvođenje supervizije u sustav.

U istraživanju Ajduković, Potočki i Sladović (1999) ispitivano je iskazuju li socijalni radnici s dužim radnim iskustvom veću potrebu za supervizijom od početnika (ili pripravnika) i studenata, međutim, sve grupe su iskazivale veliku potrebu za supervizijom. Godine staža nisu se pokazale kao prediktor motiviranosti za uključivanjem u superviziju socijalnih radnika niti u istraživanju Ajduković i Laklija (2014).

Budući da u Hrvatskoj zasad nije bilo istraživanja koja bi se bavila iskustvom edukacijskih rehabilitatora te potrebom za supervizijom, cilj ovog istraživanja je analizirati potrebu edukacijskih rehabilitatora za uključivanjem u superviziju, te utvrditi prediktore potrebe za uključivanjem u superviziju. S obzirom na percipirane koristi supervizije te istraživanjima potvrđene dobiti od sudjelovanja u superviziji ostalih pomagačkih struka može se očekivati kako edukacijski rehabilitatori koji su izloženi većoj količini stresora na poslu, koji su usamljeniji na poslu, manje zadovoljni poslom, uočavaju veću potrebu za supervizijom.

2. METODA

2.1. Mjerni instrumenti

Primijenjen je anketni upitnik oblikovan prema anketi korištenoj u istraživanju Kolega i Vlahović-Štetić (2014) koje se bavilo ispitivanjem iskustva sa supervizijom kod školskih psihologa. Anketni upitnik sadrži devet pitanja o dosadašnjem znanju, iskustvu i potrebi za supervizijom te osjećaju profesionalne usamljenosti koji je provjeren kroz pitanje na Likertovoj skali od pet stupnjeva. Od demografskih obilježja prikupljeni su podaci o spolu, dobi, godinama radnog staža u struci, godinama rada na trenutnom radnom mjestu te vrsti ustanove u kojoj sudionici obavljaju edukacijsko-rehabilitacijsku djelatnost (zdravstvo, znanost, odgoj i obrazovanje, socijalna skrb ili privatna praksa).

Skala stresora na poslu (Majdak 2020) sastoji se od osam čimbenika stresa koji su prema Kusturin (2007) opisani kao područja koja mogu biti fokus supervizije, a to su: neadekvatni radni uvjeti, nepovoljne karakteristike radnih zadataka, opterećenost administrativnim poslovima, nezadovoljavajući odnosi s kolegama, teškoće u komunikaciji s korisnicima, ograničeni dijapazon metoda i tehnika u radu, nedostatak podrške te je istaknuta i nemogućnost odvajanja privatnog i profesionalnog života. Prisutnost je procijenjena na Likertovoj skali od ocjene 1 (nije uopće prisutno) do ocjene 5 (uvijek je prisutno). Veći rezultat na skali znači veću prisutnost stresora. Pouzdanost skale je dobra (Cronbach alpha =0,76).

Primijenjena je adaptacija, tj. skraćena verzija Upitnika o zadovoljstvu poslom (Maslić Seršić, Šverko, Galić 2004). Ova adaptirana skala sastoji se od 5 čestica na Likertovoj skali od pet stupnjeva (1 – u potpunosti se ne slažem, 5 – u potpunosti se slažem) za procjenu ostvarenosti sljedećih aspekata zadovoljstva poslom: poticajan i zanimljiv posao, mogućnost napredovanja, ugodni i podržavajući suradnici, prave-

dna plaća te mogućnost osobnog rasta i razvoja (s naglaskom na komunikacijske i organizacijske vještine). Veći rezultat na skali znači veće zadovoljstvo poslom. Pouzdanost skale je dobra (Chronbach alpha = 0,73).

2.2. Uzorak

Sudionici anketnog istraživanja su magistri edukacijske rehabilitacije koji su zaposleni u struci te provode edukacijsko-rehabilitacijsku djelatnost na području Republike Hrvatske. U istraživanju su sudjelovali edukacijski rehabilitatori iz gotovo svih područja Hrvatske, osim s područja Gorske Hrvatske odakle nije bilo odaziva. Najveći broj sudionika je zaposleno u Gradu Zagrebu (N=54, 45,00%). U regiji Središnjoj Hrvatskoj zaposleno je 29 sudionika (24,20%). U Istočnoj Hrvatskoj je zaposleno 13 sudionika (10,80%) kao i u regiji Južno Hrvatsko Primorje u kojem je također zaposleno 13 sudionika (10,80%). Iz Sjevernog Hrvatskog Primorja odazvalo se 11 sudionika (9,20%). Uzorak čini 120 sudionika, od kojih je 119 žena i jedan muškarac. Sudionici su u dobi od 24 do 62 godine; prosječna dob je 38,7 godina (SD = 0,091). Edukacijsko-rehabilitacijsku djelatnost sudionici istraživanja najviše obavljaju u ustanovama odgoja i obrazovanja (N=86), zatim slijede ustanove socijalne skrbi (N=30). Od ostalih sustava, jednaki je broj u ustanovama zdravstva (N=2) i u privatnoj praksi (N=2).

2.3. Postupak

Istraživanje je provedeno elektronskim putem. Kreiran je online anketni upitnik u *Google Forms* obliku koji su sudionici otvarali putem proslijeđenog linka. Link ankete proslijeđen je grupama na društvenim mrežama koje okupljaju magistre edukacijske rehabilitacije. Sudionici koji su željeli sudjelovati u istraživanju, upitnik su ispunili online. Istraživanje se provodilo u skladu s Etičkim kodeksom. Prije samog ispunjavanja, u opisu ankete sudionici su bili upoznati sa svrhom istraživanja s naglaskom kako je istraživanje dobrovoljno i anonimno te se u bilo kojem trenutku moglo odustati od sudjelovanja. Konačni uzorak činili su sudionici koji su pristali sudjelovati i elektronskim putem ispunili anketni upitnik u vremenskom periodu od 20. 4. 2020. do 7. 5. 2020.

3. REZULTATI I RASPRAVA

Prije analiza provedenih u svrhu odgovora na postavljene probleme istraživanja u Tablici 1. te Grafičkom prikazu 1. prikazani su opći deskriptivni pokazatelji. Više od 50% sudionika radi u struci preko 10 godina što može utjecati i na profesionalni i privatni život. Temeljem deskriptivnih podataka možemo zaključiti kako u prosjeku edukacijski rehabilitatori procjenjuju umjerenu izloženost količini stresora na poslu. Vrijednosti zadovoljstva poslom pomaknute su prema višim vrijednostima ukazujući na to da su u prosjeku edukacijski rehabilitatori zadovoljni poslom. Uvidom u raspodjelu rezultata možemo zaključiti da 10% edukacijskih rehabilitatora nije zadovoljno niti jednim aspektom posla koji obavljaju. Vrijednosti varijable profesionalne usamljenosti pomaknute su prema nižim vrijednostima što znači da u prosjeku edukacijski rehabilitatori uglavnom nemaju osjećaj profesionalne usamljenosti. No, s druge strane, nezanemariv postotak, njih 20%, procjenjuje da uglavnom, a 5% da gotovo uvijek, osjeća usamljenost na poslu.

Tablica 1. Osnovni deskriptivni pokazatelji varijabli upitnika (N=120)

Količina stresora	21,53	5,321	9	37	.06 p>0.01
Zadovoljstvo poslom	18,51	3,625	6	25	.14 p<0.01
Usamljenost na poslu	2,46	1,173	1	5	.24 p<0.01

Graf 1 *Godine radnog staža u struci (N=120)*

		f	%
Uključenost u neki od oblika supervizije za pomagačke struke?	DA	63	52,50%
	NE	57	47,50%
Uključenost u razvojno-integrativnu supervizije?	DA	32	26,70%
	NE	88	73,30%

Kako bi se odgovorilo na prvi cilj istraživanja, utvrditi potrebu edukacijskih rehabilitatora za supervizijom, provedena je deskriptivna analiza. U Tablici 2. prikazani su podaci o dosadašnjem iskustvu sa supervizijom edukacijskih rehabilitatora, sudio-

nika istraživanja, a na Grafu 2. je prikaz frekvencija procjena potreba za supervizijom.

Tablica 2. Iskustvo supervizije (N=120)

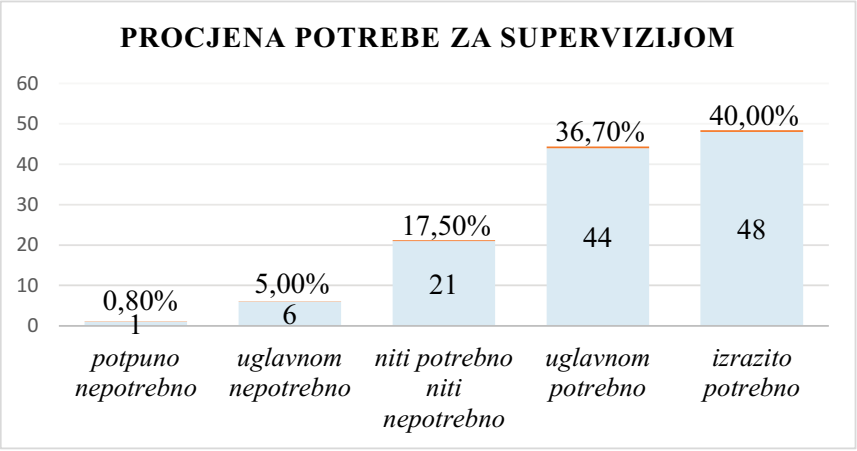

Graf 2. Procjena potrebe za supervizijom (N=120)

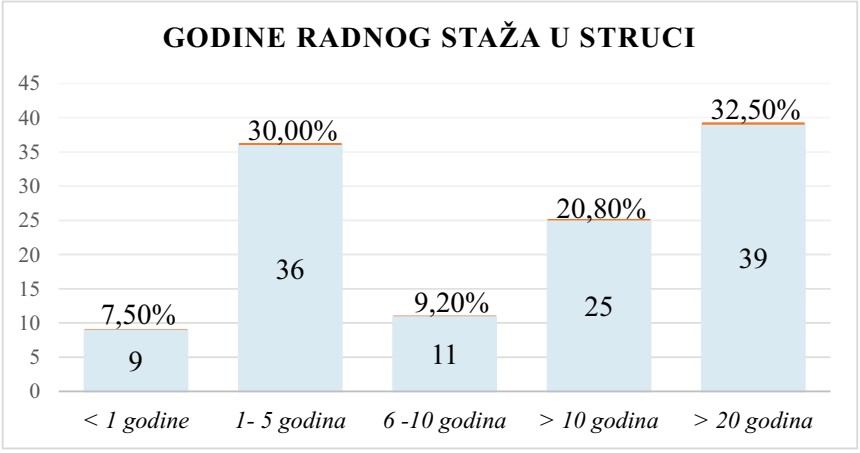

Nekom obliku supervizije prisustvovalo je 63 sudionika (52,50%), dok 57 sudionika (47,50%) nema iskustvo supervizije. U razvojno-integrativnu superviziju do sad je bilo uključeno samo 32 sudionika (26,7%). Većina edukacijskih rehabilitatora, njih 77,7% izražava potrebu za supervizijom, dok 5,8% smatra da je supervizija uglavnom

ili potpuno nepotrebna. Ostalih 17,50% sudionika je neodlučno s obzirom na potrebu za supervizijom. Ovi rezultati upućuju na razvijenu svijest o potrebi za supervizijom kod većine edukacijskih rehabilitatora što je gotovo identično rezultatima istraživanja Kolege i Vlahović-Štetić (2014), gdje je na uzorku od 149 školskih psihologinja njih 80% procijenilo visokom svoju potrebu za supervizijom, a svega 5% smatralo kako im supervizija nije potrebna. Slični rezultati utvrđeni su i kod djelatnika socijalne skrbi, gdje tri četvrtine djelatnika izražava potrebu za uključivanjem u superviziju (Ajduković, Laklija 2014).

Kako bi se provjerio doprinos procijenjenog intenziteta stresora, zadovoljstva poslom, osjećaja usamljenosti na poslu, godina radnog staža u struci i dosadašnjeg iskustva supervizije u objašnjenju iskazane potrebe za supervizijom, provedena je regresijska analiza. U Tablici 3. su prikazani rezultati regresijske analize koji pokazuju da je jedini statistički značajan prediktor potrebe za supervizijom iskustvo u superviziji ($R=0,36$, $R^2=13$, $p<0,00$; beta $=0,32$). Oni koji imaju iskustvo u superviziji izražavaju veću potrebu za supervizijom. Ostali prediktori (godine radnog staža u struci, zadovoljstvo poslom, stres, usamljenost na poslu) nisu statistički značajni. Temeljem ovih rezultata moguće je potvrditi zaključak prethodnih istraživanja kako su, bez obzira na količinu stresora na poslu, godine staža, zadovoljstvo poslom te usamljenost na poslu, potrebe za supervizijom iste; jedino oni edukacijski rehabilitatori koji su već imali iskustvo sa supervizijom iskazuju i veću potrebu za nastavkom takvog oblika podrške.

Tablica 3. Rezultati regresijske analize za prediktore potrebe za supervizijom (N=120)

	Ukupni uzorak (N=120)		
	B	SE B	Beta
Godine radnog staža u struci	,02	,06	,03
Iskustvo supervizije	,59	,17	,32**
Stres	,02	,02	,13
Usamljenost na poslu	,01	,08	,010
Zadovoljstvo poslom	,02	,03	,08
	R= 0,36 F=3,34**		R2=0,13,

**p<0,01

Ovaj rezultat u skladu je s rezultatima istraživanja Pregrad i Krivičić Jedrejčić (2012) u kojem su odgojno-obrazovani djelatnici s iskustvom supervizije u 96% slučajeva smatrali potrebnim uvođenje supervizije u sustav. Ovaj rezultat je također u skladu sa istraživanjem Ajduković, Ajduković (2004.), gdje se pokazalo da polaznici supervizije / supervizanti u sustavu socijalne skrbi žele redovitu superviziju znatno češće od kolega koji nisu imali to iskustvo. Oni koji nisu imali to iskustvo češće su iskazivali potrebu za supervizijom samo po potrebi, odnosno kad su imali neki teži slučaj.

S druge strane, u istraživanju Kolege i Vlahović-Štetić (2014) psihologinje koje su imale iskustvo supervizije nisu se značajno razlikovale po potrebi za supervizijom od onih koje to iskustvo nisu imale, a utvrđena je pozitivna značajna povezanost između procjene stupnja profesionalne osamljenosti i potrebe za supervizijom.

Rezultati dobiveni ovim istraživanjem na uzorku edukacijskih rehabilitatora idu u prilog ovom zaključku kako je važno direktno iskustvo sa supervizijom. Oni koji su uvidjeli koristi od supervizije, imaju potrebu i dalje za takvim oblikom podrške i usavršavanja.

U ovom istraživanju nije utvrđena povezanost osjećaja usamljenosti na poslu i potrebe za supervizijom, što nije u skladu s istraživanjem autorica Kolega i Vlahović-Štetić (2014) gdje je utvrđena značajna povezanost osjećaja usamljenosti na poslu i potrebe za supervizijom kod školskih psihologinja. Moguće je pretpostaviti da je ova razlika u rezultatima povezana sa razlikom u strukama.

Kako bi dodatno provjerili postoji li razlika u povezanosti ispitivanih varijabli i procjeni potreba za supervizijom kod edukacijskih rehabilitatora koji rade u sustavu odgoja i obrazovanja i onih koji rade u sustavu socijalne skrbi provedena je korelacijska analiza. Zbog premalog broja sudionika iz sustava zdravstva (N=2) i privatne prakse (N=2) nije bilo moguće provjeriti ove razlike i u tim sustavima.

Iz tablica 4. i 5. vidljivo je da niti u sustavu odgoja i obrazovanja, niti u sustavu socijalne skrbi nema korelacija između procjena potreba za supervizijom i ostalih varijabli (godine radnog staža, stresori na poslu, usamljenost na poslu zadovoljstvo poslom).

Tablica 4. Rezultati korelacijske analize (Spearman's rho) - sustav odgoja i obrazovanja (N=86)

Varijable	1	2	3	4
1 Procjena potrebe za supervizijom	-			
2 Godine radnog staža	0,13	-		
3 Stresori na poslu	0,15	0,09	-	
4 Zadovoljstvo poslom	0,21	0,02	-0,47**	-
5 Usamljenost na poslu	0,17	0,05	0,34**	-0,45**

**p<0,001

Tablica 5. Rezultati korelacijske analize (Spearman'srho) - sustav socijalne skrbi (N=30)

	1	2	3	4
1 Procjena potrebe za supervizijom	-			
2 Godine radnog staža	0,06	-		
3 Stresori na poslu	0,22	0,07	-	
4 Zadovoljstvo poslom	0,11	0,15	-0,38*	-
5 Usamljenost na poslu	0,07	0,28	0,37**	-0,27

U oba sustava, sustavu odgoja i obrazovanja i sustavu socijalne skrbi, postoje statistički značajne korelacije između količine stresora na poslu i zadovoljstva poslom te osjećaja usamljenosti; što je više percipiranih stresora na poslu, manje je zadovoljstvo poslom, a veća usamljenost. Ovi rezultati su logični te su u skladu s drugim istraživanjima u kojima je također utvrđena korelacija između stresa na poslu i zadovoljstva poslom (Fairbrother, Warn 2003; Stempien, Roger 2002) te između stresa na poslu i usamljenosti na poslu (Zhou, Xuan 2018). Međusobna ovisnost stresa, zadovoljstva poslom i usamljenosti na poslu dodatni je razlog za uvođenje

metoda kojim bi se smanjila količina stresa i osjećaj usamljenosti, a povećalo zadovoljstvo. Supervizija je jedna od metoda kojom se može povoljno utjecati na sve ove aspekte (Harvey, Pearrow 2010; Rauktis i Koeske 1994), stoga je sustavno uvođenje supervizije kao oblika podrške edukacijskim rehabilitatorima od velike važnosti.

3.1. Ograničenja istraživanja i preporuke za buduća istraživanja

Budući da je istraživanje provedeno na prigodnom uzorku edukacijskih rehabilitatora, moguće je da su sudjelovali u istraživanju upravo oni edukacijski rehabilitatori koji su više zainteresirani za superviziju te postoji vjerojatnost da bi rezultati bili drugačiji tj. potreba za supervizijom bi možda bila manje izražena na slučajnom uzorku. Ograničenja u generalizaciji postoje i zbog relativno malog broja sudionika, naročito iz sustava zdravstva i onih koji rade u privatnoj praksi. Isto tako, u istraživanju je sudjelovao samo jedan sudionik muškog spola te je moguće da bi se u istraživanju koje bi uključivalo i veći broj muških kolega rezultati razlikovali s obzirom na spol. Stoga bi bilo dobro ponoviti istraživanje na većem, slučajnom ili probabilistički formiranom uzorku.

ZAKLJUČAK

Cilj ovog istraživanja je analizirati potrebu edukacijskih rehabilitatora za uključivanjem u superviziju u Hrvatskoj te utvrditi prediktore potrebe za uključivanjem u superviziju. Većina edukacijskih rehabilitatora, njih 77,7% izražava potrebu za supervizijom, dok svega 6% smatra da je supervizija uglavnom ili potpuno nepotrebna. S obzirom na to kako je 52,50% edukacijskih rehabilitatora imalo do sada iskustvo supervizije, možemo zaključiti kako i oni edukacijski rehabilitatori koji do sada nisu prisustvovali nekom obliku supervizije, uviđaju potebu za njom.

Iskustvo supervizije se pokazalo jedinim značajnim prediktorom potrebe za uključivanjem u superviziju. Drugim riječima, bez obzira na količinu stresora na poslu, godine staža, zadovoljstvo poslom te usamljenost na poslu, potrebe za supervizijom su iste; jedino oni edukacijski rehabilitatori koji su već imali iskustvo sa supervizijom iskazuju i veću potrebu za nastavkom takvog oblika podrške. Rezultati dobiveni ovim istraživanjem na uzorku edukacijskih rehabilitatora idu u prilog zaključku kako je važno direktno iskustvo sa supervizijom. Oni koji su uvidjeli koristi od supervizije, imaju potrebu i dalje za takvim oblikom podrške i usavršavanja. S obzirom na spo-

menuta ograničenja istraživanja (nedostatak pripadnika muškog spola, mali, prigodni uzorak) bilo bi dobro ponoviti istraživanje na većem i probabilistički formiranom uzorku.

LITERATURA

1. Abelson, Geoffrey A. (1986), ˝A factor-analytic study of job satisfaction among special educators˝, *Educational and Psychological Measurement*, 46(1), 37-43.
2. Ajduković, Marina, Dejan Ajduković (2004), ˝Model evaluacije i učinci projekta uvođenja supervizije u sustav socijalne skrbi˝, *Ljetopis socijalnog rada*, 11(1), 5-42.
3. Ajduković, Marina, Ljiljana Cajvert (2001), ˝Supervizija psihosocijalnog rada kao specifični oblik profesionalnog razvoja stručnjaka u sustavu socijalne skrbi˝, *Ljetopis socijalnog rada*, 8(2), 195-214.
4. Ajduković, Marina, Ljiljana Cajvert (2004), ˝Supervizija u psihosocijalnom radu˝, u: Ajduković, Marina, Ljilja Cajvert (ur.), *Supervizija u psihosocijalnom radu*, Društvo za psihološku pomoć, Zagreb, 14-39.
5. Ajduković, Marina, Maja Laklija (2014), ˝Motivi uključivanja i očekivanja od supervizije voditelja mjera za zaštitu osobnih prava i dobrobiti djeteta u nadležnosti centra za socijalnu skrb˝, *Ljetopis socijalnog rada*, 21(2), 263-293.
6. Ajduković, Marina, Željka Potočki, Branka Sladović (1999), ˝Supervizija u Hrvatskoj: Preliminarno ispitivanje stavova i očekivanja socijalnih radnika˝, *Ljetopis socijalnog rada*, 6(1), 29-38.
7. Boe, Erling E., Sharon A. Bobbitt, Lyne H. Cook (1997), ˝Whither didst thou go? Retention, reassignment, migration, and attrition of special and general education teachers in national perspective˝, *The Journal of Special Education*, 30, 371-389.
8. Brunsting, Nelson C., Melissa A. Sreckovic, Kathleen Lynne Lane (2014), ˝Special education teacher burnout: A synthesis of research from 1979 to 2013˝, *Education and treatment of children˝*, 37(4), 681-711.
9. Fairbrother, Kerry, James Warn (2003), "Workplace dimensions, stress and job satisfaction", *Journal of managerial psychology*, 18(1), 8-21.
10. Gašpar, Anja, Lorena Koštić, Patricija Karaman (2016), ˝Reakcije na stres kod edukacijskih rehabilitatora s obzirom na radno iskustvo˝, u: Vantić-Tanjić, Medina, Milena Nikolić (ur.), *VII Međunarodna naučno-stručna konferencija*

"Unapređenje kvalitete života djece i mladih", Tematski zbornik II. dio, Udruženje za podršku i kreativni razvoj djece i mladih, Tuzla, 183-189.

11. Gazilj, Matea (2018), *Kvaliteta radnog života edukacijskih rehabilitatora*, Diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Zagreb
12. Harvey,Virginia Smith, Mellisa Pearrow (2010), ˝Identifying challenges in supervising school psychologists˝, *Psychology in the Schools*, 47(6), 567-581.
13. Igrić, Ljiljana, Martina Pavić (2012), ˝Supervizija i razvoj novih modela potpore edukacijskom uključivanju˝, u: Ajduković, Marina (ur.), *Postignuća i izazovi razvoja supervizije*, Sveučilište u Zagrebu, Pravni fakultet, Studijski centar socijalnog rada (Predavanje, 3. hrvatska konferencija o superviziji, Opatija, Hrvatska, 18.-20. 4. 2012), Zagreb, 19-19.
14. Jung, Hyo Sun, Min Kjung Song, Hye HyunYoon (2021), ˝The Effects of Workplace Loneliness on Work Engagement and Organizational Commitment: Moderating Roles of Leader-Member Exchange and Coworker Exchange˝, *Sustainability*, 13(2), 948, 1-14.
15. Kaff, Marlyin S. (2004), ˝Multitasking ismultitaxing: Why special educators are leaving the field˝, *Preventing school failure*, 48(2), 10-17.
16. Kalliath, Thomas, Alexandra Beck (2001), ˝Is the path to burnout and turnover paved by a lack of supervisory support? A structural equations test˝, *New Zea land Journal of Psychology*, 30, 72-78.
17. Kilgore, Karen, Cynthia Griffin, Amy Otis-Wilborn, Judy Winn, (2003), "The problems of beginning special education teachers: Exploring the contextual factors influencing their work", *Actionin Teacher Education*, 25(1), 38-47.
18. Kolega, Maja, Vesna Vlahović-Štetić (2014), ˝Potreba za supervizijom školskih psiholog(inja) u Hrvatskoj˝, *Ljetopis socijalnog rada*, 21(2), 295-311.
19. Kusturin, Sunčana (2007), ˝Supervizija – oblik podrške profesionalcima˝, *Metodički ogledi*, 14(1), 37-48.
20. Laklija Maja, Marina Ajduković, Alenka Aladrović Deklman (2020), ˝Supervision of supervisors of measures for the protection of welfare of the child a view from three perspectives˝ / ˝Supervizija voditelja mjere stručne pomoći roditeljima u zaštiti dobrobiti djeteta – pogled iz triju perspektiva˝, *Studijski Centar Socijalnog Rada. Ljetopis*, 27(1), 83-112.
21. Majdak, Nikolina (2020), *Značaj supervizije u radu edukacijskih rehabilitatora*, Diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Zagreb

22. Maslić Seršić, Darija, Branimir Šverko, Zvonimir Galić (2005), ˝Radne vrijednosti i stavovi prema poslu u Hrvatskoj: Što se promijenilo u odnosu na devedesete?˝, *Društvena istraživanja*, 14 (6 (80)), 1039-1054.
23. Mesić, Margareta, Marina Ajduković (2010), ˝Pravo na superviziju psihologa u službama za mentalno zdravlje kao potreba za profesionalnim dijalogom i podrškom˝, u: Brlas, Siniša, Marina Gulin (ur.), *Psihologija u zaštiti mentalnog zdravlja*, Zavod za javno zdravstvo „Sveti Rok“ Virovitičko-podravske županije Virovitica, 149-158.
24. Pregrad, Jasenka, Alenka Krivičić Jedrejčić (2012), ˝Iskustva u primjeni supervizije u sustavu odgoja i obrazovanja iz perspektive supervizanata i supervizora˝, *3. hrvatska konferencija o superviziji, Opatija 18.–20. 4. 2012.*, 1-53.
25. Stempien, Lori R., Roger C. Loeb (2002), ˝Differences in job satisfaction between general education and special education teachers: Implications for retention˝, *Remedial and Special education*, 23(5), 258-267.
26. Škrinjar, Jasmina (1994), *Profesionalna opterećenost i sindrom burnout djelatnika u ustanovama za rehabilitaciju osoba s težom mentalnom retardacijom*, Disertacija, Sveučilište u zagrebu, Fakultet za defektologiju, Zagreb
27. Takala, Marjatta, Astrid Ahl (2014), ˝Special education in Swedish and Finnish schools: Seeing the forest or the trees?˝, *British Journal of Special Education*, 41(1), 59-81.
28. Zabel, Robert, Mary Kay Zabel (2001), ˝Revisiting burnout among special education teachers: Do age, experience, and preparation still matter?˝, *Teacher Education and Special Education*, 24(2), 128-139.
29. Zhou, Xuan (2018), ˝A review of researches workplace loneliness˝, *Psychology*, 9(5), 1005-1022.

ASSESSMENT PREDITCORS OF THE NEED FOR SUPERVISION OF EDUCATIONAL REHEBILITATORS

Summary:

This research aims to analyze the need for educational rehabilitation experts to be included in supervision in Croatia and to determine the predictors of that need. Educational rehabilitation experts are more sensitive to stress and burnout compared to other „helper professions“ and at higher risk for reduced achievement and job dissatisfaction (Nichols and Sosnowski 2002). Therefore, for educational rehabilitation experts, supervision could play an important role. Their search was conducted electronically through an online survey questionnaire in which 120 Croatian educational rehabilitation experts with a master's degree took part. An adapted questionnaire by Kolega and Vlahović-Štetić (2014) was used for these purposes, which contains data on the socioeconomic status, issues related to experience, and the need for supervision and loneliness in the workplace. The Stress at Work Scale (Majdak 2020) and the adaptation of the Job Satisfaction Questionnaire (Maslić Seršić, Šverko and Galić 2004) were also applied. Results show that 52.5% of the participants (N=63) had a general experience of supervision and 26.7% (N=32) had an experience of the integrative developmental model of supervision. The majority of participants 76.7% (N=92) express a need for supervision. The results of the regression analysis show that the only statistically significant predictor of the need for supervision experiences in supervision ($R = 0.36$, $R^2 = 13$, $p < 0.00$). Those with experience in supervision express a greater need for supervision. Other predictors (years of service, job satisfaction, stress, loneliness at work) are not statistically significant. The results obtained by the research can serve as an incentive for further and more detailed research and for spreading awareness on the importance of including educational rehabilitation experts in various forms of professional support.

Keywords: supervision; educational rehabilitation experts

Adrese autorica
Authors' address

Daniela Cvitković
Sveučilište u Zagrebu
Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet
daniela.cvitkovic@erf.unizg.hr

Nikolina Majdak
Osnovna škola Ivana Meštrovića, Zagreb
nikolina.majdak@live.com

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI
Tuzla, God. III, Br. 1, decembar 2018.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

PRIKAZI

Haris Dervišević
JEDINSTVO I RAZLIČITOST U ISLAMSKOJ UMJETNOSTI (IDHAM MOHAMMAD HANASH, *TEORIJA ISLAMSKE UMJETNOSTI: ESTETSKI POJAM I EPISTEMIČKA STRUKTURA*, PREVELA AZRA MULOVIĆ, CENTAR ZA NAPREDNE STUDIJE, SARAJEVO, 2018) 589

Indira Šabić
VAŽAN DOPRINOS BOSNISTICI UZ *LEVIS NOTAE MACULA* (ZLATKO LUKIĆ: *EPONIMI. ENCIKLOPEDIJA NAZIVA KOJI SU IMENOVANI PO LJUDIMA, NARODIMA I MITOLOŠKIM BIĆIMA*, AUTORSKO IZDANJE, SARAJEVO, 2021) 593

Ivica Tokić
AKRIBIČNA ANALIZA TEMATSKE OBLASTI KOJA JE OSTAJALA NA RUBU GERMANISTIČKE LINGVISTIKE (ANISA TRBONJA-OMANIĆ, *SEKUNDARNE PREPOZICIJE U NJEMAČKOM JEZIKU, NJIHOVE MORFOSINTAKSIČKE FUNKCIJE I SEMANTIČKA OBILJEŽJA*, UNIVERZITET „DŽEMAL BIJEDIĆ“, FAKULTET HUMANISTIČKIH NAUKA, MOSTAR, 2021) 597

društvene i humanističke studije

Amir Krpić
OSMANSKA PORESKA POLITIKA U SVJETLU NEOBJAVLJENE IZVORNE GRAĐE (FAHD KASUMOVIĆ, *NA PERIFERIJI SVIJETA ISLAMA: OSMANSKA PORESKA POLITIKA U BOSANSKOM EJALETU 1699-1839*, UNIVERZITET U SARAJEVU, ORIJENTALNI INSTITUT, SARAJEVO, 2021) 601

Sead Nazibegović
VRIJEDAN DOPRINOS METODIČKOJ BOSNISTICI (NAIDA GADŽO, *SAVREMENI METODIČKI PRISTUP POČETNOM ČITANJU I PISANJU*, BOSANSKA KNJIGA, SARAJEVO, 2021) 607

Adnan Jahić
IZMEĐU LOJALNOSTI REŽIMU I PROAKTIVNOG VJERSKO--POLITIČKOG DJELOVANJA [AMIR DURANOVIĆ, *ISLAMSKA ZAJEDNICA U JUGOSLAVENSKOM SOCIJALIZMU*, UDRUŽENJE ZA MODERNU HISTORIJU / UDRUGA ZA MODERNU POVIJEST (UMHIS), SARAJEVO, 2021] 611

Senad Ćeman
PRAVNI VODIČ MUSLIMANSKOG ZADUŽBINARSTVA (HUSEIN KAVAZOVIĆ, *UVOD U VAKUFSKO PRAVO*, EL-KALEM – IZDAVAČKI CENTAR RIJASETA ISLAMSKE ZAJEDNICE U BOSNI I HERCEGOVINI, SARAJEVO, 2021) 617

Vedada Baraković
PROLEGOMENA ZA STRATEGIJU SPREČAVANJA DALJE DEGRADACIJE NOVINARSKE PROFESIJE I MEDIJA (ENES OSMANČEVIĆ, ADIS ŠUŠNJAR, *INTEGRITET NOVINARA I TRANSPARENTNOST MEDIJA U BOSNI I HERCEGOVINI*, TRANSPARENCY INTERNTIONAL, SARAJEVO, 2021) 625

UDK 7.033.3(049.3)

Primljeno: 15. 12. 2021.

Stručni rad
Professional paper

Haris Dervišević

JEDINSTVO I RAZLIČITOST U ISLAMSKOJ UMJETNOSTI

(Idham Mohammad Hanash, *Teorija islamske umjetnosti: Estetski pojam i epistemička struktura*, prevela Azra Mulović. Centar za napredne studije, Sarajevo, 2018)

Od svojih početaka do danas islamska umjetnost se razvila u jedan od najkompleksnijih likovnih iskaza koje poznaje historija umjetnosti. Višestoljetno prisustvo, široko geografsko prostranstvo, brojne umjetničke forme samo su izdvojeni elementi koji upućuju na (skoro) kozmičke razmjere islamske umjetnosti sa isto toliko mogućnosti interpretacija. Njenu višeslojnost prati i brojnost tumačenja koja joj pokušavaju dati obrise. Napraviti sklad između različitih metodoloških pristupa najveći je izazov istraživačima – kako pomiriti pozitivistički pristup s naglaskom isključivo na formu, fenomenološke rasprave u kojima se zapostavljaju estetska načela ili pak diskusije s naglašenim teološkim otklonom. Na zahtjevan poduhvat skiciranja islamske umjetnosti odlučio se Idham Mohammed Hanash, profesor na Međunarodnom univerzitetu za islamske nauke u Jordanu, u knjizi *Teorija islamske umjetnosti: Estetski pojam i epistemička struktura*.

Kako bi otklonio neželjena tumačenja svoga djela Hanash na početku jasno stavlja do znanja da se ova studija odnosi prema islamskoj umjetnosti „kao prema dijelu historijskih studija u širem smislu“. Tekst knjige je *proširena digresija* i može poslužiti kao prolegomena jednom opširnijem djelu. Posebna čar koje nude stranice ove knjige jesu polemičke rasprave. Prema Hanashu tri su ključna pristupa koja treba objediniti, povezati i definirati da bi se uopće govorilo o islamskoj umjetnosti – a to su: *postaviti okvir za teoriju islamske umjetnosti, definirati mjesto islamske umjetnosti*

u totalitetu islamske kulture, kritički razložiti islamsku umjetnost kako bi se izučavala s akademsko-estetičkog stajališta.

Smatrajući nužnim istražiti terminologiju unutar parnasa „islamske umjetnosti“, ovom pitanju posvećeno je poglavlje ˝Jezička struktura teorije islamske umjetnosti˝. Složenost problema očigledna je u samoj sintagmi „islamska umjetnost“, jer riječ „umjetnost“ u arapskom jeziku „fenn“ ima mnoštvo tumačenja. Kako autor dolazi iz arapskog govornog područja, razumljivo je da se to zrcali u njegovom pristupu, što je razlogom za tvrdnju da je arapski maternji jezik islamske umjetnosti. Ne negirajući ulogu arapskog, koji ima nesumnjiv značaj za islamsku kulturu, prethodnom se konstatacijom zanemaruje uloga perzijskog, turskog, te drugih jezika čije su kulture podarile neizbrisiva remek djela islamske umjetnosti, a također i nearapsku terminologiju. Uz postavljenu hipotezu o svojevrsnoj determiniranosti arapskog kao jezika islamske umjetnosti Hanash daje vrijedan pažnje pregled razvoja terminologije u arapskom jeziku pozivajući se na velikane islamske misli kao što su el-Farabi, Ibn Sina, el-Gazali, Rifa'a el-Tahtavi, Ahmed Faris el-Šidjak, Muhammed Abduhu, Salamah Musa, Ahmed Tajmur-paša, te Tevfik el-Hakim, *etc*. Hvalevrijedan je eksurs o genezi termina „islamska umjetnost“ na Zapadu, odnosno *l'Art Arabe* (Umjetnost Arapa), *The Art of the Saracens* (Umjetnost Saracena), *Muhammadan architecture* (Muhamedanska arhitektura), *l'Art Musulman* (Umjetnost Muhamedanaca), te na kraju *Islamic Art* (islamska umjetnost).

Binarni odnos „jedinstvo i različitost u teoriji islamske umjetnosti“ je u središtu drugog poglavlja. Ova dva načela ne prožimaju se isključivo kroz umjetnost, već i kroz islamsku civilizaciju u njenom totalitetu. Iz redova ove studije implicira se da je islamska umjetnost najadekvatnije područje za lociranje odnosa između jedinstva i različitosti. Korelaciju jedinstvo – različitost treba shvatiti istovremeno u najširem i najužem kontekstu, te kao takvu moguće je aplicirati u istraživanju jedinstva i različitosti u porijeklu islamske umjetnosti, u kulturnim elementima, u umjetničkim elementima, ali i stilskim karakteristikama. Ovaj princip zrcali u biti kredo islama „nema boga osim Boga“, odnosno vjerovanje u Božije jedinstvo i različitost/raznolikost svijeta kojeg je stvorio. Može se kazati da su jedinstvo i različitost islamske umjetnosti zapravo međusobna povezanost makrokosmosa i mikrokosmosa što izvire iz učenja islama. Zapadni teoretičari i istraživači pisali su nerijetko o islamskoj umjetnosti s orijentalističkim konotacijama, svodeći njena obilježja na jedan ili dva oblika (*exampla gratia* geometrijske figure i ornamentiku). Jedna od zamjerki Hanasha modernim istraživačima je što rijetko koriste islamsku metodologiju poput *menhadž el-usul ve el-furu'* (korijenja i grana). Izuzetak su Louis

Massignon i Alexandre Papadopoulo. U tumačenju islamske umjetnosti Massignon se pozvao na eš'aritske atomističke teorije, a Papadopoulo je kroz Poslanikove hadise o zabrani slikanja likova tumačio nastanak novih formi.

Među brojnim misliocima islamskog svijeta 20. stoljeća nalazi se ime Ismaila Radžija el-Farukija, koji je doprinio razvoju islamskih studija na Zapadu, kao i preporodu islamskih studija na Istoku. Upravo ovom *alimu* posvećeno je zasebno poglavlje. Primarni fokus el-Farukijevih tekstova bilo je pitanja islama, islamske kulture, civilizacije, nauke, ali se dotakao i pitanja islamske umjetnosti. S jedne strane on je reafirmirao islamsku umjetnost, a s druge uputio kritike orijentalističkim istraživačima islamske umjetnosti, među koje el-Faruki ubraja E. Herzfelda, M. S. Dimanda, Sira T. Walkera, Sir K. A. C. Creswella, G. E. von Grunbauma i H. G. Farmera. Spomenutim istraživačima zamjeralo se da su izgradili pogrešna, pristrasna i nedosljedna mišljenja o estetskom i praktičnom karakteru islamske umjetnosti. Čini se da je ovo poglavlje ključno za razumijevanje toka misli Mohammed Hanasha, jer njegova načela u mnogome se poklapaju (nećemo kazati da su identična) s onim što je nekoliko decenija ranije pisao el-Faruki. Jedna od takvih konstatacija jeste da je islamska kultura u suštini „kur'anska kultura", te potom dodaje da „el-Farukija treba hvaliti zbog stava o Kur'anu kao prvom i najuzvišenijem izrazu islamske umjetnosti".

˝Komunikacijski aspekt islamske umjetnosti – teorija i praksa˝ posljednje je poglavlje u kojem Hanash prije svega ispituje termine *fasl*, *vasl*, *tevasul*, odnosno definira pojam komunikologije, teorijski vidokrug komunikacije, opće i specijalne teorije komunikacije te naposlijetku komunikacijski dizajn. Primjenjujući deduktivnu metodologiju kroz svako poglavlje pa i u ovom, autor posvećuje posebno potpoglavlje *islamskoj kulturi komunikacije*. Naročito je zanimljiva tvrdnja da „pojam slike (*sura*) u islamskoj kulturi komunikacije obuhvata i sporedno (akcident) i suštinsko (esencija), formu i sadržaj". Kako se Hanash napose bavio islamskom kaligrafijom, bilo je očekivati da mu se posveti. Kroz manje potpoglavlje u vidu digresije potcrtava distinkciju između pisanja (*kitaba*) i pisma (*hatt*), gdje *kitaba* podrazumijeva ono što uključuje jezik, književnost i umjetnost, dok je *hatt* „slika izgovorene riječi".

Zaključak ove kraće studije otkriva intencije njezina autora, Idhama Mohammeda Hanasha, a to je kritika orijentalističkih pristupa i oživljavanje balansiranog pristupa islamskoj umjetnosti. Djelo je usmjereno ka dvjema čitalačkim publikama, neislamskoj zapadnjačkoj i islamskoj istočnjačkoj. Prvima se želi ukazati na krivi pristup islamskoj umjetnosti, a drugima na poticanje izučavanje vlastite tradicije unutar islamskih nauka. Naročit detalj na kojem autor insistira je uloga arapskog faktora u kreiranju islamske umjetnosti (pa i kulture), što se ne može zanijekati, ali čini se da

se ovim minimizira značaj nearapskih doprinosa razvoju iste. Nije trebalo mnogo da se otkrije vodilja za diskurs koji nudi Hanash – to je Ismail Radži el-Faruki, palestinsko-američki muslimanski filozof koji je zaslužan za svojevrsnu renesansu islamskih nauka. Pored kritike orijentalističkih autora, ovo djelo akcentira potrebu vraćanja „korijenima“ i vraćanje na islamske mislioce koji su dali nemali doprinos ovoj tematici. Moglo bi se kazati da je jedan od suštinskih problema s kojima se Hanash sučelio pitanje dvije različite estetike, dvije različite umjetnosti, odnosno dva različita načela po pitanju kulture – zapadno i islamsko. Knjiga *Teorija islamske umjetnosti* je vrijedno pažnje djelo koje započinje dijalog između Istoka i Zapada i koje ukazuje na nužnost otklanjanja dominacije zapadnog tumačenja islamske umjetnosti.

Adresa autora
Author’s address

Haris Dervišević
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
d.haris@hotmail.com

UDK 811.163.4.43'373.235.4'374.2(049.3)

Primljeno: 25. 08. 2021.

Stručni rad
Professional paper

Indira Šabić

VAŽAN DOPRINOS BOSNISTICI UZ *LEVIS NOTAE MACULA*

(Zlatko Lukić, *Eponimi. Enciklopedija naziva koji su imenovani po ljudima, narodima i mitološkim bićima*, Sarajevo, 2021)

Ljudi su iz potrebe za komuniciranjem imenovali jedni druge, stvari i pojave oko sebe, uradivši isto na vrlo selektivan način. Prema glotogonijskome konvencionalističkom shvatanju, najprije su imenovali stvari i pojave koje su im bile iskustvene, pa je proces imenovanja počivao na temelju bliskosti ili relevantnosti imenovanoga za ljudski život. Pri tome, različite pojavnosti su mogle poslužiti kao motiv u procesu imenovanja, također uz mnoge načine imenovanja među kojima i transonimizacijom, deonimizacijom ili konverzijom. Nazivi dobiveni kategorijalnom preobrazbom uglavnom iz osobnih imena, definiraju se eponimima, dok je utvrđeni postupak eponimija. Ista svjedoči da ponekad ljudi proizvoljno ili konvencionalno daju ime predmetu, a ponekad to drugi čine u čast istaknutoga pojedinca, pa većina eponima dolazi od ljudi koji su se istakli po nekoj zasluzi ili se temelje na legendarnom junaku, nadnaravnom, izmišljenom liku i sl.

Povijest eponimije pokazuje i neke neočekivane i neobične obrasce. Potaknut tim čudnim procesima neposrednog i posrednog imenovanja, književnik, novinar i publicist Zlatko Lukić je uobličio abecedarij eponima koji obuhvata 459 stranica teksta na kojima je obrađeno 9.111 natuknica među kojima se potkrao i broj natuknica koji nisu standardni eponimi, iz prostoga razloga što je autor istu kategoriju postavio dalekosežno: „može (se) reći da su eponimi sve imenice, ali i pridjevi koji su nastali od vlastitih imena (a i zajedničkih imenica), od mitoloških i stvarnih lica inaroda, katkad i (mitoloških) životinja, a imenuju bilo šta, ili su simbol, ili sinonim za neku

pojavu. Dakle, eponim je svaki onaj pojam koji je dobio ime prema imenu nekoga ili nečega. Možda se neko neće složiti s takvom definicijom, ali dok god u imenici postoji naznaka imenodavatelja, takav pojam (imenica, pridjevska imenica i pridjev) može se u širem smislu nazvati eponimom“ (str. 5).

Strukturalno knjigu čine: Uvod (5–9) i Abecedarij (11–451), nakon kojih slijedi Popis literature (452–454), Recenzije (455–458) i Bilješka o autoru (458). U uvodnome dijelu autor u duhu svoje primarne vokacije slikovito opisuje iskustvene i pretpostavljene situacije koje su poslužile kao motiv pisanja knjige. Zatim navodi onimska gnijezda u kojima se svijaju eponimi, a u kojima su se svili i neki neprecizno definirani ili oprimjereni onomastički termini. Autor je na odabranim primjerima pokušao pokazati koja su imena preobražena i čime su motivirani ti procesi preobrazbe. Također, nastojao je pokazati da pojedina imena mogu simbolizirati određene ljudske osobine ili načine ponašanja, pri čemu „nova imena“ – eponimi, dobivaju općenitije pojmovno značenje. Autor uvodi i *hijerarhiju eponimskih pojmova*, ističući odnose hiperonima i hiponima unutar tzv. *eponimskih obitelji* kroz kategorije *eponima prvog*, *drugog*, *trećeg*, *četvrtog* reda. Iako u knjizi nije urađena podjela obuhvaćene građe, nego su eponimi navedeni abecedno, moguće je posvjedočiti da najčešće nastaju prema:

- imenu stvarnih ili izmišljenih uglavnom literarnih imena, npr. *Dunning-Krugerov efekt* – sklonost po kojoj ljudi ispodprosječne inteligencije misle da su inteligentniji nego što jesu, istodobno potcjenjujući inteligenciju drugih ljudi. Sklonost pogrešne procjene opisali su David Dunning i Justin Kruger; *pantalone* u značenju hlača koje je najprije nosio lik iz talijanske *commedia dell'arte*, dobivši zauzvrat ime po zaštitniku Venecije – San Pantaleoneu; *panika* koji je izveden iz imena grčkoga boga šume i polja, stada i pastira – Pana, neustrašivoga stvorenja koje je voljelo strijeljati iz grmlja i vikati na ljude samo da ih uplaši, zbog čega mu se pripisivao svaki čudan i jeziv zvuk koji je dopirao iz planina ili dolina i tako izazivao strah i tjeskobu – paniku. (usp. str. 113, 316)
- ergonimima ili imenima skupine ljudi, ujedinjene po svojim obrazovnim, profesionalnim, ideološkim, konfesionalnim i drugim interesima, npr. Lukić u političkoj domeni ističe eponime: *abdićevci* – pripadnici protubosanske struje, nazvani po bosanskome ekonomisti i političaru Fikretu Abdiću; *đinđićevci* – pristalice Zorana Đinđića, srpskog političara, ubijenog u atentatu 2003.; *đilasovac* – sinonim za liberale u Jugoslaviji koje predvodi crnogorski političar Milovan Đilas, najpoznatiji jugoslavenski disident; bliskoznačnice su i *arkanovci*, *martićevci*, *šešeljevci* ili iz drugih domena filozofije ili književnosti, npr.

žižekovac – sljedbenik filozofije slovenskoga filozofa Slavoja Žižeka; *homerist* – stručnjak za djela grčkoga pjesnika Homera; *šekspiroman* – oduševljeni poštovatelj engleskog pisca W. Shakespearea, itd. (usp. str. 12, 31, 115, 179, 268, 395)

- ideonimima kao nazivima duhovnih i intelektualnih ljudskih kreacija, kao što su imena književnih ili muzičkih djela, skulptura, slika i sl.: *Ana Karenjina sindrom* – simbol nezadovoljne i nesretne supruge koja ne zna uskladiti želje i mogućnosti prema liku istoimenoga romana Lava Nikolajeviča Tolstoja; *bovarizam* – bijeg od stvarnosti prema liku Madam Bovary iz istoimenoga romana Gustavea Flauberta. (str. 24, 67)
- imena robnih marki popularnih proizvoda: *žilet* – od 1903. godine britvica za brijanje, nazvana po izumitelju Kingu Campu Gilletteu; *aspirin* – bilo koji analgetik jer je ovaj prototipičan, sinonim za svaku tabletu za sprečevanje bolova po Bayerovom lijeku Aspirinu; *kalodont* – pasta za pranje zuba koju je Austrijanac Carl Sargi počeo 1887. godine proizvoditi u istoimenoj firmi svoga oca (usp. str. 33, 207, 450). Vješto oko pozornoga jezikoslovca, poglavito onomastičara, opazit će uvrštavanje oblika *Zdenka* u značenju jednoga od najstarijih hrvatskih sireva proizvedenog u Velikim Zdencima kod Bjelovara, koji je ime dobilo po kćerki vlasnika tvornice (str. 447), koji je postao transonimizacijom – prijelazom iz skupine ličnih imena u skupinu krematonima ili imena ugostiteljskih objekata, i to bez ikakve formalne preinake. U vezi s ovim primjerom, eponim bi zacijelo bio *zdenka* koji na prostoru bivše Jugoslavije kolokvijalno označava bilo koji topljeni sir pakiran u trokutićima. U nizu bliskih primjera svakako se može uvrstiti i primjer *lego* danas u značenju bilo koje plastične kockice/bloka odnosno gradbene igračke za kombiniranje u bezbroj inačica, a koju je 1958. godine patentirao O. K. Christiansen, osnivač tvrtke Lego, sa sjedištem u Kopenhagenu. Ovome nizu moguće je pridružiti i eponim *levis/leviske/levisice* koje danas nerijetko označavaju bilo koje farmerice, traperice ili džins, iako izvorno u obliku Levis, odnosno Levi's znači traperice koje je kreirao Levi Strauss tijekom kalifornijske zlatne groznice.

Autor u Uvodu ističe: „Svaki eponim je kroz učestalu praksu postao i sinonim na osnovu glavne karakteristike onog pojma koji ga čini specifičnim i autentičnim prema shvaćanju. Npr. kad se kaže za nekog zločinca „On je hitler" – pri čemu se misli da je neka osoba postala zločinac kao pomaže: „Ona je naša majka tereza" (zna se da nije prava Majka Tereza i zato i ne treba pisati velikim slovima)" (str. 9). U istome

kontekstu Lukić navodi i primjer „helena trojanska – simbol prelijepe ali i fatalne žene, supruge kralja Sparte Menelaja, po grč. ljepotici Heleni koja je bila povod za Trojanski rat“ (str. 168). Čini mi se nekorektnim ovakav način ostvarivanja ortografskih rješenja pa time i eponimskoga određenja, tim više što pravilo konceptualne metonimije npr. u izrazu „On će postati novi Ronaldo“ Ronalda (Luís Nazário de Lima ili Cristiano) projicira kao cjelovitu osobu za umijeće igranja nogometa koje je samo jedan, iako možda najvažniji, dio njegove osobnosti (CJELINA ZA DIO), što ne mijenja činjenicu da se referira na određenu osobu odnosno njezinu osobinu. Isto je pravilo svojstveno i u gore istaknutim Lukićevim primjerima.

> „Od 9.111 natuknica, koliko ih je zastupljeno, najveći dio ih je iz vokabulara bosanskoga jezika, ali ima i natuknica iz hrvatskoga i srpskoga, pa i stranih jezika i naroda u kojima su oni nastajali“ (str. 8). Tako je jedan od sigurno prototipnih bosanskih eponima sirotanovićka, danas u značenju bilo kakve velike lopate, a izvorno „lopata legendarnog bos. udarnika, rudara iz Breze, Alije Sirotanovića koji se 24. VII. 1949. u jednoj smjeni sa svojih osam radnika takmičio s Abdurahmanom Babajićem i njegovom braćom u kopanju ugljena i iskopao 152 tone i oborio rekord sov. rudara Alekseja Stahanova za 50 tona.“ (str. 379)

Nesumnjivo je da je autor uložilo velik trud u prikupljanju građe pa ukazani propusti i previdi su interpretirani kao *levis notae macula* – neznatan prekršaj, iz razloga što je knjiga ovakve vrste preporučena (recenzenti su univerzitetska prof. Amela Šehović i prof. Milo Jukić) pa tako i poželjna u bosnističkome opusu. Zacijelo kako bi isprovocirala odgovore i potakla slična istraživanja, *a proposito*: zakon gleda naprijed a ne natrag.

Adresa autorice
Author’s address

Indira Šabić
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
indirasabic359@gmail.com

UDK 811.112.2'366(049.3)

Primljeno:

Stručni rad
Professional paper

Ivica Tokić

AKRIBIČNA ANALIZA TEMATSKE OBLASTI KOJA JE OSTAJALA NA RUBU GERMANISTIČKE LINGVISTIKE

(Anisa Trbonja-Omanić, *Sekundarne prepozicije u njemačkom jeziku, njihove morfosintaksičke funkcije i semantička obilježja,* Univerzitet „Džemal Bijedić“, Fakultet humanističkih nauka, Mostar, 2021)

Naučna monografija autorice Anise Trbonja-Omanić je njen dopunjen i dorađen magistarski rad koji je autorica uspješno odbranila na Fakultetu humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru 2009. godine.

U germanističkoj lingvistici ne postoji jedinstven stav niti o broju prepozicija niti o njihovoj klasifikciji, odnosno o tome radi li se o zatvorenoj ili otvorenoj grupi prepozicija. Zatvorene (ili primarne) prepozicije su, barem u njemačkom jeziku, kvantitativno dosta dobro istražene te postoji veliki broj radova koji za predmet istraživanja imaju upravo primarne prepozicije. Druga grupa, otvorene ili sekundarne prepozicije, su do sada većinom ostajale na rubu naučnog istraživanja iako broj ovih „novih ili mlađih“ prepozicija raste, ne samo u njemačkom jeziku nego u svim indoeuropskim jezicima. Upravo ove prepozicije su predmet istraživanja knjige Anise Trbonja-Omanić, prvenstveno njihove morfološke, sintaksičke i semantičke osobine. Stoga ova knjiga predstavlja vrlo vrijedno naučno istraživanje koje popunjava prazninu u germanističkoj lingvistici. Važnost ove knjige postaje i veća ukoliko se pored upravo navedenog uzme u obzir i da je autorica uradila opsežnu kako kvantitativnu tako i kvalitativnu analizu sekundarnih prepozicija.

Knjiga se sastoji iz ukupno osam poglavlja:

- Uvod
- Vrste riječi u njemačkom jeziku
- Prepozicije kao vrsta riječi
- Gramatikalizacija
- Analiza jezične građe iz istraženog korpusa
- Tabelarni pregled obrađenih prepozicija
- Njemačke sekundarne prepozicije i njihovi prevodni ekvivalenti u bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku
- Zaključak

U uvodnome dijelu knjige autorica je opisala predmet i glavne ciljeve svog istraživanja. Već se u samome naslovu vidi da je pažnju posvetila prvenstveno morfosintaksičkim i semantičkim osobinama sekundarnih prepozicija što je prema mom mišljenju svakako u kontekstu prepozicija i najbitnije. Ali nikako se pritom ne smiju zanemariti ni drugi aspekti koji zasigurno još više doprinose značaju ove knjige. Autorica je naime kao korpus izabrala časopis *Die Zeit, Süddeutsche Zeitung, te NZZ (Neue Zürcher Zeitung)*. Odabir ovakvoga korpusa nije slučajan, autorica je ciljano birala ovakav korpus jer je željela utvrditi da li se upotreba sekundarnih prepozicija razlikuje na sjeveru (*Die Zeit*), na jugu, što obuhvata i Austriju (*Süddeutsche Zeitung*), te u Švicarskoj (*NZZ*). Sljedeći cilj je gramatikalizacija. Autorica je postavila cilj da utvrdi koliko su sekundarne prepozicije zastupljene u odnosu na leksem od kojeg potječu.

U poglavlju *Vrste riječi u njemačkom jeziku* autorica je kratko opisala neke stavove gramatičara o ovoj temi. Problem vrsta riječi je veoma star i o njemu ne postoji jedinstven stav. Razni gramatički pravci su na različite načine pristupali ovom problemu, od tradicionalne gramatike preko strukturalizma pa do generativne gramatike i gramatike zavisnosti etc., svi su oni na različite načine riječi definirali i klasificirali.

U poglavlju *Prepozicije kao vrsta riječi* autorica je predstavila osnovna teorijska polazišta vezano za definiranje vrste riječi *prepozicija* koja su poslužila kao osnova za njenu empirijsku analizu. Poseban akcenat je stavljen na obradu glavnih osobina prepozicija. Prvenstveno se ovdje misli na morfološke, sintaksičke i semnatičke karakteristike prepozicija. Autorica se u ovome poglavlju posvetila i podjeli prepozicija te je opisala osobine i razlike između primarnih i sekundarnih prepozicija. Pored ovog sinkronijskog opisa prepozicija autorica se kratko osvrnula i na dijakroniju prepozicija te je u ovome poglavlju kratko opisala i nastanak sekundarnih prepozicija.

Budući da je jedan od ciljeva knjige bio utvrditi zastupljenost sekundarnih prepozicija u odnosu na lekseme od kojih su nastali bilo je potrebno teorijski obraditi i gramatikalizaciju što je autorica učinila u poglavlju 4. Detaljno je opisala pojam gramatikalizacije te opisala kako se gramatikalizacija definira kod različitih autora.

Centralno poglavlje knjige, stoga ujedno i najopširnije, je peto poglavlje *Analiza jezične građe iz istraženog korpusa*. Autorica je u ovom poglavlju napravila dobru, opsežnu kvalitativnu i kvantitaivnu morfološku, sintaksičku i semantičku analizu sekundarnih prepozicija. Pored ova tri glavna cilja (morfološka, sintaksička i semantička analiza sekundarnih prepozicija) autorica je uspjela ostvariti i druge ciljeve koje je sebi zadala u uvodnome dijelu i koji su, prema mom mišljenju, pored ova tri glavna veoma važni. Utvrdila je da se neke sekundarne prepozicije u nekim dijelovima njemačkog govornog područja ne pojavljuju nikako, dok se neke druge pojavljuju u nekim dijelovima češće u odnosu na ostale, a neke se pak u svim dijelovima njemačkog govornog područja javljuju ravnomjerno. Sve je to autorica opsežno opisala i analizirala. Pored toga autorica je za svaku prepoziciju utvrdila i broj leksema koji se pojavljuju kao prepozicija u odnosu na broj leksema koji se pojavlju kao leksem od kojeg je prepozijcija nastala.

U *Tabelarnom pregledu obrađenih prepozicija* autorica je tabelarno prikazala sve prepozicije koje se u njenom korpusu pojavljuju i prikazala je koje dopune te prepozicije zahtjevaju.

U sedmom poglavlju *Njemačke sekundarne prepozicije i njihovi prevodni ekvivalenti u bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku* autorica je tabelarno prikazala na koji se način njemačke sekundarne prepozicije mogu prevesti u bosanskom, hrvatskom, srpskom jeziku. Utvrdila je da se mogu prevesti primarnim prepozicijama, sekundarnim prepozicijama u obliku drugih vrsta riječi, sekundarnim prepozicijama u obliku prepozicionalne fraze te perifrastičnim izrazima odnosno drugim vrstama riječi.

U *Zaključku* je autorica sumirala rezultate svog istraživanja.

Ova knjiga ne predstavlja važno naučno djelo samo zato što su sekundarne prepozicije na rubu naučnog istraživanja pa su shodno tome u kvantitavnom smislu podređene u odnosu na primarne. Ova je knjiga pored toga važna i jer je autorica na izvrstan način napravila jednu kvalitativnu i kvantitavnu analizu ne samo glavnih osobina prepozicija (morfoloških, sintaskičkih i semantičkih), nego je utvrdila i koje se prepozicije pojavljuju u kojim dijelovima njemačkog govornog područja te u kojem se broju sekundarne prepozicije pojavljuju u odnosu na leksem od kojeg su nastale, odnosno utvrdila je stepen gramatikalizacije svake prepozicije pojedinačno. Zaključci do kojih je autorica došla predstavljaju dobru podlogu za dalja istraživanja.

Knjiga je u svakom slučaju preporučljiva za sve istraživače koji se bave ovom temom jer sadrži veoma dobru kvalitativnu i kvantitativnu analizu. Preporučujem je i studentima, prvenstveno onima koji slušaju predmete Morfologija, Sintaksa ili Semantika.

Adresa autora
Author's address

Ivica Tokić
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
ivica.tokic@unitz.ba

UDK 811.112.2'366(049.3)

Primljeno: 23. 8. 2021.

Stručni rad
Professional paper

Amir Krpić

OSMANSKA PORESKA POLITIKA U SVJETLU NEOBJAVLJENE IZVORNE GRAĐE

(Fahd Kasumović, *Na periferiji svijeta islama: Osmanska poreska politika u Bosanskom ejaletu 1699-1839*, Univerzitet u Sarajevu, Orijentalni institut, Sarajevo, 2021)

Početkom 2021. godine u Sarajevu je objavljena knjiga *Na periferiji svijeta islama: Osmanska poreska politika u Bosanskom ejaletu 1699-1839* autora Fahda Kasumovića, docenta na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Knjiga predstavlja autorovu doktorsku disertaciju, odbranjenu 2016. godine i proširenu novim saznanjima i rezultatima istraživanja do kojih je u međuvremenu došao. Knjiga je napisana na ukupno 794 stranice na temelju izuzetno bogate izvorne građe. Autor je koristio neobjavljenu građu dva istanbulska arhiva (BOA, TSMA), pet institucija smještenih u Sarajevu (GHB, OIS, HAS, ABiH, NUBBiH), kantonalnog arhiva u Mostaru, bečkog arhiva (HHSA) i nacionalne biblioteke (ÖNB), dva hrvatska arhiva (AHAZU, DAD) te bugarske nacionalne biblioteke u Sofiji (NBKM). Osim toga, tu su i četiri reference neobjavljene transkribirane primarne građe, kao i prilično veliki broj objavljene primarne građe (109 referenci). Naravno, neizostavan dio historiografske osnove čini i literatura, koju je autor vješto sakupio i koristio (280 referenci), i to na bosanskom (i drugim južnoslavenskim jezicima), turskom, engleskom, njemačkom i arapskom jeziku.

Knjiga se sastoji od šest glavnih poglavlja, od kojih svako ima više ili manje potpoglavlja, što u konačnici djelo čini prilično preglednim. Poglavlja se uglavnom odnose na različite poreze koji su tada postojali. Tako se četiri od tih šest poglavlja

odnose na džizju, repatricione poreze, stočarske poreze i trgovačke poreze. Prvo od šest poglavlja obuhvata sve državne prihode sa timara, zemata i hasova, kao i politiku njihovog sakupljanja, dok je posljednje, šesto poglavlje posvećeno oslobađanju od poreza (razlozima takve prakse, metodama, načinima, promjenama i sl.).

Autor je rezultate svojih dugogodišnjih istraživanja predstavio na sebi svojstven, ponekad i nekonvencionalan način (što, uostalom, i sam ističe na nekim mjestima). Takav pristup rezultirao je time da je djelo – iako veoma sadržajno – pregledno, razumljivo i jednostavno za čitanje. Kasumović se potrudio da razjasni sve potencijalne nejasnoće koje se mogu javiti kod čitaoca. Tako je već na prvim stranicama objasnio polazne tačke, počevši od samog naslova. Kako se može vidjeti, naslov sadrži 'prednaslov' (*Na periferiji svijeta islama*), glavni naslov (koji ukazuje na sadržaj djela; *osmanska poreska politika*), prostorni okvir (tj. Bosanski ejalet) i vremenski okvir (1699-1839). Svrha prednaslova nije marketinška, nego dodatak prvobitnom naslovu doktorske disertacije kojim je autor želio osmansku poreznu politiku u Bosni staviti u širi kontekst. On sam kaže: „Naslov sam dopunio riječima „Na periferiji svijeta islama", kojim sam želio naglasiti svoju posvećenost istraživanju odnosa centra i periferije u osmanskom povijesnom kontekstu te uskladiti naslov s činjenicom da je Bosanski ejalet (...) predstavljao rubno područje Osmanskog carstva i, ujedno, perifernu oblast islamskog svijeta" (str. 14). Dalje, u uvodu, autor objašnjava suštinu svog istraživačkog pitanja – porezne politike, te daje kraći osvrt na višestruko značenje samog pojma *porez*, odnosno različito shvatanje tog pojma u osmanskom historijskom kontekstu u odnosu na njegovo moderno značenje (str. 23). Iako su prostorni i vremenski okvir prilično jasni, autor se ipak osvrnuo na granične godine perioda koji je istraživao, a koje se nalaze i u naslovu djela. Razlog tome je njegova namjera da objasni zašto su baš 1699. (Karlovački mir) i 1839. godina (Hatišerif od Gilhane) granične godine. U tom smislu je istakao da je uzeo ova dva događaja zbog odraza koji su oni imali na oporezivanje i osmansku poreznu politiku. Naravno, to ne znači da je sadržaj knjige strogo ograničen na period između dvije granične godine (kako se sam autor izrazio, one nisu *berlinski zidovi*; str. 25), budući da se autor negdje morao vraćati unazad – prije 1699. godine, za potrebe objašnjenja dotadašnjeg stanja po nekom pitanju – kao i unaprijed – poslije 1839. godine, za potrebe bar ugrubog objašnjenja posljedica ili sudbine pojedinih poreza nakon proglašenja tanzimata.

Generalno gledano, Kasumović je osmansku poreznu politiku okarakterisao kao fiskalističku, tradicionalističku, šerijatsku i nemerkantilističku. Fiskalizam se ogleda u tome što su osmanske vlasti poreznu politiku vodile u skladu sa potrebama po-

krivanja rashoda i državnim interesima. Kasumović je, međutim, napomenuo da su ti interesi zapravo bili širok pojam, te da u njih nije spadalo samo povećanje poreza u cilju akumuliranja većeg prihoda od poreza. Naprotiv, on je ispravno primijetio da je u nekim prilikama državni interes bio smanjenje poreznih opterećenja u cilju stimulacije naseljavanja na nekom području i slično. Prihod od poreza bi u takvim slučajevima trenutno bio manji, ali bi dugoročno donio veću korist državi. Tradicionalizam se, prema autorovom zaključku, ogledao u tome što su neki porezi održavani u ime starine, tj. zato što su naslijeđeni iz prethodnih perioda. U ovom smislu autor je primijetio i brojne nedostatke u vidu zastarjelosti podataka na osnovu kojih su ubirani porezi. Katastarski popisi su uglavnom poticali sa početka 17. stoljeća, a neke sultanske odredbe u domenu porezne politike bile su još i starije; kao takvi ti propisi nisu odgovarali stvarnom stanju na terenu u kasnijem vremenu, odnosno nisu bili prilagođeni novim okolnostima. Autor je također napomenuo da tradicionalizam u poreznoj politici nije značio da se nisu mogli uvoditi i novi porezi, pored starih, naslijeđenih. Naprotiv, niz poreza uveden je tokom 18. ili prvih decenija 19. stoljeća. Treća osnovna karakteristika osmanske porezne politike u Bosanskom ejaletu je oslanjanje na šerijatske propise. Osmansko carstvo je, kao islamska država, naslijedilo brojne poreze koji su utemeljeni u samim počecima islama. Postojanje takve politike autor je nastojao staviti u odgovarajući historijski kontekst. Tako je istakao da je sa stanovišta moderne ekonomske politike postojanje šerijatskih poreza bilo diskriminirajuće, jer su neke poreze plaćali samo ili pretežno nemuslimani. Drugim riječima, nisu svi osmanski podanici bili ravnopravni u smislu poreznih opterećenja. Sa druge strane, također je napomenuo da je takva porezna politika opravdana sa stanovišta islamske ekonomije, u konačnici zaključujući da „oba navedena tumačenja treba razumijevati kao rezultat različitih društvenih vrijednosti i paradigmi“ (str. 719). Četvrta karakteristika – (ne)merkantilizam – pokazuje autorovo razumijevanje šireg konteksta vremena o kojem piše. Merkantilizam je bio osnovni ekonomski pravac kojim su se vodile manje-više sve evropske zemlje tog doba, a cilj je bio maksimizacija profita (i to po mogućnosti čistog profita u novcu, više nego u robi). Merkantilističke ekonomije toga doba nastojale su što više izvoziti, te što je više moguće obeshrabriti uvoz nametanjem visokih carina i drugih ograničenja trgovine. Za osmansku ekonomiju Kasumović je zaključio da ona nije bila merkantilistička, o čemu najbolje svjedoče razne kapitulacije (trgovačke povlastice koje su sultani – počevši još od 16. stoljeća – izdavali evropskim zemljama i njihovim trgovcima, a čiji se broj povećavao u kasnijim stoljećima. Upravo tu karakteristiku osmanske porezne politike autor je istakao kao najznačajniju razliku u

odnosu na porezne politike europskih zemalja tog vremena, koje su bile merkantilističke.

Najveći dio ove knjige napisan je na osnovu neobjavljene arhivske građe. Vrlo su rijetka poglavlja, čak i pojedinačne stranice, u kojima autor nije donosio podatke iz neobjavljene građe ili zaključke izvedene na osnovu takve građe. Imajući to u vidu, bilo bi bespotrebno ovdje navoditi šta je sve zapravo novo u nauci što je donijela ova knjiga, jer je ona u cijelosti takva. Naravno, to ni na koji način ne znači da autor nije koristio postojeća znanja i dostignuća historiografije, naprotiv.

Naime, ono što, pored ostalih stvari, smatram posebno vrijednim doprinosom ovog djela jesu autorove česte i odvažne rasprave sa historiografskim autoritetima u određenim pitanjima. On je svoju namjeru o takvim raspravama naznačio već u uvodu, gdje je dao i kratke napomene o doprinosima pojedinih autora (kao što su H. Hadžibegić, A. Sućeska, M. Hadžijahić, N. Moačanin, A. Aličić, A. Handžić, N. Filipović, B. Đurđev i drugi) u rasvjetljavanju nekih pitanja kojima se i sam Kasumović bavio u ovom djelu. Također je ukazao i na određene probleme naslijeđene bosanskohercegovačke historiografije o osmanskoj poreznoj politici, kao što su nedovoljna količina radova, nesistematičnost, neravnomjerna obrađenost pojedinih perioda, korištenje malog broja izvora kod nekih autora, kao i očigledno prisustvo ideologije – konkretno problem marksističkog metanarativa, kako ga je sam autor nazvao – u radovima pojedinih autora, izričito navedenih Đurđeva, Filipovića i Sućeske. Pojedinačnih rasprava sa starim historiografskim autoritetima, odnosno autorovih kritičkih analiza postojećih radova o pojedinim pitanjima, je isuviše mnogo u ovom djelu da bi sve one ovdje bile navedene. Zapravo, samo o tome bi se mogao napisati jedan prilično opširan prikaz. Treba istaći da se pomenute rasprave i analize najčešće odnose na zaista brojne ispravke i dopune prevoda pojedinih dokumenata koje su autori ranije koristili (posebno H. Kreševljaković, A. Sućeska, H. Hadžibegić, T. Popović, G. Elezović), te ispravke ili dopune navoda i zaključaka na osnovu izvorne građe (posebno N. Filipović, A. Aličić, H. Hadžibegić, A. Handžić). Jedno cijelo potpoglavlje (str. 334-339) Kasumović je zapravo posvetio raspravi sa pojedinim zaključcima Nenada Moačanina u vezi sa postojanjem tzv. terenskih listi za džizju i sa njima povezanim fiskalnim jedinicama. U tom poglavlju je argumentovano predstavio svoje poglede i zaključke, suprotstavljajući ih Moačaninovim zaključcima u istim pitanjima koje je smatrao neodrživim.

Fahd Kasumović je ovim djelom dao značajan doprinos bosanskohercegovačkoj historiografiji o osmanskoj poreznoj politici. Naučni doprinos, kako je već navedeno, ogleda se u donošenju novih, do sada nekorištenih arhivskih izvora, njihovim

upoređivanjem sa postojećim izvorima, analizom već korištenih izvora, kao i pomenutim raspravama sa postojećim historiografskim autoritetima. Ovakav pristup smatram i više nego potrebnim u današnjoj bosanskohercegovačkoj historiografiji.

Adresa autora
Author's addres

Amir Krpić
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
krpic.amir@gmail.com

UDK 373.16:003(049.3)

Primljeno: 17. 09. 2021.

Stručni rad
Professional paper

Sead Nazibegović

VRIJEDAN DOPRINOS METODIČKOJ BOSNISTICI

(Naida Gadžo, *Savremeni metodički pristup početnom čitanju i pisanju*, Bosanska knjiga, Sarajevo, 2021)

Priručnik *Savremeni metodički pristup početnom čitanju i pisanju* u izdanju Bosanske knjiga, objavljen 2021. godine u Sarajevu, sadrži 220 stranica teksta praćenog ilustracijama. Tekst je podijeljen na sljedeća poglavlja: *Predgovor, Rana pismenost – predčitalačke vještine, Čitanje i pisanje, Bibliografija*. Autorica je u samom naslovu naglasila da se radi o savremenom metodičkom pristupu nastavi nastavnog predmeta Bosanski jezik i slobodno se može reći da su ti principi vidljivi u svakom odjeljku teksta.

Unutar metodike nastave kao okvirne discipline, metodika nastave jezika i književnosti jeste nauka o književnome odgoju i obrazovanju (nastavi, izvannastavnoj i izvanškolskoj djelatnosti) na svim nivoima odgojno-obrazovnoga sistema. U metodici književnoga odgoja i obrazovanja postoje discipline koje se artikuliraju prema kriteriju stupnjevitosti odgojno-obrazovnog sistema: metodika predškolskog književnog odgoja i obrazovanja, metodika književnog odgoja i obrazovanja u početnim razredima osnovne škole, metodika književnog odgoja i obrazovanja u višim razredima osnovne škole, metodika srednjoškolskog književnog odgoja i obrazovanja i metodika univerzitetskog jezičkog i književnog odgoja i obrazovanja. Ovaj priručnik posvećen je nastavi u početnim razredima osnovne škole. S obzirom na strukturu i sadržaj, njime će se moći koristiti nastavnici razredne nastave koji žele unaprijediti svoje nastavničke kompetencije, ali isto tako i studenti završnih godina odsjeka koji proučavaju razrednu nastavu, kao i roditelji samih učenika.

Savremeni metodički pristupi afirmiraju problemsku, interaktivnu i interdisciplinarnu nastavu, a različite strategije i aktivnosti unutar ovih pristupa teže da kreiraju dinamični ambijent u kojem je učenik potaknut na samostalno rješavanje problema, promišljanje, timski rad, saradnju i kreativnost, što također znači i razvijanje ovih kompetencija i personalnih karakteristika za budući rad učenika u profesijama koje budu odabrali. Savremeni nastavni modeli su usmjereni k učeniku, koji je uključen u sve faze procesa (od planiranja preko organizacije, izvođenja, vrednovanja i praktične primjene). Podučavanje se reducira na najmanju moguću mjeru, a težište stjecanja znanja stavlja se na učenje kao na samostalnu intelektualnu aktivnost. Različite strategije i oblici rada unutar ovih osnovnih principa savremene nastave imaju zadatak da aktiviraju učenike koji sada predstavljaju centar organizacije časa dok je nastavnik, prije svega, organizator i medijator aktivnosti. Savremene nastavne metode imaju stvaralačke zahtjeve usmjerene na recipijenta. Traži se grupisanje informacija, njihova kritička interpretacija i anticipacija novih posljedica.

Nastavne strategije u dovoljnoj razmjeri trebaju učenicima osigurati raznovrsna znanja. Više nisu dovoljna samo osnovna i faktografska znanja. Sada se traže, na osnovu tih znanja, i metodološka znanja ili znanja o znanjima. To su takva znanja koja pokazuju kako se istražuje, uči, stvara. Druga vrsta znanja – tehnička znanja moraju svakom učeniku obezbijediti potrebne kompetencije za profesionalno zanimanje. Obrazovanje za poziv mora imati strategije koje će mu davati transparentna, alternativna i široko primjenjivana znanja. Upravo na ovakvim teorijskim postavkama metodike zasniva se ovaj priručnik Naide Gadžo.

Nastavni predmet Bosanski jezik (izuzimajući filmsku umjetnost, scenske umjetnosti i medijsku kulturu) metodički je strukturiran u sljedeća nastavna područja:

1. Početno čitanje i pisanje;
2. Gramatika;
3. Pravopis i pravogovor;
4. Kultura izražavanja;
5. Književnost.

Svako od navedenih nastavnih područja podrazumijeva i uspostavljanje vlastite metodike pa tako govorimo o metodici nastave početnog čitanja i pisanja, metodici nastave gramatike, metodici nastave pravopisa i pravogovora, te metodici nastave kulture izražavanja. Metode nastave književnosti odnosno metode književnoga odgoja i obrazovanja su posebne nastavne metode unutar korpusa metodičkih pristupa u nastavi, koje prema poznatom i priznatom hrvatskom metodičaru Rosandiću, svoje

posebnosti izvode iz predmeta (objekta) spoznavanja (otkrivanja), iz odnosa predmeta (objekta) i subjekta te ciljeva književnoga odgoja i obrazovanja.

Vrijeme konvencionalno utvrđenog terminološkog određenja – „metodika nastave" izgleda da je prošlo i pred nama je nova naučna epistema i terminološka sintagma: „metodika nastavnog predmeta", koja ima svoje višestruke epistemološke i nominacijske prednosti. Prije svega, ovakvim se nazivom i definitivno napušta davnašnja dvojba u vezi sa formalnim statusom i naučnom pripadnosti metodike – osporenje oko pitanja je li metodika matična nauka koja prvenstveno pripada određenom nastavnom predmetu ili ona temeljno pripada grupi odgojno-obrazovnih nauka.

Naida Gadžo ovim priručnikom napravila je veliki iskorak u proučavanju metodičke oblasti. S obzirom na iskustvo i radni put autorice ovog priručnika, nije teško pretpostaviti da bi se u narednim godinama trebala posvetiti radu na priručnicima za ostale oblasti metodike nastavnog predmeta Bosanski jezik.

Ovaj novoobjavljeni priručnik Naide Gadžo možemo s pravom svrstati u metodičku bosnistiku. Zapravo, metodika nastave bosanskog jezika shvaćena i tretirana kao nauka o nastavnom predmetu Bosanski jezik čini dio lingvističke metodike, odnosno nečega što bismo mogli nazvati metodička bosnistika. Dakle, metodička bosnistika predstavlja jednu granu bosnistike, koju definiramo kao nauku o nastavi bosanskog jezika i o bosanskohercegovačke književnosti. Treba odmah reći da i metodička bosnistika, nastala kao i svaka nacionalna lingvometodička disciplina, zavisi od naučne utemeljenosti i razvoja nauke koja se bavi nacionalnim disciplinama kao što su maternji jezik i nacionalna književnost. Zato s radošću možemo primijetiti i utvrditi da je nauka o bosanskome jeziku doživjela svoj pravi procvat u posljednje dvije decenije, a jedan od dokaza tome je i ovaj vrijedan priručnik.

Adresa autora
Author's address

Sead Nazibegović
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
seadnazibegovic@gmail.com

UDK 28-78:321.74(497.1)(049.3)

Primljeno: 30. 10. 2021.

Stručni rad
Professional paper

Adnan Jahić

IZMEĐU LOJALNOSTI REŽIMU I PROAKTIVNOG VJERSKO-POLITIČKOG DJELOVANJA

[Amir Duranović, *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu,* Udruženje za modernu historiju / Udruga za modernu povijest (UMHIS), Sarajevo, 2021]

Unazad dvadesetak godina historijska nauka u Bosni i Hercegovini, unutar relativno skromnih napora na (pre)usmjeravanju ka temama iz socijalne, kulturne i intelektualne historije, ispoljila je vidan interes za istraživanje i obradu položaja i djelovanja vjerskih zajednica u postosmanskim državnim tvorevinama, naročito Islamske zajednice, o kojoj je napisano više referentnih knjiga i članaka. Jedna od njih je, svakako, studija Amira Duranovića, vanrednog profesora na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, o Islamskoj zajednici u doba jugoslavenskog socijalizma, koja je popunila naučnu prazninu u uvidima i razumijevanju složenih odnosa između države i vjerske zajednice muslimana u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji (SFRJ), dajući svojom pojavom oslonac razbijanju stereotipa kako o statusu i položaju Islamske zajednice (IZ) pod jugoslavenskim komunističkim režimom, tako i o prirodi i karakteru SFRJ, koja se u vremenu o kojem knjiga govori nalazila u procesu odsudnih i dalekosežnih društveno-političkih promjena. Mada su radovi pojedinih autora (V. Perica, R. Radić, H. Kamberović, I. Lučić, X. Bougarel) već dali značajan doprinos rasvjetljavanju tema o kojim knjiga govori, nesporno se tek s ovim Duranovićevim djelom javnosti pruža jedan teorijski i predmetno domišljen i zaokružen uvid u zbilju odnosa između države i IZ u

jugoslavenskom socijalizmu, ali i otvaraju vrata za svako ozbiljno istraživanje, analizu i sagledavanje mnogih pitanja čiji odgovori upotpunjuju sliku o stvarnim prilikama, životu i perspektivi IZ i muslimana u navedenom vremenu.

Autor je posmatrao predmet svog istraživanja – Islamsku zajednicu – u periodu od 1953. do 1974. godine. Za vremenske međaše je uzeo Zakon o pravnom položaju vjerskih zajednica iz 1953. i posljednji Ustav SFRJ iz 1974. godine. Ovakva periodizacija se može smatrati opravdanom, ima li se u vidu još uvijek ključna i određujuća uloga države u reguliranju statusa i položaja IZ u SFRJ, kao i bliska naslonjenost i ovisnost vjerske zajednice muslimana i njenog rukovodstva o vladajućim političkim strukturama u državi. No, IZ se u navedenom periodu, zahvaljujući sve povoljnijim unutarjugoslavenskim i međunarodnim prilikama, makar pod paskom komunističkog režima, donekle i osamostalila i počela utjecati na uslove svog postojanja i djelovanja. Ovo je primijetio i sam autor, konstatirajući kako se cijeli period od 1953. do sredine sedamdesetih godina XX stoljeća može ocijeniti vremenom "uspravljanja Islamske zajednice", te kako je položaj IZ u ovom razdoblju evoluirao "od stroge državne kontrole do svojevrsne emancipacije u odnosu na državu posredstvom od države odabranog i kontroliranog rukovodstva Islamske zajednice". Da li je to značilo da su se u rasponu od dvadeset godina samo promijenili mehanizmi i forme dominacije državne vlasti nad IZ, zadržavajući jednu te istu idejnu osnovu manipulacije i instrumentalizacije Zajednice u vlastite političke, društvene i ideološke svrhe? Ova knjiga ispituje i predočava uslove, okolnosti i sadržaj navedene eman-cipacije, ali i ukazuje na njena ograničenja, oslikavajući dinamiku odnosa između državne vlasti i IZ kao kretanje koje nije uvijek bilo pravolinijsko niti je podrazumijevalo *in ultima linea* predvidljiva idejna i društvena ishodišta.

Za razumijevanje historijskih prilika i društvenog ambijenta u kojem je IZ djelovala važno je istaknuti da je IZ u doba Titove Jugoslavije, svojom materijalnom osnovom, obimom posla i društvenim utjecajem, bila jedva blijedi odraz nekadašnje IZ, čiji su organi usvajali završne račune hiljada samostalnih vakufa, držali pod nadzorom stotine mekteba i mualima i donosili propise koji su se izravno ticali porodičnog i društvenog statusa muslimana. Makar je i za vrijeme prošlih režima bilo miješanja u poslove IZ, u socijalističkoj Jugoslaviji IZ je bila u poziciji da je, primjerice, jedan od prvih ljudi države Aleksandar Ranković raspravljao o tome treba li ili ne treba dozvoliti muslimanima da sazivaju i održavaju mevlud u privatnim kućama. Ipak, svjesna neophodnosti prilagodbe, kako bi opstala, ali i paradoksa u koji je zapadala – da je glorificirala ateistički režim koji je poduzeo sve potrebne mjere da joj suzi prostor djelovanja – IZ se usmjerila na ona područja svog rada u

kojima je uživala Ustavom i Zakonom zagarantirana prava i slobode, nastojeći, ne bez otpora i ometanja, unaprijediti postojeće stanje i proširiti bazu vjerskog života svojih pripadnika. Duranović iscrpno analizira napore IZ u tom pravcu, bilo da je riječ o vjerskoj pouci, izgradnji džamija ili odlasku na hadž. Njegovi zaključci ukazuju da je na svim ovim poljima IZ išla progresivnom linijom i bilježila izvjestan napredak, čemu su, dakako, pogodovali prisutni trendovi liberalizacije u jugoslavenskom društvu i državi, ali i svijest koja je sazrijevala unutar Saveza komunista (SK) da je prvobitno euforično uvjerenje o odumiranju religije bilo opasna zabluda i da je vjerski život, naročito u zaostalim i konzervativnim sredinama, realnost na koju će valjati računati još duži period. U dinamičnom procesu kontrolirane emancipacije IZ, državnoj vlasti nisu išle u prilog tendencije jačanja vjerske svijesti muslimana, makar često na običajnoj i manifestacionoj ravni, ali ih je, u neku ruku, morala prihvatiti kao neizbježnu prateću pojavu novog položaja IZ i neupitne lojalnosti njenog rukovodstva političkom režimu u državi.

Duranović je 40 stranica svoje knjige posvetio ličnosti reisul-uleme Sulejmana ef. Kemure, ne bez razloga, jer je reis Kemura obilježio jednu epohu u historiji IZ, a njegov mandat su pratile pohvale da je pronašao novi put i uzdigao IZ iz poslijeratnog mrtvila, ali i kritike i osude da se stavio u službu komunističkog režima i pretvorio IZ u instrument svojih ličnih i porodičnih interesa. Autor podrobno i pedantno ispituje Kemurinu biografiju, izbor za reisul-ulemu, odnos prema saradnicima, učinke njegovog rada, ne opterećujući se potrebom da daje definitivan sud o njemu kao reisul-ulemi, još manje da se svrstava među njegove apologete ili kritičare. On argumentirano pokazuje da je stabilnost Kemurine pozicije, tokom njegovog skoro dvadestogodišnjeg mandata, bila u izravnoj vezi sa njegovom lojalnošću i naklonošću vladajućem režimu, koji je u svakoj osjetljivoj situaciji pronalazio načina da otupi oštricu reisovih kritičara i pomogne mu da ojača i učvrsti svoj položaj u IZ. No, Kemura posigurno nije bio tek puki eksponent vladajućeg režima, imaju li se u vidu njegovi učinci, kako autor primjećuje, na polju institucionalnog stabiliziranja Zajednice i njegov doprinos "pronalasku odgovarajuće pozicije Islamskoj zajednici u društvu kojem religija nije na prvom mjestu". I vjerska pouka, naročito u Bosni i Hercegovini, bilježila je stalni rast, kao i broj novosagrađenih vjerskih objekata. Istina, reis Kemura nije dočekao ostvarenje svog velikog cilja – osnivanje Islamskog teološkog fakulteta u Sarajevu. Fakultet je, ipak, bio otvoren 1977. godine, pa je, zaključuje Duranović, ovaj Kemurin prioritetni cilj, naglašen u njegovom nastupnom govoru dvadeset godina ranije, bio ispunjen, jer je Fakultet bio dugoročni projekt za čije je ostvarenje bilo potrebno najmanje "nekih 15 godina", kako je ispravno

procijenio onovremeni predsjednik Sabora IZ Sulejman Filipović u svom susretu sa Josipom Brozom Titom početkom 1958. godine.

Posebnu pažnju autor je posvetio mjestu i ulozi IZ u procesima priznanja i afirmacije muslimanske nacije, donoseći u svom narativu niz značajnih podataka i zapažanja koja obogaćuju naša znanja o ovom važnom događaju društveno-političke stvarnosti Jugoslavije krajem šezdesetih godina XX stoljeća. SK nije želio učešće IZ u procesu afirmacije muslimanske nacije, jer bi to učešće moglo osnažiti sadržajno oblikovanje muslimanskog nacionalnog identiteta na temeljima religije i tradicije, dok je vladajuća partija težila razvoju sekularnog društva na principima socijalizma i samoupravljanja. No, IZ se smatrala pozvanom dati svoj doprinos afirmaciji nacionalne posebnosti Muslimana, svjesna mogućnosti koje joj je ta afirmacija donosila, ali i izazova ako bi ostala na margini dotičnog procesa. Glavnu ulogu u artikulaciji gledišta IZ prema muslimanskoj naciji i definiranju osjetljivog odnosa vjerskog i nacionalnog u njenom identitetu imao je Kemurin prvi saradnik Husein Đozo, koji je – vješto koristeći komunistički politički diskurs i marksističko pojmovlje – iznio stav o punoj komplementarnosti između velikog *M* i malog *m*, s jasnom namjerom da pozicionira i osnaži islam kao konstitutivni element muslimanskog nacionalnog identiteta, ali i naglasi potrebu svestranog učešća pripadnika IZ u društvenom životu socijalističke Jugoslavije. Ovo Đozino nastojanje, dakako, nije bilo bez dilema i paradoksa, jer religiozni građani, blago kazano, nisu imali jednake mogućnosti društveno-političke afirmacije kao pripadnici SK i pobornici vladajuće ideološke paradigme u SFRJ. Pritom su Đozini prilozi afirmaciji muslimanske nacije bili, u osnovi, proizvod njegovog ličnog promišljanja dotične materije, a ne rezultat zvaničnih rasprava i zaključaka tijela i organa IZ, što je jasno oslikavalo mogućnosti i granice učešća Zajednice u afirmaciji identiteta naroda kojem je pripadala.

Za pravilno razumijevanje Duranovićeve knjige važno je imati u vidu da je njen glavni predmet položaj Islamske zajednice u socijalističkoj Jugoslaviji, tj. odnos državne vlasti i IZ od sredine pedesetih do sredine sedamdesetih, s akcentom na Bosnu i Hercegovinu – gdje su se najizrazitije ispoljile pozitivne posljedice unaprijeđenog odnosa države i IZ u navedenom razdoblju. Duranović se nije podrobnije bavio sadržajem vjerskog života i temama u vezi sa tumačenjem i razumijevanjem islama, poput racionalističkih i modernističkih tendencija u islamskom mišljenju (kojim su Đozini "mutezilitski" interpretativni pristupi dali značajan obol), kao i položajem vjernika u socijalističkom društvu te razgradnjom vjerskih i tradicijskih zasada u urbanim sredinama. Pretpostaviti je da je na ovakav predmetno-sadržajni pristup utjecala složenost istraživanja navedenih pitanja, ali i stanje primarnih izvora

u Arhivu Islamske zajednice pri Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, koji su još uvijek u procesu sređivanja (mada nisu nepristupačni istraživačima), a čije bi obavijesti mogle biti od ključne važnosti za produbljivanje znanja o nekim od čvorišnih pitanja života IZ i bosanskohercegovačkih muslimana u socijalističkoj Jugoslaviji. Duranovićevoj knjizi, međutim, ne manjka podloge u bogatoj arhivskoj građi koju sadrže fondovi Savezne i Republičke komisije za vjerska pitanja u Beogradu i Sarajevu te objavljeni izvori u *Glasniku* kao zvaničnom glasilu IZ i drugim publikacijama.

Knjiga Amira Duranovića o Islamskoj zajednici u jugoslavenskom socijalizmu je vrijedan prilog boljem poznavanju i razumijevanju položaja, organizacije i djelovanja IZ u socijalističkoj Jugoslaviji, ali i političke, društvene i kulturne stvarnosti Bosne i Hercegovine u drugoj polovini XX stoljeća. Pisana pristupačnim i dopadljivim stilom, metodološki i sadržajno utemeljena i konzistentna, rasterećena suvišnih autorskih interpretacija i stavova, ova knjiga je, bez sumnje, važno štivo svim budućim istraživačima historije IZ i položaja religije u SFRJ, ali i djelo koje obogaćuje naša znanja o novijoj prošlosti Bošnjaka i Bosne i Hercegovine.

Adresa autora
Author's address

Adnan Jahić
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
adnan.jahic@untz.ba

UDK 061.27:28.74(049.3)

Primljeno: 30. 09. 2021.

Stručni rad
Professional paper

Senad Ćeman

PRAVNI VODIČ MUSLIMANSKOG ZADUŽBINARSTVA

(Husein Kavazović, *Uvod u vakufsko pravo*, El-Kalem – izdavački centar Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 2021)

Utemeljena na izvornim klasičnim zbornicima islamskog prava, studija Huseina Kavazovića *Uvod u šerijatsko pravo* predstavlja veoma pregledan i sistematičan pravni vodič muslimanskog zavještavanja vlastite imovine u korist zajednice. Studija predstavlja „kratko teorijsko izlaganje koje treba poslužiti kao uvod u kodifi-kaciju vakufskog prava pod naslovom: *Qānūn al-'Adl wa al-Inṣāf li al-Qaḍā'i 'alā Muškilāti al-Awqāf* autora Muḥammada Qadrī-paše" (str. 13), čiji prijevod sa arapskog jezika i komentar je autor studije također pripremio i sa istim izdavačem objavio kao zasebno, prvo takve vrste, djelo na bosanskom jeziku. Studija sadrži četiri poglavlja: 1) O pravnoj osnovi vakufa; 2) O upravljanju vakufskom imovinom; 3) O ekonomskom iskorištavanju, zakupu vakufskog dobra; 4) O šerijatskim procesnim pitanjima koja se odnose na vakuf.

Prvo poglavlje govori o nastanku muslimanske zadužbine (vakuf) zasigurno najvažnijeg ekonomskog instituta islamskog prava, koji je opravdanje za svoje postojanje našao u svetim tekstovima, dok je pravila i propise uglavnom crpio iz običaja rane zajednice muslimana i lokalnih praksi koje su muslimanski pravnici ugradili u odredbe koje uređuju oblast vakufskog prava. Muslimanske zadužbine nastale su za vrijeme Objave da traju dokad je svijeta kao dio muslimanskog civilnog društva i partnerstva privatnog sa javnim dobrom. Pravno uređenje muslimanskih zadužbina kontinuirani je proces i predstavlja spoj originalnosti ideje zavještanja

imovine i poželjne forme društvenog aktivizma uz poštivanje „osnovnih principa na kojima je ustanovljeno vakufsko pravo, a uvažavajući razvoj ekonomskih odnosa i postignuća savremene komparativne pravne tradicije“ (str. 17).

Muslimanska zadužbina se uspostavlja darovnim ugovorom i prelazi iz privatnog u vlasništvo pravnog lica te se ne može prodati, založiti, pokloniti ili naslijediti. Govoreći o bitnim elementima muslimanske zadužbine autor objašnjava kako je potrebno da „dobrotvor (vakif) bude lice koje je sposobno raspolagati svojom imovinom; da predmet vakufa bude u njegovom vlasništvu i da je dozvoljen za promet; da se predmetu vakufa odredi svrha u koju će se koristiti i da ugovor o vakufu zadovoljava propisanu formu“ (str. 21-22). Prema odredbama islamskog prava vlasniku imovine je dato pravo raspolaganje do 1/3 imovine, a preko toga tek uz pristanak svih pravnih nasljednika. Predmet zavještanja mogu biti „samo one stvari koje su dozvoljene u prometu među muslimanima“ (str. 25), svrha poklanjanja leži u namjeri vakifa da se čini dobro u korist zajednice a osnovni motiv dobrotvora jeste postići Božiju blizinu i učiniti Bogu milo djelo. Stoga su muslimanske zadužbine osnivane u vjerske, edukativne, socijalne, humanitarne i privredne svrhe; po želji i senzibilitetu dobrotvora a uz snažnu podršku nosilaca izvršne vlasti koji su u tome vidjeli priliku da se zajedno učini više. Ugovor o muslimanskim zadužbinama zaštićen je načelima koja autor ilustrira primjerima: načelo prijenosa vlasništva sa fizičkog na pravno lice, načelo neopozivosti vakufa, načelo nenasljedivosti vakufa, načelo o neotuđivosti vakufske imovine, načelo neopterećivanja vakufske imovine putem založnog prava i načelo zastarjelosti tužbe protiv drugog lica.

O upotrebi zavještane imovine odlučuje sam dobrotvor, njegova volja je neprikosnovena i pretočena u pravnu maksimu „volja vakifa je zakon“. Na taj način je data sigurnost dobrotvoru da će „njegova volja biti poštovana i zaštićena“, što je rezultiralo uspostavljanjem velikog broja vakufskih legata u muslimanskim zemljama, od najstarijih vremena pa sve do danas. Pravila iskorištavanja vakufske imovine ovisila su o vrsti zavještane imovine, tako se nepokretna imovina daje u zakup ili stanarsko pravo a pokretna u poslugu ili ortakluk. Nosilac stanarskog prava ima obavezu održavanja stambenog prostora na način da je „stanarsko pravo užeg karaktera od prava na ekonomsko iskorištavanje stambenog prostora, te ga nosilac nije imao pravo izdati drugom licu pod zakup“.

U drugom poglavlju koje govori o upravljanju zavještanom imovinom autor polazi od toga da takva imovina predstavlja dobro i da se uspostavlja sa namjerom da traje i nakon smrti dobrotvora. Pravni institut tevlijeta – upravitelja zadužbinom uz sudski nadzor rada – uspješno je korišteni model administriranja muslimanskih zadužbina.

Dobrotvoru je dato pravo koje mu niko ne može osporiti da, ukoliko to želi, osobno upravlja dobrom koje poklanja zajednici, ili da imenuje upravitelja (muteveliju) ili da prepusti zajednici pravo imenovanja upravitelja. Islamski pravnici su vremenom definirali oblike dozvoljenih i zabranjenih raspolaganja upravnika zadužbine i oni se uglavnom ne razlikuju od pozitivnih zakonskih rješenja o dobrom domaćinskom poslovanju. U klasičnom periodu muslimanskih zadužbina upravljanje zadužbinama bilo je individualnog karaktera da bi ga vremenom zamijenio korporativni model upravljanja. Upravnik zadužbine (vakufa) obavezan je podnositi redovne, po potrebi i vanredne izvještaje korisnicima i sudu o utrošku sredstava i podjeli prihoda od zadužbine, te eventualni gubitak prouzrokovan nesavjesnim poslovanjem namiruje vlastitim sredstvima, dok mandat upravnika nije ograničen.

U trećem poglavlju autor istražuje ekonomsko poslovanje muslimanskih zadužbina, korisničke kategorije kojima pripada prihod od vakufa i ugovor o zakupu putem kojeg se predmet vakufa stavlja u poseban režim prometa na način da se uvijek prodaje pravo na korištenje dobra a nikada njegovo vlasništvo. Ilustracijom primjera ekonomskog poslovanja muslimanske zadužbine, autor zaključuje kako je prihvatljiva „svaka zakupnina oko koje su se ugovorne strane dogovorile prilikom zaključenja ugovora o zakupu na vakufskom dobru, osim one koja je manja od tržišne cijene“ (str. 62). Objašnjeno je ko može zaključiti ugovor o zakupu, na koji period, po kojoj ugovorenoj cijeni te na koji način ističe ugovor o zakupu. Elaborirajući propise o koncesiji na muslimanskoj zadužbini, autor ukazuje na pravno rješenje po kojem će koncesionaru biti priznato „pravo posjeda na zgradi ili voćnjaku (ne i vlasništvu nad zemljom), sve dok uredno plaća tržišnu zakupninu“ (str. 66) ukazujući na mogućnost odvojenog vlasništva zemljišta od usjeva ili građevine kao specifičnosti islamskog prava. Kako bi se osigurala trajnost muslimanskih zadužbina, data je prednost „obnovi predmeta vakufa (zgrada i zemljišta) u odnosu na korisnike“ (str. 68) dok održavanje vakufskih stanova na kojima korisnici imaju stanarsko pravo „pada na trošak korisnika, a ne na prihod od vakufa“ (str. 68). Studija se bavi pitanjem stjecanja prava na prihod vakufa od strane korisnika poznatih po imenu ili karakteristikama. Uzurpacija muslimanskih zadužbina je tokom vremena bila česta pojava te je jedan dio studije posvećen pitanju nanošenja i saniranja štēta nastalih nasilnim (ne)zakonitim oduzimanjem zavještane imovine. U slučaju da je osnivački akt (vakufnama) muslimanske zadužbine, kojim se dokazuje postojanje, namjena i svrha zagubljen ili nejasan „šerijatski sudija (u našem slučaju Vijeće muftija) odredit će namjenu vakufa, s tim da ta namjena mora biti u općekorisne svrhe: za potrebe obrazovnih institucija ili za potrebe socijalnih kategorija, siromaha i sl.“ (str. 73).

Obligacioni ugovori kojima se imovina muslimanskih zadužbina pušta u promet ne mogu dovoditi u pitanje promjenu vlasničkih odnosa nad predmetom, već samo pitanje koristi od predmeta uz očuvanje svrhe i cilja muslimanske zadužbine. Ukratko, islamsko pravo predviđa da "svaka promjena na vakufskom dobru, koja je u korist vakufa, dozvoljena je, a svaka promjena koja je na štetu vakufskog dobra zabranjena je" (str. 76).

U posljednjem, četvrtom poglavlju studije govori se o procesnim pravilima koja se odnose na muslimansko zadužbinarstvo; o priznanju na sudu u korist vakufa, o podnošenju i prihvatanju tužbe u vezi sa predmetom vakufa, o svjedočenju u predmetu vakufa i o zastari tužbe u vakufskom pravu.

S obzirom da „vakufsko pravo predstavlja onaj dio šerijatskog prava koje je i danas u najvećem broju muslimanskih država u primjeni" (str. 83), *Uvod u vakufsko pravo* je jezgrovita pravna studija o najvažnijim pitanjima za ovu oblast šerijatskog prava. Podjednako doprinosi boljem razumijevanju klasičnih i savremenih pitanja islamskog zadužbinarstva (vakufa). U značajnom opusu objavljenih radova o vakufu kod nas, primjetan je nedovoljan broj pravnih studija koje mogu poslužiti drugima u razumijevanju altruizma muslimana. Autor šerijatskom argumentacijom i razgovijetnim jezikom naglašava smisao i poziciju vakufa kao najkorisnijeg ekonomskog instituta šerijatskog prava. Akcentira tekstove hanefijske pravne škole i nudi vrijedan prilog za kontekstualna istraživanja muslimanske tradicije darivanja vlastite imovine za opću korist. Studija je vrijedan doprinos metodološki utemeljenom naučnom pisanju na bosanskom jeziku o temi koja se tiče gotovo svih muslimana bez obzira na mjesto i vrijeme njihovog obitavanja. Inovativnim pristupom u razumijevanju i interpretaciji propisa islamske jurisprudencije o zadužbinama u savremenom kontekstu autor je dao vrijedan doprinos islamskoj pravnoj misli i vjerskoj literaturi općenito te ovu vrijednu studiju najtoplije preporučujemo za čitanje.

Adresa autora
Author's address

Senad Ćeman
Univerzitet u Sarajevu
Fakultet islamskih nauka
senad.ceman@fin.unsa.ba

UDK 659.3/.4(497.6)(049.3)
070.11(497.6)(049.3)

Primljeno: 17. 10. 2021.

Stručni rad
Professional paper

Vedada Baraković

PROLEGOMENA ZA STRATEGIJU SPREČAVANJA DALJE DEGRADACIJE NOVINARSKE PROFESIJE I MEDIJA

(Enes Osmančević, Adis Šušnjar, *Integritet novinara i transparentnost medija u Bosni i Hercegovini*, Transparency Interntional, Sarajevo, 2021)

Povjerenje u medije i novinarstvo u kontekstu *sužavanja javnog prostora* za alternativna mišljenja i kritičku debatu kao i u kontekstu uspona *neliberalnih demokratija* i *izbornih autokratija*, sve je manje, pokazuju brojna istraživanja u svijetu. Politički i ekonomski pritisci na medije pridonose sve manjoj transparentnosti onoga čime s mediji i novinari bave, dok novinarstvo kao društvena praksa postaje sve manje važan akter u demokratskim procesima. Ukratko, ovo bi bile ključne oblasti koje autori prof.dr. Enes Osmančević i mr. sci. Adis Šušnjar analiziraju u knjizi u *Integritet novinara i transparentnost medija u Bosni i Hercegovini.* Knjiga je nastala kao rezultat teorijskog promišljanja i empirijskog istraživanja i sastoji se, pored *Uvoda* i *Zaključnih razmatranja*, od 5 poglavlja: ˝Uloga i položaj medija u BiH˝, ˝Politički klijentelizam u medijima i pritisci na medije˝, ˝Položaj novinara u BiH i ograničavanje novinarskih prava i sloboda˝, ˝Profesionalna organizovanost novinara˝ te ˝Prikaz rezultata istraživanja (anketa)˝. Knjiga je napisana na 96 stranica i sadrži 18 grafikona.

U uvodnom dijelu autori opisuju ključne karakteristike polja novinarstva u Bosni i Hercegovini navodeći da novinari ne mogu biti važni akteri demokratskih procesa u nedemokratskom okolišu. Medijski podsistem u BiH je etno-politički pristran i nespreman da djeluje u funkciji javnosti i omogući profesionalno i odgovorno novinarstvo, navode autori. Stoga je novinarska profesija nesigurna, slabo plaćena i malo

cijenjena, a povrh toga izložena pritiscima, progonima pa čak i prijetnjama ličnoj sigurnosti. Ove, polazne tvrdnje autori razrađuju u narednih pet poglavlja.

U *prvom poglavlju* autori najprije pojašnjavaju opći društveni kontekst u kome funkcionira medijski podsistem u BiH. Pored složene administrativno-političke strukture, etničko-ideoloških razdjelbi, ekonomske nesigurnosti i vanjskih pritisaka, autori kao problem navode i problem medijskog tržišta. Mali broj stanovnika u BiH ima pristup relativno velikom broju medija koji dijele mali oglasni kolač, pišu autori. Stoga je većina medija upućena na finansiranje iz budžeta vlasti (direktno ili indirektno) što rezultira vazalnim odnosom a, kako autori kažu, javnost medije sve više percipira kao općinske/kantonalne oglašivače. Ni zakonodavni okvir ne unosi optimizam, navodi se u ovom poglavlju. Medijski zakoni jesu usklađeni sa evropskim standardima, ali njihova primjena je problematična, politički uslovljena i nedostatna. U posebno nepovoljnom položaju su javni emiteri koji već godinama posluju s gubitkom pri čemu je RTV taksa nepostojan, neefikasan i nedovoljan izvor finansiranja. Autori ukazuju na važnost postojanja i djelovanja javnih emitera kao neovisnih medija koje javnost finansira i koji treba da služe javnosti. To, navode autori, u BiH trenutno nije moguće upravo zbog političke kolonizacije i javnih medija i regulatornih tijela koja trebaju da ih nadziru. U ovom se poglavlju autori bave i transparentnošću medija. Transparentnost medija podrazumijeva brojne aspekta, a autori posebno ukazuju na problem transparentnosti vlasništva nad medijima. Konstatujući da je u BiH transparentnost vlasništva nad medijima jedan važnih problema, autori nude određene smjernice koje bi preduprijedile koncentraciju vlasništva nad medijima i vodile ka povećanju pluralnosti. U suprotnom, nastaviće se trend koncentracije vlasništva and medijima, kao i trend hiperkomercijalizacije, propadanja novinarstva i odustajanje od služenja javnosti, navode autori.

U drugom poglavlju autori iscrpno definiraju pojam klijentelizma. Autori kao najznačajniji indikator klijentelizma navode netransparentno finansiranje medija, posebno javnih medija. Kako ne postoje jasna pravila raspodjele javnih sredstava, tada dolazi i do neujednačenog finansiranja i podrške medijima. Uz finansijsko uslovljavanje, politički pritisci na novinare javljaju se kao zabrinjavajući trend, naročito usmjeren kao javnim emiterima ali i Regulatornoj agenciji za komunikacije. Time se zatvara krug kontrole nad protokom informacija, smatraju autori. Slična situacija odvija se i na lokalnom nivou, što sve pridonosi banalizaciji profesije i prećutnog pristajanja na (auto)cenzuru.

Položaj novinara u BiH i ograničavanje novinarskih prava i sloboda tema je koja počinje analizom cenzure i autocenzure u bh medijima. Premda ističu da cenzura i

autocenzura nije ekskluzivna pojava u BiH, autori navode da je zabrinjavajuće to što je autocenzura prećutno prihvaćena u brojnim medijima a što, u konačnici, reducira slobodu govora, povećava pristranost medija i pasivizira javnost. Ovo poglavlje završava analizom radnog statusa novinara. Autori navode poražavajuće podatke o kršenju prava iz radnih odnosa, počev od isplate plaća pa do prekarnog karaktera rada gotovo 40 % novinara. Navedeno profesiju novinara svrstava u red najlošije plaćenih zanimanja u BiH. Posebno se situacija pogoršala pojavom pandemije virusa Covid 19 kada su se novinari, kako navode autori, našli u rascjepu između dodatne obaveze da na vrijeme saznaju i dobiju informacije a, sa druge strane, našli su se pod režimom raznih restrikcija, pritisaka i ugrožavanja radnih mjesta.

Četvrto poglavlje bavi se profesionalnim organiziranjem novinara. Autori konstatiraju postojanje šest novinarskih udruženja i nepostojanje jedinstvenog sindikata novinara. Na entitetskim nivoima djeluju zasebni sindikati medijskih i grafičkih radnika a na nivou pojedinačnih organizacija sindikati djeluju uglavnom u okviru javnih emitera, kao zasebne organizacije, dok većina privatnih medija nema sindikalne organizacije.

Peto poglavlje obuhvata analizu istraživanja stavova novinara o njihovom položaju, pravima i slobodama a istraživanje je provedeno putem anketiranja novinara iz različitih vrsta medija i različitih dijelova BiH. Prvi poražavajući rezultat anketiranja odnosio se na to da je od 400 pozvanih novinara na anketiranje pristalo samo 80 njih. Rezultati su pokazali da je novinarska profesija u BiH opterećena mnogobrojnim problemima i da je već dugo vremena u ozbiljnoj krizi. Nije samostalna u odnosu na politiku, ovisi o finansijskoj pomoći političkih stranaka i robuje volji i željama vlasnika medija i političkih oligarhija zbog čega bi gotovo dvije trećine anketiranih novinara napustilo ovu profesiju

U zaključnim razmatranjima sublimirana su prethodna poglavlja kao i rezultati istraživanja uz konstataciju da se bez šireg društvenog angažmana neće moći spriječiti daljnja degradacija novinarske profesije i medija. Stoga bi, pišu autori, bilo nužno uspostaviti adekvatne medijske strategije, ojačati zakonodavne okvire i povećati opću transparentnost funkcioniranja medija i novinarstva. Međutim, autori kažu da bez novinarske solidarnosti i hrabrosti sve medijske strategije i zakoni neće imati nikakvu vrijednost.

Knjiga *Integritet novinara i transparentnost medija u Bosni i Hercegovini* pojavljuje se u vrijeme prijelomnih događaja koji će odrediti budućnost bosanskohercegovačke zajednice. Veliku odgovornost za razumijevanje ovih događaja, njihovo tumačenje i posredovanje do javnosti imaju mediji i novinari koji, kako je u ovoj

knjizi navedeno, rade u iznimno teškim uvjetima i pod snažnim pritiscima. Stoga je knjiga dodatno vrijedno i korisno štivo koje se može preporučiti kao važan doprinos proučavanju polja novinarstva u Bosni i Hercegovini ali i kao važan doprinos razumijevanju uloge i zadaće novinarstva danas. Metodološki jasno koncipirana knjiga može služiti kao temelj daljnjih istraživanja medija i novinarstva, a narativna pristupačnost svrstava je u poželjnu literaturu u novinarskoj i akademskoj zajednici. Za najširu publiku ovo je svjež i zanimljiv opis i objašnjenje zbog čega su mediji i novinari važni i zašto bi ih trebalo podržavati u njihovom traganju za istinom kao preduvjetu vraćanja demokratije u ruke naroda.

Adresa autorice
Author's address

Vedada Baraković
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
b.vedada@gmail.com

UPUTSTVO ZA AUTORE

DHS – *Društvene i humanističke studije* časopis je Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli. U časopisu se objavljuju radovi iz društvenih i humanističkih nauka. Radovi mogu imati do 30.000 znakova, bez bjelina. Objavljuju se samo ranije neobjavljeni radovi koji dobiju dvije pozitivne recenzije. Radovi se kategoriziraju. Časopis nije u mogućnosti isplaćivati autorske honorare pa se samim slanjem rada u časopis autori odriču autorskog honorara, a ujedno daju saglasnost za objavljivanje sažetka ili cijeloga svoga rada na internet stranici časopisa i u bazama podataka u koje će časopis biti uključen. Časopis izlazi dvaput godišnje i besplatan je.

Radove treba slati e-mailom na: nir.ff@untz.ba.

Radovi se šalju u standardnom formatu A4 (Times New Roman, veličina slova 12, prored 1,5). Bilješke treba da budu na dnu stranice. Rukopis treba urediti i numerirati na sljedeći način:

0. stranica: i e-mail autora, a za autore bez zaposlenja samo mjesto stanovanja i e-mail;

1. stranica: naslov, podnaslov, ključne riječi i sažetak na jeziku kojim je rad pisan (odnosi se na rasprave i članke);

2. stranica i dalje: glavni dio teksta.

Ako je tekst pisan na bosanskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta i sažetak na engleskom jeziku. Ako je tekst pisan na engleskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta i sažetak na bosanskom jeziku.

Popis izvora i literature počinje na novoj stranici.

Na kraju rada treba dodati sve posebne dijelove koji nisu mogli biti uvršteni u tekst (crteži, tablice, slike i sl.).

Ako se u radu numeriraju odjeljci, treba nastojati da se koriste najviše tri nivoa. Nivoe treba označavati arapskim brojevima (1. / 1.1. / 1.1.1.) i za različite nivoe treba upotrebljavati različite tipove slova:

1. Masnim slovima (Times New Roman)

1.1. Broj masnim slovima, a naslov masnim kosim slovima (Times New Roman)

1.1.1. Broj običnim slovima, a naslov kurzivom (Times New Roman)

Prije novog odjeljka s naslovom treba ostaviti dva prazna retka, a između naslova i odjeljka po jedan prazan redak.

Podaci o autoru citiranog teksta pišu se u zagradama a sastoje se od prezimena autora i godine objavljivanja rada, te broja stranice nakon dvotačke i bjeline, npr.: (Matthews 1982: 23). Ako broj stranice nije značajan, navodi se samo prezime autora i godina objavljivanja rada (Matthews 1982).

Kraći citati počinju i završavaju se navodnicima, a duži citati oblikuju se kao poseban odjeljak – odvajaju se praznim redom od prethodnog dijela teksta, pišu se uvučeno, bez navodnika, kurzivom i veličinom slova 10.

Kad se u radu navode primjeri koji se normalno ne uklapaju u rečenicu, oni se označavaju arapskim brojkama u zagradama i odvajaju od glavnog teksta praznim redom.

Ako je primjere potrebno grupirati, oni se mogu označavati brojkom i malim slovima, npr.: (1), (1a), (1b), (1c) itd.

Na posebnoj stranici na kraju teksta navodi se naslov **Literatura** a ispod naslova navodi se korišćena literatura

Bibliografske jedinice navode se abecednim redom prema prezimenima autora. Svaka bibliografska jedinica piše se u zasebnom odjeljku a drugi i svaki naredni red je uvučen. Između bibliografskih jedinica nema praznih redova. Radovi istog autora redaju se hronološki – od ranijih radova prema novijim. Ako autor ima više radova objavljenih u jednoj godini, oni se obilježavaju malim slovima, npr.: 2010a, 2010b, 2010c itd.

Ako se u radu navodi više od jednog članka iz iste knjige, onda tu knjigu treba navesti kao posebnu bibliografsku jedinicu pod imenom urednika, pa u jedinicima za pojedine članke uputiti na cijelu knjigu.

Imena autora u bibliografskim jedinicama treba pisati u cijelosti.

Svaka bibliografska jedinica treba biti napisana tako da ima sve sljedeće elemente, redoslijed i interpunkciju:

- prezime prvog autora, ime, ime i prezime drugih autora (odvojeni zarezom od drugih imena i prezimena);
- godina objavljivanja napisana u zagradi nakon koje slijedi zarez;
- naslov i podnaslov rada, između kojih se stavlja dvotačka;
- uz članke u časopisima navodi se ime časopisa, godište i broj, zatim zarez i nakon zareza brojevi stranica početka i kraja članka;
- uz članke u knjigama navodi se prezime i ime urednika, nakon zareza skraćenica ur., potom naslov knjige iza koga slijedi zarez i nakon zareza broj stranica početka i kraja članka;

- uz knjige i monografije po potrebi se navodi izdanje, niz te broj u nizu (po potrebi), izdavač, mjesto izdavanja;
- ako neka publikacija ima dva ili više izdavača, onda se između podataka o izdavačima stavlja pravopisni znak tačka-zarez;
- naslove knjiga i nazive časopisa treba pisati kurzivom;
- naslove članaka iz časopisa ili zbornika treba obilježavati navodnim znacima.

Primjeri:

Škaljić, Abdulah (1989), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 6. izdanje, Svjetlost, Sarajevo

O'Grady, William, Michael Dobrovolsky, Mark Aronoff (1993), *Contemporary Linguistics: An Introduction*, Second Edition, St. Martin's Press, New York

Tošović, Branko, Arno Wonisch, ur. (2009), *Bošnjački pogledi na odnose između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika*, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, Graz; Institut za jezik Sarajevo, Sarajevo

Šator, Muhamed (2008), "Jezička politika u vrijeme Austro-Ugarske", *Bosanski jezik* 5, 103–131.

Vajzović, Hanka (2005), "Alhamijado književnost", u: Svein Monnesland, ur., *Jezik u Bosni i Hercegovini*, 175–215, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo; Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo